

1
MONOGRAFIJE CPA

SCRIPTA IN HONOREM
BOJAN DJURIĆ

MMXII

1
MONOGRAFIJE CPA

SCRIPTA IN HONOREM BOJAN DJURIĆ

UREDNIKI / EDITORS: BRANKA MIGOTTI, PHIL MASON, BARBARA NADBATH, TADEJA MULH
TEHNIČNA UREDNICA / TECHNICAL EDITOR: VANJA CELIN
OBLIKOVANJE IN PRELOM / DESIGN AND TYPESET: NIVES SPUDIĆ

Monografije CPA 1
Scripta in honorem Bojan Djurić

izdajatelj/ issued by
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Metelkova 6, SI-1000 Ljubljana
<http://www.zvkds.si>

uredniški odbor/ editorial board
Barbara Nadbath, glavna urednica / editor in chief
Tadeja Mulh, odgovorna urednica / associate editor
Maja Jerala, tehnična urednica / technical editor
dr. Bojan Djurić, član / member
dr. Matija Črešnar, član / member
dr. Špela Karo, članica / member

lektoriranje / proof-reading
angleščina / english – Phil Mason, Branka Migotti
slovenščina / slovenian – Gabrijela Lavrinc
hrvaščina / croatian – Branka Migotti
srbsščina / serbian – Branka Migotti

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

902(497.4):929Djurić B.(082)
903/904(497.4)(082)

SCRIPTA in honorem Bojan Djurić / uredniki, editors
Branka Migotti ... [et al.]. - Ljubljana : Zavod za varstvo
kulturne dediščine Slovenije, 2012. - (Monografije CPA ;
1)

ISBN 978-961-6420-88-4
1. Migotti, Branka
261356544

oblikovanje in prelom/ design and typeset by
Nives Spudić

tisk/ printed by
Littera Picta, d.o.o.

fotografija na naslovnici / cover photograph by
Matjaž Zupanc, Zavod za gradbeništvo Slovenije

naklada/ print run
400

Vse edicije zbirke Monografije CPA so brezplačne.
/ All copies of CPA monograph series are free of
charge.

© 2012 Zavod za varstvo kulturne dediščine
Slovenije
Vse pravice pridržane. / All rights reserved.

Tisk je podprla družba PJP, d.o.o. / Print sponsored
by PJP, d.o.o.

Spoštovani,

pred nami je zbornik posvečen dosedanjemu strokovnemu delu Bojana Djurića ob njegovem dopolnjenem 60. letu. Prispevki v zborniku so različni tako po področju arheološke stroke kot vsebini, ki jo obravnavajo. V njem so zbrani prispevki s konservatorsko, kulturnovarstveno, teoretsko in metodološko problematiko ter prispevki s področja prostorske, prazgodovinske in rimske arheologije. Na teh področjih je Bojan Djurić bil in je še vedno strokovno aktiven. S svojimi prispevki so se avtorji poklonili slavljencu, njegovemu delu kot tudi njegovi vizionarski in energije polni osebnosti, ki intenzivno zaznamuje arheološko in kulturnovarstveno stroko od 90. let 20. stoletja naprej.

Ozrimo se najprej, kot se za arheologe nenazadnje spodobi, nekoliko v preteklost, v začetek 90. let 20. stoletja, ko je Bojan Djurić pričel voditi projekt arheoloških raziskav na območju predvidenih gradenj slovenskega avtocestnega križa, tj. projekt Skupina za arheologijo na avtocestah Slovenije (SAAS). S tem projektom je bila v slovensko prakso izvajanja arheoloških raziskav uvedena sodobna metodologija, nujna za zagotovitev izvedbe kakovostnih arheoloških raziskav na tako obsežnem območju posegov v prostor. Raziskave niso bile več omejene zgolj na posamezna že poznana arheološka najdišča, temveč so bile izvedene na celotnem območju predvidenega posega v prostor. S tem pa ni bilo več središče raziskave posamezno najdišče, temveč predvsem prostor, v katerem se najdišče nahaja, in sledovi človeških aktivnosti, ki so prostor oblikovale in preoblikovale v takšnega, kot ga poznamo danes. S tem projektom so bili postavljeni tako novi raziskovalni standardi kot tudi novo in drugačno razumevanje prostora kot arheološke danosti. Posledično se je tudi konservatorska stroka pričela zavedati izrednega pomena varovanja prostora z vsemi arheološkimi ostalinami v njem. S spremenjenimi zahtevami varstva arheološke dediščine se je pričelo spreminjati tudi razumevanje arheologije kot dela kulturnovarstvene stroke.

Projekt SAAS je bil uspešen ravno zaradi osebnosti vodje, Bojana Djurića. S projektom mu je v praksi uspelo uveljaviti nekatera načela preventivne arheologije, kot jih s svojimi določili predvideva Evropska konvencija o varstvu arheološke dediščine (spremenjena) oz. t. i. Malteška konvencija. Načela preventivne arheologije so bila tako v slovenski strokovni prostor vpeljana takoj po sprejetju konvencije in še pred njeno ratifikacijo v slovenskem parlamentu, s čimer se lahko pohvalijo le redke evropske arheološke srenje. Nam je to uspelo ravno zaradi uspešnega vodenja projekta kot celote. Ob tem dejstvu smo lahko vsi, ki smo pri projektu tako ali drugače sodelovali in bili vanj vključeni, upravičeno ponosni.

Seveda projekt SAAS ni edino delovanje Bojana Djurića na področju varstva arheološke dediščine. Pri tem ne smemo spregledati tudi njegovega intenzivnega sodelovanja pri oblikovanju in sprejemanju sedaj veljavnega Zakona o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1), vodenja Strokovnega sveta Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, vodenja Direktorata za kulturno dediščino Ministrstva za kulturo v letu 2009, vodenje delovne skupine za pripravo Pravilnika o arheoloških raziskavah (v sprejemanju) in številne druge. Ravno tako ne moremo mimo njegovega sedanjega predsedovanja Slovenskemu arheološkemu društvu. Društvo se pod njegovim vodstvom, ob organiziranju mednarodnih strokovnih srečanj z aktualno vsebino, kot je bilo na primer srečanje na temo preventivne arheologije januarja 2012, angažirano vključuje v aktualne dogodke na področju varstva kulturne dediščine. Pomembno je tudi njegovo delovanje na področju arheološke teorije, kjer je s prevodi ključnih del mednarodno uveljavljenih strokovnjakov v 80. in 90. letih 20. stoletja širši strokovni javnosti približal sodobne razvojne smernice arheološke stroke, ter strokovnega raziskovalnega dela na področju t. i. klasične arheologije, kjer je s svojimi raziskavami odprl študijske smeri, ki pred tem v našem prostoru

niso bile običajne – to so raziskave rimskodobnih kamnolomov, kamnoseških izdelkov in polizdelkov v luči provincialne in imperialne trgovine. Tudi na teh dveh področjih vizionarskega duha našega slavljenca ne moremo spregledati.

Nenazadnje pa ne smemo spregledati niti delovanja Bojana Djurića kot profesorja na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. V študijskem procesu je na generacije svojih študentov tako s predavanji kot z vodenjem terenskih praks uspešno prenašal svoje obsežno znanje.

Zbornik je nastajal daljše časovno obdobje, saj se je prva ideja o njegovi pripravi porodila že davnega toplega poletnega popoldneva leta 2007 na neki mirni terasi v Novem mestu. Nato so sledili pogovori in dogovori o možnostih objave zbornika v okviru katere izmed uveljavljenih slovenskih strokovnih revij. Ob ustanovitvi Centra za preventivno arheologijo ZVKDS v letu 2009 pa je dozorela ideja, da bo zbornik izšel kot prva knjiga nove arheološke zbirke, Monografije CPA, za katero je Bojan Djurić, ki se zaveda, kako pomembno je ažurno javno dostopno objavljanje novih arheoloških raziskav, dal pobudo za oblikovanje in predlog imena. Prve prispevke je uredništvo prejelo v letu 2009, zadnje pa konec leta 2011. Koordinacijo nastajanja zbornika med uredniki je prevzela Barbara Nadbath ob pomoči Tadeje Mulh, medtem kot sta Branka Migotti in Phil Mason prevzela strokovni pregled prispevkov. Zahvala gre tudi tehnični urednici Vanji Celin in članoma uredništva Monografij CPA, Špeli Karo in Matiji Črešnarju za pomoč pri končnih korekturah celotnega zbornika. Posebna zahvala je namenjena tudi Nives Spudič za oblikovanje in družbi PJP, d.o.o., ki je omogočila tisk zbornika. Uredniki se zahvalujemo vsem, ki so se s svojim prispevkom, posvetilom ali vpisom v tabulo gratulatorio poklonili slavljenцу. S pričujočim zbornikom želimo vsi skupaj Bojanu Djuriću izraziti svoje spoštovanje, občudovanje in hvaležnost ter mu želimo še mnoga leta polna ustvarjalnih dosežkov in uspehov tako na strokovnem kot tudi na drugih področjih. Opravičujemo se za rahlo zamudo pri izdaji zbornika, saj je jubilejno leto že minilo, kar pa nikakor ne zmanjšuje iskrenosti namena priprave zbornika.

Uredniški odbor

De viris illustribus

Izredni profesor dr. Bojan Djurić je slavljeneč pričujočih zapisov. V mojih očeh ga najbolj pooseblja projekt Arheologija na avtocestah Slovenije, znan po kratici AAS. Arheologijo na avtocestah Slovenije lahko štejemo za njegov zaščitni znak. Za vse, ki se ukvarjajo z arheologijo kot raziskovalnim področjem, in za ostale, ki delujemo na področju varstva kulturne dediščine, so dosežki tega projekta eden od vrhuncev obeh dejavnosti in hkraten dokaz, kaj lahko arheologija stori za varstvo in – obratno – kako je mogoče z uporabo varstvene argumentacije v sorazmerno kratkem času veliko število strokovnjakov ene od bazičnih varstvenih strok navdušiti za delo z dediščino, pridobiti nove vpoglede v večtisočletno zgodovino na našem ozemlju in povečati ugled varstva v javnosti.

Bojan Djurić je, kot rečeno, nedvomno oče projekta AAS, saj je vodil skupino SAAS od njene ustanovitve do trenutka, ko je njeno delo v celoti prevzel Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Projekt se je namreč začel v drugačnih okoliščinah od današnjih, to je kmalu po osamosvojitvi Slovenije. Tedaj pri nas še ni bilo na razpolago primerne pravnega okvira, podpornih struktur in metodoloških osnov, da ne govorimo o praktičnih izkušnjah humanistike pri načrtovanju, upravljanju, izvedbi in spremljanju tako kompleksnega projekta, kot je reševanje arheološke dediščine ob gradnji velikih infrastrukturnih objektov. Ker sem v tem času bila poklicana, da vodim osrednjo organizacijo za varstvo kulturne (in naravne) dediščine Slovenije, sem imela čast in priložnost sodelovati pri zagonu tega projekta. V nadaljevanju sem z veseljem spremljala njegove uspehe in včasih, ko so se pojavile občasne ovire, tudi po svojih močeh pomagala pri njihovem razreševanju. Vselej pa je bil Bojan Djurić motor tega projekta in nesporna avtoriteta v očeh vseh, ki smo pri tem sodelovali.

Tudi na drugih področjih delovanja našega slavljence obstajajo projekti, ki uspešno povezujejo tako arheološko vedo s teorijo in prakso varstva dediščine, predvsem v njenem prostorskem vidiku. Naj naštejem nekatere med njimi: analiza in predlog za razrešitev problematike neobdelanih in neobjavljenih arhivov najdišč iz starejših raziskav, priprava zakonskih rešitev za arheološko dediščino v zakonu o varstvu kulturne dediščine iz leta 2008, načrtovanje in zagon delovanja Centra za preventivno arheologijo Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, vodenje delovne skupine za pripravo Pravilnika o arheoloških raziskavah. V vseh naštetih primerih pomen delovanja našega slavljence ni omejen le na razvoj arheologije ampak če ne drugače, daje zgled za metodološki razvoj in bolj celosten pristop k varstvu vseh zvrsti kulturne dediščine. Resnici na ljubo moram omeniti tudi naslednje spoznanje – uspehi pri varstvu arheološke dediščine, ki smo jim priča v zadnjih desetletjih, so imeli tudi nekaj nezaželenih učinkov in to v tem, da so včasih sprožili očitke o nekakšni privilegirani arheologije, ki so se, žal, včasih obrnili v smer neposrednega nasprotovanja. Takšni pojavi so, o tem sem prepričana, posledica nerazumevanja poslanstva in izzivov varstva arheološke dediščine, ki nista v vsem enaka poslanstvu in izzivom pri delu z drugimi vrstmi dediščine. Žal takšni očitki znižujejo ugled arheološkega varstva v javnosti. Prizadevanja za odpravljanje nerazumevanja med kolegi, ki imamo skupen cilj – to je ohranjanje dediščine in njeno vključevanje v sodobno življenje, je še ena od odlik Bojana Djurića. Najbolj smo ji lahko sledili v dveh vidikih njegovega delovanja: v (sicer kratkem) vodenju Direktorata za kulturno dediščino Ministrstva za kulturo in v Djurićevem prizadevanju za boljše, bolj odmevno in sodobnejšo predstavitev izjemno bogate arheološke preteklosti Ptuja. Pri tem njegovem prizadevanju in pri vseh drugih projektih, kjer je dejaven, mu od srca želim tudi v prihodnje veliko uspeha.

dr. Jelka Pirković, generalna direktorica
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije

Vsebina

Contents

- 17 **Bibliografija**
Bibliography
Manca Vinazza
- 33 **Odstiranje prostora in zgodovine**
Revealing Space and History
Mitja Guštin
- 51 **The „German School“ and its influence on the national archaeologies of the Western Balkans**
„Nemška šola“ in njen vpliv na nacionalne arheologije zahodnega Balkana
Predrag Novaković
- 73 **Od črk na papirju do prezentacije arheoloških ostalin. Konservatorski postopki za ohranitev arheoloških ostalin na mestu odkritja na primeru Celja**
From letters on paper to the presentation of archaeological remains. Conservation approaches to the on-site preservation of archaeological remains: the case of Celje
Danijela Brišnik
- 93 ***Genius loci* ali Žabji grad in kulturna krajina Ljubljanskega barja**
Genius loci or Žabji grad and the cultural landscape of Ljubljansko barje
Barbara Nadbath, Gašper Rutar
- 101 **Podvrtano arheološko najdišče Bobovo pri Ponikvi**
Horizontal drilling under the Bobovo pri Ponikvi archaeological site
Maja Bricelj
- 111 **Arheologija kot neizčrpen vir znanja o preteklosti in sedanjosti**
Archaeology as an inexhaustible source of knowledge about the Past and the Present
Verena Perko
- 123 **Čebelice: življenjska zgodba nekega mozaika**
The Bees: the life story of a certain mosaic
Bernarda Županek
- 133 **Bronastodobna enoročajna skodelica na nogi iz Podsmreke pri Višnji Gori**
A Bronze Age Single-handled Footed Cup from Podsmreka near Višnja Gora
Ida Murgelj

- 143 **Sites in the Landscape or the Landscape as Site**
Najdišča v pokrajini ali pokrajina kot najdišče
Phil Mason
- 159 **Nekaj novosti o mlajši železni dobi v severovzhodni Sloveniji**
Some New Data on the Late Iron Age in North-eastern Slovenia
Matija Črešnar
- 169 **Sfinga v situlski umetnosti ob severnem Jadranu in njegovem zaledju**
The sphinx in Situla Art in the northern Adriatic region and its hinterland
Biba Teržan
- 197 ***Mensa ponderaria* from Emona**
Mensa ponderaria iz Emone
Andrej Gaspari, Matjaž Novšak
- 205 **Ančnikovo gradišče – nekaj novosti o naselbinski podobi**
Ančnikovo gradišče – New Insights into the Form of the Settlement
Mira Strmčnik Gulič
- 215 **Raziskave antičnih ostankov na najdišču Groblje (Log pri Sevnici)**
Archaeological research on the Roman site of Groblje (Log near Sevnica)
Gašper Rutar, Mateja Ravnik
- 231 **Pogled na Petovionsko arhitekturo – Gubčeva ulica, Ptuj**
An overview of the architecture of Poetovio – Gubčeva ulica, Ptuj
Mojca Vomer Gojkovič
- 249 **The Topography of Finds of Marble Sculptures in Sirmium**
Topografija najdb marmornih skulptur v Sirmiju
Ivana Popović
- 265 ***Perirrhanteria* stands from Krševica**
Kamniti bazi oltarjev *Perirrhanteria* iz Krševice
Petar Popović
- 271 **Dragonera South, The Planimetry of the Villa Maritima**
Dragonera Jug, načrt vile maritime
Alka Starac
- 285 **Prilog proučavanju pitosa/dolija s otoka Visa, Biševa, Sveca i Palagruže**
A contribution to the study of Pithoi/Dolia from the Islands of Vis, Biševo, Svetac and Palagruža
Branko Kirigin

- 305** **Votivna ploča iz Čortanovaca (Srem)**
A votive relief from Čortanovci (Srem)
Velika Dautova Ruševljan
- 313** **Vrhniški skarabej**
The Vrhnika Scarab
Mija Topličanec, Jožica Hrustel
- 319** **Hot, cold or mixed? A Roman mixer tap from Hoogeloon (The Netherlands)**
Vroče, mrzlo ali toplo? Rimska vodovodna pipa iz Hoogelooa (Nizozemska)
P. A. C. Schut
- 329** **Čaša za posebne priložnosti. Odlomka čaše bogov iz Celeje**
A beaker for special occasions. Two fragments of a mythological beaker from Celeia
Irena Lazar
- 337** **Pasna garnitura *VTERE FELIX* iz severne emonske nekropole**
The *VTERE FELIX* belt accoutrements from the Northern Cemetery of Emona
Tadeja Mulh
- 345** **Gema z Ančnikovega gradišča in drugih poznoantičnih naselbin na območju Slovenije**
The Gem from Ančnikovo gradišče and other Late Antique Fortified Hill-top Settlements
in Slovenia
Aleksandra Nestorović
- 351** **Sidrasti fibuli iz zakladne najdbe Drnovo 2**
Two anchor-shaped fibulae from the Drnovo 2 hoard
Gojko Tica
- 361** **Upodobljena oblačila na rimskih nagrobnih spomenikih iz območja mest Petovione
in Celeje ter njunih agrov**
Depictions of Costume on Roman Funerary Monuments from the Area of the Towns and
Territories of Poetovio and Celeia
Metka Šajn
- 387** **Rimski nadgrobni reljef iz Križovljana u sjeverozapadnoj Hrvatskoj**
The Roman funerary relief from Križovljan in North-western Croatia
Branka Migotti
- 399** **Eastern Alpine marble and its use for the Roman capitals from Sirmium**
Vzhodnoalpski marmor in njegova uporaba za rimske kapitele iz Sirmija
Andreja Maver

- 411 **Die Werkstatt des Meisters von Celeia**
Delavnica mojstra iz Celeje
Erwin Pochmarski
- 421 **Akroteriji sarkofaga Valerija Dinensa iz Salone**
The Acroteria on the Sarcophagus of Valerius Dinens from Salona
Nenad Cambi
- 427 **Ein ungewöhnlicher Sarkophag aus der Nähe von Dokimeion**
Nenavaden sarkofag iz okolice Dokimejona
Guntram Koch
- 435 **Zur Darstellung der Hasen in Oberitalien und in den östlich angrenzenden Provinzen**
Upodobitve zajca v zgornji Italiji in njenih vzhodnih mejnih provincah
Monika Verzár
- 447 **Herkulovo svetišče v Celju: pregled raziskav in prezentacije**
The Temple of Hercules in Celje: an overview of the excavations and presentation
Maja Jerala

Tabula gratulatoria

Alma Bavdek
Rajko Bratož
Andrzej B. Biernacki
Polona Bitenc
László Borhy
Katalin Bozóki-Ernyey
Danilo Breščak
Andreja Breznik
Zdenko Burkowsky
Vanja Celin
Slavko Ciglencečki
Jasmina Davidović
Marko Dizdar
Andreja Dolenc Vičič
Naser Ferri
Slavica Filipović
Stašo Forenbaher
Vladimir Peter Goss
Zoran Gregl
Jana Horvat
Jernej Hudolin
Janka Istenič
Maja Janežič
Maja Jeglič
Maja Jerala
Barbara Jerin
Januš Jerončič
Mirjam Jezeršek
Suzana Karlič
Špela Karo
Mihela Kajzer Cafnik
Branko Kerman
Timotej Knific
Peter Kos
Otmar Kovač
Robert Krempuš
Boštjan Laharnar
Maja Lavrič
Matevž Lavrinc
Elena Leghissa
Tino Leleković
Barbara Likar

Tatjana Lolić
Edisa Lozić
Marko Mele
Vesna Merc
Zrinka Mileusnić
Miha Mlinar
Barbara Mlakar
Tomaž Nabergoj
Mojca Novak
Aleš Ogorelec
Marija Ogrin
Sabina Ogrinc
Primož Pavlin
Daša Pavlovič
Damjana Pečnik
Katarina Predovnik
Domagoj Perkić
Ljubica Perinić Muratović
Andrej Pleterski
Ildikó Éva Pintér
Barbara Porod
Primož Predan
Ante Rendić-Miočević
Milan Sagadin
Maša Sakara Sučević
Nives Spudić
Jadran Sterle
Drago Svoljšak
Marjeta Šašel Kos
Irena Šavel
Mario Šlaus
Brina Škvor Jernejčič
Gregor Štibernik
Helena Štih
Jože Štukl
Sneža Tecco Hvala
Alenka Tomaž
Daniela Tomšič
Gojko Tica
Alfred Aleksander Trenz
Peter Turk
Nika Veršnik
Boris Vičič
Manca Vinazza

Sara Vučkovič
Hrvoje Vulić
Marin Zaninović
Nadja Zapušek
Monika Zorko
Beatrice Žbona Trkman
Zoran Wiewegh
Katalin Wollák

Posvetila

V strokovnem smislu je dr. Djurić s strokovnim prebojem v AC projekte slovenski arheologiji omogočil nekoč komaj predstavljiv razvoj.

Uroš Bavec

Nibil est annis velocius ali gospar je vazda gospar.

Iva Ciglar

Iskrene čestitke dragom prijatelju Bojanu.

Slavica Filipović

Povezujejo naju tisoči kvadratnih metrov površin novo odkritih in raziskanih kar dvajsetih arheoloških najdišč na trasah AC in HC v južnem Podravju in upam, da bova zmogla še tudi vse njihove objave, vsekakor do tvojega naslednjega jubileja.

S spoštljivo naklonjenostjo in Ad multos annos.

Meri Lubšina-Tušek

Seveda želim slavljencu ob njegovem jubileju vse dobro in še veliko ustvarjalnih let.

Bojan, upam in želim, da bo najino sodelovanje še dolgo ter plodno ter v korist tistemu, kar negujemo in pazimo, saj so nas njihovi ustvarjalci zadolžili, da jih varujemo, s tem pa tudi z vsem spoštovanjem negujemo spomin naje.

Ivan Žižek

Pred približno desetimi leti mi je prof. Djurić na študentski praksi v Ribnici na Dolenjskem v roke potisnil beležnico z obrzci in pisalo ter rekel: »Od danes naprej ti vodiš ekipo svojih sošolcev. Veselo na delo!«. V tistem trenutku je bila to velika odgovornost, ki je zame predstavljala obenem izživ in priznanje. To je bil le začetek najinega sodelovanja. Z obsežnimi seminarji me je profesor oplemenitil s svojim bogatim znanjem ter nam »zelencem« ob diplomi in po pridobitvi naziva večkrat posredno namignil, katera pot je prava. Seveda se je nemogoče izogniti njegovemu živahnemu značaju, ki nedvomno pripomore k posredovanju resnice in uveljavljanju svoje volje. Vendar profesorja ne odlikuje le sposobnost izražanja kritike, temveč ga poznamo po lastnostih, ki so mnogim tuje. Njegovo prepoznavanje sposobnosti in delavnosti sodelavcev ter zmožnost spodbujanja, podajanja pobvale in priznanja mlajšim in starejšim kolegom je nedvomno vredno spoštovanja.

Alja Žorž

Bibliografija

Bibliography

1976

Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije. – *Arheološki vestnik* 27, 537–625.

1977

Figuralna aplika s Hvara. – *Arheološki vestnik* 28, 465–467.

Recenzija: Kiss, A. 1973, Roman mosaics in Hungary, Budapest. – *Arheološki vestnik* 28, 472–475.

1980

Prikaz knjige: La formation et le développement des métiers au moyen âge (V^e–XIVe siècles), Colloque International organisé par Le Comité des Recherches sur les Origines des Villes, tenu à Budapest 25–27 Octobre 1973, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. – *Arheološki vestnik* 31, 340–343.

1981

Obrtniška dejavnost v Ptuj. – *Arbeo* 1, 43. (skupaj z B. Slapšak)

Okrogla miza: [o novem Zakonu o varstvu naravne in kulturne dediščine]. – *Arbeo* 1, 17–25. (skupaj z D. Svoljšak, L. Plesničar-Gec, I. Curk, M. Slabe, G. Hirschbäck-Merhar, M. Urleb, B. Slapšak, M. Tomanič-Jevremov, B. Jevremov, J. Dular, J. Oman, M. Župančič, A. Pleterski, P. Petru, D. Breščak)

Ptuj – 3. mitrej. – *Arbeo* 1, 26.

Prevod: Panorama teoretske arheologije. – *Arbeo* 1, 1–16. (skupaj z B. Slapšak)

1982

Prikaz: Nouvelles de l'archéologie. – *Arbeo* 3, 59–60.

1983

Arheologija v Sloveniji (do) leta 2000. – *Arbeo* 3, 34–35.

Arheološki praznik. – *Arbeo* 3, 65–66.

Uvodnik. – *Arbeo* 3, 1–2.

1984

Agathai Týchai. – *Arbeo* 4, 38.

Uvodnik. – *Arbeo* 4, 2–4.

100 let Srbskega arheološkega društva. – *Arbeo* 4, 34–35.

1986

Diskusija. – *Arbeo* 5, 12–22. (skupaj z A. Benac, M. Garašanin, B. Raunig, M. Zaninović, D. Koco, B. Slapšak, L. Sekereš, B. Brukner, D. Dimitrijević, N. Klaić, A. Faber, M. Vasić, B. Slapšak)

Prevod: Kirigin, B. 1986, *Otok Vis v Helenizmu*. – Ljubljana.

1987

Prevod: Binford, L. R., „Nova arheologija“ – takrat in danes. – *Arbeo* 6. (skupaj s P. Novaković)

Prevod: Klejn, L. S. 1987, *Arheološki viri*. – Ljubljana.

1988

Prevod: Klejn, L. S. 1988, *Arheološka tipologija*. – Ljubljana, (13., 14. poglavje in terminološki slovar). (skupaj z B. Toman-Ravnik)

Spremna beseda: Arheološka sistematika L. S. Klejna. – V: L. S. Klejn, *Arheološka tipologija*, letnik 2, 565–572, Ljubljana.

1990

Prevod: Bianchi Bandinelli, R. 1990, *Od Helenizma do srednjega veka*. – Ljubljana.

Prevod: Moberg, C. A. 1990, *Uvod v arheologijo*. – Ljubljana.

Simonov zaliv: arheološka izkopavanja = San Simone: scavi archeologici 1986–1989. – Piran. (skupaj z M. Stokin, Z. Stančič, G. Labud)

Spremna beseda: Reinterpretacija rimske umetnosti. – V: R. Bianchi Bandinelli, 1990, *Od Helenizma do srednjega veka*, 305–317, Ljubljana.

1992

Recenzija: Corpus Signorum Imperii Romani. Ungarn, Band 7. Budapest 1991. – *Arheološki vestnik* 43, 217–219.

Prevod: Bianchi Bandinelli, R., Rimska umetnost, dve generaciji po Wickhoffu. – *Arheo* 14, 45–55.

Prevod: Brendel, O. J., Prolegomena h knjigi o rimski umetnosti. – *Arheo* 14, 5–43.

Prevod: Settis, S., „Neenakosti“ in kontinuiteta: podoba rimske umetnosti. – *Arheo* 14, 57–74.

1994

Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu s prilogo 2. SK Arja vas–Vransko. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Prevod: Eco, U., Pogovor v Babilonu. – *Arheo* 16, 78–79.

1995

Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu s prilogami 1–5. SK 04/1 Slivnica–Miklavž, M-10 BDC – Slivnica/magistralna cesta/. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Kajzer)

1996

Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu s prilogami 1–2. SK 04/1 Slivnica–Miklavž, SK 03/1 Miklavž–Pesnica, M-10 HC Ptujška cesta–BDC. Nova žrkovska cesta. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu s prilogama 1 in 2. KO 13 Višnja gora–Bič. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z A. Flajs)

Slivnica 1. Poročilo o arheološkem intrasite pregledu in delnem izkopu testnih jarkov. SK 04 Slivnica–Miklavž. – (neobjavljeno poročilo).

1997

Eastern Alpine Marble and Pannonian trade. – V: B. Djurić in I. Lazar (ur.), *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*. Situla 36, 73–86, Ljubljana.

Gornje Njive pri Dolgi vasi, Gornje Njive pri Dolgi vasi 2, Ivankovci, Ivankovci 2. Poročilo o arheološkem intrasite pregledu. Obvoznica Dolga vas–Lendava. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu s prilogama 1 in 2. SK 03 Miklavž–Pesnica (Drava–Pesnica). – (neobjavljeno poročilo).

Slivnica 2A in 2B. Poročilo o arheološkem intrasite pregledu in delnem izkopu testnih jarkov. SK 04 Slivnica–Miklavž. – (neobjavljeno poročilo).

1998

Prevod: Barker, P. 1998, *Tehnike arheološkega izkopavanja*. – Ljubljana. (skupaj s P. Novakovič)

Pešance pri Dogošah. Poročilo o arheološkem intrasite pregledu. SK 03 Pesnica–Miklavž. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o arheološkem intrasite pregledu in sondiranju arheološkega najdišča Pobrežje. AC SK 03 Miklavž–Pesnica. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o arheološkem intrasite pregledu in sondiranju arheološkega najdišča Rogoza. AC SK 04 Slivnica–Miklavž. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. MP 02 Cogetinci–Radmožanci, pododsek Vučja vas–Beltinci. – (neobjavljeno poročilo).

Vmesno poročilo o rezultatih intrasite pregleda potencialnih arheoloških najdišč na trasi AC Vučja vas–Beltinci. MP 02 Cogetinci–Radmožanci, pododsek Vučja vas–Beltinci. – (neobjavljeno poročilo).

Studenc pri Ivančni Gorici. Poročilo o sistematičnem pregledu z detektorjem za kovine. KO 13 Višnja gora–Bič. – (neobjavljeno poročilo).

1999

Dragučova. Poročilo o arheološkem intrasite pregledu. SK 03 Pesnica–Miklavž. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o arheoloških raziskavah na najdišču Hajndl. Hitra cesta Ormož–Gorišnica – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Žižek)

Poročilo o arheoloških raziskavah na najdišču Jezera. MP 03/2 AC Vučja vas–Beltinci. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o arheoloških raziskavah na najdišču Medlog. Povezovalna cesta Lopata–Medlog. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o arheoloških raziskavah na najdišču Pod Kotomcesta. MP 03/2 AC Vučja vas–Beltinci. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o arheoloških raziskavah na najdišču Pod Kotomjug. MP 03/2 AC Vučja vas–Beltinci. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o arheoloških raziskavah na najdišču Pod Kotomsever. MP 03/2 AC Vučja vas–Beltinci. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o arheoloških raziskavah na najdišču Za Rašivco. MP 03/2 AC Vučja vas–Beltinci. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o arheoloških raziskavah na najdiščih Zemono 1 in Zemono 2. RV 01, Razdrto–Vipava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. Zbirna cesta Murska Sobota. – (neobjavljeno poročilo).

2000

The End of the Roman Quarrying on Pohorje. – V: K. Strobel (ur.), *Forschungen zur römischen Keramikindustrie: Produktions-, Rechts- und Distributionsstrukturen. Akten des 1. Thrierer Symposiums zur Antiken Wirtschaftliche*, 61–67, Mainz.

Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu s priloga 1 in 2. Obvoznica Pragersko. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. KO 18 Krška vas–Smednik. Križišče Drnovo. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda najdišča Ribnica – Romula. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Mušič, G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na najdišču Čateški grič 1. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na najdišču Čateški grič 2. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Col 1. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Col 2. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Čatež – Na Vrtih. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Čatež Sredno Polje. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Mušič, I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Dolnja Vrbina. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Drnovo 1–3. KO 18 Krška vas–Smednik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Grički pri Obrežju. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Grofovsko 1. Zbirna cesta Murska Sobota. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, B. Mušič)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Mokerice 1. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Mokerice 2. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Na Gmajni. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Obrežje, sever in jug. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Pečina pri Gorenjih Skopicah. KO 18 Krška vas–Smednik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Podgračeno 1. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Sv. Urb. KO 18 Krška vas–Smednik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Terinja. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Veliki Dol pri Veliki vasi. KO 18 Krška vas–Smednik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Velike Njive pri Veliki vasi. KO 18 Krška vas–Smednik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zaloke. KO 18 Krška vas–Smednik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

2001

Claustra Alpium Iuliarum. – V: T. Murray (ur.), *Encyclopedia of archaeology: History and discoveries*. Vol. I, A–D, 353–354, Santa Barbara.

Kastelic, J. (1913–). – V: T. Murray (ur.), *Encyclopedia of archaeology: History and discoveries*. Vol. II, E–M, 760, Santa Barbara.

Klemenc, J. (1898–1967). – V: T. Murray (ur.), *Encyclopedia of archaeology: History and discoveries*. Vol. II, E–M, 767, Santa Barbara.

Ossuaria Poetovionensia: Iconography and Structure. – V: T. A. S. M. Panhuysen (ur.), *Die Maastrichter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das provinziäl-römische Kunstschaffen – im Rahmen des CSIR: Typologie, Ikonographie und soziale Hintergründe der provinziäl-römischen Grabdenkmäler und Wege der ikonographischen Einwirkung – Maastricht 29. Mai bis 1. Juni 1997*, 117–130, Maastricht.

Production of marble sarcophagi in Poetovio. – V: P. Zsidi in E. Hanny (ur.), *Akten des 6. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens, Historisches Museum der Stadt Budapest*, 11–16. Mai 1999, *Aquincum. Budapest régiségi*, XXXIV, 47–62, Budimpešta.

The end of Roman quarrying on Pohorje. – V: M. Vomer-Gojkovič in N. Kolar (ur.), *Ptuj v rimskem cesarstvu, mitraizem in njegova doba: Pokrajinski muzej Ptuj, Mednarodno znanstveno srečanje: internationales Symposium: international scientific symposium, Ptuj, 11.–15. oktober 1999. Archaeologia Poetovionensis* 2, 61–70, Ptuj.

Končno poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu s prilogama 1 in 2. HC Ormož–Slovenska Bistrica. – (neobjavljeno poročilo).

Končno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Cedijski. Slovenska Bistrica–Ormož, obvoznica Pragersko. – (neobjavljeno poročilo).

Končno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Čatež Sredno Polje. Križišče Brežice. KO 19 Obrežje–Krška vas. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér, B. Mušič)

Končno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Dolge Njive. Slovenska Bistrica–Ormož, obvoznica Pragersko. – (neobjavljeno poročilo).

Končno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gmajna. Slovenska Bistrica–Ormož, obvoznica Pragersko. – (neobjavljeno poročilo).

Končno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Lavše. Slovenska Bistrica–Ormož, obvoznica Pragersko. – (neobjavljeno poročilo).

Končno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Med cestami. Slovenska Bistrica–Ormož, obvoznica Pragersko. – (neobjavljeno poročilo).

- Končno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Spodnja Gorica. HC Ormož–Slovenska Bistrica, odsek Gorišnica–Markovci.* – (neobjavljeno poročilo).
- Končno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zadruga. Slovenska Bistrica–Ormož, obvoznica Pragersko.* – (neobjavljeno poročilo).
- Končno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Žutreki. Slovenska Bistrica–Ormož, obvoznica Pragersko.* – (neobjavljeno poročilo).
- Obrežje–Plato. Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda.* – (neobjavljeno poročilo).
- Poročilo o arheološkem intrasite pregledu na najdišču Boško – Na Vrhu. SK 20 AC Klanec–Ankaran.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)
- Poročilo o arheološkem intrasite pregledu na najdišču Gabrovica. SK 20 AC Klanec–Ankaran.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)
- Poročilo o arheološkem intrasite pregledu na najdišču Kraje. SK 20 AC Klanec–Ankaran.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)
- Poročilo o arheološkem intrasite pregledu na najdišču Križišče–Školarice. SK 20 AC Klanec–Ankaran.* – (neobjavljeno poročilo).
- Poročilo o arheološkem intrasite pregledu na najdišču Lama. SK 20 AC Klanec–Ankaran.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)
- Poročilo o arheološkem intrasite pregledu na najdišču Ravna pod Tinjanom. SK 20 AC Klanec–Ankaran.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Bela Cerkev. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Bič. KO 14 Bič–Korenitka.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gmajna. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Dobruška vas. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Dolge njive. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Draga. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Goli vrb. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gomila. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gošča. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Križišče. SK 20 AC Klanec–Ankaran.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Loka. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Loke. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Medvedjek. KO 14 Bič–Korenitka.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Požarnica. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Stranje. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Valmarin. SK 20 AC Klanec–Ankaran.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zagorica. KO 14 Bič–Korenitka.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Za Prekopom. KO 17 Smednik–Kronovo.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Za Pungertom. KO 17 Smednik–Kronovo. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnih najdiščih AC odseka Kronovo–Smednik. KO 17 Smednik–Kronovo. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Zaključno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Brezje – Sodolek – Serjak. MP 03/1 Cogetinci–Vučja vas. – (neobjavljeno poročilo).

Zaključno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Kračine. MP 03/1 Cogetinci–Vučja vas. – (neobjavljeno poročilo).

Zaključno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Pod Meličom. MP 03/1 Cogetinci–Vučja vas. – (neobjavljeno poročilo).

Zaključno poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Strmec. MP 03/1 Cogetinci–Vučja vas. – (neobjavljeno poročilo).

2002

In memoriam Jože Kastelic: 18. avgust 1913–20. maj 2003. – *Arheo* 22, 11–14.

Poročilo o arheoloških raziskavah na najdišču Nova Tabla – Gramoznica. MP 03/2 AC Vučja vas–Beltinci. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o arheoloških raziskavah na najdišču Nova Tabla, 1. del. MP 03/2 AC Vučja vas–Beltinci. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gajevci. HC Ormož–Slovenska Bistrica, odsek Gorišnica–Markovci. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Kamenica. HC Ormož–Slovenska Bistrica, odsek Gorišnica–Markovci. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Nad Potoki. RV 01, Razdrto–Vipava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Na Dolniji. KO 03 Vrba–Črnivec. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Polje. HC Ormož–Slovenska Bistrica, odsek Gorišnica–Markovci. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Pržanj. KO 08 Šentvid–Koseze. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Sušec. RV 01, Razdrto–Vipava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zagajšči. HC Ormož–Slovenska Bistrica, odsek Gorišnica–Markovci. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. KO 04 Peračica–Podtabor. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. KO 08 Šentvid–Koseze. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. KO 14 Bič–Trebnje–Korenitka–Pluska. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega in intrasite arheološkega pregleda. SK 08 Blagovica–Šentjakob, obvoznica Vir. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

2003

Arhivi arheoloških najdišč v Sloveniji. – *Spomeniškovarstveni razgledi* 2, 9.

Kopati ali ne kopati?: veliki razvojni projekti in zaščitna arheologija, področje v tranziciji. – *Spomeniškovarstveni razgledi* 2, 10–18.

Profil imperatorja – Napoleon iz Rovt. – *Argo* 46–1, 24–35.

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Brezovica. KO 16/1 Hrastje–Lešnica. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Dolenje Karteljevo. KO 16/1 Hrastje–Lešnica. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Dolenje Kronovo. KO 16/2 Lešnica–Kronovo. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gadola. HC Škofije–Sermin. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Kamna Gorica. KO 08 Šentvid–Koseze. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Košenice. KO 16/2 Lešnica–Kronovo. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Lešniške njive. KO 16/1 Hrastje–Lešnica. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Lopata nad Mačkovcem. KO 16/1 Hrastje–Lešnica. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču MMP Škofije. HC Škofije–Sermin. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Prapreče. KO 16/2 Lešnica–Kronovo. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Rabujez. HC Škofije–Sermin. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Risano. HC Škofije–Sermin. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Spodnje Škofije–Kortinca. HC Škofije–Sermin. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Spodnje Škofije – Parencana. HC Škofije–Sermin. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Spodnje Škofije – Reber. HC Škofije–Sermin. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Spodnje Škofije – Terasa. HC Škofije–Sermin. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

2004

Ajdovščina. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 92, Ljubljana.

Bohova. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 97, Ljubljana.

Dolenje Karteljevo. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 117, Ljubljana.

Dolenje Kronovo. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 93, Ljubljana.

Drnovo. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 129, Ljubljana.

Grofove njive pri Veliki vasi. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 143, Ljubljana.

In Saxanus' Welt. – *Die Römer. Interessantus est: Bilder einer Ausstellung*, 122–126, Gradec.

Kamna gorica. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 159, Ljubljana.

Kračine. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 163, Ljubljana.

Ledine pri Radovljici. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 173, Ljubljana.

Ločica pri Polzeli. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po*

najdiščih. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 174, Ljubljana.

Na Dolinje pri Črničcu. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 193, Ljubljana.

Na Lokah pri Grosuplju. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 194, Ljubljana.

Novosti v slovenski arheologiji na podlagi avtocestnih raziskav. – *Zgodovina v šoli* 13, št. 1/2, 21–23.

Nemškarica pri Ajdovščini. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 197, Ljubljana.

Obrežje. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 204, Ljubljana.

Pečina pri Gorenjih Skopicah. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 205, Ljubljana.

Preventive Archaeology and Archaeological Service in Slovenia. – V: K. Bozóki-Ernyey (ur.), *European preventive archaeology: papers of the EPAC Meeting, Vilnius 2004*. National Office of Cultural Heritage, Hungary, Council of Europe, 180–186.

Sodolek. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 240, Ljubljana.

Spodnja Gorica. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 241, Ljubljana.

Terra Gentis Humanae Memoria. Varovanje arheološke dediščine in projekt izgradnje avtocest. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 7–24, Ljubljana.

Terra Gentis Humanae Memoria. Archaeological Heritage Protection and the Motorway Construction Project. – V: D. Prešeren (ur.), *The earth beneath your feet: archaeology on the motorways in Slovenia: guide to sites*. The European heritage days series, 9–28, Ljubljana.

The earth – memory of mankind (Terra gentis humanae memoria). – *Parnal* 3, 23–27.

Veliki dol pri Veliki vasi. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 271, Ljubljana.

Velike njive pri veliki vasi. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 273, Ljubljana.

V Saksanovem svetu – Rimsko pridobivanje belega marmorja s Pohorja = In Saxanus Welt – Römische Gewinnung des weißen Pohorje Marmors. – V: I. Lazar (ur.), *Rimljani: steklo, glina, kamen: [katalog razstave] / Glas, Ton, Stein: [Ausstellungskatalog]*, 147–167, Celje, Maribor, Ptuj.

V Saksanovem svetu. Katalog predmetov = In Saxanus Welt – Katalog. – V: I. Lazar (ur.), *Rimljani: steklo, glina, kamen: [katalog razstave] / Glas, Ton, Stein: [Ausstellungskatalog]*, 168–190, Celje, Maribor, Ptuj. (skupaj s P. Bitenc, V. Koprivnik)

Zemlja pod vašimi nogami. – V: *Vabimo na arheološko razstavo Zemlja pod vašimi nogami v Galeriji Domžale od 12. novembra do 3. decembra 2004*, 3, Domžale.

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gomile. MP 02 Lenart–Cogetinci, MP 02/1 Lenart–Senarska. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gmajna. MP 02 Lenart–Cogetinci, MP 02/1 Lenart–Senarska. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Greda. MP 02 Lenart–Cogetinci, MP 02/1 Lenart–Senarska. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Lenart – Ob Velki. MP 02 Lenart–Cogetinci, MP 02/1 Lenart–Senarska. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Lenart – Lormanje. MP 02 Lenart–Cogetinci, MP 02/1 Lenart–Senarska. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Leskovec–Lužnica. SK 05 Slivnica–Arja vas, priključek Ljubečna. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Leskovec. SK 05 Slivnica–Arja vas, priključek Ljubečna. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Leskovec 2. SK 05 Slivnica–Arja vas, priključek Ljubečna. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Lormanjske njive 1. MP 02 Lenart–Cogetinci, MP 02/1 Lenart–Senarska. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Lormanjske njive 2. MP 02 Lenart–Cogetinci, MP 02/1 Lenart–Senarska. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Mali Gaj. SK 03 Pesnica–Miklavž. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Močna – Ob Pesnici. MP 01 Maribor–Lenart. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Teharje – Bazen. SK 05 Slivnica–Arja vas, priključek Ljubečna. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zamarkova – KK Lenart. MP 02 Lenart–Cogetinci, MP 02/1 Lenart–Senarska. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zamarkova – Kraner. MP 01 Maribor–Lenart. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Začret – Hmeljišče. SK 05 Slivnica–Arja vas, priključek Ljubečna. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Začret. SK 05 Slivnica–Arja vas, priključek Ljubečna. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zamarkova – Senekovič. MP 01 Maribor–Lenart. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zgornja Senarska. MP 02 Lenart–Cogetinci, MP 02/1 Lenart–Senarska. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih pregleda arheološkega najdišča Gradišče nad Hraščami (Barnice). HC RV 01, Razdrto–Vipava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj s P. Bratina, G. Tica, T. Verbič)

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. AC MP 04/2 Beltinci–Pince, Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman)

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. AC SK 05 Slivnica–Arja vas, obvoznica Celje – Vzhod. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. G1-2 (HC) Hajdina–Ptuj. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

2005

Frammento di un coperchio di sarcofago con maschera – AMZ 481. V: *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević: radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6.–8. XI. 2003, 195–198, Zagreb.

I primi mosaici paleocristiani di Emona (Venetia e Histria) e la loro officina. – V: H. Morlier (ur.), *La mosaïque gréco-romaine IX: [actes du IXe Colloque international pour l'étude de la mosaïque antique et médiévale organisé à Rome, 5–10 novembre 2001]*. Collection de l'Ecole française de Rome 352, 663–676, Rim.

Marmore römischer Brüche und Steindenkmäler in der Steiermark und in Štajerska. Ergebnisse eines Forschungsprojektes. – *Fundberichte aus Österreich* 43, 365–431. (skupaj z B. Hebert, C. Hinker, E. Hudeczek, S. Karl, H. W. Müller)

Poetovio and the Danube marble trade. – V: M. Mirković (ur.), *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz, Beograd 16.–19. Oktober 2003*, 75–82, Beograd.

Poročilo o izkopu testnih jarkov. Navezava Luke Koper na AC Bertoška vpadnica. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Alsó Mező. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Csikóért. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gabor Kert. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gornje Njive. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Kapelej. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Irtas. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Okljuk – Pince. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Nafta. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Pod Grunti–Pince. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Ratszegi. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Razcep. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Vodno dno 1–2. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Vrbiče. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zatak. MP 04/2 Lendava–Pince. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda in analiza historičnih prostorskih podatkov. Vpadnica Luka Koper. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih izkopa testnih jarkov na najdišču Pobrežje. SK 03 Pesnica–Miklavž. – (neobjavljeno poročilo).

2006

Intenzivni površinski pregled. – V: I. Lazar, *Ilovica pri Vranskem*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 1, 9–12, Ljubljana.

Intenzivni površinski pregled. – V: M. Novšak, *Trnava*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 2, 11–14, Ljubljana.

Rimske ceste in projekt avtocest. – *Rast* 17, št. 2, 147–149.

Stone use in Roman towns. Resources, transport, products and clients. Case study Sirmium. First report. – *Starinar* 56, 103–137. (skupaj z J. Davidović, A. Maver, H. W. Müller)

White marbles in Noricum and Pannonia: extraction, production, transportation and trade. – V: *Book of abstracts*. Aix-en-Provence. Maison Méditerranéenne des Sciences de l'Homme. Centre Camille Julian, 15. (skupaj z H. W. Müller)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Brengova 1. MP 02/2 Senarska–Cogetinci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z V. Celin)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Brengova 2. MP 02/2 Senarska–Cogetinci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z V. Celin)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Brengova 3. MP 02/2 Senarska–Cogetinci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z V. Celin, I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Brezje. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, R. Masaryk, A. Plestenjak, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču BS Slivnica. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj s P. Predan)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Cogetinci. MP 02/2 Senarska–Cogetinci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z V. Celin, I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Denice. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Draženci. GM 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, I. Pintér, A. Plestenjak)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Farkašovci. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, A. Plestenjak)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gjače. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, A. Plestenjak, G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Globanice. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gorice. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, R. Masaryk, A. Plestenjak, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gosposko 1. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, R. Masaryk, A. Plestenjak, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gosposko 2. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, R. Masaryk, A. Plestenjak, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gosposko 3. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Gruskovica. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Hotinja vas. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, A. Plestenjak, G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Hotinjska agrarna. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, A. Plestenjak, G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Hraščica. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Kalimovnjek. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, R. Masaryk, A. Plestenjak, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Kaludra. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, I. Pintér, A. Plestenjak)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Kamensčice. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, A. Plestenjak)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Krčevine 1. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, R. Masaryk, A. Plestenjak, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Krčevine 2. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, R. Masaryk, A. Plestenjak, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Krčevine 3. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, R. Masaryk, A. Plestenjak, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Kungota. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Lancova vas 1. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, I. Pintér, A. Plestenjak)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Lancova vas 2. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, I. Pintér, A. Plestenjak)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Maribor – Oskrbni center. SK 03 Pesnica–Miklavž. – (neobjavljeno poročilo)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Marjeta. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Marjeta Hosta. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Nedelica. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, R. Masaryk, A. Plestenjak, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Njiverce. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, A. Plestenjak, G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Orebova vas. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, A. Plestenjak, G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Pocolje. GM 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, A. Plestenjak, G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču PP Draženci. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, A. Plestenjak, G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Prelogi. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Prepolje. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Ptuj – Rimska cesta. SG 01/1 Slivnica–Draženci.

– (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, A. Plestenjak)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Ptuj – Selska cesta. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, I. Pintér, A. Plestenjak)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Pusto Polje. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Renkovi – Cesta. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Slivnica 3. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, I. Pintér, A. Plestenjak)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Srednje Polje. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, I. Pintér, A. Plestenjak)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Spodnja Senarska. MP 02/2 Senarska–Cogetinci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z V. Celin, I. Pintér)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Štuki. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, A. Plestenjak, G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Turnišče. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, R. Masaryk, A. Plestenjak, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zagonce. MP 03/2 Beltinci–Lendava. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z B. Kerman, R. Masaryk, A. Plestenjak, I. Šavel)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zlatoliče odpad. SG 01/1 Slivnica–Draženci. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)

- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zlatoliče. SG 01/1 Slivnica–Draženci.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z I. Pintér)
- Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. H 5 Koper–Lucija, 0386 Koper–Izola.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)
- Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. AC SG Slivnica–Gruškovje. MMP Gruškovje.* – (neobjavljeno poročilo).
- Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. AC SG 01 Slivnica–Draženci.* – (neobjavljeno poročilo).
- Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. AC SG 03 Slivnica–Gruškovje. MMP Gruškovje.* – (neobjavljeno poročilo).
- Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. AC SK 03 Pesnica–Miklavž. Oskrbni center Maribor.* – (neobjavljeno poročilo).
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Srednica. GM 01/1 Slivnica–Draženci.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z R. Masaryk, I. Pintér, A. Plestenjak)
- Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. MP 02 Lenart–Cogetinci, pododsek Spodnja Senarska–Cogetinci.* – (neobjavljeno poročilo).
- Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. MP 02 Lenart–Cogetinci, pododsek Spodnja Senarska–Cogetinci.* – (neobjavljeno poročilo).
- Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. MP 03 Cogetinci–Radmožanci, pododsek Beltinci–Lendava.* – (neobjavljeno poročilo).
- 2007**
- Arheologija Spodnjega Podravja: restavrirani rimski kamniti predmeti.* – Ptuj. (skupaj z M. Vomer–Gojkovič, I. Porekar Kacafura)
- Intenzivni površinski pregled. – V: M. Horvat, *Sela pri Dobu*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 3, 8–14. (skupaj z B. Vičič)
- Predrimske forme na nagrobniku iz Mrzlega polja pri Ivančni gorici. – V: M. Blečić, M. Črešnar, B. Hänsel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metzner–Nebelsick (ur.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*. Situla 44, 895–902, Ljubljana.
- Stone use in Roman towns. Resources, transport, products and clients. Case study Sirmium. Second report. – *Starinar* 57, 83–100. (skupaj z J. Davidović, A. Maver, I. Rižnar)
- Intenzivni površinski pregled. – V: G. Tica, *Šmatevž*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 4, 8–10, Ljubljana.
- White marbles in Noricum and Pannonia: an outline of the roman quarries and their products. – V: P. Jockey (ur.), *Leukos litbos: marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires. Actes du VIIIe Colloque International de l'Association for the study of marble and other stones used in antiquity (ASMOSLA), Aix-en-Provence, 12–18 juin 2006 / Ancient marble and stones: interdisciplinary studies on Mediterranean. Proceedings of the VIIIth International Conference of the Association for the study of marble and other stones used in antiquity (ASMOSLA)*, 111–127, Pariz. (skupaj z H. W. Müller)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Benečija. AC KO 15 Ponikve–Pluska.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Bukovje. AC KO 15 Ponikve–Pluska.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Češnjevke. AC KO 15 Ponikve–Pluska.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Dolenja vas pri Mirni Peči. AC KO 15 Ponikve–Hraslje.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Dolenji Podboršt. AC KO 15 Ponikve–Pluska.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Grič 2. AC KO 15 Ponikve–Pluska.* – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)
- Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Korenitka. AC KO 14/2 Korenitka–Pluska.* – (neobjavljeno poročilo)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Mali Kal. AC KO 15 Ponikve–Hrastje. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Pluska. AC KO 14/2 Korenitka–Pluska. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Podgrič 1. AC KO 15 Ponikve–Pluska. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Podgrič 2. AC KO 15 Ponikve–Pluska. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Ponikve. AC KO 15 Ponikve–Pluska. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z G. Tica)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Štefan 1. AC KO 15 Ponikve–Pluska. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Štefan 2. AC KO 15 Ponikve–Pluska. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zagorica. AC KO 15 Ponikve–Hrastje. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

2008

A kako bi jih mogli gledati, če bi jih sploh ne bilo? = But how could we observe them, if they did not exist at all?. – V: A. Tomaž, *Prva dama: ob odkritju prazgodovinske ženske figurine na Slovenskem = the discovery of a prehistoric female figurine in Slovenia.* Annales Mediterranea, 7–11, Koper.

Early Stelae from Poetovio and the Marble Studies. – V: C. Franek, S. Lamm, T. Neuhauser, B. Porod, K. Zöhrer (ur.), *Thiasos: Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag.* Veröffentlichungen des Instituts für Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz, Band 10, 159–165, Dunaj.

Intenzivni površinski pregled. – V: I. Šavel in B. Kermañ, *Gornje njive pri Dolgi vasi.* Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije, 6, 8–14, Ljubljana.

Intenzivni arheološki pregled – Mrzlo polje 1 in 2, Ivančna Gorica, Rogovila in Studenec. – V: D. Svolsak, *Mrzlo Polje pri Ivančni Gorici.* Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 5, 8–29. (skupaj z A. Zec, P. Cattaneo, M. Laudato, B. Nadbath, J. Oman)

Okrogla miza o varovanju arheološke dediščine na rednem letnem srečanju SAD. – *Arheo* 25, 137–151. (skupaj z B. Županek, B. Štular)

Poročilo o arheološkem pregledu. HC Koper–Lucija, odsek Jagodje–Lucija. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler, E. Lazar)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Dolge Njive pri Mostah. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Izdišče. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Kavci. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Mali Mengeš 1. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Mali Mengeš 2. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Makote. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Moste. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Mrzlo Polje pri Mengšu. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Na Komenskem 1. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Na Komenskem 2. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Škerjančeva. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Trave. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Za Borštom 1. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Za Borštom 2. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zabrežje 1. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Zabrežje 2. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Za Grabnom. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Za Vrta. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

Poročilo o rezultatih arheološkega pregleda na potencialnem najdišču Žeje. HC Vodice–Želodnik. – (neobjavljeno poročilo).

Poročilo o rezultatih ekstenzivnega arheološkega pregleda. AC KO 05 Priključek Naklo, priključek Podtabor. – (neobjavljeno poročilo). (skupaj z M. Draksler)

2009

Dardagani quarry: main regional limestone source for Roman Sirmium. – V: IX *ASMOSLA International conference, Tarragona, 8–13th June, 2009. Interdisciplinary studies on ancient stone: book of abstracts*, 219, Tarragona. (skupaj z I. Rižnar, A. Maver, G. Rutar, J. Davidović, H. W. Müller, D. Jovanović)

Intenzivni arheološki površinski pregled. – V: S. Tomažič in S. Olič, *Šiman pri Gotovljah*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 9, 8–10, Ljubljana.

Listing archaeological sites – integrating heritage: the case of Slovenia. – V: A. C. P. Schut (ur.), *Listing Archaeological Sites Protecting the Historical Landscape*. EAC occasional paper, 3. Europae archaeologiae consilium, 87–93, Brussels. (skupaj s P. Mason, B. Mlakar, K. K. Naglič, B. Petek)

Navodila avtorjem in standardi za pripravo materiala. Zbirka SAAS. (skupaj z M. Erič, M. Jerala, R. Kovačič, R. Žvokelj, G. Rutar)

Rezultati površinskega pregleda najdišča. – V: I. Šavel, *Pod Kotom-jug pri Krogu*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 7, 8–22, Ljubljana.

Use of marble and other stones in Sirmium. – V: IX *ASMOSLA International conference, Tarragona, 8–13th June, 2009. Interdisciplinary studies on ancient stone: book of abstracts*, 34, Tarragona. (skupaj z A. Maver, J. Davidović, I. Rižnar, H. W. Müller, D. Jovanović)

White marbles in Noricum and Pannonia: an outline of the roman quarries and their products. – V: P. Jockey (ur.), *Leukos lithos: marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires. Actes du VIIIe Colloque International de l'Association for the study of marble and other stones used in antiquity (ASMOSLA), Aix-en-Provence, 12–18 juin 2006 / Ancient marble and stones: interdisciplinary studies on Mediterranean. Proceedings of the VIIIth International Conference of the Association for the study of marble and other stones used in antiquity (ASMOSLA)*, 111–127, Pariz. (skupaj s H. W. Müller)

2010

Gradivo s površinskih pregledov. – V: I. Šavel in S. Sanković, *Za Raščico pri Krogu*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 13, 12–20, Ljubljana.

Intenzivni površinski pregled. – V: A. Plestenjak, *Gorice pri Turnišču*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 12, 10–25, Ljubljana.

Intenzivni terenski pregled. – V: A. Tomaž, *Gomile pri Lenartu v Slovenskih Goricah*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 11, 10–13, Ljubljana.

Intenzivni površinski pregled. – V: I. Šavel in S. Sanković, *Za Raščico pri Krogu*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 13, 8–12, Ljubljana.

Intenzivni površinski pregled. – V: M. Ogrin, *Na Dolenje pri Brezjah na Gorenjskem*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 14, 9–11, Ljubljana.

Karakteriziranje marmornih spomenika Murse. – *Oslječki zbornik*, 9–18. (skupaj s S. Filipovič, H. W. Müller)

Keramično gradivo s površinskega pregleda. – V: A. Tomaž, *Gomile pri Lenartu v Slovenskih Goricah*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 11, 78–84, Ljubljana.

Nagrobna stela P(ublja) Aelija Viatorja (UEL 3783) iz Murske Sobotice. – V: B. Kerman (ur.), *Zbornik soboškega muzeja* 15, 201–212, Murska Sobota.

Sirmijski kamnolom neogenskega apnenca Dardagani pri Zvorniku (BiH). – *Arheologija v letu 2009*, 22. (skupaj z A. Maver, I. Rižnar, J. Davidović, D. Jovanović)

2011

Arheološke najdbe. Intenzivni površinski pregled. – V: B. Kerman, *Kotare-Krogi pri Murski Soboti*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 20, 9–17, Ljubljana.

Gradivo s površinskih pregledov. – V: I. Tušek in B. Kavur, *Ivankovci (Ivankoc) pri Lendavi*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 15, 110–120, Ljubljana.

Gradivo s površinskega pregleda. – V: I. Šavel in S. Sankovič. *Pri Muri pri Lendavi*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 23, 14–20, Ljubljana.

Intenzivni arheološki pregled. – V: A. Plestenjak, *Podgrič pri Trebnjem*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 21, 9–12, Ljubljana. (skupaj z M. Draksler)

Intenzivni površinski pregled. – V: B. Kerman, *Kotare-Baza pri Murski Soboti*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 17, 8–14, Ljubljana.

Intenzivni arheološki pregled. – V: B. Kerman, *Pod Kotom-sever pri Krogu*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 24, 9–14, Ljubljana.

Gradivo s površinskega pregleda. – V: U. Bavec, *Dolenje Karteljevo pri Novem mestu*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 18, 42–50, Ljubljana.

Intenzivni površinski pregled. – V: I. Tušek in B. Kavur, *Ivankovci (Ivankóc) pri Lendavi*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 15, 8–12, Ljubljana.

Intenzivni površinski pregled. – V: I. Šavel in S. Sankovič, *Pri Muri pri Lendavi*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 23, 9–14, Ljubljana.

Intenzivni površinski pregled. – V: U. Bavec, *Dolenje Karteljevo pri Novem mestu*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 18, 9–13, Ljubljana.

Katalog gradiva. Intenzivni površinski pregled. – V: B. Kerman, *Kotare-Krogi pri Murski Soboti*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 20, 124–128, Ljubljana.

Katalog gradiva. Intenzivni površinski pregled. – V: B. Kerman, *Pod Kotom-sever pri Krogu*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 24, 248–262, Ljubljana.

Katalog. – V: M. Vomer Gojkovič, B. Djurić, M. Lovenjak, *Prvi petovionski mitrej na Spodnji Hajdini*, 28–53, Ptuj. (skupaj z M. Lovenjak).

Mitrej. – V: M. Vomer Gojkovič, B. Djurić, M. Lovenjak, *Prvi petovionski mitrej na Spodnji Hajdini*, 22–23, Ptuj.

Prvi mitrej na Spodnji Hajdini. – V: M. Vomer Gojkovič, B. Djurić, M. Lovenjak, *Prvi petovionski mitrej na Spodnji Hajdini*, 26–27, Ptuj.

Prvi petovionski mitrej na Spodnji Hajdini. – Ptuj. (skupaj z M. Vomer Gojkovič, M. Lovenjak)

Sveta topografija mitreja. – V: M. Vomer Gojkovič, B. Djurić, M. Lovenjak, *Prvi petovionski mitrej na Spodnji Hajdini*, 24–25, Ptuj.

2012

Gradivo s površinskega terena. – V: M. Murko in I. Ciglar, *Dolenje Kronovo pri Beli Cerkvi*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 25, 66–70.

Intenzivni arheološki pregled. – V: M. Murko in I. Ciglar, *Dolenje Kronovo pri Beli Cerkvi*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 25, 9–12.

Zbrala: Manca Vinazza

Odstiranje prostora in zgodovine

Revealing Space and History

Mitja Guštin

Izvleček: Prispevek posvečen prof. Bojanu Djuriću govori o njegovem delu in predstavlja pomen in razvoj sodobnega detektiranja arheoloških lokacij za razumevanje zgodovinskosti prostora in nadaljnje raziskave s pomočjo arheološke metode. Obsežno odstiranje prostora na avtocestnem križu je zahtevalo sistemski pristop k problemu varstva arheoloških spomenikov in dediščine v najširšem smislu, in prispevalo številna odkritja, ki so za zgodovinsko sliko poselitve raziskalnega in širšega prostora prelomnega značaja.

Ključne besede: arheologija, prometnice, pravno varstvo, metodologija

Abstract: The contribution dedicated to Professor Bojan Djurić considers his work and presents the meaning and development of the modern methodology for the detection of archaeological sites for the understanding of the historical nature of space and the continuation of research with the aid of archaeological methods. The extensive area exposed on the motorway cross demanded a systematic approach to the problem of archaeological monuments and heritage in the widest sense of the word, and contributed a large number of discoveries, which were of a ground breaking nature with regard to the historical picture of settlement in both the area under research and in the wider region.

Key words: archaeology, communication routes, legal protection, methodology

Osvajanje prostora

„Naša zgodovinska pokrajina se kaže kot palimpsest vseh številnih kultur, ki so vanjo vpisovale svoje pomenne in puščale sledove. Ta zgodovinska krajina je mesto prepoznanih in sprejetih, bolj ali manj vidnih spomenikov in svetih mest, hkrati pa tudi prostor očem nevidne, podzemne mreže pozabljenega spomina, iz katerega, kakor iz vseobsegajočega micelija, ti spomeniki in sveta mesta nastajajo in rastejo.“¹ Med sledove zgodovinskega spomina sodijo prometne poti,² ki so eden najpomembnejših vzvodov za nastanek in razvoj civilizacij, pri osvajanju prostora, državnih in gospodarskih odločitvah, tako v preteklosti kot dandanes. Umeščenost slovenskega

1 Citat iz uvodnega teksta Djurić (2003a), Cfr. tudi angleško verzijo Djurić (2004c).

2 O razvoju prometnih poti na posvetovanju DARS-a v Celju cfr. Guštin, Grosman 1995, 128–132; primerjaj tudi tekste Šašel 1975; Šašel 1992, 459–468. Za novejšo raziskavo cfr. Breščak 2006.

Conquering Space

„Our landscape is therefore conceived as a palimpsest of all numerous cultures that have rendered their meanings in it and left their traces. Such a historical landscape is the sphere of the recognised and accepted, more or less discernible monuments and sacred places, yet at the same time the sphere of an invisible, subterranean network of forgotten memory from which these monuments and sacred places are created and grown as from an all-embracing mycelium.“¹

The traces of historical memory also include routes of communication,² which are one of the most im-

1 Quote from the introductory article by B. Djurić (2003a). See also the English version Djurić (2004a).

2 On the development of communication routes during the consultation at DARS in Celje see Guštin, Grosman 1995, 128–132; compare also with the articles by Šašel 1975; Šašel 1992, 459–468. For the most recent research see Breščak 2006.

ozemlja in njegova specifična geostrateška lega sta od vekomaj omogočali in spodbujali prehodnost med sredozemskimi obalami ter srednje in vzhodno-evropskimi ozemlji.

Na tej poti od Jadrana proti osrčju Evrope so bila Postojnska vrata in trojanski prelaz v preteklosti, in tudi danes, med ključnimi prehodi na močno razgibanem obrobju vzhodnoalpskega sveta. Čeprav so vodni tokovi Save, Drave, Mure, pa tudi Ljubljanice in Krke omogočali transport blaga in potovanja ljudi, pa z nastankom velikih antičnih imperijev postanejo prav cestne povezave prisposoda dostopnosti, mobilnosti in administrativne urejenosti znotraj državnih sistemov.

Pomen prehodnosti današnjega slovenskega prostora lahko zasledimo že v Herodotovih Zgodbah IV/33: ..., „Ti (prebivalci Delosa) pripovedujejo, da Hiperbojeji zavijajo svoja darila v pšenično slamo ter jih prinašajo Skitom; od Skitov jih prevzamejo njih sosedje, od teh zopet drugi in tako zmeraj naprej ljudstvo za ljudstvom, do Jadrana na daljnem zahodu“...

Na to pot prenašanja dobrin z vzhoda smemo navezati tudi pripoved Apolodorja z Rodosa, ki je popeljal Argonavte na njihovi veslači Argo od Črnega morja po Donavi in Savi do Ljubljanske kotline, od koder naj bi ladjo po kopnem prenesli na obalo Jadrana.

Vsekakor pa so bile osrednjega pomena za prvo organizirano izgradnjo prometnic proti evropskemu osrčju in vzhodu osvajaalne, politične in gospodarske težnje rimskega imperija konec 1. stol. pr. n. š.

Ob rimski zasedbi naših krajev je Urad za izgradnjo cest, *cura viarum*, kateremu je načeloval sam rimski vladar, poskrbel za hitre povezave z napredujočimi legijami. Ob obstoječih prometnicah so vojaške enote izgradile cesto v najkrajši črti *Aquileia–Ad Pirum–Emona* ter dalje proti severu preko Celeie in Poetovione v prostrano Panonijo ali na vzhod mimo Nevioduna in Siscije h garnizijam v nemirnem Iliriku.

Rimski imperij je poznal predvsem *viae militaris*, ceste, ki so jih ob osvajanju novih ozemelj trasirali in gradili vojaški inženirski, in *viae publicae*, ceste, ki jih je dograjevala in zanje skrbela državna uprava. Inženirski so pri načrtovanju najugodnejše trase sicer upoštevali naravne danosti in obstoječe prometne povezave utr-

portant conduits for the rise and development of civilisations, in the conquest of space, in political and in economic decisions, both in the past and in the present day. The location of the territory of Slovenia and its specific geo-strategic position have enabled and encouraged communication between the Mediterranean coasts and the Central and Eastern European lands since time immemorial.

In the past as well as today the Postojna Gates and the Trojane Pass were amongst the key crossing points in the strongly undulating edge of the Eastern Alpine world on these routes from the Adriatic into the heart of Europe. Although the waterways of the river Sava, Drava and Mura, as well as the rivers Ljubljanica and Krka, permitted the transport of goods and travel by people, with the rise of the great empires of Antiquity, road routes became a metaphor for accessibility, mobility and administrative organisation within the state systems.

The meaning of the transitivity of area of modern Slovenia can already be traced in the History of Herodotus IV/33: ..., „They (the people of Delos) relate that the Hyperboreans wrap their gifts in wheat straw and carry them to the Scythians; these are then carried from the Scythians by their neighbours, thence by others and so from peoples to peoples on to the Adriatic in the far west“... This route for the transport of luxury goods from the east can also be linked to the tale of Apollodorus of Rhodes, who brought the Argonauts on their galley the Argo from the Black Sea via the Danube and Sava to the Ljubljanska kotlina (Ljubljana basin), from whence they supposedly portaged their ship overland to the coast of the Adriatic.

Whatever the case, these communications were of central importance for the first organised construction of routes into the heart of Europe and the East for the imperial, political and economic tendencies of the Roman Empire at the end of the 1st century BC. When the area of modern Slovenia was occupied by the Romans, the Office for road construction (*cura viarum*) that was led by the Emperor of Rome himself undertook all that was necessary for rapid communications with the advancing legions. Military units

Slika/ Figure 1 Rimski cestni križ na Slovenskem / The Roman road network in Slovenia (po/ after Šašel 1975, 63–68, sl. 18; izdelal/ drawn by A. Preložnik).

jene skozi tisočletja, a so le-te ustrezno korigirali za potrebe večjega in težjega transporta ter, če je bilo le mogoče, razdalje tudi skrajšali. Gradili so jih čimbolj naravnost, po ravninah; preko deročih rek in močvirij so jih speljali po lesenih mostovih ali kamnitih viaduktih; težke visokogorske prelaze so prečkala celo v skalo izklesana cestišča.

Odkriti in raziskani deli rimskih cestišč dokazujejo, da je bila izgradnja ceste kakovostna in dolgoročna naložba. Tam, kjer so bile speljane preko mehkih sipin ali močvirnih predelov, so bila na dno vkopa položena hrastova bruna, nanje pa naloženi različni sloji peska in kamnitega drobirja, pogosto tudi do dva metra visoko. O kakovosti samega cestnega ustroja priča navodilo rimskega arhitekta Vitruvija v njegovem delu *De architectura*, kjer opisuje osnovne štiri plasti: *statumen*, *rudratio*, *nucleus* in na vrhu zaključni sloj *summa crusta* ali *summum dorsum*. Za vzdrževanje je bilo poskrbljeno, saj so prevozniki zunaj Italije plačevali cestnino, mostnino in druge ustrezne dajatve. Skrb za vzdrževanje cest, odvisna tudi od gospodarske moči

built a road along the existing communications on the shortest route from *Aquileia* via *Ad Pirum* to *Emona* and then onwards towards the north via *Celeia* and *Poetovio* into the vast spaces of Pannonia or towards the east via *Neviodunum* and *Siscia* towards the garrisons of turbulent Illyricum.

The Roman Empire knew two types of road. These were the *viae militares*, roads that were laid out and built by military engineers, and the *viae publicae*, roads that were built and maintained by the state bureaucracy. The engineers took into account the natural topography and the existing communications reinforced by millennia of use in their planning of the most advantageous routes, but also suitably adapted and corrected them for the transport of larger, heavier loads, as well as shortening the distances where possible. They were built as straight as possible in lowland areas, crossing fast flowing rivers and marshes on wooden or stone bridges, whilst inaccessible high mountain passes might even be crossed by rock-cut roads.

lokalne administracije in prebivalstva, je bila, sodeč po napisih na miljnkih postavljenih okrog Celeje in na Dolenjskem, za časa cesarjev Antonina Pija, Marka Avrelija, Lukija Vera in severske dinastije (torej v 2. in 3. stol.) odrejena decenalno, kar pomeni uzakonitev rednega vzdrževanja.

V zvezi z izgradnjo rimskih državnih cest velja omeniti tudi t. i. Zakon dvanajstih plošč (*Leges duodecim tabularum*) že iz sredine 5. stol. pr. n. š., ki je med drugim urejal nujno potrebne zemljiške služnosti zasebnih zemljišč, kar je pogojevalo prevladovanje javnega prava nad zasebnim. Mnogo kasneje, v zadnjih desetletjih pr. n. š., doživi cestna mreža, opremljena s poštnimi postajami in mogočnimi miljniki, vrhunec razvoja, ki je posledica izredne širitve rimskega cesarstva (sl. 1).

Organizacija prometa v rimskem imperiju je slonela tudi na popotnih zemljevidih – itinerarjih. Med najpomembnejše sodi *Tabula Peutingeriana*, barvna upodobitev antičnega sveta s sredozemskim bazenom in Orientom, na kateri so skicirane gore in reke, predvsem pa so vrisane imperialne ceste s postajami, nočišči, izmenami ter označenimi razdaljami med mesti v rimskih miljah. Ob tem naj omenimo še *Itinerarium Burdigalense*, ki predstavlja seznam nočišč na razdalji med mestoma *Burdigale* (Bordeaux) in *Hierosolyma* (Jeruzalem) iz časa cesarja Konstantina, in *Itinerarium Antonini*, nekakšen vozni red za trgovca s konca 3. stol., s seznamom poštnih postaj, nočišč, izmen in mest.

Rimska cestna gradnja in prometna mreža je v veliki meri zdržala do zatona antike in je bila na nekaterih odsekih v rabi še v srednjem in novem veku (Truhlar 1975, 99–104).

Šele z izgradnjo železnice v 19. stol., ki je zahtevala na razgibanem slovenskem ozemlju, polnem višinskih razlik in ozkih vijugastih dolin, številne tehnične inovacije, kot so predori, viadukti in mostovi za velike obremenitve, je prišlo do posodobljenja prometnih poti. Objekti, potrebni za delovanje železnice, kot so postaje, čuvajnice in remize, so postali v nekoliko spremenjeni obliki tudi nujni sestavni del izgradnje sodobnih cest. Prav čas industrijskega razvoja in razcveta motornega prometa je prinesel številne nove

The recorded and excavated sections of Roman roads indicate that road construction was a high quality long-term investment. In areas, where they crossed soft sand banks or marshy areas, the base of the road cutting was lined with oak beams that were then covered with different layers of gravel and stone chips, often up to two metres in height. The instructions, given by the Roman architect Vitruvius in his work *De architectura*, bear witness to the quality of the road surface. He describes four basic layers: *statumen*, *ruderatio*, *nucleus* and the final upper layer, the *summa crusta* or *summum dorsum*. Road maintenance was also provided for, because hauliers outside Italy paid tolls for the use of the roads and bridges, as well as other appropriate fees. On the basis of the evidence from inscriptions on the milestones in the Celje area and in Dolenjska, responsibility for road maintenance was, depending on the economic power of the local administration and population, organised on a ten yearly basis during the rule of the Emperors Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Lucius Verus and the Severan dynasty (in the 2nd and 3rd centuries AD), which indicates a legally sanctioned order of maintenance.

In connection with the construction of Roman state roads mention should also be made of the so called Law of the Twelve Tables (*Leges duodecim tabularum*) from the mid 5th century BC that amongst other spheres also dealt with the urgently needed rights of way on private land, in which public rights were paramount over private. Much later, at the end of the first millennium BC, the road network was equipped with post stations and imposing milestones, the summit of its development, which was the result of the exceptional expansion of the Roman Empire (Fig. 1).

The organisation of traffic in the Roman Empire was based on travel maps, known as Itineraries. One of the most important of these is the *Tabula Peutingeriana*, a coloured depiction of the Ancient world from the Mediterranean basin and the Orient, on which are sketched mountains and rivers, but above all the imperial roads with the post stations, inns, livery stations and distances between towns marked in Roman miles. Mention should also be made of the *Itinerarium Burdigalense*, showing a list of inns between the towns

in izvirne tehnične konstrukcije, ki so v dobrem stoletju iz strogo uporabnega objekta pogosto prerasle v tehnični spomenik in postale sestavni del kulture in identitete okolja.

Gradnja železnice in sodobnih magistralnih cest je že in še bo usodno spremenila podobo slovenske krajine. To se ne nanaša samo na gradbene posege v prostoru, ki v nasprotju z nekdanjimi makadamskimi cestami terjajo postavitve mogočnih viaduktov, predorskih cevi in včasih grobih usekov v razgibano pokrajino. S seboj prinašajo, zaradi propustnosti sodobnega prometa, velike premike ljudi in pospešeno urbanizacijo pokrajine.

Ob vsem napredku, ki ga nosijo novozgrajene prometnice, je v danosti prostora in ob kompromisih potreb življenja ob njih, težko ustvariti kakovostne prometne rešitve in tako optimalno izpeljane cestno-arhitekturne objekte, da bi s tem trajno obogatili življenjski prostor in kulturno krajino. Sodobna gradnja prometnic z vso infrastrukturo in močno porasel motorni promet sta povsem spremenila pogoje gospodarjenja s prostorom in vplivata na življenjske pogoje in ekosistem danega okolja dolgoročno; povsem drugače in mnogo usodnejše kot vse cestne in vodne komunikacije skozi zgodovino do 19. stol.

Pospešena izgradnja slovenskega avtocestnega križa konec 20. stol. je tako pred načrtovalce postavila vrsto okoljskih, gospodarskih, socioloških in družbenih zahtev. Med temi se je enakopravno uveljavilo tudi upoštevanje konservatorskih varstvenih režimov za kategorijo še neznanih kulturnih spomenikov, skritih pod obdelanimi njivskimi površinami, zatravljenimi pašniki in zaraščenimi gozdovi.

of *Burdigale* (Bordeaux) and *Hierosolyma* (Jerusalem) from the time of the Emperor Constantine, and the *Itinerarium Antonini*, a form of timetable for a merchant from the end of the 3rd century AD, with a list of post stations, inns, livery stations and towns.

Roman road construction and the Roman road network were maintained to a large extent until the end of Antiquity. Some sections of the roads were still in use in the medieval and the modern period (Truhlar 1975, 99–104). The modernisation of the communication system only took place with the construction of the railways in the 19th century. The rugged terrain of Slovenia, characterised by great differences in elevation and narrow winding valleys, meant that this project required numerous technical innovations such as tunnels, viaducts and heavy load-bearing bridges. Buildings that were necessary for the running of the railways, such as stations, signal boxes and depots have also become essential integral parts of the construction of modern roads, although they have changed in form somewhat. It was precisely the period of industrial development and the floruit of motor transport that brought numerous new and innovative technical constructions that have in the century of their use frequently grown from strictly functional buildings into technical monuments, which have become an integral part of the culture and identity of the surrounding area.

The construction of the railways and modern highways has already fatally changed and will continue to change the shape of the landscape in Slovenia. This is not only a result of building interventions in space, which, unlike the former gravel metalled roads, demand the construction of mighty viaducts, tunnels and on occasion brutal cuts in the undulating landscape. Due to the permeability of modern traffic, it also brings with it major movements of people and the accelerated urbanisation of the landscape. Alongside all the development that is carried by the newly built communication routes, it is difficult to create high quality transport solutions and optimally projected traffic architectural buildings that will sustainably enrich the living space and cultural landscape, given the nature of the landscape and the

Pravno varstvo neznanega

Zagotovitev optimalnega varstva morebitnih arheoloških sledov preteklega življenja pri izvajanju projekta slovenskega cestnega križa Družbe za avtoceste v Republiki Sloveniji, d.d. (DARS), je posledica mnogih ugodnih okoliščin, ki so temu velikemu projektu dale ustrezen okvir in operativnost.

Že veljavni zakonski okviri o varstvu kulturne dediščine so omogočali uveljavljanje konservatorskih izhodišč. Pri uveljavitvi zakonskih normativov in implementaciji le-teh v izvajanje ob izgradnji je bilo vsekakor odločilno povabilo Ministrstva za kulturo Republike Slovenije Bojanu Djuriću k sodelovanju pri izpeljavi zahtevnega varstvenega režima. Povabili so osebo, ki si je v svoji dotedanji univerzitetni karieri z uvajanjem teoretskega in sodobnega metodološkega diskurza prizadevala za dvig arheološkega raziskovalnega standarda.

Vključitev Bojana Djurića ni bila zgolj srečno naključje; projekt je dobil osebnost, ki se je zavedala pomembnosti izvajanja pravnega varstva kulturne dediščine pri tako pomembnem in obsežnem državnem projektu izgradnje avtocest. S pomočjo na novo ustanovljene Skupine za arheologijo na avtocestah Slovenije (SAAS) pri Republiškem zavodu za varstvo (naravne) in kulturne dediščine RS mu je uspelo z njemu lastno vztrajnostjo z ustreznimi dokumenti uveljaviti novo doktrino. Pri tej gradnji se je od leta 1994 dalje dosledno spoštovalo dogovorjeno metodologijo odkrivanja potencialnih arheoloških najdišč in posledično organiziralo tudi njihovo sistematično raziskavo.

Pri tem sta bili ključni načeli: (1) vsa znana arheološka dediščina je varovana brez izjeme in v celoti tako, da se ji načrtovalci izognejo, (2) vsa novo odkrita arheološka najdišča, ki se jim ni mogoče izogniti, se varujejo skozi preventivno arheološko izkopavanje, katerega rezultat je izdelava kar najpopolnejšega arhiva najdišča, hranjenega v pristojnem muzeju. In izjemoma, kadar to zahteva kvaliteta ostalin, tudi v materialni obliki *in situ*.³

3 Djurić 2003a, 13 – v dilemah oblikovanja ključnih izhodišč je bilo stališče stroke, da je arheološki potencial na

compromises that the requirements of life alongside them brings, The modern construction of communications and associated infrastructure, as well as the great increase in automobile traffic have completely changed the conditions for spatial management. They also exert considerable long-term influence on living conditions and on the ecosystem of specific environments; this is completely different and much more fatal manner than that of all the road and water routes throughout history until the 19th century.

The accelerated construction of the Slovenian motorway crossroads at the end of the 20th century presented the planners with a range of environmental, economic, sociological and social demands. This also included the equal consideration of compliance with the conservation protection regimes for the category of as yet undiscovered cultural monuments, hidden beneath the surface of ploughed fields, grassy meadows and dense forests.

The legal protection of the Unknown

The provision of optimal protection for possible archaeological remains of previous human occupation in the implementation of the Slovenian Motorway Cross project of the Motorway Company in the Republic of Slovenia (DARS) is the result of many favourable circumstances, which gave this major project a suitable framework and operability.

The pre-existing legal framework for the protection of cultural heritage permitted the exercise of conservation starting points. However, the invitation from the Ministry of Culture of the Republic of Slovenia to Bojan Djurić to cooperate in the implementation of the required protective regime was of crucial importance in the exercise of legal norms and their implementation during the construction phase. The invitation was issued to an individual, who had in his university career up to this point endeavoured to raise the standard of archaeological research through the implementation of theoretical and contemporary methodological discourse.

Teoretski nastavki

Za uspešen pristop k tako zahtevnemu projektu je imel Bojan Djurić na področju teoretske arheologije in metodologije dobre osnove. Začelo se je z ARHEO-m, strokovnim arheološkim časopisom, ki ga je v začetku 80-tih let 20. stol. zastavila mlada generacija asistentov na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. S teoretsko razpravo in izbranimi prevodi sodobne teoretične misli so si prizadevali spodbuditi pri stari klasični šoli slovenske arheološke stroke nove razsežnosti raziskovanja in interpretacije.

Pri tem je imel Bojan Djurić v prvih številkah ARHEA kot urednik in prevajalec izbranih sodobnih metodoloških prispevkov in monografij eno ključnih vlog. S pomočjo izdaj v okviru založbe Studia Humanitatis in publikacij Slovenskega arheološkega društva je te vsebine sistematično prinašal v slovenski prostor kot temeljne priročnike za slovenski in tudi jugoslovanski strokovni prostor (Klejn 1981; Binford 1987; Klejn 1987; isti 1988; Harris 1989; Moberg 1990; Barker 1998).

Če je z omenjenimi izdajami poskrbel za teorijo arheološkega dela, pa želimo ob tem tudi opozoriti na njegovo specialnost klasičnega arheologa, kjer je s prevodi in objavami zagotovil nekaj izbranih poglobljenih razprav za razumevanje antičnega sveta ter klasične umetnosti, ki še vedno predstavljajo temelj študija antične umetnosti in arheologije.⁴

Vzporedno z vsem tem je Bojan Djurić kot urednik Arheološkega pregleda med leti 1986–1990, jugoslovanske revije informativnega značaja, vnesel tudi v tovrstne publikacije sodobne standarde arheološkega publiciranja, tako v tehnični pripravi ilustracij ali kartografskega gradiva, kot tudi v vsebinskem smislu strnjene strokovne predstavitve; to je v takratni Jugo-

The inclusion of Bojan Djurić was not merely a lucky accident; the project gained a person, who realised the importance of the execution of the legal protection of cultural heritage in the context of such an important and extensive national project as that of the motorway construction project. Aided by the newly created Group for Archaeology on the Motorways of Slovenia (SAAS) in the Republic Institute for the protection of (natural) and cultural heritage of the Republic of Slovenia, through his own dedication and tenacity he succeeded in implementing a new doctrine with suitable documents. This construction project from 1994 onwards consistently respected the agreed methodology for the detection of potential archaeological sites and consequently organised their systematic excavation.

There were two key principles in this: (1) all known archaeological heritage was protected without exception and in its entirety so that the planners avoided it; (2) all newly discovered archaeological sites that could not be avoided were protected through preventive archaeological excavation, the result of which was creation of the most complete site archive possible that is deposited in the museum responsible. Only exceptionally, when the exceptional nature of the remains demanded it, were these preserved in material form *in situ*.³

Theoretical prerequisites

Bojan Djurić had a good background in the field of theoretical archaeology and methodology for a successful approach to such a demanding project. It began with ARHEO, a specialist archaeological periodical, which was founded by the younger generation of assistants in the Department of Archaeology in the Faculty of Arts at the University in Ljubljana at the beginning of the 1980s. They sought to promote a new dimension of research and interpretation in

Slovenskem sorazmerno znan in da večjih presenečenj ni pričakovati.

4 Bianchi Bandinelli 1990; Djurić (ur.) 1992 (tri razprave: O. J. Brendel, Prolegomena h knjigi o rimski umetnosti, 5–43; R. Bianchi Bandinelli, Rimska umetnost, dve generaciji po Wickhoffu, 45–56; S. Settis, „Neenakosti“ in kontinuiteta: podoba rimske umetnosti, 57–74); Eco 1994, 78–79.

3 Djurić 2003a, 13 – in the dilemmas of forming the key starting points, the position of the discipline was that the archaeological potential of Slovenia was broadly known and that greater surprises were not to be expected.

slaviji in tudi širše postavilo povsem nove vsebinske in tehnične ravni strokovnih objav.

Ob tej teoretični in praktični pripravi na kakovostnejše arheološko delo in sistematičnem zbiranju in vnašanju podatkov v program ARKAS na Inštitutu za arheologijo Znanstveno-raziskovalnega centra SAZU (Tecco Hvala 1992, 62–63; Modrijan 1994, 31–44) je bilo slovenski arheološki praksi ponujeno tudi spoznanje, da lahko ne samo z izkopavanji, temveč tudi z natančnim spremljanjem podatkov in ekstenzivnimi in intenzivnimi arheološkimi pregledi pridobi nove in kakovostne podatke za zgodovinsko sliko določenega območja.

Za uspešno odkrivanje potencialnih arheoloških najdišč v avtocestnem projektu je bilo pomembno, da so se na Slovenskem že od srede 80-tih 20. stol. odvijali prvi poskusi terenskih pregledov (Mason 1988, 239–245; Bavec 1989, 34–40; Budja 1989, 83–102; Bintliff, Gaffney, Slapšak 1989, 41–55; Guštin 1996).

Tako je v začetku 90-tih Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani med vsebine študija in praktičnega dela uvedel nedestruktivno arheološko raziskovanje, in sicer s pomočjo temeljnega arheološkega mednarodnega projekta Rimsko podeželje. Le-to je razvijal z uvajanjem klasičnih terenskih pregledov na študijskih primerih rimskih vil na Rigoncah, v Orešju, legijskem taboru v Ločici pri Polzeli, na hvarskih poljih, in tudi z vključevanjem za slovensko arheologijo novih specialističnih smeri, kot sta GIS in geofizika (Stančič, Gaffney 1991, 27–32; Mušič 1991, 94–96; 1994–95, 59–72).

Čeprav le v akademski sferi in še ne z učinkom na vsakodnevno prakso pa so rezultati teh prizadevanj kmalu postali znani javnosti tudi z organizacijo treh mednarodnih seminarjev *Theory and Philosophy of Archaeological Survey* (1992), *Spatial, Settlement and Landscape Archaeology* (1993) in *Theory and methodology of Spatial and Landscape Archaeology* (1994) in pri tem vključila izobraževanje študentske populacije od Bologne do Dunaja. Uspešnost „ljubljske šole“ je bila prepoznana in izražena do te mere, da je uspešno izvajala tovrstne raziskave tudi v tujini (Gaffney, Stančič 1994, 257–267; Guštin 1996) (*sl.* 2).

the old classical school of Slovenian Archaeology through theoretical discussion and selected translations of modern theoretical thought.

Bojan Djurić played a key role in this in the first editions of *Arheo* as the editor and translator of selected modern methodological articles and monographs. With the aid of publications in the *Studia Humanitatis* series and publications of the Slovenian Archaeological Society he systematically introduced these principles into Slovenia as fundamental handbooks for the specialist field of Archaeology in Slovenia and the wider area of Yugoslavia (Klejn 1981; Binford 1987; Klejn 1987; *id.* 1988; Harris 1989; Moberg 1990; Barker 1998).

If he was concerned with the theory of Archaeology with the above mentioned publications, then note should be taken of his work in the specialist field of Classical Archaeology, where he took care with translations and publications to provide detailed in-depth studies for the comprehension of the world of Antiquity and Classical Art, which still forms the foundations for the study of Classical Art and Archaeology today.⁴

Parallel to all of this Bojan Djurić as editor of *Arheološki pregled* from 1986 to 1990, a Yugoslav periodical of informative character, also introduced modern standards of archaeological publication to this type of publication, both in the field of the technical preparation of illustrations or cartographic material, as in the sense of concise expert presentation in the field of content. This marked a completely new content and technical level of expert publication in the then Yugoslavia and the wider region.

Alongside the theoretical and practical preparation in the field of higher quality archaeological work and systematic data collection and input in the ARKAS program at the Institute for Archaeology in the Scientific-Research centre of SAZU (Tecco Hvala 1992, 62–63; Modrijan 1994, 31–44), Slovenian ar-

4 Bianchi Bandinelli 1990; Djurić (ed.) 1992 (three discussions: O. J. Brendel, *Prolegomena h knjigi o rimski umetnosti*, 5–43; R. Bianchi Bandinelli, *Rimska umetnost*, dve generaciji po Wickhoffu, 45–56; S. Settis, „Neanakosti“ in kontinuiteta: podoba rimske umetnosti, 57–74); Eco 1994, 78–79.

Slika/ Figure 2 Kartiranje arheološkega površinskega gradiva na lokaciji Murska Sobota – Nova tabla (karto z georeferenciranjem načrta pregleda v DOF-u izdelal M. Erič). / The distribution of archaeological surface finds on the site of Murska Sobota – Nova tabla (a georeferenced plan of the field survey on an aerial digital orthophotograph by M. Erič).

Pospešena gradnja avtocestne mreže je arheološko stroko postavila pred zahtevo po pravočasnem in učinkovitem odkrivanju in identifikaciji potenciala arheoloških najdišč. Nagla uveljavitev nedestruktivnih arheoloških metod, predvsem aerofotoprospekcije in vseh vrst geofizikalnih raziskav, površinskih in podpovršinskih pregledov ter razvoj sodobne pokrajinske arheologije, so omogočili hitrejša in kakovostnejša zbiranje, analizo in interpretacijo arheoloških dokazov nekdanje poseljenosti v prostoru.

Vsekakor je bila omenjena dejavnost na področju publicistike arheološke metodologije imenitna osnova tudi za načrtovanje arheološkega dela avtocestnega projekta. Bojan Djurić ji je dodal še podrobno poznavanje zakonskih možnosti in okvirov, formalnost postopkov in natančno domišljeno konstrukcijo financiranja arheoloških raziskav (Djurić 2003b, 9; 2003c, 10–18; 2004, 23–27; 2004a, 21–23; 2007, 181–186; Djurić *et al.* 2009, 87–93).

Dolgoletne izkušnje, pridobljene na Oddelku za arheologijo Univerze v Ljubljani, so mu omogočile pri-

chaeological practice was offered the knowledge that it was possible to obtain new and better quality data for the historical image of a specific area, not only through excavation, but also through precise data collection, extensive and intensive field survey.

It was particularly important for the successful detection of potential archaeological sites in the Motorway project that the first experiments in field survey had taken place in Slovenia from the mid 1980s onwards (Mason 1988, 239–245; Bavec 1989, 34–40; Budja 1989, 83–102; Bintliff, Gaffney, Slapšak 1989, 41–55; Guštin 1996). At the beginning of the 1990s, the Department of Archaeology of the Faculty of Arts in the University in Ljubljana, incorporated techniques of non-destructive archaeological research into the academic and practical content of study. It did this through the medium of the international archaeological project The Roman Countryside (Rimsko podeželje). This project developed through the implementation of classical field survey on the study cases of Roman villas at Rigonce and Orešje, on the legionary fortress

pravo ustreznega priročnika za potrebe dela na avtocesti, ki je skupaj z delovanjem Skupine za arheologijo na avtocestah Slovenije zagotavljal delovne standarde in pripomogel k uspešnemu izvajanju prepoznavanja in vrednotenja potencialnih arheoloških najdišč, izvajanje strokovnega dela na terenu, z vključevanjem enako pomembnega procesa obdelave podatkov in gradiva (Grosman, Novaković 1994).

Velik obseg terenskih arheoloških izkopavanj je pospešil razvoj tehnik izkopavanja in uveljavitev sodobnega digitalnega dokumentiranja na vseh ravneh, uporabo najsodobnejše računalniške tehnologije za evidentiranje in obdelavo podatkov ter digitalno fotografijo za izdelavo terenske fotodokumentacije z vrsto praktičnih terenskih rešitev znotraj samega delovnega procesa.⁵

at Ločica near Polzela, on the fields of Hvar, as well as introducing the new specialist fields of GIS and geophysics into Slovenian Archaeology (Stančič, Gaffney 1991, 27–32; Mušič 1991, 94–96; 1994–95, 59–72). Although this took place largely in the academic sphere and had little impact in everyday practice, the results of these efforts soon became known to the wider public through the organisation of three international seminars Theory and Philosophy of Archaeological Survey (1992), Spatial, Settlement and Landscape Archaeology (1993) and Theory and methodology of Spatial and Landscape Archaeology (1994), which included the student population from Bologna to Vienna in this educational process. The success of this „Ljubljana School“ was recognised and expressed to such an extent that it was also able to successfully undertake this type of fieldwork abroad (Gaffney, Stančič 1994, 257–267; Guštin 1996) (*Fig. 2*).

The accelerated construction of the motorway network required a timely and effective method for the detection and identification of potential archaeological sites from the archaeological profession. The rapid rise to currency of non-destructive archaeological methods, above all aerial photography and all forms of geophysical research, surface and sub-surface survey, as well as the development of modern landscape archaeology, made rapid and better quality collection, analysis and interpretation of archaeological evidence for the former settlement of space.

However, the above mentioned activity in the field of the publication of archaeological methodology was also an excellent basis for the planning of the archaeological work in the context of the motorway project. Bojan Djurić complemented this with a detailed knowledge of the legal possibilities and frameworks, the formality of the procedures and precisely thought out financial constructions for archaeological fieldwork (Djurić 2003b, 9; 2003c, 10–18; 2004, 23–27; 2004a, 21–23; 2007, 181–186; Djurić *et al.* 2009, 87–93).

Many years of experience, gained in the Department of Archaeology of the University in Ljubljana, made possible the preparation of a handbook suited to the requirements of fieldwork on the motorways,

5 Uvedba elektronskega teodolita in Liscad geodetskega računalniškega programa s takojšnjim vnosom terenske risbe v računalnik se je začela leta 1999, ko se je obetala na Novi tabli pri Murski Soboti raziskava v obsegu 30 hektarjev. Pri tem sta sodelovala dr. Stefan Groh in dr. Stefan Klotz iz Avstrijskega arheološkega inštituta na Dunaju, ki sta v nekaj dneh prenesla takrat še razvijajočo tehnologijo na ekipo Nove table. Sočasno je bila osvojena tudi digitalna fotografija terenskega dela z digitalnimi zapisi terenskih dnevnikov in dokončno uveljavljena strojna tehnologija odstranjevanja ornice s težkimi rovokopači na gosonicah ter racionalnim nalaganjem odstranjenih humusnih plasti znotraj zamejene avtocestne trase.

Odstiranje preteklosti

Slovenski avtocestni projekt je razkril izredno obsežne površine, saj je vključeval ne samo glavno cestno telo temveč tudi vrsto navezovalnih cest in spremnih logističnih objektov ter območja predvidena za kopanje gramoza.

V večini primerov so bile hodne površine preteklosti preorane in z odgrinjanjem ornice so na dan prihajali objekti oziroma njihovi ostanki in sledovi konstrukcij, ki so bile vkopane že v času njihove rabe.

V mnogih primerih so se ohranili le sledovi, drobne zabrisane lise s koščki lončenine, skromne podeželske poselitve iz različnih zgodovinskih obdobj. Le redko so se na trasi osrednjega cestnega križu, ki poteka predvsem po ravninskih predelih dolin, pokazali trdno grajeni kamniti objekti dobro ohranjene arhitekture rimskega obdobja.

Bojan Djurić je leta 2003, v prvem pregledu dolgotrajnega projekta, v prispevku pod naslovom *Terra Gentis Humane Memoria* s podnaslovom *Varovanje arheološke dediščine in projekt izgradnje avtocest* (Djurić 2003a) strnil nekaj splošnih in svoje osebne poglede na pomen raziskovanja preteklosti in premišljenega arheološkega projektne delo ob samem načrtovanju in izgradnji (Djurić 2003a; Stančič, Gaffney 1991, 27–32; Mušič 1991, 94–96; 1994–95, 59–72).

V razpravi, ki sodi med temeljna razmišljanja o pomenu raziskovalnega dela humanističnih strok in še posebej arheologije, je načel številne teme; od začetkov antikvarne arheologije, strokovne in laične zasvojenosti s predmeti, do pomena prostora – zgodovinska krajina kot palimpsest številnih kultur, zahtevnosti varovanja arheološke dediščine in pomena razvojnih projektov za varstvo arheološke dediščine. Le-ta potrebuje skrbno varstvo pri izgradnji velikih infrastrukturnih objektov, z vsemi potrebnimi projektnimi izhodišči in pravno-formalno organizacijsko strukturo za model varovanja znotraj prostorsko zamejenega posega.

Tekst zaključí s poglavjem *Rezultati*, z ugotovitvijo o presenetljivih novih kulturah in dokumentiranih zgodovinskih obdobjih, ki jih brez profesionalno zastavljenega dela na avtocestnem križu ne bi spoznali (*sl. 3*).

which, together with the activities of Group for Archaeology on the Motorways of Slovenia, guaranteed working standards and contributed to the successful execution of the recognition and evaluation of potential archaeological sites, the execution of expert fieldwork, including the equally important process of data and finds analysis (Grosman, Novaković 1994). The large scale of the archaeological excavations accelerated the development of excavation techniques and the adoption of modern digital documentation techniques at all levels, the use of the most modern computer technology for data recording and analysis, as well as digital photography for the production of field photographic documentation, together with a whole range of practical solutions for work in the field.⁵

Revealing the Past

The Slovenian motorway project revealed exceptionally large areas, because it comprised not only the main road surface, but also a whole range of slip roads, associated logistical buildings and areas intended for gravel extraction.

In most cases the original ground surfaces had been ploughed in the past. Thus, the machine stripping of the ploughsoil revealed buildings, or rather their remains and traces of structures, which were cut into the subsoil during the time of their use. In many cases only traces, small barely visible flecks with charcoal inclusions, humble rural settlement from various

⁵ The introduction of the electronic theodolite and the Liscad geodetic computer programme with the immediate transfer of the field drawing into the computer began in 1999, when excavation of an area of 30 ha at Nova Tabla near Murska Sobota was envisaged. Dr. Stefan Groh and Dr. Stefan Klotz from the Austrian Archaeological Institute in Vienna cooperated in this, when in matter of days they introduced the team at Nova Tabla to the technology, which was still under development at the time. At the same time the technique of digital photography with digital description of fieldwork and diary entries became current, as did the technology of machine removal of ploughsoil with heavy earthmoving machinery and the rational deposition of the resultant spoil within the confines of the the motorway route.

Rezultati za lokalno in evropsko zgodovinopisje

V zaključku našega prispevka želimo predvsem izpostaviti, da je to obsežno odstiranje prostora, ki je zahtevalo izreden sistemski pristop k problemu varstva arheoloških spomenikov oziroma arheološke dediščine v najširšem smislu, ter posebno delovno zavzetost številnih ustanov in njihovih arheoloških sodelavcev, prineslo številne novosti k zgodovini slovenskega in evropskega prostora. Ob preglednem katalogu (Djurić 2003a), ki je povzel skoraj desetletne arheološke raziskave na avtocestnem križu, smo v zadnjih letih priča pospešeni izdaji gradiva v okviru izdaj Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije in Skupine za arheologijo na avtocestah Slovenije (Djurić 2003a; zbirka *Arheologija na avtocestah Slovenije*⁶).

Poleg omenjenega je izšlo tudi nekaj zbornikov, monografij in številnih razprav s prispevki o posameznih avtocestnih najdiščih, ki so določena zgodovinska obdobja in kulture postavila v ospredje zanimanja arheološke stroke (Guštin 2002; Križ 2003; Guštin 2005; Tomaž 2006; Breščak 2006; Lamut, Mele 2006; Šavel 2007; Šavel 2008; Tomaž 2008; Guštin 2008).

Ob tej priložnosti, ko govorimo o osvajanju in odstiranju prostora, pa želimo posebej opozoriti, preprosto v kronološkem zaporedju, predvsem na tista od-

historical periods were found. Strongly built well-preserved stone buildings from the Roman period were only rarely found on the route of the main road, which runs largely through lowland areas in valleys.

In his first review of the long-term project in 2003, entitled *Terra Gentis Humane Memoria*, subtitled *The protection of archaeological heritage and the motorway construction project (Varovanje arheološke dediščine in projekt izgradnje avtocest)* (Djurić 2003a), Bojan Djurić summarised some general and personal views on the meaning of research into the past and well-conceived archaeological projects in conjunction with planning and construction (Djurić 2003a; Stančič, Gaffney 1991, *id.* 27–32; Mušič 1991, 94–96; 1994–95, 59–72). He touched on a number of themes in this work, which must be included amongst the fundamental discussions on the meaning of research in the Humanities in general and in Archaeology in particular. These range the beginnings of Antiquarian archaeology, the expert and public obsession with artefacts, to the meaning of space, the historical landscape as a palimpsest of numerous cultures, the demanding nature of the protection of archaeological heritage and the importance of development projects for the protection of archaeological heritage. This requires careful protection during the construction of large infrastructure, with all that this entails within the project definition and the formal legal organisational structure for the model of protection within the spatial limited area of the intervention. The text concludes with the section entitled Results, with the discovery of surprising new cultures and documented historical periods, which would not have been uncovered without the professionally conceived work on the motorway cross (*Fig. 3*).

The Results for local and European Historiography

In conclusion, the author would like to emphasise that such an extensive unveiling of space that demanded an exceptional systematic approach to the problem of the protection of archaeological monuments or

6 I. Lazar, Ilovica pri Vranskem (2006); M. Novšak, Trnava (2006); G. Tica, Šmatevž (2007); M. Horvat, Sela pri Dobu (2007); I. Šavel, B. Kerman, Gornje njive pri Dolgi vasi (2008); D. Svobljak, Mrzlo polje pri Ivančni Gorici (2008); I. Šavel, Pod Kotom-jug pri Krogu (2009); K. Udovč, Mačkovec pri Novem mestu (2009); S. Tomažič, S. Olič, Šiman pri Gotovljah (2009); G. Tica, Spodnja Senarska pri Lenartu (2010); A. Tomaž, Gomile pri Lenartu v Slovenskih goricah (2010); A. Plestenjak, Gorice pri Turnišču (2010); I. Šavel, S. Sankovič, Za Raščico pri Krogu (2010); M. Ogrin, Na Dolinje pri Brezjah (2010); I. Tušek, B. Kavur, Ivankovci (Ivankóč) pri Lendavi (2011); G. Tica, Zamarkova – Toplak-Kegl (2011); B. Kerman, Kotare-Baza pri Murski Soboti (2011); U. Bavec, Dolenje Karteljevo pri Novem mestu (2011); K. Udovč, Trebanjsko Bukovje (2011); B. Kerman, Kotare-Krogi pri Murski Soboti (2011); A. Plestenjak, Podgrič pri Trebnjem (2011); B. Kerman, Grofovsko 2 pri Murski Soboti (2011); I. Šavel, S. Sankovič, Pri Muri pri Lendavi (2011); B. Kerman, Pod Kotom-sever pri Krogu (2011); M. Murko, I. Ciglar, Dolenje Kronovo pri Beli Cerkvi (2012), M. Novšak, Šentpavel pri Domžalah (2012).

Slika/Figure 3 Izkopavanje grobišča starejše železne dobe na lokaciji Murska Sobota – Nova tabla / The excavation of the Early Iron Age cemetery at Murska Sobota – Nova tabla (foto/photo M. Guštin).

kritja, za katera menimo, da so za zgodovinsko sliko poselitve raziskanega in širšega prostora prelomnega značaja.

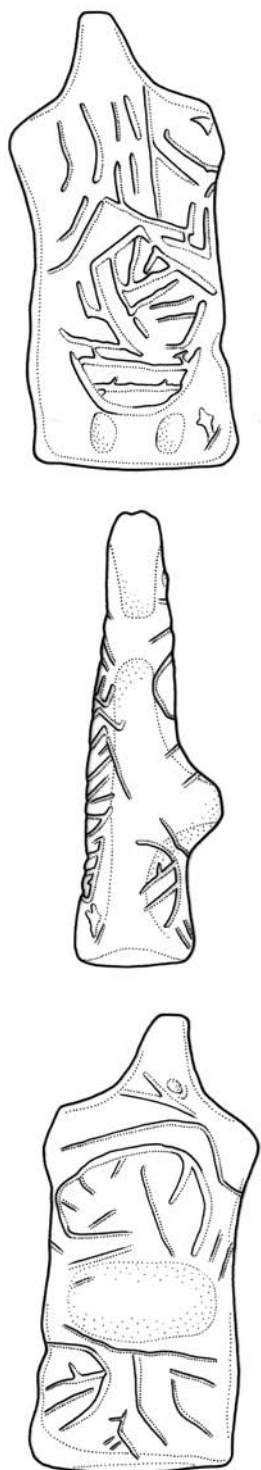
Med najstarejšimi prazgodovinskimi odkritji je vsekar bazni tabor poznopaleolitskih lovcev iz obdobja med 14.000 do 10.000 pr. n. š. v Vipavski dolini posebej dragoceno odkritje. Z raziskavo tega obsežnega planega naselja z dobro ohranjenimi kurjiči v Zemonu smo tudi na Slovenskem dobili podatke o življenju zadnjih paleolitskih lovcev in nabiralcev v južni Evropi.

Odkritje neolitskega naselja z več kot 20 bivalnimi objekti, preko sto tisoč keramičnimi odlomki ter več kot deset tisoč kamnitimi orodji, ob sotočju Krke in Save pod Čatežem je postavilo to veliko selišče, kot tudi ostala manjša naselja v obdobju med 4800 in 4600 pr. n. š., na zemljevid velike srednjeevropske Lengyelske kulture. Slednja je prav z rezultati avtocestnega arheološkega projekta, s svojimi lokalnimi posebnostmi materialne kulture ter geografsko razprostranjenostjo med Kranjem in Karlovcem dobila upravičeno ime Savska skupina.

Čeprav sta eneolitska lasinjska kultura in bakrena doba Ljubljanske koliščarske kulture trdno zasidrani v naši zavesti, pa se je z arheološkimi raziskavami na Dravskem polju okrog Ptuja in Ormoža ter na več lokacijah v Prekmurju odprl cel niz bakrenodobnih in zgodnje in srednje bronastih kultur. Le-te zaradi kakovostnega konteksta zaprtih naselbinskih celot

archaeological heritage in the widest sense of the term and particular working commitment from numerous institutions and their archaeological staff has resulted in numerous new data on the history of the area of Slovenia and Europe as a whole. In addition to the review catalogue (Djurić 2003a), which summarised almost a decade of archaeological research on the motorway cross, the last few years have seen the accelerated publication of the material within the series produced by the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia and the Group for Archaeology on the Motorways of Slovenia (Djurić 2003; collection *Arheologija na avtocestah Slovenije*⁶). In

6 I. Lazar, Ilovica pri Vranskem (2006); M. Novšak, Trnava (2006); G. Tica, Šmatevž (2007); M. Horvat, Sela pri Dobu (2007); I. Šavel, B. Kerman, Gornje njive pri Dolgi vasi (2008); D. Svovljak, Mrzlo polje pri Ivančni Gorici (2008); I. Šavel, Pod Kotom-jug pri Krogu (2009); K. Udovč, Mačkovec pri Novem mestu (2009); S. Tomažič, S. Olič, Šiman pri Gotovljah (2009); G. Tica, Spodnja Senarska pri Lenartu (2010); A. Tomaž, Gomile pri Lenartu v Slovenskih goricah (2010); A. Plestenjak, Gorice pri Turnišču (2010); I. Šavel, S. Sankovič, Za Raščico pri Krogu (2010); M. Ogrin, Na Dolinje pri Brezjah (2010); I. Tušek, B. Kavur, Ivankovci (Ivankóc) pri Lendavi (2011); G. Tica, Zamarkova – Toplak-Kegl (2011); B. Kerman, Kotare-Baza pri Murski Soboti (2011); U. Bavec, Dolenje Karteljevo pri Novem mestu (2011); K. Udovč, Trebanjsko Bukovje (2011); B. Kerman, Kotare-Krogi pri Murski Soboti (2011); A. Plestenjak, Podgrič pri Trebnjem (2011); B. Kerman, Grofovsko 2 pri Murski Soboti (2011); I. Šavel, S. Sankovič, Pri Muri pri Lendavi (2011); B. Kerman, Pod Kotom-sever pri Krogu (2011); M. Murko, I. Ciglar, Dole-

Slika/ Figure 4 Prva dama z izkopavanja naselbinskih sledov bakrene dobe na lokaciji Murska Sobota – Nova tabla /Prva dama (the First Lady) excavation of Copper Age settlement remains on the Murska Sobota – Nova tabla site (M 1:1, po Tomaž 2008, sl. 32, 33; risba/ drawn by J. Tratnik Šumi).

addition to the above there have also been a number of proceedings, monographs and numerous discussions with papers on individual motorway sites, which have placed certain historical periods and cultures at the forefront of interest in the discipline of Archaeology (Guštin 2002; Križ 2003; Guštin 2005; Tomaž 2006; Breščak 2006; Lamut, Mele 2006; Šavel 2007; Šavel 2008; Tomaž 2008; Guštin 2008).

On this occasion when we consider the conquest and unveiling of space, I would especially like to draw attention simply in chronological order to those discoveries, which are in my opinion of critical importance for the historical image of settlement in the study and wider area.

One of the oldest prehistoric discoveries that of the base camp of Upper Palaeolithic hunters from the period between 14,000 and 10,000 BC in the Vipava valley, is a particularly valuable discovery. The excavation of extensive open settlement with well-preserved hearths at Zemono has provided Slovenian archaeologists with data on the life of the last Palaeolithic hunters and gatherers in Southern Europe.

The discovery of a Neolithic settlement with over 20 dwelling structures, over a hundred thousand potsherds and over ten thousand stone tools near the confluence of the river Krka with the river Sava below Čatež has put this large settlement and other smaller settlements from the period between 4,800 and 4,600 BC on the map of the great Central European Lengyel Culture. Due to the results of the motorway archaeological project, the specific local characteristics of its material culture and geographical distribution between Kranj and Karlovac, the latter has rightly been named the Sava Group (Savska skupina).

Although the Eneolithic Lasinja culture and the Copper Age Ljubljana Pile dwelling culture are firmly imbedded in our consciousness, the archaeological excavations around Ptuj and Ormož on the Dravsko polje and on many locations in Prekmurje have opened an entire range of Copper Age, Early Bronze Age and Middle Bronze Age cultures. The

nje Kronovo pri Beli Cerkvi (2012), M. Novšak, Šentpavel pri Domžalah (2012).

Slika/Figure 5 Razstava „Prva dama“ / Exhibition „Prva dama“ (the First Lady) (2008, Cankarjev dom, Ljubljana, foto/photo A. Ogorelec).

napovedujejo revizijo poznavanja in razumevanja poselitve v času, do tedaj v srednji Evropi bolje zastopanih in raziskanih kultur kot so npr. Retz Gajary, Badenske, Licenske oz. pramenaste keramike ali horizonta Szomogyvar-Vinkovci (sl. 4, 5).

Povsem nepričakovano je bilo odkritje velikega grobišča starejše železne dobe na Novi tabli pri Murski Soboti, saj v širnih ravninah Prekmurja ni bilo pričakovati ne planih naselij, ne pripadajočih grobišč tega časa. Skupaj z razpršenimi naselbinskimi ostalinami dokazuje veliko grobišče nizkih gomil z značilnimi obodnimi jarki in žganimi pokopi na Novi tabli pri Murski Soboti, da so ravnice ob Muri poseljene podobno kot na Dravskem polju v Srednici pri Ptuj in Rogozi pri Hočah. Številni aeroposnetki podobnih grobišč, kot je ta iz 7. stol. pr. n. š. na Novi tabli, pričajo, da smemo pričakovati v Prekmurju kar gosto poseljenost iz tega časa.

Le-ta se, kot kažejo odkritja, nadaljuje tudi v mlajši železni dobi z dobro ohranjenimi keltskimi hišami in pripadajočimi grobovi, ki kažejo po svojem inventarju na pripadnost veliki plemenski skupnosti Tavrisikov, poseljenih na območju med avstrijskim Frauenbergom pri Lipnici in Vrhniko. Prav avtocestni projekt pa je povsem nepričakovano odkril tudi naj-

high-quality remains of closed settlement contexts from these sites herald the revision of the present knowledge and understanding of settlement of this period, when cultures such as Retz Gajary, Baden, Litzengeramik and the Szomogyvar-Vinkovci horizon were present (Fig. 4, 5).

The discovery of a large Early Iron Age cemetery at Nova tabla near Murska Sobota was completely unexpected. Neither undefended settlements, nor associated cemeteries from this period were expected in the extensive lowlands of Prekmurje. Together with the scattered remains of domestic occupation, the large cemetery of low barrows with characteristic encircling ditches and cremation burials at Nova tabla near Murska Sobota indicate the lowlands beside the river Mura were occupied in this period, in much the same way as the sites at Srednica near Ptuj and Rogoza near Hoče in the Dravsko polje.

Numerous aerial photographs of similar cemeteries to that of the 7th century BC example from Nova tabla, are indicative of dense settlement in Prekmurje in this period. The discoveries indicate that this also continued in later periods with well preserved Celtic houses and associated cemeteries. The grave goods indicate that they were part of the great tribal group

starejši keltski grobišči Tavriskov v Srednici pri Ptujju in Orehovi vasi, ki se dobro navezuje na civilizacijo srednjeevropskih keltskih plemen v obdobju s konca 4. stol. pr. n. š.

Konec prazgodovine, keltskih Tavriskov in sodobnikov se zaključuje s presenetljivim odkritjem rimskega kratkotrajnega pohodnega vojaškega tabora na Čatežu-Srednje polje na sotočju Save s Krko in dobro ohranjene, skoraj 6 ha velike, poletne ofenzivne baze veksilacije na Obrežju, na t. i. Brežiških vratih. Oba sodita v zadnja desetletja pr. n. š.; v čas osvajanja Vzhodnih Alp, srednjega Podonavja in zahodnega Balkana.

Čeprav je sicer rimsko obdobje na Slovenskem sorazmerno dobro poznano, pa odkritje rimskih vil pri Školaricah pri Dekanih in v Mošnjah na Gorenjskem, raziskava Romule v Ribnici na Dolenjskem in velike vojaške opekarne 2. italske legije na Ilovici na Vranskem ter številnih skromnih kmetij na podeželju odlično dopolnjujejo sliko življenja v času rimske civilizacije na naših tleh.

Med pomembne rezultate avtocestnega projekta sodijo tudi arheološke raziskave nekaterih mestnih prometnic kot npr. Mariborske ceste v Celju, kjer je bilo, k sicer že znani bogati dediščini rimske Celeje, odkrito do tedaj povsem neznano območje antičnega kulturnega prostora s keltsko kultno jamo polno votivnih predmetov in z dvema rimskima zidanima templjema.

Tudi za zgodovino Slovencev so prav avtocestna arheološka raziskovalna dela pokazala na sledove prvega vala slovanske poselitve, v obliki številnih dobro vidnih naselitvenih ostankov s konca 6. stol., z inventarjem značilne praške lončenine. V Prekmurju, na Dravskem polju in v Ljubljanski kotlini odkrita majhna selišča ob vodotokih na gozdnih jasah sestavljajo enostavna, na pol vkopana bivališča s šotorasto streho; napovedala so množičen prihod slovanskega kmečkega življa, ki se je nato v kratkem razširil vse do Jadranske obale in današnjega Devina.

Prav v Prekmurju pa je bilo tudi za pričakovati, da bo pod velikimi agrarnimi površinami okrog Ledave moč arheološko dokumentirati tudi zgodovinsko iz-

of the Taurisci, which occupied the area between the Frauenberg in Austria and Vrhnika. The motorway project itself led to the completely unexpected discovery of the two earliest known Celtic cemeteries of the Taurisci at Srednica near Ptuj and Orehova vas, which clearly connected to the civilisation of the Central European Celtic tribes in the period at the end of the 4th century BC.

The end of Prehistory, of the Celtic Taurisci and their contemporaries, concluded with the surprising discovery of a temporary Roman marching camp at Čatež-Srednje polje near the confluence of the river Krka with the river Sava and a well preserved permanent legionary fortress of almost 6 hectares in extent at Obrežje, at the so-called Brežice Gates (Brežiška vrata). Both date to the final decades of the 1st century BC, to the period of the conquest of the Eastern Alps, Transdanubia and the western Balkans. Although the Roman period in Slovenia is relatively well known, the discoveries of Roman villas at Školarice near Dekani and Mošnje in Gorenjska, the excavation of Romula at Ribnica na Dolenjskem and of a large military tile works of the *legio II. Italica* at Ilovica near Vranksko, as well as numerous humble rural farms, have served in an excellent manner to fill out the picture of life in the Roman period in Slovenia.

Some of the more important results of the motorway project also include the archaeological excavations of certain important urban approach roads, such as Mariborska cesta in Celje. Here the otherwise well known rich heritage of Roman Celeja was enriched by the discovery of a previously unknown Roman religious area with a Celtic ritual pit filled with votive artefacts and two masonry-built Roman temples.

The motorway archaeological excavations also provided important information for the history of the Slovene people. They revealed the traces of the first wave of Slavic settlement, in the form of clearly visible domestic structures from the end of the 6th century AD. These were associated with assemblages of characteristic Prague pottery. Small settlements beside streams in forest clearings, composed of simple semi-pit dwellings with a tent-like roof were discovered in Prekmurje, on the Dravsko polje and in the

pričane madžarske kolonizatorje v 10. stol. in izginule vaške pustote srednjega veka.

Po zaslugi dolgoletnega sistematičnega arheološkega dela na območju cestnega križa je sedaj o preteklosti že mnogo znanega in na široko se nam je odprla povsem nova zgodovinska podoba poselitvene slike na Slovenskem. Obenem pa prihajamo danes in v naslednjih letih v zanimivo interpretativno obdobje, ko bomo lahko uporabili pridobljeno in analizirano arheološko gradivo, za ustrezno zgodovinsko vrednotenje življenja v preteklosti na slovenskih tleh.

Ljubljana basin. They heralded the mass migration of Slavic farmers, who rapidly spread as far as the Adriatic coast and modern Devin.

It was also to be expected that it would be possible to undertake archaeological excavation of the historically documented 10th century Hungarian colonisers and deserted medieval villages under the large arable areas around Ledava in Prekmurje.

Thanks to the long years of systematic archaeological work on the motorway cross much more is now known about the past and a completely new historical image of the settlement picture of Slovenia has now opened before us. Today and in the next few years we are entering an interesting interpretative phase, in which we will be able to utilise the excavated and analysed archaeological material for suitable historical evaluation of life in the past in Slovenia.

Literatura

- BARKER, P. 1998, *Tehnike arheološkega izkopavanja*. – Ljubljana.
- BAVEC, U. 1989, Prispevek k metodam arheološkega terenskega pregleda in slovenska izkušnja. – *Arheo* 9, 34–40.
- BIANCHI BANDINELLI, R. 1990, *Od belinizma do srednjega veka*. – Ljubljana.
- BINFORD, L. R. 1987, „Nova arheologija“ – takrat in danes. – *Arheo* 6, Ljubljana, 3–9.
- BINTLIFE, J. L., V. L. GAFFNEY in B. SLAPŠAK 1989, Kontekst in metodologija terenskega pregleda *ager pharensis* – Hvar. – *Arheo* 9, 41–55.
- BREŠČAK, D. (ur.) 2006, Rimske ceste in projekt avtocest. – *Rast* 17/2 (dopolnjen posebni odtis).
- BREŠČAK, D. 2006, Uspešno sodelovanje – *Rast* 2 (104), Novo mesto (dopolnjen separat).
- BUDJA, M. 1989, Arheološki zapisi na površju – palimpsesti preteklih stanj. – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 17, 83–102.
- DJURIĆ, B. (ur.) 1992, Rimski problem. Tri razprave: Brendel, Bianchi Bandinelli, Settis. – *Arheo* 14.
- DJURIĆ, B. 2003a, Terra Gentis Humanae Memoria. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*, Ljubljana, 7–24.
- DJURIĆ, B. 2003b, Arhivi arheoloških najdišč v Sloveniji. – *Spomeniškovarstveni razgledi*, 9.
- DJURIĆ, B. 2003c, Kopati ali ne kopati? Veliki razvojni projekti in zaščitna arheologija, področje v tranziciji. – *Spomeniškovarstveni razgledi*, 10–18.

- DJURIĆ, B. 2004a, The earth – memory of mankind (Terra gentis humanae memoria). – *Parmal*, vol. 3, 23–27.
- DJURIĆ, B. 2004b, Novosti v slovenski arheologiji na podlagi avtocestnih raziskav. – *Zgodovina v šoli* 13–1/2, 21–23.
- DJURIĆ, B. 2004c, Terra Gentis Humanae Memoria. – V: D. Prešeren (ur.), *The Earth Beneath Your Feet Archaeology on the Motorways in Slovenia: Guides to Sites*, Ljubljana, 7–24.
- DJURIĆ, B. 2007, Preventive archaeology and archaeological service in Slovenia. – K. Bozóki-Ernyey (ur.), *European preventive archaeology: papers of the EPAC Meeting, Vilnius 2004*, 181–186.
- DJURIĆ, B., P. MASON, B. MLAKAR, K. KOVAČEC NAGLIČ in B. PETEK 2009, Listing archaeological sites – integrating heritage: the case of Slovenia. – P. Schut (ur.), *Listing archaeological sites, protecting the historical landscape*. Europeae archaeologiae consilium occasional paper 3, 87–93.
- ECO, U. 1994, Pogovor v Babilonu. – *Arheo* 16, 78–79.
- GAFFNEY, V. L. in Z. STANČIČ 1991, Predicting the past: GIS and archaeology. – *GIS. Geo-Information-Systeme* 4, 27–32.
- GAFFNEY, V. L. in Z. STANČIČ 1994, GIS and historical archaeology: the case of the Island of Hvar in Croatia. – *Archeologia e calcolatori*, 257–267.
- GROSMAN, D. in P. NOVAKOVIĆ 1994, *Struktura in postopki*. – Ljubljana (priročnik – interno gradivo).
- GUŠTIN, M. (ur.) 1996, *Roman Countryside*. – Ljubljana.
- GUŠTIN, M. (ur.) 2002, *Zgodnji Slovani*. – Ljubljana.
- GUŠTIN, M. (ur.) 2005, *Prvi poljedelci*. – *Annales Mediterranea*, Koper.
- GUŠTIN, M. (ur.) 2008, *Srednji vek: arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino*. – Ljubljana.

- GUŠTIN, M. in D. GROSMAN 1995, Ceste na Slovenskem: dediščina, trajna dobrina ali dolgoročna naložba v prihodnost. – *Ceste in promet*, Celje, 128–132.
- GUŠTIN, M., B. MUŠIČ, P. NOVAKOVIČ in J. SOKLIČ 1996, 3 Prospections géophysiques. – *Rapport annuel d'activité scientifique 1996 du Centre archéologique européen du Mont Beuvray*. Glux-en-Glenne, 3–41.
- HARRIS, E. C. 1989, *Načela arheološke stratigrafije*. – Ljubljana.
- KLEJN, L. S. 1981, Panorama teoretske arheologije. – *Arheo* 1, 2, Ljubljana.
- KLEJN, L. S. 1987, *Arheološki viri*. – Ljubljana.
- KLEJN, L. S. 1988, *Arheološka tipologija*. – Ljubljana.
- KRIŽ, B. 2003, *Draga*. – Novo mesto.
- LAMUT, B. in M. MELE 2006, *Med Muro in Dravo – predstavitev arheološke dediščine obmejnih občin Prlekije in Medžimurja*. – Ormož.
- MASON, P. 1988, Coming down from the hills. A Preliminary report on the intensive surface collection of a lowland Iron Age activity area in Slovenia. – J. C. Chapman, J. Bintliff, V. L. Gaffney, B. Slapšak (eds.), *Recent Developments in Yugoslav Archaeology*. British Archaeology Reports Int. Ser. 431, 239–245.
- MOBERG, C.-A. 1990, *Uvod v arheologijo*. – Ljubljana.
- MODRIJAN, Z. 1994, Kataster arheoloških najdišč Slovenije (Arkas). – *Arheo* 16, 31–44.
- MUŠIČ, B. 1991, Geofizikalne meritve na arheoloških najdiščih: standardni del arheoloških terenskih prospekcij tudi pri nas? – *Arheo* 13, 94–96.
- MUŠIČ, B. 1994/95, Geofizika in varovanje arheološke kulturne dediščine. – *Varstvo spomenikov* 36, [izšlo 1997], 59–72.
- STANČIČ, Z. in V. L. GAFFNEY 1991, *Napovedovanje preteklosti: uporaba GIS v arheološki študiji otoka Hvara*. – Ljubljana.
- ŠAŠEL, J. 1975, Rimske ceste v Sloveniji. – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana, 74–104.
- ŠAŠEL, J. 1975, K poselitveni zgodovini i urbanizaciji Slovenije v antiki. – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana, 63–68.
- ŠAŠEL, J. 1992, Viae militaris. – V: *Opera selecta*, Ljubljana, 459–468.
- ŠAVEL, I. 2007, *Neskončen dih, nekropola Pod kotom-jug*. – Murska Sobota.
- ŠAVEL, I. 2008, *Pri Muri*. Razstava o arheološkem najdišču pri Lendavi. – Murska Sobota.
- TECCO HVALA, S. 1992, Kataster arheoloških najdišč Slovenije ali zgodba o nastanku neke računalniške baze podatkov. – *Arheo* 15, 62–63.
- TOMAŽ, A. (ur.) 2006, *Od Lengyela do Sopota*. – Annales Mediterranea, Koper.
- TOMAŽ, A. 2008, *Prva dama: Ob odkritju prazgodovinske ženske figurine na Slovenskem*. – Annales Mediterranea, Koper.
- TRUHLAR, F. 1975, Stara pota ter poskus rekonstrukcije nekdanje prometne mreže. – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana, 99–104.

Prevod / Translation: Phil Mason

ddr. Mitja Guštin
Inštitut za dediščino Sredozemlja
Znanstveno-raziskovalno središče Koper
Univerza na Primorskem
SI-6300 Piran, p.p. 14
mitja.gustin@zrs.upr.si

The „German School“ and its influence on the national archaeologies of the Western Balkans*

„Nemška šola“ in njen vpliv na nacionalne arheologije zahodnega Balkana

Predrag Novaković

Abstract: The paper explores the notion of the „German school“ with special focus on its influence on the national archaeologies in the Western Balkans (i.e. the archaeologies of the countries of the former Yugoslavia) in the period from the late 19th century onwards. The author argues, that in spite of a very long and strong tradition of German influence on developments in archaeology in Central and South-eastern Europe, the term „German school“ (in actual use as a colloquialism) appeared later, in the context of the great divide in world archaeology since the 1960s onwards, when it served as a synonym for the so-called „traditional“ archaeology. Careful investigation of the history of national archaeologies in the Western Balkans demonstrates that for the period prior to the Second World War one could barely speak of a distinctive and uniform „German school“, but rather of different schools or components, and that another component (Austrian, or rather the „Vienna school“ of archaeology) should be introduced and considered as an important source of influence, not only in conceptual, but also in infrastructural terms. The „core – periphery“ model of knowledge production was primarily used for explaining the developmental trajectories in the national archaeologies in the Western Balkans in the 19th and 20th centuries and their relations with the Austrian and German archaeological schools.

Key words: history of archaeology, prehistory, German school, national archaeology, Western Balkans, core-periphery

Izveček: Osrednja tema prispevka je pojem „nemške šole“ s posebnim poudarkom na njen vpliv na nacionalne arheologije zahodnega Balkana (to je arheologije držav nekdanje Jugoslavije) od zadnjih desetletij 19. stol. dalje. Avtor poudarja, da navkljub zelo dolgi tradiciji vpliva nemške arheologije na razvoj omenjenih arheologij, se pojem „nemške šole“ (v sedanjih kolokvialni obliki) dejansko pojavi pozneje, šele v kontekstu velikega razkola v svetovni arheologiji v 60. letih prejšnjega stoletja, kjer služi kot sinonim za t. i. „tradicionalno“ arheologijo. Natančnejša analiza zgodovine nacionalnih arheologij zahodnega Balkana pokaže, da za obdobje pred drugo svetovno vojno, skorajda ni mogoče govoriti o neki izraziti enotni nemški šoli, temveč prej o različnih šolah, in da je potrebno vpeljati drugo komponento (avstrijsko oz. bolje rečeno, dunajsko šolo arheologije) kot pomemben vir vpliva in to ne samo na konceptni, temveč tudi na infrastrukturni ravni. Za razumevanje proizvodnje arheološkega znanja in razvojnih trendov v nacionalnih arheologijah zahodnega Balkana in zvez z avstrijsko in nemško šolo se je avtor predvsem naslonil na model centra in periferije.

Ključne besede: zgodovina arheologije, prazgodovinska arheologija, nacionalna arheologija, zahodni Balkan, center-periferija

Introduction

The term „German School“ is a colloquialism that was (and still is) frequently used for denoting a traditional culture historical approach in archaeology which has been developed in Central and Eastern European (national) archaeologies under the influence of German scholarship during the period between 1900 and 1960. However, though this colloquialism has

been widely used, but – typically for colloquialisms, very rarely explicitly stated and written down – it is not easy to pinpoint the exact time¹ and place where

* This paper was motivated by the discussion on the session dedicated to the developments and role of the German archaeology in the European context at the Annual Meeting of the European Association of Archaeologists held in Esslingen in September 2003.

1 In Slovenia, the first such case can be found in a re-

it appeared, and, to exactly „which“ archaeological conceptual apparatus has been assigned.² However, one thing seems quite clear, this syntagm has been increasingly used in the international archaeological discourse after 1960, with the appearance of the new (processual) archaeology in the USA and UK, where the „new“ archaeologists used the terms like „German approach“ or „German school“ for labelling the other side, traditional culture history paradigm.³

As it is the case with many colloquialisms, their meaning and use very much depend on a discursive context, and they frequently reduce meaning to few, rather simplified statements (if not stereotypes), the „German school“ has all these characteristics too. In

view of contemporary archaeological settlement researches in Germany written by Rajko Ložar (1930). Ložar did not explicitly use this syntagm, but from his text it is very clear that he points to a particular approach developed in Germany and which distinguishes German archaeology. The approach Ložar had in mind was actually German settlement archaeology of the 1920s – *Siedlungsarchäologie*.

2 It is not easy to comment colloquialisms since their meanings largely depend on the standpoint of the speaker. In case of the „great archaeological divide“ (i.e. split between the cultural historical tradition and new (processual) archaeology) the meaning the „new“ American or British archaeologists ascribed to „German school“ school mostly stemmed from the critics of the culture history paradigm in 1960s and 1970s and the lack of communication between the two major approaches: enhanced empiricism, dominance of description over interpretation, poor reflection of epistemological issues, atheoretical, hierarchically structured view of discipline and disciplinary discourse, „naïve“ social theory, „ivory tower“ academia etc. The other side(s) reacted to new archaeologies similarly. Negative labels included: poor knowledge of material evidence, weak source criticism, poorly substantiated and speculative interpretation, lack of fixed (traditional) referential points, etc., while positive (self) labelling stressed technical and analytical skills, tried and tested methodology, careful application of novelties, relevance for national and territorial histories, long tradition of positive knowledge, well established division of work...

3 Similarly, Härke (2002, 16–17) considers the period prior to the 1960s, and even more so the decades after WW2, as the period when German archaeology exercised, dominant intellectual and methodological influence in European prehistoric archaeology: e.g. widespread acceptance of the „Kossinean“ methods in Europe (UK archaeology included), development and spread of new (German) methods of fieldwork and excavations within other national archaeologies in 1930s and later.

a few words, this syntagm, to put it more neutrally, labels an archaeological approach which is marked with strong emphasis on empirical and positivist aspects of the archaeological research of material culture, detailed comparative typological and chronological studies of formal aspects of material culture, and cross-cultural comparisons aimed at developing culture historical interpretations (or better to say, „histories of cultures“). The focus of this approach was on two major units of observation – the artefact itself and culture as a particular assemblage of artefacts in time and space, for which it was implied a particular socio-cultural (frequently ethnic or ethnic-like) grouping of peoples. And, last but not least, priority was given to those aspects of the archaeological past, which were perceived as instrumental for explaining national history and ethnogenesis or ethnic history of a given territory.

So, what is a „German“ component here? In the period between 1880–1945 one could barely find any other significantly different approach in all European (national) archaeologies. The described way of doing archaeology seemed best suited if not simply „natural“ under the cultural and sociopolitical conditions of a great deal of 20th century Europe as a whole, and Central and Eastern Europe in particular. The approach of the British archaeologist G. Childe, one of the major prehistorians of Europe, in his early works (from the 1930s) did not essentially differ from this. Competing nationalisms and national ideologies required that archaeology spoke a language and used categories, which made sense and were relevant for national histories. In other words, archaeology was required in the first place to tell the history of pre-history of certain territories, peoples, tribes and nations etc.⁴ So were there any significantly different archaeologies in Europe at that time? As a matter of

4 The reasons for enhanced historicism and particularism, associated with the national perspective in traditions of sciences of antiquity in the Central European context are well presented and explained by Sklenář (1983), who associated the rise of these phenomena with the political, ethnic and religious fragmentation of Central Europe from the time of the Thirty Years' War onwards.

fact there were. And many of them were in fact German.

In the first half of the 20th century the German archaeology was far from being homogenous discipline with clear common conceptual framework and categories. First and foremost, there was very accentuated difference between the classical and prehistoric archaeologies; at the beginning of the 20th century the difference between them was such that these two were literally perceived as separate disciplines with different developmental traditions, conceptual apparatus and, last but not least, with different status in academia.⁵ While classical archaeology had already reached the status of *Grosswissenschaft* already at the end of 19th century, the prehistoric archaeology at that time was still striving to cross the threshold from (local) amateurish enthusiastic enterprise to a scientific discipline (see more in Marchand 2003). Another element that affected the development of German archaeology stemmed from its regional history; Roman provincial studies developed in western and southern parts of Germany, while the archaeology of the Early Medieval periods (Germanic and Slavic) was its counterpart in northern and eastern regions of Germany.

From the point of view of prehistoric archaeology the distinction between *Urgeschichte* (primeval history) and *Vorgeschichte* (prehistory⁶) is very illustrative for the conceptual development of the discipline. *Urgeschichte* is of much older date and it was generally used for labelling the period and „science“ dealing with distant human past; times before the written records. Being a mix of several different early „disciplines“ (e.g. physical anthropology, palaeontology, anthropology and ethnography, archaeology...) *Urgeschichte* was not systematized into a coherent discipline with

a distinguishable methodology, whilst many of its practitioners began as local scholars and layman enthusiasts, who in their own way contributed to such an image of *Urgeschichte*. One of its most prominent protagonists was Rudolf Virchow (1821–1902). *Vorgeschichte* developed out of the wider concept of *Urgeschichte*, but it was entirely dedicated to prehistoric archaeological research⁷, G. Kossina was its most notorious propagator and it was he who introduced in it a very strong historicizing component, the concept of culture provinces as territorial units of ancient ethnic groups and distribution maps of typical forms as major interpretative tool.

One should also not ignore the *Siedlungsarchäologie* (settlement archaeology) and pioneering works of C. Schuchhardt (1859–1943), A. Kiekebusch (1870–1935), A. Tode (1900–1996) and others among the archaeological approaches in Germany of the first decades of the 20th century. There was also the somewhat similar approach of *vorgeschichtliche Anthropogeographie* proposed by R. Gradmann (1865–1950) and E. Wahle (1889–1981). Both these approaches based great deal of their fundamental concepts on geographical rather than historiographical theory.⁸ There was also P. Reinecke's „antiquarian“ approach with strong accent on typological and chronological analysis. To make the situation even more complex one has to take into account another important fact, the major gap between academic archaeology and a number of regional archaeological traditions in the German lands.

In fact, for the period prior to 1945 it would be probably more appropriate to label the German approaches according to the individual universities or leading scholars, rather than according to the national framework, in which they appeared. In fact, what could be considered as common „German“ trait to all of

5 The actual division of institutes or departments into Prehistoric and Early Historic Archaeology (Ur- und Frühgeschichte) on the one hand and Classical Archaeology (*Klassische Archäologie*) on the other still reflects this traditional divide, and even crosses the borders of Germany. It can be still seen in Austria, Switzerland, and to a lesser extent also in Sweden.

6 Translations of *Urgeschichte* and *Vorgeschichte* are taken from Fetten (2002, 162). For origin of both concepts check the above reference and also Fetten (1998).

7 For R. Virchow this seem impossible and unnecessary: „Prehistory is not a discipline and will probably not become one.“ (Virchow 1874, VII, in the introductory note to the German translation of the J. Lubbock's Ancient times, cf. Fetten 166).

8 On this developments in German archaeology see more in Novaković (2003).

them would be the Humboldtian tradition of knowledge production at the universities and its transfer. Germany was, without any doubt, a European „superpower“ in the field of culture and science from the 19th century onwards, and it further strengthened this position with the reforms the Prussian scholars introduced in united Germany (e.g. W. Humboldt and others; for reforms and their effects classical sciences and sciences of antiquity see in more detail in Marchand 2003). German institutions were definitely among the most developed and acted as leading centres of archaeological knowledge in Europe. Together with British and French universities and research centres they competed in archaeology on a global level, but the influence of German scholarship and its paramount role was undisputed in Central and Eastern Europe. However, since one could barely speak of a common „German school“ at that time, what the German centre actually „exported“ were a variety of different approaches.

At this point we have to turn back to one of the typical features of colloquialisms, to simplification and reduction of the phenomena they are used to label. The so called „Kossinna syndrome“ with all its extremes seems to be made so powerful that it *nolens volens* put brand on German archaeology as a whole.⁹ In

9 The „Kossinna syndrome“ actually became a genuine topos (common place) in history of European archaeology and very few historians of the discipline (e.g. Klejn 1993, 51) remind us of the existence of such concepts and interpretations prior to Kossina. One such case could be seen in the work of Matthäus Much (1832–1909), an Austrian scholar, Conservator of the Central Commission for Lower Austria, member of the Anthropological Society in Vienna, and opponent of Moritz Hoernes. Much was active supporter of German nationalism in Austria. He belonged to the political group of Georg von Schönerer, leader of the *Deutschnationalen Bewegung*, which advocated the unity of Germans, popularistic pan-Germanic ideology and radical anti-Semitism. In Much's archaeological works one can find numerous cases of archaeological pan-Germanism, placing the *Urheimat* of Indo-Germans in Northern Germany, and racial interpretations of Germanic dominance in European prehistory (see in M. Much, *Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältnis zur Kultur der Indogermanen*, Wien 1886; *Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urgeschichtlichen Forschung* (Berlin 1902), *Die Trugspiegelung orientalischer Kultur in den vorgeschichtlichen Zeitaltern Nord- und Mitteleuropas*, Jena 1907). Much was developing the idea

fact, this syndrome should be doubly „blamed“: for the actual Kossinna school of archaeology practiced until 1945, and for the reaction to this syndrome in post-war German archaeology, the retreat to a more „benign“ antiquarianism with strong empirical and positivist components, where much of the social theory, being seen as potentially dangerous for revitalized German prehistory, was abolished in order to avoid the speculation and instrumentalization, which archaeology experienced under the Nazi regime. In the decades that followed the general attitude of *Vorsprung durch Technik*¹⁰ fully prevailed, and, indeed, here is where we have to seek the reaffirmed meaning of the colloquialism in question.

As it has been already said, Germany, being economically, politically and culturally the strongest power in Central Europe prior to 1945, exercised great power and influence in cultural and scientific development of a number of scientific disciplines in the countries in region, archaeology included. The strongest ties that the national archaeologies in Central and Eastern European countries maintained throughout the 20th century up until the very last decades, were with Germany, even under the Communist regimes. However, this argument should be treated with some caution as the dissemination of knowledge was far from being uni-directional. The fusion of national archaeological schools in Central, South-eastern and Eastern Europe within the conceptual framework that was mostly developed in association with the German archaeological centres, created a genuine synthesis, which can be actually labelled as the Central European approach.

However, it would be wrong to consider or reduce this approach to „German“ alone, though colloquial simplifications tend to do so. The fact is that German archaeology frequently set the general agenda and standards, but national archaeologies in Central

of archaeology based on philological and Indo-Germanic studies, similar to that of Kossina a decade or so later in Germany. For further information on Much see in Urban (1996).

10 The phrase borrowed from S. Wolfram's paper (Wolfram 2002) about the post-WW2 development of German archaeology.

and Eastern Europe have created their own agendas as well; frequently with explicit opposition to German „imperialist“ explanations, but with similar (if not the same) conceptual apparatus (e.g. Yugoslav archaeology, see in more detail in Korošec 1950).

The reasons why national archaeologies in this region adopted such an approach after the Second World War needs to be looked at in the wider matrix of structural similarities (strong emphasis on the nation state, shared political philosophy and philosophy of history with the idea of *Volksgeist* as a key substance, common political history in imperial states, common state frameworks etc.). In fact, a deeper analysis of the history of the individual national archaeologies in Central and South-eastern Europe would reveal similar (if not the same) patterns of development in archaeology, with a similar succession of different („German“ or „German-like“) approaches.

Understanding the mechanisms of transfer of knowledge has long been a focus for historians of archaeology, but only recently have the traditional sources for such an enquiry (e.g. published works) become substantially supplemented with „grey“ literature: correspondence, unpublished documentation, managerial and administrative documents, memoirs, interviews etc. This has not only enabled a more personalized history of science, but also importantly increased our knowledge of the background reasons for major trends and shifts in the discipline of archaeology. Revealing a number of „small“, but, consequently, influential and decisive details on personal relationships, attitudes and affinities, collaborative social networks, public and political involvement of archaeologists is even more important in cases of smaller national disciplinary frameworks, which were much more open to the processes and trajectories in their cultural and social surroundings.

All too frequently the histories of „smaller“ archaeologies have either been forced into general developmental models dictated by larger archaeological schools or left at the margins, limited to their national environments, and only occasionally included in gen-

eral overviews of the discipline and its history.¹¹ One such case is the observation of the development of European archaeologies through a perspective of the interplay/succession of three of the most notorious paradigms: culture history, processual and post-processual archaeology. While this may serve for the description of very general trends on a more global scale, but mostly limited to the epistemology of archaeology and to the Anglo-American discourse, it is far from being useful in understanding many other features, which equally shaped the pace and history of the archaeological discipline outside the USA and UK.

The issue of the transfer of knowledge is definitely one such aspect, which needs to be studied in more detail, particularly when dealing with „smaller“ national frameworks. It is from this perspective that we will observe the influence of the so called „German school“ on national archaeologies in Western Balkans, particularly in the countries recently established after the dissolution of Yugoslavia in the 1990s.

Dealing with national archaeologies in this region is inevitably a very complex issue. The archaeological (national) traditions here can not be easily lumped together to make a sort of „regional“ school just because they existed in a common state for almost three quarters of a century. If one would have to look for more homogenous regional archaeological traditions or traits stemming from the cultural-geographical settings then it would be more appropriate to consider the terms such as Adriatic, Alpine, Pannonian, Danubian and Balkans archaeologies etc. But, on the other hand, the political history inevitably exercised great influence on infrastructural developments and

11 A series of English language publications on the history of archaeology or encyclopaedic surveys have only recently started to include smaller national archaeologies (e.g. *Encyclopedia of Archaeology*, ABC Clio 2001), but these frequently are not adequately representative. Prior to 1990s this area was covered in more detail largely by German language publications. J. Filip's *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* (1966, 1969, published in Prague by Czechoslovak Academy of Sciences) was by far the most exhaustive overview of institutions, scholars, sites and cultures in Europe, which adequately represented Central and South-eastern European archaeologies.

to some extent on conceptual developments too. For this reason one needs to apply the perspective of national disciplinary frameworks in the first place, but, due to a number of changes in political geography of the region, this needs to be undertaken with some caution. If this issue is to be reflected properly in order to avoid oversimplifications one also needs to, at least briefly, look at the nature and history of the process of nation-making in the region, which definitely influenced the course of national disciplines of archaeology.

It is right here, in observing the founding processes and periods of national archaeologies in this region, that we meet the first problem with the term „German school“. We have already noted in the text above, that for the first half of the 20th century this term can not be easily applied due to the existence of several „German archaeologies“, the case of the national archaeological frameworks in the countries of the former Yugoslavia (and of South-eastern Europe as a whole) opens up another, so far untouched, aspect: the existence of another „player“ on the scene, the „Austrian“ archaeology .

Historians of archaeology, particularly those from the western and northern parts of Europe, frequently overlooked the existence of another distinctive „school“, which exercised great influence on the establishment of archaeology as a modern academic discipline in the whole of South-eastern Europe, that of Vienna. In fact, the Viennese institutions, the University, Natural History Museum and the Central Commission for the Preservation of Monuments, together with a number of learned societies (e.g. the Anthropological Society) represented the major point of reference and channel of archaeological knowledge transfer in the constitutive periods of the national archaeologies in South-eastern Europe (roughly 1870–1918).

The „Vienna school“, though it could be generally placed within the wider German cultural milieu, indeed, developed an approach, which can be distinguished from „dominant“ approaches in contemporary German archaeology. Due to the very complex ethnic, political and cultural composition of the

Austrian (Austro-Hungarian) Empire and far more cosmopolitan milieu of Vienna (compared to major German academic centers), the „Vienna school“ developed and maintained a more inclusive and interdisciplinary concept of archaeology compared to the more narrow „historical“ approach, which was becoming increasingly dominant in Germany from 1900 onwards.¹² Briefly, a typical approach for the Vienna school was similar to Rudolf Virchow’s idea of archaeology (or prehistory) as part of a general (and interdisciplinary) science of prehistoric times, combining historical sciences and anthropology with natural sciences. The principal figure of such an approach was Moritz Hoernes (1852–1917), curator of the Natural History Museum in Vienna and professor at the University of Vienna.¹³ Probably the most typical conceptual characteristic of this school in the following decades was diffusionism, with Oscar Menghin (1888–1973) as the leading figure in this field in the first half of the 20th century.¹⁴

Core and periphery

The capitals of Austria and Germany and other major cities were among the richest and most developed academic and scientific centres in Europe, with a long tradition in a number of disciplines, including archaeology, and a great concentration of scholars and stu-

12 One should also not forget the influence of Austro-Prussian rivalry for political dominance over the German world, which definitely must have had an impact on both conceptual and infrastructural modes of the development of sciences of Antiquity in German and Austrian lands. In this perspective also the religious division between the two countries: Protestantism and Catholicism must be taken into account when discussing the factors of different developments of the sciences of antiquity (see Wernhart 1995/96 for political and cultural circumstances associated with the establishment of the Anthropological Society in Vienna).

13 But one should also not forget the opposite side – the influence of Matthäus Much and his *sprachkundlich* idea of prehistoric research (See footnote 10).

14 It is worth noting that one of the strongest centres of the *Kulturkreislehre* was, indeed, in Vienna, with Wilhelm Schmid and Wilhelm Koppers as the most influential scholars in this field.

dents from other countries additionally contributed to the growth of these early „centres of excellence“ in Vienna, Berlin, Heidelberg etc. However, it would be too simplistic to consider Germany and Austria solely as „exporters“ of archaeological knowledge, or only as „intellectual colonial powers“. Dissemination of archaeological knowledge was much more complex and varied considerably from one period to another and from one place to another. Instead, it would be much more appropriate to think in terms of a „core–periphery“¹⁵ model when considering the development of archaeology and the transfer of archaeological knowledge in Central and South-eastern Europe.¹⁶

However, by saying this, we have to be aware of a few exceptions, namely, the introduction of archaeology in Bosnia and Herzegovina can be considered a clear case of „colonial“ intervention. With the few exceptions of the activities of the local Franciscans prior to the introduction of the Austrian rule after the Berlin Congress in 1878¹⁷, one could barely speak of any significant local or regional archaeological or antiquarian tradition in this country. The reasons for this still remain to be studied and are beyond the scope of this paper. One may point to generally very weak or almost non-existent support to antiquarian practice among the ruling classes in the Ottoman Empire, to Islamic religious prohibitions (e.g. collection and display of sacred human images etc.), and

15 What distinguishes „core-periphery“ attitude from a colonial one is a much higher level of structural inclusion or involvement of „peripheral“ areas (i.e. archaeologies) in the major stream of the discipline. The archaeologies (and archaeologists) from periphery were still considered as part of the larger system and were treated accordingly, while the colonial attitude (and imperialist as well) exercised much more direct exploitation of „archaeological“ resources for the benefit of the colonial or imperial centres.

16 That core-periphery model of knowledge transfer was not limited to the countries to the south and east of the German area is also eloquently illustrated by the case of Dutch archaeology. The leading scholars here were trained in Germany and several fundamental concepts were introduced from German archaeology prior to and after the Second World War (Bloemers 2002, 384–385).

17 The Franciscan order remained active in Bosnia in Herzegovina during the whole period of Ottoman rule.

to a late rise of national movements among the non-Ottoman populations, but not necessarily in this order. In spite of the well developed tradition of the Ottoman travellers (e.g. Evliya Celebi, 1611–1682) and intensified interest from the Western European powers in ancient Greece, Egypt, Asia Minor, and Mesopotamia, a very low level of the antiquarian activities remained typical for all countries of the former Rumelia (the Ottoman lands in Europe) prior to the 19th century. Indeed, the growing interest in antiquities and the distant past among the non-Ottoman peoples was associated with the growth of their national movements.

After the retreat of the Ottomans the new rulers of Bosnia and Herzegovina immediately started the radical transformation (so called modernization or Europeanisation) of a country with a strong Muslim population and a cultural and historical identity tied to Turkish culture. In this extraordinary process of creating a new integrated Bosnian identity from the above, one of the principle roles was given to the newly established Provincial Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo (1888). It was no mere chance that archaeology was among the most supported disciplines here.¹⁸ The aim was clear – to by-pass Turkish culture and to connect Bosnia and Herzegovina with the pre-Ottoman (i.e. „European“) world, culture and past, and to create an integrated Bosnian nation. The „mentor“ of the newly established museum in Sarajevo was the Natural History Museum in Vienna, and Moritz Hoernes, curator at this museum and professor at the University in Vienna, was particularly active in this field.¹⁹

18 The new building of the Provincial Museum in Sarajevo inaugurated in 1913 was one of the most expensive public buildings that the Austrians constructed in Bosnia and Herzegovina.

19 Two cases demonstrate well the efforts to include Bosnia and Herzegovina among the archaeological regions of Europe: the 1894 Sarajevo meeting of archaeologists and anthropologists from England, Austro-Hungary, Italy, Sweden, France Germany, Switzerland (O. Montelius, R. Virchow, G. Mortillet, P. Reinach, R. Munro, M. Hoernes, to name just a few most famous scholars) was organized by the Provincial Government in order to present the scientific achievements of the new administration and to open Bosnia to the international archaeological commu-

Albanian archaeology is also a particular case. Due to very weak public and, consequently, also academic infrastructure, the true national disciplinary framework in this country was introduced very late, in the early 1950s, with a strong boost from the Communist Party of Enver Hoxha. Prior to this period there was almost no archaeological practice in Albania. The few noteworthy exceptions: the Austrian (1916–1918) and French (1924–1938) excavations at Apollonia, and the Italian expedition (1928–1943) at Butrint (led by G. M. Ugolini) were clear cases of Western archaeological „imperialism“ in the Aegean and Near East. The Italians add another component, fascist imperialism and nationalism, which heavily instrumentalized the myth of Aeneas and his association with Butrint in the context of the Mussolini's *Mediterraneum maris nostrum* geopolitics (see more in Gilkes 2004).

After seizing power in 1944, the Albanian Communist government soon banned all foreign expeditions and started to develop own national disciplinary framework literally from scratch. The first Albanian archaeological institution (Archaeological-Ethnographic Museum) was established in 1948 under the aegis of the Institute of Sciences and an independent archaeological institute gradually developed at the Academy of Sciences (first as the Center for Archaeological Research (1976), later renamed as the Archaeological Institute (1992)).²⁰

The case of archaeology in the modern state of Macedonia also seems structurally similar to a certain extent. There, inspite of the strong tradition of Alexander and Ancient Macedonians in local oral tradition in the 19th and 20th century, the disciplinary framework of archaeology only started to be formed after the retreat of the Ottomans in 1912 and after the First World War under the aegis of Serbian archaeology. The project at Stobi (1924–1936) directed by the National Museum in Belgrade was the ma-

nity. A similar event occurred a year later when the Vienna Anthropological Society held its meeting in Sarajevo (see in more detail in Benac, Dremušić 1963).

20 On developments of archaeology in Albania see Z. Andrea (1983–84; 1991–92), M. Korkuti and L. M. Petruso (1993).

nor archaeological enterprise in this country prior to 1945. This, together with the establishment of the outreach unit of the Belgrade Faculty of Philosophy in Skopje²¹, laid the foundations of the modern archaeological discipline after 1945, when the actual national disciplinary framework was formed in the context of the national and territorial autonomy of the Macedonians in Yugoslavia.

With these two exceptions (Montenegro and Kosovo, due to very recent changes of their political status are not included here) the introduction of archaeology and the transfer of archaeological knowledge could be seen as an action of core and periphery. Prior to the Second World War the dominance of German and Austrian scholars was particularly evident in conceptual and theoretical issues. Scholars in Slovenia, Croatia, Serbia as well as in Bosnia and Herzegovina, Macedonia, Bulgaria, etc., generally used systems and classificatory models developed by German or Austrian scholars for referencing their finds, sites, chronologies and typological series. By doing so, they also followed much of the conceptual and theoretical agendas of the German and Austrian schools. The logical outcome of this was not only a certain developmental delay (caused also due to the underdeveloped local infrastructure and organisation of the disciplinary framework), but also a lack of serious attempts to reflect and criticise some basic premises of the approaches developed in the German and Austrian centres.²²

Such a „condition of periphery“ was not only logical during the Austrian Empire for the archaeological institutions in Slovenia, Croatia and Bosnia and

21 The first chair in Archaeology and Art History here was established in 1922 and until 1931 the post of professor was given to Ćiro Truhelka, former Director of the Provincial Museum of Sarajevo.

22 In fact, there was one notable exception. R. Ložar (archaeologist and ethnographer, curator at the National Museum in Ljubljana, later Head of the Slovene Ethnographic Museum), in 1941 published an essay on history and conceptual development of Slovene archaeology, in which he primarily reflected the developments in the 19th and early 20th centuries archaeology in Carniola as a basis for a national discipline of archaeology in Slovenia. In the same texts he also proposed the view of archaeological culture as a system of forms and styles.

Herzegovina, which organizationally (as provincial institutions²³) belonged to a much larger and hierarchically organised system of the archaeological discipline and public service with the principal state institutions (state museums, the *Zentralkommission's* office, major university chairs) in Vienna. It was actually „extended“ outside the Empire's borders into neighbouring countries as well, in a sense that the centres in Germany and Austria occupied top levels in the „intellectual hierarchy“. This hierarchical structure proved quite efficient and well organised, since it was capable of developing longer-term strategies in the field of archaeology and heritage protection at a state level and in sustaining varying developments at the provincial level.²⁴

With the collapse of the Austro-Hungarian Empire this system ceased to exist, and great deal of the former provincial institutions were forced to transform themselves in national institutions in circumstances of much poorer and underdeveloped country – the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (renamed to the Kingdom of Yugoslavia in 1929). Being cut from the former central institutions in Vienna, understaffed, underfinanced and with very few experiences in managing national disciplinary framework, these new national institutions generally failed to es-

tablish any stronger disciplinary infrastructure which could be comparable to that prior to the 1918.

The conditions in Serbia (which prior to the 1945 included also Macedonia and Montenegro) were even less favourable for the development of the discipline in the new Yugoslav state. In spite of the fact, that in Belgrade several national institutions were founded in the last decades of the 19th century (e.g. National Museum, University), the tradition of archaeology remained very weak until the first decades of the 20th century when Serbia has already undergone the first radical and large scale process of modernization and change of cultural identity. However, even then archaeology largely remained confined to the institutions in Belgrade, and only later, mostly after the Second World War did it develop in other regions as well.²⁵

In the „first“ Yugoslavia (1918–1941) the ruling political elite attempted to establish a rather centralised state framework, but actually no serious advances in the field of archaeology or heritage protection were made. However, one should admit that in the conditions of a very unstable state, this task seemed almost impossible since archaeology and heritage protection were not very highly ranked on the agenda of the state and regional governments. In a way, for the archaeology in Yugoslavia in the period 1918–1945 it could be said that it „sponged“ off the achievements and standards from the Austrian era.

The closeness of ties, particularly with Austria is empirically best illustrated by looking at where archaeologists and professionals in the field of archaeology graduated or received their PhDs before the Second World War (see the list of alumni below). This list covers more than 90% of all archaeologists or professionals in archaeology in the period 1870–1945 in the territory of the former Yugoslavia. We have already noted that there were no local archaeologists in Albania in this period.

23 In Slovenia, Dalmatia and Bosnia: The Provincial Museums of Carniola (Ljubljana, 1821), Styria (Graz, 1811), Carylthia (Klagenfurt, 1843); in the Littoral two civic museums in Trieste (Natural History Museum, 1846; History and Art History Museum, 1875); Archaeological Museum in Split (1820); Bosnian Provincial Museum (Sarajevo, 1888). This network of museums and the *Zentralkommission's* offices proved crucial for the further development of archaeology in Slovenia, Croatia, and Bosnia and Herzegovina. After 1918, the Provincial Museums developed in National Museums in Slovenia, and in Bosnia and Herzegovina, or into Archaeological Museums (Split and Zagreb, Croatia) while the *Zentralkommission's* legacy continued in national and regional Heritage Protection Offices (this system was fully developed only after the Second World War). The other model, with museums responsible also for sites, existed in Serbia prior to the First World War, and due to the lack of finances and effective laws as a practice in the all Yugoslavia in the period 1918–1941.

24 For developments in Slovenia see in Slapšak, Novaković 1996.

25 Almost all regional museums in „Inner“ Serbia were established between late 1940s and 1960 (e.g. in Čačak, Kragujevac, Valjevo, Smederevo, Pirot, Jagodina, Vranje, Zaječar...).

Alumni

University of Vienna

- 1** Karel Dežman (1821–1889; Curator of the Provincial Museum in Ljubljana 1852–1889, the first scientific archaeologist in Carniola)
- 2** Alphons Müllner (1840–1918; Curator of the Provincial Museum in Ljubljana, 1892–1905)
- 3** Carlo Marchesetti (1850–1926; Curator of the Natural History Museum in Trieste, 1875–1920)
- 4** Šime Ljubić (1822–1896; first trained archaeologist in Croatia, Curator of the Archaeological Museum in Split 1869–1896)
- 5** Mihovil Abramić (1884–1962; Curator of the Archaeological Museum in Aquileia 1913–1919, Director of the Archaeological Museum in Split 1920–1949)
- 6** Josip Brunšmid (1858–1929; Curator of the Archaeological Museum in Zagreb, the first Professor of Archaeology at the University of Zagreb)
- 7** Viktor Hoffiler (1877–1954; Archaeological Museum of Zagreb)
- 8** Don Frane Bulić (1846–1939; Curator of the Archaeological Museum in Split, Zentralkommission's Conservator for Dalmatia)
- 9** Vejsil Ćurčić (Provincial Museum of Sarajevo)
- 10** Franjo (František) Fiala (1861–1898; Provincial Museum of Sarajevo)
- 11** Mihovil Mandić (1871–1948; Provincial Museum of Sarajevo)
- 12** Josip Mantuani (1860–1933; Curator of the National Museum in Ljubljana 1909–1924; occasional Professor of Archaeology at the University of Ljubljana)
- 13** Vojeslav Mole (1886–1973; the first Professor of Archaeology at the University of Ljubljana 1921–1925)
- 14** Balduin Saria (1893–1974; Curator at the National Museum in Belgrade (1922–1924, Professor at the University of Ljubljana, 1924–1941)
- 15** Rajko Ložar (1904–1985; Curator in the National Museum in Ljubljana 1929–1929, Director of the Slovene Ethnographic Museum 1939–1945)

Universities Vienna / Zagreb

16 Srečko Brodar (1893–1987; pioneer in Palaeolithic archaeology in Slovenia (1928), later professor at the University of Ljubljana)

Universities Vienna / Zagreb / Prague / Munich / Jena / Berlin

17 Grga Novak (1888–1978; Professor at the Universities of Skopje and Zagreb)

University of Zagreb

18 Josip Klemenc (1898–1967; Curator at the Archaeological Museum in Zagreb (1930–1942), Professor at the University of Ljubljana)

19 Ćiro Truhelka (1865–1942; Curator of Provincial Museum of Sarajevo)

20 Mirko Šeper (1912–1970; Curator in The Archaeological Museum in Zagreb)

University of Graz

21 Simon Rutar (1851–1903; Conservator for Carniola)

22 Walter Schmid (1875–1951; Curator of the Provincial Museum in Ljubljana, 1905–1909, Curator of the Provincial Museum in Graz)

Universities Berlin / Munich

23 Miloje Vasić (1869–1956; Professor at the University of Belgrade)

24 Nikola Vulić (1872–1945; Curator of the National Museum in Belgrade)

Universities Munich / Tübingen

25 Dragutin Gorjanović Kramberger (1856–1936; pioneer of Palaeoanthropology and Palaeolithic archaeology in Croatia, Professor at the University of Zagreb)

University of Karlsruhe

26 Mihajlo Valtrović (1839–1915; the first Professor of Archaeology at Belgrade University, 1886–1905)

University of Prague

27 Miodrag Grbić (1901–1969; Curator of the National Museum in Belgrade)

28 Vaclav Radimsky (1832–1895; Provincial Museum of Sarajevo)

29 Carl Patsch (1865–1945; Provincial Museum of Sarajevo)

30 Anton Gnirs (1879–1933; Conservator for Istria and the Littoral 1902–1915 and for Carniola 1915–1918, after 1925 worked at the Archaeological institute in Prague)

Other influential scholars

31 Pietro Kandler (1804–1872; University of Padua, provincial Conservator for the Littoral)

32 Anton Premerstein (1869–1939; University of Vienna)

33 Vladimir Petković (1874–1956; Universities Munich and Halle; Director of the National Museum in Belgrade, later Head of the Archaeological Institute at the Serbian Academy of Arts and Sciences)

34 Jovan Žujović (1856–1938; University of Paris; Professor of Geology and Anthropology at the University of Belgrade)

35 Niko Županić (1876–1961; University of Vienna; anthropologists in the National Museum in Ljubljana, later Director of the Ethnographic Museum in Ljubljana)

36 Ljubo Karaman (1886–1971; University of Vienna, conservator, art historian and historian of Roman and medieval architecture and art in Dalmatia, Croatia)

It is evident from the above list that the University in Vienna was by far the most important school, since more than a half of the listed professionals studied there (17 out of 36 scholars). Other universities with relatively important shares are Zagreb, Prague, Munich and Berlin (3–5 alumni), while other universities participated with 1 or 2 scholars. Austria (prior to 1918) also had very clear dominance among the countries (19 scholars, 13 of them prior to 1918), next in line are Germany and Croatia (in Yugoslavia) each with 5 scholars, and the Czech Republic (during

Austrian rule) with 4 scholars. France and Italy are at the bottom with 1 scholar each.

From the list above it is also clear that the University of Zagreb took the role of the regional centre after the collapse of the Austro-Hungarian Empire. The other three places where curricula in archaeology existed prior to 1945 (Belgrade, Ljubljana, Skopje) had no significant (if any) role in this period in terms of educating professionals in archaeology.²⁶

However, these figures should be treated with caution. First and foremost, not all the scholars listed studied archaeology. In fact, there were very few archaeological graduates particularly in the period prior to 1918. Professionals in archaeology in this period included naturalists, historians, art historians and engineers who obtained their archaeological knowledge and skills through their practice in the archaeological institutions.

So, the scholars who graduated or received their PhDs in Vienna can not be treated as homogenous group, neither in terms of their education nor in their archaeological knowledge. In fact, even those who obtained similar degrees (e.g. in archaeology, ancient history, classics or art history) could differ much, mostly depending on their principal professor or tutor. It seems quite clear that it is difficult to envisage any distinguishable conceptually homogenous archaeological „school“ prior to 1945 in the whole region. There is also another factor, which needs to be taken into account, the heterogeneous national background of the scholars. This was especially the case in the Austro-Hungarian Empire. The cases when Slovenes, Croats, Germans, Austrians, Czechs, Slovaks and Italians scholars closely collaborated (sometimes even in the same province) are not exceptions.

It is worth noting the absence of the „Hungarian“ component (no alumni from the University of Bu-

²⁶ However, there were some professionals who graduated in late 1930s at these universities (e.g. J. Korošec and A. Benac at the University of Belgrade, Vladimir Mirosavljević at the University of Zagreb, Jože Kastelic at the University of Ljubljana, etc.), but they became influential scholars after the Second World War.

dapest or other Hungarian universities) and somewhat weaker presence of another stronger tradition in southern Europe, Italian classical studies. In the former case one might think of political reasons, especially with regard to Croatian-Hungarian political relations where Croatian national antiquities played one of the key roles in the national emancipation of the Croats, who were part of the Kingdom of Hungary for many centuries, while the reasons for the absence of graduates from Italian universities has to be sought elsewhere. Though in Slovenia, Croatia and Serbia the first archaeological chairs at universities were that of Classical archaeology, they were modelled after Austrian or German universities, which also included Roman provincial archaeology. Certain exceptions can be found in Istria and Dalmatia, both being Venetian territories prior to annexation by Austria after the Napoleonic Wars, with a numerous local Romance/Italian speaking population, who increasingly identified itself with irredentism and the Italian nation. They developed local archaeological societies accordingly (see for example the case of the Istrian archaeological societies in Bandelli 1989; Bitelli 1999).

The „German school“ after the Second World War

It is only after 1945 that one can really speak of the „German school“ in the case of South-eastern European archaeology. At the first sight this might seem paradoxical in the situation when the Yugoslav Communist Party took over the government and, in pursuing revolutionary goals, initiated a radical political and cultural reform of society. Science, in accordance with Marxist-Leninist ideology, was given an important task in this process. This particularly applied for social and humanistic disciplines, for which a radical process of ideological and conceptual transformation was planned and, in several cases (e.g. sociology, philosophy, economy, historiography...), also executed. One would expect that the same would apply to archaeology, since the new ideology demanded new

views on the past as a response to „bourgeois“ traditions and „imperialist“ archaeological interpretations of the past of the „Yugoslav“ nations and peoples (see in Korošec 1950). But, contrary to such expectations, archaeology avoided the „Marxist“ perspective.

The reasons for this are numerous, but the principal reason should be seen in the incapacity of the ruling ideology to develop operable Marxist procedures for archaeology (see more in detail in Novaković 2002). The tradition of culture history was simply too strong and too deeply rooted to be replaced. All active archaeologists in the first post-war years were non-Marxists and all of the studied in „bourgeois“ traditions at German or Austrian universities. Another reason should be looked in Marxism, which itself strongly accentuated historical analysis of social structures and changes and so left the doors open for cultural history.²⁷

One may also think that archaeology was simply too marginal, with a handful of academics with no real influence in public. However the facts reveal the opposite. The new regime, indeed, supported and promoted archaeology as an important instrument for emancipation of the Yugoslav nations and for the promotion of achievements of the new society. Imposing rigid ideological filters without an operable Marxist alternative would simply deprive the country of such achievements. In a sense, national emancipa-

27 The weak influence of Marxism in Yugoslav archaeologies is also well illustrated by changes in archaeology after radical social and political changes were introduced in 1990–1991. *Vergangenheitsbewältigung* (coming to terms with past) in archaeology was actually a very smooth process. This was not the case with some other disciplines (historiography, philosophy, economics, sociology, etc.), but in archaeology no conceptual or epistemological „back-from-Marxism“ turnovers happened whatsoever; archaeology simply continued its way of dealing with things. Of course changes happened elsewhere, and had indirect association with Marxism; it was the nationalism (also as a reaction to „brotherhood and unity“ ideology of Yugoslav Communist Parties) which pervaded great deal of historical disciplines, archaeology included. However, this can not be equally generalized for all countries of established after the collapse of Yugoslavia (see in more detail in Slapšak 1993; Novaković 2007; *id.* 2008).

tion was seen as a more important task than insisting on „class-struggle“ types of interpretations. This emphasis is even clearer in the case of Albania, where local archaeology received very explicit and strong support from the Communist Government.

As a consequence, the conceptual differences between pre- and post-war archaeology were not radical and the novelties derived mainly from changes in organizational structure and infrastructural issues on the one hand and on introducing more systematic, integrated and modernized concept of archaeology on the other. This does not mean that there was no need to re-establish archaeology, indeed, this was an urgent requirement in many cases.²⁸ However, in this process the Yugoslav post-war national archaeologies remained deeply rooted in the Central European tradition of culture history; the process of re-establishing the archaeological discipline was indeed more an accelerated modernization than true conceptual transformation.²⁹ First and foremost the task was to build up an operable institutional structure and equip it with competent experts.

28 The situation was, indeed, extremely difficult: many institutions were destroyed, experts left the country, archives were looted, no public archaeological service was active, universities were closed during the war and experiences with severe abuses of archaeology and anthropology for racial ideology were still fresh. In Slovenia, for example, with the exception of one very young graduate, all the professional archaeologists left the country for ideological and political reasons. In Croatia and Serbia, the discontinuity was not so pronounced, since the archaeologists from the pre-war period continued their careers, while in some areas, like Macedonia, which achieved autonomy in 1945, archaeology was only fully established after the war.

29 If we look at the conclusions of the First Congress of Yugoslav Archaeologists (Korošec 1950), we can easily see that Marxist phrases were more of a formula expressing the adherence to new ideology, while more important and operable conclusions were, indeed, very much based on the cultural history paradigm, e.g. identifying the material culture of Yugoslav nations from the earliest Slavic tribal communities onwards; studying the relations between Yugoslav nations, and relations with neighbouring and other nations; research into the ethnogenesis of the Yugoslav nations, and of the ethnic groups that lived in the Balkans at the time of the arrival of the Slavs and prior to that period etc.

In doing this the „founders“ of the national archaeologies after the Second World War established closer ties with what were already traditional archaeological centres. However by this time the influence of Vienna was already in deep decline, so these new centres were sought among the German universities and units of the German Archaeological Institute, which were concerned with continental prehistoric and early historic archaeology (e.g. Tübingen, Heidelberg, Marburg an der Lahn, Munich).

The case of Gero von Merhart's school (University of Marburg an der Lahn) well illustrates the process of conceptual modernization in Slovenian prehistoric archaeology, as well in other Yugoslav archaeologies. In the 1930s and 1940s G. von Merhart (1886–1959) developed an approach, which tried to avoid the extremes of the Kossinnea school of archaeology. He based his approach on Reinecke's „antiquarianism“. Although he still considered cultures as historical entities, he refused to equate them directly with ethnic entities. For him, only systematic and meticulous positivist analysis of artefacts, their associations, appearances and temporal and spatial groupings could lead to positive historical conclusions (Gabrovec 1984, 5). In this way, he proposed a more „neutral“ archaeology compared to the Kossinna tradition. This approach proved instrumental in overcoming the stigma that fell on German archaeology due to severe abuses during the Nazi regime. Another scholar who also had a considerable impact on the development of post-war prehistoric archaeology in the former Yugoslavia was Vladimir Milošič (1918–1978). He was a former student of M. Vasić at the University of Belgrade in late 1930s in 1940s, who continued his academic career in Germany (Heidelberg, Saarbrücken) and after the publication of his habilitation thesis on the Neolithic chronology of Southern Europe became one of the referential scholars in this field. His background in the former Yugoslavia made mutual contacts easier.

However, not all the processes progressed positively. In spite of very negative experiences with Nazi and fascist archaeology, the Kossinnea approach which gave conceptual legitimation to severe abuses,

was initially embraced in many of the Yugoslav archaeologies without serious methodological reflection. To equate an archaeological culture with ethnic group seemed far too natural and logical to be easily abandoned, particularly in the context of the national emancipation of the Yugoslav nations, where archaeology was expected to re-write the national pasts and their ethnogenesis.³⁰ This should not be a surprise as the only coherent approach seemed to be that developed by G. Kossinna, but cleansed of its German imperialism. The influence of Merhart's revision of this approach was only felt from the 1950s onwards, predominantly in Bronze and Iron Ages studies, particularly in Slovenian archaeology and to a certain extent also in prehistoric studies in Serbia (see Gabrovec 1984; Babić, Tomović 1994), while some Childean ideas only occasionally appeared (Babić and Tomović 1994). In addition to this, it should be also pointed out that the lack of scholars and critical traditions prevented the fundamental principles of the Kossinna school of archaeology from being properly questioned in the archaeological community.³¹ Local critiques did not suffice.³² It was necessary to develop a more realistic programme in prehistoric archaeol-

ogy. It was here that the Merhart School appeared on the scene. The collaboration of his former students (Hermann Müller-Karpe, Georg Kossack, Wolfgang Kimmig, Joachim Werner) with F. Stare and S. Gabrovec played a crucial role in introducing the principles of von Merhart's approach to Slovene prehistoric studies, as well to other Yugoslav archaeologies. Merhart, in his seminal works on the Urnfield culture, paid special attention to the South-eastern Alpine region as a transitional zone between Pannonia and Italy. He induced some of his colleagues and students³³ to study the archaeological materials from this area, which resulted in the first systematic publications of regional chronological and typological schemes. These publications and the common interest in Balkan and South-eastern Alpine prehistory soon resulted in the first contacts between Slovene and German archaeologists in the early 1950s. Consequently, F. Stare (University of Ljubljana) and S. Gabrovec (National Museum, Ljubljana) spent some semesters at Marburg, Munich and Tübingen, working with Hermann Müller-Karpe, Georg Kossack, J. Werner. Both Slovene scholars started to apply the methodology, the chronological and typological schemes proposed by von Merhart's circle, and in less than a decade S. Gabrovec succeeded in developing Bronze and Iron Age studies of the South-eastern Alpine region to a level fully comparable with that of other regions of Central Europe.³⁴

30 It is symptomatic for the time and political atmosphere of the early post-war years that relatively large number of studies on Slavic archaeology appeared throughout Yugoslavia. The agenda was quite clear, to refute prior „expansionist“ interpretations of the Italian and German scholars, to archaeologically „legitimize“ new borders and territories annexed to Yugoslavia, to further contribute to the process of nation-building of the Macedonians etc.

31 Some leading historians did not share the belief of many archaeologists that is possible to trace ethnogenesis on the basis of material culture alone. B. Grafenauer (1951) in his critique of the archaeological monograph on Southern Slavs by M. Garašanin and J. Kovačević (*Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku / An overview of the Material Culture of the Southern Slavs in the Early Medieval Period*). Narodni muzej Beograd 1950) dismissed this assumption as unrealistic, too simplified and irrelevant to serious ethnogenetic research.

32 J. Korošec (1909–1966), the leading Slovene prehistorian in the first two decades after the Second World War for example, did not abandon the major principles of Kossinna at all and continued to equate archaeological cultures with ethnic groups in a quite direct and unreflected manner (e.g. Korošec 1954; 1957).

33 Before the Second World War F. Holste (Merhart's colleague at the University of Marburg am Lahn) made several study trips to the Balkans to study bronzes from local museums (e.g. Zagreb Archaeological Museum), H. Müller-Karpe, serving in the monument protection service in Ljubljana and Klagenfurt during the war, also had the chance to study the materials from Slovenia, which formed the basis for his habilitation thesis with Merhart in 1948.

34 Prior to the application of Merhart's principles and methods two different traditions of cultural historical archaeology existed in Slovenia - Rajko Ložar's concept of the evolution of style and key forms (an approach based on concepts in Art History developed by the Slovene Art Historian Izidor Cankar) and the „Kossinnian“ approach of J. Korošec. Neither of these approaches could match the analytical power of the approach of the von Merhart school and its relevance for regional analysis. F. Stare, the major expert in Bronze and Iron Age archaeology in the

In the 1970s S. Gabrovec found himself in a role similar to that of Merhart in Germany in 1940s – he succeeded in creating his own circle of students (the so-called „Gabrovec school“), experts in Bronze and Iron Age archaeology with whom he created a long-term research vision for the South-eastern Alpine region and the northern Balkans.³⁵ The standards developed by this group matched the highest standards in contemporary German and Central European archaeology, and the „Gabrovec school“ became highly esteemed not only in Yugoslavia, but also in the wider European context. S. Gabrovec eventually became a member of the Bavarian Academy of Sciences, for his merits and contributions to prehistoric archaeology, and a few years later he succeeded in proposing H. Müller-Karpe and G. Kossack as correspondent members of the Slovene Academy of Sciences and Arts.³⁶

The case of Slovenia and von Merhart's school is to a great extent typical for the developments in other Yugoslav national archaeologies. The practice of conceptual development may not have followed the „Slovene model“, but the principles did. In Croatia, major advances were made in Neolithic studies due to interactions with German archaeology (in particular the collaboration of Z. Dimitrijević from the University of Zagreb with V. Miložič). This is also true of Serbian archaeology, where the long standing tradition of Neolithic studies of Vasić (including his fiasco with the „Aegean/Ionic“ interpretation of Vinča site) was superseded by the works of M. Garašanin (1920–2002), D. Garašanin (1921–1997) and D. Srejšević (1931–1996). In the Serbian case one should not ignore the influence of V. G. Childe and

his work *Danube in Prehistory*, which made the Balkan area one of the most privileged areas for studying the earliest farming cultures in Europe. However, the influence of V. G. Childe is visible more in general interpretative schemes, than in methodology or archaeological analysis, which remained much more „German“ in nature.

In Bosnia and Herzegovina, the Neolithic and Eneolithic studies of Alojz Benac (1914–1992) and the Bronze and Iron Age studies of Borivoje Čović (1927–1995) established new standards in the archaeological discipline, again on the basis of concepts and methods grounded in German archaeology in the first decades after the Second World War. In all these cases, German influence acted also indirectly, via other national archaeologies and archaeologists from South-eastern Europe that shared similar conceptual frameworks and with whom Yugoslav archaeologists intensively discussed regional developments (e.g. Bulgaria, Romania, Hungary).

From many points of view, the major triumph of the generation of Yugoslav archaeologists who started their careers in the 1950s and 1960s is the publication of a more than 3,500 page synthesis (with more than 400 plates of artefact drawings and 50 distribution maps) on the prehistory of the Yugoslav lands.³⁷ This work also marked the peak of the traditional culture history approach in Yugoslavia and the zenith of the first post-war generations of archaeologists. To conclude, if there is a case of a „German school“ in the archaeologies in South-eastern European archaeologies, then its principal features could be traced in the approach and practices in between 1945 and 1990. But even in this case caution is needed, since two parallel „German“ approaches can be distinguished in action: post-Kossinlean and Merhartean.

1950s, abandoned the *Ložar* tradition soon after his experiences with Merhart's schemes.

35 e.g. Biba Teržan (Professor at the Free University of Berlin and at the University of Ljubljana), Janez Dular (Head of the Institute of Archaeology at the Slovene Academy of Arts and Sciences), Mitja Guštin (Professor at the University of Ljubljana, professor honoris causa at the university of Innsbruck), all having grants at German universities in 1970s or 1980s.

36 Another member of the Bavarian Academy of Sciences was M. Garašanin, Professor at the Department of Archaeology at the University of Belgrade.

37 *Praistorija jugoslavenskih zemalja* in 5 volumes (Palaeolithic and Mesolithic, Neolithic, Eneolithic, Bronze Age, Iron Age), Sarajevo 1979–1987.

„Nove arheologije“

Approximately at the time when the first volumes of *Praistorija jugoslavenskih zemalja* were published (early 1980s) new ideas, appeared in Yugoslav archaeologies, particularly in Slovenia. These were completely new ideas which had no prior tradition in this region, the Anglo-American (processual) archaeology. Again, it was through methodology that the new ideas came first into circulation. Božidar Slapšak in his PhD study of settlement structures and processes in the Karst area (Slapšak 1983, published in 1995) applied methods and techniques developed in Anglo-American (processual) archaeologies (locational analyses, site catchment, central place models, etc.). Another place where new ideas were presented and discussed was the journal *Arheo* which published translations and comments on some seminal articles of L. Binford.³⁸ In 1985 Binford lectured for one semester at the University of Ljubljana, and few years later courses on archaeological theory appeared in the curriculum, which included topics from British and American archaeology. In the beginning the lectures were given by British archaeologists (e.g. J. Chapman) to be continued later by local scholars. Thus it was not surprise that the field, in which the new approaches were applied most successfully was also new, settlement and landscape archaeology, and in less than a decade this field became fully aware of the developments in the Anglo-American processual archaeology.³⁹

38 While most texts dealing with the introduction of Anglo-American concepts in „Yugoslav“ archaeology quote Slovene *Arheo* as the first journal that published L. Binford's texts it should be noted that at the same time translations of Binford's texts also appeared in *Dometi*, a Croatian journal from Rijeka for cultural and social theory.

39 Since the late 1980s, a majority of international research projects of the Department of Archaeology, University of Ljubljana, have been with British universities (Bradford, Durham, Cambridge, Edinburgh, Leicester). The situation is almost completely the reverse of that in the 1960s, when most of the foreign partners in Slovene archaeology were German institutions.

It is not our intention to discuss these new approaches and influences at length; what we would like to stress here is the fact that developments in Slovene archaeology in the last two decades have led to a sort of cohabitation of two general approaches. The culture history approach („German school“ *sensu lato*) dominated in its traditional domains: artefact studies, chronologies, typological classification, historical interpretation of cultural change, while the „Anglo-American“ approach found its place in studies of settlement processes, landscape archaeology, GIS applications, and in the application of social theory. Until the last decade, attempts to introduce approaches other than culture history were considered as rather irrelevant for Slovene archaeology by most archaeologists, since they were developed through the studies of materials, cultures and peoples geographically rather alien or to distant from Slovene archaeological milieu (Gabrovec 1984, 8). It was the use of models and explicitly pre-determined theoretical frameworks that critics were most reluctant to accept. Instead, claims for empirical and positivist analyses of data were repeatedly stressed (Gabrovec 1984, 8).

Nevertheless, critiques became less and less frequent since the 1990s. The reasons for this are many: the new approaches (again, predominantly through new methods and techniques) demonstrated their validity in a series of research projects, and some of techniques have been also highly successfully applied in rescue archaeology, while the application of social theory other than the traditional culture history opened new horizons and shed new light on interpretation of data. Last but not least, German archaeology also gradually accepted several concepts from the Anglo-American processual and even post-processual archaeology. In fact, today the distinction between the two traditions („German“ and „Anglo-American“) is becoming much less pronounced in European archaeology, than it has been in the past. In fact, both terms, though they are still perceived as distinguishing labels, are increasingly losing their traditional meanings.

There is also one local factor that contributed to this fact. From its beginnings in the 1870s until the Sec-

ond World War, Slovene archaeology was always a part of a larger disciplinary framework which, to a certain extent, determined the agenda of Slovene archaeology. However, on a local level it consisted of small groups of people of quite varied research interests, personal agendas, and educational backgrounds. This made Slovene archaeology rather unstable, since even a small change in personal relationships could change the course of archaeology in the country. On the other hand, the lack of a stable local and national disciplinary framework until the Second World War made Slovene archaeology open to ideas from outside (see Novaković 2002 for more detail). This is particularly clear for the period 1875–1941, in which no long-standing paradigms or approaches existed; each archaeologist actually introduced or pursued concepts quite different from those of his predecessor. Though the situation changed considerably after 1945, some of these factors still exercised their power – particularly the „factor of small numbers“ of trained archaeologists.

This created circumstances, in which different approaches could exist in parallel without any direct references to each other, e.g. the von Merhart-Gabrovce approach in Bronze and Iron Age archaeology, Korošec's post-Kossinna approach and a sort of diffusionist *Kulturkreislehre* approach in Neolithic studies, a strictly naturalistic „geological“ approach in Palaeolithic archaeology. At the first sight, this made Slovene prehistoric archaeology rather incoherent, but, on the other hand, it prevented it from being dominated by a single approach or person. This was also the case with the appearance of Anglo-American approaches in the 1980s. At the beginning they were accepted with certain sympathy, as opening of new horizons, but, soon afterwards they became marked as irrelevant or, were, more frequently, ignored, when it was realised that the new approaches might have the potential to undermine traditional culture historical concepts. However, and this should be stressed, they were not „expelled“ from archaeological discourse and so deprived of possibilities for further development.

The Slovene case could be seen as paradigmatic for developments in other national archaeologies in South-eastern Europe since 1990s. With certain delays, mostly caused by wars in the former Yugoslavia and the accompanying economic crisis, processual ideas also appeared in Serbian archaeology (see in more detail S. Babić 2002). A few years ago the archaeological curriculum at the University of Belgrade included current theoretical topics, and several works with processual and postprocessual perspectives appeared. In Croatian archaeology, much more affected by the war, the process of modernizing traditional cultural history also took place in the last decade. Mirroring trends in neighbouring countries, some aspects of Anglo-American archaeological theory have also started to be taught at the University of Zagreb in the last decade. In Macedonia these steps were more modest and only very lately have some rare works of the youngest generation of graduates opened their horizons in this direction.

On the other hand, the destiny of the archaeology in Bosnia and Herzegovina presents the saddest case. Prior to the dissolution of Yugoslavia the archaeology of this country had a very respectable tradition and highly competent scholars. However, the last war in Bosnia and Herzegovina (1992–1995) and post-war political and administrative reorganization of the country proved very destructive for this discipline in both senses, as a science and as public service. The country entered the new millennium with very weak archaeological institutional frameworks, undermanned, underfinanced and frequently ignored in numerous cases of development taking place in last years. The only functioning all-state body is the Commission for the Preservation of National Monuments, which deals more with administrative protection. While the network of regional and local museums and heritage protection offices in the Serbian entity (Republika Srpska) has preserved its organizational structure from the pre-war period due to a more centralized entity administrative system, but continued its works on a much lower level of intensity, the situation in the other entity (the Federation of Bosnia and Herzegovina) is much more complex

and prone to fragmentation due to different cantonal politics and financial circumstances. However, in Federation recently some important steps in the field of education of archaeology have been made by introducing an archaeological curriculum in two universities (Mostar and Sarajevo). At the moment these programs are providing only very basic training and are still coping with numerous organizational troubles and it would make no sense to speak of particularities in conceptual development.

Three other national archaeological frameworks in the Western Balkans must also be mentioned: those in Albania, Kosovo and Montenegro. Although Albanian archaeology was effectively established immediately after the Second World War and remained throughout the Communist regime somehow semi-isolated from the neighbouring schools, it, nevertheless, shared many common features, especially interest in ethnogenetic studies of prehistoric Balkan populations, using the same conceptual framework of traditional culture history.⁴⁰ However, the political changes in the early 1990s and gradual economic growth of the country permitted advances in the Albanian archaeology and the introduction of ideas that go beyond the decades long tradition of „Illyriology“, which was the key issue for many decades.

The situation with archaeology in Kosovo and Montenegro is to a certain extent very similar. In both cases, national frameworks developed in post-Second World War Yugoslavia under the auspices of the Serbian archaeological institutions. Both countries, being autonomous units (1945–1991), gradually developed their own archaeological disciplinary frameworks and institutions (central museum, heritage service), but both remained closely tied to the Serbian framework, especially in the field of educa-

tion and archaeological research. It is only recently that one can speak of national frameworks in Kosovo and in Montenegro due to the changed political status of the two countries. While the former is intensively developing ties with the Albanian institutions, the latter is in many respects still connected with archaeological centres in Belgrade, especially in research and education.

Concluding remarks

Considering the development of archaeological disciplinary frameworks in the western Balkans two contradictory processes can be observed in the last hundred years, integration and fragmentation, both acting sequentially and in parallel at the same time. Periods of integration are primarily associated with the existence of larger state frameworks (e.g. Austrian, Yugoslavian), which provided both, the necessary infrastructure and a certain conceptual coherence, whilst fragmentation appeared after major political changes in the region (e.g. after both World wars, after the dissolution of Yugoslavia in the 1990s and the split between Serbia, Montenegro and Kosovo; indeed the only country that has remained territorially unchanged throughout this period is Albania).

However, fragmentation was not catalysed by major political changes alone, it also existed during the periods of integration. For the period prior to 1945, and particularly in the „Austrian“ period, conceptual fragmentation was associated with the existence of several centres or referential points of archaeological knowledge and development in the Empire and in Central European archaeology in general (in addition to the Austrian institutions the German institutions were particularly influential). It would be an error to consider Central (and South-eastern) European archaeology as a conceptually homogenous entity in the first half of the 20th century. Indeed, a much higher level of homogeneity in concepts was reached after 1945, when one could really speak of „German school“ as a distinctive and widely accepted approach.

40 The fact that Albanian archaeologists advocated very different interpretations of the origins and continuity of the local (e.g. Illyrian) population in the Roman and post-Roman period from those in Serbian or Macedonian archaeology speaks much more for the general weakness of ethnogenetic studies, based on premises developed out of post-Kossinnian approaches in post-war Central Europe, than for the „falseness“ of the national archaeology in question.

On the other hand, one can also witness the processes of integration in the periods of more pronounced fragmentation. Each major political change, be it the emergence of a new state, or of a new social and political regime, triggered processes of integration at a lower level of organization. With the collapse of the multi-national states, general disciplinary frameworks and infrastructure underwent major changes, including the re-integration of archaeology as a discipline and public service on (new) national levels. It is during this process, when previously shared professional networks and, last but not least, also some common concepts and practices, ceased to exist or were rapidly fading away, that the (re)establishment of the national archaeologies in South-eastern Europe turned to some more stable referential points in the Central European experience of archaeology, and this was,

again, sought in the wider tradition of the „German“ approach.

This paper has focused primarily on the developments in prehistoric archaeology in the countries of the western Balkans and on influence of the „German“ scholarship on their conceptual developments. For other fields of archaeology, e.g. Roman provincial archaeology, the archaeology of the Migrations Period, Slavic archaeology, Classical archaeology, etc., one could, indeed, find a number of common features influenced by „German“ archaeology, but during much of their course of development other approaches (national, regional, continental) took part and should be studied in greater detail in order to achieve a more realistic and accurate presentation of the cultural-historical and social conditions of their developments.

Povzetek

Pojem „nemška šola“ je kolokvializem, ki se še vedno uporablja za označevanje tradicionalnega (kulturno-zgodovinskega) pristopa v evropski arheologiji. Ta pristop se je pod močnim vplivom nemške arheologije razvijal predvsem v nacionalnih arheologijah v srednji in vzhodni Evropi od konca 19. stol. pa vse do 60. let. 20. stol.

Toda navkljub izrazitem vplivu nemške arheologije v celinski Evropi se ta kolokvializem prične širše uporabljati oz. dobi svoj sedanjí pomen šele v 60. letih v kontekstu velikega razkola v svetovni arheologiji, ko se je kot posebna smer oblikovala procesna arheologija pod izrazitim vplivom novih generacij arheologov v ZDA in Veliki Britaniji. Po mnenju avtorja je možno šele v tem kontekstu govoriti o pojmu „nemške šole“ kot ločeni entiteti, ki je postala tudi sinonim za t. i. „tradicionalno“ arheologijo.

Za čas pred drugo svetovno vojno bi pravzaprav težko govorili o jasno izoblikovani oz. enotni nemški arheološki šoli v evropskem kontekstu. Že v takratni Nemčiji nastopa več konkurenčnih arheologij. Najbolj znana je bila t. i. Kossinova šola, ki se jo je resda marsikdaj (površno) jemalo za glavno nemško šolo zlasti v času med obema svetovnima vojnama, toda ta šola je imela močno konkurenco v nekaterih drugih pristopih, npr. v poselitveni arheologiji (*Siedlungsarchäologie*) pa tudi v številnih bolj „osebnih“ pristopih posameznih vplivnih arheologov, ki niso pristajali na premise kossinovske šole (npr. E. Wahle, C. Schuchhardt).

Če v to diskusijo vključimo tudi obdobje pred prvo svetovno vojno in širši prostor srednje in vzhodne Evrope, je heterogenost arheoloških pristopov še večja. Za prostor JV Evrope je v obdobju formiranja nacionalnih arheologij (1870–1918) pravzaprav veliko bolj pomembna „avstrijska“, oz. bolje rečeno „dunajska šola“ in šele po drugi svetovni vojni je možno govoriti o bolj ali manj programskem uvajanju idej in konceptov iz nemške arheologije (Kossinovske in druge).

Nacionalne arheologije zahodnega Balkana vsekakor sodijo med „male“ arheologije. To še zlasti velja za obdobje do druge svetovne vojne, ko je bil njihov razvoj izrazito podvržen vplivom velikih centrov produkcije arheološkega znanja. Za boljšo ilustracijo tovrstnih razmerij v zgodovini arheologije smo uporabili model strukturne zveze centra in periferije. V tem smislu so Dunaj in še nekatere nemške univerze in glavni muzeji delovali kot vrhunski centri odličnosti. Pri tem nimamo v mislih samo vpliva na konceptnem področju, temveč v veliki meri tudi na nastajajočo infrastrukturo. V slednjem smislu sta najbolj izpovedna dva primera: a) avstrijski kolonialni način uvedbe arheologije v Bosni in Hercegovini v času med 1878 in 1918 in podobni, a manj uspešni poskusi Avstrijcev, Italijanov in Francozov v Albaniji v času med obema svetovnima vojnama ter b) univerze, kjer so arheologi iz dežel zahodnega Balkana študirali (do leta 1941), kjer ima dunajska univerza daleč največji delež.

Šele po drugi svetovni vojni se je situacija precej spremenila. Razlogov za to je več: oblikovanje politično in gospodarsko močnejše skupne države v primerjavi s predvojnim obdobjem, pozitiven odnos vladajoče komunistične partije, ki

je v kontekstu ideologije bratstva in enotnosti arheologijo videla kot pomembno orodje za promocijo tako „skupne“ preteklosti kot tudi emancipacije posameznih narodov, razloge pa je treba videti tudi v sami materialni in konceptni modernizaciji arheološke discipline v zgoraj opisanem družbenem kontekstu, kar se je kazalo v nastajanju novih institucij in številnih novih zaposlitvah arheoloških profesionalcev. Pri tem je vsekakor zelo ilustrativno dejstvo, da se razen nekaj izjem (e.g. J. Korošec, M. Vasić, G. Novak, J. Klemenc, Z. Vinski, J. Kastelic...) skoraj povsod, zlasti pa na regionalnem nivoju, pojavljajo novi strokovnjaki, ki so svoje profesionalne arheološke kariere začeli šele po letu 1945.

Proces modernizacije (konceptne in infrastrukturne) je dejansko potekal v vseh nacionalnih arheologijah in prav v tem kontekstu se je pričelo načrtno uvajanje konceptov nemške prazgodovinske arheologije, katerih glavna protagonista sta bila Gero von Merhart in Vladimir Milojčić s svojimi sodelavci in študenti. Dunajska šola, ki je precejšen del vpliva izgubila že med obema vojnoma, je po drugi svetovni vojni in odhodom Oswalda Menghina dokončno prenehala veljati za center, ki bi poslej močneje vplival na arheološki razvoj v regiji.

Toda vpliv nemške arheologije ni prihajal samo iz Merhartove in Milojčićeve šole. Ta se je resda vse bolj izrazito kazal v pristopu nekaterih ključnih arheologov s področja takratne Jugoslavije (S. Gabrovec, F. Stare, M. Garašanin), toda ob tem pristopu so se kazali oziroma ohranili tudi določeni elementi nasprotno, kossinovske arheologije (npr. pri J. Korošču, A. Bencu, J. Kovačeviću), kar je bilo še posebej izrazito v preučevanju etnogenetskih procesov. Zanimivo je tudi, da je bil vpliv G. Childea relativno omejen in ga je bilo razen v nekaterih splošnih interpretativnih shemah o neolitizaciji zelo težko določiti. Pa še v tem primeru je šlo za vpliv t. i. zgodnjega Childea. Šibek Childov vpliv, kljub njegovim konceptom, ki so izhajali ali bili blizu marksistični družbeni teoriji, se kaže v še eni pomembni značilnosti procesa modernizacije nacionalnih arheologij – v odsotnosti marksizma v jugoslovanskih arheologijah, bodisi kot temeljnega razlagalnega okvira ali pa kot interpretativnega orodja. Pravzaprav, razen občasnih (protokolarnih) fraz o pripadnosti marksističnemu diskurzu, o slednjem skorajda ni sledu v arheoloških interpretacijah vodilnih arheologov v obdobju med 1950 in 1990. Lahko bi celo rekli, da je to mesto zasedla standardna kulturno-zgodovinska interpretacija, oblikovana po „nemški šoli“. Kot najboljši tovrstni primer navajamo publikacijo *Praistorija jugoslovanskih zemalja I–V* (Sarajevo 1979–1987).

Izrazita dominacija diskurza „nemške šole“ je bila načeta šele v poznih 80. letih, približno dvajset let po t. i. velikem razkolu, ko so se najprej v slovenski arheologiji, kasneje pa tudi v drugih nacionalnih arheologijah pričele uvajati ideje in koncepti anglo-ameriške procesne arheologije. To je po eni strani privedlo do določene fragmentacije do takrat dominantnega diskurza oz. do kohabitacije različnih (ob kulturno-zgodovinskih, procesnih, tudi nekaterih post-procesnih) pristopov.

Bibliography

ANDREA, Z. 1983–84, *Archaeology in Albania*, 1973–83. – *Archaeological Reports*, No. 30 (1983–1984), The Society for the Promotion of Hellenic Studies, 102–119.

ANDREA, Z. 1991–92, *Archaeology in Albania*, 1984–1990. – *Archaeological Reports*, No. 38 (1991–1992), The Society for the Promotion of Hellenic Studies, 71–88.

BABIĆ, S. 2002, Still innocent after all these years. – In: P. Biehl, A. Gramsch and A. Marciniak (eds.), *Archäologien Europas/Archaeologies of Europe*. Tübinger Archäologische Taschenbücher, Waxmann New York / München / Berlin, 309–321.

BANDELLI, G. 1989, Con la lente deformante dell'ideologia. Per una storia del mito di Roma al confine orientale. Istri e Romani nell'età dell'irredentismo. – In: *Il Territorio*, XII, 25 (Gennaio–Aprile 1989), 132–142.

BENAC, A. and V. DRAMUŠIĆ 1963, Sedamdeset pet godina djelovanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu (Seventy Five Years of the Provincial Museum in Sarajevo). – *Pregled* 52, Br. 11–12 (november–december), Sarajevo, 353–371.

BITELLI, R. 1999, *Claustra Alpium Iuliarum, il confine di Ra-*

pallo e fascismo / Claustra Alpium Iuliarum, rapalska meja in fašizem. – Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

FETTEN, F. 1998, Urgeschichte, Vorgeschichte, Frühgeschichte und Archäologie. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* CXXVIII, 81–105.

FETTEN, F. 2002, Archaeology and anthropology in Germany before 1945. – In: H. Härke (ed.), *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience*. Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel, Band 7, Peter Lang GmbH Europäischer Verlag der Wissenschaften Frankfurt am Main, 143–182.

GABROVEC, S. 1984, Merhartova šola in njen pomen za slovensko arheologijo. Skica za študijo (Merhart's school and its significance for Slovene archaeology. A sketch). – *Arheo* 4, 5–10.

GILKES, O. 2004, The Trojans in Epirus: Archaeology, Myth and Identity in Inter-war Albania. – In: L. Galatay and C. Watkinson (eds.), *Archaeology under Dictatorship*, Kluwer Academic/Plenum Publishers New York, 33–54.

GRAFENAUER, B. 1951, O arheologiji in zgodovini (On Archaeology and History). – *Zgodovinski časopis* 5, 163–174.

- HÄRKE, H. 2002, The German Experience. – In: H. Härke (ed.), *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience*. Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel, Band 7, Peter Lang GmbH Europäischer Verlag der Wissenschaften Frankfurt am Main, 13–40.
- KLEJN, L. 1993, Is German Archaeology Atheoretical? Comments on Georg Kossack. Prehistoric Archaeology in Germany: Its History and Current Situation. – *NAR* 25(2): 73–109. *Norwegian Archaeological Review* 26.1, 49–54.
- KORKUTI, M. and K. M. PETRUSO 1993, Archaeology in Albania. – *American Journal of Archaeology*, Vol. 97, No. 4 (Oct., 1993), 703–743.
- KOROŠEC, J. 1950, Prvo posvetovanje jugoslovanskih arheologov (The First Conference of Yugoslav Archaeologists). – *Zgodovinski časopis* 4, 212–215.
- KOROŠEC, J. 1954, Ali smo upravičeni na temelju predzgodovinskih statuet rasno in etnično opredeljevati prebivalstvo neolitičnega časa. – *Arheološki vestnik* 5, 213–224.
- KOROŠEC, J. 1957, Kultura in kulturna skupina v predzgodovini. – *Arheološki vestnik* 8, 95–98.
- MARCHAND, S. 2003, *Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750–1970*. – Princeton University Press.
- NOVAKOVIĆ, P. 2002, Archaeology in Five States. – A Peculiarity or Just Another Story at the Crossroads of ‘Mitteleuropa’ and the Balkans: A Case Study of Slovene Archaeology. – In: P. F. Biehl, A. Gramsch, A. Marciniak (eds.), *Archäologien Europas/Archaeologies of Europe*. Tübinger Archäologische Taschenbücher, Bd. 3. (Seitenzahl), 323–352.
- NOVAKOVIĆ, P. 2003, *Osvajanje prostora*. – Filozofska fakulteta Ljubljana.
- NOVAKOVIĆ, P. 2007, Use of past, ancestors and historical myths in the Yugoslav wars in 1990s. – In: S. Magnani, C. Marcaccini (eds.), *Le identità difficili: archeologia, potere, propaganda nei Balcani*, Portolano Adriatico, anno 3, n. 3, Firenze: Volo, 47–64.
- NOVAKOVIĆ, P. 2008, The present makes the past: the use of archaeology and changing national identities in former Yugoslavia. – In: S. Rieckhoff, U. Sommer (ur.), *Auf der Suche nach Identitäten: Volk - Stamm - Kultur - Ethnos*. BAR international series, 1705. Oxford: Archaeopress, 181–192.
- LOŽAR, R. 1941, Razvoj in problemi slovenske arheološke vede. – *Zbornik za umetnostno zgodovino* 17, 107–148.
- SKLENAR, K. 1983, *Archaeology in central Europe: the first 500 years*. – Leicester University Press, New York: St. Martin's Press.
- SLAPŠAK, B. 1983, *Možnosti študija poselitve v arheologiji*. – Tipkopis disertacije, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- SLAPŠAK, B. 1995, Možnost študija poselitve v arheologiji. – *Arheo* 17, Ljubljana.
- SLAPŠAK, B. 1993, Archaeology and the contemporary myth of the past. – *Journal of European Archaeology* 1/2.
- SLAPŠAK, B. and P. NOVAKOVIĆ 1996, Is there national archaeology without nationalism? Archaeological tradition in Slovenia. – In: M. Díaz-Andreu, T. Champion (eds.), *Nationalism and archaeology in Europe*, University College of London Press, 256–293.
- URBAN, O. H. 1996, „... und der deutschnationale Antisemit Dr. Matthäus Much“ – der Nestor der Urgeschichte Österreichs? – *Archaeologia Austriaca* 86, 7–43.
- WERNHART, K. R. 1995–96, 125 Jahre Anthropologische Gesellschaft in Wien. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* CXXV/CXXVI, 1–9.
- WOLFRAM, S. 2002, *Vorsprung durch Technik* or 'Kossina Syndrome? Archaeological theory and social context in post-war West Germany. – In: H. Härke (ed.), *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience*, Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel, Band 7, Peter Lang GmbH Europäischer Verlag der Wissenschaften Frankfurt am Main, 183–204.

dr. Predrag Novaković
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta
Oddelek za arheologijo
Aškerčeva 2
SI-1000 Ljubljana
predrag.novakovic@ff.uni-lj.si

Od črk na papirju do prezentacije arheoloških ostalin Konservatorski postopki za ohranitev arheoloških ostalin na mestu odkritja na primeru Celja

From letters on paper to the presentation of archaeological remains
Conservation approaches to the on-site preservation of archaeological remains:
the case of Celje

Danijela Brišnik

Izvleček: Na primeru posameznih prezentiranih arheoloških najdb v Celju so predstavljeni postopki, ki jih je za izvedbo predhodnih arheoloških raziskav in za prezentacijo bodisi na mestu odkritja bodisi na drugi lokaciji izvajala celjska območna enota Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. S kronologijo postopkov, strokovnimi dilemami in odločitvami so predstavljene prezentacije arheoloških ostalin: del zasebnih rimskih term v atriju Narodnega doma, malo galorimsko svetišče ob avtobusni postaji, del zidane, obokane rimske kloake v prizidku k Osrednji knjižnici Celje ter prezentacija krstilnega bazenčka in obrambnega hodnika na srednjeveškem obzidju v Gubčevi ulici 6 v Celju. V tekstu zaradi kompleksnosti arheoloških in stavbnogodovinskih raziskav in obsega prezentacije ni natančneje s kronologijo predstavljena najboljše prezentacija, t. i. „arheološka klet“ pod dvoriščem Knežjega dvorca, kjer so ohranjene ostaline rimske ceste, dveh vhodnih rimskih stolpov z zahodnimi mestnimi vrati in stanovanjskimi stavbami.

Ključne besede: Celje, kulturnovarstvene smernice za ohranitev arheološke dediščine, konservatorski postopki, predhodne arheološke raziskave, prezentacija arheološke kulturne dediščine *in situ*

Abstract: The paper uses the case of individual examples of presented archaeological remains in Celje to illustrate the procedures used by the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Regional Office Celje, to undertake archaeological fieldwork in advance of development and to present archaeological remains *in situ* or at a secondary location. The presentation of the following archaeological remains is presented through the chronology of procedures, specialist dilemmas and decisions: part of the private Roman bath complex in the courtyard of the Narodni dom (National centre), the small Gallo-Roman temple near the Bus Station, part of the vaulted stone-built Roman cloaca in the extension of the Celje Central Library and the presentation of the Baptismal basin and defensive walkway on the medieval town wall at Gubčeva ulica no. 6 in Celje. The complexity of the archaeological and standing building research, as well as the extent of the presentation have led to the exclusion of a detailed chronology of the most extensive presentation in the town from the paper. This is the so-called „Archaeological cellar“ beneath the courtyard of the Knežji dvor (Princely Court), where the remains of Roman roads, two Roman gate towers on the western gate of the town and residential buildings are presented.

Key words: Celje, cultural heritage protection guidelines for the preservation of archaeological heritage, archaeological fieldwork in advance of development, preservation of archaeological cultural heritage *in situ*

Uvod

Celje je eno tistih slovenskih mest, ki se ponaša z izjemno bogato zgodovino, katere manjši del se zrcali tudi v prezentiranih drobcih davno izginulega vsakdana, v ostalinah mesta, hiš, term, svetišč, ki naj bi, iztrgane zemlji, času in pozabi, pripovedovale o

bogati preteklosti mesta. Toda pot od odkritja do prezentacije segmenta arheološke kulturne dediščine je dolga, in težko bi rekli, da je enostavna in hitra, in da jo vedno spremlja aktivno sodelovanje investitorjev in projektantov, prav tako pa prezentacijam ni vedno naklonjena lokalna skupnost. Del krivde za negotovanje je bilo do sprejetja novega Zakona

o varstvu kulturne dediščine v letu 2008¹ moč pripisati poznemu vključevanju strokovne službe v postopke prostorskega načrtovanja, saj je bilo varstvo nepremične arheološke kulturne dediščine aktivneje vključeno v postopke šele s pridobivanjem kulturno-varstvenih pogojev pristojnega Zavoda v fazi, ko je investitor že razpolagal s projektno dokumentacijo za načrtovan gradbeni poseg. Tako se je praviloma dogajalo, da je bilo potrebno zaradi odkritij izjemnih arheoloških ostalin spreminjati izvedbene projekte, iskati posebne tehnične rešitve ali pa zaradi specifične gradnje prezentacija ostalin *in situ* sploh ni bila mogoča, kot se je to v Celju zgodilo v dveh primerih: s prezentacijo malega galorimskega svetišča na III. etapi rekonstrukcije Mariborske ceste in z ostalinami antične zidane kloake na območju izgradnje prizidka k Osrednji knjižnici Celje. Če so bile ostaline med raziskavami tako visoko strokovno ovrednotene, da je bila zahtevana ohranitev ostalin in njihova prezentacija *in situ*, in je bila ohranitev s tehničnega vidika ohranjanja in s stališča uporabne funkcije prostora/objekta možna, je bilo najmanjše zlo, s katerim smo se udeleženci srečevali na terenu, gromozanska časovna stiska. V času odkritij so bili na terenu običajno že delovni stroji, terminski plani dokončanja del potrjeni, stroka pa je morala v nemogoče kratkih časovnih rokih poiskati najustreznejši in mogoč način prezentacije, investitor in projektant pa ustrezne tehnične rešitve, ki so omogočile prezentacijo, hkrati pa niso preveč okrnile primarne namembnosti in funkcije načrtovanega objekta. Vsi ti postopki pa so bili povezani s časovnimi zamudami in tudi z zagotavljanjem dodatnih finančnih sredstev.

In čeprav arheološka stroka stremi k zmanjšanju gradbenih posegov v zemeljske plasti na minimum ob zavedanju, da so za oživitev starih mestnih jeder in za reševanje stanovanjskih težav nujno potrebne tudi novogradnje in rekonstrukcije objektov, posodabljanje infrastrukture ipd., se realizacija tovrstnih ukrepov varstva nemalokrat zdi kot znanstvena fantastika. Tudi zato, ker je zavedanje o edinstvenosti ar-

heoloških kulturnih spomenikov še vedno prenizko, in ker je pri načrtovanju in/ali pri izvedbi projekta najceneje in najenostavneje izbrati splošno sprejete tehnične rešitve. Antična Celeja pa si zaradi svoje izjemnosti, ki se tako rekoč na vsakem koraku skriva v zemeljskih plasteh, zasluži posebne tehnične rešitve, dvige infrastrukturnih vodov nad koto pojavljanja arheoloških depozitov, združevanje infrastrukturnih vodov v kinete, ki bi – ne samo da bi zmanjšale destruktivne posege v arheološke plasti – tudi omogočale lažje in cenejše vzdrževanje infrastrukturnih vodov. In če za določen gradbeni poseg ni mogoče poiskati posebnih tehničnih rešitev in je zato potrebno območje načrtovane gradnje arheološko raziskati, se je potrebno zavedati, da s prezentacijo arheoloških ostalin *in situ* objekt pridobi edinstven spomenik preteklosti, dodano – neprecenljivo vrednost, kar bi moralo odtehtati dejansko realno izgubo uporabne površine načrtovanega objekta in deloma povečane stroške gradnje. Vse to pa, seveda ob predpostavki, da so odkrite ostaline strokovno ovrednotene, ohranitev arheoloških ostalin *in situ* pa konservatorsko-restavratorsko izvedljiva, smiselna, izpovedna in nadgrajena z ustreznim muzealskim pristopom. Nov Zakon o varstvu kulturne dediščine² je zato naravnal v izvajanje predhodnih arheoloških raziskav že v fazi načrtovanja posegov v prostor, s čimer bo arheološki potencial prostora znan dovolj zgodaj, da bo za nadaljnjo usodo arheoloških ostalin moč poiskati za vse udeležence najustreznejšo rešitev.

Celje se sicer ponaša s kar nekaj prezentacijami arheološke nepremične kulturne dediščine. Od najstarejšega, t. i. Heraklejevega templja pod Miklavškim hribom, odkritega že leta 1947, če velikega števila kamnitih spolij, „posejanih“ po Celju sploh ne omenjamo, do rimske ceste pred objektom Rimljanka na Savinovi ulici, krstilnega bazenčka pri Kreuhu, rimske ceste in dveh vhodnih rimskih stolpov z zahodnimi mestnimi vrati in stanovanjskimi stavbami pod dvoriščem Knežjega dvorca, dela zasebnih term na notranjem dvorišču Narodnega doma, antične zidane kloake v kletnih prostorih prizidka k Osrednji knjižnici

1 Do marca leta 2008 je bil veljavni Zakon o varstvu kulturne dediščine iz leta 1999 (Uradni list Republike Slovenije št. 7/1999).

2 Uradni list Republike Slovenije št. 16/2008.

Celje in malega galorimskega svetišča ob avtobusni postaji. Nekatero od teh prezentacij bodo s kronologijo dogodkov od podaje kulturnovarstvenih pogojev, odkritja pa vse do prezentacije predstavljene v tem sestavku, v katerem pa manjka natančna predstavitev ključne in po obsegu največje prezentacije v Celju, in sicer prezentacija rimske ceste, dveh vhodnih rimskih stolpov z zahodnimi mestnimi vrati in stanovanjskimi stavbami na oz. pod dvoriščem Knežjega dvorca v Celju, ki se ponaša s statusom spomenika državnega pomena³. Izkopavanja pod vodstvom arheologinje celjske območne enote Zavoda za varstvo kulturne in naravne dediščine Slovenije, višje konservatorke Alenke Vogrin, so se pričela pomladi leta 1991 in trajala do januarja leta 1996. Vse od takrat pa do danes potekajo dela na obnovi/rekonstrukciji same stavbe, vzporedno pa – tudi za razjasnitev gradbenih faz, določitve hodnih nivojev ipd. – potekajo predhodne arheološke raziskave. Tako so bile na dvoriščni strani dvorca geofizikalne raziskave izvedene v letu 2001⁴, ob zahodni fasadi pa leta 2004⁵. V letu 2008⁶ so bila izvedena izkopavanja v dveh kletnih prostorih dvorca, vključenih v prezentacijo arheološke kleti. V letu 2009 so potekale arheološke raziskave ob zahodni zunanji stranici Knežjega dvorca.⁷ Leta 1999 je bila za zaščito arheoloških ostalin na nivoju dvorišča srednjeveškega gradu izvedena betonska plošča, v letu 2009 pa je bila s skupnim sodelovanjem Mestne občine Celje, Pokrajinskega muzeja Celje in Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije OE Celje odprta in javnosti predstavljena sodobna, atraktivna prezentacija izjemnih arheoloških ostalin. In ker si tovrstni spomenik zasluži, da ga z vseh stališč, tako konserva-

torskega, muzejskega in kot izjemno turistično znamenitost, monografsko predstavimo, poteka raziskav in konservatorskih postopkov za ohranitev v tem sestavku podrobneje ne predstavljamo.

Namen tega sestavka ni obravnava problematike sprejemanja odločitev o prezentacijah arheoloških ostalin, upravljanja in vzdrževanja kulturnih spomenikov, prav tako ne vključevanja v kulturno in turistično podobo in ponudbo kraja, ne moremo pa mimo dejstva, da imamo v Celju vsaj tri prezentirane arheološke spomenike, za katere bo lokalna skupnost nujno morala poiskati ustrežnejše rešitve vzdrževanja, upravljanja in promocije. To so prav zagotovo pogostokrat zaraščeno in slabo označeno t. i. Heraklejevo svetišče pod Miklavškim hribom, krstilni bazenček pri Kreuhu in malo galorimsko svetišče pri avtobusni postaji. Če poskušamo med njimi iskati vzporednice in vzroke za njihovo ne vključenost v življenje mesta, se vzporednice sekajo v točki upravljanja, ki pri nobenem od naštetih prezentacij ni urejeno, in v točki vizije lokalne skupnosti, kako prezentacije promovirati, jih oživiti in vsebinsko nadgraditi. Za razliko od zgoraj naštetih je vzdrževanje in neformalno upravljanje z ostalinami zasebnih antičnih term na dvorišču Narodnega doma urejeno, prezentacija antične kloake v prizidku Osrednje knjižnice Celje pa še ni v celoti zaključena.

Pot od izdaje kulturnovarstvenih pogojev do ustrezno prezentirane, vzdrževane in promovirane arheološke ostaline je dolga, z veliko bolj ali manj premostljivimi ovirami na poti, ki se v Celju večkrat ni končala na način, kot ga je želela, zahtevala in načrtovala stroka. Na vprašanja zakaj, kje in na kakšen način so nastajali nekateri prezentirani drobcji preteklosti v Celju, poskuša podati odgovore pričujoči tekst.

3 Odlok o razglasitvi Knežjega dvorca v Celju za kulturni spomenik državnega pomena. Uradni list Republike Slovenije št. 81/1999.

4 Izvajalec dr. Branko Mušič, Oddelek za arheologijo Univerze v Ljubljani v sodelovanju z Zorty, d.o.o.; Mušič 2001a.

5 Izvajalec dr. Branko Mušič, Oddelek za arheologijo Univerze v Ljubljani s sodelavci; Mušič 2004.

6 Izvajalec del ZVKDS OE Celje s podzvajalcema: podjetje Arhej, d.o.o., Sevnica in Jure Krajšek, s. p. s sodelavci; Bausovac, Krempuš 2008.

7 Izvajalec Pokrajinski muzej Celje s sodelavci; Urankar 2009.

Atrij Narodnega doma – del zasebnih rimskih term⁸

V letu 2001 sta investitorja Nepremičnine, d.o.o., in Republika Slovenija – Ministrstvo za javno upravo pričela z upravnim postopkom za gradnjo prizidka k stavbi Narodnega doma. Ker leži gradbena parcela v območju zavarovanega kulturnega spomenika Celje, Arheološko najdišče Celje⁹, je ZVKDS OE Celje kot kulturnovarstveni pogoj postavil izvedbo zavarovalnih arheoloških raziskav v obsegu predvidenih gradbenih posegov in varovalnega pasu¹⁰. V marcu leta 2001 so bile na območju načrtovane gradnje in atrija stavbe Narodnega doma izvedene geofizikalne meritve z georadarjem (Mušič 2001b)¹¹, septembra istega leta pa so se na območju gradnje prizidka pričela arheološka izkopavanja (Novšak *et al.* 2001).¹² Območje gradnje je ležalo na prostoru rimskega municipija Celeja, tik ob zahodni fronti poznoantičnega in tudi srednjeveškega obzidja. V severnem delu izkopnega polja so bili izkopani ostanki zgodnjeantičnega stanovanjskega kompleksa iz druge polovice 1. stol. z deloma ohranjenim frigidarijem, najverjetneje zasebnih term. V pozni antiki je bilo preko starejših arhitekturnih ostalin postavljeno mestno obzidje s stolpom, ki ga po doslej znanih podatkih datiramo v prvo polovico 4. stol. V južnem delu izkopnega polja je bilo poznoantično obzidje v celoti odstranjeno, najverjetneje za potrebe izgradnje obrambnega jarka Knežjega dvora; srednjeveško obzidje pa na osnovi

8 Zaradi vsebinske celote je v članek vključena tudi predstavitev najdišča Narodni dom – del zasebnih rimskih term, ki je deloma skrajšan članek avtorice Danijele Brišnik, Raz(k)rita Celeja. Primer prezentacije arheoloških najdb v urbanem prostoru – Narodni dom Celje. – VS 44, 2008, 291–301.

9 Spomenik je skladno z 9. členom Zakona o varstvu kulturne dediščine (Uradni list Republike Slovenije št. 16/2008) vpisan v Register dediščine pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije pod evidenčno št. 56 in kot kulturni spomenik razglašen z Odlokom o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov na območju občine Celje (Uradni list Republike Slovenije št. 28/86-1364).

10 Odgovorna konservatorica Danijela Brišnik, univ. dipl. arheologinja.

11 Izvajalec dr. Branko Mušič, Oddelek za arheologijo Univerze v Ljubljani v sodelovanju z Zorty, d.o.o.

12 Izvajalec podjetje Arhej, d.o.o., Sevnica.

arheoloških in stavbno zgodovinskih raziskav datiramo v pozno 14. stol. in prvo polovico 15. stol.

Zaradi spremembe projektno-gradbene dokumentacije (v tlorisu povečan prizidek) so se arheološka izkopavanja v letu 2003 nadaljevala; najdbe pa so se navezoval na odkritja iz preteklih let (Gaspari, Novšak 2003).¹³

Iz historične analize obravnavanega prostora so bili v osnovnih potezah razvidni potek in glavne značilnosti arhitekture poznoantičnega in srednjeveškega obdobja, dokumentirane že ob izgradnji Narodnega doma leta 1898 (Riedl 1900). Na osnovi podatkov, da je na dvorišče Narodnega doma med II. svetovno vojno padla bomba (Himmelreich, Miljević 2005, 33, 47) in na osnovi geofizikalnih raziskav, ki niso izkazovale oz. kot take interpretirale obstoja arheoloških arhitekturnih najdb (Mušič 2001b), je bil za gradbena dela na območju atrija Narodnega doma kot kulturnovarstveni pogoj zahtevan stalni arheološki nadzor z možnostjočasne ustavitve gradbenih del ob odkritju arheoloških najdb in z dokumentiranjem začetnega stanja. Pogoji so zajemali tudi klavzulo, da lahko Zavod ob odkritju najdb izjemnega pomena na osnovi valorizacije strokovne komisije zahteva prezentacijo odkritih ostalin *in situ* z vključitvijo v projekt prizidka.

Investitor/gradbeni izvajalec je gradbena dela na območju atrija pričel brez arheološkega nadzora; pri dokumentiranju destrukcije pa smo izkopno polje razširili in ob tem med drugim odkrili dva prostora, ki pripadata večjemu termalnemu kompleksu.¹⁴ Bolje ohranjen je bil vzhodni del z manjšim termalnim bazenčkom, v zahodnem delu pa so bili ohranjeni stebrički hipokavsta. Kad je ohranjena v višini pol metra nad tlemi, prekritimi z maltnim estrihom, na katerem so temeljili stebrički hipokavsta. Na stebričkih temelji do 0,1 meter debelo dno kadi; ohranjena je tudi klop, zgrajena iz opečnih tlakov. Zunanje stene kadi so obložene s tubuli (votlaki), ki so omogočali kroženje toplega zraka tudi ob stenah. Votlaki so bili ponekod ohranjeni v celotni višini zidov, vendar so se zaradi prhkosti ob odstranjevanju ruševin drobili.

13 Izvajalec podjetje Arhej, d.o.o., Sevnica.

14 Izvajalec podjetje Tica Sistem, d.o.o., Planina.

Dno kadi je bilo obloženo z marmornimi ploščami, v ruševini pa so bili odkriti odlomki ometa z ohranjenimi freskami in štukaturami. Termalni bazenček s toplozračnim talnim ogrevanjem je bil del zasebnega kopaljšča bogate zgodnjericke mestne rezidence.

Strokovna komisija Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Celje in Pokrajinskega muzeja Celje je enoglasno odločila, da arhitekturni ostanki zasebnih term ustrezajo vsem merilom vrednotenja (ohranjenost, redkost, tipičnost itd.) in da je potrebno ostaline termalnega bazenčka, poznoantično in srednjeveško obzidje prezentirati *in situ* in jih vključiti v projekt prizidka k Narodnemu domu.

Investitorjema in projektantu je bila predstavljena zahteva po prezentaciji in hkrati predložene ocene stroškov čiščenja in utrditve obzidja, statične sanacije termalnega bazenčka in njegovo restavriranje ter delna rekonstrukcija na mestih, ki so bila zaradi krhkosti poškodovana ob arheoloških izkopavanjih ali v obdobju vzpostavitve gradbišča za ureditev atrija. Naslednji korak k ohranitvi in prezentaciji dela zasebnih rimskodobnih term je pomenil delno spremembo projektne dokumentacije, ki je bila že v izvedbeni fazi; termalni bazen se je nahajal znotraj gradbišča, določen je bil datum zaključka gradbenih del. Celo ten prostor atrija je namenjen namestitvi delovnih pultov Upravne enote Celje za izdajo dokumentov z natančno določenim in normiranim številom delovnih mest. Z arheološko prezentacijo je bila okrnjena uporabna površina atrija, projektant je moral preoblikovati položaj in obliko pultov, sprostiti prostor za prezentacijo, prilagoditi instalacijske vode, svetlobni park (minimalna osvetlitev, ki jo določajo tehnični predpisi) in posledično na novo organizirati sistem izdaje dokumentov. Na tehnični ravni je ohranitev poznoantičnega in srednjeveškega obzidja pomenila posebne tehnične rešitve pri izvedbi temeljne plošče, ker le-ta ni smela nalegati direktno na rimski zid, predelni zidovi pa so morali biti od obzidja umaknjeni. Po večkratnih usklajevanjih med investitorji, projektantom in Zavodom je bila sprejeta odločitev o obsegu prezentacije in o nadkritju termalnega bazena s hipokavstom s steklenimi pohodnimi ploščami, o načinu osvetlitve ter prisilnem prezračevanju, za kar

naj bi projektant pripravil poseben del projektne dokumentacije.

Sledili so restavratorski postopki za sanacijo in zaščito srednjeveškega in poznoantičnega obzidja: ročno čiščenje, injektiranje razpok, fiksiranje odluščenih kamnov, kemijsko utrjevanje kamna in malte, izvedba zaščitnega premaza proti vlagi in nečistočam¹⁵ in dokumentiranje zidov (fotogrametrični posnetek poznoantičnega in srednjeveškega obzidja).

Na termalnem bazenčku, ki je bil ves čas gradnje prizidka izpostavljen negativnim vremenskim vplivom (od dežja in snega do hitrih in velikih temperaturnih razlik) so bila opravljena sanacijska dela, ki so obsegala delno čiščenje, utrjevanje, lepljenje ometov, ki so odstopili od osnove, injektiranje in statično sanacijo samega bazenčka, ki se je že pričel pogrezati.¹⁶ V nadaljevanju je bil nad termalnim bazenčkom izveden manjši začasni nadstrešek (tudi zato, ker je zaradi gradbenih del v neposredni okolici prihajalo do manjših fizičnih poškodb, ne glede na to, da so bile arheološke arhitekturne ostaline ves čas zaščitene oz. prekrite z geotekstilom), ki pa je zaradi same izvedbe oteževal delo – bil je prenizek, slabo osvetljen, zaradi nizkih temperatur pa ga je bilo potrebno tudi ogrevati, ker sicer posamezni postopki restavriranja niso bili izvedljivi.

Vzporedno s potekom restavratorskih postopkov je postalo očitno, da je del originalnih tubulov, odkritih pri izkopavanju, v tako slabem stanju, da jih ni bilo mogoče utrditi in sanirati, zato smo poiskali lončarja, ki se je lotil celovitega procesa izdelave replik tubulov.¹⁷ Ker v dosegljivi strokovni literaturi nismo zasledili podatkov o načinu izdelave in žganju tubulov, je na osnovi enega od originalov izdelal skico tubula z merami in z vsemi detajli ter poskusil s preizkušanjem najprej rekonstruirati postopek izdelave oz. oblikovanja tubula. Lončarsko maso (sestavo gline, plastičnosti, ...) je določal na podlagi sestave keramike originala, prav tako način žganja. Izdelal je leseno orodje za oblikovanje tubula; zapletlo pa se je pri na-

15 Izvajalec Matej Turnšek, akademski kipar – restavrator.

16 Izvajalec Aleksander Šiles, akademski kipar – restavrator s sodelavci.

17 Lončar Igor Bahor, s.p., Topolšica.

činu zvijanja tubula (oz. gline) čez orodje, kajti odtisi prstov lončarja, zareze, stiki in odebelitve na originalu in teh na replikah niso sovpadali. Šele po večkratnih poizkusih je ugotovil pravilno tehniko oblikovanja, sestavo in granulacijo peska, ki služi kot podlaga za pripravo in oblikovanje tubula, in skrček gline. Na koncu so bile replike postarane z barvnimi pigmenti in z reverzibilnimi materiali vgrajene v severno stranico termalnega bazenčka, medtem ko smo južno stranico pustili v celoti takšno, kot je bila ob odkritju oz. po končanih arheoloških raziskavah.

Navkljub zglednemu sodelovanju z investitorjema nam ni uspelo v celoti realizirati zahtevane priprave posebnega dela projekta za prezentacijo z zasteklitvijo, svetlobnim parkom in prisilnim prezračevanjem. Projektant je med samo izvedbo pripravljaval parcialne rešitve; projekta v celoti pa ne. Realizacija ureditve dela zasebnih term se je žal zaključila z zasteklitvijo, ki v osnovi zadostuje potrebam in zahtevam prezentacije, svetlobni park je okrnjen na svetlobna telesa, ki svetlobo močno razpršijo, zaradi česar so določeni deli prezentirane arhitekture povsem zasenčeni, prisilnega zračenja ni, zaradi česar se, tudi zaradi žarnic, ki se preveč segrevajo, v zadnjem letu na dnu prezentacijskega prostora že kopičijo alge oz. plesen. Prav tako niso v celoti s podanimi smernicami oblikovane informacijske table, ki so izvedene na prosojnem steklu, kar precej krni berljivost informacij. Zaradi organizacije dela (delavnica/skladišča) in izbire refleksnega stekla v kletnih prostorih Narodnega doma je povsem nevidno in nedostopno *in situ* ohranjeno poznoantično in srednjeveško obzidje.

Ob avtobusni postaji – malo galorimsko svetišče

Arheološka izkopavanja, ki so potekala vzporedno z rekonstrukcijo III. etape Mariborske ceste v Celju v letih 2003 in 2004,¹⁸ so severno od mestnega jedra današnjega Celja odkrila še nepoznan predel rimske Celeje. Čeprav je bilo že v kulturnovarstvenih pogojih Zavoda opozorjeno na možnost širjenja Celeje izven kasnejšega mestnega obzidja in obstoj morebitne obrtniške četrti¹⁹, je bilo bogastvo najdb, odkritih ob izkopavanjih, presenečenje ne samo za laično, temveč tudi za strokovno javnost. Mesto se je raztezalo ob cesti v smeri Poetovione, ki je tu prečila severno strugo Savinje. Na desnem bregu reke so v zgodnjem rimskem času stala bivališča in delavnice obrtnikov, na levem pa kompleks svetišč, ki je nastal na mestu poznokeltskega svetega kala v tolmunih manjšega rečnega pritoka. Tu so v zadnjih desetletjih pr. n. š. in prva štiri desetletja n. š. odlagali darove božanstvom, takoj po opustitvi pa so nad njim postavili dvojno svetišče galorimskega tipa z višjima osrednjima stavbama in prizidanima obhodnima stebriščnima lopama, nekoliko južno od njiju pa še manjši in v kamnu zidan tempelj obhodnega tipa²⁰.

Arhitekturne ostaline so bile ob odkritju dobro ohranjene. Osrednji prostor je opasoval močan zid z monumentalno poudarjenimi vogali s šivano rustiko iz peščenjakovih blokov. Zunanji zid obhodnega hodnika je tvoril ožji temelj z merami 9,25 × 8,92 metra, sama cela pa je bila pomaknjena proti glavni fasadi. Tu sta vezna zidova med obodoma cele in ambulatorija tvorila vhodno stopnišče, ki pa žal ni ohranjeno. V notranjosti cele sta bili odkriti hodni površini z najdbami, datiranimi v poznotiberijski in klavdijski čas.

Razširjena strokovna komisija za arheološka izkopavanja na Mariborski cesti v Celju je bila enotne-

18 Izvajalec ZVKDS OE Celje s podizvajalcem podjetjem Arhej, d.o.o., Sevnica z zunanjimi sodelavci. Odgovorna konservatorica Ana Plestenjak, univ. dipl. arheologinja.

19 Kulturnovarstveni pogoji št. 02-2903/12-99-GD/PB/BD z dne 6. 4. 1999. Arhiv ZVKDS OE Celje.

20 Povzeto po: Krempuš, Krajšek, Brišnik 2008. Za širši kontekst najdišča glej: Novšak *et al.* 2004.

Slika 1 Celje, malo galorimsko svetišče ali parkirišče?

ga mnenja, da so bile odkrite izjemne kulturno-historične arhitekturne ostaline dveh templjev, katerih kvaliteta zahteva prezentacijo *in situ*, glede na naravo gradbenega posega (izvedba podvoza pod železniško progo) pa bi bil pogojno sprejemljiv še prenos in prezentacija manjšega templja na ustreznem prostoru.²¹ Glede na dinamiko in potek gradbenih del in posledično ogroženost arhitekturnih ostalin je bila sprejeta odločitev o prestavitvi ostalin manjšega templja, zato so bile Restavratorskemu centru Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije izdane konservatorske smernice za demontažo in prestavitev ostalin svetišča galorimskega tipa. Osnovno izhodišče so bili čim manjši posegi v stavbno substanco svetišča, pri čemer je gradnja obodnih nosilnih zidov osrednje stavbe omogočala z utrditvijo in podpornimi konstrukcijami demontažo in dvig v štirih večjih kosih, gradnja obodnih zidov pa je bila slabša, zato naj bi bili ti zidovi dokumentirani in razgrajeni ter ponovno pozidani na novi lokaciji. Zaradi slabe ohranjenosti naj bi bili na novo pozidani tudi temelji zidov. Pogojevana je bila tudi izbira lokacije, ki naj bi omogočala kvalitetno predstavitev vsebine objekta brez konflik-

21 Razširjena strokovna komisija SAAS v sestavi: dr. Božidar Slapšak (Oddelek za arheologijo Univerze v Ljubljani), dr. Jana Horvat (Inštitut za arheologijo ZRC SAZU), dr. Irena Lazar (Pokrajinski muzej Celje), Boris Vičič (podpredsednik SAAS), Ana Plestenjak (ZVKDS OE Celje) in Matjaž Novšak (Arhej, d.o.o.); zapisnik sestanka komisije št. 02-2903/242-99/03 z dne 24. 12. 2003. Arhiv ZVKDS OE Celje. Zaradi zahtevnosti izvedbe gradbenega posega in ker v fazi arheoloških odkritij sprememba izvedbenih projektov ni bila več mogoča, je bila ohranitev ostalin svetišča *in situ* neizvedljiva.

tov z obstoječim in načrtovanim prostorskim kontekstom, s primerno vpetostjo v okolje in možnostjo promoviranja ostalin z didaktičnimi in turističnimi vsebinami.²²

Iz zapisnika delovne skupine za dvig templja z dne 14. 1. 2004 je razvidno, da občina Celje v dogovorjenem roku ni uspela zagotoviti lokacije za prezentacijo objekta, zato so stekli pogovori za izbiročasne deponije, inženir Družbe za državne ceste Republike Slovenije pa je opozoril na problematiko izvedbe dviga ostalin s podbetoniranjem in predlagal v celoti parcialno spodrežanje s kovinskimi ploščami.²³ Dne 23. 1. 2004 je Mestna občina Celje sporočila, da je izbrana začasna lokacija za deponijo arhitekturnih ostalin templja, in sicer na zelenici avtobusne postaje na parceli št. 1989, k.o. Celje.²⁴ Navkljub strokovnemu mnenju Restavratorskega centra ZVKDS, da večkratno premikanje objekta ni v interesu varovanja objekta, je bila predlagana začasna lokacija potrjena. Na osnovi ponudbe Zavoda, ki je zajemala ročni izkop za podbetoniranje ostalin svetišča, dvig, prevoz in ponovno postavitve ostalin, zemeljska dela in temeljno ploščo na novi lokaciji postavitve, opaž, armature in vgradnjo betona, rušenje in ponovno pozidavo obodnega zidu svetišča ter rekonstrukcijo manjkajočega dela obodnega zidu okoli svetišča ter razna nepredvidena dela²⁵, je bila sklenjena pogodba med naročnikom DARS, d. d., in izvajalcem ZVKDS OE Celje za prestavitev malega templja.²⁶ Dela za dvig so stekla, vendar zaradi neugodnih vremenskih razmer vgrajen beton v dogovorjenih terminih ni dosegal strani statika zahtevane marke betona (80 %), zato je izvajalec dviga, podjetje SGI Sanacija, gradbeništvo

22 Konservatorske smernice št. 02-2903/252-99/04-API/RK z dne 15. 1. 2004. Arhiv ZVKDS OE Celje.

23 Zapisnik z dne 14. 1. 2004 št. 02-2903/253-99/04. Arhiv ZVKDS OE Celje.

24 Dopis Mestne občine Celje št. 34402-5/02 z dne 23. 1. 2004 in lokacijska informacija Mestne občine Celje št. 35003-00003/2004 08/FP. Arhiv ZVKDS OE Celje.

25 Ponudba ZVKDS OE Celje št. 02-2903/245-99/04-API z dne 16. 1. 2009. Arhiv ZVKDS OE Celje.

26 Št. pogodbe 121/2004, 02-2903/284-99/04. Arhiv ZVKDS OE Celje. Dela je izvajalo podjetje SGI, Sanacija, gradbeništvo in inženiring, d.o.o. iz Ljubljane. Arhiv ZVKDS OE Celje.

in inženiring, d.o.o., iz Ljubljane Zavod opozorilo, da je potrebno rok za dvig podaljšati, saj bi lahko sicer prišlo do deformacij betona in razpada temelja v območju sider za dvig.²⁷ 28. 1. 2003 je bilo svetišče premeščeno na začasno lokacijo na zelenici avto-busne postaje na parceli št. 1989, k.o. Celje.

V času izvedbe predstavitve ostalin je Zavod intenzivno iskal lokacijo za končno prezentacijo arhitekturnih ostalin svetišča in predlagal lokacijo na Savinjskem nabrežju in v parku ob cerkvi sv. Maksimiljana. S strani Mestne občine Celje je bila predlagana lokacija ob Mariborski cesti med skladiščem objekta Merkur in železniško progo, vendar je bilo območje ob cerkvi sv. Maksimiljana neprimerno zaradi številnih podzemnih infrastrukturnih vodov, lokacija ob skladišču Merkurja pa zaradi nerešenih lastniških vprašanj. Zavod je argumentirano zavrnil začasno lokacijo kot možnost končne lokacije in kot najprimernejšo lokacijo predlagal Savinjsko nabrežje, in sicer z argumentum, da so tam že razstavljeni v lapidariju Pokrajinskega muzeja objekti, povezani s kulturno dediščino Celja, da se bližina Savinje sklada s primarnim ambientom nekdanjega svetišča, ki je stalo ob reki, hkrati pa je ureditveni načrt prof. Bitenca iz leta 1968 predvidel nadaljevanje ureditve lapidarija in kulturnega muzeja.²⁸ Zavod je v tem času izdelal detajlnejšo rekonstrukcijo nekdanjega svetišča²⁹ in kulturnovarstvene pogoje za izdelavo projektne dokumentacije za njegovo predstavitev in prezentacijo, katerih osnovni koncept je bil izdelan na osnovi najdenih elementov svetišča in zbranih analogij v tujini ohranjenih primerljivih svetišč³⁰, ter naročil izdelavo projektne dokumentacije za izdelavo nadstreška nad svetiščem z obodno stebrišč-

no lopo³¹. V osnovi naj bi se prezentirala osrednja cela in do ohranjene višine rekonstruirala odkriti del obodnega zidu ter oba prečna zidova. Ostali elementi svetišča naj bi se prezentirali na osnovi analogij v masi, t. j. s sodobnimi materiali naj bi se ponovili vsi (domnevni) gabariti svetišča, nakloni in volumen strehe ter ritem in mikrolokacija stebrov, ponazorila pa naj bi se tudi zaprtost notranjega jedra svetišča. Zaradi specifičnosti načrtovane lokacije (Savinjsko nabrežje – veduta na staro mestno jedro) naj bi bila izvedba objekta transparentna (paviljonski tip), materiali konstrukcije les ali kovina, kritine armirano steklo, pleksi in baker, notranje jedro pa bi bilo moč zapreti s pleksi steklom ali s polnimi ploščami. Tla naj bi bila izvedena iz nabite zemlje, stopnišče naj bi bilo leseno. Vsi ostali tehnični in funkcionalni elementi naj bi bili podrejeni osnovnemu konceptu prezentacije in čim manj opazni.

V januarju 2004 je bila podpisana pogodba za predstavitev in rekonstrukcijo galorimskega svetišča s podjetjem SGI Sanacija, gradbeništvo in inženiring, d.o.o., iz Ljubljane³², šele oktobra 2004 pa je Zavod od Mestne občine Celje pridobil tudi lokacijsko informacijo za postavitev ostalin galorimskega templja na parceli št. 2446, k.o. Celje, t. j. na Savinjskem nabrežju, kjer je bila skladno z veljavnimi prostorskimi akti občine Celje³³ kot dopustna gradnja navedena zgolj možnost širjenje lapidarija, ne pa tudi postavitev arhitekturnih ostalin svetišča. Na nujnost določitve končne lokacije prezentacije svetišča je zaradi dokončanja del pri izvedbi rekonstrukcije Mariborske ceste Mestno občino Celje opozarjala tudi Družba za avtoceste v Republiki Sloveniji³⁴. Decembra 2004

27 Dopis SGI Sanacije, gradbeništvo in inženiring, d.o.o. št. 02-2903/265-99/04 z dne 24. 1. 2009. Arhiv ZVKDS OE Celje.

28 Predlog za končno lokacijo predstavitve svetišča št. 02-2903/271-99/04-API z dne 28. 1. 2004. Arhiv ZVKDS OE Celje.

29 Dopis ZVKDS št. 02-2903/319-99/04-API s prilogami. Arhiv ZVKDS OE Celje.

30 Kulturnovarstveni pogoji za izdelavo idejne projektne dokumentacije za predstavitev in prezentacijo svetišča galorimskega tipa, odkritega pri arheoloških izkopavanjih na trasi III. etape obnove Mariborske ceste v Celju št. 02-2903/291-99/04-API, DG z dne 24. 3. 2004. Arhiv ZVKDS OE Celje.

31 Ponudba podjetja Slovenija projekt, d.d. iz Ljubljane. Arhiv ZVKDS OE Celje.

32 Pogodba med ZVKDS OE Celje in podjetjem SGI Sanacije, gradbeništvo in inženiring, d.o.o., Ljubljana. Arhiv ZVKDS OE Celje.

33 Spremembe in dopolnitve prostorskih sestavin dolgoročnega plana Občine Celje za obdobje 1986–2000 in srednjeročnega plana Občine Celje za obdobje 1986–1990 za območje Mestne občine Celje – Celjski prostorski plan (Uradni list Republike Slovenije št. 86/2001).

34 Dopis DARS št. 402-1/2004-VV/480 z dne 2. 11. 2004, naslovljen na Mestno občino Celje in posredovan v vednost ZVKDS OE Celje. Arhiv ZVKDS OE Celje.

je Mestna občina Celje izdala drugo lokacijsko informacijo za postavitve galorimskega templja, in sicer na parceli št. 1699/1, k.o. Spodnja Hudinja, t. j. ob avtobusni postaji, v koridorju komunalne infrastrukture železnice in koridorju državne ceste. Zavod je za postavitev ostalin pridobil soglasje Javne agencije za železniški promet RS in Direkcije Republike Slovenije za ceste³⁵, izvršene pa so bile tudi uskladitve z izdelovalcem zazidalnega načrta Južno Gabrje (RC Planiranje).³⁶

Zavod je maja 2006 sklenil pogodbo za postavitev ostalin galorimskega templja z začasnimi na stalno lokacijo z Družbo za avtoceste v Republiki Sloveniji³⁷ in s podizvajalcem, podjetjem SGI Sanacija, gradbeništvo in inženiring, d.o.o., pogodbo oz. dodatek k pogodbi za postavitev in rekonstrukcijo galorimskega svetišča³⁸.

Zavod je od Elektra Celje, d.d. pridobil soglasje za začasno priključitev na distribucijsko omrežje za potrebe izvedbe predstavitve in prezentacije arhitekturnih ostalin, načrtovana dela so bila usklajena tudi z avtobusnim prevoznikom Izletnik Celje, saj je bil promet na avtobusnem obračališču ob predstavitvi ostalin templja dve do tri ure oviran. Januarja 2007 je Zavod pripravil tudi natančen konservatorski program predstavitve in prezentacije galorimskega svetišča (Krempuš 2007), na osnovi katerega so bile arhitekturne ostaline predstavljene na stalno lokacijo. Od marca do septembra 2007 so s krajšimi prekinitivami potekala na objektu restavratorska dela, ki so zajemala mehansko čiščenje ostalin, čiščenje z vodnim curkom, utrjevanje kamnov in fug, injektiranje, lepljenje kamnitih fragmentov, dozidavo opornih zidov, fugi-

ranje z apneno malto ter patiniranje fug zunanjega obodnega zidu ter hidrofobno zaščito vseh ostalin³⁹. Ker Mestna občina Celje v svoj program še ni vključila zunanje ureditve ostalin templja, je na vztrajne zahteve Zavoda, da je potrebno ostaline zaščititi pred vremenskimi nepravilnostmi, nad arhitekturnimi ostalinami postavila začasen lesen nadstrešek, ki ostaline galorimskega svetišča „krasi“ še danes.

Prizidek k Osrednji knjižnici Celje – del zidane rimske kloake

Jeseni 2004 je Mestna občina Celje v sodelovanju z Zbornico za arhitekturo in prostor Slovenije razpisala javni, državni anonimni projektni natečaj za idejno zasnovo arhitekturne razširitve Osrednje knjižnice Celje.⁴⁰ Ker se lokacija načrtovanega prizidka nahaja v enotah evidentirane kulturne dediščine Celje, Staro mestno jedro in Celje, Arheološko najdišče Celje⁴¹, je Mestna občina Celje zaprosila Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije za izdajo kulturnovarstvenih pogojev k izgradnji prizidka. Poleg pogojev za oblikovanje same novogradnje je Zavod skladno z veljavnim varstvenim režimom za varstvo nepremične arheološke kulturne dediščine v prvi fazi pogojeval arheološko interpretacijo jeder vrtin, ki so bile na parceli izvedene za potrebe geomehanske presoje ustreznosti tal (Krempuš 2005), izvedbo georadarskih raziskav⁴² ter izdelavo historične analize obravnavanega prostora (Krempuš 2006), v drugi

35 Kulturnovarstveno soglasje za postavitev arheološko izkopanega galorimskega templja ob glavni cesti G1-5/0328 Celje–Šmarjeta št. 347-09-12404/2005. Arhiv ZVKDS OE Celje.

36 Dopis št. 02-2903/624-99/09-AM. Arhiv ZVKDS OE Celje.

37 Pogodba DARS št. 613/2006; ZVKDS št. 02-2903/640-99/06. Arhiv ZVKDS OE Celje.

38 Dodatek k pogodbi št. 02-2903/01-04 z dne 16. 1. 2004 se je nanašal predvsem na postavitev templja z začasnimi na stalno lokacijo in podaljšanje pogodbenega roka. Arhiv ZVKDS OE Celje.

39 Dela je opravil Aleksander Šiles, akademski kipar – restavrador s sodelavci.

40 <http://www.arhiforum.si/natecaji/okc/first.html> (2. 11. 2009, ob 9.08). Žirija natečaja je prvo nagrado podelila avtorjem elaborata 00002, in sicer: Janu Troštu, štud. arh., Alešu Vodopivcu, abs. arh., Marku Smrekarju ml., štud. arh., Marku Smrekarju, u.d.i.a., svetovalcu za statiko doc. dr. Vojku Kilarju, svetovalcu za požarno varnost prof. dr. Alojzu Muhiču in svetovalcu za strojne inštalacije Demetriju Lavrihu, u.d.i.s. (povzeto po http://moc.celje/uprava/cgi/MOC.cgi?page=doc&doc=projekti_okc, dne 17. 3. 2009 ob 16.04).

41 Primerjaj op. 9.

42 Izvajalec georadarskih raziskav je bilo podjetje Ge-arh, d.o.o. iz Ljubljane. Mušič, Soklič 2006.

Slika 2 Prizidek k Osrednji knjižnici Celje – prestavitev dela arhitekturnih ostalin kloake na začasno deponijo.

fazi pa izvedbo sondažnih arheoloških raziskav⁴³ in na osnovi rezultatov le-teh določitev obsega arheoloških raziskav/izkopavanj.

Prostor izgradnje prizidka k Osrednji knjižnici Celje leži južno od obzidanega srednjeveškega mesta, kjer so skozi obzidje vodila Mala vodna vrata, hkrati pa je to prostor intenzivne rimske poselitve. Na geomorfologijo prostora in ohranjenost arheoloških depozitov sta vplivala predvsem dva dejavnika – danes regulirana reka Savinja s pritokoma Sušnico in Ložnico in potek srednjeveškega mestnega obzidja. Iz starejšega kartografskega gradiva in vedut (izsek iz Francijskejskega katastra iz leta 1825, načrt ureditve vodotokov v celjskem primestju iz leta 1791, Stare celjske upodobitve, ...) je bilo razvidno, da moremo pri arheoloških raziskavah na obravnavanem območju pričakovati odkritje linije srednjeveškega obzidja, ki je bilo verjetno ob zagotavljanju obrambe pred poplavnimi vodami Savinje odstranjeno in nadomeščeno z novim, poleg tega pa je prostor glede na bogata odkritja preteklih let⁴⁴ izkazoval izjemen arheološki potencial.

Na območju predvidene izgradnje prizidka so bile izvedene štiri jedrne vrtine za določitev geomehanič-

nih značilnosti sedimentov in vrednotenje arheološkega potenciala območja. Vrtine so dosegale globine od 5 do 7 metrov; najgloblji vrtini sta dosegli terciarno podlago, vse pa so dosegle arheološko sterilne depozite. Na osnovi stratigrafskih pozicij, geoloških in pedoloških značilnosti ter opredelitve artefaktov je bilo ugotovljenih več časovnih horizontov, od novonovosrednjeveških do antičnih.⁴⁵

Georadarske raziskave so potrdile obstoj številnih zidanih struktur in linearnih anomalij, od katerih se je del ujemal z ostalinami objektov, vrisanih na starih katastrih in del z znanimi infrastrukturnimi vodi. Večjih indicov o obstoju starejših arhitekturnih ostalin iz radarskih odbojev ni bilo moč razbrati. Ker so projektanti želeli v kletni etaži prezentirati ostanke nekdanjega mestnega obzidja in ker vhodni podatki niso omogočali priprave konservatorskih smernic za določitev metodologije in obsega arheoloških raziskav, so bile izvedene še sondažne arheološke raziskave.

Območje raziskav je bilo razdeljeno na sektor A (SV od linije domnevnega srednjeveškega mestnega obzidja) in sektor B (JZ od obzidja proti Savinji). Izkopanih je bilo pet sond različnih velikosti. Stratigrafska situacija v sektorju A je jasno kazala razmerja med novoveškimi depoziti, nastali pri rušitvi objekta Muzejski trg 2, skromnimi srednjeveškimi depoziti ter antičnimi depoziti in strukturami, ki se v obliki zidu pojavljajo na globini 1,12 metra. Na območju sektorja B je bila stratigrafska situacija zaradi obsežnih novoveških in fluvialnih depozitov težje berljiva. Izraziti so bili vplivi vodnega delovanja na rečno režino (erozija in depozicija); antične najdbe so se v depozitih pojavljale sporadično, večkrat skupaj s srednje- in novoveškimi.⁴⁶

Zaščitna arheološka izkopavanja so potekala vse od konca avgusta 2006 do druge polovice maja 2007 v izvedbi ZVKDS OE Celje in Pokrajinskega muzeja Celje (Bausovac 2007). Izkopno polje je bilo zamejeno z velikostjo gradbene jame in infrastrukturnih vodov in je obsegalo približno 1208 m² površine. Razdeljeno je bilo na tri območja: A (severozahodni del izkopnega polja), B (južni del izkopnega polja) in

43 Sondažne raziskave je izvajal ZVKDS OE Celje s sodelavci; Bajde *et al.* 2006.

44 Badovinčeva ulica I – odkritje rimskih miljnikov; Badovinčeva ulica II – odkriti ostanki poznorimske poselitve; Savinjsko nabrežje – odkriti sledovi rimske arhitekture in rimskodobni arheološki depoziti; Muzejski trg 5 – odkrite ostaline rimske stavbe in kanalizacijske mreže; Knežji dvorec – odkrite ostaline rimske ceste, objektov, mestnih vrat z obzidjem. Povzeto po Krempuš 2006, 10–24.

45 Povzeto po Krempuš 2005, 1, 6.

46 Povzeto po Bajde *et al.* 2006, 4, 31–32.

C (zahodni del izkopnega polja). Največ arhitekturnih ostankov je bilo odkritih v območju A, kjer sta bila dokumentirana dva antična zidana objekta stanovanjskega značaja, ki sta bila v uporabi neprekinjeno od druge polovice 1. do prve polovice 2. stol. n. š. Med njima je bil v drugi polovici 1. stol. zgrajen večji odtočni kanal – kloaka. V prvi polovici 2. stol. n. š. so oba objekta združili v enega, hodna površina je bila dvignjena do 0,4 metra, kloaka je dobila kamnit obok in poslej tekla pod stanovanjskim objektom. Z ohranjenim popločenim iztekom proti jugu je segala v območje B, kjer je bil odkrit del stare struge Savinje. V območju C so bili odkriti temelji zidanega objekta, ki je bil v uporabi vse od druge polovice 1. stol. pa vse do 5., 6. stol. n. š.⁴⁷

Odkritje dobro ohranjene obokane, popločene rimskodobne kloake na območju A, kjer je pred pričetkom raziskav stal objekt Muzejski trg 2, ohranjene v dolžini približno 6,8 metrov, je narekovalo skladno s podanimi kulturnovarstvenimi pogoji, v katerih je bila tudi zahteva po prezentaciji izjemnih najdb na mestu odkritja, izdajo novih smernic za njeno ohranitev in vključitev v projekt prizidka k Osrednji knjižnici Celje. V ta namen je bila pri ZVKDS OE Celje imenovana strokovna komisija⁴⁸, ki je sprejela osnovno izhodišče, da je potrebno odkrit sistem rimske kanalizacije skupaj s stenami obuličnih hiš ohraniti na mestu odkritja in jih vključiti v projekt prizidka k Osrednji knjižnici Celje.⁴⁹

Pri odločitvi o prezentaciji *in situ* so sodelovali tudi predstavniki investitorja Mestne občine Celje in projektantske skupine Stvar, d.o.o. Glede na dejstvo, da je bila v prvotnem projektu prizidka načrtovana prezentacija nekdanjega mestnega obzidja, ki pa na obmo-

čju gradnje ni bil ohranjen, je bila sprejeta odločitev o prezentaciji arhitekturnih ostalin kloake in dveh zidov obuličnih objektov *in situ*⁵⁰ ter o delni spremembi projekta, vendar so bile prvotne različice prezentacije arhitekturnih ostalin, ki so predvidevale prezentacijo zelo majhnega dela oboka kloake v manjši, izven objekta knjižnice potisnjeni niši, nesprejemljive. Ostaline kloake bi bile v tem primeru v celoti iztrgane iz konteksta najdb in potisnjene v „vitruvsko“ muzejsko postavitev. Projektanti so tovrsten način prezentacije argumentirali predvsem z dejstvom, da bi se v primeru prezentacije v območju jaška dvigala in sanitarij v celoti porušil sistem funkcioniranja dvorane, *foyer-ja* in učilnic. Dolgotrajna pogajanja o načinu prezentacije so obrodila sadove tisti hip, ko je tudi Mestna občina Celje izkazala svoj interes in dala projektantom ustrezno zeleno luč za delno spremembo projekta. Izdelan je bil osnutek idejne zasnove prezentacije⁵¹ s predstavitvijo in primerjavo variantnih rešitev. Pri variantni rešitvi A – prezentaciji *in situ* v območju stopnišča, sanitarij in jaška dvigala je bil v tehnično-izvedbenem vidiku izpostavljen problem zagotavljanja vodotesnosti objekta prizidka k Osrednji knjižnici Celje. Arheoloških najdb brez večjih mehanskih poškodb ni bilo mogoče podbetonirati in hidroizolirati, druge možne rešitve (*jet-grouting*,...) so se kazale kot nevarnejše za zaščito arhitekturnih ostalin kloake ter zaradi zagotavljanja neprepustnosti gradbene jame neizvedljive,⁵² zato so projektanti kot možnost ponudili izvzetje celotnega prezentacijskega območja iz območja vodotesne gradnje. Najdbe bi bile v tem primeru podvržene vlagi ter zaradi bližine reke Savinje tudi potencialnim vdorom vode. Težave so predstavljala tudi groba gradbena dela, saj je bilo po mnenju predstavnika Restavratorskega centra ZVKDS kljub fizični zaščiti ostalin pričakovati večje deformacije, poškodbe oz. celo delne porušitve kot posledico vibracij zaradi gradbenih posegov. Pri

47 Povzeti so le tisti najosnovnejši podatki, ki se tičejo same prezentacije kloake, za natančnejšo sliko rezultatov arheoloških izkopavanj glej poročilo o izkopavanjih (Bausovac 2007).

48 Člani komisije: dr. Bojan Djurić (ZVKDS SAAS, Univerza v Ljubljani – Oddelek za arheologijo), Branko Goropevšek (Osrednja knjižnica Celje), Darja Pirkmajer (PM Celje), Anka Aškerc, Dunja Gorišek in Ivo Gričar (ZVKDS OE Celje).

49 Zapisnik sestanka strokovne komisije z dne 29. 11. 2006 (št. 02-5728/47.03/06-DB). Arhiv ZVKDS OE Celje.

50 Zapisnik redne tedenske koordinacije z dne 28. 11. 2006. Arhiv ZVKDS OE Celje.

51 Idejna zasnova predstavitve rimskih najdb na območju novogradnje Osrednje knjižnice Celje, Stvar projektiranja, d.o.o., januar 2007. Arhiv ZVKDS OE Celje.

52 Zapisnik delovnega sestanka z dne 1. 2. 2007 (št. 02-5728/49-03/07). Arhiv ZVKDS OE Celje.

varianti B je bila predvidena začasna odstranitev arhitekturnih elementov, ki se med izvedbo temeljev, talne plošče in hidroizolacije hranijo na ustreznem, pred vremenskimi nepravilnostmi in možnostjo fizičnih poškodb zaščitenem prostoru. Po končanih grobih gradbenih delih se arheološke ostaline vrnejo na izvorno mesto z navezavo na raster rimske kanalizacije, s tlorisno ter višinsko umestitvijo v linijo obulične pozidave.

Zaradi velike možnosti poškodovanja ali celo uničenja arhitekturnih ostalin kloake in zidov obuličnih hiš je Zavod zahteval izvedbo preventivnega fotogrametričnega snemanja vseh arhitekturnih ostalin v obsegu, ki bi z naknadno interpretacijo omogočil ustrezno rekonstrukcijo ostalin. Dela je izvedel Geodetski inštitut Slovenije (Grobovšek 2007). Fotogrametrično slikanje je bilo zaradi specifične kompozicije objekta (arhitekturne ostaline obokane kloake in obulična pozidava) oteženo in zato le izvedeno tam, kjer je prostor to omogočal. Poleg stereoparov je bilo izvedeno tudi snemanje z maloslikovno kamero za fotokscije.

Pri varianti B sta najzahtevnejša fazo predstavljala zaščita in dvig najdb, za kar je na osnovi tehničnega poročila, ki ga je pripravilo podjetje Aforma Interieri, d.o.o.⁵³, projektantsko podjetje ELEA iC, d.o.o., v sodelovanju s projektanti, izdelalo projekt Prestavitve kloake v Celju⁵⁴, s katerim je ZVKDS OE Celje soglašal. Načrtovan je bil ročni izkop vseh arhitekturnih elementov, izvedba lesenega opaža okoli zidov, izvedba AB zidca (torkret) okoli osrednjega dela kloake, podprtje notranjosti kloake in zunanega dela oboka z lesenim opažem. Zahtevano je bilo vezanje armature po armaturnem načrtu in podbetoniranje po kampadah; dvig in transport na primerno urejeno lokacijo z avtodvigalom. Izračun je pokazal, da je predstavljala skupna teža prestavitve enega kamnitega zidca (podbetoniranje-beton in zidec) skupaj okrog

10 ton ter osrednjega dela kloake (podbetoniranje-beton in zidec) 27,5 ton.

Arhitekturni ostanki so bili že med arheološkimi izkopavanji in kasneje za potrebe dviga še enkrat geodetsko prostorsko umeščeni (tlorisno in višinsko). Ker končna kota pohodnih površin v kletnih prostorih zaradi težavnosti umeščanja osrednje kanalizacijske kinete zelo dolgo ni bila definirana, je bilo za prezentacijo ostalin predstavljenih več variant. Strokovno izhodišče Zavoda je bilo, da je potrebno ostaline navkljub dejstvu, da pri prezentaciji ne gre več za prezentacijo *in situ*, le-te postaviti na izvorno lokacijo tako tlorisno kot tudi višinsko. Težave pri umeščanju v prostor so se pokazale v trenutku, ko se je (še na terenu) izkazalo, da bo pohodna površina v prostoru bistveno nižja od kote kamnitih plošč v kloaki, saj je to pomenilo, da bodo tako zidovi obuličnih hiš kot tudi kloaka sama s tem nekako „obviseli“ v zraku, s tem pa bo tudi onemogočena prezentacija popločenja kloake, ki naj bi se izven ohranjenega oboka kloake nadaljevalo v tlaku pohodne površine v celotni ohranjeni dolžini. S strani projektantov je bila tako nakazana možnost oz. želja po spustu ostalin za približno 20–30 cm pod originalno koto odkritja, kar bi omogočalo lažjo vključitev ostalin v prostor in prezentacijo v večjem obsegu. Operativno se je v samem objektu izkazalo, da osrednja kanalizacijska kina zaradi potrebne višine za izvedbo to možnost v osnovi preprečuje, zato je bila sprejeta inačica s postavitvijo ostalin na izvorno mesto.

Zaradi prostorske omejenosti prezentacijskega prostora ostaline kloake in obuličnih zidov niso prezentirane v celoti, temveč le v obsegu, kakršnega dopušča prezentaciji namenjen prostor. Posledično je bilo potrebno arhitekturne ostaline „krajšati“ (žagati), kar pa je zaradi nevarnosti fizičnih poškodb predstavljalo velik problem. Žaganje je izvedlo podjetje Aforma Interieri, d.o.o., in sicer s krožno žago, ki je imela na obodu vsajena diamantna zrna, zaradi česar ni prihajalo do vibracij in posledično poškodb zidov.

Po prestavitvi na izvorno mesto je čiščenje, utrjevanje in restavriranje kloake in obuličnih zidov hiš izvedel akademski kipar – restavrator Aleksander Šiles s sodelavci. V prvi fazi so bile ostaline fizično oči-

53 Tehnično poročilo za prestavitev kloake v Celju; AFORMA INTERIERI, d.o.o.

54 PZI projekt št. 715 163, junij 2007, projektanta ELEA iC, projektiranje in svetovanje, d.o.o., Dunajska 21, 1000 Ljubljana. Arhiv ZVKDS OE Celje.

ščene, najprej je bil odstranjen/posesan prah, ki se je nalagal na ostaline na še vedno delujočem gradbišču, v drugi fazi pa je bil očiščen oz. odstranjen beton, ki se je deloma razlil po originalni kamniti strukturi ob zaščiti ostalin pred dvigom in deponiranjem na začasni lokaciji. Ker se polnilo med fugami na kloaki tudi po večdnevnom utrjevanju s kalijevim steklom ni utrdilo, je bilo na mestih, kjer je polnilo ob odkritju predstavljala prhka temnorjava prst, le-to očiščeno do trdne osnove in nadomeščeno z maltnim polnilom po vzorcu/recepturi originalnega maltnega polnila. Ker zaradi prostorske omejenosti prezentacijskega prostora arhitekturne ostaline kloake in obulicne pozidave niso prezentirane v celotni dolžini odkritja, pač pa so bile „rezane na mero odmerjenega prostora“, je bilo potrebno zidove obulicnih hiš parapetno obdelati po obstoječi fotodokumentaciji stanja ob odkritju.

Navkljub številnim delovnim sestankom in konstruktivnim dialogom med predstavniki projektanta, Mestno občino Celje in ZVKDS OE Celje projekt prezentacije nikoli ni bil pripravljen, urejanje prostora s prezentirano kloako pa se je izvajalo brez konzultacij in soglasja Zavoda. V prezentacijskem prostoru so tla obložili z enakimi talnimi oblogami kot so sicer v kletnih prostorih (kamnite plošče večjih dimenzij brez distance do arhitekturnih ostalin) in na strop nad ostaline namestili tipske luči, naknadno pa ob prezentacijski prostor namestili tudi masivna, protipožarna vrata. Zavod je konec marca 2009 posredoval Mestni občini Celje seznam ukrepov, ki jih je ne glede na pripravo posebnega izvedbenega projekta prezentacije potrebno izvesti v prezentacijskem prostoru: urediti svetlobni park (obstoječe tipske luči so neustrezne); nevtrarno obdelati ozadje za arhitekturnimi ostalinami, dopolniti zidove kloake in obulicnih objektov ob betonski steni in jih restavratorsko retuširati, tako da se cezura do betonske stene v celoti skrije; obdati betonske podstavke zidov s stekleno ograjo, in vmesni prostor zasuti s savinjskim prodom.⁵⁵

55 Dopis ZVKDS OE Celje št. 02-5728/69-03/09-DB z dne 30. 3. 2009. Originalni temelji zidov so bili grajeni iz slabo vezanega savinjskega proda, zato njihov dvig in ohranitev nista bila mogoča.

Prezentacija obokane rimske kloake sicer še ni povsem zaključena, glede na namembnost objekta, v katerem je prezentirana, pa smemo upati, da bo skozi druženje, besede, fotografije in projekcije del bogate preteklosti Celeje v Celju zaživel tudi v sedanjosti.

Gubčeva ulica 6, najdišče Kreuh

V nadaljevanju je predstavljeno tudi odkritje in prezentacija krstilega bazenčka in obrambnega hodnika na srednjeveškem obzidju v Gubčevi ulici 6 v Celju, ki je ena starejših prezentacij arheoloških najdb v Celju. Gre za prezentacijo, ki je zaradi načina in obsega prezentacije ter zaradi neustrezne vsebine in izgleda poslovnih prostorov, v katerih se nahaja, v preteklosti vzbujala in še vzbuja med Celjani nemalo nezadovoljstva. Zato skozi kronologijo dogodkov predstavljamo problematiko, dileme in vizije, ki so vodile strokovnjake, da je pred nami prezentacija v današnjem obsegu in obliki⁵⁶.

Leta 1989 je Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje po podrtju Kreuhove gostilne v Gubčevi ulici kot kulturnovarstveni pogoj pri gradnji nove poslovne stavbe zahteval stalen arheološki nadzor pri zemeljskih delih. Investitor gradnje je bilo podjetje SOZD MERX – DO TEKO Celje. Vendar se je domneva, da so ob podkletitvi stare stavbe in ob graditvi srednjeveškega obzidja uničili starejše kulturne plasti, izkazala za napačno, saj je Zavod že 10. 2. 1989 zahteval ustavitev gradbenih del in 20. 2. 1989 pričel z arheološkimi izkopavanji najprej na površini okrog 200 m², ki jo je kasneje zaradi pomembnosti odkritij razširil še za približno 60 m². Predvidena dolžina raziskav je bila mesec in pol, vendar so se dela zaradi obsega in pomena odkritih ostalin kasneje podaljšala.⁵⁷

56 Kronologija dogodkov, strokovne odločitve ipd. so povzete po gradivu iz arhiva ZVKDS OE Celje. Verjamem, da mi kljub trudu ni uspelo v celoti povzeti in predstaviti vseh vidikov, težav in razlogov za odločitve, ki so bile sprejete, upam pa, da si bralec lahko ustvari sliko, kolikšen je pomen tovrstne najdbe v slovenskem in širšem evropskem prostoru.

57 Raziskave je vodila višja konservatorica Alenka Vo-

Na območju obstoječega pritličnega objekta Kreuhove gostilne tlorisne zasnove v obliki črke „L“, ki je predstavljal preostanek nekdanjega značilnega tipa obzidnih stavb, nastalih konec 18. in v začetku 19. stol. (Vogrin 1991, 17), je bila načrtovana novogradnja enake tlorisne zasnove z rekonstruirano zunanjsčino in s prezentiranim zunanjim vidnim delom obzidja. Že kmalu po pričetku arheoloških raziskav, ki so odkrila arhitekturne ostaline stanovanjskih stavb, datiranih od 1. do 5. stol. n. š., in pravokotni baptisterij s krstilnim bazenom, je bilo jasno, da ima novoodkrita arhitektura za poznavanje zgodovine in razvoja mesta tolikšen pomen, da bo potrebna delna sprememba projekta novogradnje in investicijskega programa s prezentacijo arhitekturnih ostalin *in situ*, na mestu odkritja.

Strokovno stališče odgovorne konservatorke ZVNKD Celje arheologinje Alenke Vogrin o prezentaciji krstilnice s piscino in delom estriha *in situ* ter o prezentaciji in rekonstrukciji dela srednjeveškega mestnega obzidja je podprla tudi strokovna komisija⁵⁸. Medtem ko je Zavod vodil pogovore s predstavniki občine Celje o nujnosti prezentacije izjemnega arheološkega kulturnega spomenika na mestu odkritja, so se vrstili zapleti s financiranjem že opravljenih arheoloških raziskav in s financiranjem razširitve izkopnega polja za še dodatnih 60 m², kar so narekovale najdbe same, katerih osrednji del se je širil izven prvotno načrtanega izkopnega polja. V tem času je investitor SOZD MERX, DO TEKO odstopil od investicije, Zavod pa je pogodbo za nadaljevanje izkopavanja sklenil s podjetjem GRADIS, Gradbeno podjetje Celje, p.o.

Zaradi prostorske omejitve arheoloških raziskav in vkopa, nastalega ob gradnji srednjeveškega obzidja, ki je poškodoval antične kulturne plasti, objekti niso

raziskani v celoti. Stavbne ostaline in drobne najdbe pa vendarle omogočajo definiranje petih gradbenih faz, datiranih od 1. do 5. stol. n. š. Prve tri gradbene faze izpričujejo objekte stanovanjskega značaja. Odkrita so bila ognjišča, ilovnat tlak in vodnjak, grajen iz oblic, ki je ostal v funkciji vse do 4. stol. n. š. V četrti in peti gradbeni fazi se zgodi velika sprememba, dva prostora dobita maltni estrih rdečkaste barve (prostora A in B), dva pa ilovnat tlak (prostora C in D). V enem od prostorov (prostor A) je izpričano tudi centralno ogrevanje, kar dokazujejo kanal, pokrit s ploščami, in vrsta tubulov. V peti gradbeni fazi, ki je datirana na konec 4. in v začetek 5. stol. n. š., so na južnem delu izkopnega polja prizidali pravokotni baptisterij v velikosti 9 × 8,40 metra, porušili oba manjša prostora (C in D) in v novih večjih prostorih naredili nov estrih. Baptisterij ima v sredini osmerokotni krstilni bazen (*piscino*) z zunanjim premerom 1,6 in notranjim 1,2 metra. Krstilni bazen je grajen iz odlomkov tegul, kosov kamna in malte, pomešane z zdrobljeno opeko. Notranjost bazena je obložena z marmornimi ploščami, na vogalih osmerokotne konstrukcije pa so najverjetneje stali stebrički za baldahin. Na podlagi drobnega arheološkega gradiva (bronasta plastika bika Apisa, fibule, koščene igle, lončnina, steklene posode) je gradnja baptisterija datirana v konec 4. ali na začetek 5. stol.⁵⁹

Po končanih izkopavanjih je strokovna komisija podala smernice za konserviranje, delno rekonstrukcijo in restavriranje baptisterija in temeljev zidu. Glede na slabo ohranjenost zidov in pripadajočih hodnih nivojev vsepovsod drugje, razen v neposredni bližini baptisterija, je stroka sprejela odločitev, da se piscina prezentira kot znanstveni dokument brez kakršnekoli interpretacije. Interpretacijo ostalin so z besedilom in risarskimi rekonstrukcijami predvideli v razstavnem prostoru ob krstilnem bazenčku.⁶⁰

Konservatorska in restavratorska dela je opravil akademski kipar, samostojni likovni umetnik Momčilo

grin, univ. dipl. arheologinja ZVKDS OE Celje.

⁵⁸ Strokovna komisija v sestavi: dr. Ljudmila Plesničar Gec (Mestni muzej Ljubljana), dr. Iva Curk (Zavod za naravno in kulturno dediščino SR Slovenije), dr. Peter Kos (Narodni muzej Slovenije), dr. Slavko Ciglencički (SAZU, Institut za arheologijo) in Ivan Tušek (Zavod za naravno in kulturno dediščino Maribor). Pozitivno mnenje sta podali tudi Vera Kolšek in Darja Pirkmajer iz Pokrajinskega muzeja Celje.

⁵⁹ Povzeto po Vogrin 1991, 17–21.

⁶⁰ Strokovna komisija v sestavi v sestavi: dr. Marijan Slabe, dr. Ivan Stopar in dr. Iva Curk. Zapisnik sestanka strokovne komisije z dne 1. 2. 1993. Arhiv ZVKDS OE Celje.

Vukovič v letu 1992, obsegala pa so: konserviranje in utrjevanje arhitekturnih ostalin, rekonstrukcijo posameznih poškodovanih površin, izdelavo okrog 10 m² estriha, rekonstrukcijo in nadomestilo manjkajočih bronastih ploščic na baptisteriju in tonsko prilagoditev celotne prezentacije ohranjenim originalnim strukturam.⁶¹ Vsi posegi v originalno zidno substanco so bili opravljeni po načelu komplementarnosti materialov; kot vezivo je bila uporabljena podaljšana malta v količinskih razmerjih, ki jih priporočajo mednarodna merila, za polnila je bil uporabljen originalni opečni in kamnit material. Krstilni bazen je bil obložen z marmorjem, ki je enake strukture in enako obdelan kot original.

O ustreznosti in kvaliteti izvedenih konservatorskih posegov sta strokovni komisiji podali mnenje, da sta se značaj arheoloških ostalin in urbanistična vloga obravnavane parcele izluščila šele v fazi, ko je bil prvotni projekt poslovnega objekta že pripravljen, kar je predstavljalo za vse „akterje“ izrazito neugodno okoliščino. Vendar predstavljajo novoodkrita ostaline izjemen element, ki dokazuje javno funkcijo prostora in nenavadno velik obseg starokrščanskega cerkvenega središča. Poudarili so tudi, da je bila novi stavbi od vsega začetka namenjena javna funkcija, kar je bilo v prid vključitvi arhitekturnih ostalin v ambient načrtovane zgradbe. Člani komisije so se strinjali, da je konservacija izvedena strokovno neoporečno in kvalitetno in predlagali, da obdelavo notranjosti prostora in opreme oblikuje projektant v sodelovanju z Zavodom ter da se pripravi obeležje in povečava ob izkopavanjih odkrite bronaste plastike Apisa, ki se postavi v neposredni bližini prezentiranih najdb.⁶²

Rekonstrukcijo obrambnega hodnika na srednjeveškem obzidju je skladno s podanimi smernicami Zavoda opravilo podjetje GRADIS Gradbeno podjetje

Celje, p.o. Obstoječe obzidje je bilo očiščeno in zaščiteno s premazom elastosil ter dozidano z naravnim lomljenim kamnom na lice z enostranskim fugiranjem. V obzidje je bil sidran lesen obrambni hodnik, njegova strešna dvokapna konstrukcija pa pokrita z bobrovcem in z opečnim slemenjakom.

V septembru 1993 je Zavod posredoval podjetju GRADIS Gradbeno podjetje Celje, p.o., spomeniškovarstvene pogoje uporabe in vzdrževanja krstilnice in srednjeveškega zidu v Gubčevi ulici v Celju.⁶³ Ob siceršnji navedbi takrat veljavnega Zakona o naravni in kulturni dediščini⁶⁴, ki je jasno določal pogoje za uporabo in vzdrževanje spomenika, je bilo poudarjeno tudi, da se lahko tovrstno zavarovani objekti uporabljajo le v kulturne namene kot prezentirani kulturni spomeniki. Vse ostale dejavnosti (reklamiranje, plakatiranje,...) pa pomenijo razvrednotenje funkcije prezentacije kulturnega spomenika.

Zavod občine Celje za planiranje in izgradnjo je septembra 1994 sklical sestanek za določitev lastninskih odnosov v objektu Kreuh. Iz zapisnika sestanka⁶⁵ je razvidno, da je podjetje Gradis, p.o., že pripravilo projekt etažnih lastnikov, da pa sta kot sogovornika manjkala Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje in Stanovanjski sklad občine Celje. Iz zapisnika je razvidno tudi, da naj bi bil bodoči upravljalac kulturnega spomenika Izvršni svet skupščine občine Celje. Gradis, p.o., je v letu 1996 pripravil predlog pogodbe o vzajemnih razmerjih med etažnimi lastniki na osnovi predhodnih spomeniškovarstvenih pogojev glede uporabe in vzdrževanja srednjeveškega zidu in krstilnice.

Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje je aprila 1999 naslovil na Stanovanjski sklad občine Celje dopis⁶⁶ o problematiki vzdrževanja in prezentacije starokrščanske krstilnice v Gubčevi ulici, najdišče Kreuh. Kulturni spomenik je z dnem 23. 3. 1996 prešel v last države, in sicer na osnovi Zakona o lastninje-

61 Momčilo Vukovič, Program in predračun za konservacijo, delno rekonstrukcijo in restavracijo baptisterija in temeljev zidu z dne 27. 1. 1992. Arhiv ZVKDS OE Celje.

62 Strokovni komisiji v sestavi: dr. Ivan Stopar, dr. Marijan Slabe, Momčilo Vukovič, Alenka Vogrin ter dr. Ivan Stopar, dr. Marijan Slabe in dr. Iva Curk. Zapisnik komisije za kolavdacijo starokrščanske piscine v Gubčevi ulici v Celju, posredovan članom komisije dne 18. 2. 1993. Arhiv ZVKDS OE Celje.

63 Dopis ZVNKD Celje št. 02-27/2-93-DG z dne 8. 9. 1993. Arhiv ZVKDS OE Celje.

64 Uradni list SRS št. 1/1981, 31., 32. in 33. člen.

65 Vabilo in zapisnik št. 352/A-418/94-SG z dne 22. 9. 1994. Arhiv ZVKDS OE Celje.

66 Dopis št. 02-921/9-96/99-PI z dne 6. 4. 1999. Arhiv ZVKDS OE Celje.

nju spomenikov v družbeni lastnini⁶⁷. Na osnovi tega zakona je vlada Republike Slovenije⁶⁸ sprejela Sklep o kulturnih spomenikih in naravnih znamenitostih, ki so postali last Republike Slovenije. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije je o tem izdalo ustrezno odločbo dosedanjemu lastniku podjetju Gradis, p.o., v kateri je natančno opredeljen obseg kulturnega spomenika in njegova identifikacija, navedeno pa je tudi, da do uveljavitve nove zakonodaje na področju varstva kulturne dediščine spomenik še naprej upravlja dosedanji upravljalec, t.j. podjetje Gradis, p.o.⁶⁹ Predmet navedenega dopisa je tudi predlog Zavoda, da naj se uredijo lastniški odnosi – da naj Mestna občina Celje odkupi lokale v kleti objekta, da se izdela načrt celovite prezentacije celotnega objekta in da se za sedanje lokale predvidi javna funkcija (npr. prostori turističnega društva, turistične pisarne, galerijska ali muzejska funkcija). Za upravljalca prostora pa je ZVNKD Celje predlagal Pokrajinski muzej Celje.

Dne 5. 10. 1999 je bila starokrščanska krstilnica v Celju zaradi izjemnih arheoloških, kulturnih in umetnostno-arhitekturnih lastnosti za Republiko Slovenijo razglašena za kulturni spomenik državnega pomena.⁷⁰ Za spomenik velja varstveni režim, ki med drugim določa tudi, da so vsaka raba in vsi posegi v krstilnico in njene dele ter okoliški prostor podrejeni ohranjanju in vzdrževanju varovanih spomeniških lastnosti, da je spomenik dostopen javnosti v meri, ki ne ogroža varovanja spomenika, ter da je znotraj območja prepovedano postavljati objekte trajnega ali začasnega značaja ter nosilce reklam.

Zadnja leta se v prostorih s prezentiranim krstilnim bazenčkom menjujejo najemniki z bolj ali manj neprimernimi vsebinami, vse od trgovine z erotičnimi pripomočki, cvetličarne do trgovine s tekstilom in spominki. Če odmislimo neprimerne vsebino in dekoracije prostora, ki so docela razvrednotile prezentirane arheološke ostaline, večina najemnikov vsaj fizično ni posegala v spomenik, medtem ko je zadnji

najemnik odstranil oz. prekril informacijske panoje, ostaline krstilnega bazena pa uporabil kot razstavne police za prodajne artikle. Skupnega dialoga Zavod in Pokrajinski muzej Celje z Mestno občino Celje glede upravljanja, ureditve in namembnosti prostora še ni sta uspela vzpostaviti.

Zaključek

Veliko bi še lahko napisali o vijugavih poteh prezentacij arheološke dediščine, od prvih črk na papirju, ki naj bi preprečile/zagotovile, da se v arheološke ostaline z gradbenimi deli ne bo posegalo, ali pa, da bodo ostaline bodisi strokovno raziskane, dokumentirane in odstranjene ali prezentirane, pa vse do dejanske materializacije ideje o ohranitvi najdb na mestu odkritja. Vendar je prispevkov o postopkih konservatorske stroke, ki so potrebni za bolj ali manj uspešno zaključeno prezentacijo arheoloških ostalin v Sloveniji, manj, kot bi si želeli, saj zahteva projekt vodenja ohranitve segmenta arhitekture od konservatorja arheologa čisto določena tehnična znanja, ki jih skozi formalno humanistično izobraževanje navadno ne pridobi v zadostni meri. Tu gre za razumevanje in pravilno branje projektne gradbene dokumentacije⁷¹, za poznavanje različnih načinov varovanja globokih izkopov v urbanih središčih, ki morajo na eni strani zagotavljati ustrezne pogoje za varno delo, na drugi strani pa ne smejo uničevati arheoloških depozitov⁷²,

71 Kot primer pravilnega ali napačnega branja projektne dokumentacije navajam naslednji primer iz prakse: kota iztoka kanalizacijskega kanala ne pomeni tudi kote izkopa, ta je zaradi tehničnih zahtev utrditve nosilnosti tal lahko tudi do 20 in več cm nižja, kar posledično pomeni globlji poseg v zemeljske plasti. Podatek o dejanski globini izkopa ni nujno prikazan na vzdolžnih profilih projektne dokumentacije.

72 Dileme, kaj storiti v primeru, ko je gradbena jama izkopana pod naklonom, večjim od naravnega kota notranjega trenja? Gradbena stroka ponuja bogato paletu možnosti varovanja izkopov, vprašanje pa je, kaj je glede na vsebino in obseg arheoloških ostalin ter okoliščine, kot so globina in širina arheološkega izkopa, nosilnost materiala, obremenitve površin ob izkopu itd., najprimernejši način varovanja? Izkop je mogoče zaščititi z oblogo iz armiranega brizganega betona ali s pilotno steno iz s cementno suspenzijo pod visokim pritiskom injektiranih slopov (*jet*

67 Uradni list Republike Slovenije št. 16/96.

68 Uradni list Republike Slovenije št. 46/96.

69 Podatkov, ali je bila med državo kot lastnico kulturnega spomenika in upravljalcem sklenjena pogodba o upravljanju spomenika, ZVNKD OE Celje ne poseduje.

70 Uradni list Republike Slovenije št. 81/1999 – 3813.

za načine dvigov in prestavitve nekajtonskih arhitekturnih elementov in njihov prevoz na lokacijo nove postavitve, varovanje različnih infrastrukturnih vodov (visokonapetostni vodi, plin, kanalizacija ipd.), načine žaganja arhitekturnih elementov s tehnologijo, ki ne povzroča vibracij in posledično ne uničuje že tako krhke arhitekture ipd. To je samo nekaj vprašanj in dilem, pred katerimi se znajdemo konservatorji arheologi, ko skupaj z investitorji in projektanti stojimo pred nečim izjemnim in neponovljivim, kar želimo ohraniti, hkrati pa je potrebno v najkrajšem možnem času podati odgovore na vprašanja, koliko in na kakšen način bomo najdubo ohranili in prezentirali. Ob upoštevanju določb listine ICOMOS iz Lausanne⁷³, da pri prezentaciji naj ne bi posegali v originalno substanco arheološke ostaline, nam vse prevečkrat manjka tisto tehnično znanje, s katerim projektanti, arhitekti, gradbinci in upravljalci komunalnih vodov bolj ali manj argumentirano zavračajo možnost izvedbe posamičnih prezentacij ali posebnih tehničnih rešitev, kot npr. ohranitev ostalin antične kloake *in situ* na območju prizidka k Osrednji knjižnici Celje zaradi zagotavljanja neprepustnosti temeljev ali npr. možnost izvedbe peskolovov nad nivojem zmrzali

grouting pilotov) ali z vertikalno steno različnih konstrukcij in materialov? Vertikalno zaščito sten lahko izvedemo z razpiranjem, s pilotno steno *jet grouting* pilotov, pilotno steno iz armiranobetonskih uvrtnih pilotov, zagatno steno iz jeklenih zagatnic, steno iz „H“ stebrov ali cevi in plohov, armiranobetonsko diafragma... (povzeto po: Ravbar 2006, 4). Pogostokrat je izjemno težko, če že ne nemogoče, uskladiti zahteve varstva pri delu in zahteve metodologije arheoloških raziskav, da naj bi arheološki profili ostali vidni; če pa to ni mogoče, naj bi okrepi varstva čim manj posegali v arheološke depozite. Utrjevanje brežin z oblogami iz armiranega brizganega betona pomeni razlivanje betona globoko v arheološke depozite in posledično uničenje le-teh tudi izven izkopnega polja; razpiranje izkopov močno otežuje izvedbo arheoloških izkopavanj, ki se vsaj v urbanih središčih vršijo v izjemno ozkih in globokih izkopih, polnih delujočih infrastrukturnih vodov. V Celju je bil na IV. etapi rekonstrukcije Mariborske ceste v Celju izbran način varovanja z zagatnimi stenami, ki so prenesle obremenitve prometa tik ob izkopnih poljih, hkrati pa omogočile varno delo na globini štirih in več metrov v izkopih širine dva, do dva in pol metra. Arheološki depoziti so bili zaradi izvedbe varovanja izkopa z zagatno steno poškodovani/uničeni le v liniji zagatne stene, t. j. v širini okrog 30 cm, v celotni dolžini izkopa.

73 ICOMOS 1990, 7. člen.

ob nedavni gradnji nove mestne tržnice Celje. Seveda se konservatorji obračamo – tudi znotraj strokovnih komisij – s svojimi vprašanji na strokovnjake posamičnih, tudi tehničnih področij, iščemo analogije za ciljno prezentacijo doma in v tujini, vendar je dinamika del ob odkritjih običajno tako hitra, da se pogostokrat odločitve o ohranjanju ostalin sprejemajo v hipu, zato je takrat potrebno zelo hitro pretehtati vse argumente „za“ in „proti“ ohranitvi.

Drug pomemben segment na poti od odkritja arheoloških ostalin do prezentacije je sodelovanje različnih strok, torej integralno varstvo dediščine, ter sodelovanje s pristojnim lokalnim muzejem in predstavniki lokalne skupnosti. Prepogostokrat se dogaja, da navkljub jasnim priporočilom ICOMOS listine o osnovnih načelih za analize, konserviranje in statično obnovo objektov arhitekturne dediščine⁷⁴ o interdisciplinarni sestavi ekipe, v postopke priprave smernic prezentacije niso dovolj vključeni restavratorji, konservatorji arhitekti, zgodovinarji in umetnostni zgodovinarji, kustosi, statiki,... ter seveda predstavniki lokalne skupnosti, lastniki in projektanti. Navkljub kadrovskim zadregam in preobilici dela na vseh področjih varovanja kulturne dediščine se zdi, da bi bilo lahko sodelovanje med strokami tesnejše, objekti prezentacije bolj premišljeno izbrani ter prezentacije posledično bolj izvedene, vzdrževane in promovirane. Pogled drugih strok na ohranjeno ostalino je drugačen kot pogled arheologa, ki vidi v arheološki ostalini tudi tisti del zgodbe, ki je materialna ostalina ne prikazuje.⁷⁵ Pozna namreč historični okvir, v katerem je ostalina nastajala, in okoliščine odkritja, zaradi tega pa odsotnosti določenih ključnih, včasih bazičnih informacij ne čuti kot moteče. Prezentirane arheološke najdbe so največkrat del večjega konteksta najdb, običajno ohranjene le tlorisno, manjkajočo tretjo dimenzijo pa je potrebno gledalcem prikazati s pomočjo risb, rekonstrukcij, maket, projekcij ipd. Primanjkljaj pri podajanju smernic se kaže pri izdaji kulturnovar-

74 Zupančič 2007; ICOMOS listina, <http://www.international.icomos.org/charters.htm>

75 O prezentaciji in reprezentaciji arheoloških objektov, o arheološki in didaktični podobi glej: Ažman Momirski 2001, 37–42).

stvenih pogojev o zagotavljanju ustreznih klimatskih pogojev in tehnični umestitvi v prostor, svetlobnem parku, zvočni kulisi in načinu podajanja informacij, kar je posledica slabšega poznavanja modernih materialov in tehničnih pripomočkov, dostopnih na tržišču, ki lahko nadgradijo razstavní prostor in hkrati ne preglasijo arheoloških ostalin. Seveda pa nima prave možnosti „zaživeti“ prezentacija, v kateri ne lokalna skupnost ne lastnik objekta ne vidita nobenega potenciala, temveč jima predstavlja le zmanjšanje uporabne površine in povečane stroške vzdrževanja, ali pa prezentacija, ki je bila bodisi s strani stroke bodisi s strani laične javnosti (ali obojih) izsiljena, ohranjanje originalne substance pa oteženo ali celo nemogoče, ob tem da sama prezentacija za „običajnega“ obiskovalca mogoče ni niti izpovedna niti atraktivna. Praviloma se z ohranitvijo arheološke ostaline na mestu odkritja in s podajo informacij o najdišču, arheoloških raziskavah in vpetostjo posamične najdbe v širši okvir najdišča delo konservatorske stroke pri prezentaciji zaključí, ostalino prevzame pristojni muzej, ki jo z različnimi vsebinami nadgradi in obogati ter njeno predstavitev prilagaja trenutni ciljni publiki

(reprezentacija). Ker pa sistem upravljanja s spomeniki navkljub zakonski obvezi pogostokrat ne deluje (lastnik za spomenik ne skrbi v skladu z aktom o razglasitvi, prav tako pa ga ne poveri upravljalcu⁷⁶) je tudi muzejska nadgradnja ohranjenih arheoloških ostalin pogosto otežkočena ali celo onemogočena. Prezentacije v Celju so, z izjemo „arheološke kleti“ pod dvoriščem Knežjega dvorca, manjše, glede na lokacijo v samem mestu ali v njegovi neposredni bližini bi lahko bile tudi logistično/upravljalško obvladljive, vendar je zgodba vsake od prezentacij drugačna in nobena zares dokončana. Vsem pa je skupno to, da nimajo izdelanega upravljalškega načrta, da nekatere niso niti minimalno vzdrževane in zato ne morejo „zaživeti“ in postati vez med danes in včeraj. In zato si poleg laične javnosti tudi stroka ob fotografiji na ostalinah galorimskega svetišča parkiranega avtomobila nemalokrat zastavlja vprašanje, kakšen je smisel arheoloških prezentacij v urbanem okolju.

76 59. člen Zakona o varstvu kulturne dediščine, Uradni list Republike Slovenije št. 16/2008.

Summary

The paper uses the case of individual examples of presented archaeological remains in Celje to illustrate the procedures used by the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Regional Office Celje, to undertake archaeological fieldwork in advance of development and to present archaeological remains *in situ* or at a secondary location. This is achieved through the medium of the presentation of all the conservation procedures from the issuing of cultural heritage protective conditions onwards. A basic outline is given of the methodology and results of archaeological fieldwork that was carried out, including the specialist dilemmas and decisions, which appeared during the fieldwork and the execution of the presentation of the archaeological remains *in situ*. The emphasis is placed on the presentation of part of the private Roman bath complex in the courtyard of the Narodni dom (National centre), the small Gallo-Roman temple near the Bus Station, part of the vaulted stone-built Roman cloaca in the extension of the Celje Central Library and the presentation of the Baptismal basin and defensive walkway on the medieval town wall at Gubčeva ulica no. 6 in Celje. The complexity of the archaeological and standing building research, as well as the extent of the presentation have led to the exclusion of a detailed chronology of the most extensive presentation in the town from the paper. This is the so-called „Archaeological cellar“ beneath the courtyard of the Knežji dvor (Princely Court), where the remains of Roman roads, two Roman gate towers on the western gate of the town and residential buildings are presented.

The paper draws attention to certain specific problems in the protection and presentation of immovable archaeological cultural heritage in an urban area, where it is necessary to coordinate the demands of the archaeological profession, health and safety issues, municipal works operators, the wishes of the investor and the authorised work of the project architects on a tight deadline and in a short period of time, whilst undertaking the presentation of the archaeological remains, by which interventions in their original substance do not take place, they are upgraded, whilst still being incorporated aesthetically and meaningfully into the building, which is being constructed.

The work of the conservation profession usually concludes with the preservation of the archaeological remains on the site of their discovery and the deposition of the information about the site, the archaeological excavations, as well as the context of the small finds in the wider framework of the site. The presented remains are then taken on by the museum responsible, which upgrades and enriches the presentation with a range of contents, tailoring the presentation to the target public of the moment (representation). Despite the legal requirements, the system for the administration of monuments frequently does not function. The owners do not provide for the upkeep of the monuments as the act of protection requires, nor does the administrator monitor this. Thus museum upgrading of presented archaeological remains is frequently made difficult or even thwarted.

Literatura

- AŽMAN MOMIRSKI, L. 2001, Imaginarij arheoloških objektov: podobe. – *Arheo* 21, Ljubljana, 37–42.
- BAJDE, J., G. NOVAK, D. BRIŠNIK, M. BRICELJ in R. KREMPUŠ 2006, *Poročilo o arheoloških sondažnih raziskavah na lokaciji prizidka k Osrednji knjižnici Celje*. – Celje (neobjavljeno poročilo).
- BAUSOVAC, M. 2007, *Zaščitna arheološka izkopavanja Osrednja knjižnica Celje – prizidek 06. Končno poročilo*. – Celje (neobjavljeno poročilo).
- BAUSOVAC, M. in R. KREMPUŠ 2008, *Celje – Knežji dvor. Poročilo o arheoloških izkopavanjih*. – Celje (neobjavljeno poročilo).
- BRIŠNIK, D. 2008, Raz(k)rita Celeja. Primer prezentacije arheoloških najdb v urbanem prostoru – Narodni dom Celje. – *Varstvo spomenikov* 44, 291–301.
- GASPARI, A. in M. NOVŠAK 2004, *Poročilo o arheoloških izkopavanjih na najdišču Celje – Narodni dom 2004*. – Ljubljana (neobjavljeno poročilo).
- GROBOVŠEK, J. 2007, *Poročilo o dokumentiranju objektov in območij nepremične kulturne dediščine. Preventivno snemanje antičnega odvodnega kanala v Celju*. – Celje (neobjavljeno poročilo).
- HIMMELREICH, B. in J. MILJEVIĆ 2005, *Bombe na Celje: letalski napadi na Celje med drugo svetovno vojno*. – Zgodovinski arhiv Celje, Celje.
- ICOMOS, 1990, *Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage*. – Lausanne.
- ICOMOSOVA listina 2003, <http://www.international.icomos.org/charters.htm>.
- KREMPUŠ, R. 2005, *Razširitev Osrednje knjižnice Celje. Spremljava vrtanja in opis ter arheološka interpretacija jeder vrtin*. – Celje (neobjavljeno poročilo).
- KREMPUŠ, R. 2006, *Razširitev Osrednje knjižnice Celje. Vrednotenje arheološkega potenciala območja predvidene gradnje*. – Celje (neobjavljeno poročilo).
- KREMPUŠ, R. 2007, *Prestavitev in prezentacija galorimskega svetišča – konservatorski program. NC 791/07*. – Celje (neobjavljen konservatorski program).
- KREMPUŠ, R., J. KRAJŠEK in D. BRIŠNIK 2008, *Svetišča ob reki. Kultu Keltov in Rimljanov v Celju*. – Celje.
- MUŠIČ, B. 2001a, *Poročilo o georadarski raziskavi na lokaciji Celje – Narodni dom*. – Ljubljana (neobjavljeno poročilo).
- MUŠIČ, B. 2001b, *Poročilo o georadarski raziskavi na lokaciji Celje – Spodnji grad*. – Ljubljana (neobjavljeno poročilo).
- MUŠIČ, B. 2004, *Poročilo o georadarski raziskavi na lokaciji Celje – Spodnji grad*. – Ljubljana (neobjavljeno poročilo).
- MUŠIČ, B. in J. SOKLIČ, 2006, *Poročilo o georadarski raziskavi na lokaciji Celje: Osrednja knjižnica*. – Ljubljana (neobjavljeno poročilo).
- NOVŠAK, M., S. POGLAJEN, D. BRIŠNIK, D. MLEKUŽ in R. KREMPUŠ, 2001, *Poročilo o arheoloških raziskavah na lokaciji Celje – Narodni dom – prizidek 2001*. – Ljubljana, Celje (neobjavljeno poročilo).
- RAVBAR, E. 2006, Izkop gradbene jame. – *Novice G*, št. 8, 4.
- RIEDL, E. 1900, Baureste der „Claudia Celeja.“ – *Mitteilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, Band 26, Wien, 32–37.
- Tehnično poročilo za prestavitev kloake v Celju*. Aforma Interieri, d.o.o. (neobjavljeno poročilo).
- TICA, G. 2004, *Poročilo o arheoloških izkopavanjih na najdišču Celje – Narodni dom*. – Ljubljana (neobjavljeno poročilo).
- URANKAR, R. 2009, *Poročilo o izvedbi arheoloških izkopavanjih na lokaciji Celje – Knežji dvorec 2009 (Zahodna fasada)*. – Ljubljana (neobjavljeno poročilo).
- ZUPANČIČ, M. 2007, Vloga statične sanacije pri obnovi objektov arhitekturne dediščine. – *Varstvo spomenikov* 42–43, 228–345.

Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary translated by: Phil Mason

Danijela Brišnik
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
OE Celje
Glavni trg 1
SI-3000 Celje
danijela.brisnik@zvkd.si

***Genius loci* ali Žabji grad in kulturna krajina Ljubljanskega barja**

***Genius loci* or Žabji grad and the cultural landscape of Ljubljansko barje**

Barbara Nadbath, Gašper Rutar

Izvleček: Žabji grad je nižja vzpetina, ki leži na južnih obronkih Ljubljanskega barja. V njegovi okolici so bila odkrita in registrirana arheološka najdišča, med katerimi najstarejše sodi v čas 3. tisočletja pr. n. š. Na tem območju je v zadnjem času intenzivna stihjska gradnja. Nenačrtovani posegi povzročajo degradacijo kulturne dediščine, opuščanje in spreminjanje tradicionalne rabe prostora ter intenzivno zasipavanje mokrotnega sveta z gradbenim in ostalim odpadnim materialom.

Na vzpetini Žabji grad so prisotne ostaline srednjeveškega gradu in bronastodobne naselbine, ki so bile odkrite z arheološkimi raziskavami leta 2007. Izvedba omenjenih raziskav je v širši javnosti ponovno obudila že deloma pozabljeno ustno izročilo, predvsem zgodbe in legende, ki so povezane s starodavnimi lokacijami na tem območju.

Ključne besede: ustno izročilo, stihjska urbanizacija, arheološka dediščina, Žabji grad, Ljubljansko barje

Abstract: Žabji grad is a low hill, which lies on the southern fringes of the Ljubljansko barje (marshland). Several archaeological sites have been recorded in its immediate vicinity. The earliest is dated to the mid 3rd millennium BC. These sites are now under threat from unplanned urbanisation and small-scale development. The threats to the area include the loss of memory of heritage sites, abandonment and degradation of traditional land use and by intense fly tipping of building and other waste materials on the marshland.

The remains of a medieval castle are known on the hill summit, with Bronze Age settlement on its southern slopes, which was revealed by archaeological excavation in 2007. This in turn has aroused renewed public interest in the surviving local vernacular tradition, particularly the tales and legends, linked to the locations of ancient settlements in the area.

Key words: vernacular tradition, unplanned urbanisation and small-scale development, archaeological heritage, Žabji grad, Ljubljansko barje

Lega ter arheološke raziskave Žabjega gradu in bližnje okolice

Žabji grad z bližnjo okolico leži na južnem robu Ljubljanskega barja, ki predstavlja specifično kulturno krajino, ki se je izoblikovala s človeškimi posegi v prostor vse od paleolitika do današnjih dni. Največje spremembe v krajini so se dogajale v rimskem času in v obdobju od konca 18. stol. dalje. V obeh primerih gre za poskus osuševanja barja z namenom pridobitve kvalitetne agrarne zemlje. V rimskem času so bile preko barja zgrajene prve utrjene ceste. Ravno tako pa so zaradi lažjega izkoriščanja kamnoloma jurskega apnenca v Podpeči, ki so ga uporabljali pri gradnji Emone, prestavili tudi strugo reke Ljubljanice (Vuga

1982, 23; Gaspari 1998). Proces osuševanja Ljubljanskega barja, ki so ga spodbudile reforme Marije Terezije, ki je tu videla žitnico za celotno avstrijsko monarhijo, in njenih naslednikov, je oblikoval današnjo krajino njiv in travnikov z jarki in obmejki (Melik 1946, 130ss; Zupanc 2004).

Vzpetina Žabji grad je severovzhodni pomol Žalostne gore. Dostop je mogoč z zahodne strani, s strani Sodnega vrha preko sedla in po južni strani, kjer teren predstavlja razmeroma strmo pobočje. S severozahodne, severne in vzhodne strani je vzpetina naravno zavarovana s strmimi prepadnimi stenami. Prav tako je z vseh treh strani obdana z mokrotnim barjanskim svetom in potoki. Potek vodotokov se je z osuševalnimi deli od konca 18. stol. dalje močno spremenil.

Slika 1 Pogled s Sv. Ane na vzhodni del Ljubljanskega barja z zatokom Založnica (4) ter vzpetinami Žabji grad (1), Sodni vrh (2) in Žalostno goro (3) ter kartuzijo Bistvo (5) (foto B. Nadbath).

V 18. in 19. stol. je bil Žabji grad z zahodne in severne strani obdan s potokom *Knabval*, z vzhodne pa s potokom *Kamnitzka* (Rajšp, Ficko 1996, 5); danes je s severne strani obdan z Zadružnim kanalom in Nardežem ter s Podpeškim potokom na vzhodni strani. Vsi omenjeni vodotoki so se izlivali oz. se izlivajo v Ljubljano. Ta predstavlja staro prometno komunikacijo, po kateri naj bi plul tudi Jazon s svojimi Argonavti. Specifično močvirsko krajino z meglicami ter stoječo in tekočo vodo so ljudje v preteklosti razumeli in videli drugače, predvsem kot sveto okolje. Zato ne preseneča vrsta arheoloških najdb iz časa pozne bronaste, starejše železne in mlajše železne dobe, ki so bile do sedaj odkrite v Ljubljani in ostalih vodotokih po Ljubljanskem barju (glej npr. Šinkovec 1996; Gaspari 2006a; isti 2006b; isti 2007 itd.). Tovrstne najdbe pravilom razumemo kot namerno odložene predmete. Takšni predmeti predstavljajo daritev posameznika kot zaobljubna daritev ob prehodu preko reke, daritve povezane s čaščenjem izvirov in posameznih svetih delov reke, daritev v smislu očiščevalnih obredov po bitki, uboju, zmagi, porazu ali kot priprošnje in zahvalne daritve (Teržan 1987; ista 1999, 142; Šinkovec 1996, 125; Nadbath 2004, 94–95; Gaspari 2009, 36–41; Turk in Gaspari 2009; Nadbath, Rutar in Žorž 2011, 28–29 itd.).

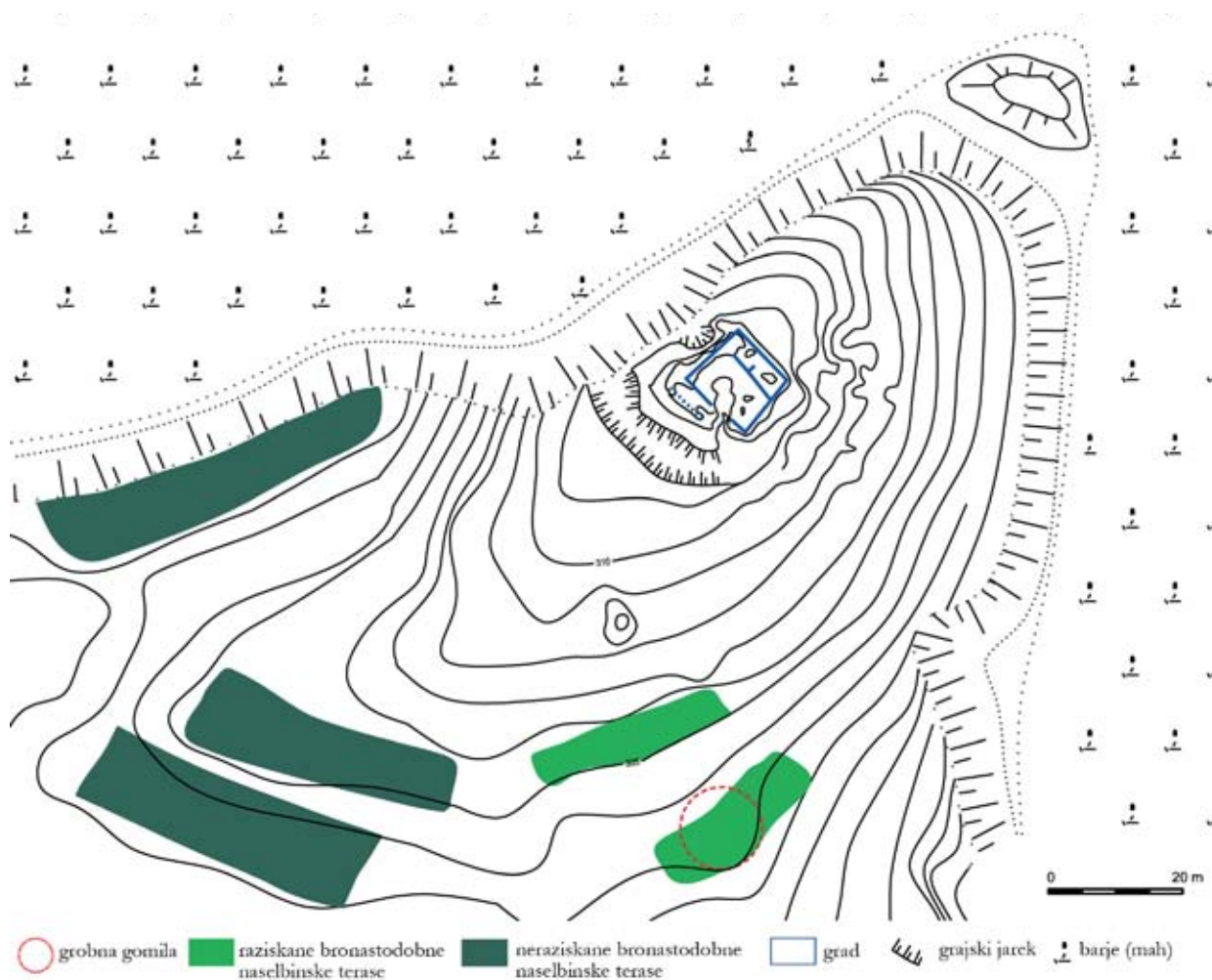
Prva odkritja arheoloških artefaktov in kolišč na Ljubljanskem barju sodijo v čas med leti 1826–1875, ko je bilo barje že deloma osušeno in so se pričela dela za gradnjo prve moderne prometne povezave preko barjanske ravnice, Ižanske ceste (po opustitvi rimskih cest vse komunikacije potekajo po barjanskem obrobju), gospodarsko izkoriščanje šote ter graditve železnice Dunaj–Trst (Harej 1986, 14). Zaradi odmevnosti odkritja prazgodovinskih kolišč je bil v Ljubljani leta 1879 organiziran tudi 1. avstrijski antropološki in prazgodovinski kongres.

Širše območje okoli Žabjega gradu je bogato z arheološkimi najdišči, ki so po večini odkrita slučajno ob gradbenih posegih v prostor ali pa s topografskimi obhodi in načrtnim nadziranjem izkopov jarkov za odvodnjavanje. Tako je bila odkrita tudi koliščarska naselbina Založnica, ki je v času bakrene dobe (sredina 3. tisočletja pr. n. š.) obljudena v barjanskem zatoku vzhodno od Žabjega gradu (Harej 1986, 19; Velušček, Čufar 2003; Nadbath, Rutar, Žorž 2011, 27). V času med mlajšim delom srednje bronaste dobe in mlajšo bronasto dobo (druga polovica drugega tisočletja pr. n. š.) se pojavi nov tip naselbine, plane, zelo verjetno utrjene naselbine na trdini na barjanskem obrobju (Velušček 2005, 77; Gaspari 2006a, 219). V starejši železni dobi (zadnje tisočletje pr. n. š.) se nad Ljubljanskim barjem pojavijo prve utrjene višinske

naselbine, t. i. gradišča. Na območju obravnave sta to sv. Ana in Žalostna gora (ANSI 194; Nadbath, Rutar, Žorž 2011, 30–32 s starejšo literaturo; Rutar in Nadbath 2012).

V strokovni literaturi je lokacija Žabji grad redko omenjena. Ostaline posameznih utrdb, ki se *nabajajo 1100 korakov pod Notranjimi Goricami* in naj bi izvirale iz rimskih časov, so omenjene v spremljajočih opombah vojaške karte iz zadnje tretjine 18. stol. (Rajšp, Ficko 1996, 4). Med slednje lahko pripišemo tudi ostaline Žabjega gradu, ki jih je slabo stoletje kasneje A. Müllner (1879, 111) pogojno pripisal antičnemu objektu. Tu sta bila odkrita antična nagrobnika, ki sta danes pogrešana (CIL III 10749+p. 2186 in 10750; AIJ 56; ANSI 194; Bregant *et al.* 1980, 14). Prve strokovne arheološke raziskave so bile izvedene leta 2007 in 2008 (Nadbath, Rutar, Žorž 2011). Pri tem je bila deloma raziskana kamnita gomila s pokopi, ki sodi v čas konca 4. tisočletja pr. n. š. Zaradi neposredne

bližine sočasne koliščarske naselbine se nehote poraja misel, da gomila predstavlja grobišče prebivalcev tega kolišča. To je prvi slučaj, da smo na območju Ljubljanskega barja odkrili kakršno koli obliko pokopa iz časa kolišč (Nadbath, Rutar, Žorž 2011, 27). V srednji bronasti dobi oz. v času prehoda iz srednje v pozno bronasto dobo je na Žabjem gradu nastala trdinska naselbina. Naselbinske terase, ki so na terenu vidne kot koncentracije apnenčastih kamnov naloženih z namenom utrditve robov teras, potekajo po jugovzhodnem in jugozahodnem pobočju Žabjega gradu. Zgoraj omenjena kamnita gomila je bila v tem času poškodovana in sekundarno uporabljena v funkciji utrditve za naselbinsko teraso. Na vrhu vzpetine na manjšem, 15 × 12,5 m velikem poravnanim platoju so bile z nedestruktivnimi raziskavami dokumentirane stavbne ostaline stolpastega stanovanjsko obrambnega gradu nepravilnega pravokotnega tlorisa (10,5 × 10,5 × 12,5 m) z notranjo delitvijo (Nad-

Slika 2 Načrt najdišča Žabji grad (izvedba G. Rutar).

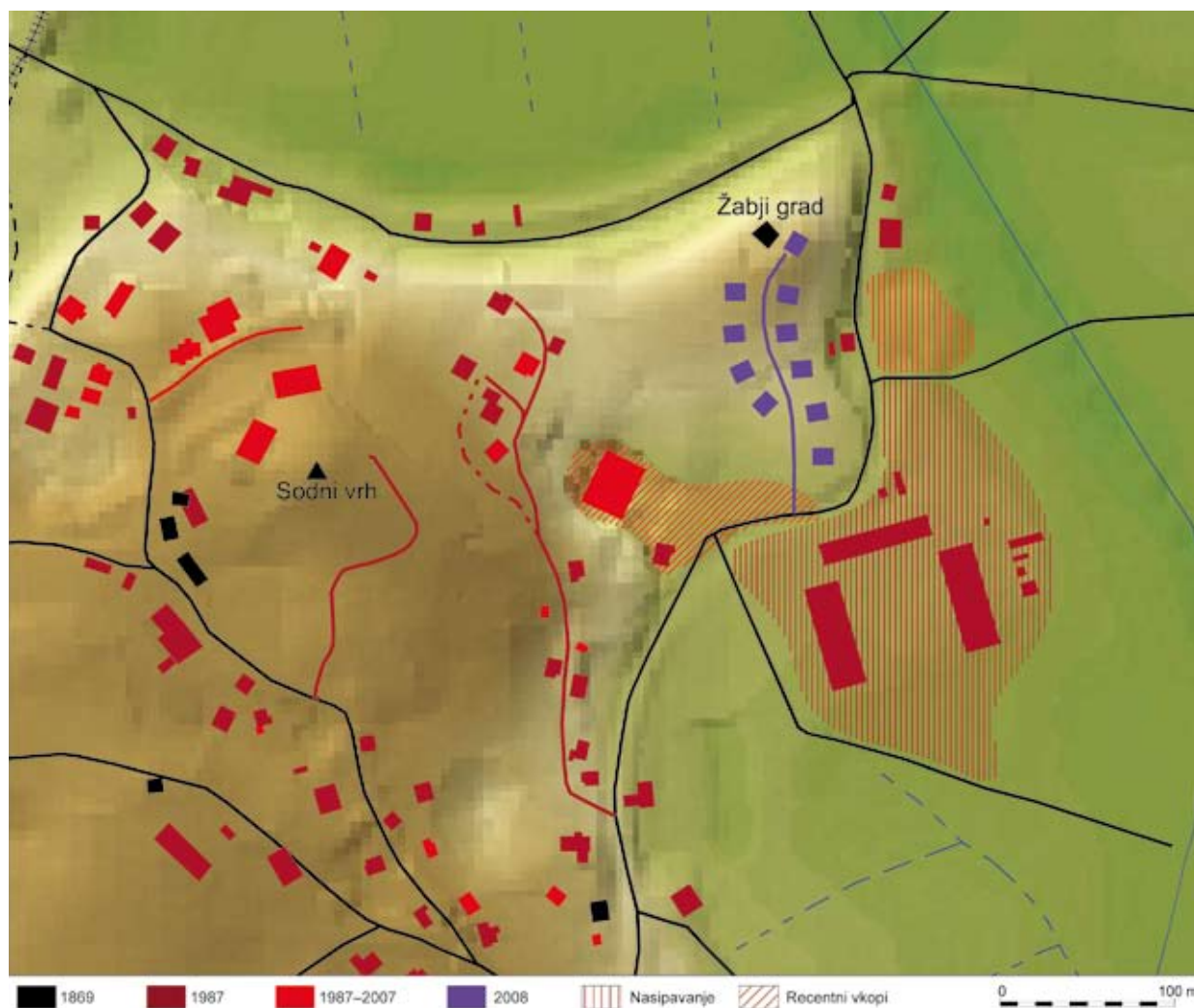
bath, Rutar 2008, 28–33; Nadbath, Rutar, Žorž 2011, 33–35).

Stolpast grad, utrjen z obrambnim jarkom, je bil postavljen na vzpetini, s katere je bil mogoč vizualen nadzor prometnih poti po severnem robu Ljubljanskega barja od Ljubljane do Vrhnike z odcepom v Podlipsko dolino ter po zgornjem toku Ljubljanice. Strateška lokacija gradu je omogočala direkten nadzor nad pomembno potjo po južnem robu barja (Vrhnika–Podpeč–Ig–Babna Gorica) z odcepi za Cerknico in Lož (Truhlar 1975, 100–101). Grad je stal na območju, ki je v 12. in 13. stol. pripadalo koroškemu vojvodom Spanheimom (Komac 2006, 112). Spanheimi so leta 1260 ustanovili kartuzijo Bistra, ki je vse do razpustitve v letu 1782 predstavljala največjega in najpomembnejšega posestnika na zahodnem delu Ljubljanskega barja. V ustanovni listini je natančno navedena meja posestva kartuzije (Schumi 1884–1887, 211–213; Mlinarič 2001, 37, 512–513; Komac 2006, 258). V neposredni bližini Žabjega gradu poteka skrajna vzhodna meja posestva. Vzpetina s cerkvijo sv. Ane je tedaj pripadala ižanskemu gospostvu. Posest z utrdbo verjetno lahko pripišemo neke mu spanheimskemu ministerialu. V virih se namreč omenja spanheimski ministerial Gizilbert iz Krnosa (Gurnitz) na Koroškem, ki je imel fevdno posest v okolici Bistre (Kos 1985, 293; Mlinarič 2001, 71). V listinah je zabeleženo, da sta njegov sin Vulfink in njegova žena Elizabeta leta 1300 bistriški kartuziji med drugim prodala kmetijo v Kamniku (Kos 1975, 251; isti 1985, 293; Mlinarič 2001, 71). Žabji grad je bil verjetno pozidan sočasno z drugimi spanheimskimi ministerialnimi gradovi v okolici Ljubljane; torej najkasneje v 12. stol. (Kos 1994, 125, 129; Komac 2006, 112, 117); opuščen pa je bil najverjetneje že v prvi polovici 13. stol.

Ljudsko izročilo

Stavbne ostaline Žabjega gradu so danes na terenu le še slabo prepoznavne. Zaradi neposredne bližine okoliških naselij in relativno lahke dostopnosti so bile ostaline gradu v preteklosti izkoriščene kot priročni kamnolom; večino kamenja iz zidov so domačini uporabili pri zidavi hiš in škarp. Na nekaterih delih je kamenje pobrano do same skalne osnove. Zadnji odvozi kamenja naj bi potekali v 30. letih 20. stol., tedaj naj bi kamenje uporabili pri gradnji t.i. Kobijeve vile v Podpeči, in še celo po drugi svetovni vojni. Še ohranjene stavbne ostaline so poškodovane oz. uničene z večjimi ali manjšimi novodobnimi vkopi; tod so kopali tudi pesek, preperelo živo skalo, ki so ga uporabljali pri gradbenih delih.

Vendarle se je v ljudskem izročilu védenje o gradu ohranilo skozi ledinsko ime in zgodbo o „starih gav-gah“, vislicah, ki naj bi stale na vrhu vzpetine poimeno-vane Sodni vrh. Tu naj bi po legendi bližnji graščaki kaznovali svoje podložnike. Ravno tako so znane zgodbe o globokih jamah s skritimi zakladi na območju gradu. Ljudsko izročilo lokacijo starejšega gradu postavlja tudi na vzpetino s cerkvijo sv. Jožefa (Krajevni leksikon 1937, 355) vzhodno od Žabjega gradu, kar pa lahko z gotovostjo označimo za neutemeljeno. Hkrati z drobci legend o gradu so se obudile tudi zgodbe, ki se ne vežejo neposredno na grad, vanje pa so posredno ali neposredno vpleteni kartuzijani iz Bistre. Ena takšnih je zgodba o relikviji na Žalostni gori, ki jo poznamo v dveh različicah. V cerkvi naj bi hranili posmrtne ostanke Jukunda, ki naj bi bil doma iz vasi Prevalje pod Krimom na jugozahodnem vznožju Žalostne gore in naj bi v 15. stol. služboval v papeževi gardi v Rimu. Iz Rima je bila relikvija prinesena na pobudo kartuzijanov. Po drugi verziji iste zgodbe pa gre za posmrtne ostanke sv. Jukunde (Krajevni leksikon 1937, 355). Kljub razpustitvi kartuzije Bistre v letu 1782 je mejna linija med bistriškim in ižanskim gospostvom v ljudskem spominu ostala živa tudi še v današnjem času kot meja med Notranjsko na zahodu in Dolenjsko na vzhodu.

Slika 3 Širitev urbanizacije v neposredni okolici Žabjega gradu (izvedba G. Rutar).

Moderna urbanizacija

Neposredna okolica Žabjega gradu je bila še v sredini 19. stol. neurbanizirana (sl. 3). Zemljišča so bila v rabi kot njive in travniki. Prva domačija je stala na jugozahodnem vznožju Sodnega vrha ob cesti Kamnik–Borovnica. Tekom 20. stol., predvsem v času po drugi svetovni vojni, so se nova poselitvena jedra vasi Kamnik pod Krimom razvila na južnem pobočju Sodnega vrha, na Lazah, ter ob cesti Podpeč–Borovnica. V zadnjem desetletju 20. stol. in prvih letih 21. stol. je bilo s stihjsko gradnjo enodružinskih hiš pozidano zahodno in severozahodno pobočje Sodnega vrha. Načrtujejo pa se še nova manjša naselja enodružinskih hiš ali dvojčkov. Eno takšnih je bilo leta 2008 zgrajeno na jugovzhodnem pobočju Žabjega gradu.

V 70. letih 20. stol. je bila v barjanskem zatoku pod Žabjim gradom in v neposredni bližini kolišča Založnica postavljena tovarna. Ta danes predstavlja zamelek območja, ki ga želi lokalna skupnost oblikovati v obrtno oz. industrijsko cono. Tako je bilo z raznim odpadnim materialom (gramoz, ruševine starih objektov itd.) brez potrebne dokumentacije za poseg v prostor več metrov visoko nasuto občutljivo barjansko območje. Stihjsko nasipavanje zemljišč in posledično stihjska gradnja novih naselij ali individualnih hiš je v zadnjem desetletju še posebno pereč problem na celotnem Ljubljanskem barju. Z nasipavanjem se oteži oziroma onemogoči izvajanje nedeaktivnih arheoloških raziskav, marsikdaj pa se s tem arheološko najdišče v celoti uniči. Nepopravljivo škodo pa tovrstne aktivnosti pustijo tudi v kulturni krajini in biotski raznovrstnosti Ljubljanskega barja.

Zaključek

Srednjeveška utrdba je bila locirana na vzpetini, s katere je bil mogoč vizualen nadzor tedaj pomembnejših komunikacij, tako kopenskih kot vodnih. Raba ruševin za priročni kamnolom pri gradnjah okoliških poslopji skozi daljše časovno obdobje je ostaline tako osiromašila, da so v prostoru le še težko prepoznavne. S tem pa se je pričelo postopoma izgubljanje tudi védenje domačinov o starih zgodbah in legendah, povezanih z Žabjim gradom. Predvidena gradnja novega naselja na samem vznožju gradu in zahteve konservatorske stroke po izvedbi predhodnih arheoloških raziskav in zaščitnih arheoloških izkopavanjih je med zainteresirano lokalno javnostjo te na pol pozabljene legende ponovno obudila. Informatorji so pripadniki generacije, ki je rojena tik po drugi svetovni vojni. Ti so zgodbe, ki so jim jih v rani mladosti pripovedovali njihovi starši in stari starši, skozi svoje življenje potisnili v stran, kot nekaj starega, nemodernega ter nezanimivega. Žal jih niso predali naprej svojim potomcem. V času po drugi svetovni vojni je nov družbeni režim prinesel tudi nova ledinska poimenovanja in poimenovanja drugih pomemb-

nih točk v prostoru kot so npr. križišča poti. Tako se danes križišče poti pod Žabjim gradom imenuje po bližnji domačiji. Ledinsko ime Žabji grad pa je pri generaciji mlajši od štiridesetih let že pozabljeno. Tako smo verjetno zbrali le majhen drobec legend in zgodb, ki so jih starejše generacije poznale v zvezi z gradom in bližnjo okolico.

Širitev naselij, ki jo praviloma razumemo kot enega od poglavitnih vzrokov uničevanja dediščine, se je v našem primeru izkazala za vzvod, s katerim se je vedenje o preteklosti ponovno obudilo. Stare zgodbe in legende so postale ponovno priljubljene med lokalnim in na novo priseljenim prebivalstvom. Dokaz za to je tudi poimenovanje novega naselja na jugovzhodnem pobočju Žabjega gradu, ki je poimenovano Žabji grad.

Vsekakor se tudi zavedamo, da je za uspešno ohranjanje dediščine pomembna predvsem njena pravilna vključitev v moderni čas ter njena uporabnost in t.i. „dodana vrednost“, ki jo dediščina nudi vsakemu zainteresiranemu obiskovalcu tu in zdaj. Prav zato sta promocija kulturne dediščine in ozaveščanje lokalne javnosti o njenih vrednotah še kako pomembna.

Summary

The medieval fortress was located on a height, which permitted visual control over the then more important communications, by land and by river. The use of the ruins as a quarry for building stone for the construction of buildings in the area over a long period of time has impoverished the ruins of the site to such an extent that they are barely recognisable in the landscape. This has led to the gradual loss of local knowledge of old stories and legends about Žabji grad. The projected construction of a new housing development at the foot of the castle hill and the demands of the heritage conservation service for the undertaking of archaeological research and excavation in advance of development has reawakened interest in these half-forgotten legends amongst the interested local population. The informants are members of the generation, which was born immediately after the Second World War. These are stories that were told to them at an early age by their parents and grandparents, which they later categorised and put to one side as something old-fashioned, unsophisticated and uninteresting. This meant that they sadly did not pass them on to their children. In the period after the Second World War, the new social regime brought new field names and new ways of naming other important features in the landscape, such as crossroads. Thus, the crossroads below Žabji grad is now named after the nearby farm. The toponym Žabji grad has been forgotten by those who are under forty years of age. It is highly likely that only a fragment of the legends and stories that were once associated with the castle and its immediate environs have been recorded.

The expansion of housing developments that is usually understood as one of the main causes of the destruction of cultural heritage has in this case proved to be a mechanism, through which knowledge of the past has been reawakened. The old stories and legends have once again become popular amongst the local population and the recent incomers. Evidence for this can be seen in the new housing development on the southern slope of Žabji grad, which is named Žabji grad after the site itself.

Literatura in viri

- AIJ: HOFFILLER, V. in B. SARIA 1938, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, I (Norikum und Pannonia Superior). – Zagreb.
- ANSI: *Arheološka najdišča Slovenije*. – 1975, Ljubljana.
- BREGANT, T., M. JERMAN, M. SLABE in D. VUGA 1980, Varovanje arheoloških spomenikov Ljubljanskega barja. – V: *Arheološka zaščitna raziskovanja na Ljubljanskem barju v letu 1979 I*, Ljubljana, 11–17.
- GASPARI, A. 1998, Ali je bila barjanska Ljubljanica v antiki regulirana? – *Argo* 41, 30–41.
- GASPARI, A. 2006a, *Zalog pri Verdu, tabor kameno-dobnih lovcev na zahodnem robu Ljubljanskega barja*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 11, Ljubljana.
- GASPARI, A. 2006b, A possible multiperiod ritual site in the river Ljubljanica. – *Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit, Festschrift für Rosmarie Müller*, Berlin, 7–17.
- GASPARI, A. 2007, The Ljubljanica river. Evidence for a late iron age ritual site in south-eastern Alps (Slovenia). – *Blut und Wein: keltisch-römische Kulturpraktiken. Akten des vom Österreichischen archäologischen Institut und vom Archäologischen Verein Flavia Solva veranstalteten Kolloquiums am Frauenberg bei Leibnitz, Österreich, Mai 2006*, Montagnac, 142–154.
- GASPARI, A. 2009, Ljubljanica v prazgodovini. – V: P. Turk et al. (ur.), *Ljubljanica, kulturna dediščina reke*, Ljubljana, 36–41.
- HAREJ, Z. 1986, *Kultura kolišč na Ljubljanskem barju*. – Ljubljana.
- KOMAC, A. 2006, *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. – Thesaurus memoriae. Dissertationes 5, Ljubljana.
- KOS, D. 1994, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. – Zbirka ZRC 1, Ljubljana.
- KOS, M. 1975, *Gradivo za historično topografijo Slovenije (Za Kranjsko do leta 1500) I*. – Ljubljana.
- KOS, M. 1985, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev: izbrane razprave*. – Ljubljana. *Krajevni leksikon dravske banovine*. – 1937, Ljubljana.
- MELIK, A. 1946, *Ljubljansko mostiščarsko jezero in dediščina po njem*. – Dela SAZU 5, Ljubljana.
- MLINARIČ, J. 2001, *Kartuzija Bistra*. – Ljubljana.
- MÜLLNER, A. 1879, *Emona, archäologische Studien aus Krain*. – Laibach.
- NADBATH, B. 2004, Posamezne kovinske najdbe iz bronaste in železne dobe na prostoru Bosne in Hercegovine. – *Godišnjak* 31, 33–125.
- NADBATH, B. in G. RUTAR 2008, Žabji grad, pozabljena srednjeveška utrdba na južnem obrobju Ljubljanskega barja. – *Varstvo spomenikov* 44, 28–42.
- NADBATH, B., G. RUTAR in A. ŽORŽ 2011, Arheološka dediščina na območju župnije Preserje. – V: F. M. Dolinar (ur.), *Župnija Preserje skozi čas*, Ljubljana, 21–47.
- SCHUMI, F. 1884–87, *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain II/2*. – Laibach.
- RAJŠP, V. in M. FICKO 1996, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, Zv. 2*. – Ljubljana.
- TRUHLAR, F. 1975, Stara pot ter poskus rekonstrukcije nekdanje prometne mreže. – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana, 99–101.
- RUTAR, G. in B. NADBATH 2012, Uporaba nedestruktivnih metod pri varovanju nepremične arheološke dediščine, Primer Žabjega gradu in gradišča na Sv. Ani. – *Varstvo spomenikov* (v tisku).
- ŠINKOVEC, I. 1995, Posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe. – V: B. Teržan (ur.), *Depojiske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II*. – Katalogi in monografije 30, 125–163.
- TERŽAN, B. 1987, *Bronasta doba na Slovenskem*. Katalog razstave. – Ljubljana.
- TERŽAN, B. 1999, An Outline of the Urnenfeld Culture Period in Slovenia. – *Arheološki vestnik* 50.
- TURK, P. in A. GASPARI 2009, Darovi bogovom in prednikom. – V: P. Turk et al. (ur.), *Ljubljanica, kulturna dediščina reke*, Ljubljana, 36–41.
- VELUŠČEK, A. 2005, Iška Loka – bronastodobno naselje na obrobju Ljubljanskega barja. – *Arheološki vestnik* 56, 73–89.
- VELUŠČEK, A. in K. ČUFAR 2003, Založnica pri Kamniku pod Krimom na Ljubljanskem barju – naselbina kulture Somogyvar-Vinkovci. – *Arheološki vestnik* 54, 123–158.
- VUGA, D. 1981, Podpeč. – *Varstvo spomenikov* 23, 216.
- VUGA, D. 1982, *Ljubljansko barje v arheoloških obdobjih. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije*. – Zbirka vodnikov 118, Ljubljana.
- ZUPANC, B. 2004, *Ljubljansko barje*. – Center za kartografijo favne in flore, Miklavž na Dravskem polju.

Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary translated by: Phil Mason

Barbara Nadbath
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska 40
SI-1000 Ljubljana
barbara.nadbath@cpa-rs.si

Gašper Rutar
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska 40
SI-1000 Ljubljana
gasper.rutar@cpa-rs.si

Podvrtano arheološko najdišče Bobovo pri Ponikvi

Horizontal drilling under the Bobovo pri Ponikvi archaeological site

Maja Bricelj

Izvleček: V besedilu je predstavljeno sosledje predhodnih arheoloških raziskav, izvedenih na trasi plinovoda R21A med Šmarjem pri Jelšah in Slovenskimi Konjicami. Poleg uporabljene metodologije terenskih pregledov je natančneje predstavljen primer varovanja novoodkritega arheološkega najdišča, ki je ostalo intaktno kljub izgradnji prenosnega plinovodnega objekta. Gre za uporabo metodologije usmerjenega horizontalnega vrtanja pod arheološkim najdiščem; plinovod poteka pod arheološkim najdiščem na globini štirih metrov. Nakazani so tudi dvomi, ki jih problematika vnaša v arheološko konservatorsko stroko.

Ključne besede: predhodne arheološke raziskave, metodologija terenskih pregledov, jedrne vrtnice, usmerjeno horizontalno vrtanje, arheološko najdišče Bobovo pri Ponikvi

Abstract: The text presents the sequence of archaeological fieldwork in advance of construction on the route of the R21A gas pipeline between Šmarje pri Jelšah and Slovenske Konjice. In addition to the use of the methodology of field survey it also precisely describes an example of the protection of a newly discovered archaeological site, which remained intact despite the construction of the gas pipeline. This was achieved by the use of the methodology of directed horizontal drilling beneath the archaeological site; the gas pipeline runs at a depth of four metres below the archaeological site. The reservations of the archaeological heritage conservation profession are also presented.

Key words: archaeological fieldwork, field survey methodology, core drilling, directional horizontal drilling, Bobovo pri Ponikvi archaeological site

Uvod

V letih 2008 in 2009 je arheološka ekipa celjske območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije skrbela, da je ob gradbenih delih na trasi plinovoda med Šmarjem pri Jelšah in Slovenskimi Konjicami delo potekalo v skladu s predpisanimi kulturnovarstvenimi akti.¹

Strokovne zasnove za državni prostorski načrt so bile podane leta 2007 in vsi nadaljnji kulturnovarstveni pogoji so bili predpisani v skladu s takrat veljavnim Zakonom o varovanju kulturne dediščine iz leta 1999

(Ur. l. RS, 7/1999-287). To pomeni, da je bil državni prostorski načrt (v nadaljevanju DPN) za plinovod R21A že sprejet, trasa je bila določena in zato so se vse arheološke raziskave izvajale znotraj območja obdelave DPN. Gre za novo traso prenosnega plinovoda R21A Šmarje pri Jelšah–Slovenske Konjice (dolžina 14,5 km),² ki v fazi načrtovanja ni posegala v nobeno znano arheološko najdišče, pozneje pa so bila s predhodnimi arheološkimi raziskavami odkrita tri nova najdišča, ob nadzoru gradbenih del pa še

¹ Odgovorni konservatoriki Danijeli Brišnik se na tem mestu iskreno zahvaljujem za vse nasvete in pomoč pri delu; v ekipi sta sodelovala še avtorica besedila (operativni vodja projekta) in Robert Krempuš (tehnična podpora). Pri arheoloških raziskavah so sodelovala podjetja Tica Sistem, d.o.o., Arheološke raziskave Otmar Kovač, s.p. in Geoko, d.o.o.

² Investitor: Geoplin plinovodi, d.o.o. Naj na tem mestu na kratko povzamem nekaj najbolj osnovnih in za to besedilo potrebnih tehničnih dejstev (projekt: PGD 2006). Plinovod R21A z delovnim tlakom 50 bar je v celoti izdelan iz jeklenih vzdolžno varjenih cevi dimenzije Φ 150 mm, z uporabljenim katodno zaščito po sistemu narinjenega toka. Izolacija cevi je izvedena s trislojno antikorozijsko zaščito. S tem je plinovod zaščiten pred vsemi vrstami elektro-kemične korozije.

eno. Varstvo nepremične kulturne dediščine je bilo po veljavnem zakonu prepozno vključeno v prostorsko planiranje, kar je večinoma pomenilo reševanje novoodkritih najdišč, največkrat s parcialnimi arheološkimi izkopavanji. Ena od novosti zakona iz leta 2008 (Ur. l. RS, 16/2008-485) pa je, da je arheološka stroka vključena že v fazo načrtovanja novih posegov v prostor, tako da se s predhodnimi analizami in terenskimi raziskavami skuša določiti arheološki potencial obravnavanega prostora.

Uporabljen metodologija terenskih raziskav

Na celotni trasi smo izvedli predhodne arheološke raziskave v več fazah po metodologiji, ki se je izoblikovala in uveljavila v okviru projekta ob izgradnji avtocest. Gre za model varovanja arheološke dediščine v več fazah znotraj določenega območja posega v prostor, pri čemer naj bi se gradbeni poseg, če je le možno, izognil že poznani arheološki dediščini, novo odkrita najdišča pa se varujejo z reševalnimi arheološkimi izkopavanji oz. izjemoma se arheološke ostaline ohranijo *in situ* (Djurić 2003a; isti 2003b).

V obravnavanem primeru plinovoda smo najprej izvedli ekstenzivne terenske preglede (v nadaljevanju ETP) na celotni dolžini posega. Skladno z interpretacijo rezultatov je bilo določenih 12 lokacij potencialnih arheoloških najdišč. Zbrane drobne najdbe so kazale predvsem na poselitev v srednjeveškem in antičnem, v nekaj primerih tudi v prazgodovinskem času. Na teh lokacijah smo izvedli intenzivne terenske preglede (v nadaljevanju ITP) ter izkop ročnih testnih sond velikosti 1 × 1 m, katerih namen je bilo določanje stratigrafije in obsega potencialnih arheoloških najdišč. Medtem ko smo ETP izvajali vzdolž celotne trase v širini 30–50 m (odvisno od prostorskih danosti), pa smo na lokacijah, določenih za ITP, terenski pregled izvajali v širini dvanajstih metrov, kar je določena širina delovnega pasu v ureditvenem območju obravnavanega plinovoda in hkrati obseg služnostnih pravic. Širina je veljala tako za arheološke raziskave kot tudi kasneje za izvajalce gradbenih

posegov (vključno z izkopom, deponijo in premiki delovnih strojev). V fazi priprav na arheološka izkopavanja dveh novoodkritih lokacij je bil dosežen dogovor, da se izkopavanja izvedejo v celotni širini delovnega pasu, investitor pa je zagotovil dodatne površine za deponije.

Na podlagi pozitivnih rezultatov ITP in testnih sond so bile za eno lokacijo predpisane dodatne strojne sondažne raziskave, na treh pa arheološka izkopavanja. Na dveh lokacijah so bila ta tudi izvedena, medtem ko so za tretjo potekala usklajevanja z investitorjem glede iskanja novih rešitev varovanja najdišča. Zadnjo fazo dela je predstavljal arheološki nadzor gradbenih posegov na celotni trasi plinovoda, pri kateri je bilo odkrito še eno prazgodovinsko najdišče.

Kulturna dediščina v območju predstavljene trase plinovoda (sl. 1, 2, 3)

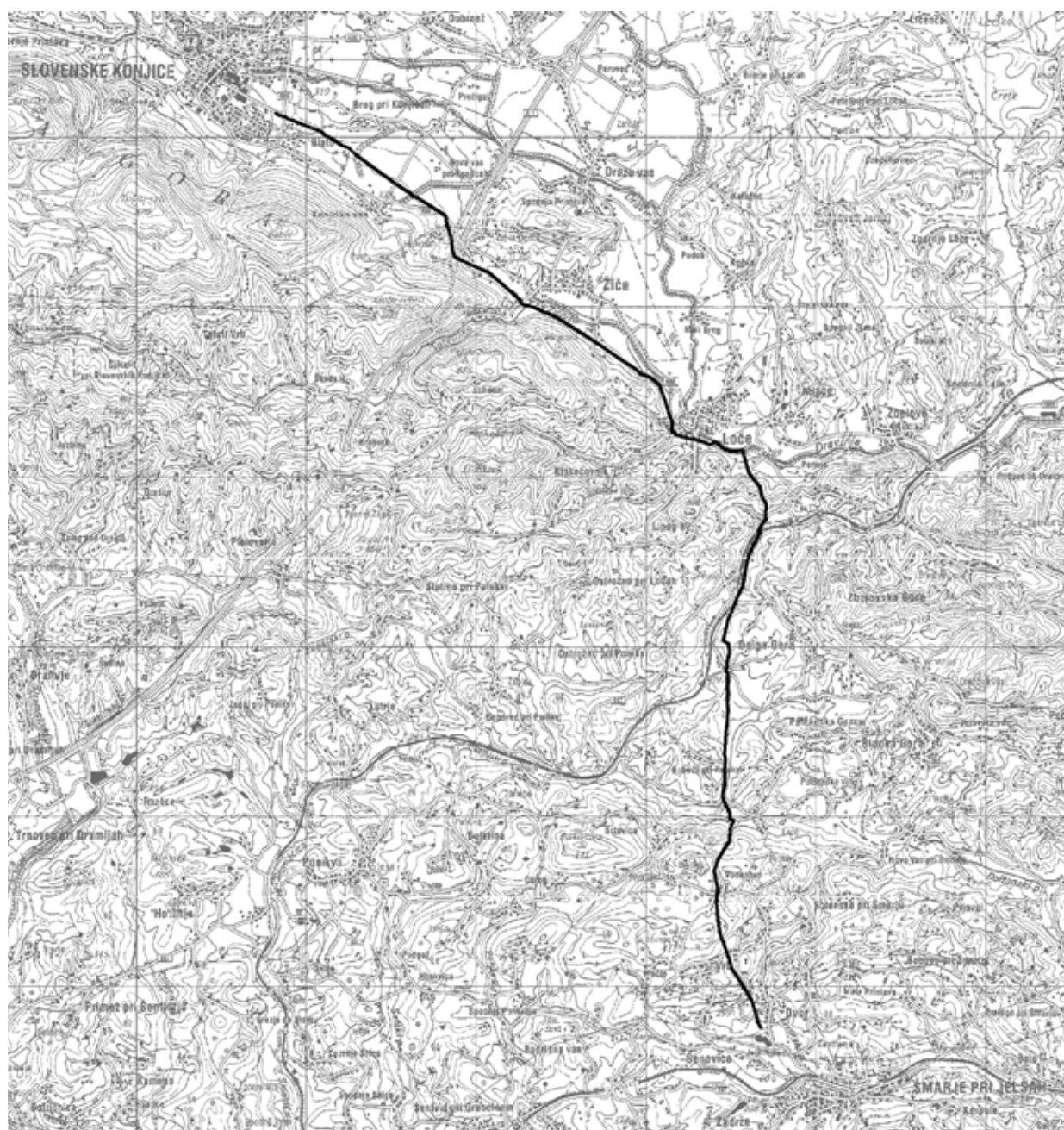
Ker gre za novo traso plinovoda, v prostoru z malo vhodnih podatkov, naj na kratko predstavimo že znane enote kulturne dediščine in novoodkrita arheološka najdišča (sl. 1). Severno od Šmarja pri Jelšah leži arheološko najdišče Sotensko pri Šmarju – Gradišče sv. Miklavž (evidenčna št. dediščine, Register kulturne dediščine, Ministrstvo za kulturo RS; v nadaljevanju EŠD 4607), prazgodovinska naselbina z obrambnim jarkom velikosti okrog 150 × 90 m. Na površini so našli starejšeželeznodobno keramiko in kremenove odbitke (Ciglencečki 1979). Na vrhu griča stoji cerkev sv. Miklavža (EŠD 3409) z najstarejšimi elementi, ki čas gradnje postavljajo najpozneje v čas prehoda iz 15. v 16. stol. (Curk 1967, 93). V okolici Šmarja pri Jelšah moramo na tem mestu omeniti še najdišče Zastranje – Arheološko najdišče Grobelce (EŠD 1400) s sledovi rimske podeželske vile (Ciglencečki 1971–1972, 159–160; Lubšina-Tušek 1981, 183; Ciglencečki 1987, 3–4).

Le nekaj sto metrov proti severu leži prva od novih potencialnih arheoloških lokacij Vrh pri Dvoru, ki pa se je izkazala za negativno. V naravni globeli so bili sprva odkriti odlomki poznosrednjeveške in rimske lončenine, vendar se je pokazalo, da so drobne najd-

be posledica erozije oz. naravnega formiranja plasti v globeli (Kovač 2009). Tudi v globeli, poimenovani po toponimu Rebre, je bila situacija podobna, saj so bile površinske poznosrednjeveške najdbe, odkrite pri terenskih pregledih, posledica novodobnega natusja. Vaščani so pojasnili, da je bila globel v zadnjih letih preoblikovana – deloma so zemljino potisnili z robov proti sredini, deloma pa nasuli rodovitno prst od drugod.

Na območju Vodenovega, kjer se teren dvigne na višino okoli 400 m nm. v., smo pri ekstenzivnih terenskih pregledih našli posamezne odlomke poznosre-

dnjeveške in antične lončenine. Izkazalo se je, da so najdbe tu sekundarnega izvora, saj nam stratigrafija v predhodno izkopanih sondah, kot tudi v jarku za plinsko cev, ni potrdila arheološkega najdišča. Zanimive so bile horizontalne apnenčaste plošče, ki so sprva delovale kot nekakšna kamnita utrditev, vendar se je pokazalo, da gre za geološki pojav, značilen za širše območje Vodenovega. Severno od tod se dviguje hrib Gradišče. Na njegovem južnem pobočju so že pred leti našli dele verjetno dveh kamnitih kladi-vastih sekir in posamezne drobne keramične najdbe. Prazgodovinska naselbina se je najverjetneje razpro-

Slika 1 Trasa plinovoda Šmarje pri Jelšah–Slovenske Konjice.

stirala na južnem pobočju hriba pod deloma utrjenim podolgovatim grebenom Gradišča (Bolta 1958–59, 327; Ciglencečki 1991, 199), kateremu se trasa novega plinovoda izogne in poteka na vzhodni strani. V dolini severno od Gradišča pa je novo odkrita lokacija Bobovo pri Ponikvi – Rimskodobna naselbina (EŠD 28898), s sinonimom poimenovana tudi Polžanska

gorca. Na površini njive je bilo zbranih precej odlomkov rimske ter nekaj poznosrednjeveške in novoveške lončenine, prisotnost drobnih najdb pa se je potrdila s stratigrafijo v ročnih testnih sondah in kasneje v jedrnih vrtnah. Najdišče je podrobneje predstavljeno v naslednjem poglavju (s/ 2).

Slika 2 Območje arheološkega najdišča Bobovo pri Ponikvi (EŠD 28898).

Trasa plinovoda dalje poteka preko Bobovske hoste, Dolge gore in Lipoglava, večjih sklopov gozdnih površin brez odkritih arheoloških sledov. Južno od vasi Loče pri Poljčanah (EŠD 19115; starejše gručasto jedro iz sredine 12. stol.) in Žiče (EŠD 25279; prva omemba iz 12. stol.), se je trasa plinovoda najbolj približala zavarovanim območjem kulturne dediščine. Stalna obdelava površin v neposredni bližini naselij je vzrok pojava srednjeveških in novoveških najdb v ornici. Območje je vodno aktivno; aluvialni nanosi so bili dokumentirani v testnih sondah, keramične najdbe so kazale sledove vodnega delovanja. Okolica današnje Konjiške vasi je bila že od prazgodovine dalje zanimiva za poselitev (Pahič 1984a; isti 1984b). Na lokaciji Konjiška vas je bilo odkrito arheološko najdišče, potrjeno s testnimi sondami in z izkopavanji raziskano v pasu širine dvanajstih metrov. Izrabo prostora v prazgodovini kažejo odlomki prazgodovinske lončenine, ki so se pojavljali v močvirnatih zapolnitvah naravnih kotanj. Prisotnost najdb je lahko posledica vodnega transporta (hudourniški

potoki in kasneje procesi zamočvirjanja) ali pa je najdišče povezano s poselitvenim prostorom na lokaciji Blato (gl. spodaj). Rimsko poselitev izpričujejo ostanki objekta (jame, jame za stojke, kurišča, hodne površine, zidovi in ruševine), ki jih lahko razlagamo kot samostojno kmetijo ali kot del večjega agrarnega kompleksa vile rustike (Ciglar *et al.* 2009, 19). Najdišče se od raziskanega pasu širi proti severu in jugu, zamejeno je le na vzhodni in zahodni strani v liniji trase plinovoda.

Novo arheološko najdišče Blato je od Konjiške vasi oddaljeno le 500 m proti severozahodu. Pri arheoloških izkopavanjih je bil raziskan dvanajstmetrski pas prazgodovinske naselbine s številnimi drobnimi odlomki prazgodovinske lončenine in stojkami, katerih del bo verjetno moč povezati v tloris dveh objektov. Med redkimi rimskimi najdbami izstopata novc iz Hadrijanovega časa in drugi, ki je preliminarno datiran v 4. stol. Več vzporednih, dokaj plitvih in razmerno širokih jarkov, je nastalo v mlajših zgodovini-

Slika 3 Nižinski svet pod Konjiško goro; označene so lokacije Konjiška vas [1], Blato [2] in Blato 2 [3].

skih obdobjih, razlagamo pa jih kot del izsuševalnega sistema (Ravnik 2009a).

250 m severozahodno od raziskane prazgodovinske naselbine Blato je bil pri arheološkem nadzoru gradbenih del odkrit še del prazgodovinske poselitve. Ob izkopu jarka za cev so se pokazale temno obarvane kulturne plasti, ki so vsebovale veliko število odlomkov prazgodovinske lončenine. Gradbena dela so bila začasno prekinjena in sledila so zaščitna izkopavanja. Raziskana je bila večja jama, vkopana v depozite hudourniškega potoka. Umetno kotanjo je vsaj nekaj časa zapolnjevala mirujoča voda, na dnu je ležalo deblo drevesa s trdim lesom. V kotanji so se odlagali glineni sedimenti, ki so vsebovali organski material, drobce oglja, lončenino, redke živalske kosti ter alohtone lomljence in prodnike. Odlomke lončenine preliminarno uvrščamo v obdobje kulture žarnih grobišč (Ravnik 2009b) (*sl. 3*).

Bobovo pri Ponikvi, alternativen način varovanja arheološkega najdišča

Najdišče Bobovo pri Ponikvi leži v ravnici na njivskih površinah, ki jih na severu zamejuje lokalna cesta, na zahodu Voglajna, na jugu pa se teren začne dvigovati v vznožje hriba Gradišče (400 m nm. v.). Geološko osnovo predstavljajo meljno-glinasti sedimenti, ki tvorijo klasični mehkejši aluvialni nanos recentnih vodotokov, značilen za območja manjših rek in potočkov. Debelejši aluvialni nanosi se tako pojavljajo tudi v porečjih Dravinje in Voglajne ter njenih pritokov (Buser 1979; Aničić, Juriša 1985).

Na osnovi pozitivnih rezultatov ETP sta bila na dolžini okrog 180 m izvedena ITP in izkop ročnih testnih sond velikosti 1 × 1 m. Izpovedna je bila zlasti stratigrafska situacija v sondi 2, kjer smo pod ornico dokumentirali tri kulturne plasti skupne debeline do 0,55 m. V treh sondah so bili odkriti odlomki lončenine in precej gradbenega materiala iz rimskega časa. Pod najstarejšo kulturno plastjo je ležal sterilen temnosiv glinen depozit, pod katerim so bili v sivi glini na globini 1,4 m odkriti odlomki živalskih kosti. Spodnje glinene plasti z ročnim izkopom v testni

sondi žal ni bilo mogoče prebiti, saj je to preprečeval prodor talne vode. Glede na rezultate pregledov je bilo jasno, da bo pred gradnjo plinovoda potrebno ali izvesti arheološke raziskave ali poiskati način za izgradnjo, ki novega najdišča ne bo ogrozil.

Ker je bilo že v osnovnem projektu določeno podprtavanje potoka Voglajne in lokalne ceste, je investitor predlagal, da bi območje podprtavanja podaljšali še za dolžino arheološkega najdišča. Ideja – po našem védenju precedens za slovensko konservatorsko stroko – je sprva sprožila številna vprašanja v smislu tehničnih zmožnosti različnih načinov podprtavanja (dolžina in globina podprtavanja glede na različne geološke plasti), predpriprav na terenu (gradbene jame ali delovni platoji za stroje), morebitnih negativnih vplivov na arheološke depozite in najdbe v njih (vplivi vrtnanja, zaščita delujočega plinovoda, varstveni ukrepi ob morebitnih težavah in napakah pri delu in ob uporabi). Po temeljitem tehtanju različnih predlaganih variant je bilo kot metodološko najustreznejše sprejeto usmerjeno horizontalno vrtnanje, saj gre za najbolj varno rešitev podprtavanja, ki ne potrebuje začetnega in končnega izkopa za vrtalno garnituro.

Glede na skupno izhodišče in željo, da se najdišče varuje, je bilo potrebno predhodno določiti mejo med arheološkimi in geološkimi plastmi. V ta namen je bila izbrana metoda jedrnega vrtnanja, ki je bila od vseh možnosti najmanj destruktivna. Primerjava nekaterih do sedaj opravljenih vrtnanj na različnih lokacijah je pokazala, da je odstotek uničenja najdišča zanemarljiv (Novšak 2008).

Jedrne vrtime

Izvedenih je bilo devet jedrnih vrtin v medsebojni oddaljenosti dvajsetih metrov, ki so bile razporejene v dve liniji na razdalji petih metrov, kar je pokrilo celotno površino gradbenega posega. Jedra s premerom 125 mm so segala do globine petih metrov, v dveh primerih pa do globine šestih metrov. Za potrebe ocene arheološkega potenciala smo izvedli makroskopski petrografski in sedimentološki pregled jeder ter izdelali arheološko interpretacijo antropo-

genih ostankov, določena je bila tudi globina sterilne geološke osnove in globina za izvedbo usmerjenega vrtnja (4 m).

Arheološke plasti so nekoliko tanjše na južnem delu območja (V1–V4), medtem ko so v osrednjem delu (V5–V7) bolj izrazite, pogostejše so tudi drobne arheološke najdbe v jedrih. Zanimivo je bilo jedro vrtnice 8 (v bližini potoka), ki je na globini med 320 in 340 cm vsebovalo ploščat kos lesa brez beljave, najverjetneje antropogeno obdelan (deska). Gotove interpretacije te najdbe ni možno podati, lahko pa gre za del lesene konstrukcije v zvezi z vodnim delovanjem (npr. utrditev brežine potoka). Antropogeni vključki (rimska lončenina in gradbeni material, drobcji oglja) so se pojavljali tako v ornici kot tudi v spodnjih depozitih do globine 2,3 m. Podatki so se dopolnjevali s tistimi iz ročnih testnih sond (odlomki kosti na globini okoli 1,40 m v testni sondi 2). Glede na izsledke je bila določena največja globina krivulje podvrtavanja na 4 m, podatki pa posredovani investitorju, ki je pri projektantu naročil projekt za izvedbo podvrtavanja.

Podvrtavanje oz. horizontalno vodeno – usmerjeno vrtnje

Postopek, ki se imenuje tehnologija z uvlečenjem plinovodne cevi (vrtnje z radijskim vodenjem), omogoča neposredno vgradnjo plinovodne cevi z uvlečenjem cevi v predhodno pripravljeno vrtino. S stališča konservatorske stroke je pomembno, da za to metodo ni potrebna predhodna priprava precej velikih gradbenih jam za namestitev vrtalne garniture.

Usmerjeno vrtnje se izvaja v treh fazah:

- 1 izdelava pilotne vrtine (v konkretnem primeru Φ 110 mm) – vrtalna glava pilotne vrtine se radijsko usmerja po izdelanem projektu, omogočeno je sprotno spremljanje smeri in globine vrtnja. Hkrati se vrtina stabilizira s sprotnim vbrizgavanjem betonitne mešanice;
- 2 širjenje vrtine do želenega premera – na vrtalno glavo se privije povratni razširjevalec (v konkretnem primeru Φ 300 mm), kar zadostuje za uvleko plinske cevi Φ 150 mm;

- 3 uvlečenje predhodno zvarjenih kovinskih plinovodnih cevi, ki drsijo po pripravljenih valjih (zmanjšujejo trenje in varujejo cev pred poškodbami). Tudi v tej fazi se dovaja betonitna mešanica, ki dodatno varuje izolacijo plinske cevi (Jernejc 2008).

Morebitni negativni vplivi gradnje na arheološke depozite

Arheologi imamo navadno premalo znanja o neposrednih vplivih gradnje na arheološke plasti in depozite. Nekatere analize v Veliki Britaniji so pokazale, da se v ruralnih okoljih v glavnem uporablja nasipavanje, v urbanih pa so pogostejše različne oblike pilotnih in plavajočih konstrukcij, ki zahtevajo vrtnje in injektiranje cementnih suspenzij. Najbolj pogosto je globoko temeljenje z različnimi načini pilotov. Pri tem lahko na okoliško zemljinu in posledično na arheološke plasti vplivajo vibracije, ki se pojavijo med vrtnjem, ukloni plasti zaradi pritiskov, premiki najdb v spodnje plasti, vdori kisika in spremembe podzemnih vodnih tokov (Davis *et al.* 2004, 30).

Negativne vplive na arheološke depozite lahko v grobem razdelimo na tiste, ki nastanejo že pred gradnjo, med njo in po končani izgradnji objekta. Vplivi pred gradnjo se pojavljajo kot posledica geoloških, statičnih, arheoloških in drugih raziskav (na primer različna vrtnja ali sondažni izkopi, ki povzročijo hidrološke in geokemične spremembe prsti). Vpliv nadaljnjih gradbenih posegov je odvisen od velikosti in načina gradnje oz. temeljenja objektov. Različni načini gradnje z uporabo plitkega temeljenja imajo manjši vpliv v globino in se navadno uporabljajo za večje površine (Williams, Corfield 2002, 277). Kadarkoli so zaradi gradbenega posega predvidene arheološke raziskave, je dobro, da jih izvedemo do geološke osnove ali pa skušamo doseči, da se gradbeni poseg dvigne nad arheološke plasti. V primeru, da se gradbeni poseg zaključi sredi arheoloških depozitov, so le-ti še bolj izpostavljeni negativnim vplivom, saj je del izkopane prsti, ki je prvotno predstavljala zaščito, odstranjen, nato so na arheološke plasti položeni težki temelji, kar predstavlja velike pritiske in deformacije arheolo-

ških ostalin (Williams, Corfield 2002, 277). Gradnja s pilotnim temeljenjem navadno precej zmanjša obseg arheoloških izkopavanj in s tem dosežemo minimalizacijo uničenja arheološkega najdišča; v Angliji je na osnovi študij razvoja mesta York ponekod sprejeta norma do 5 % izgube arheološkega zapisa na račun gradbenih konstrukcij. Poznati pa je potrebno tudi življenjsko dobo in razpadanje uporabljenih gradbenih materialov, na primer zalivanje z betonitnimi suspenzijami, korozijo kovinskih vrtin in negativne efekte, ki jih imajo ti materiali na občutljive arheološke depozite (Williams, Corfield 2002, 277).

V primeru izgradnje plinovoda je bila uporabljena betonitna mešanica, ki se pod tlakom – z možnostjo regulacije – dovaja za stabilizacijo vrtine. Le-ta se namreč pri različnih zemljinah različno obnaša. Zbite, mazave in nepropustne plasti meljastih glin so ključni faktor, ki je dopuščal podvrtanje lokacije Bobovo pri Ponikvi. Nepropustnost in uporaba primerne pritiska varujeta arheološke plasti pred vplivi betonitne mešanice. Slednja se lahko v primeru bolj prepustnih zemljin ali v prodnatih terenih razliva tudi med zemljino in posledično ogroža arheološke ostaline. Izkušnje z drugih najdišč, kjer so bile uporabljane različne variante injektiranja s cementnimi suspenzijami pod visokimi pritiski (*jet grouting*), so pokazale, da je možen vdor mešanice v arheološke depozite. Za dodatno zavarovanje je zato priporočljivo, da je med arheološkimi depoziti in lego vrtin dovolj arheološko sterilnih plasti. Pozorni moramo biti tudi pri injektiranju kamnitih struktur, npr. ob statičnih sanacijah stavbne dediščine na arheoloških najdiščih.

S strani investitorja je bilo zagotovljeno, da predstavljeni plinovod po končanem delu in vseh kontrolnih meritvah nima vpliva na okoliško zemljino (Mušič 2009, 1). To velja tako za plinovod, položen v zasut jarek, kot tudi za z usmerjenim vrtnanjem položeni del. Eden od pomislekov je bil temperaturni vpliv na okolico, ki pa je zanemarljiv; plin na kompresijski postaji ohladijo na delovno temperaturo 5 °C in takega usmerijo po cevovodu. Do ohlajanja okoliških plasti bi prišlo samo v primeru uhajanja plina.

Pri normalnem obratovanju vkopani plinovod ne predstavlja nevarnosti in nima škodljivih vplivov na

okolico. Seveda pa je potrebno poznati predvidene ukrepe za preprečevanje nevarnosti in škodljivosti v primeru poškodb, previsokega tlaka, potresa, korozije ipd. (PGD 2006, 34–39). Po končani montaži se izvede trdnostni preizkus, preizkus tesnosti in anti-korozijska zaščita kovinskih delov – v konkretnem primeru so rezultati opravljenih kontrolnih meritev pokazali na tehnično brezhibnost na celotnem plinovodu (Mušič 2009, 1). Kasneje se periodično izvaja pregled instalacije in se z notranjimi meritvami sproti ugotavlja morebitne nepravilnosti.

Sklep

Konservatorska stroka se v zadnjih letih trudi gradbene posege v depozite arheoloških najdišč zmanjšati na minimum. Ker v konkretnem primeru prestavitve trase ni prišla v poštev, se je kot najugodnejša rešitev pokazala izvedba plinovoda pod arheološkim najdiščem. Arheolog konservator se mora marsikdaj podučiti o povsem tehničnih specifikacijah posameznega objekta in gradbenega posega, kar je potrebno za dialog z investitorji, projektanti in izvajalci kot tudi za oceno vplivov objekta na arheološko najdišče v času gradnje in kasnejše uporabe (Davis *et al.* 2004, 57–58).

Vsako najdišče je zgodba zase in zahteva svojevrstne rešitve varovanja ali pa arheološke raziskave. Najdišči Blato in Konjiška vas sta najdišči naselbinskega značaja s precej plitko ohranjenimi kulturnimi plastmi, ki so bile z aktivno uporabo kmetijskih površin že deloma uničene. Na območju novega plinovoda je bil raziskan del obeh najdišč, preostanek pa je zavarovan (postopek priprave strokovnih zasnov za razglasitev je v izdelavi). Najdišče Blato 2 v kontekstu odločitve ohranjanja ali raziskovanja izstopa, saj je bilo odkrito šele pri arheološkem nadzoru in je bilo zaščitno izkopavanje v dani situaciji, ko so bile plasti in najdbe deloma že izpostavljene, edina možna rešitev. Bobovo pri Ponikvi pa predstavlja najdišče z debelejšimi kulturnimi plastmi, ki so že zaradi večjih globin bolje zavarovane in verjetno tudi bolje ohranjene. Odločili smo se, da varujemo in ne izkoplujemo najdišča, ki

je s predhodnimi pregledi izkazalo velik arheološki potencial.

Ohranitev najdišča v celoti ne pomeni le ohranitev artefaktov, plasti in struktur, pač pa tudi paleoekoloških podatkov, ki skupaj omogočajo razumeti celovitejšo zgodbo najdišča – ekonomijo, okolje, preteklo uporabo in spremembe v prostoru (Davis *et al.* 2004, 3). Pomembno je torej ohraniti vrednost najdišča kot celoto. Ali smo s tem, ko plinovod poteka pod najdiščem, ohranili le njegov del – samo artefakte in depozite – mikroklimo pa spremenili? Po zagotovilih tehnične stroke negativnih vplivov na okoliške plasti ni. Prvič, vrtanje je bilo izvedeno v okolju nepropustnih meljastih glin, ki dobro prenašajo vplive nizekotlačno vbrizgavanih betonskih suspenzij. Drugič, premer primarne vrtine za uvleko cevovoda je le 300 mm za cev s premerom 150 mm. Tretjič, debelina sterilnega tampona med cevovodom in plastmi, ki nosijo arheološki zapis, znaša od 1 do 2,5 m; to naj bi bilo dovolj za zadržanje morebitnih škodljivih vplivov gradnje. Podvrtavanje zato dejansko predstavlja minimalen

poseg v zemeljske plasti in so podzemni pritiski oz. izrivi zemljine zanemarljivi. Potrebno pa je poskrbeti za redno pregledovanje in varnost plinovoda, kar na več načinov periodično izvaja upravljalec (Mušič 2009, 2).

Varovanje arheološkega najdišča Bobovo pri Ponikvi je pred novimi posegi zagotovljeno tudi s samim plinovodom, saj je v konkretnem primeru varnostni odmik od osi plinovoda 18 m, kar pomeni, da v širini šestintridesetih metrov niso dovoljeni posegi v prostor.

Arheološko najdišče Bobovo pri Ponikvi smo, glede na sedanje védenje, ohranili in zavarovali. Metodološko gre za nov pristop, zato drugih primerov, na podlagi katerih bi lahko ocenili prednosti in slabosti takega načina ohranjanja, ni. V sodelovanju z upravljalcem bo potrebno stanje cevovoda pod najdiščem spremljati, ob morebitnih motnjah v obratovanju pa skupno poiskati nove rešitve.

Summary

The text presents the sequence of archaeological fieldwork in advance of construction on the route of the new gas pipeline between Šmarje pri Jelšah and Slovenske Konjice, which resulted in the discovery of three new archaeological sites. These are the Blato prehistoric settlement and the Roman settlements at Konjiška vas and Bobovo pri Ponikvi. Archaeological excavations were undertaken on the sites of Blato and Konjiška vas, where the twelve metre width required for pipeline construction was excavated. The remaining parts of the two sites were subject to legal protection.

The site of Bobovo pri Ponikvi represents an exception in the sense of heritage conservation protection of archaeological sites, because the heritage protection authority, developer and contractor decided in favour of the use of directional drilling for the gas pipeline under the archaeological site; in this case the gas pipeline runs at a maximum depth of four metres. The technical experts asserted that there would be no negative effects on the surrounding layers.

Firstly drilling took place in impermeable silty clay, which can withstand the impact of concrete suspension. Secondly, the diameter of the primary borehole for the pipeline was only 300 mm for a pipe with a diameter of 150 mm. Thirdly the thickness of the sterile tampon between the pipeline and the layers containing archaeological evidence varies between 1.00 m and 2.50 m, which is sufficient to mitigate the possible harmful impact of construction.

It represents a new approach in terms of methodology. This means that there are no other examples, on the basis of which the advantages and disadvantages of this method protection can be assessed. It will be necessary to cooperate with the pipeline operator in monitoring the condition of the pipeline beneath the site. In the event of possible disturbance in the operation of the pipeline it will be necessary to jointly seek new solutions.

Literatura

- Ministrstvo za kulturo, INDOK center, Zbirni register kulturne dediščine (ZRKD).
- Arhiv ZVKDS, OE Celje.
- Arhiv ZVKDS, CPA.
- ANIČIĆ, B in M. JURISHA 1985, *Osnovna geološka karta SFRJ 1:100.000. List 33–68, Rogatec*. – Beograd.
- BOLTA, A. 1958–59, Vodenovo, Šmarje pri Jelšah XVI. – *Varstvo spomenikov* 7, 327.
- BRICELJ, M. 2008, *Poročilo ekstenzivnih arheoloških pregledov na trasi plinovoda R21A Šmarje pri Jelšah – Slovenske Konjice*. – Celje (Arhiv ZVKDS, OE Celje, CPA).
- BRICELJ, M. 2008, *Poročilo o arheološkem intenzivnem terenskem pregledu in vrednotenju terena s testnimi jarki na trasi plinovoda R21A Šmarje pri Jelšah – Slovenske Konjice*. – Celje (Arhiv ZVKDS, OE Celje, CPA).
- BRICELJ, M. 2009, *Plinovod R21A Šmarje pri Jelšah – Slovenske Konjice: lokacija Polžanska gorca. Spremljanje vrtanja, opis in arheološka interpretacija jeder vrtin*. – Celje (Arhiv ZVKDS, OE Celje, CPA).
- BRICELJ, M. 2009, *Poročilo o arheološkem nadzoru pri izgradnji plinovoda R21A Šmarje pri Jelšah – Slovenske Konjice*. – Celje (Arhiv ZVKDS, OE Celje, CPA).
- BUSER, S. 1978, *Osnovna geološka karta SFRJ 1:100.000. List 33–67, Celje*. – Beograd.
- CIGLAR, I., M. RAVNIK in B. KRASNIK 2009, *Poročilo o izkopavanjih na arheološkem najdišču Konjiška vas, na trasi plinovoda R21A Šmarje pri Jelšah – Slovenske Konjice*. – Maribor (Arhiv ZVKDS, OE Celje).
- CIGLENEČKI, S. 1971–72, Šmarje pri Jelšah – preliminarno poročilo. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 159–160.
- CIGLENEČKI, S. 1979, Sotensko pri Šmarju pri Jelšah, XVI, 31. – *Varstvo spomenikov* 22, 270.
- CIGLENEČKI, S. 1991, Vodenovo, Šmarje pri Jelšah, XVI. – *Varstvo spomenikov* 33, 199.
- CIGLENEČKI, S. 1987, Nekaj drobcev o stanovanjski kulturi in vojaškem zdravstvu celjskega zaledja v rimskem obdobju. – *Monitor. Glasilo delavcev Zdravstvenega centra Celje* 11, 3–6.
- CURK, J. 1967, *Topografsko gradivo 7. Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah*. – Celje (Arhiv ZVKDS, OE Celje).
- DJURIĆ, B. 2003a, Kopati ali ne kopati? Veliki razvojni projekti in zaščitna arheologija. – *Spomeniškovarstveni razgledi* 2, Ljubljana, 10–18.
- DJURIĆ, B. 2003b, Terra gentis humanae memoria. Varovanje arheološke dediščine in projekt izgradnje avtocest. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*, Ljubljana, 7–24.
- DAVIS, M. J., K. L. A. GDANIEC, M. BRYCE in L. WHITE 2004, *Mitigation of construction impact on archaeological remains*. – London.
- GROSMAN, D. in P. NOVAKOVIĆ, 1994, *Arheologija na avtocestah Slovenije I. Metode in postopki*. – Ljubljana (interno gradivo SAAS).
- JERNEJC, B. 2008, *Postopek za izvedbo prečkanja cest s podprtavanjem. Izgradnja plinovoda R21A Šmarje pri Jelšah–Slovenske Konjice*. – Ljubljana (Arhiv ZVKDS, OE Celje).
- KOVAČ, O. 2009, *Poročilo o arheoloških sondažnih raziskavah na lokaciji Vrh pri Dvoru na trasi plinovoda R21A R21A Šmarje pri Jelšah–Slovenske Konjice*. – Celje (Arhiv ZVKDS, OE Celje, CPA).
- LUBŠINA-TUŠEK, M. 1981, Tlorisna zasnova rimskih vil v Sloveniji. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 52 n. v. 17/2, 153–203.
- NOVŠAK, M. 2008, Vrednotenje arheološkega potenciala z uporabo jedrnih vrtin: metoda, stanje, izkušnje, prednosti in slabosti. – *Arheo* 25, 69–78.
- MUŠIČ, I. 2009, *Poročilo o izvedenem stanju gradnje prenosnega plinovoda R21A preko območja arheološkega najdišča Polžanska gorca (Bobovo pri Ponikvi)*. – Ljubljana (Arhiv ZVKDS, OE Celje).
- PAHIČ, V. 1984a, Koble, Slovenske Konjice. – *Varstvo spomenikov* 26, 208–210.
- PAHIČ, V. 1984b, Podob, Slovenske Konjice. – *Varstvo spomenikov* 26, 210–212.
- PGD 2006, *Prenosni plinovod R21A Šmarje pri Jelšah – Slovenske Konjice. Projekt za gradbeno dovoljenje*. – Nova Gorica (Projekt, d.d., št. projekta 9076; Arhiv ZVKDS, OE Celje).
- RAVNIK, M. 2009a, *Preliminarno poročilo o izkopavanjih na arheološkem najdišču Blato, na trasi plinovoda R21A Šmarje pri Jelšah – Slovenske Konjice*. – Maribor (Arhiv ZVKDS, OE Celje, CPA).
- RAVNIK, M. 2009b, *Poročilo o reševalnih izkopavanjih na novo odkritem najdišču Blato 2, na trasi plinovoda R21A Šmarje pri Jelšah – Slovenske Konjice*. – Maribor (Arhiv ZVKDS, OE Celje, CPA).
- WILLIAMS, J. in M. CORFIELD 2002, Construction impacts on *in situ* preservation of archaeological sites and artefacts. – V: *Cultural Heritage Research: a Pan-European Challenge. Proceedings of the 5th EC Conference, May 16–18, 2002, Cracow*.

Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary translated by: Phil Mason

Maja Bricelj
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska 40
SI-1000 Ljubljana
maja.bricelj@cpa-rs.si

Arheologija kot neizčrpen vir znanja o preteklosti in sedanjosti

Archaeology as an inexhaustible source of knowledge about the Past and the Present

Verena Perko

Izvleček: Arheologija je bila od samega začetka posel, s katerim so se ukvarjali aristokrati, trgovci in podjetni pustolovci. Nihče ne more zanikati romantične fascinacije, ki so jo povzročila spektakularna odkritja npr. v Nimrudu, raziskovanje kraljevih palač v Knosu ali odkritje grobnice Tutankamona.

Ne gre pa tudi spregledati, da so velika arheološka odkritja v preteklosti vse prevečkrat sovpadala s procesi kolonizacije in osvajalnih vojn, npr. raziskovanje Egipta v času Napoleona ali Schliemannovi grški podvigi v času odpiranja Grčije Evropi in intenzivnega širjenja zahodnoevropskih vplivov v Grčijo, ki se je trgala iz okov Otomanskega cesarstva. Arheološke najdbe, v kolikor niso postale del bogatih privatnih zbirk, so v velikih nacionalnih muzejih izpričevale slavno preteklost oddaljenih dežel in velikih civilizacij ter s tem zrcalile visoko kulturo in posredno dokazovale moč kolonialistov ter opozarjale na bogastvo in družbeni položaj njihovega nekdanjega (in nič manj sedanjega) lastnika. Izkopavanja so v najzgodnejših časih arheološke vede služila kot sredstvo pridobivanja eksotičnih predmetov, s katerimi je bilo treba napolniti reprezentančne stavbe nacionalnih muzejev v prestolnicah pomembnih evropskih dežel.

Z druge strani pa so arheološka odkritja tudi pomembno zaznamovale moderno evropsko znanost in umetnost ter usodno spremenile zgodovinsko percepcijo preteklosti.

Ključne besede: arheologija, muzejsko delo, moderna pedagogika, muzejsko izobraževanje, opredmeteno učenje, muzejski predmeti, študijski krožki

Abstract: Archaeology was from the beginning a pastime that was the preserve of aristocrats, merchants and commercial adventurers. No one can deny the romantic fascination, which is caused by spectacular discoveries, e.g. at Nimrud, the excavation of the royal palaces at Knossos or the discovery of the tomb of Tutankhamun.

One should also not ignore the fact that many of the great archaeological discoveries in the past were all too often contemporary with processes of colonisation and wars of conquest, e.g. research in Egypt in the Napoleonic period or Schliemann's Greek adventure during the opening up of Greece to Europe and the intensive expansion of western European influence in the country, which had freed itself from the shackles of the Ottoman Empire. Archaeological finds, in so far as they did not become part of rich private collections, bore witness to the glorious past of far off lands and great civilisations in national museums, where they reflected high culture and indirectly provided evidence of the power of the colonialists, as well as drawing attention to the wealth and social status of their former (and present) owners. Excavations in the earliest period of the discipline of archaeology served as a means of acquiring exotic artefacts, which were required to fill the representative buildings of national museums in the capitals of important European lands.

On the other hand archaeological finds also made an important mark on modern European science and art, as well as fundamentally changing historical perception of the past.

Key words: Archaeology, museum work, modern pedagogy, museum education, education by means of objects, museum objects, study circles

Zlata doba nikoli ni bila sedanjost (angleški pregovor)

Arheologija je bila od samega začetka posej, s katerim so se ukvarjali aristokrati, trgovci in podjetni pustolovci (Renfrew, Bahn 2000, 19–41). Nihče ne more zanikati romantične fascinacije, ki so jo povzročila spektakularna odkritja npr. v Nimrudu, raziskovanje kraljevih palač v Knosu ali odkritje grobnice Tutankamona.

Ne gre pa tudi spregledati, da so velika arheološka odkritja v preteklosti vse prevečkrat sovpadala s procesi kolonizacije in osvajalnih vojn, npr. raziskovanje Egipta v času Napoleona ali Schliemannovi grški podvigi v času odpiranja Grčije Evropi in intenzivnega širjenja zahodnoevropskih vplivov v Grčijo, ki se je trgala iz okovov Otomanskega cesarstva (Trigger 2007, 255). Arheološke najdbe, v kolikor niso postale del bogatih zasebnih zbirk, so v velikih nacionalnih muzejih izpričevale slavno preteklost oddaljenih dežel in velikih civilizacij ter s tem zrcalile visoko kulturo in posredno dokazovale moč kolonialistov ter opozarjale na bogastvo in družbeni položaj njihovega nekdanjega (in nič manj sedanjega) lastnika (Ruggieri Tricoli 2007, 3; Newhouse 2005). Izkopavanja so v najzgodnejših časih arheološke vede služila kot sredstvo pridobivanja eksotičnih predmetov, s katerimi je bilo treba napolniti reprezentančne stavbe nacionalnih muzejev v prestolnicah pomembnih evropskih dežel (Trigger 2006, 80).

Z druge strani pa so arheološka odkritja tudi pomembno zaznamovala moderno evropsko znanost in umetnost ter usodno spremenila zgodovinsko percepcijo preteklosti (Trigger 2006, 80; Maier 1995; Whitehouse 1995).

Arheologija zavzema v javnosti posebno mesto. Glede na to, da operira z materialno kulturo, ki je za človeka pri doživljanju preteklosti presodnega pomena in se pri tem poslužuje tudi izsledkov naravoslovnih ved, imajo arheološki dokazi na splošno veliko težo. Noben opis in nobena upodobitev preteklosti ne moreta odtehtati vloge, ki jo ima doživljanje avtentičnega predmeta. Da bi ljudje verjeli, morajo videti, morajo doživeti. To še posebej velja za arheološke predmete in najdišča, ki so temelj formiranja naro-

dnostnih, regionalnih in drugih identitet in neredko tudi podlaga nacionalizmom (Anico, Peralta 2009).

Arheološka spoznanja so, resnici na ljubo, v zadnjih dveh stoletjih ne le temeljito spremenila poznavanje človeške zgodovine, temveč jo tudi v mnogočem na novo napisala. V drugi polovici 19. stol. so arheološke najdbe utrdile Darwinov evolucionistični nauk in dokončno zavrgle znameniti Ussherjev izračun o času stvarjenja človeka v letu 4004 pred Kr.¹ Sodobne raziskave evolucije človeške vrste so v zadnjih desetletjih premaknile prvi pojav avstralopitecin na skoraj 6 milijonov let in dokazale „Evin“ afriški izvor (Auffermann, Orschiedt 2006). Arheološke najdbe so bile v veliki meri potrjene z interdisciplinarno biološko genetiko (Foley 2002; Renfrew 2002).² Toda to ni edini razlog velike popularnosti arheologije. Sodobni svet je navsezadnje svet znanosti in vsaka veda zase si prizadeva fascinirati publiko.

Arheologija na nek poseben način odraža človekovo strast do odkrivanja neznanega in njegovo nečimrnost po slavi. Že od samih začetkov spremlja arheološke raziskave avra pustolovščin in senca ahasferstva in obe ljubita bližino kron in bliskavico fotografskih kamer. Ne moremo mimo dejstva, da so mnogi arheologi dosegli svetovno slavo in da so mnoga odkritja in izkopavalci navdihovali romane in bili vedno hvaležna tema dnevnega tiska. Ne zgodovinarji, ampak arheologi postanejo junaki filmskih uspešnic. Ne filozofska odkritja, arheološke najdbe imajo moč povzročiti politične škandale in zanetiti kulturne spore, prave male vojne.³

1 Newton, Isaac (1642–1727), *The Chronology of Ancient Kingdoms Amended*. <http://www.gutenberg.org/browse/authors/n#a6288> (22. april, 2008).

2 Izjemno interdisciplinarno delo Luca Cavalli-Sforze (Cavalli-Sforza, Luigi Luca, Genes, peoples and languages, 2001 (slov. prevod Geni, ljudstva in jeziki. Založba Temeljna dela, Ljubljana 2006) doprinaša dober vpogled v načine sodobnih genskih raziskav s pomočjo mitohondričnih in Y genskih zapisov ter interpretacije rezultatov, ki jih je vsaj za mlajšo dobo človeške zgodovine moč vzporejati s historično lingvistiko.

3 Npr. znameniti škandal, ki ga je povzročila zakladna najdba poznoantičnega srebrnega posodja Sevso Treasure (Renfrew, Bahn 2000, 556). Tragične razsežnosti verskega obračunavanja je dobil primer svetišča Ayodhya v severni Indiji, kjer je zaradi interpretacije arheoloških najdb pri-

V vsakem človeku se po malem skrivata pustolovec in raziskovalec, ki se verjetno skupaj z opreznostjo in alarmom za beg skrivata v amigdali še iz afriških dob (Mithen 1996).

Toda od časa Freudovih odkritij podzavestnega vemo, da je v psihologiji sinonim za odkrivanje neznanega odkrivanje nezavednega v sebi.⁴ Nedvomno je to eden poglavitnih vzrokov, da ljudi tako silno privlačijo arheološke raziskave in jih fascinirajo arheološke najdbe. Na nek prenesen, globoko simboličen način predstavlja svet arheoloških odkritij materializirano neznano in strašljivo preteklost, ki se na individualni ravni simbolično izenačuje s človekovim podzavestnim.

Arheologija je s svojo magično avro od vedno privlačevala publiko v muzeje. Predstavitve najdišč, zbirke najdb, celo zgolj posamezni predmeti so lahko za obiskovalce bolj privlačni in zaželeni kot številne umetniške galerije! Brez dvoma je razlog za priljubljenost arheoloških razstav, ker omogočajo vpogled v najbolj intimni trenutek človekovega življenja, v smrt. Še več, arheologija brez vsakršne razlike sega celo v grobove mogočnih cesarjev in kraljev. Arheolog more poseči v imenu vsemogočne znanosti v sakrosanktni svet smrti in grobno jamo. Vprašanja smrti pa so neminljiva in večno aktualna družbena in osebna tema.

Drugi, še pomembnejši vzrok za izjemno priljubljenost arheologije v moderni družbi pa je njen stik s preteklimi kulturami. Resnice, ki jih hranijo svetovna verstva in kulture, so avtonomne in specifične ter presegajo domet sodobnih znanosti. Imajo avtonomen, epistemičen status in so zmožne dajati odgovore o smislu življenja, na katera ne odgovarjajo ne pozitivne znanosti in ne metafizika. Scheler jih je označil kot *Heilswissen*, ki sodijo med vsemi znanji k najvišjim, nezamenljivim in nenadomestljivim (Habermas 2006; Petkovšek 2008, 128).

Arheologom se za publiko v resnici ni bilo treba nikoli posebej truditi. Še več, običajno že sam akt izkopa-

vanja zadošča za široko zanimanje množic in vnaprej zagotavlja številen obisk, bodisi na najdišču ali kasneje v muzeju. Fascinaciji in široki klasični izobrazbi muzejske javnosti se mora arheologija zahvaliti, da je vse do nedavnega dobro shajala brez interpretacij. Z razvojem informativno komunikacijske tehnologije in predvsem s splošno rabo interneta pa se je značaj javnosti povsem spremenil. Potrebam in zahtevam javnosti so sledile številne spremembe na polju teoretične znanosti in v arheološki etiki, kjer je postala skrb za javnost ena najpomembnejših zahtev arheološke profesionalne etike (Vitelli 1996). Izoblikovala se je nova veja arheološke znanosti, t.j. arheologija za javnost (Merriman 2004; Perko 2008). Spremenili so se tudi muzeji: postal so mediji kulturnih vsebin, zakodiranih v predmetih kulturne dediščine. Njihova skrb je postala dediščina v celoti in ne več zgolj muzejska zbirka. V središče njihovega delovanja je stopila javnost. Poleg edukacijskih nalog opravljajo reformirani muzeji tudi identitetno, socialno in celo terapevtsko poslanstvo v sodobni razcepljeni in razosebljeni globalizirani družbi.

Arheologiji tudi v sodobnem muzeju še vedno pripada opazna naloga. Ena najbolj znanih, pa vendar med arheologi premalo poznanih, je tudi izobraževanje za javnost vseh starosti.

Muzejsko učenje se razlikuje od šolskega in zato muzej šolam ne predstavlja konkurence, temveč je nadvse dobrodošla dopolnitev. Največja prednost je v posredovanju konvivalnega znanja, ki je zakodirano v avtentičnih predmetih kulturne dediščine in ki so zato največja privlačnost in prednost muzejske ponudbe.⁵

šlo do spopadov in masakra lokalnega prebivalstva, kar je privedlo do uničenja arheološke evidence in falsifikacije rezultatov raziskav (Merrimer 2002, 545).

4 Freudova hiša je bila polna arheoloških najdb. Psihoanaliza je na simbolični ravni podobna arheologiji, ki razkriva preteklost plast za plastjo (Newhouse 2005, 108).

5 Konvivalno znanje je znanje, ki ga pridobimo z življenjskimi izkušnjami. Izraz je pogost v filozofskih spisih, npr. pri Petru Sloterdijku.

Učenje s pomočjo avtentičnega predmeta

Kdor boče brati v prihodnosti, mora listati po preteklosti.

(A. Malraux)

Pomen moderne pedagogike za muzejsko delo

Edukativni nameni muzejev in zbirk so razvidni od vsega njihovega začetka (MacGregor, Impey 1985; Lewis 1994). Muzej Ashmolean je nastal z namenom, da bi bile zbirke v pomoč pri študiju gojenecem univerze v Oxfordu, Louvre je bil na koncu 18. stol. med drugim odprt z namenom, da bi služil za vzgojo državljanov in dopolnjeval šolske sisteme. Vzgojni in izobraževalni nameni so vodili k ustanovitvi mnogih angleških muzejev 19. in začetka 20. stol. Severnoameriški muzeji pa imajo močno poudarjeno družbeno vlogo vse od svojih začetkov in so prevzeli pomembno mesto v ameriških izobraževalnih sistemih od dvajsetih let minulega stol. dalje, ko je J. Dana Cotton inovativno posegel v njihovo socialno in edukativno vlogo (Alexander 1996, 13). V drugi polovici 20. stol so muzeji prevzeli opazno družbeno vlogo pri diseminaciji znanja; nastali so številni muzeji znanosti, znanstveno raziskovalni centri so postali velika moda (Maton-Howarth 1990; Hooper-Greenhill 1994a, 672).

Toda kljub opaznemu družbenemu pomenu edukativnih programov v muzejih je ostala njihova izobraževalna vloga vse do šestdesetih let prejšnjega stoletja sramežljivo potisnjena v kot, kar je v okvirih tradicionalnega muzeološkega diskurza, usmerjenega k zbiranju in varovanju zbirk s cilji znanstvenega delovanja, logično (Šola 2003, 56).

Bistven premik v delu z muzejsko publiko, predvsem s šolsko mladino, so prinesla Piagetova spoznanja. Moderna pedagogika je dala revolucionaren pogled na razumevanje učenja kot procesov prenosov in razvoja spretnosti in ne zgolj kot akumuliranje faktov na področju racionalnih znanj. S tem so se muzejem odprle velike priložnosti pri izobraževanju vseh stopenj, posebej na področju vseživljenjskega izobraževanja. Postalo je tudi razumljivo, da brez osnovnega poznavanja pedagoške ali andragoške izobrazbe ter

trajnega sodelovanja s šolskimi strokovnjaki muzejsko delo ne more obroditi pričakovanih rezultatov (Hooper-Greenhill 1994, 683).

Dotik kot prvobitna intelektualna potreba

Temeljna teoretična pedagoška spoznanja o učinkovitosti učenja s pomočjo predmetov segajo vsaj v čase Tomaža Akvinskega, ki je ugotovil, da je človekova kognicija močnejša pri vključevanju čutov. Jan Komenius je s spoznanji o pedagoških procesih učenja ob opazovanju predmetov in narave postavil temelje moderne pedagogike.⁶ V Evropi je postalo učenje s pomočjo predmetov razširjeno zaradi vpliva razsvetljskih spoznanj, ki so poudarjala razvoj samostojnega mišljenja na podlagi opazovanja, presoje in refleksije. Temu je ponekod v Evropi sledilo že v 19. stoletju ustanavljanje šolskih kabinetov in didaktičnih zbirk, ki so bile na voljo po šolah.

Iz modernih filogenetskih in arheo-antropoloških spoznanj vemo, da gre pri temeljnih prijemih moderne pedagogike za prilagajanje najelementarnejšim načinom človekovega učenja z opazovanjem narave. Skozi stotisočletja filogeneze je prešlo učenje z opazovanjem v gene (*in meme*) in je usmerjalo razvoj človekovega fizičnega in umskega ustroja ter pogojevalo načine njegovega pomnjenja (Foley 2002). Učenje s pomočjo predmetov je brez dvoma najučinkovitejše, ker temelji na prvobitnem načinu človekovega preživetja v naravi, ko je bilo njegovo življenje odvisno od učinkovitosti opazovanja, poslušanja, vohanja, okušanja in dotikanja. Zato je še danes najbolj priljubljena oblika učenja z aktivno udeležbo. Iz raziskav muzejske javnosti vemo, da imajo tudi obiskovalci mnogo raje tiste zbirke, kjer sta omogočeni aktivna udeležba in dotikanje muzealij omogočeno (Dean 1996, 26).

⁶ Jan Amos Komenský, rojen 1592 na Moravskem, nosi vzdevek *homo universalis*, je začetnik sodobne andragogike in pedagogike. V delu „*Didactika magna*“ je oblikoval obsežen izobraževalni sistem, v njem se je zavzemal za vseživljenjsko učenje. Napisal je 62 del, v katerih se je zavzemal za unifikacijo vsega človeškega znanja in ustanovitev nekakšne pansofije, ki naj bi bila temelj reformacije tedanje družbe. Ob 400. obletnici njegova rojstva je bil odprt muzej v češkem mestecu Uherský Brod. Obiskala sem ga kot študentka ICOMOS-ove mednarodne poletne šole v Brnu leta 1995 pod vodstvom Vinoša Sofke.

Muzealci bi morali človekovo naravno željo po dotikanju sprejeti kot eno prvobitnih intelektualnih potreb.

Psihološka spoznanja o človekovi percepciji sveta in poti komplementarnega pomnjenja

Sodobno oblikovanje uspešnih razstav, a tudi drugih muzejskih dejavnosti, bazira na psiholoških spoznanjih o človekovi percepciji sveta. Ta temelji na osebnem, kognitivno strukturiranem modelu, ki je odvisen od načina doživljanja realnosti neke osebe. Pri tem imajo velik vpliv kultura, religija, fiziologija, psihologija, socialno-ekonomski status ter rasni in etnični izvor obiskovalca. Človekova kognitivna struktura se oblikuje na temelju konceptov in teorij, generalizacij in zunanjih dražljajev ter faktov, ki jih posreduje okolica. Vse kar človek sliši, vonja in okuša, česar se dotika, ima zelo realen in močan vpliv na njegovo zaznavanje sveta. Vsi zunanji dražljaji potekajo skozi osebni „filter“, ki jih vrednostno oceni, anticipira na podlagi predsodkov ali predsodb in interpretira v okviru predhodnega znanja.

Obiskovalec vstopa v muzej s svojimi lastnimi pričakovanji, predsodki in nekim določenim znanjem. V kolikor se način prezentacije ne ujema z njegovim osebnim „modelom“ sveta (torej znanjem, predsodki, pričakovanji in načinom razmišljanja), se bo počutil neprijetno, nedobrodošel ali celo zavrnjen. Zato večina obiskovalcev v primerih, kjer se semiotični jezik razstave ne ujame z njegovim lastnim (in v polnosti se ujame le zelo redko), potrebuje pomoč v obliki nevsiljive in enostavne interpretacije, ki je lahko grafična, tekstualna ali mehanična. Kolikor bolj se muzealec približa obiskovalcu, toliko bolj se le-ta počuti sprejeto in sorazmerno uspešno temu je njegovo učenje.

Posebej uporabna so razna pomagala, ki obiskovalcu omogočajo rabo čutil. Aktivna udeležba mu omogoča, da se na igriv način pouči o novih temah. Z vzpodbujanjem čustvenega reagiranja se odpre dvo-
tirnost kognicije; z emotivnim in racionalnim zaznavanjem vzpodbudimo aktivnost obeh možganskih polovic. To je najlažje doseči z rabo pojmov, podob ali aktivnosti, ki se navezujejo na vsem domače teme,

npr. družinske teme, vzgoja, hišni ljubljenci, okolje itd. Obiskovalec se z njimi zlahka identificira. Vzbu-
dijo močne emocije in spomine, kar vodi k rekogniciji, poveča interes, vzbuja zanimanje in močno pospeši kompleksen proces učenja.

V muzejih poteka uspešno predstavljanje novih znanj na kontekstualen način in v okvirih obiskovalcu poznane. Pomnjenje je kompleksen proces, ki v spomin „shranjuje“ podatke s pomočjo asociativnih zvez po določenih vzorcih. Z interakcijo obeh možganskih polovic lahko usmerjamo procese učenja po poti komplementarnega pomnjenja in hkrati močno vzpodbudimo kreativen način razmišljanja (Dean 1996, 27).

Temeljna psihološka spoznanja omogočajo razumevanje funkcij obeh možganskih hemisfer pri mentalnih procesih:

Desna hemisfera:

- integralno razumevanje kompleksnih vzorcev, strukturalno in intuitivno rezoniranje,
- percepcija celostnih kontekstov,
- odzivanje na šale, slike, zvoke, vonje in dotik,
- je kreativna stran možganov,
- omogoča razumevanje humorja in abstrakcij, je domena vizualnega razmišljanja,
- je središče učinkovitega učenja.

Leva hemisfera:

- prevaja percepcije v logične, semantične in fonetske podobe komunicira preko logično analitične misli,
- je središče logičnega mišljenja,
- kontrolira rabo jezika in racionalnega rezoniranja, omogoča branje, štetje in digitalno komunikacijo,
- omogoča razumevanje in procesiranje konkretnih faktualnih informacij,
- je logična, običajno dominantna polovica možganov (značilnost sodobne zahodne civilizacije).

Leva hemisfera nadzoruje logično analitične procese, medtem ko je desna stran namenjena holističnemu, integralnemu razumevanju in je v šolah zahodnega sveta močno podhranjena. Velik del šolskih kuriku-

lov bazira prvenstveno na logični kogniciji. Učne vsebine so koncentrirane na pomnjenje pomenov, funkcij, konceptov, vzrokov, formul in definicij. Učenje je usmerjeno k pomnjenju pozitivistično nanižanih podatkov, kar je domena leve možganske polovice. Če pri racionalnih miselnih operacijah vzpodbudimo delovanje desne hemisfere, ki budi asociacije v kontekstualnih sklopih in intuitivnost, sta pomnjenje in učenje bistveno uspešnejša, spominski zapis pa trajnejši (Dean 1996, 30).

Muzeji z avtentičnimi muzealijami, ki so nosilci idej in vsebin, prezentiranih kontekstualno in interpretativno, so idealno učno okolje ne le za šolarje, temveč predvsem za vseživljenjsko učenje. V kolikor muzej poskrbi, da obiskovalci zaposlijo svoje čute in se z interpretacijami ali asociacijami emotivno „odprejo“, imajo muzeji velike možnosti, da postanejo in ostanejo ena najpomembnejših edukativnih kulturnih ustanov (Maton-Howarth 1990, 175).

Vendar muzeji na področju pedagoških dejavnosti niso tekmeči šolam in jih tudi ne morejo nadomestiti, nasprotno, učenje s pomočjo avtentičnih predmetov in drugega muzejskega gradiva odlično dopolnjuje in nadgrajuje šolske kurikule. Muzejsko izobraževanje je moč dopolniti z aktivnimi udeležbami učencev pri raziskovanjih na muzejskem gradivu, z izposojjo predmetov, pripravami učnega gradiva v obliki filmov, z učnimi potmi, delavnicami itd.

Učenje v muzeju je v nasprotju s šolskim ali univerzitetnim izobraževanjem usmerjeno v proces doživljajskega bogatenja in družabnega sodelovanja, ki v sodobnem urbanem okolju močno povečuje kulturni in socialni, posredno s tem tudi ekonomski kapital (Bourdieu 1983). V nasprotju s šolskim sistemom, ki je usmerjen v pridobitev spričevala, je izobraževanje v muzejih usmerjeno v osebno rast in oblikovanje trdnih družbenih skupin. Iz skoraj stoletne ameriške izkušnje izhaja, kako uspešni so muzeji pri premoščanju socialnih razlik in zmanjševanju družbenih stereotipov (Alexander 1996). S tega vidika je delo s šolsko populacijo mnogo več kot le oblikovanje kasnejše publike in navajanje na muzej kot središče vsestranskega izobraževanja. Je preoblikovanje muzeja

v stičišče kultur, mesto druženja in šola demokracije (Dean 1996, 24; Newman, McLean 2006).

Med muzejskim in šolskim izobraževanjem pa niso očitne razlike zgolj v kogniciji, temveč so opazne tudi pri metodoloških pristopih. Metodološki pristopi in izbor vsebin se razlikujejo od skupine do skupine, ne glede na starost, stopnjo izobrazbe ali socialni izvor. Ena izmed velikih prednosti muzejev je skoraj neomejena zmožnost prilagajanja individualnim potrebam svoje publike (Thinesse-Demel 2001, 16).

Prednosti izobraževanja v muzejih

Muzejsko izobraževanje ima nekaj izrazitih prednosti, ki jih je treba pri ponudbi na tržišču upoštevati:

- muzeji so izjemno stimulaturna učna okolja, kjer produktivni procesi mimogrede prerastejo v kreativnost,⁷
- muzejsko delo je že v osnovi usmerjeno v razumevanje in razlaganje kulturnih razlik, zato je muzejsko intelektualno okolje naklonjeno preseganju kulturnih in drugih razlik ter sklepanju medkulturnega dialoga,
- muzeji lahko ponudijo zanimivo in izjemno uspešno izobraževanje za vse starostne skupine obiskovalcev.⁸

Toda v ta namen muzejsko učenje ne sme temeljiti na predavanjih in (dolgočasnih) vodstvih strokovnjakov, temveč na „opredmetenem“ učenju in ob dejavnostih, ki omogočajo učenje na igriv, doživljajski način. Aktivno vključevanje udeležencev vzpodbudi njihov raziskovalni in kreativni duh ter poveča njihovo doživljajsko odprtost (Hooper-Greenhill 1994a, 677). Učenje ob muzejskih predmetih ima zaradi mnogoplastnih kognitivnih procesov poleg direktnih učinkov tudi manj opazne, dolgotrajne posledice. Mnoga

7 Eden temeljnih problemov tehnološko visoko razvite družbe in odsotnost individualne kreativnosti, kar je npr. tudi tesno povezano z nezavidljivo družbeno vlogo sodobnega delavstva (Sloterdijk 1993, 71).

8 V ostareli Evropi se spričo značilnosti hitrega spreminjanja postmodernističnega sveta na vseh ravneh čedalje bolj uveljavlja paradigma vsesplošnega, vseživljenjskega učenja.

Slika 1 Shematični prikaz učenja s pomočjo muzejskega predmeta na nižji zahtevnostni stopnji (Hooper-Greenhill 1994, 672).

spoznanja, ki so se oblikovala ob „opredmetenem“ učenju ali z aktivnostjo, kasneje v podobnih življenjskih situacijah privrejo na plan, se poglobljajo ter odpirajo nove vidike razumevanja (Angela 1988).

Interaktivne metode z rabo replik, včasih tudi avtentičnih predmetov, ki to prenesejo, omogočajo ponoviti stare tehnologije, materiale in jih primerjati s sodobnimi. Z rabo muzejske dokumentacije in drugega gradiva lahko postane interpretacija preteklosti močna individualna kreacija.

Za razliko od šolskih načinov učenja ima muzej veliko prednosti pri kombiniranju z ogledi kulturnih spomenikov *in situ*, ki jih lahko uspešno povezujejo z muzealijami ter lokalnimi identitetnimi vsebinami.

„Opredmeteno“ učenje

Učenje s pomočjo predmeta poteka na bazi osnovnih petih čutov zaznavanja zunanjega sveta. Proces poteka v obliki akumulacije toliko vrst zaznav o predmetu, objektu učenja, kot je le mogoče. Te podatke v nadaljnjem procesu učenci obravnavajo z ozirom na že usvojeno znanje in izkušnje iz vsakdanjega življenja, kar med seboj primerjajo. Sledijo izpeljave hipotez in dedukcije, poskusi prepoznavanja pomena predmeta skozi različna zgodovinska obdobja in kulturne kontekste. Interpretacije ne smejo biti enoznačne, kar

bi pomenilo bistveno okrnjenje kreativnih procesov samostojnega mišljenja. Individualne interpretacije imajo v teh primerih enako težo kot znanstvene, seveda z ozirom na reference (Hooper-Greenhill 1994, 680).

Usvojena polja znanja se v naslednji stopnji lahko širijo na analogne predmete ali na območje pisnih virov, fotografskega gradiva, zemljevidov in ostalega muzejskega dokumentarnega gradiva. V vsakem od teh primerov se lahko nasloni na muzejski arhiv ali dele zbirk, ki niso na razstavi. V primeru učenja s pomočjo arheoloških predmetov se to znanje lahko širi z obiskom najdišča *in situ* na okolje in človekove posege vanj ter načine varovanja celotne kulturne dediščine v okolju itd.

Kreativnost se povečuje z risanjem ali fotografiranjem predmetov ali postopkov njihove uporabe. Predmet, s katerim lahko ponazorimo določene funkcionalne procese ali tehnološke postopke, je še dodatna obogatitev in pomembno doprinaša k okrnjeni gibalni inteligenci sodobnega človeka.

Eksperimentalna arheologija ponuja veliko možnosti za učenje na vseh starostnih stopnjah. Posebej vabljiva je tudi zato, ker vključuje tradicionalna lokalna znanja, kot so tehnološka in obrtna znanja ali pa znanja o rastlinstvu in živalstvu, o rudah in njihovem izkoriščanju itd. Taka doživetja bogatijo človekovo

Slika 2 Shematični prikaz učenja s pomočjo muzejskega predmeta, nadgradnja nižje zahtevnostne stopnje (Hooper-Greenhill 1994, 672).

individualno znanje in spretnost, kar omogoča edinstveno doživetje preteklosti.

Predmeti so mnogo privlačnejši za učenje kot npr. knjige, vendar je treba za nadgradnjo osnovne stopnje zahtevnosti in doseganje višjih ciljev procese „opredmetenega“ učenja razširiti na rabo drugih virov, ki omogočajo dostopnost do podatkov, zakodiranih v predmetih kulturne dediščine (Taborsky 1990). Velikega pomena je interdisciplinarni pristop, ki odpira sodobnemu človeku nov vpogled v ozko zamejen svet znanosti in mu omogoča novo vrednotenje humanističnih znanj.

Muzejski predmeti so lahko vir mnogih informacij, vendar je potrebna izbira pravilne metode, da jih lahko posredujemo na igriv in doživljajsko bogat način. „Opredmeteno“ učenje kaj hitro obrodi inovativne pristope tudi pri učenju spretnosti in razvijanju samostojnega mišljenja. Je pomemben postopek pri razvijanju jezikovnih sposobnosti in izvirnega izražanja, povezanega z občutki in zaznavami zunanjega sveta. Slednje je v času visoke stopnje družbene od-tujenosti še posebnega pomena.

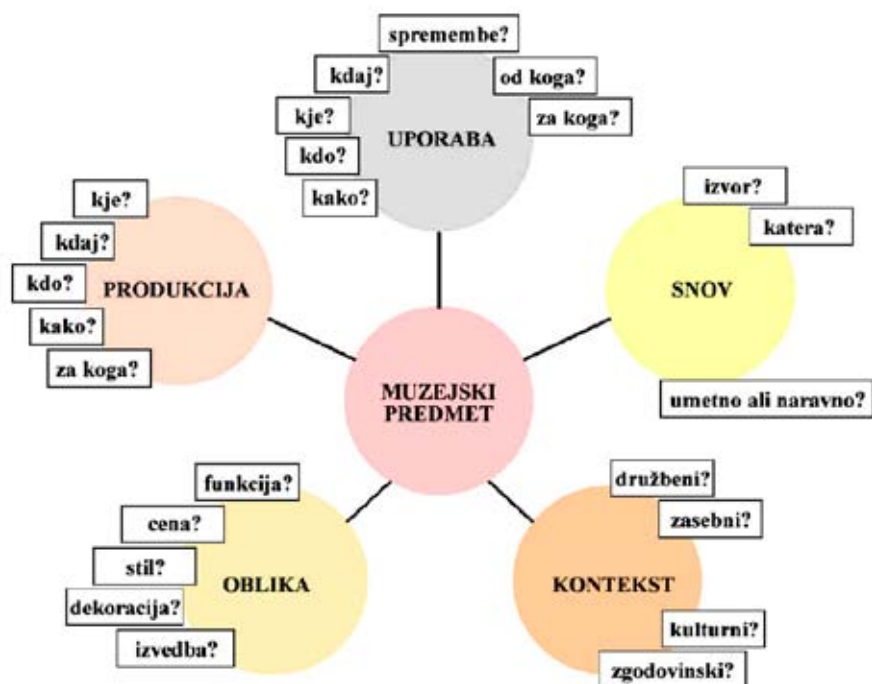
Muzeji poleg učenja ob konkretnih predmetih in temah kulturne dediščine, usposabljaajo tudi v številnih miselnih operacijah, med najbolj cenjene v moderni informacijski družbi sodijo:

- uporaba referenc, v smislu iskanja, izbiranja ali abstrahiranja informacij,

- usposobljenost pravilnega razumevanja informacije in njenega interpretiranja,
- sposobnost komunikacije, ki nauči uporabnika, da informacije strukturira in jih izrazi v različnih oblikah,
- sposobnosti prevajanja, razumevanja in pravilne rabe informacij različnih oblik in izvora (pisne, virtualne, zakodirane v predmetih, branje geografskih kart, raba enciklopedij...),
- sposobnost izražanja in uporabe različnih medijev,
- sposobnost razmišljanja v hipotetični in deduktivni obliki,
- sposobnost sintetiziranja fragmentov znanja v nov model razmišljanja,
- evalvacijska usposobljenost presojanja vrednosti neke informacije v luči veljavnih kriterijev.

Učenje kot uspešna marketinška poteza?

Edukativne dejavnosti so domala v vseh muzejih zaradi širokega tematskega spektra in multidisciplinarnosti (geografija, zgodovina, spoznavanje narave, arheologija, naravovarstvo, etnologija...) na vseh stopnjah izobraževanja ena pomembnejših muzejskih ponudb.

Slika 3 Shematični prikaz učenja s pomočjo muzejskega predmeta za višjo stopnjo (Hooper-Greenhill 1994, 673).

- Z usmerjanjem muzejskih dejavnosti v izvirne edukativne ponudbe, lahko le-te predstavljajo znaten vir muzejskega dohodka.
- Izdajanje publikacij, ki upoštevajo izobraževalne kurikule, služi lahko kot dober pripomoček pri šolskih dejavnostih ali pri usposabljanju učiteljev. V ta namen služijo tudi kompleti predmetov ali njihovih kopij s spremnimi interpretativnimi teksti, ki jih dobijo šole na trajno ali začasno posodo za didaktično rabo.
- Marketinško pomeni tudi eno od dejavnosti, ki z velikim številom obiskovalcev prinese tudi ekonomski profit okoliškemu prebivalstvu.
- Izkušnje iz zahodnih dežel kažejo, da so z edukativnimi programi povezana tudi mnoga sponzorska sredstva.
- Z edukativnimi programi se povečujejo možnosti za pridobitev dodatnih finančnih sredstev od lokalnih ali regionalnih oblasti.

Izkušnje nekaterih slovenskih muzejev kažejo, da je bolj oddaljene šole možno pridobiti kot uporabnike s celodnevniimi, kompleksnimi učnimi programi, ki

vključujejo poleg ogleda muzeja tudi praktične delavnice na kurikularno temo in/ali ogled izbranega spomenika.⁹

Mnogi tuji muzeji so razvili tudi bogato ponudbo interdisciplinarnega izobraževanja za učitelje in vzgojitelje.

Učenje kot korak k demokratizaciji muzeja in družbe

Ena od preizkušenih oblik sodelovanja z lokalno skupnostjo v Sloveniji so študijski krožki (Bogataj 2005). Študijski krožki so nastali na Švedskem, kjer veljajo za način življenja, ker omogočajo h kakovosti sožitja in omogočajo ter pospešujejo razvoj neformalnega

⁹ Izkušnja iz skoraj desetletne pedagoške dejavnosti Gorenjskega muzeja v Kranju, ki je s ponudbo ogleda Prešernove rojstne hiše v Vrbi, ogledom Prešernovega muzeja in arheološke stalne razstave Železna nit ter delavnicami na temo prazgodovinskega načina izdelave obleke naletela na velikanski odziv v slovenskih šolah za tiste razrede, kjer se ponujeni program domala ujema s kurikularnimi vsebinami. V času, ko je muzej nudil zgolj ogled Prešernovega muzeja ali arheološke stalne razstave, so se za obisk odločale le bližnje šole.

izobraževanja. Organizirajo jih v muzejih, gledališčih, arhivih in knjižnicah. Teme so vzete tudi iz neformalnih, kovivalnih zakladnic znanja, kar je največji primanjkljaj formalne izobrazbe. Znanje podajajo prožno in hitro, poteka na demokratičnih načelih in načelih enakopravnosti. Procesi učenja potekajo pri takem načinu skupinskega dela recipročno. Vodja študijskega krožka je odgovoren za organizacijo in povezovanje, udeleženci o temi razpravljajo z mnogih vidikov, pri čemer ne gre za iskanje „enotnega“ pogleda, temveč za prepoznavanje različnih pogledov na temo. Vodja krožka vzpodbuja demokratično vzdušje v skupini in skrbi za oblikovanje končnega izdelka. Ta je lahko razstava, publikacija ali urejen arhiv. Študijski krožki obsegajo različne dejavnosti, kot so cikli predavanj na izbrane teme, delavnice in tečaji, učenje umetnih in tradicionalnih obrti, učenje dialektičnih posebnosti jezika, ljudska glasba in plesi, pohodi z ogledom najdišč in naravnih znamenitosti itd. Članom študijskega krožka so pri delu na voljo muzejska dokumentacija, arhiv in (pod določenimi konservatorskimi pogoji) tudi zbirka in svetovanja muzejskih strokovnjakov.¹⁰

Študijski krožki so se izkazali kot pomembna oblika sodelovanja z javnostjo na način enakovrednega partnerstva, ki na eni strani pripomore k nastajanju alternativnih interpretacij in beleženju kolektivnega spomina, na drugi strani pa preoblikuje odnos muzealcev do uporabnikov. Oblika študijskih krožkov je lahko pomembna vmesna stopnja k preoblikovanju tradicionalnega muzeja v moderno, k uporabnikom usmerjeno ustanovo (Mijoč, Kranjc, Findeisen 1993).¹¹ Študijski krožki veliko pripomorejo k temu, da okolje spremeni svoj odnos do muzeja in kulturne dediščine v celoti.

¹⁰ Z obliko študijskih krožkov so prišli npr. nekateri muzeji v Sloveniji do pomembnih podatkov o zamolčanih povojnih dogodkih in z udeleženci oblikovali nekaj dobrih publikacij ter razstav, ki so postale prva alternativa zgodovinskemu spominu.

¹¹ Priročnik za študijske krožke avtoric N. Mijoč, A. Kranjc in D. Findeisen je namenjen vsem, ki bi se radi učili ali pomagali komu, da bi se kaj naučil.

Zaključek

Muzejska sporočila z interdisciplinarnostjo presegajo šolsko in akademsko-znanstveno intelektualno kognicijo. Obsežno področje muzejskega izobraževanja je polje ljudske modrosti, ki jo sicer tako malo najdemo v uradnih šolskih kurikulumih. Učenje iz drugačnih kulturnih kontekstov odpira možnosti vstopa v svet alternativnih episteme, t. j. različnih sistemov znanj in spoznavanja oblik svetovnih nazorov skozi zgodovino (Hooper-Greenhill 1992).

Še pomembnejše so kulturne in simbolne vsebine, ki segajo na območja zavestnega in razumskega, a tudi intuitivnega in nezavednega. Nezavedno je v človeku obsežno in mogočno, in v primeru zanikanja celo zelo nevarno področje, ki so ga veliko pred Freudom in Jungom razlagali simboli znotraj posameznih kultur. Kulture pa so domena muzejev in v resnici jih smemo razumeti tudi kot mnogoplastne, semantične sisteme simbolov, o katerih nam na arhetipski ravni govorijo mitologije vseh časov.

Muzeji imajo neopazno moč izobraževati javnost na polju etike in estetike, kar so temeljni kamni življenjskih modrosti. Muzej je prostor, kjer sta se čuvali čustvena in duhovna inteligenca z lepoto in nadčasnimi resnicami, še preden so jo senzacionalistično odkrili ameriški psihologi. In kar je še bolj pomembno v današnji demokratični družbi, se to dogaja v nasprotju z vsemi oblikami verskega učenja, ni zavezano nobeni konfesionalni obliki in ga ne zavezuje nobena politična moč (Sloterdijk 2003, 111).

Filozofi opozarjajo, da sodi k poglavitnim motivom modrostne literature svarilo pred napačno modrostjo, pred znanjem glave in učenostjo, pred oblastnim mišljenjem in arogantno intelektualnostjo. K virom modrosti lahko prištejemo tudi muzej, ki je najbolj primerno mesto za učlovečevanje sodobne družbe.

V tem je velika prednost muzejskega izobraževanja, a tudi neznosna teža odgovornosti. Če se ji izognemo, potem svojega temeljnega poslanstva na polju kulturne dediščine nismo opravili.

Summary

The museum message with interdisciplinarity exceeds educational and academic-scientific intellectual cognition. The extensive field of museum education is the field of folk wisdom, which is otherwise hardly present in official school curricula. Learning from different cultural contexts opens the possibility of entering the world of alternative epistemes, the so-called different systems of knowledge, and learning forms of world views through history (Hooper-Greenhill 1992). Cultural and symbolic contents are even more important, extending as they do into the realm of the conscious and intellect, but also into the realm of intuitiveness and the unconscious consciousness. The unconscious in a human being is an extensive and imposing, and in the case of denial, even a dangerous realm, which long before Freud and Jung were explained through symbols in different cultures. Cultures are the domain of museums and in reality we can understand them as multilayered, semantic systems of symbols, about which the mythologies of every age speaks to us on the archetypal level.

Museums have the imperceptible power of educating the public in the field of ethics and aesthetics, which are the foundation stones of the wisdom of life. The museum is a space, where emotional and spiritual intelligence were protected with beauty and timeless truth before they were sensationally discovered by American psychologists. What is even more important in the democratic society of today are the facts that, this took place in opposition to all forms of religious doctrine, is not connected with any specific confessional form and is not bound to any political power (Sloterdijk 2003, 111).

Philosophers contend that a warning of the dangers of false wisdom is a main motive of wisdom literature: a warning against the knowledge of head and learning, against authoritative thought and arrogant intellectuality. Amongst the sources of knowledge one may also count the museum, which is one of the most appropriate places for the humanisation of modern society.

In this lies the great advantage of museum education, but also the unbearable weight of responsibility. However, if we avoid these, then we have failed to carry out our fundamental mission in the field of cultural heritage.

Literatura

ALEXANDER, P. E. 1996, *Museums in Motion. An Introduction to the History and Functions of Museums*. – London, New Delhi.

ANDERSON, L. M. 2008, The Future of Museums in the Information Age. – V: P. Marty, K. Burton Jones (ur.), *Museum Informatics. People, Information, and Technology in Museums*, New York, London, 293–299.

ANGELA, A. 1988, *Musei (e mostre) a misura d'uomo. Come comunicare attraverso gli oggetti. Teoria di comunicazione e didattica dell'immagine* (Gamaleri G. ur.). – Rim.

ANICO, M. in E. PERALTA (ur.) 2009, *Heritage and Identity. Engagement and Demission in the Contemporary World*. – London, New York.

AUFFERMANN, B. in J. ORSCHIEDT 2006, *Die Neanderthaler. Auf dem Weg zum modernen Menschen*. – Stuttgart.

BOGATAJ, N. et al. 2005, *Študijski krožki od zamisli do sadov v prvem desetletju*. – Ljubljana.

BOURDIEU, P. 1983, The Forms of Capital. "Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital." – V: R. Kreckel (ur.), *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt. Sonderheft 2*, Goettingen, 183–98 (dostopno na <http://www.knowledgepolicy.com/2005/08/bourdieu-forms-of-capital.html> (dostopno 25. 11. 2008)).

DEAN, D. 1996, *Museum Exhibition. Theory and Practice*. – London, New York.

FOLEY, R. 2002, Parallel tracks in time: Human evolution and archaeology. – V: B. Cunliffe, W. Davis, C. Renfrew

(ur.), *Archaeology. The Widening Debate*, Oxford, New York, 3–42.

HABERMAS, J. 2006, Predpolitične podlage demokratične pravne države? – *Tretji dan*, 35 (marec/april) 2006, 3–4.

HOOPER-GREENHILL, E. 1992, *Museums and the Shaping of Knowledge*. – London, New York.

HOOPER-GREENHILL, E. 1994, Museum education. – V: J. Thompson, *Manual of curatorship. A guide to museum practice*, (2nd Edition), Oxford, 670–689.

MACGREGOR, A. in IMPEY, O. (ur.) 1985, *The origins of Museums. The Cabinet of Curiosities in sixteenth – and seventeenth – century Europe*. Oxford.

MAIER, J. 1995, The Ancient Near East in Modern Thought. – V: J. Sasson (ur.), *Civilisation of the Ancient Near East*, Peabody, 107–120.

MATON-HOWARTH, M. 1990, Knowing objects through an alternative learning system: the philosophy, design, and implementation of an active learning system for use in museums and heritage institution. – V: S. Pearce (ur.), *Objects of knowledge*, London, 174–203.

MERRIMAN, N. 2004, *Public Archaeology*. – London, New York.

MIJOČ, N., A. KRANJC in D. FINDEISEN 1993, *Študijski krožki*. – Ljubljana.

MITHEN, S. 1996, *The Prehistory of the Mind. A search for the origins of art, religion and science*. – London.

NEWHOUSE, V. 2005, Art or Archaeology: How Display Defines the Object. – V: V. Newhouse, *Art and the Placement*, New York, 108–141.

- TRIGGER, G. B. 2006, *A History of Archaeological Thought*. – Cambridge.
- NEWMAN, A. in F. MCLEAN 2002, Architectures of inclusion: museums, galleries and inclusive communities. – V: R. Sandell (ur.), *Museums, Society, Inequality*. Abingdon, (rep. 2006) New York, 56–68.
- PERKO, V. 2008, Arheologija za javnost = Public archaeology. – *Arheo* 25, Ljubljana, 113–130.
- PETKOVŠEK, R. 2008, „Vsa novost“ krščanstva. – *Nova revija* 27, št. 312/314, 116–134.
- RENFREW, C. 2002, Genetics and language in contemporary archaeology. – V: B. Cunliffe, W. Davis, C. Renfrew (ur.), *Archaeology. The Widening Debate*, Oxford, New York, 43–76.
- RENFREW, C. in P. BAHN 2000, *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. – London.
- RUGGERI T. in C. MARIA (ur.) 2007, *Musei sulle rovine. Architetture nel contesto archeologico*. – Milan.
- SLOTERDIJK, P. 2003, *Kritika ciničnega uma*. – Ljubljana.
- ŠOLA, T. 2003, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji. Prema kibernetičkom muzeju*. – Zagreb.
- THINESSE-DEMEL, J. 2001, Museum education as a tool for Museums. – V: J. Thinesse-Demel (ur.), *Education as a Tool for Museums*. Final Report on the Socrates Project Musaeam, Budimpešta, 6–11.
- TRIGGER, G. B. 2007, Cross-Cultural Comparison and Archaeological Theory. – V: L. Meskell, W. R. Preucel, *A Companion to Social Archaeology*. Oxford, 43–65.
- VITELLI, D. K. 1996, *Statements on archaeological ethics from professional organizations, Archaeological Ethics*. – V: K. Vitelli, *Archaeological ethics*, 253–65.
- WHITEHOUSE, H. 1995, Egypt in European Thought. – V: J. M. Sasson (ur.), *Civilisation of the Ancient Near East*, Peabody, 15–31.

Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary translated by: Phil Mason

ddr. Verena Perko
Gorenjski muzej
Savska cesta 34
SI-4000 Kranj
verena.vidrih-perko@gorenjski-muzej.si

Čebelice: življenjska zgodba nekega mozaika

The Bees: the life story of a certain mosaic

Bernarda Županek

Izvleček: Prispevek predstavlja življenjsko zgodbo Čebelic, mozaika iz rimskega mesta Emona (danes Ljubljana), ki je bil v 30-ih letih 20. stol. predelan tako, da je v novem kontekstu dobil novo uporabnost in nov pomen. Glede na druge primere predelav emonske antike v 30-ih letih 20. stol. menimo, da je tovrstno recikliranje citiranja preteklosti, spojeno v kolaž s sodobnimi elementi, del širšega pojava referiranja na prestižno, ugledno, starodavno emonsko preteklost v Ljubljani v tem obdobju.

Ključne besede: Emona, mozaik, Čebelice, biografije predmetov, Ivan Jelačin, Avgust Černigoj

Abstract: The paper presents the life story of the Bees, a mosaic from the Roman town of Emona (modern Ljubljana), which was reworked in the 1930s in such a way as to give it new function and meaning in its new context. It is the opinion of the author that other examples of the reworking of Roman Emona in the 1930s suggest that this type of recycling and citation of the past, fused with a collage of modern elements, are part a wider phenomenon of referring to the highly prestigious, well respected ancient past of Emona in Ljubljana in this period.

Key words: Emona, mosaic, the Bees, the biographies of artefacts, Ivan Jelačin, Avgust Černigoj

Kot poklon spoštovanemu profesorju sem napisala nekaj o uganki iz zbirke Mestnega muzeja, ki si jo že dolgo želim razvozlati. Morda ga bo veselilo, da moj prispevek posega na področje, s katerim se je intenzivno ukvarjal, na področje raziskovanja rimskih mozaikov. Hkrati pa se dotakne področja, s katerim se angažirano ukvarja v zadnjem času: varovanje in ohranjanje dediščine.

Vemo, da naj bi bil mozaik Čebelice v osnovi rimski, iz Emona, in da je bil mnogo kasneje, verjetno v tridesetih letih 20. stol. predelan (Bogovčič 1977, 15, risba A 1–2). Kdo je naredil ta mozaik? Kdaj? Kdo ga je preoblikoval? Zakaj? Kako je bil preuporabljen? Kaj je preoblikovani mozaik pomenil? Kakšno funkcijo je opravljal? Zakaj je napravil toliko poti? Kakšna je življenjska zgodba tega predmeta?

Uvod: Čebelice

V Mestnem muzeju Ljubljana je od leta 1997 shranjen, od 2006 pa tudi delno razstavljen mozaik Čebelice. Mozaik je poimenovan po motivu, ki ga prikazuje: čebele v šesterokotnih okvirjih, ki verjetno predstavljajo satje (Bogovčič 1977, 15; Curk 1995, 76) (*sl. 1–4*). Šesterokotniki s čebelami so bili v obeh poznanih postavitvah postavljeni v pravokotno kompozicijo, ki jo obroblyajo črno-beli meandri.

Življenjska zgodba nekega predmeta ...

Ali ima predmet lahko življenjsko zgodbo? Tako kot ljudje gredo tudi predmeti skozi vrsto sprememb, od darila do potrošne robe, do neodtujljive lastnine, zato lahko rečemo, da imajo svojo življenjsko zgodbo (Hoskins 2006, 74). Tu lahko dostavimo – več bomo o tem rekli kasneje – da ljudje vpisujejo dele svojih lastnih življenjskih zgodb v predmete, tako da življenjska zgodba predmeta vedno nastaja v interakciji, prepletu z ljudmi.

Slika 1 *Mozaike Čebelice pred stopniščem Jelačmove vile (foto M. Slabe).*

Biografija oziroma življenjska zgodba predmeta opisuje pot predmeta od nastanka do propada, njegove transformacije in delovanje na ljudi, ki ga uporabljajo. Kaj je konec predmeta, zadnja postaja v njegovem življenju? Na to vprašanje sta na voljo dva odgovora. Prvi pravi, da predmet živi od nastanka preko uporabe do depozicije. Drugi razlaga, da mora življenjska zgodba predmeta govoriti od nastanka preko uporabe, depozicije, odkritja, interpretacije, razstavljanja (Holtorf 2002, 50–55). Bližje mi je slednji; namreč tudi to, kar strokovnjaki naredimo s predmetom – ga odkrijemo, očistimo, damo v depo, opišemo in tako naprej – je ena od oblik interakcije med predmetom in človekom in zato nadaljnje življenje predmeta.

Koncept življenjske zgodbe predmeta je v zadnjih treh desetletjih zbudil veliko zanimanja med antropologi in arheologi (prim. Appadurai 1986; Kopytoff 1986; Holtorf 2002; Hoskins 2006). Pri tem je bil eden ključnih mejnikov izid zbornika *The Social Life of Things* leta 1986, ki ga je uredil Arjun Appadurai. Odmevna sta bila predvsem njegov uvodnik (Appadurai 1986) in članek Igorja Kopytoff (Kopytoff 1986); oba sta raziskovala idejo, da imajo predmeti lahko družbeno življenje, da krožijo med ljudmi in so pogosto rekontekstualizirani. Te ideje so sprožile vrsto študij o „poteh“ predmetov in njihovih biografijah.

Kako smo ljudje in predmeti povezani? Alfred Gell (1998) je oblikoval teorijo o ustvarjanju umetniških predmetov, ki jo lahko uporabljamo kot teorijo o ustvarjanju vseh oblik materialne kulture. Gell pravi, da so umetniški in drugi predmeti narejeni z name-

nom, da bi vplivali na misli in dejanja drugih. Tako predmeti utelešajo kompleksne odločitve in posredujejo pri družbenem delovanju. Gell (1998) je predlagal aktiven model življenjskih zgodb predmetov: predmeti, ki prevzemajo vrsto identitet, kot na primer uvožena dragocenost, zakladi prednikov ali artikel masovne porabe, so v stalni interakciji z ljudmi, ki si jih ogledujejo, jih uporabljajo in se jih skušajo polastiti. Predmeti in ljudje se znotraj mreže časa, premikanja in sprememb stalno spreminjamo, in te spremembe oseb in predmetov so med seboj tesno prepletene (prim. Gosden, Marshall 1999).

Zadnje študije odnosa predmet-ljudje skozi koncept biografije predmeta v ospredje postavljajo delovanje predmeta in namere njegovega ustvarjalca, ki so vdelane v predmet (prim. Hoskins 2006, 74–75; Shanks). Predmeti niso zgolj ozadje, rekviziti človeškega delovanja, ampak so njegov sestavni del, saj so vpleteni v različne trenutke produkcije, uporabe, menjave znotraj družbenih kontekstov. Koncept življenjske zgodbe predmeta se danes uporablja kot analitično orodje za ponovno izpraševanje povezav med ljudmi in predmeti z namenom pogledati odnos človek: predmet z druge perspektive.

...od nastanka do danes

Mozaik, ki je bil kasneje predelan v Čebelice, je bil narejen v rimskem mestu Emona. Bil je večbarven, po mnenju Ive Curk z upodobitvijo cvetov (Curk 1995, 76). Krasil je sobo v eni od emonskih hiš v jugovzhodnem delu Emone. Po mozaiku so njegovi lastniki hodili, ga redno čistili, nanj postavljali sedeže in mize. Potem ga niso več uporabljali: morda so hišo preuredili in nad našim mozaikom naredili nov tlak, morda pa so hišo kakih 200 let po izdelavi mozaika opustili. Kakorkoli, mozaik je prekrila zemlja, končalo se je obdobje uporabe in začelo obdobje depozicije.

Mozaik je ležal pod zemljo verjetno do leta 1935, ko je na Emonski cesti 8 začel adaptirati pritličje svoje na novo kupljene vile ljubljanski veletrgovec Ivan Jelačin. Sprva je nameraval imeti v njej le pisarniške prostore (stanoval je na bližnji Emonski 2), leta 1936 pa je v novi vili že bival in vložil prošnjo na mestno glavarstvo za adaptacijo drugega nadstropja in podstrešja. Najkasneje v začetku leta 1939 so bile vse adaptacije končane in maja 1939 je dobil Ivan Jelačin za svojo vilo na Emonski 8 uporabno dovoljenje.¹

Domnevam torej, da je bil nekako med letom 1935 in letom 1939 naš mozaik najden, predelan in postavljen pred vhodno stopnišče Jelačinovo vile (sl. 1).² Zaradi dolge depozicije v vlažni zemlji je postal prej

Slika 2 Postavljanje mozaika Čebelice ob spomeniku Emonca (foto J. Gorjuš, arhiv ZVKDS, RC).

Slika 3 Mozaik Čebelice v Emonski kleti tik pred dvigom in predstavitvijo v depo Mestnega muzeja leta 1997 (foto D. Snoj, arhiv MGML).

1 Podatki iz Zgodovinskega arhiva Ljubljane.

2 Nekaj dvoma v to datacijo odkritja in predelave (ne pa tudi postavitve pred stopnišče vile) mozaika zbuja kratka notica v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (Rokopisna zupščina Vladislava Fabjančiča, arhivska enota 67, Knjiga hiš VI–IX, VII del – Krakovo), ki pravi, da je „leta 1884 Kavarnar Nikolaj Rener gradil dvonadstropno hišo na Emonski 8a in da so pri gradnji odkrili emonsko mestno kloako, rimski mozaik in več drugih izkopanin“. Je bil to morda mozaik, ki je bil predelan v Čebelice? Seveda je možnosti, kdaj je bil mozaik odkrit in kdaj predelan, veliko. Kako zelo veliko, nakazuje odlomek iz tipkopisa J. Šašla v arhivu MGML, ki govori o kontinuiranem interesu Ljubljancev za emonske mozaike: „Nikjer ni zabeleženo – vendar kažejo arheološka izkopavanja, da so v nekem smislu iskali mozaike in jih tudi izkopavali, posebej v 17. in 18. stoletju. Tedaj verjetno ugledne meščanske družine za svoje vrtove ali tudi zbirke. Tudi za časa V. Vodnika je bil odnos do teh starin zelo živ; sporočeno je, da se je prav županstvo v Ljubljani zavzelo za posamezne primere, in tudi mozaik poizkusilo shraniti.“

čvrst mozaik zelo krhek, poškodoval ga je lahko vsak udarec z orodjem. Iva Curk domneva, da so ga zaradi poškodb ob odkritju izdatno dopolnili in pri tem spremenili cvetove v čebele (Curk 1995, 76). Morda lahko postavitev predelanega mozaika pred vhodno stopnišče vile postavimo v poletje 1939, saj eden od šestkotnih elementov mozaika nosi na hrbtni strani datum 1. VII. 1939 (Bogovčič 1977, 17, podnapis sl. 3).

Ko je bilo po drugi svetovni vojni Jelačinovo premoženje nacionalizirano, je postala njegova vila upravna stavba trgovskega podjetja Mercator, mozaik pa je nekaj časa še ostal na svojem prostoru pred vhodom v vilo. Leta 1972 je želel Mercator stopnišče, pred katerim je bil mozaik (sl. 1), obnoviti in mozaik odstraniti, zato je takratni Zavod za varstvo dediščine

Slika 4 Del mozaika Čebelice na stalni razstavi Mestnega muzeja (foto M. Paternoster, arhiv MGML).

določil, da je treba mozaik prenesti drugam (Bogovčič 1977, 15). Mercator je naročil delavce, ki pa so mozaik nestrokovno dvignili in poškodovali. To in nesporazum, kdo in koliko naj bi prispeval za ohranitev mozaika, je odmevalo tudi v dnevnem časopisju (Tedenska tribuna, 27. 9. 1972).

Takrat so mozaik Čebelice začasno zavarovali študentje Fakultete za arhitekturo tako, da so izkopane kose odnesli na fakulteto. Potem je restavratorski oddelek pri Zavodu SR Slovenije za spomeniško varstvo leta 1973 mozaik prestavil na novo izbrano lokacijo, na spomeniško območje ob kopiji Emonca v Plečnikovem podhodu v začetku parka Zvezda (sl. 2).

Tam zaradi izpostavljenosti vremenskim vplivom in slabe drenaže ni ostal dolgo. Preselili so ga v restavratorstvo Emonska klet (sl. 3). Od tam je bil, spet zaradi neustreznih pogojev, leta 1997 prenešen v Mestni muzej, tam inventariziran in spravljen v depo (inv. št. 510:IJU;0035253).

Ob snovanju nove stalne razstave Mestnega muzeja je bil izbran – prav zaradi motiva čebelic, ki simbolizirajo delo, pridnost, marljivost – za postavitve v enega od razstavnih prostorov. Ker je na razstavi kot simbol, ne kot dokument nekega časa, je razstavljen samo del mozaika, eden od šesterekotnikov s čebelo (sl. 4).

Danes se zdi mozaik v svoji modri razstavnici vitrini statičen, kar je pogost nesporazum pri razmišljanjih o muzejskih predmetih in predmetih nasploh (Gos-den, Marshall 1999, 170). Čebelice so do danes naredile dolgo in ovinkasto pot: življenjska zgodba Čebelice je, kot zgodbe mnogih drugih predmetov, sestavljena iz številnih sprememb v kontekstih in perspektivi.

Rimski vzorci, čebele in kozi: reciklirane in nove teme

Čebelice so torej v osnovi rimski mozaik, pozneje preuporabljen, recikliran, predelan tako, da je v novem kontekstu dobil novo uporabnost in nov pomen. Kakšen?

Predmet je povezan s človekom ali skupino, ki ga ustvari, poseduje, uporablja, in s prostorom, kjer se uporablja, s časom uporabe, posebnimi dogodki in tako naprej. Vse to je kontekst, v katerem moramo opazovati predmet. V življenju Čebelice je ključen trenutek njegova predelava, čas, ko iz faze depozicije preide v fazo odkritja in – verjetno kmalu za tem – v fazo spremembe, predelave, ko dobi novo podobo. Kaj vemo o kontekstu predelave originalnega emonskega mozaika v Čebelice?

Iz Jelačinove vile poznamo še en mozaik, izdelan leta 1937 (Zupančič 2009, 22), ki je zelo jasno povezan z antiko in Emono. Po Jelačinovem naročilu ga je zasnoval slikar Avgust Černigoj (Zupančič 2009, 22), zato bomo za lažje razlikovanje ta mozaik v nadaljevanju imenovali „Černigojev“. Černigojev mozaik je

Slika 5 Mozaik, odkrit na križišču Emonske in Askerčeve leta 1937 (neg. št. 3266, fototeka NMS).

Slika 6 Černigojev mozaik (po Zupančič 2009, 27).

sestavljen iz dveh polovic: leva ima motiv diagonalno razvrščenih belih križcev iz petih kock na črni podlagi, zgoraj in spodaj obrobljen (sl. 5). Nad gornjo obrobo je napis „Emona 300 AC“; akronim AC berem kot *Anno Christi*, t. j. v Kristusovem letu. Desna polovica mozaika ima na beli podlagi upodobljeni dve vitorogi kozi, črno obrobo in letnico 1937.

Leva polovica Černigojevega mozaika je po motivu povsem podobna rimskemu mozaiku, ki ga je v svojem članku o slovenskih mozaikih leta 1977 objavil Bojan Djurić (1976 (1977), 590, tab. LXVIII in LXVII) (sl. 5). Mozaik ima v njegovem katalogu zaporedno številko 17.1. Po podatkih, ki jih navaja Djurić, je bil odkrit v bližini Jelačinove vile, in sicer je navedeno najdišče „križišče Emonske in Aškerčeve ceste“ (Djurić 1976 (1977), 590).

Vemo, da si je Avgust Černigoj sprva mozaik za Jelačinovo delovno sobo zamislil drugače: upodobljeni naj bi bili vitorogi kozi in opica na beli podlagi (Zupančič 2009, 27). Zakaj je prišlo do spremembe? Domnevam, da so kmalu po izdelavi osnutka s kozama in opico v bližini odkrili rimski mozaik in da se je Avgust Černigoj odločil uporabiti za izdelavo novega. Mozaik št. 17.1 iz Djurićevega članka je bil odkrit leta 1937. V isto leto postavlja Bogo Zupančič (2009, 22) izdelavo Černigojevega mozaika in enako deklarira letnica na desni strani tega mozaika.

Domnevam, da je bil, podobno kot pri mozaiku Čebelice, tudi za izdelavo Černigojevega mozaika uporabljen rimski mozaik (ali del le-tega), najverjetneje prav tisti, ki ga je leta 1977 objavil Bojan Djurić. Černigoj je originalni rimski mozaik zožal, tako da relativno ozek osrednji del uokvirja obroba dveh belih črt, ki se izteče v črno obrobo prizora z vitorogima kozama na beli podlagi na drugi polovici mozaika (sl. 6). Bojan Djurić (1976 (1977), 590) mozaik št. 17.1 postavlja v čas od srede 3. do vključno 4. stol. Ali želi isto povedati tudi Černigojev mozaik – z napisom „Emona 300 AC“?

Vrnimo se k mozaiku Čebelice. Rečemo lahko torej, da sta bila verjetno v istem časovnem obdobju, in morda po naročilu istega človeka, reciklirana dva emonska mozaika. Kaj nam lahko pove motivika, v katero sta bila predelana? Medtem ko lahko motiv Černigojevega mozaika pojasnimo s kombinacijo rimskega in avtorske motivike, je pri Čebelicah drugače. Zakaj ravno čebele?

Rimski mozaiki v šesterokotnike pogosto uokvirjajo geometrične pa tudi figuralne motive, vendar motiva čebel ni najti. Čebele so od operozov dalje simbolizirale marljivost, pridnost in deželo Kranjsko vsaj že od časov Akademije delovnih Ljubljancanov naprej (prim. Simoniti 1994). Sčasoma so se ti pomeni širili v prostorskem in vsebinskem smislu. S politič-

no-upravnimi spremembami so čebelice od simbola Kranjske postale eden od simbolov Slovenije, vsebinski pomeni pa so se izpeljevali v dodatne: uspeh v trgovini in gospodarstvu (Martin Germ, ustno). To pa so pomeni, ki lahko sodijo k Ivanu Jelačinu, veletrgovcu, ustanovitelju Ljubljanske borze.

Čebelice v kontekstu Emone: vrednote in pomeni antične dediščine

Kontekst Čebelic pa so tudi Emona, rimski čas, antika in pomeni, vezani nanjo. Da je res tako, nakazuje približno v istem času postavljeni Černigojev mozaik.

Zato je treba za razumevanje življenjske poti Čebelic ta mozaik pogledati tudi v kontekstu nastanka in razvoja emonske dediščine.

Tu ne govorim samo o nepremični dediščini Emone v tradicionalnem smislu, ampak o emonski dediščini, kot jo razume sodobna dediščinska teorija: kot akcijo, kot družbeno prakso, kot delovanje (Harvey 2001; Smith 2006). V tem smislu emonska dediščina korenini vsaj že v 17. stol., ko se je zaradi prizadevanj Schönlebna, Dolničarja, Valvasorja in drugih uveljavila zgodba o argonavtski ustanovitvi Emone, prednice Ljubljane (Županek 2008a). To obdobje je bilo izjemno intenzivno tako po številu tekstov na to temo kot po poskusih vključiti reference na (argonavtsko) Emono v javne prostore (Županek 2008b). Po zatišju v drugi polovici 18. stol. in v 19. stol. je v začetku 20. stol. zgodba o Emoni ponovno zaživela, tokrat skozi perspektivo in standarde moderne znanosti, tako arheološke kot spomeniškovarstvene. Tu je treba omeniti Walterja Schmidta, njegove raziskave Emone in publikacijo (Schmid 1913), ter Franceta Steleta, predvsem njegova prizadevanja, da se rimsko obzidje na Mirju ohrani in prezentira (Stele 1928). Slednja zgodba se je dogajala v obdobju, tik preden se je zgodila predelava neidentificiranega rimskega mozaika v Čebelice, zato si jo pogledajmo nekoliko podrobneje. Po prvi svetovni vojni, ko se je Ljubljana širila, je prišlo do iniciativ, da je treba rimski zid porušiti, češ da je neugledna ruševina in ovira prometu v tem delu Ljubljane. France Stele, takrat vodja spo-

meniškega urada, se je odločno zavzel za to, da zid ostane. Leta 1926 je Mestna občina Ljubljanska sklenila zid prenoviti po Plečnikovih načrtih (Hrausky, Koželj, Prelovšek 1996, 61).

V baroku je bil vzrok za aktivno oblikovanje emonske dediščine jasen: Janez Ludvik Schönleben je v enem od svojih pisem pojasnil, da se je lotil naporne naloge pisanja svoje knjige *Aemona vindicata* za čast svoje domovine, da se glede na mitično ustanovitev Ljubljana lahko pohvali, da je daleč najstarejše mesto v dednih habsburških deželah, ter med drugim izrazil upanje, da bo sijajna dediščina prejšnjih generacij predana v še bolj sijajni obliki naslednikom (Kokole 2006). Skoraj 300 let pozneje se je France Stele v svoji knjižici V obrambo rimskega zidu na Mirju skliceval na iste vrednote, ko je pisal, da: „...so spomeniki tolike starosti in tolike zgodovinske preteklosti kakor Rimski zid na Mirju visoko aktivne postavke v javnem premoženju vsakega mesta, ki ima ambicijo, da obdrži in poveča svoj ugled pred svetom...“ (Stele 1928, 5).

Skratka, emonska antika je kot pomembno referenčno polje ves čas služila za potrjevanje starosti, uglednosti, kultiviranosti Ljubljane in za grajenje identitete njenih prebivalcev.

Novi kolaži: citiranje antične dediščine

V tridesetih letih 20. stol. imamo torej nekaj primerov recikliranja emonske preteklosti: Plečnikovo Mirje (Hrausky, Koželj, Prelovšek 1996, 61)³ ter oba mozaika v Jelačinovi vili. Če postavimo ob stran umetniške, avtorske ideje in vzore in pogledamo širše: zakaj? Zakaj so za kolaže, za eklektične umetnine uporabljali odlomke iz antike, tudi emonske antike? Zakaj je bila emonska preteklost pomembna?

Andrew Jones pravi, da je večina oblik materialne kulture po značaju mnemonična (Jones 2007, 6). Spomin se oblikuje skozi proces srečevanj med ljudmi in materialnim svetom, ki so vezani skupaj v delovanje in skozi delovanje. Predmeti lahko indeksirajo pretekle

3 Rimski zid na Mirju so začeli preurejati leta 1934; glavna dela so bila dokončana do leta 1936.

izkušnje, so opomniki preteklosti in delujejo kot oblika „materialnega citata“, s katerim se hkrati sklicuje na preteklost in jo znova navaja (Jones 2007, 18, 61). Produkcija artefaktov črpa iz preteklih artefaktov in jih skozi uporabo kot citate tako ponavlja kot spreminja (Jones 2007, 80–81; Borić 2003).

Citiranje je materialna praksa, povezana s konstruiranjem identitete in družbeno reprodukcijo. Podobno velja za recikliranje preteklosti, (pre)uporabo preteklosti (bodisi predmetov, idej ali praks), kjer je preteklost pogosto uporabljena za podporo, legitimacijo, dajanja pomena situacijam v sedanjosti. Oba v tem prispevku predstavljena mozaika iz Jelačinove vile sta bila narejena v duhu dveh desetletij pred veliko prelomnico, ki jo pri nas predstavlja druga svetovna vojna, in sta kot Plečnikovo Mirje kolaž starega in novega, novih materialov, starih spolij, antičnih vzorov, predelanih v novo estetiko. Antični elementi iz Emono so bili kombinirani s sodobnimi, in tako je nastal kolaž, ki je nosil nove pomene in vrednosti ter neko novo estetiko. Deli starega, uporabljeni v reciklaži, so krepili reference na antiko, na Emono, na pomembno preteklost Ljubljane.

Ivan Jelačin, uspešen in premožen veletrgovec, je bil tudi velik zbiratelj in ljubitelj umetnin. Imel je izjemno bogato zasebno zbirko, v kateri je bilo več kot 170 umetnin (Zupančič 2009, 22). Nedvomno je, kot izpričujeta Černigojev mozaik in Čebelice, poznal in cenil emonsko preteklost Ljubljane. Nekoč je zapisal: „...Nikdar pa se nisem čutil osamljenega med svojimi umetninami: ob spoznanju njihove čiste lepote in večne zvestobe...“ (Zupančič 2009, 22). Černigojev mozaik je stal v delovni sobi reprezentančne vile, ki je sama mozaik, kolaž različnih umetniških pristopov in tehnik, upodobljenih starih in novih zgodb, referenc na kolektivne mite in Jelačinovo življenjsko zgodbo.

Kako lahko torej razumemo Čebelice? Gre za citiranje prastare, slavne zgodovine mesta v reprezentančni vili enega najvplivnejših Ljubljančanov tega časa? Ali gre za sklicevanje na poznavanje emonske preteklosti domačega mesta, na intelektualni prestiž uspešnega trgovca? Očitno je predelani, reciklirani mozaik nosil nove, drugačne pomene: drugače bi rimski izvirnik enostavno popravili in postavili. Moja domneva je, da je mozaik Čebelice opozarjal na uspešno trgovsko-gospodarsko kariero lastnika; namigi na Emono, na antiko so v ozadju. Černigojev mozaik je dosti bolj jasna referenca na Emono.

Kakorkoli že, reinterpretacijo emonskega mozaika v Čebelice razumem kot del širšega pojava referiranja na prestižno, starodavno, slavno emonsko preteklost v Ljubljani v tem obdobju. Čebelice in Černigojev mozaik sta citata, v sedanjosti navedena dela preteklosti, spojena v kolaž s sodobnimi idejami. V prvi polovici 20. stol. je antika, glede na Plečnikov poseg in na oba mozaika v Jelačinovi vili, očitno ne samo katalizator sprememb za nastajanje novega, ampak tudi element, ki ga je možno – in tudi zaželeno – preoblikovati, da bi ustregli sodobnim potrebam. V pogled v to očitno nasprotje med takrat že jasno izoblikovanimi varstvenimi merili konservatorske stroke in Plečnikovo stvaritvijo je v tekstih tega časa (in prav tako v kasnejših) redko najti. Ubesediti ga je znala Iva Curk (1987, 86), dolgoletna konservatorka Zavoda za spomeniško varstvo: „Na konservatorske norme, ki so že v dvajsetih letih, ko je Plečnik zid in okolico urejal, hodila povsem druga pota, pa taka rešitev (t. j. ureditev obzidja po Plečnikovi zamisli), saj lahko postane past za druge obiskovalce, ni mogla in ne more vplivati.“

Zaključek

V prispevku sem predstavila življenjsko zgodbo mozaika Čebelice, pretkano z različnimi osebami, prostori, idejami in praksami, ki so v tem zamotanem prepletu stalno oblikovale drug drugega. Mozaik Čebelice v svojem življenjskem ciklusu veže ljudi in stvari: kamenčke in vezivo, mojstra in njegovo orodje, zanimanje za določene vzorce, zanimanje za rimske mozaike, bogatega veletrgovca, simbolni pomen čebel za Slovence, interes za ohranjanje dediščine, interes predstaviti mozaik na javnem prostoru,

restavratorja, fotografa, novinarja, idejo postaviti mozaik na razstavo, kustosa. V svojem dosedanjem življenju so Čebelice združile in povezale vse naštetto – ljudi, predmete in družbene odnose – ter želje, stremjenja, ambicije. Njihov življenjski cikel vključuje tudi mene, ki pišem ta prispevek, in tebe, bralec, ki ga bereš. Čebelice naju vežejo v tem trenutku, ker je to predmet, ki me je mobiliziral, da napišem ta tekst. Vse manj sem namreč prepričana, da sem ga jaz izbrala. Skozi opisano mrežo je mozaik Čebelice znesel na kup človeška zanimanja, želje in projekte.

Summary

The paper presents the life story of the Bees mosaic, interwoven with various individuals, spaces, ideas and practice, which in this tangled braid constantly created and designed each other. The biography of the Bees includes transformations and numerous changes in context and perspective.

The Bees were originally a Roman mosaic, created and used in the town of Emona (modern Ljubljana). The Roman mosaic was recycled in the 1930s. It was reworked in such a way as to give it a new function and meaning in a new context. Other examples of the recycling of the remains of the past of Emona are known in Ljubljana in this period. These were undertaken in such a way as to combine Roman elements from Emona with modern elements in a collage, which had new meanings and values, as well as modern aesthetics. The ancient pieces, used in the recycling, reinforced references to the ancient, to Emona, that is to the important past of Ljubljana.

The reinterpretation of the Emona mosaic in the Bees can be understood as part of a wider phenomenon of referring to the highly prestigious, well respected ancient past of Emona in Ljubljana in this period. The Bees mosaic is a reference, a fragment of the past cited in the present, fused in a collage with modern ideas. The biography of the Bees, the role of other artefacts and people that the mosaic drew together, permit us to hypothesise that the attitude to the remains of ancient Emona was completely different in the first half of the 20th century to that in the second half of the 20th century. It is our opinion that Emona and the Roman period were not merely seen as a legacy to be preserved in the 1920s and 1930s, but were also valued as a flexible element, which was possible and even desired to be freely reworked to suit modern requirements.

Literatura

- APPADURAI, A. 1986, Introduction: commodities and the politics of value. – V: A. Appadurai (ur.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, 3–63.
- BOGOVČIČ, I. 1977, Mozaik „Čebelice“ v Ljubljani. – *Varstvo spomenikov XXI*, 15–22.
- BORIĆ, D. 2003, „Deep time“ metaphor. Mnemonic and apotropaic practices at Lepenski. – *Journal of Social Archaeology* 3/46.
- CURK, I. 1995, Sto zgodb arheoloških spomenikov v Sloveniji. – Ljubljana.
- DJURIĆ, B. 1976 (1977), Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije. – *Arheološki vestnik* 27, 537–625.
- GELL, A. 1998, *Art and Agency: a New Anthropological Theory*. – Oxford.
- GOSDEN, C. in Y. MARSHALL 1999, The cultural biography of objects. – *World Archaeology* 31/2, 169–178.
- HARVEY, D. C. 2001, Heritage pasts and heritage presents: temporality, meaning and the scope of heritage studies. – *International Journal of Heritage Studies* 7/4, 319–338.
- HOLTORF, C. J. 1998, The life-histories of megaliths in Mecklenburg-Vorpommern (Germany). – V: *The Past in the Past: The Reuse of Ancient Monuments*, *World Archaeology* 30/1, 23–38.
- HOLTORF, C. 2007, Notes on the life history of a pot sherd. – V: *Journal of Material Culture* 2002/7/49; <http://mcu.sagepub.com/cgi/content/abstract/7/1/49>.
- HOSKINS, J. 2006, Agency, biography and objects. – V: C.

- Tilley et al. (ur.), *Handbook of Material Culture*, London, Los Angeles, New Delhi, Singapore, 74–84.
- HRAUSKY, A., J. KOŽELJ in D. PRELOVŠEK 1996, *Plečnikova Ljubljana, vodnik po arhitekturi*. – Ljubljana.
- JONES, A. 2007, *Memory and Material Culture*. – Cambridge.
- KOKOLE, S. 2006, Some Seventeenth- and Eighteenth-Century Appropriations and Adaptations of the Myth of the Argonauts in Ljubljana: From Texts to Images. – V: M. Kokole et al. (ur.), *Mediterranean Myths from Classical Antiquity to the Eighteenth century/Mediteranski miti od antike do 18. stoletja*, Ljubljana, 213–255.
- KOPYTOFF, I. 1986, The cultural biography of things: commodization as process. – V: A. Appadurai (ur.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, 64–93.
- MIKL CURK, I. 1987, Izpoved konservirane nepremične stavbne dediščine iz antike in njene dileme. – V: *Antični temelji naše sodobnosti: referati slovenskih udeležencev na 4. znanstvenem zborovanju Zveze društev za antične študije Jugoslavije v Pulju od 12. do 17. oktobra 1986*, Ljubljana, 85–89.
- SCHMID, W. 1913, *Emona*. – Jahrbuch für Altertumskunde 7, Dunaj.
- SHANKS, M., *The life of an artifact*; <http://documents.stanford.edu/michaelshanks/229>, 20. 10. 2009.
- SIMONITI, P. 1994, *Apes Academicæ*. – V: *Academia operatorum: zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve*, Ljubljana, 47–60.
- SMITH, L. 2006, *The uses of heritage*. – Abingdon, New York: Routledge.
- STELE, F. 1928, *V obrambo rimskega zidu na Mirju v Ljubljani*. – Ljubljana.
- Tedenska tribuna*, leto XX, št. 39, str. 8, 27. 9. 1972.
- ZUPANČIČ, B. 2009, *Usode ljubljanskih stavb in ljudi*. – Ljubljana.
- ŽUPANEK, B. 2008a, Zavest o omikani in slavni preteklosti: pomen dediščine Emone za identiteto Ljubljane. – V: B. Čebulj Sajko (ur.), *Etnologija in regije. Ljubljana. Urbana etnologija in identitete Ljubljane*, Ljubljana, 147–157.
- ŽUPANEK, B. 2008b, Podobi starodavne in slavne predhodnice: dediščina Emone in Ljubljana. – *Monitor ISH* 10/2, 45–58.

Zahvale

Zahvaljujem se prof. Ivanu Bogovčiču za njegove komentarje k mojemu prispevku, ki so pripomogli, da sem ga lahko izboljšala, ter za fotografije, ki mi jih je posredoval. Hvala dr. Martinu Germu za pogovor o ikonografiji Čebelic, in g. Marjanu Rusu, ki mi je omogočil dostop do Černigojevega mozaika in ogled dela Jelačinove vile na Emonski. Zahvaljujem se tudi ge. Poloni Bitenc iz Narodnega muzeja Slovenije za dovoljenje za objavo posnetka iz njihove fototeke in za prijazno pomoč pri iskanju in pregledovanju posnetkov.

Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary translated by: Phil Mason

dr. Bernarda Županek
Muzej in galerije mesta Ljubljane
Mestni muzej Ljubljana
Gosposka 15
SI-1000 Ljubljana
bernarda.zupanek@mgml.si

Bronastodobna enoročajna skodelica na nogi iz Podsmreke pri Višnji Gori

A Bronze Age Single-handed Footed Cup from Podsmreka near Višnja Gora

Ida Murgelj

Izvleček: Članek obravnava bronastodobne skodelice iz najdišča Podsmreka pri Višnji Gori, ki je bilo odkrito leta 1999. Izkopavanja so dala bogato keramično gradivo. Dve skodelici na nogi je bilo mogoče rekonstruirati: ena je pripadala naselbini, druga pa grobnim pridatkom. Dobre analogije lahko najdemo v medrečju Drave in Save, kjer je bila na prehodu iz srednje v pozno bronasto dobo razprostranjena virovitiška skupina.

Ključne besede: Slovenija, Podsmreka pri Višnji Gori, bronasta doba, virovitiška skupina, naselbinske in grobne najdbe, keramika, skodelice na nogi

Abstract: The article discusses the Bronze Age footed cup from the site of Podsmreka near Višnja Gora, which was excavated in 1999. A large quantity of pottery was recovered during the excavations. Two cups could be reconstructed: one came from a mortuary context, whilst the other came from a settlement context. Good analogies can be found in the in the lowland region between the Drava and Sava rivers, where the Virovitica group was located at the end of the Middle Bronze Age and the beginning of the Late Bronze Age (Bd C/D).

Key words: Slovenia, Podsmreka near Višnja Gora, Bronze Age, Virovitica cultural group, settlement and mortuary finds, pottery, footed cup

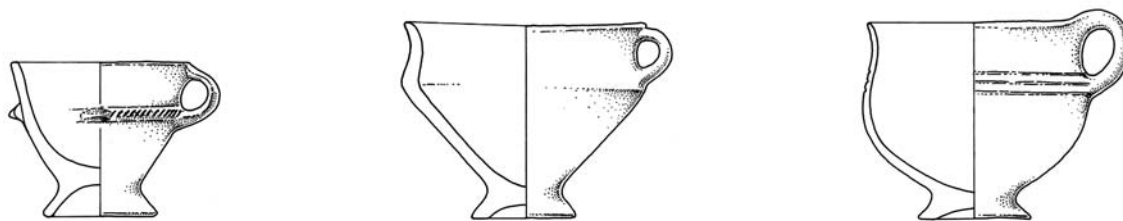
Arheološko najdišče Podsmreka je bilo odkrito leta 1999 med nadzorom gradbenih del, ki so se izvajala zaradi gradnje novega nadvoza nad avtocesto Ljubljana–Zagreb. Izkopavanja so potekala na območju, ki ga na južni strani zamejuje železniška proga Ljubljana–Novo mesto, na severni strani pa lokalna cesta iz smeri Višnje Gore proti Ivančni Gorici. Odkriti so bili ostanki velike bronastodobne naselbine, ki leži na blago dvignjenem pobočju med poplavno dolino potoka Višnjica in vasico Podsmreka pri Višnji Gori (Murgelj *et al.* 2003, 222).

Glavnino najdb so predstavljale večje in manjše skupine keramičnega gradiva, v katerih je bila keramika močno skoncentrirana, ali pa je bila nekoliko razpršena, vendar so kljub temu dale vtis, da gre za zaključene celote. V štirih primerih je bilo mogoče na podlagi večje in manjše koncentracije keramičnih črepinj slediti tolorisom objektov v velikosti 8 × 10 m.

Slika 1 Lega prazgodovinske naselbine Podsmreka (osnova: Republiška geodetska uprava, 1982).

Posebnost naselbine je predstavljalo pet žganih grobov, ki so se nahajali na JV delu izkopnega polja. To so bile preprosto vkopane jame, v katero so bile postavljene žare, napolnjene s pepelom z ostanki žganih kosti pokojnika, pokrite z delom sklede ali s celo skledo, z dnom, obrnjenim navzgor.

Slika 2 Tipi enoročajnih skodelic na nogi (konična, bikonična, zaobljena), M 1:4 (risba I. Murgelj).

Grobovi so istočasni z naselbino, na kar kažejo podobne oblike, okras in kakovost gline, iz katere je bilo narejeno posodje tako v naselbini kot v grobovih. Nahajali so se med naselbinskimi strukturami oziroma posameznimi zgotovitvami keramike.

Naselbina je najverjetneje delovala kot center, v katerem so zbirali in predelovali rudo. Tega ne dokazujejo le velike deponije rdečega muljevca, rumenega meljevca in oblic boksita, pač pa tudi ostanki rdečega muljevca na eni od terilnih plošč. Lahko drobljiva muljevec in meljevec so tedanji prebivalci najverjetneje predelovali v rdeč in rumen barvni prah, ki je služil za barvanje tekstila, usnja, morda pa tudi lesa in stenskega ometa.

Enoročajna skodelica na nogi oziroma njeni ostanki (*t. 1: 5*) so se nahajali v večji skupini keramike, okoli katere ni bilo vidnega vkopa in smo jo zaradi fragmentarnosti gradiva opredelili kot odpadno jamo. V jami so se nahajali ostanki loncev (*t. 1: 1–4*), med katerimi najbolj izstopa bikonični dvoročajni lonec s kaneluro na ramenu. Ohranili so se tudi ostanki ustij (*t. 2: 9–11*), med katerimi izstopa ravno odrezano, okrašeno z vrezi, ostanki manjše posodice (*t. 1: 6*), skled (*t. 2: 7–8*), dva okrašena kosa ostenja (*t. 2: 12*), nekaj jezičastih držajev (*t. 2: 13–15*) in dna posod (*t. 2: 16–17*).

Skodelica na nogi iz Podsmreke spada med manjše primere take vrste posod.¹ Posodica je konične oblike in na visoki nogi. Trakast ročaj je prilepljen na ustje in sredino oboda. Dotika se vodoravno nalepljenega rebra, okrašena s poševnimi vrezi, med katerimi so razporejene tri drobne bradavice (*t. 1: 5*). Fragmenti ali samo noge posod, od katerih verjetno nekatere

pripadajo takemu tipu skodelic, so bili v Podsmreki odkriti na več mestih (Murgelj 2008, T. 8: 9; 25: 19; 46: 28; 64: 26; 109: 7; 117: 7). Najbolje so bili ohranjeni ostanki prav tako konično oblikovane enoročajne skodelice z nekaj manj izrazito nogo, okrašeno z rogljem na ustju, ki se je kot priložena črepinja nahajala v grobu 1² (*t. 3: 3*) (Murgelj 2008, T. 117: 7). Pepel z ostanki žganih kosti, ki so pripadale otroku, staremu dve do štiri leta, je bil shranjen v žari, ki jo je predstavljal lonček, okrašen s kaneluro na ramenu in tremi bradavicami, obrobljenimi s kaneluro na največjem obodu (*t. 3: 2*). Žara je bila pokrita s prežgano črepinjo velikega lonca (*t. 3: 1*), okoli pa so bili raztreseni ostanki enoročajnih skodelic z roglji na ustjih (*t. 3: 3, 4*), ravno odrezano ustje, ostenja, okrašena z nalepljenimi rebri, in del vretenca (*t. 3: 5–8*).

Med skodelicami na nogi lahko ločimo tri osnovne tipe: konične, bikonične in zaobljene (*sl. 2*), ki pa se kronološko ne ločujejo, saj jih na nekaterih najdiščih kot na primer v Gređanih (Minichreiter 1982–83) dobimo skupaj v istih zaključenih celotah.

Konične skodelice na nogi

Najredkejšje so konično oblikovane skodelice. Podsmreško skodelico lahko primerjamo z nekoliko večjo konično skodelico na nogi z vodoravno nalepljenim rebrom, ki predstavlja pridatek v grobu 6 v Drljanovcu. Žaro predstavlja lonec z jezičastim držajem, pokrit s skledo na nogi (Majnarić-Pandžić 1989, 16, T. IV: 2). Med naselbinskim gradivom je bil odkrit podoben fragment skodelice, okrašene z okroglimi

1 Velikost: višina 8 cm, premer ustja 9,2 cm, premer noge 6,3 cm, debelina 0,6 cm, inv. št. P 24427, hrani Narodni muzej Slovenije.

2 Rekonstrukcija: višina 7,7 cm, premer ustja 12,2 cm, premer noge 5,6 cm, debelina do 1,9 cm, inv. št. P 24541, hrani Narodni muzej Slovenije.

aplikami z odtisom, na lokaciji Mačkovac-Crišnevi (Karavanić *et al.* 2002, T. 1: 8).

Mlajša je konična skodelica na nogi z ostro uvihanim ustjem in okroglim odtisom na trebuhu, najdena v bloku 4 v Bezdanjači. Drechsler-Bižičeva jo datira v začetek Ha A1 na podlagi v bližini odkritega gradiva (Drechsler-Bižić 1979–80, 42, T. 31: 6).

Skodelice na nogi z bikoničnim trebuhom

Med starejše primere sodita skodelica, okrašena z bradavicami na največjem obodu, ki je bila odkrita na srednjebronastodobnem grobišču v Pittnu v planem žganem grobu 109, in enoročajna v grobu 135 (Hampel *et al.* 1978–1981, 67, Taf. 216: 13; 222: 14). Grob 109 je na podlagi igle s kroglasto glavico in zapestnice s spiralno zavitim konci pripisan mlajši fazi grobišča, to je pozni kulturi grobnih gomil in začetku kulture žarnih grobišč (Benkovsky-Pivovarovna 1982–85, 98).

V I. stopnjo KŽG na severnem Hrvaškem oziroma Bd C/D so datirane skodelice, ki so se nahajale v grobovih 1 in 5 ter med gradivom iz uničenih grobov na nekropoli v Virovitici (Vinski Gasparini 1973, T. 7: 3; 9: 6; 10: 6) in v grobu 2 v Sirovi Kataleni (Vinski Gasparini 1973, T. 14: 8). Iz istega časa je enoročajna skodelica s štirimi neizrazitimi roglji na ustju, priložena v grob 1 v Vočinu (Ložnjak 2003, 34, T. 2: 1) in skodelica, odkrita med novejšimi izkopavanji na naselbini Cerine 7 (Kulenović 2004, 319, T. 9: 1). Nekoliko mlajše, datirane v Bd D in Ha A1, so bile odkrite na nekropoli v Gređanih, kjer so bile številnim grobovom priložene črepinje skodelic na nogi bikonične in kroglaste oblike. Vsem je skupen en trakast ročaj. Bikonične so se nahajale v grobovih 4 (Minichreiter 1982–83, 12, T. 3), dve v 15 (*ibid.*, 20, T. 6), 21 (*ibid.*, 23, T. 7), 35 (*ibid.*, 31, T. 10), 36 (*ibid.*, 32, T. 10), 39 (*ibid.*, 34, T. 11), 45 (*ibid.*, 39, T. 13) in 58 (*ibid.*, 46, T. 15). Nekatere med njimi so bile okrašene, kot na primer skodelica v grobu 4, s tremi vodoravnimi trakovi z odtisi na največjem obodu. Skodelica v grobu 15 je imela tri vodoravne neokrašene trakove in ovalno rebro okoli trakastega ročaja, tista v grobu

21 pa tri vodoravne neokrašene trakove ter štiri roglje na ustju. Z vodoravnim vrezom na največjem obodu pa je bila okrašena skodelica v grobu 35.

Na prostoru severno od Blatnega jezera je bila podobna skodelica na nogi odkrita med posameznimi najdbami na grobišču Csabrendek s konca srednje-bronastodobne kulture gomil (Kemenczei 1990, Abb. 2: 19), na gomilnem grobišču iz istega časa, Farkasgyepű-Pöröserdő I, pa sta se v grobu 4 in 10 nahajali skodelici, ena okrašena z vrezi na obodu in druga kot fragment noge, skupaj s skodelico, polepljeno z bradavicami (Jankovits 1992, Abb. 14: 11; 17: 3, 5). Na istoimenskem najdišču II je bila enoročajna bikonična skodelica odkrita v gomili, vendar kot posamezna najdba (Jankovits 1992, Abb. 31: 5).

Iz Slovenije sta znani dve enoročajni bikonični skodelici, ki sta bili odkriti na Potrčevi cesti na Ptujju. Okrašeni sta z vodoravno nalepljenim rebrom na največjem obodu, nahajali pa sta se v grobovih 2 in 3 (Jevremov 1988–89, 176, sl. 3: 2; 4: 2).

Skodelice na nogi z zaobljenim trebuhom

Med starejše primere lahko štejemo nekoliko večje skodelice, okrašene z bradavicami na ramenu ali s tremi roglji na ustju. Nahajale so se v depoju keramike v Maisbirbaumu v Spodnji Avstriji, datiranim v srednjo bronasto dobo, Br C2 po Reineckeju (Doneus 1994, Abb. 2: 4–7, 202), dve enako datirani pa sta bili odkriti na madžarskem najdišču Gelsesziget (Horvath 1994, T. 4: 6; 5: 4, 5).

Na grobiščih, pripisanih I. fazi KŽG (Bd C/D), so bile odkrite v Virovitici v grobu 2 in med gradivom iz uničenih grobov (Vinski Gasparini 1973, T. 8: 5; 10: 7–8). Kot posebnost lahko omenim enako datirano skodelico s predrto nogo iz Đakovačke Breznice (Vinski Gasparini 1973, T. 16: 6). V Drljanovcu sta bili skodelici priloženi v žganih grobovih 5 in 7 (Majnarić-Pandžić 1989, T. 3: 3; 4: 5). V Severinu pa je bila v uničenem grobu najdena enoročajna skodelica s tremi roglji na ustju (Majnarić-Pandžić 1989, 23, T. 1: 3). Skodelica z izrastkom na ročaju je bila najdena

v vasi Gačište pri Virovitici pri izkopu kanala za vodovod, ob njej pa so bile sledi žganine in človeških kosti, kar govori v prid grobni najdbi (Pavišić 1992, 50, T. 5: 7). V nekaj mlajših gobovih, datiranih v Bd D in začetek Ha A1 na nekropoli v Gređanih, so bile črepinje tega tipa skodelic priložene v grobovih 11 (Minichreiter 1982–83, 19, T. 5), 14 (*ibid.*, 19, T. 5), 16 (*ibid.*, 21, T. 6), 27 (*ibid.*, 26, T. 8), 47 (*ibid.*, 40, T. 13) in 56 (*ibid.*, 45, T. 15). Vse skodelice imajo po en trakast ročaj, okrašeni pa sta skodelici v grobu 11 in 47 s po tremi bradavicami na največjem obodu.

Med naselbinskim gradivom na lokaciji Antunovac v Virovitici je bila odkrita skodelica, okrašena s tremi vrezi na ramenu, datirana v I. fazo KŽG na severnem Hrvaškem (Pavišić 1996, T. 1: 4).

Široko uporabo skodelic oziroma posod na nogi dokazujejo številne najdbe nog oziroma njihovih ostankov različnih premerov, ki pa jih na žalost ne moremo tipološko razvrstiti, vsekakor pa so pokazatelj razprostranjenosti takega tipa posod. V Sloveniji so vezane za Štajersko in Prekmurje oziroma za naselbini v Rabelčji vasi na Ptujju (Strmčnik Gulič 1988–89, 159, T. 5: 32; 6: 12, 28) in Oloris pri Dolnjem Lakošu (Dular *et al.* 2002, T. 8: 5–7; 9: 8; 20: 11–14; 24: 10; 27: 13–15; 31: 8, 19; 44: 17–18; 65: 23). Na Hrvaškem jih najdemo v medrečju Drave in Save, omenimo samo primer takega tipa posode z lokacije Mali Zagreb v Špišić Bukovici (Pavišić 1991, 9, T. 2: 3).

Posodice manjših dimenzij, med katerimi so tudi skodelice na nogi, se po navadi povezujejo z otroki, kot igračke, kulturne posodice (Jankovisch 1992, 75) ali kot pridatek v otroških grobovih. Vendar pa na žalost skoraj v nobenem primeru niso narejene analize žganih kosti, ki bi to potrdile. Tako je bilo v Gređanih na podlagi majhne skleda, ki je služila kot poveznjena žara, opredeljeno pet otroških grobov (36, 39, 51, 56, 61) in dva kenotafa (grobova 66 in 70). V treh od domnevno petih otroških grobov je bila priložena skodelica na nogi, v ostalih dveh pa velika skleda na nogi in majhna skodelica brez noge. V grobovih 66 in 70 je bila odložena večja količina majhnih skledic in skodelic z dnom, obrnjenim navzgor, pod katerimi ni bilo pepela, zaradi česar sta bila opredeljena kot kenotafa (Minichreiter 1982–83, 82), vendar pa med

priloženimi posodicami ni nobene skodelice na nogi. Grobišče v Gređanih s svojim številom priloženih obravnavanih skodelic presega vsa ostala najdišča, zanimivo pa se zdi, da so se le-te nahajale v različnih grobovih in ne samo v otroških, kot bi morda pričakovali. Podobna situacija je v Podsmreki, kjer so samo v enem od treh grobov, ki so opredeljeni kot otroški, priložene črepinje take skodelice, medtem ko so ostanki ostalih skodelic odkriti med naselbinskim gradivom.

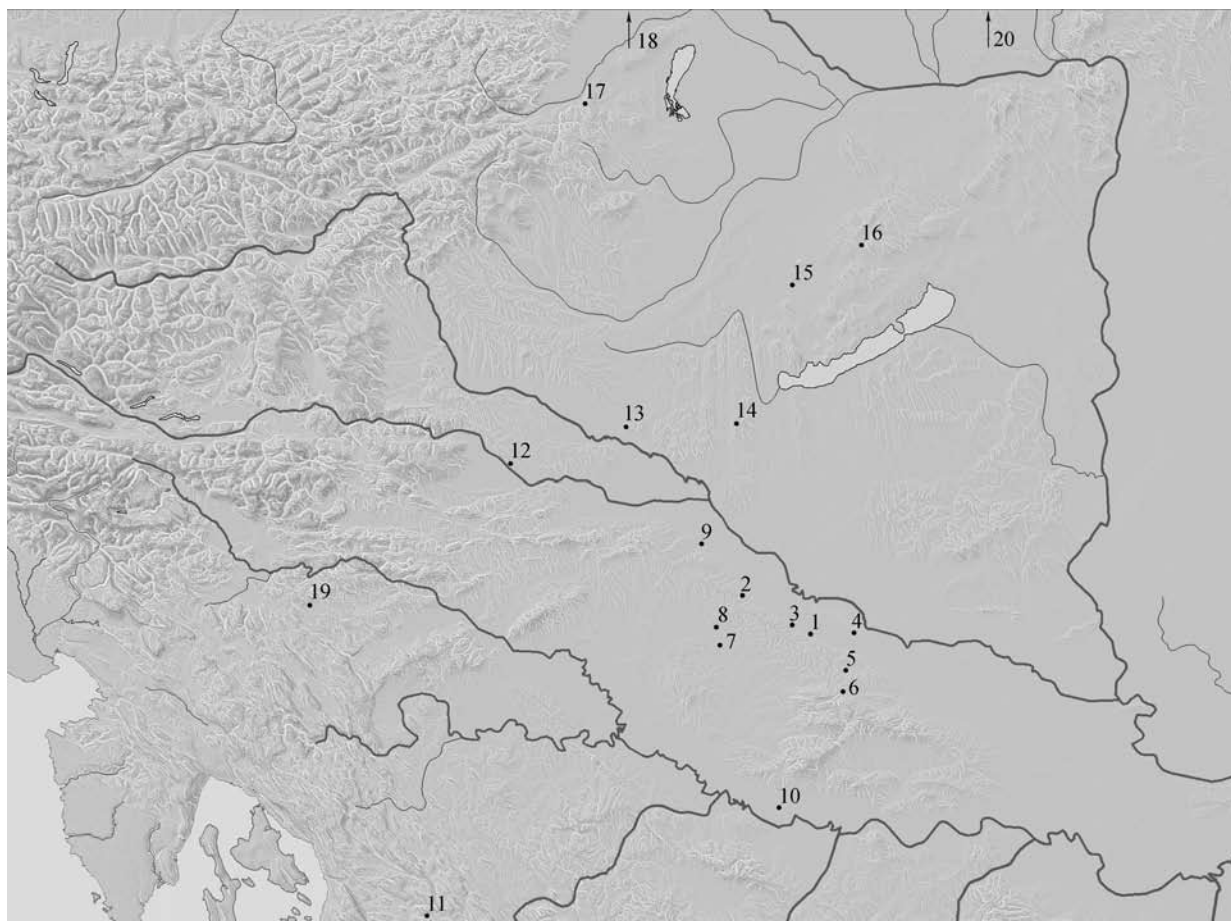
V Podsmreki, kjer grobovi pripadajo istemu času kot naselbina, se je dobro pokazalo, da je bilo posodje za pogrebni ritual vzeto iz vsakdanjega življenja in ni bilo izdelano s posebnim namenom. Posode enakih oblik, okrasa in fakture so se nahajale tako med naselbinskimi ostanki kot v grobovih. Morda je tedanje verovanje hotelo obdržati pokojne otroke in mlade osebe v dogajanju vsakdanjega življenja, zaradi česar so njihove žgane ostanke pokopali znotraj naselbine, na njihovo zadnjo pot pa so jih pospremili s posodjem, ki so ga uporabljali v vsakdanjem življenju. Težko je trditi, da je bila v tem času taka navada pokopavanja splošna ali pa se je nanašala samo na grobove otrok oziroma mladih oseb. To otežuje dejstvo, da na prehodu srednje v pozno bronasto dobo ni odkritih naselbin s pripadajočim grobiščem, ki bi razjasnila, kakšni pokopi so se dogajali v naselbini in kakšni na grobišču. Izjemi sta verjetno Virovitica z grobiščem na lokaciji Ciglana in naselbina na lokaciji Antunovac, na Ptujju pa naselbina v Rabelčji vasi ter grobišče na Potrčevi cesti. Na žalost je bil obseg izkopavanja na omenjenih lokacijah omejen na manjša zaščitna izkopavanja, ki tudi zaradi poškodovanosti najdišč na to vprašanje niso mogla dobro odgovoriti.

V dosedanjih objavah gradiva, pripisanega virovitiški kulturni skupini, je veljalo dokaj enotno mnenje, da je izvorno območje skodelic na nogi srednje Podonavje, kar je leta 1973 predvidela K. Vinski Gasparini v svojem temeljnem delu o kulturi žarnih grobišč v severni Hrvaški (Vinski Gasparini 1973, 40). Navedenim primerom je sledila od končne faze srednje bronaste dobe, preko najstarejše faze kulture žarnih grobišč še v Ha A stopnjo. Vendar pa gre v večini primerov za posode na nogi, med katerimi so najštevil-

nejše sklede, skodelice pa so prej izjema kot pravilo. Njena ugotovitev se zdi manj verjetna ob pogledu na karto razprostranjenosti najdišč (sl. 3), kjer se dobro pokaže največja koncentracija vseh treh tipov skodelic na nogi ravno v medrečju Drave in Save, torej na območju virovitiške skupine. Na jugu so najdbe takih skodelic omejene na prostor skupine Barice Gređani, kjer so najštevilčnejše v grobovih v Gređanih, medtem ko jih severnobosanske nekropole ne poznajo (Minichreiter 1982–83, 75). Najsevernejše so tiste, odkrite v keramičnem depoju iz Maisbirbauma, skodelici iz Podsmreke pri Višnji Gori pa zaenkrat predstavljata najbolj zahodno odkriti najdbi, kar je skupaj z lego in kulturno pripadnostjo naselbine bistvena novost na tem območju Slovenije. Keramika iz naselbine in grobov kaže enotno podobo, z elementi značilnimi za srednjo bronasto dobo: posodje je okrašeno z bradavicami obkroženimi s kanelurami, robovi ustij so

okrašeni z roglji, v nekaj primerih pa so ostenja okrašena z vrezanimi motivi (Teržan 1995; 1996; 1999; Murgelj 2008). Odsotnost elementov značilnih za skupino Baierdorf-Velatice (Vinski Gasparini 1973, 65; 1983, 557), ki bi govorili v prid trajanja naselbine še v stopnji Bd D in Ha A1, kaže skupaj z absolutnimi datumi (BP 3080+/-40, 3040+/-40, 3020+/-40, 2990+/-40) na relativno kratek čas obstoja naselbine. Glede na predlagano delitev virovitiške skupine na starejšo in mlajšo (Teržan 1995, 327; Turk 1996, 118–119; Dular *et al.* 2002, 205–206; Kulenović 2004, 327) lahko naselbino iz Podsmreke pri Višnji Gori uvrstimo v njeno starejšo fazo (Bd C–D).

V ta čas sodi tudi večina obravnavanih skodelic na nogi, ki se pojavljajo tako v naselbinah kot v grobovih. Njihovo izvorno območje je glede na gostoto najdb najverjetneje v medrečju Drave in Save, na območju virovitiške skupine.

Slika 3 Najdišča s skodelicami na nogi: 1 Virovitica (Cigłana, Antunovac), 2 Sirova Katalena, 3 Špišić Bukovica, 4 Gačiče, 5 Mačkovac-Crišnevi, 6 Voćin, 7 Drljanovac, 8 Severin, 9 Cerine, 10 Gređani, 11 Bezdanjača, 12 Ptuj (Potrčeva, Rabelja vas), 13 Oloris, 14 Gelsesziget, 15 Csabrendek, 16 Farkasgyepű-Pörösöd I, 17 Pitten, 18 Maisbirbaum, 19 Podsmreka pri Višnji Gori, 20 Čaka.

Summary

The archaeological site of Podsmreka 2 near Višnja Gora was discovered during a watching brief on the construction of a motorway overpass in 1999.

It is a Bronze Age settlement, which was defined on the basis of discrete concentrations of potsherds of varying density. These probably represent the remains of storage and rubbish pits.

Five cremation graves were also discovered within the settlement. The mortuary rite and vessel forms from these graves are comparable to those of the Virovitica group.

Large and small caches of red mudstone, yellow claystone and grinding slabs indicate that the settlement most probably functioned as a collection and processing centre for red and yellow pigments.

One of the potsherd concentrations in the settlement contained a one-handed footed cup (*T. 1: 5*), with an applied horizontal cordon, decorated with incised diagonal lines, from which three small bosses were extruded. The remains of a second, somewhat less well preserved one-handed footed cup, with a prong on the rim, were placed as grave goods in grave 1 (*T. 3: 3*).

Three basic types of footed cups can be distinguished: conical, biconical and spherical (*Fig. 2*). Both of the examples from Podsmreka are representatives of the first type, which is less common than the other two types. The distribution map (*Fig. 3*) shows that the greatest concentration of all three types of footed cups lies in the area between the rivers Drava and Sava, in the area of the Virovitica group, where they have been found both in settlements and in graves. Finds of such cups are confined in the south to the area of the Barice-Gredani group, where they are particularly well represented as grave goods in the graves at Gredani. The northernmost examples were found in the hoard at Maisbirbaum, whilst the two cups from Podsmreka 2 near Višnja Gora represent the westernmost examples that have been found so far. These together with the location and cultural affinities of the settlement represent something that was previously unknown in this part of Slovenia. On the basis of the pottery finds and the absolute dates for the site, it is possible to suggest that the occupation of the settlement was of relatively short duration. A division into an earlier and later phase is posited for the Virovitica group. According to this division the Podsmreka settlement can be dated to the earlier phase of the group (Bd C–D), within which the majority of the above-mentioned footed cups are also dated. The concentration of finds suggests that they probably originate in the area of the Virovitica group, in the region between the Drava and Sava.

Literatura

BENKOVSKY-PIVOVAROVA, Z. 1982–1985, Das Bronzeinventar des mittelbronzezeitlichen Gräberfeldes von Pitten, Niederösterreich. – *Mitt. Prähist. Komm.* 21–22, 23–126.

DONEUS, M. 1994, Das mittelbronzezeitliche Keramikdepot von Maisbirbaum, MG Ernstbrunn, p. b. Korneuburg, Niederösterreich (A maisbirbaumi középsőbronzkori kerámialelet (Alsó-Ausztria). – *Zalai Múzeum* 5, Zalaegerszeg, 201–210.

DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1979–80, Nekropola brončanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovina. – *VAMZ* 3, ser. 12–13, 27–78.

DULAR, J. 1999, Starejša, srednja in mlajša bronasta doba v Sloveniji – stanje raziskav in problemi (Ältere, mittlere und jüngere Bronzezeit in Slowenien – Forschungsstand und Probleme). – *Arheološki vestnik* 50, 81.

DULAR, J., I. ŠAVEL in S. TECCO HVALA 2002, *Bronzodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 5, Ljubljana.

HAMPL, F., H. KERCHLER in Z. BENKOVSKY-PIVOVAROVA 1978–1981, Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Pitten in Niederösterreich. – *Mitt. Prähist. Komm.*, 19–20.

HÄNSEL, B. 1968, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken.-Beitr. Ur- u. frühgesch. – *Arch. Mittelmeer-Kulturraumes* 7–8, Bonn.

HORVÁTH, L. 1994, Adatok Délnyugat-Dunántúl késő-bronzkorának történetéhez (Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien). – *Zalai múzeum* 5, Zalaegerszeg, 219–221.

JANKOVITS, K. 1992, Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. – *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 44, 3–82.

JEVREMOV, B. 1988–89, Grobovi z začetka kulture žarnih grobišč s Ptuja. – *Arheološki vestnik* 39–40, 171–181.

KARAVANIĆ, S., M. MIHALJEVIĆ in H. KALAFATIĆ 2002, Naselje Mačkovac-Crišnjevi kao prilog poznavanju početaka kulture polja sa žarama u slavonskoj Posavini. – *Prilozi Inst. Arb. Zagreb* 19, 47–62.

KARAVANIĆ, S., M. MIHALJEVIĆ in H. KALAFATIĆ 2003, Istraživanja brončanodobnog naselja Mačkovac-Crišnjevi. – *Obavijesti Hrv. arb. dr.* 30/1.

KEMENCZEI, T. 1990, Der Ungarische Donauraum und seine Beziehungen am Ende der Hügelgräber-Bronzezeit. – V: *Beiträge zur Geschichte und Kultur der mitteleuropäischen Bronzezeit*. Teil 1, 207–228.

KULENOVIĆ, I. 2004, Arheološka istraživanja na naselju Cerine VII kod Koprivnice. – *Podrinski zbornik*, 315–328.

- LOŽNJAK, D. 2003, Grobovi virovitičke grupe iz Vočina, Osvrt na početnu fazu kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. – *Prilozi Inst. Arb. Zagreb* 20, 33–46.
- LOŽNJAK, D. 2003, Naseljenost Podravine u starijoj fazi kulture polja sa žarama. – *Prilozi Inst. Arb. Zagreb* 22, 25–58.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1981, Drljanovac, Nova Rača, Bjelovar-kasnobrončanodobna žarna nekropola. – *Arh. pregl.* 22, 34–35.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1989, Prilog poznavanju kasnog brončanog doba u sjeverozapadnoj Hrvatski. – *Arh. rad. raspr.* 11, 9–27.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1994, Novi kasnobrončani grobovi iz Drljanovca kod Nove Rače. – *Bjel. Zbor.* 4–5, 43–56.
- MINICHREITER, K. 1982–83, Pregled istraživanja nekropole grupe „Gredani“ u Slavoniji (Research Survey of Necropolises of „Gredani“ Group in Slavonia). – *Anali Zavoda za znanstveni rad JAZU u Osijeku* 2, 7–122.
- MINICHREITER, K. 1984, Brončanodobne nekropole s paljevinskim grobovima grupe Gredani u Slavoniji (Bronzezeitliche Nekropolen mit Urnengräbern der Gruppe Gredani in Slavonien). – V: *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Izd. Hrv. arb. dr.* 9, 91–106.
- MINICHREITER, K. in D. SOKAC-ŠTIMAC 1998, Brončanodobni nalazi nekropole grupe Gredani-Barice u Vlatkovcu istočno od Požege (Bronze Age finds of the necropolis group Gredani-Barice in Vlatkovac south of Požega). – *Obavijesti Hrv. arb. dr.* 30/1, 34.
- MURGELJ, I. in D. SVOLJŠAK 2003, Podsmreka pri Višnji Gori 2. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na artocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*, Ljubljana, 222–223.
- MURGELJ, I. 2008, *Srednja bronasta doba na Dolenjskem – primer Podsmreka*. – Ljubljana (magistrsko delo, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani).
- PAVIŠIĆ, I. 1991, Prapovijesno nalazište Mali Zagreb u Špišić Bukovici – prilog poznavanju virovitičke grupe (The prehistoric Site of Mali Zagreb – a Contribution to the Knowledge of the Virovitica Group). – *Prilozi Inst. Arb. Zagreb* 8, 5–16.
- PAVIŠIĆ, I. 1992, Neki novi nalazi Virovitičke grupe iz Gačišta kod Virovitice (Einige neue Funde der Virovitica-Gruppe von Gačište bei Virovitica). – *Pril. Inst. arb. Zagreb* 9, 49–62.
- STRMČNIK GULIČ, M. 1988–89, Bronastodobni naselitveni kompleks v Rabelčji vasi na Ptuju (Der bronzezeitliche Siedlungskomplex in Rabelčja vas auf Ptuj). – *Arheološki vestnik* 39–40, 147–170.
- ŠAVEL, I. 1988–1989, Bronastodobna naselbina Oloris pri Dolnjem Lakošu. – *Arheološki vestnik* 39–40, 127–145.
- TERŽAN, B. 1995, Stand und Aufgaben der Forschung zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. – V: *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Monogr. Röm.-Germ. Zentmus.* 35, 323–372.
- TERŽAN, B. (ur.) 1995–96, *Depojске in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem (Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia)*. – Kat. in monogr. 29.
- TERŽAN, B. 1996, Zu Bestattungssitten während der mittleren und späten Bronzezeit auf der westlichen Balkanhalbinsel – ein Überblick. – V: *XIII Congres de l'Union internat. Scien. Prehist. Protobist. Coll. 11/XXI, The Bronze Age in Europe and the Mediterranean*, 151–157.
- TERŽAN, B. 1999, Oris obdobja kulture žarnih grobišč na Slovenskem (An Outline of Urnfield Culture Period in Slovenia). – *Arheološki vestnik* 50, 97–143.
- TURK, P. 1996, Datacija poznobronastodobnih depojev (The dating of Late Bronze Age Hoards). – V: *Depojске in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem 2 (Hoards and Individual Metal finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia 2)*. Kat. in monogr. 30, 89–124.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1973, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj (Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien)*. – Monografije 1, Zadar 1973.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1983, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. – V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja 4, Bronzano doba*, Sarajevo, 547.

Prevod povzetka / Summary translated by: Phil Mason

mag. Ida Murgelj
 Česnikova 20
 SI-1000 Ljubljana
 ida.murgelj@gmail.com

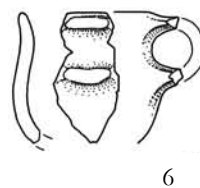
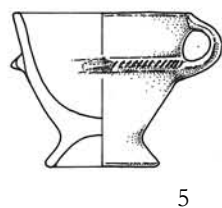
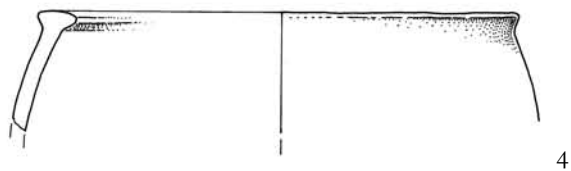
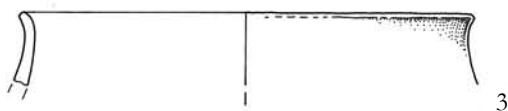
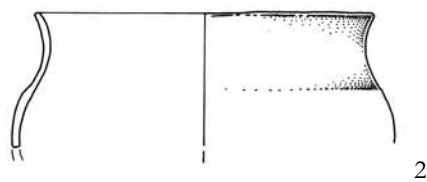
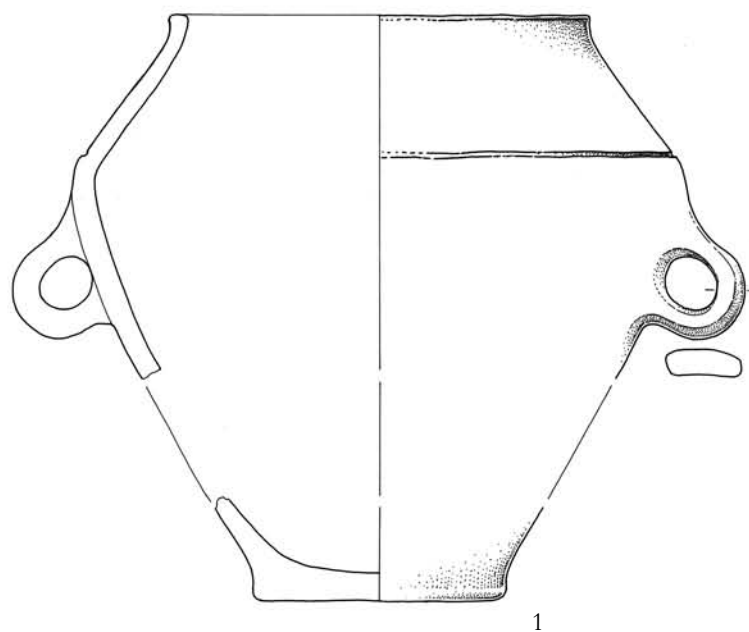

Tabla 1 Podsmreka 2: zgostitev keramike, sektor 2, M 1:4 (risba I. Murgelj).

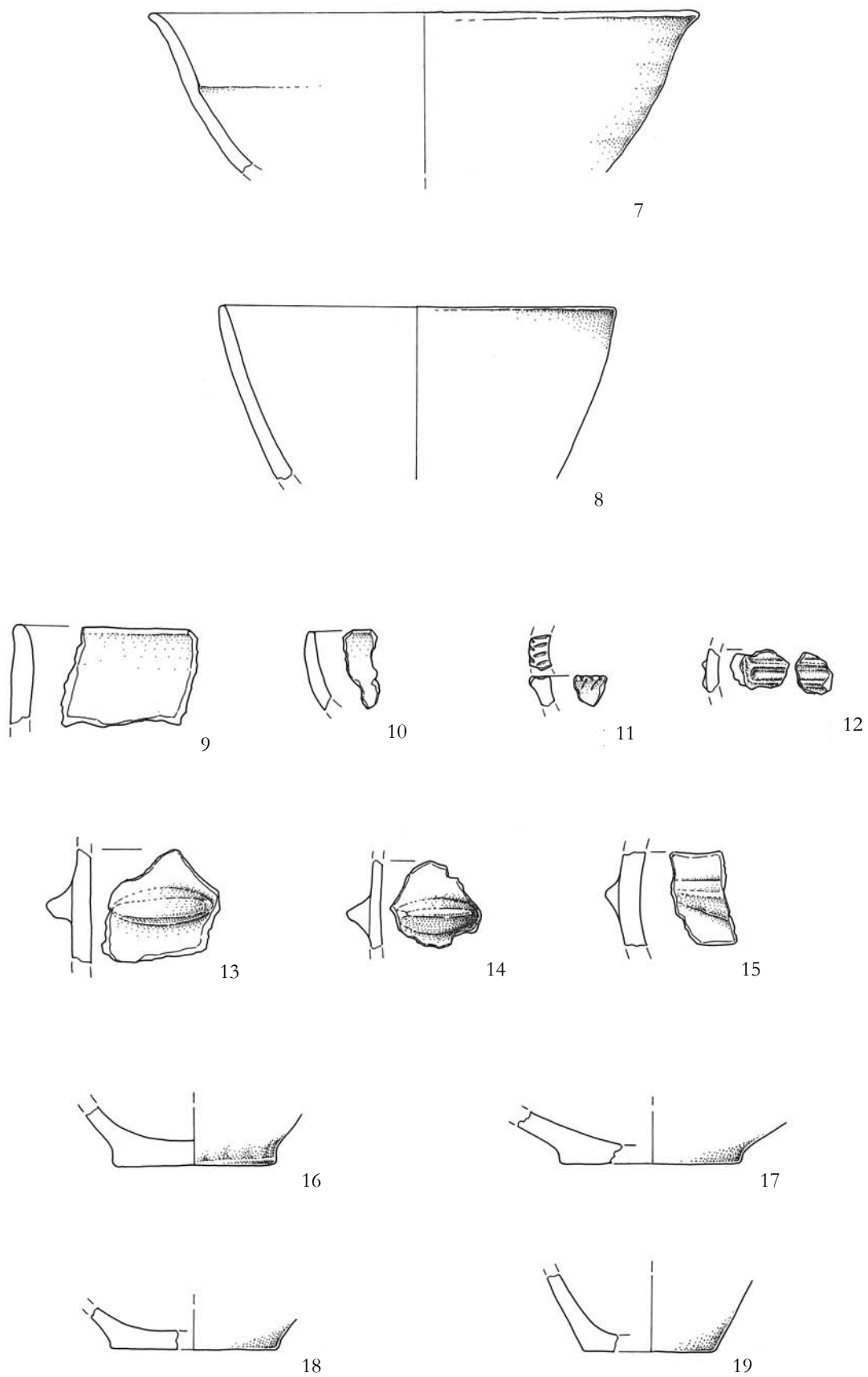

Tabla 2 Podsmreka 2: grob 1, sektor 2, M 1:4 (risba I. Murgelj).

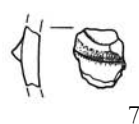
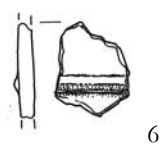
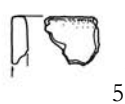
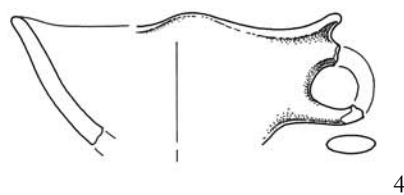
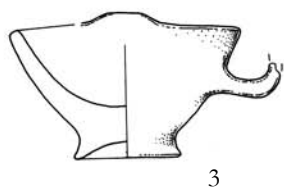
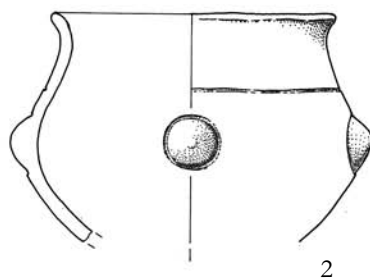
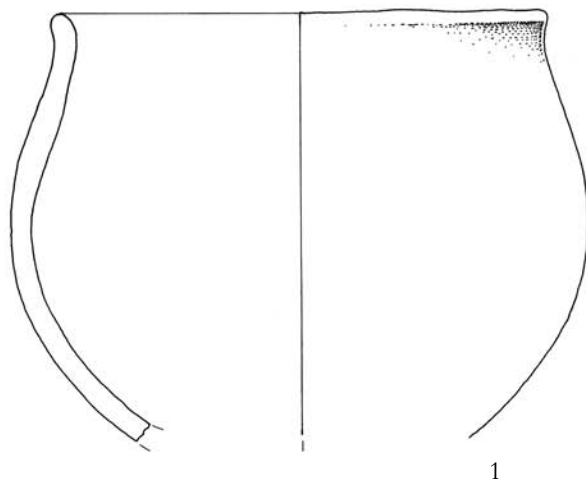

Tabla 3 Podsmreka 2: grob 1, sektor 2, M 1:4 (risba I. Murgelj).

Sites in the Landscape or the Landscape as Site

Najdišča v pokrajini ali pokrajina kot najdišče

Phil Mason

Abstract: The paper seeks to draw attention to the importance of the archaeological potential of lowland karst landscapes in south-eastern and east-central Slovenia. A large-scale archaeological project on the Črnomelj Western Bypass is used as an example to illustrate this potential. Fieldwork in this area revealed considerable evidence for past landscapes from the Prehistoric, Roman, Medieval and Post-medieval periods, as well as for the repeated use of swallow holes and uvalas for short term settlement in a variety of periods. This evidence shows the need to consider such landscapes as a whole as sites, rather than concentrating solely on traditional site categories. They represent an important, if incompletely understood archaeological resource, which is subject to increasing pressure from modern agriculture and development.

Key words: Črnomelj, Novo mesto, Bela krajina, Dolenjska, swallow hole, uvala, karst, landscape, colluviation, buried soil, Neolithic, Copper Age, Middle Bronze Age, Late Bronze Age, Iron Age, Roman period, Medieval period, Post-medieval period

Izvleček: Prispevek poskuša usmeriti pozornost na pomembnost arheološkega potenciala nižinskih kraških krajin v jugovzhodni in osrednjevzhodni Sloveniji. S pomočjo rezultatov arheološkega projekta na območju Obvoznice Črnomelj (zahodni krak) avtor kaže na ta potencial. V tem območju so predhodne arheološke raziskave odkrile podatke o pokrajini iz prazgodovinskega in rimskega obdobja, srednjega veka in zgodnjega novega veka, kakor tudi o kratkotrajni poselitvi vrtač in dolov v različnih obdobjih. Rezultati kažejo, da je potrebno v pričo osredotočenja na tradicionalne zvrsti najdišč takšne pokrajine obravnavati v celoti kot najdišča, ki predstavljajo pomemben, a le delno raziskan, arheološki vir, ki je pod vse večjim pritiskom sodobnega kmetovanja in širjenja zazidalnih površin.

Ključne besede: Črnomelj, Novo mesto, Bela krajina, Dolenjska, dol, vrtača, kras, pokrajina, koluvijacija, pokopana tla, neolitik, bakrena doba, zgodnja bronasta doba, srednja bronasta doba, železna doba, rimsko obdobje, srednji vek, zgodnji novi vek

Introduction

Until recently the archaeological record in Slovenia was dominated by standing monuments – hillforts and barrows in upland areas, but much of the lowland areas were seen as relatively uninhabited, until the arrival of the Romans, when urban centres and rural villas dominate the archaeological record. Recent work on the motorway corridors has radically changed our understanding of the nature of past settlement in the country. It is now apparent that the lowland zone was intensively occupied throughout the Neolithic, Copper Age, Bronze Age and Iron Age. A variety of settlement types were present,

ranging from single farmsteads to extensive open settlements. Thus, the standing monuments that dominated our understanding of the past landscape can be seen to be an exception rather than the rule in most periods (Mason 2001). There has also been an increase in the data available for the Roman period, showing the presence of rural non-villa settlement and the first settlement evidence for the Early Medieval period (Djurić *et al.* 2003). However, emphasis is still largely placed on traditional site categories – the settlement, or the cemetery, the landscape around them being relegated to the status of the economic or political territory of a site, which may be traversed by routes linking it to other sites. There has, so far,

been little work on off-site archaeology outside of these traditional categories, landscape being seen more as the sum of the traditional site categories. This paper examines a project that took place in advance of large-scale development in an area where little or no archaeological evidence was previously known. The aim is to examine the methodology and

results of this project, in order to highlight the potential of the landscape in the lowland karst of south-eastern and east-central Slovenia as an archaeological resource and to suggest that previous landscapes and activity within them can be recovered from such large-scale investigations.

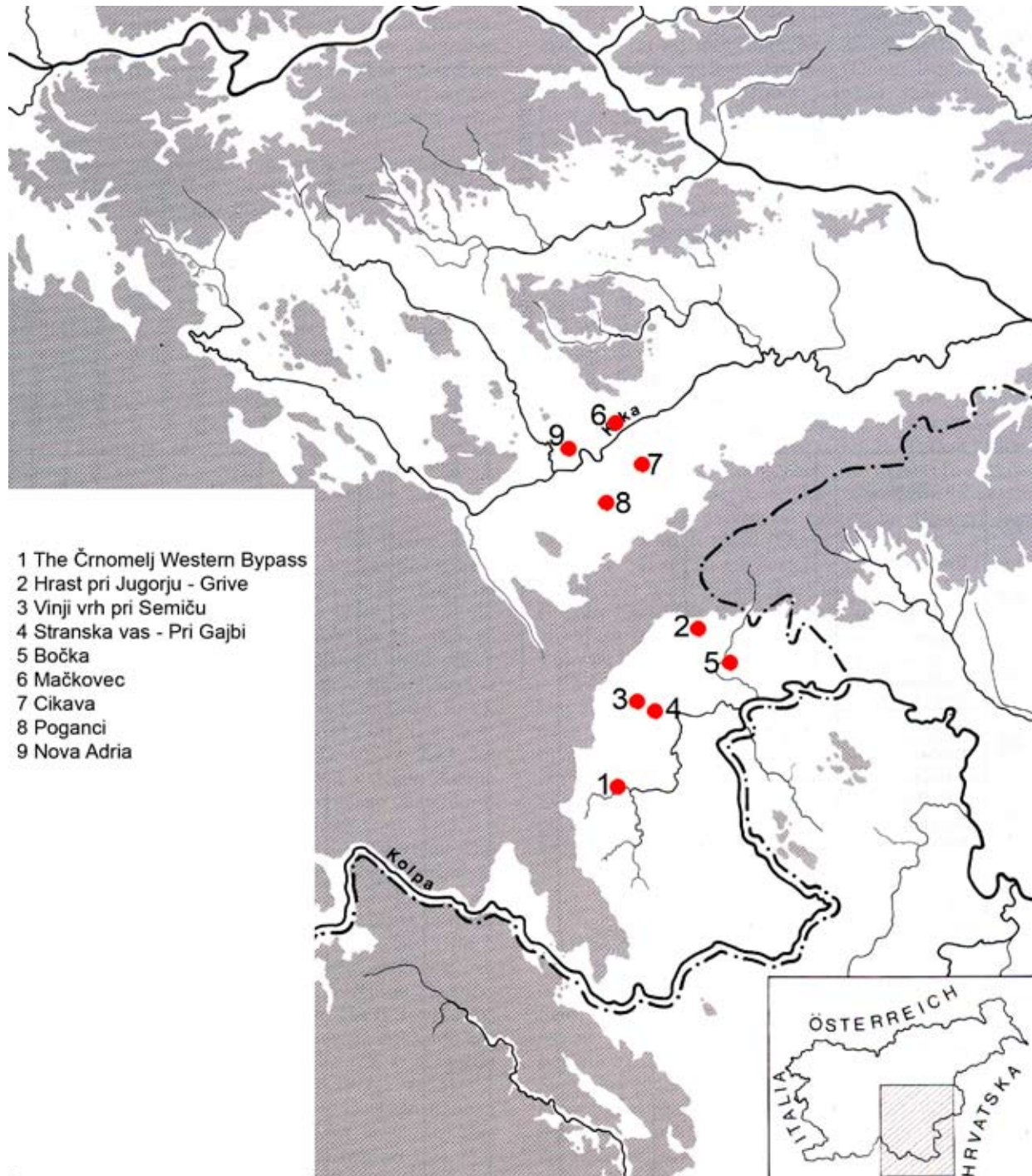

Figure 1 The location of the Črnomelj Western Bypass and other sites in Dolenjska and Bela krajina, mentioned in the text (Adapted from Dular 1993, 103, figure 1 with addition of recent data; drawn by I. Pintér): 1. The Črnomelj Western Bypass, 2. Hrast pri Jugorju – Grive, 3. Vinji vrh pri Semiču, 4. Stranska vas – Pri gajbi, 5. Bočka, 6. Mačkovec, 7. Cikava, 8. Poganci, 9. Nova Adria.

The Črnomelj Western Bypass

The Črnomelj Western Bypass presented an opportunity to examine a transect through a landscape of unknown archaeological potential in the immediate vicinity of the town of Črnomelj in south-eastern Slovenia (*Fig. 2*). Fieldwork began with field survey in the summer of 2004 and concluded with excavation in the spring of 2009.¹

The 3.916 km long bypass route on the western edge of the suburbs of Črnomelj runs north-south through a limestone and dolomite lowland dinaric karst area with numerous swallow holes and uvalas, crossing the river Dobljčica, which bisects the bypass route. The river is quite deeply incised and forms a series of meanders, covered by Pleistocene clay deposits, whilst the karst is covered by varying depths of terra rossa and solution products (Verbič 2004; Vidic 2005). The modern landscape is characterised by mixed arable and grassland on the Pleistocene deposits and the part of the karst plateau immediately to the north of the river. Further away it is dominated by mixed beech woodland and recent conifer plantations.

The only previously recorded archaeological evidence in the area prior to the project are confined to the isolated *Atilov grob* (the Grave of Attila) barrow of putatively prehistoric date in the north and the stray find of a stone axe at Rdeči hrib in the south. The nearest major settlements are the Late Bronze Age, Early Iron Age, Late Iron Age and Late Roman centre in the Črnomelj town centre, with associated cemeteries at Sadež (Late Bronze Age) and Loka – Grajska cesta (Early Iron Age) and the potential Roman small town at Loka – Okljuk with associated cemetery in the area of the Loka village (Dular 1985, 56–58, 59–60; Mason 2008, 17–47).

1 Fieldwork was undertaken by the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia (Novo mesto Regional Office, Centre for Preventive Archaeology) and PJP, d.o.o., a commercial archaeology practice. It was financed by the Directory RS for highways.

Methodology

The methodology employed initially followed that formulated for use on the national motorway project. This involves a primary programme of extensive surface and sub-surface field survey on the entire route. Potential archaeological sites, identified in this survey, are then subject to intensive surface and sub-surface field survey, as well as manual trial trenching to define the extent, nature and depth of archaeological deposits (Džurić 2003, 14–22). This methodology is appropriate for extensive terraces in river valleys, but has obvious limitations in a karst landscape, where post-depositional factors have a major influence on the archaeological record with potential sites often being deeply buried or heavily eroded. The standard methodology revealed the presence of an apparently low intensity of prehistoric and Roman finds on the southern section of the first stage of the bypass in the mixed arable/grassland zone, north of the Dobljčica, but no detectable past activity earlier than the late Medieval period in the heavily forested karst plateau further north (*Fig. 2*) (Mason, Vareško, Pintér 2006a, 31; 2006b, 32).

The southern section of the 1st stage was then subject to further evaluation with a single machine trench along the western side of the route (*Fig. 3*). The areas of prehistoric and Roman activity defined in this evaluation were further evaluated or excavated in the summer of 2005 (*Fig. 4*). Machine trenching of the swallow holes and uvalas on the northern section of the 1st stage was undertaken in the watching brief during construction in the winter of 2005 (*Fig. 4*) (Mason, Predan, Murko 2006a, 32–33; Mason *et al.* 2006a, 23–24; 2006b, 24–26; Mason, Skubic 2006, 3).

The results of this watching brief and a further excavation in 2006 led to the formulation of the methodology employed in 2006 and 2007 on the 2nd and 3rd stages of the bypass². The preliminary fieldwork involved an initial extensive surface and sub-surface field survey of the entire route (*Fig. 2*), together with 5 machine trenches across the disused railway

2 For a comparison of the merits of evaluation techniques see Hey and Lacey 2001.

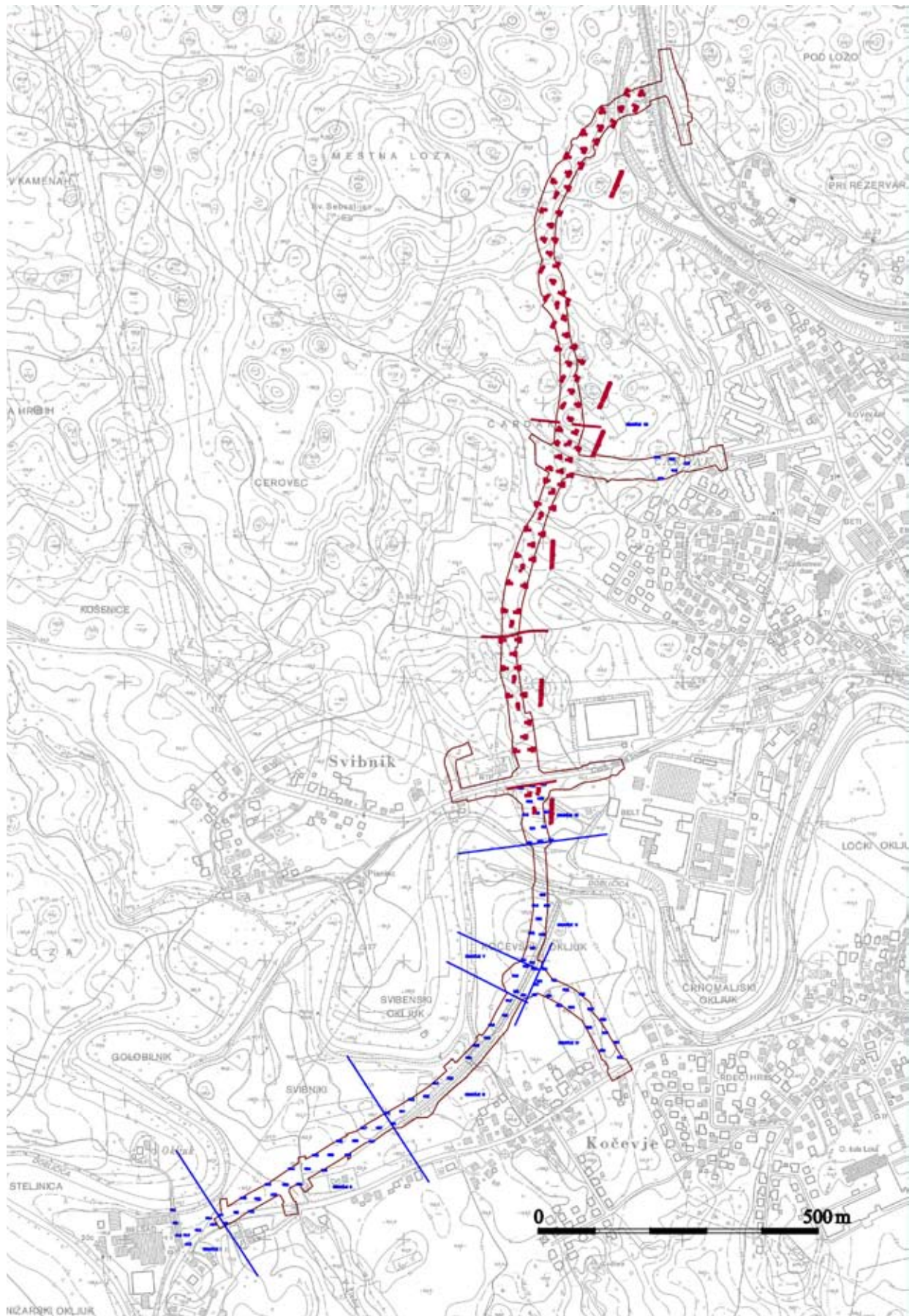

Figure 2 The Črnomelj Western Bypass, showing extensive field survey (M 1:5000 base map ©GURS; drawn by I. Pintér).

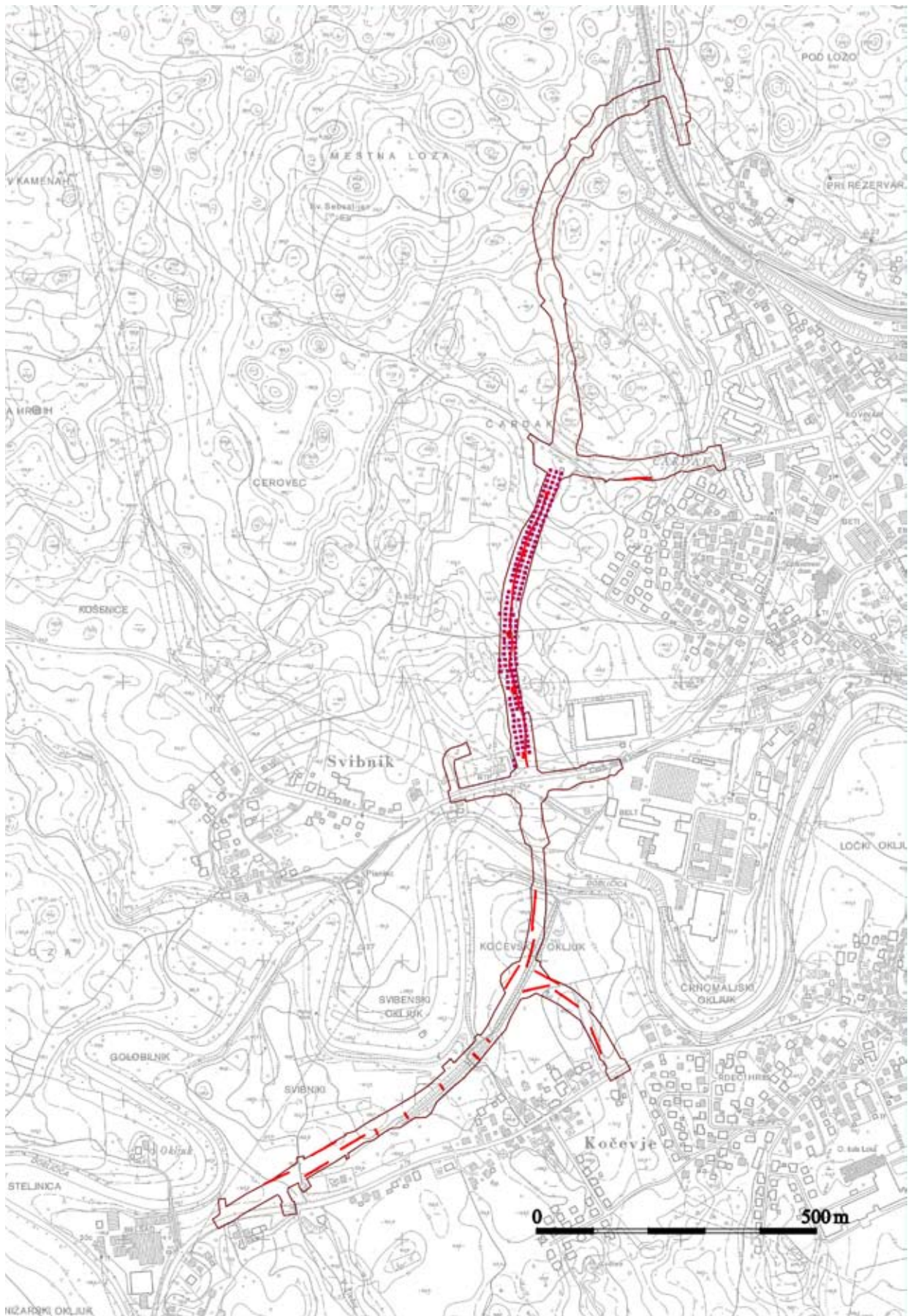

Figure 3 The Črnomelj Western Bypass, showing intensive field survey together with manual trial trenches in 1st phase and machine trenches from the evaluation in 1st, 2nd and 3rd phases (M 1:5000 base map ©GURS; drawn by I. Pintér).

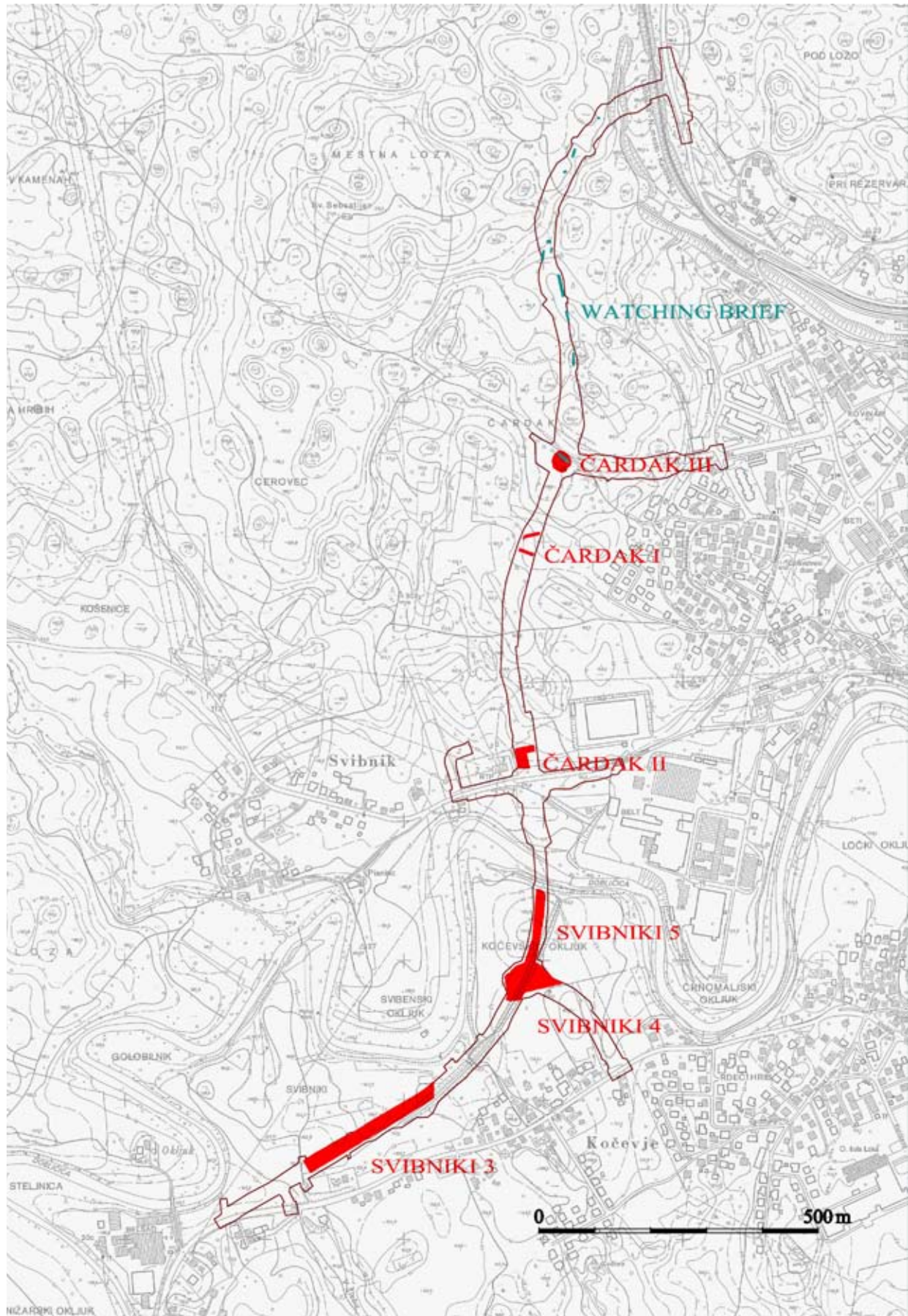

Figure 4 The Črnomelj Western Bypass, showing excavation areas and machine trenches from the watching brief (M 1:5000 base map ©GURS; drawn by I. Pintér).

embankment of the Novo mesto–Rijeka railway (Fig. 3) (Mason, Predan, Murko 2006b; 2006c, 4, 30–31). The aim of the latter was to document the embankment structure and record any surviving buried surfaces and deposits. This was followed by machine trench evaluation of areas of potential prehistoric and Roman activity, revealed by field survey, as well as machine trench evaluation of all visible negative karst features on the route. A total of 17 machine trenches were excavated on the southern part of the bypass route (Fig. 3) (Mason, Predan, Murko 2007, 6–8). Three areas (Area 3, Area 4 and Area 5) were identified as areas of intensive past activity and deep stratigraphy, which required open area excavation (Fig. 4) (Mason, Predan, Murko 2007, 87–89). These excavations were undertaken in the autumn of 2008 and the spring of 2009.

The Črnomelj Western Bypass and the landscape in the Dobljučica valley

The interim results of the bypass project have important implications for the archaeology and formation of lowland karst landscapes in the Dobljučica valley in Bela krajina. A recurring pattern of relatively uniform stratigraphy could be traced in a series of discrete, but similar buried soil horizons and colluvial deposits in nine swallow holes and uvalas over a distance of up to 1.2 km to the north of the Dobljučica on the 1st stage of the bypass. The outer limit of this sequence is roughly marked by the *Atilov grob* barrow, beyond which the sequence changes and buried soils were not observed. All of the 9 swallow holes and uvalas contained prehistoric pottery and/or other material in the colluvial layers above the earliest buried soils, but anthropogenic structures were only recorded up to 600 m from the edge of the Dobljučica gorge (Mason, Predan 2006; Mason *et al.* 2006a, 23–24; 2006b, 24–26; Mason, Skubic 2006, 33–43).

The stratigraphic sequence is broadly similar in all 9 cases, but geological field analysis was only undertaken on the machine trench evaluation and pedological analysis was only undertaken at Čardak II and Sonda

5 from the machine trench evaluation (Fig. 5) (Verbič 2004; Vidic 2005). A primary colluvial deposit in the base of the swallow hole, containing sparse charcoal, but no other potentially anthropogenic material, was present on the Čardak II site (Mason *et al.* 2006b, 25). It has been C¹⁴ dated to the end of the 4th millennium BC.³ The primary colluvial deposit is thus interpreted as being the result of localised initial forest clearance in the Late Neolithic/Early Copper Age in the second half of the 4th millennium BC. This may also be reflected in the appearance of small scale surface scatters of this date in the Krupsko polje and other parts of the Bela krajina region, which is frequently linked to expansion into the karst plateau from the river valleys (Mason, Andrič 2009, 332–333). More intensive use of the karst plateau for grazing, coupled with forest clearance could well have resulted in erosion and the temporary abandonment of the study area, which is reflected in the apparent absence of activity after this erosion phase for a considerable length of time.

The upper surface of this deposit may show direct evidence of anthropogenic activity (pits, postholes), which marks the beginning of the next phase. The C¹⁴ dates for these structures places them in the Late Bronze Age.⁴ The southernmost site – Čardak II, contains both postholes and pits, potentially representing a short-lived settlement (Mason *et al.* 2006b, 25), but the Čardak III site contains a single large shallow oval pit in the centre of the swallow hole (Fig. 6) (Mason, Predan 2006, 10–11, 16). The latter is probably evidence of an isolated event at the edge of the valley.

The cessation of activity on these two sites and the other karst features was followed by the formation of a soil on this surface, indicating the continuation

3 Čardak II: C¹⁴ date – Beta – 229151: Cal. BC 3640 to 3420 (Cal. BP 5460 to 5380), Cal. BC 3380 do 3320 (Cal. BP 5330 to 5270), Cal. BC 3230 to 3110 (Cal. BP 5180 to 5060) (95% probability).

4 Čardak II: C¹⁴ date – Beta – 229150: Cal. BC 1120 to 910 (Cal. BP 3070 to 2860) (95% probability); Čardak III: C¹⁴ date – Beta – 229147, Cal. BC 1000 to 820 (Cal. BP 2950 to 2770) (95% probability); Beta – 229148, Cal. BC 1280 to 1010 (Cal. BP 3230 to 2960) (95% probability).

Figure 5 The Črnomelj Western Bypass, Čardak II: the western section, showing the Late Bronze Age, Iron Age and Roman buried soils (photo B. Tušek, Archive ZVKDS, CPA).

of relatively stable conditions. There is no evidence for ploughing in this or the other, later buried soils at Čardak II (Vidic 2005, 8–9). Such soil formation can be detected in all 9 swallow holes and uvalas.

This is followed by a prolonged phase of colluviation. The 1.20 m deep colluvial deposits at Čardak II contain significant amounts of prehistoric potsherds, which cannot be refitted, but are relatively large with extant surfaces and slightly abraded edges, suggesting transport from the immediate vicinity (Mason *et al.* 2006b, 25). The presence of the potsherds is thus probably related to the manuring of fields in the immediate vicinity of the swallow holes. It is in precisely this period after 1000 BC that the Late Bronze Age and Early Iron Age settlement in the historic town centre of Črnomelj was founded. Thus a local increase in population may have resulted in the utilisation of more marginal land for arable purposes, particularly on the slopes of the swallow holes and the ridges between them. The lynchet on the edge

of a large uvala on the Čardak I site also dates to this phase (Mason *et al.* 2006b, 23–24). This phase is potentially marked by the construction of the *Atilov grob* barrow at the extreme northern edge of the area.

The upper surface of the colluvial deposit from the previous phase shows evidence of short-lived settlement (pits, postholes) at the Čardak II site (Mason *et al.* 2006b, 25). The C¹⁴ date for these structures places them in the Late Iron Age.⁵ The remaining swallow holes and uvalas are characterised by a cessation of colluviation and the formation of a second buried soil, which is also formed at the Čardak II site after the abandonment of the short-lived settlement.

A major colluviation phase also occurred in the later part of the Late Iron Age (Mason *et al.* 2006b, 25). The 0.70 m deep colluvial deposits once again contain significant amounts of prehistoric potsherds, similar

5 Čardak II – Beta – 229149 – Cal. BC 350 to 290 (Cal. BP 2300 to 2240) and Cal. BC 220 to 50 (Cal. BP 2170 to 2000) (95% probability).

to those in the earlier colluviation phase. Once again this is probably indicative of manuring in the immediate vicinity of the swallow holes under investigation. This phase may coincide with the Late Iron Age reorganisation of the settlement in the historic town centre of Črnomelj (Mason 2007, 357–368).

The final stabilisation and settlement phase at Čardak II is dated to the Early Roman period (Mason 2007, 357–368). Three small rectangular post-built structures were erected on the edge of the swallow hole. There are no hearths in the structures and they are interpreted as possible byres. It is impossible to determine if they were the only structures on the site as the centre of the swallow hole was destroyed by earlier construction work. Once again these structures were short-lived and a soil formed over this surface. It is noteworthy that this soil can be traced outside the confines of the swallow holes and uvalas and it was even observed on the ridge tops in the forested area to the north of Čardak III (Mason, Skubic 2006, 38–39). Once again the northern part of the zone is subject to special treatment. A pit with two Roman vessels in the upper fill was found cut into a white

clay deposit (Mason, Skubic 2006, 29–32, 40, 43). The buried soil seems to represent a general return to stable conditions in the Roman period. This is covered by a shallow colluvial deposit in the swallow holes in the forested northern part and in the mixed arable/grassland to the south. This reflects represents limited colluviation over the last 1,500 years.

The situation on the 2nd stage of the bypass is somewhat different. The route runs southwest – northeast to the right bank of the Dobljičica, which flows west to east (Fig. 2). It thus remains within a maximum distance of 500 m from the southern edge of the river gorge. The sequence of colluvial deposits and buried soils is similar to that of the northern side of the river, with one major exception – the earliest buried soil is poorly preserved, although the partially truncated putatively Late Bronze Age surface survives (Fig. 7, 8). The presence of negative structures in the three main phases in the swallow holes in the excavated areas on this part of the route is a reflection of the position of the road route in this area. The more intensive evidence of anthropogenic activity, amounting to at least seasonal settlement in all

Figure 6 *The Črnomelj Western Bypass, Čardak III: the large Late Bronze Age pit in the base of the swallow hole prior to excavation (photo B. Tušek, Archive ZVKDS, CPA).*

three main phases with structural remains, lies within Area 4 and Area 5, the same zone as the Čardak II site, and thus should be considered in this context. It does, however, indicate a considerable density of settlement activity in the area and the same phases of arable intensification as the northern side of the Dobljiča valley. There is some slight evidence of a Neolithic/Copper Age material presence in the area to complement the initial colluvial phase at Čardak II. However, the earliest phases of settlement activity seem to date to the Bronze Age. Activity in the Iron Age and Roman period may well be connected with iron extraction and smelting, given the large quantities of slag in some pits. Unfortunately, the lack of extension into the karst plateau to the south prevents definition of the edges of this zone, which was possible in the north. However, it should be noted that settlement activity was less intense in Area 3, which suggests that the intensity of activity declines as distance from the river increases. Detailed analysis of the small finds, pedological and radiocarbon samples will provide further insight into the nature of occu-

pation in the area adjacent to the river, as well as and much needed additional dating evidence for the individual phases.

The Črnomelj Western Bypass and the wider landscape of south-eastern and eastern-central Slovenia

Archaeological field survey, machine trench evaluation and excavation in advance of large scale interventions in space have produced a considerable amount of evidence for activity within karst landscapes in south-eastern and eastern-central Slovenia, which may be examined in the light of the results from the the Bypass route.

Karst structures in other parts of Bela krajina have produced a range of data relating to occupation and exploitation in the Prehistoric and Roman period (*Fig. 1*). A Middle Bronze Age activity area and structures have been found in a swallow hole at Hrast pri Jugorju on the upland rim of Bela krajina (Mason,

Figure 7 *The Črnomelj Western Bypass, Svibniki – Area 3: northern section of swallow hole in sector 10 (photo A. Tiran, Archive ZVKDS, CPA).*

Figure 8 *The Črnomelj Western Bypass, Svibniki – Area 5: swallow hole under excavation, showing the Late Bronze Age, Iron Age and Roman buried soils (photo B. Tušek, Archive ZVKDS, CPA).*

Pintér 2006a, 58; 2006b, 59), whilst Copper Age activity has been located in a swallow hole at Sv. Trojica near Vinji vrh pri Semiču in the lowland karst of Bela krajina (Mason, Vareško, Pintér 2006c, 197–198; Mason, Britovšek, Pintér 2007, 182–183).

However, the evidence is not confined to traditional categories of settlement activity. Both these sites present evidence of intensive colluvial deposition in the succeeding periods without evidence of clear hiatuses or buried soils, until the formation of stable surfaces in the Early Roman period. These show evidence of Early Roman activity in the form of scattered postholes, which are covered Early Roman period buried soils. A similar Early Roman period buried soil is present at the Pri gajbi site near Stranska vas (Mason, Vareško, Pintér 2006d, 198). There is also evidence for more complex sequences the Bočka area to the west of Metlika, where field survey and machine trench evaluation of swallow holes has revealed a sequence of buried soils and colluvial deposits, similar in appearance to those in the Dobljčica valley (Mason *et al.* 2010, 215; Mason,

Lavrinc, Pintér 2010a, 216–217; 2010b, 217; 2010c, 217–218; Jovanović, Olič 2010; Kovač 2011). Thus, it is possible to suggest that development of buried soil horizons in the Prehistoric and Early Roman period on the Črnomelj Western Bypass may well be mirrored in other parts of Bela krajina.

Archaeological amelioration of large scale interventions in space has also revealed evidence of prehistoric activity in karst structures in the covered karst of the Krka valley area of central-eastern Slovenia (Fig. 1). Middle Bronze Age settlement structures have been located in swallow holes around the western edge of a dry valley at Mačkovec near Novo mesto. The edges of the dry valley are marked by two Early Iron Age barrows and Roman period settlement and mortuary activity (Mason, Predan, Britovšek 2007, 87–94, 102; Mason, Britovšek 2008, 73–75, 116–120, 130; Udovč 2007, 4–7; 2009, 5, 6), whilst the dry valley itself may have served as a route way from the Mirna-Temenica valley into the middle Krka valley in the Iron Age and Roman period (Lovenjak 2006, 42–43; Lovenjak, Bavec 2006, 48–49, 52). Further evidence

of settlement in swallow holes has been recovered from Poganci near Novo mesto (Bronze Age, Early Roman period) (Mason, Olić, Pintér 2010, 240–241; Mason, Olić 2010, 241) and Cikava near Novo mesto (Copper Age, Bronze Age) (Mason, Pintér 2010a, 241–242; 2010b, 242–243).

The fieldwork in the covered karst in the Krka valley has also revealed that at least some of the activity in karst structures may be related to iron ore extraction. There were a number of isolated pits and postholes cut into a layer of limonite concretions in a swallow hole at Mačkovec (Mason, Predan, Britovšek 2007, 41–46, 102; Mason, Kmetec 2008, 8–12, 18), whilst a funnel shaped shaft and large surface pits were recorded in swallow holes in an area with considerable concentrations limonite concretions during the archaeological evaluation and watching brief on the Nova Adria site (Mason *et al.* 2006, 122–125). These parallel finds of putatively Roman period slag-filled pits on the Črnomelj Western Bypass.

The stratigraphy in the swallow holes and uvalas in these areas does not form such a uniform pattern as that in the Dobljičica valley, although there are visible buried soil horizons in some karst structures (Draksler 2010; Verbič 2008, 5, 6, 8). They also contain other more ephemeral traces of prehistoric activity, usually in the form of isolated fragments of prehistoric pottery in colluvial deposits of varying thickness. Thus the colluvial deposits from many swallow holes outside the Dobljičica valley show many similarities to the area around Divače in the eponymous Karst (*Kras*) of western Slovenia (Bavdek 2003, 285–287). Here the presence of potsherds in colluvial deposits has also been ascribed to erosion of archaeological deposits from nearby prehistoric settlements (Bavdek 2003, 287). However, such material could just as easily be derived from prehistoric agricultural activity in and around the swallow holes. It would seem that swallow holes represented discrete areas of better soils within the karst area and, as such, represented micro locations with greater agricultural potential, much as they did in the recent past (Novaković *et al.* 1999, 123–134; Novaković 2003). The archaeological material in many of these contexts is thus likely to be

at least partly derived from manuring activity in prehistory, and not from the erosion and redeposition of occupation deposits.

Conclusion

The above fieldwork presents insights into different types of landscape within the lowland and covered karst of central-eastern and south-eastern Slovenia. In spite of the presence of a number of classic monument types in the lowland karst of Bela krajina and the covered karst of central Dolenjska, most of the archaeological evidence of both tangible and more intangible anthropogenic activity in the prehistoric and Roman period is found in the many swallow holes and uvalas in these areas. The use of karst features for prehistoric and Roman period settlement on the Črnomelj Western Bypass is unusual, but this probably due more to research bias, than actual absence. If the former is true, as the increasing evidence for prehistoric settlement structures in karst structures in diverse areas such the upland rim of Bela krajina (Mason, Pintér 2006a, 58; 2006b, 59), the lowland karst of Bela krajina (Mason, Vareško, Pintér 2006c, 197–198; *id.* 2006d, 198; Mason, Britovšek, Pintér 2007, 182–183; Mason, Predan, Murko, Pintér 2010, 215; Mason, Lavrinc, Pintér 2010a, 216–217; *id.* 2010b, 217; *id.* 2010c, 217–218; Jovanović, Olić 2010; Kovač 2011), the covered karst around Novo mesto (Draksler 2010; Mason, Britovšek 2008; Mason, Kmetec 2008; Mason, Olić 2010, 241; Mason, Olić, Pintér 2010, 240–241; Mason, Pintér 2010a, 241–242; *id.* 2010b, 242–243; Mason, Predan, Britovšek 2007; Mason, Pungerčar, Pintér, Vareško 2006, 122–125; Udovč 2009; Verbič 2008), the Logatec area of eastern Notranjska⁶ and at Jezero (Žorž 2010) on the edge of the Ljubljana marshes, suggest, then it may also serve to at least partly explain the apparent absence or rarity of settlement evidence in some periods. The great depth of sediments covering these sites means that they are invisible without the use of

⁶ Olić pers. com.

more invasive evaluation techniques such as machine trenching or auguring, but also raises the possibility of well preserved occupation deposits and paleoenvironmental data.

The more intangible evidence for prehistoric activity in the areas under discussion points to the existence of a wider landscape with iron extraction and above all agricultural activity in and around the karst features, which resulted in cycles of erosion and deposition that removed the original soils. Much of the material in the karst structures is likely to be derived from manuring activity in prehistory, and not from the erosion and redeposition of occupation deposits. It thus shows many similarities to the karst in western Slovenia.⁷

The Črnomelj Bypass project and other projects like it have drawn attention to the archaeological potential of previously neglected parts of the karst landscape in Slovenia, where archaeological research has

been minimal outside the accepted categories of standing monuments. There is clear potential for the reconstruction or recovery of past land-use patterns, symbolic landscapes and long-term trends in landscape development, which will permit the archaeologist to break out of the dot on the distribution map. Unfortunately, these landscapes represent an increasingly threatened archaeological resource. Agricultural improvement projects frequently involve interventions in swallow holes, in what are arguably the best preserved parts of the archaeological record in these landscapes. Archaeological fieldwork in advance of large-scale development permits the documentation of parts of these landscapes, before they are destroyed, but the archaeologist must first be aware of the potential of these lowland karst landscapes as an archaeological resource as a whole, before the problems of increasing pressure from agriculture and development can be addressed.

7 See Bavdek above.

Povzetek

Prispevek obravnava arheološki potencial nižinskih kraških pokrajin v jugovzhodni in osrednjevzhodni Sloveniji v luči preliminarnih rezultatov arheološkega projekta Obvoznica Črnomelj (zahodni krak), ki je bil financiran s strani investitorja DRSC. Na območju raziskav je pokrajina nižinski kras z velikim številom vrtač in dolov. Arheološke raziskave smo izvedli z uporabo minimalne uničevalne tehnike ekstenzivnega in intenzivnega površinskega in podpovršinskega pregleda ter invazivnih tehnik, kot so izkop ročnih testnih sond in strojnih testnih jarkov, arheološka izkopavanja pred gradnjo in arheološke raziskave ob gradnji. Raziskave so pokazale na dokaj enoten vzorec prazgodovinske in rimskodobne uporabe krajine, kar je možno slediti v vrtačah in dolih skozi niz podobnih horizontov pokopanih tal in koluvialnih nanosov. Depozite lahko datiramo od poznega neolitika oz. zgodnje bakrene dobe, pozne bronaste dobe, starejše ali mlajše železne dobe do končne faze v rimskem obdobju. Horizonti pokopanih tal pokrivajo sledove omejene, morda sezonske, poselitve na stabilnih površinah pred formacijo tal v nekaterih vrtačah, vendar ne v vseh. Koluvialni nanosi v vrtačah so na tem območju mogoče vsaj delno posledica poljedelstva v preteklosti.

Sledovi omejene poselitve v eni ali več fazah so bili odkriti na območju Vinjega vrha pri Semiču in Hrasta pri Jugorju v Beli krajini ter pri Mačkovcu, Cikavi in Pogancih na Dolenjskem. Več zaporednih horizontov pokopanih tal je bilo odkritih le na enem kraju v Beli krajini (Bočka) in v manjši meri na območju Mačkovca na Dolenjskem. Le-ti kažejo na potencialni obstoj sekvenc, ki so podobne tem v dolini reke Dobljice. Večina vzorčenih vrtač v Beli krajini je vsebovala le en horizont pokopanih tal, na Dolenjskem pa je bila večina vzorčenih vrtač brez pokopanih tal ali so bila le-ta prisotna le kot resedimentiran material skupaj s prazgodovinsko lončenino v koluvialnih nanosih. Tako lahko sklepamo, da so nekateri vzorci uporabe krajine bolj podobni tem na Krasu zahodne Slovenije. Nižinske in pokrite kraške pokrajine jugovzhodne in osrednjevzhodne Slovenije predstavljajo pomemben arheološki vir, ki nam lahko posreduje neprecenljive podatke o uporabi pokrajine in njeni poselitvi, vendar je vsekakor slabo razumljen vir, ki ga ogrožajo razširitve zazidave in sodobni načini kmetovanja.

Bibliography

- BAVDEK, A. 2003, Vrtače. – In: D. Prešeren (ed.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*, Ljubljana, 285–287.
- DJURIĆ, B. 2003, Terra gentis humanae memoria: Varovanja arheološke dediščine in projekt izgradnje avtocest. – In: D. Prešeren (ed.), *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*, Ljubljana, 7–24.
- DRAKSLER, M. 2010, *Poročilo o arheološkem nadzoru in dokumentiranju ob gradnji na območju gradnje in ureditve poslovno-storitvene cone v Novem mestu, Mačkovec*. – PJP, d.o.o. (unpublished report), Kisovec.
- DULAR, J. 1985 *Topografsko področje XI (Bela krajina)*. Arheološka topografija Slovenije, Ljubljana.
- HEY, G. and M. LACY 2001 *Evaluation of Archaeological Decision-making Processes and Sampling Strategies*. – Oxford Archaeology Unit, Oxford.
- JOVANOVIĆ, A. and S. OLIĆ 2010, *Poročilo o arheoloških terenskih pregledih – arheološkem vrednotenju s sistemom strojnih testnih jarkov na območju SDZN Bočka – Metlika, na parc. št. 1027/16, 1027/17 in 1027/18, k.o. Metlika*. – Arhos, d.o.o. (unpublished report), Brežice.
- KOVAČ, O. 2011, *Poročilo o izvedeni predhodni arheološki raziskavi, pod površinski terenski pregled s strojnimi testnimi sondami na območju zazidalnega načrta Bočka – Metlika, Območje faze B v Občini Metlika*. – Arheoterra, d.o.o. (unpublished report), Ljubljana.
- LOVENJAK, M. 2006, Rimski miljniki na Dolenjskem. Rimske ceste in projekt avtocest: strokovni posvet, Novo mesto 16. februarja 2006. – *Rast* 2 (104), Novo mesto, 39–47.
- LOVENJAK, M. and U. BAVEC 2006, Nova rimska miljnika na Karteljevem. Rimske ceste in projekt avtocest: strokovni posvet, Novo mesto 16. februarja 2006. – *Rast* 2 (104), Novo mesto, 48–52.
- LUBŠINA TUŠEK, M. 1996, Pregled najdišč rimskih vil in drugih podeželskih obojktov v Sloveniji (A survey of sites: Roman villas and other rural structures in Slovenia. – In: M. Guštin, P. Novaković, D. Grosman, B. Mušič, M. Lubšina Tušek (eds.), *Rimsko podeželje (Roman Countryside)*, Ljubljana, 139–155.
- MASON, P. 1988, Coming down from the hills. A preliminary report on the intensive surface collection of a lowland Iron Age activity area in Slovenia. – In: J.C. Chapman, J. Bintliff, V. Gaffney, B. Slapšak (eds.), *Recent Developments in Yugoslav Archaeology*, BAR International Series 431, Oxford, 239–245.
- MASON, P. 2001, Griblje in problem nižinskih arheoloških kompleksov v Sloveniji. – *Varstvo spomenikov* 39, Ljubljana, 7–27.
- MASON, P. 2007, Črnomelj: a complex late prehistoric settlement and its hinterland. – In: M. Blečič, M. Črešnar, B. Hänsel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metzner-Nebelsick (ur.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Situla 44, Ljubljana, 357–368.
- MASON, P. 2008, Bela krajina v prazgodovini in rimskem obdobju. – In: J. Weiss (ed.), *Črnomaljski zbornik, Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*, Črnomelj, 17–47.
- MASON, P. and M. ANDRIČ 2009, Neolithic/Eneolithic settlement patterns and Holocene environmental changes in Bela krajina (south-eastern Slovenia). – *Documenta Praehistorica XXXVI*, Ljubljana, 327–335.
- MASON, P., T. BRITOVŠEK and I. PINTÉR 2006, Vinji vrh pri Semiču – Arheološko najdišče Sv. Trojica. – *Varstvo spomenikov* 42, Ljubljana, 182–183.
- MASON, P. and T. KMETEC 2007, *Poročilo o arheološkem vrednotenju na območju Poslovno storitvene cone Mačkovec – Območje II*. – ZVKDS OE Novo mesto (unpublished report), Novo mesto.
- MASON, P. and T. KMETEC 2008, *Poročilo o arheoloških izkopavnih na območju PSCM 2*. – ZVKDS OE Novo mesto (unpublished report), Novo mesto.
- MASON, P., M. LAVRINC and I. PINTÉR 2010a, Metlika – arheološko najdišče Metlika, Metlika – arheološko območje Bočka. – *Varstvo spomenikov* 46, Ljubljana, 216–217.
- MASON, P., M. LAVRINC and I. PINTÉR 2010b, Metlika – arheološko najdišče Metlika, Metlika – arheološko območje Bočka. – *Varstvo spomenikov* 46, Ljubljana, 217.
- MASON, P., M. LAVRINC and I. PINTÉR 2010c, Metlika – arheološko najdišče Metlika, Metlika – arheološko območje Bočka. – *Varstvo spomenikov* 46, Ljubljana, 217–218.
- MASON, P., M. LAVRINC and I. PINTÉR 2010d, Novo mesto – arheološko najdišče Gotna vas. – *Varstvo spomenikov* 46, Ljubljana, 240–241.
- MASON, P. and S. OLIĆ 2010, Novo mesto – arheološko najdišče Gotna vas. – *Varstvo spomenikov* 46, Ljubljana, 241.
- MASON, P. and I. PINTÉR 2006a, Hrast pri Jugorju – arheološko najdišče Grive. – *Varstvo spomenikov* 39–41, Ljubljana, 58.
- MASON, P. and I. PINTÉR 2006b, Hrast pri Jugorju – arheološko najdišče Grive. – *Varstvo spomenikov* 39–41, Ljubljana, 59.
- MASON, P. and I. PINTÉR 2010a, Novo mesto – arheološko najdišče Kovačev Laz, Novo mesto – arheološko najdišče Gotenski boršt, Novo mesto – arheološko najdišče Veliki hrib. – *Varstvo spomenikov* 46, Ljubljana, 241–242.
- MASON, P. and I. PINTÉR 2010b, Novo mesto – arheološko območje Žabja vas. – *Varstvo spomenikov* 46, Ljubljana, 242–243.
- MASON, P. and P. PREDAN 2006, *Poročilo o ekstenzivnem arheološkem izkopavanju na lokaciji Čardak III. Obvoznica Črnomelj – zabodni krak (2. etapa) – cesta R1-216/1178 na območju krožišča 2, med profiloma P39 in P41*. – ZVKDS OE Novo mesto (unpublished report), Novo mesto.

- MASON, P., P. PREDAN and T. BRITOVŠEK 2007, Poročilo o arheološkem vrednotenju na območju Poslovno storitvene cone Mačkovec. – ZVKDS OE Novo mesto (unpublished report).
- MASON, P., P. PREDAN and M. MURKO 2006a, Črnomelj – arheološko območje Čardak. – *Varstvo spomenikov* 39–41, Ljubljana, 32–33.
- MASON, P., P. PREDAN and M. MURKO 2006b, *Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu na trasi Obvoznice Črnomelj (žabodni krak), II. in III. etapa – cesta R1-216/1178 od km 1+420,00 do km 2+460 s krožiščem K4, cesta S od km 0+0.00 do km 0+280.00 in cesta R od km 0+0.00 do km 0+240.00 ter na predvidenih trasah prestavitve obstoječe infrastrukture.* – ZVKDS OE Novo mesto (unpublished report), Novo mesto.
- MASON, P., P. PREDAN and M. MURKO 2006c, *Poročilo o arheološkem vrednotenju z izkopom strojnih testnih jarkov med profili P93 in P108 na trasi Obvoznice Črnomelj (žabodni krak), II. in III. etapa – cesta R1-216/1178 od km 1+420,00 do km 2+460 s krožiščem K4, cesta S od km 0+0.00 do km 0+280.00 in cesta R od km 0+0.00 do km 0+240.00 ter na predvidenih trasah prestavitve obstoječe infrastrukture.* – ZVKDS OE Novo mesto (unpublished report), Novo mesto.
- MASON, P., P. PREDAN and M. MURKO 2007, *Poročilo o arheološkem vrednotenju z izkopom strojnih testnih jarkov na trasi Obvoznice Črnomelj (žabodni krak), II. in III. etapa – cesta R1-216/1178 od km 1+420,00 do km 2+460 s krožiščem K4, cesta S od km 0+0.00 do km 0+280.00 in cesta R od km 0+0.00 do km 0+240.00 ter na predvidenih trasah prestavitve obstoječe infrastrukture.* – ZVKDS OE Novo mesto (unpublished report), Novo mesto.
- MASON, P., P. PREDAN, M. MURKO and I. PINTÉR 2006a, Črnomelj – arheološko območje Čardak. – *Varstvo spomenikov* 42, Ljubljana, 23–24.
- MASON, P., P. PREDAN, M. MURKO and I. PINTÉR 2006b, Črnomelj – arheološko območje Čardak. – *Varstvo spomenikov* 42, Ljubljana, 24–26.
- MASON, P., P. PREDAN, M. MURKO and I. PINTÉR 2010, Metlika – arheološko najdišče Metlika. – *Varstvo spomenikov* 46, Ljubljana, 215.
- MASON, P., M. PUNGERČAR, I. PINTÉR and N. VAREŠKO 2006, Novo mesto – arheološko območje Laze. – *Varstvo spomenikov* 39–41, Ljubljana, 122–125.
- MASON, P. and D. SKUBIC 2006, *Poročilo o nadzoru med gradnjo Obvoznice Črnomelj (žabodni krak), 1. etapa – cesta R1-216/1178 do krožišča K3 in deviacije gozdne poti na območju krožišča K2.* – ZVKDS OE Novo mesto (unpublished report), Novo mesto.
- MASON, P., N. VAREŠKO and I. PINTÉR 2006a, Črnomelj – arheološko najdišče Starihova loza. – *Varstvo spomenikov* 39–41, Ljubljana, 31.
- MASON, P., N. VAREŠKO and I. PINTÉR 2006b, Črnomelj – arheološko območje Čardak. – *Varstvo spomenikov* 39–41, Ljubljana, 32.
- MASON, P., N. VAREŠKO and I. PINTÉR 2006c, Vinji vrh pri Semiču – arheološko najdišče Vinji vrh. – *Varstvo spomenikov* 39–41, Ljubljana, 197–198.
- MASON, P., N. VAREŠKO and I. PINTÉR 2006d, Stranska vas pri Semiču – arheološko območje Pri gajbi. – *Varstvo spomenikov* 39–41, Ljubljana, 198.
- NOVAKOVIĆ, P. 2003, *Osvajanje prostora: razvoj prostorske in krajske arheologije.* – Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana.
- NOVAKOVIĆ, P., H. SIMONI and B. MUŠIČ 1999, Karst dolinas: evidence of population pressure and exploitation of agricultural resources in karstic landscapes. – In: P. Leveau (ed.), *Environmental Reconstruction in Mediterranean Landscape Archaeology.* – *The Archaeology of Mediterranean Landscapes* 2, Oxbow Books, Oxford, 123–134.
- UDOVIČ, K. 2007, *Arheološka izkopavanja na lokaciji Poslovno-storitvene cone Mačkovec PSCM 1.* – ZVKDS OE Novo mesto (unpublished report), Novo mesto.
- UDOVIČ, K. 2009, *Mačkovec pri Novem mestu.* – AAS 8, Ljubljana.
- VERBIČ, T. 2004, *Poročilo o geološkem ogledu arheološkega testnega razkopa vzdolž trase bodoče obvoznice pri Črnomlju.* – Ljubljana (unpublished report).
- VERBIČ, T. 2005, *Poročilo o terenskih meritvah magnetne susceptibilnosti na območju arheološkega najdišča Čardak.* – Ljubljana (unpublished report).
- VERBIČ, T. 2008, *Poročilo o geološkem pedološkem pregledudveh vrtač na območju nekdanje vojasnice ob Belokranjski cesti v Novem mestu.* – Tetida, d.o.o., Ljubljana (unpublished report).
- VIDIČ, N. J. 2005, *Poročilo o pedoloških laboratorijskih analizah v dveh sondah nabjaljšča Čardak II.* – Biotehniška fakulteta, Univerza v Ljubljani (unpublished report), Ljubljana.
- ŽORŽ, A. 2010, *Jezero.* <http://www.zvkds.si/sl/novice/nova-odkritja/82-jezero/>

dr. Phil Mason
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska 40
SI-1000 Ljubljana
phil.mason@cpa-rs.si

Nekaj novosti o mlajši železni dobi v severovzhodni Sloveniji

Some New Data on the Late Iron Age in North-eastern Slovenia

Matija Črešnar

Izvleček: Zadnji dve desetletji pospešenega arheološkega terenskega dela je z novimi najdišči iz obdobja mlajše železne dobe ponudilo podatke, ki kljub svoji preliminarnosti že spreminjajo sliko poselitve, kot smo jo poznali do nedavna. Sorodnost najdb na širšem območju kaže na povezanost prostora s sočasnimi nadregionalnimi procesi, njihova navezava na gradivo sledečega zgodnjerskega obdobja pa kljub ponovni poselitvi višinskih postojank v poznolatskem obdobju priča o kontinuiranem življenju mnogih, tudi nižinskih naselbin.

Ključne besede: latensko obdobje, Rogoza, severovzhodna Slovenija, poselitev

Abstract: The last two decades of accelerated archaeological fieldwork has produced data from new sites from the Late Iron Age, which despite their interim nature change our understanding of the settlement pattern as it was known until recently. The similarity of the finds in the wider region indicate the connections of the region with contemporary super-regional processes, whilst the links with the material of the succeeding Early Roman period bear witness to the continuation of occupation on many settlements, including those in the lowlands, despite the reoccupation of many upland settlements in the late La Tène period.

Key words: La Tène period, Rogoza, North-eastern Slovenia, settlement

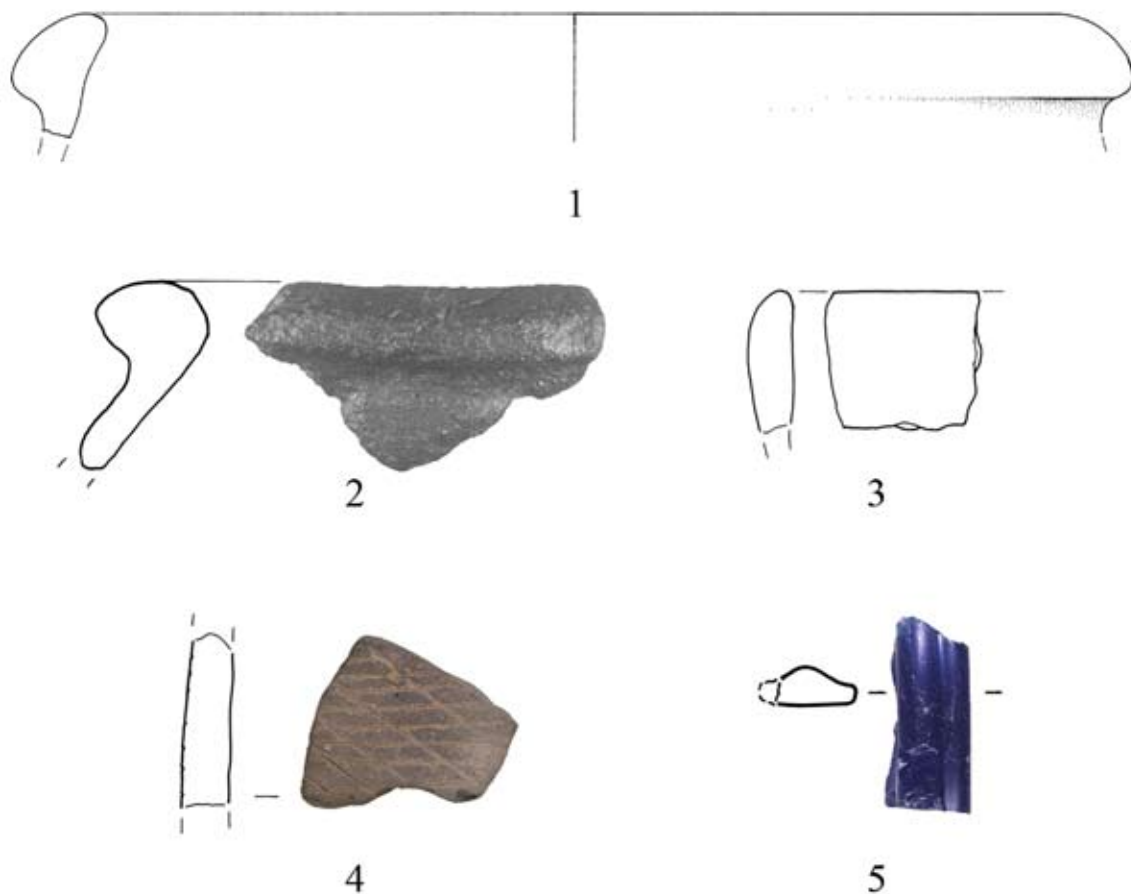
V zadnjih dve desetletjih je bilo v sklopu gradnje slovenskega avtocestnega križa odkritih kar nekaj najdišč, ki nam med drugim odkrivajo nove fasete poselitve severovzhodne Slovenije v času mlajše železne dobe. Eno takšnih je tudi Rogoza pri Mariboru, ki leži na rodovitnem severozahodnem delu Dravsko-Ptujskega polja, kamor Drava priteče iz zavetja Kozjaka in Pohorja. In prav slednje je s svojimi vodotoki, ki se z njegovih pobočij spuščajo proti Dravi, oblikovalo širšo okolico in narekovalo poselitveno dinamiko. Nekaj takšnih je teklo tudi mimo današnjega kraja Rogoza in najverjetneje odločilno vplivalo na odločitev človeka, da si je najmanj od zgodnje bronzne dobe in s presledki vse do pozne antike za svoje bivališče izbiral to območje.

Naselbinske strukture, ki bi jih lahko umestili v mlajšo železno dobo, sicer na najdišču niso bile dokumentirane, a je bilo najdišče bodisi uničeno z globokim oranjem, ki je mestoma uničilo vse arheološke plasti in načelo celo sterilno geološko osnovo, bodisi

se nahaja v neposredni bližini raziskanega območja. Najdbe, ki jih lahko označimo kot latenske, so bile tako delno odkrite v ornih plastih, večina pa v nižje ležečih slojih, do določene mere še zmeraj poškodovanih s poljedelskimi dejavnostmi (Črešnar 2012).

Keramično gradivo predstavljajo le odlomki grobe lončenine, od katerih so najbolj prepoznavni lonci iz grafitne lončarske mase, katerih uvihano ustje je na zunanji strani izrazito odebeljeno v obliki črke „P“ (sl. 1: 1, 2). Predvidevamo lahko, da gre za dele kuhinjskih loncev,¹ ki so bili pogosto okrašeni z vertikalnim, poševnim ali mrežastim glavničanjem, a je ohranjenost predstavljenih fragmentov preskromna, da bi to lahko preverili.

1 Dodatek grafita najprej zmanjša poroznost keramike, ob tem pa poveča njeno toplotno prevodnost in odpornost na temperaturne spremembe. Zaradi omenjenih lastnosti je takšna lončenina izredno primerna za kuho, kar so pokazale tudi analize gradiva iz Manchinga, kjer se prežgani organski ostanki pojavljajo predvsem na odlomkih takšnih posod (Kappel 1969, 47–49).

Slika 1 Izbor latenskega gradiva, odkritega na najdišču Rogoza pri Mariboru; 1–4: keramika, 5: steklo; M 1:2 = 1–4, M 1:1 = 5.

Odlomki odebeljenih ustij so mnogo pogostejši že v bližnji Slivnici, kjer so bili odkriti naselbinski ostanke, preliminarno datirani v srednje in pozno latensko obdobje (Strmčnik Gulič 2001, 121; 2003c; Lamut 2001, npr. t. 109: 1, 116: 1, 124: 5, 310: 5, 327: 3, 369: 1). Sočasni sta tudi nedavno odkriti nižinski naselbini Šmatevž in Trnava v Spodnji Savinjski dolini, ki ju zaznamuje podobno gradivo (Bolta 1966, 377–378, 2: 8; Novšak, Tica 1998; Tica, Djurić 2007, G38; Novšak *et al.* 2006, 22–25, G23, G24, G50, G52, G54). Posodje podobnih značilnosti najdemo tudi v Ormožu, kjer poselitev v poznolatskem obdobju zasledimo večinoma le v raztreseni lončenini. To pa ne izostane niti, če se od nižinskih naselbin obrnemo k poznolatskim višinskim postojankam, kot so Poštela, Meljski hrib pri Mariboru, Novine pri Šentilju in tudi Cvinger pri Stični ter druga dolenska višinska naselja

(Gabrovec 1994, t. 11: 10; Teržan 1994, t. 6: 9, 14, 7: 11; Kavur 2001, sl. 8: 7; Pahič 1966, t. 4: 9–10).²

Lonci s tako oblikovanimi ustji se pojavljajo tudi v mnogih naselbinskih pa tudi grobiščnih kontekstih širše okolice, na vzhodu Avstrije, na zahodu Madžarske, na Slovaškem, na Moravskem ter na severozahodu Hrvaške kot delu Mokronoške skupine mlajše železne dobe, poznamo pa jih tudi na južneje ležečem območju ob Savi in Donavi vse do Đerdapa, na prostoru torej, ki je po antičnih virih pripadalo Skordiskom. Oblikovno gledano so integralni del t.i. vzhodne skupine grafitne karamike, ki je vezana na spodnjeavstrijska in zahodnomadžarska nahajališča grafitna, ki pa se kot uvoz pojavlja tudi drugod, npr. v Manchingu.³ Grafitna keramika se sicer pojavlja že

² Podobno oblikovana so tudi ustja loncev na Starem gradu nad Podbočjem, kjer pa niso bili narejeni iz grafitne lončarske mase (Guštin *et al.* 1993, t. 10: 14, 11: 1–3).

³ Artner 1998–99, 230–231, t. 10: 134, 15: 198, 44: 564, 52: 652 (Frauenberg); Bren 1966 – slike niso dovolj razloč-

v zgodnjelatenskem obdobju, vendar gre v teh primerih predvsem za situlasto oblikovane posode. V sledečem obdobju, predvsem v njegovi zaključni fazi (Lt C2), se uveljavi grafitna keramika s profiliranim ustjem in pogosto glavničastim okrasom ter postane del značilnega repertoarja vseh takratnih latenskih naselbin od južne Nemčije do Madžarske. Višek produkcije doseže v zgodnjem poznolatenskem obdobju, nato pa sledi upad (Lt D2), a se njena uporaba ponekod kljub temu obdrži tudi v zgodnjem rimski čas (Artner 1998–99, 247, 277: op. 633; Božič 1983, 88; Guštin *et al.* 1993, 27–28; Kappel 1969, 51–55, pril. 1, 2; Urban 1996).

En odlomek ustja grafitne lončenine (*sl. 1: 3*) pripada loncu z vertikalnim ali blago uvihanim ustjem, ki ni oz. je le neznatno razširjeno. Lonci takšnih značilnosti so manj pogosti kot zgoraj obravnavani, a so prav tako del vzhodne skupine grafitne keramike. Zanje je sicer značilna vodoravna kanelura, ki ločuje ustje od trupa posode, a je ta pogosto zelo plitka in zato na odlomku, kot je dotični, lahko nezaznavna. Analogije lahko najdemo na najdišču Puch (Haberg) v Spodnji Avstriji, kjer je lonec s takšnim ustjem datiran v srednje latensko obdobje in je označen kot značilna oblika grafitnega posodja, ki ni okrašeno z glavničanjem (Kappel 1969, sl. 45: 4 (Puch, Haberg)). Temu tipu posodja lahko morda celo več primerjav kot v neposredni okolici poiščemo na območju, ki leži ob spodnjem Posavju in v Podonavju do Đerdapa. V okolici Vinkovcev so lonci z blago odebeljenimi oz. neodebeljenimi ustji celo pogostejši kot tisti z močno profiliranimi ustji, njihov okras pa je večinoma ponovno navpično glavničanje. Začetek njihove upora-

ne, a je po videzu gradivo sorodno (Třisov); Dizdar 2001, sl. 12, 83–88; Hebert, Wedenig 2001, 41, sl. 2: 7 (Goritzbei Radkersburg/Slovenska Gorica pri Gornji Radgoni); Jablonka 1996, 272–274 (Gurina); Jansová 1986, t. 14: 19, 39: 6; 1988, t. 146: 18, 156: 18, 22, 161: 21 (Hrazany); Kappel 1969, 37–41, 80–82, sl. 46–49, t. 20: 610, 611, 612, 616; Karl, Prochaska 2005, npr. t. 4: 35/16, 9: 36–39–40/7, 10: 36–39–40/14; Ludikovsky 1983, t. 11: 4, 5, 7, 12: 3, 9, 15: 4–7, 18: 17 (Bojanovice, Střelice); 1986, t. 17: 18–19, 21, 23 (Mistrin); Meduna 1970, t. 29: 24, 33: 7, 12, 16, 34: 1, 3, 36: 1, 3, 37: 2 (Staré Hradisko); 1980, npr. t. 48: 10, 49: 14, 59: 12, 61: 9; Urban 1992, sl. 47: 1 (Braunsberg, Hainburg); Tiefengraber 2009, Abb. 23: 4–6.

be je časovno umeščen v srednjelatensko stopnjo Lt C1, pojavljajo pa se tudi v starejšem poznolatenskem obdobju oz. Lt D1 (Dizdar 2001, 81–88, npr. t. 1: 4, 12: 7, 22: 2, 3, 26: 2, 36: 1).⁴

V obravnavanem keramičnem zbiru se na odlomku, narejenem iz lončarske mase brez primesi grafitna, pojavi tudi značilen latenski okras vertikalnega glavničanja. Podoben okras je na enaki vrsti keramike prisoten tudi v Slivnici, na Pošteli, na Brinjevi gori, na Rifniku, na Gradišču pri Krškem, na Starem gradu nad Podbočjem, na Cvingerju pri Stični, v Kranju pa se pojavi tako na grobišču pri vili Prah kot v naselbinskih plasteh ob farni cerkvi (Lamut 2001, npr. t. 205: 8, t. 351: 10, 11; Bolta 1966, 378–381, 3: 1; Frey, Gabrovec 1969, sl. 1: 1, 6; Gabrovec 1966a, t. 31: 6; 1966b, t. 6: 12, t. 7: 14; Guštin *et al.* 1993, t. 8: 11, Oman 1981, t. 58: 8; Teržan 1990, npr. t. 44: 12, 13, t. 51: 21). Način krašenja se uveljavi skupaj s pojavom grafitne keramike s profiliranimi ustji v srednjelatenskem obdobju ter ostane v uporabi tudi v poznolatenskem obdobju (Artner 1998–99, 240–251, t. 6: 72, 19: 250, 21: 283, 40: 510, 54: 679, 57: 706, 58: 716 (Frauenberg)). Podobno lahko umestimo tudi okras vrezov v obliki mreže (*sl. 1: 4*), ki krasi različne vrste loncev, tako tiste iz lončarske mase brez grafitna, ki jim pripadajo vsi tukaj najdeni primeri, kot tiste z grafitom. Okras je bil prepoznan tudi na lončenini iz srednje- do poznolatenskih naselbin Slivnice, Šmatevža ter poznolatensko-dobnih višinskih naselbin Pošte, Cvingerja pri Stični in Špičastega hriba nad Dolami pri Litiji (Lamut 2001, npr. t. 98: 9, 100: 3, 4, 8, 129: 10, 265: 8, 299: 6; Dular *et al.* 2003, t. 9: 20–21; Frey, Gabrovec 1969, 17, op. 11, sl. 3: 3; Teržan 1990, t. 44: 17; Tica, Djurić 2007, 13, G1–3, G7–9, G55, G56, G135, G136).

Nekaj odlomkov posod, ki niso narejene iz grafitne lončarske mase, je bilo okrašenih z odtisi, morda narejenimi s koleščkom. Gre lahko za grobe odtise, ohranjene na debelejših fragmentih lončenine, katerih oblike pa so ovalne oz. brezoblične, ali pa za finej-

4 Podobnosti med srednjelatenskim gradivom Tavriskov in Skordiskov ni nobena novost, saj je te na mnogo obsežnejšem gradivu že predstavil M. Guštin (Guštin 1984, 339–343).

še odtise pravokotnikov in trikotnikov, izvedenih na tanjših ostenjih iz fine lončarske mase. Način krašenja je sicer redek, a zastopan že v sosednji Slivnici, kjer je datiran v 1. in 2. stol., kombinacija linij trikotnikov in pravokotnikov pa je bila odkrita v Hočah, kjer pripada plasti, datirani v čas od 1. do 4. stol. (Koprivnik 2001, 28, t. 271: 11; 274: 9; 275: 10, 11; 277: 13; 279: 5; 312: 7; Strmčnik Gulič 1996, 108, t. 8: 8). V prvi stoletji datira okras tudi S. Pahič (1960–61, 111), ki je tako okrašene posode odkril v prekmurskih antičnih gomilah ter jim pripisal latenoiden karakter. Na naselbini Göttlersbrunn (Spodnja Avstrija) je bil odlomek, okrašen z odtisi, odkrit v srednjelatenski plasti, na Frauenbergu pri Lipnici pa so bili datirani v čas Lt D, pri čemer je njihova uporaba predvidena tudi v sledečem rimskem obdobju (Karl, Prochaska 2005, t. 36: 194, 55–56; Artner 1998–99, t. 32: 413, 33: 428, 41: 527, 44: 549; 54: 682). Prav tako je v pozno latensko obdobje umeščena peščica tako okrašenih odlomkov iz grafitne lončarske mase, najdenih v Manchingu in Straubingu na Bavarskem (Kappel, 1969, sl. 30: 4, t. 34: 824a–826, 832a–833).

Edina nekeramična najdba, ki jo brez dvoma povezujeemo z latensko kulturo, je modra steklena troberna zapestnica z izstopajočim sredinskim rebrom (*sl. 1: 5*). Po uveljavljenih tipologijah sodi v skupino 6a po Haevernickovi oz. v serijo 11a po Gebhardu. Karta njihove razprostranjenosti kaže koncentracije na severu alpskega loka, na vzhodnoalpskem prostoru, na Moravskem in Češkem ter na jugovzhodnoalpskem in severozahodnobalkanskem prostoru. Gre za časovno ozko opredeljene srednjelatenske zapestnice, obravnavani fragment pa zaradi svoje širine (1,2 cm) po Gebhardu sodi med mlajše primerke serije, ki se v večjem številu pojavijo v mlajši fazi srednjega latena (Lt C2). Enako oblikovane zapestnice so lahko obarvane tudi drugače in se v takšnih primerih pojavljajo predvsem kasneje (Haevernick 1960, 49–50, 75–94, 124–129, t. 21: karta 8; Gebhard 1989, 13–15, 70–73, 123–127, 131–132, 197–199, t. 7–9; Dizdar 2006, 84–85; Karwowski 1998–99, 217–218; Venclová 1990, 118–120).⁵ Fragment podobne zapestnice je bil

5 Križ (2001, 60–61) in Božič (1999, 195–197) datirata zapestnice splošno in medtem ko jih prvi datira v 3. in 2.

odkrit v bližnji Slivnici, poznani pa sta med drugimi tudi izpod Bele Cerkve in s Starega gradu nad Podbočjem (Lamut 2001, t. 1: 7; Strmčnik Gulič 2003; Križ 2003; Guštin *et al.* 1993, 30, sl. 7: 16).⁶

Relativno redke so takšne zapestnice tudi na območju južnega Posavja in Podravja, kjer so številčnejše okrašene zapestnice skupine 6b. Občutno več jih poznamo iz vzhodne Avstrije, natančneje na severnem Gradiščanskem in v Spodnji Avstriji, ne pa tudi na Avstrijskem Štajerskem. Na omenjenem območju je prav skupina 6a najpogostejša med vsemi in med njenimi variantami prav modre, ki so časovno umeščene predvsem v mlajši del stopnje Lt C1. V naslednji stopnji Lt C2 jih zamenjajo enako oblikovane zapestnice, ki pa so narejene iz brezbarvnega stekla in imajo vstavljeno rumeno „folijo“ (Dizdar 2006, 82–83, 85; Karwowski 2004, 21, 46–47, 77–80, t. 8: 98, 12: 159).

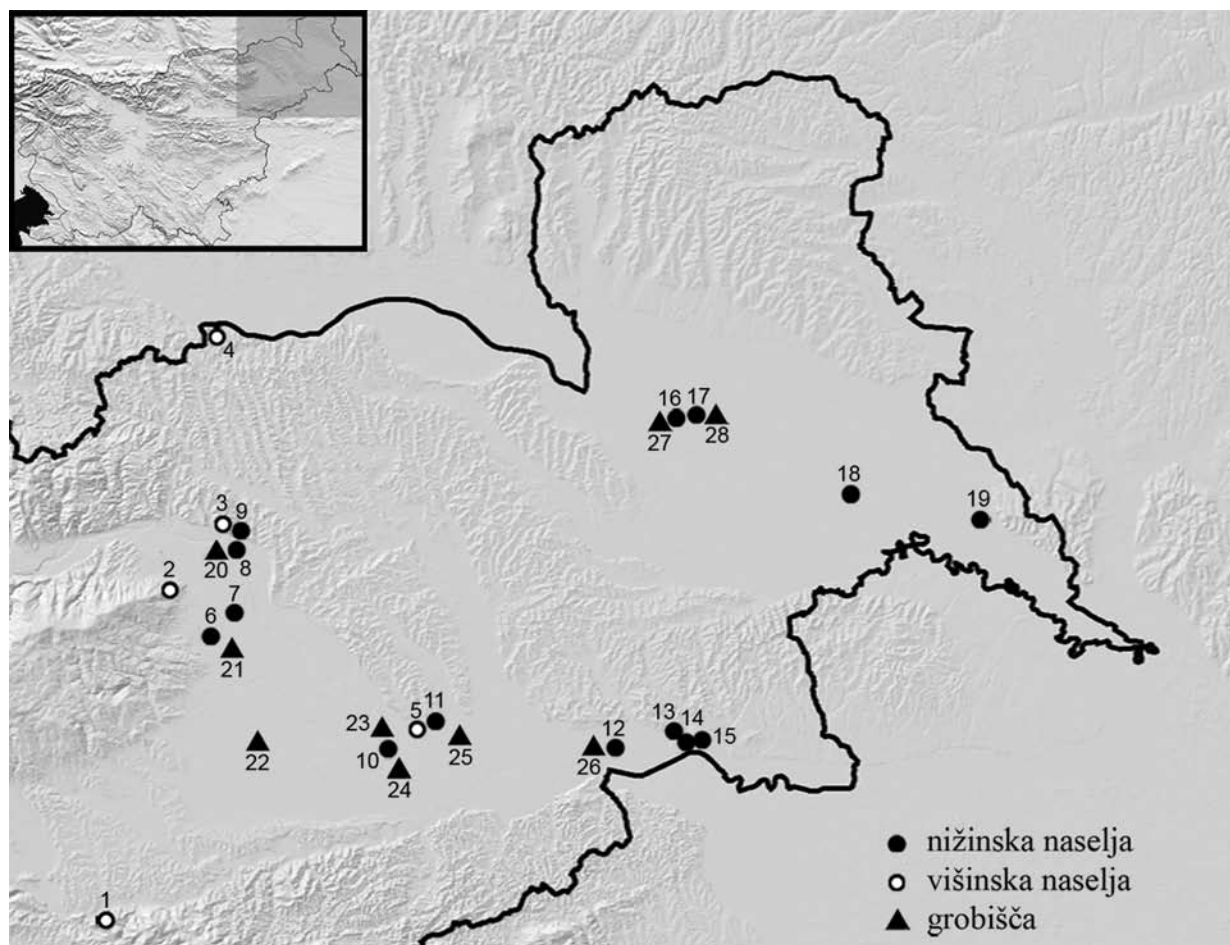
Ker gre pri izdelavi zapestnic za kompleksne postopke, se predvideva obstoj nekaj usposobljenih delavnic, ki so zalagale večja območja (Gebhard 1989, 142–167; Haevernick 1960, 4–33).⁷ Gre torej za predmete, ki v srednje- in poznolatskem obdobju dokazujejo trgovske stike s severnoalpskim območjem, kjer naj bi te obstajale (Dizdar 2006, 115–117).

Predstavljeno gradivo v sklopu srednje- in poznolatskega obdobja ni ožje kronološko občutljivo, saj gre za dolgožive oblike, ki se pojavljajo še v zgodnjem rimskem obdobju. Kljub temu pa se ne bi zmotili, če bi začetek latenske naselbine v Rogozi, ki najverjetneje leži v neposredni bližini izkopanega arheološkega

stol. pr. n. š. (Lt C), jih slednji datira v stopnjo Mokronog IIIa oz. Lt D1.

6 Dizdar (2006) je najdbe pripisal skupini 6b/2 po Haevernickovi, a je manj verjetno, da gre za neokrašene dele okrašenih zapestnic kot enostavno za dele neokrašenih zapestnic, čeprav tudi Haevernickova (1960, 118–121) opozarja, da lahko gre v teh primerih za okrašene zapestnice tipa 6b, predvsem 6b/1.

7 V času Lt C1 naj bi šlo za dve produkcijski območji, prvo nekje v zahodni srednji Evropi (Švica), drugo pa v srednjem Podonavju (jugovzhodna Slovaška). V času razcveta steklarske produkcije se tako pestrost izdelkov kot število produkcijskih centrov poveča. Med njimi se omenjajo npr. Stradonice, Staré Hradisko, Dürnberg, Manching (Haevernick 1960, 75–76; Venclová 1990, 164–165; Karwowski 2004, 81–93).

Slika 2 Glavna najdišča mlajše železne dobe severovzhodne Slovenije. Višinske naselbine: 1. Zbelovska gora, 2. Poštela, 3. Meljski hrib, 4. Novine, 5. Ptujski grad; nižinske naselbine: 6. Slivnica, 7. Rogoza, 8. Pobrežje, 9. Malečnik, 10. Spodnja Hajdina, 11. Rabelčja vas, 12. Formin, 13. Hajndl pri Ormožu, 14. Ormož, 15. Hardek pri Ormožu, 16. Kotare pri Murski Soboti, 17. Nova tabla pri Murski Soboti, 18. Dolge njive pri Črenšovcih, 19. Oloris pri Dolnjem Lakošu; grobišča: 20. Pobrežje, 21. Orebova vas, 22. Med cestami pri Šikolah, 23. Skorba, 24. Srednica pri Dražencih, 25. Brstje, 26. Formin, 27. Krog pod Kotom-sever pri Murski Soboti, 28. Nova tabla pri Murski Soboti.

najdišča, postavili v čas poznega srednjelatenskega obdobja (Lt C2) oz. Mokronog II po Božiču, njen konec pa pustili odprt.

Kako pa se naselje v Rogozi vključuje v trenutno poselitveno sliko mlajše železne dobe Podravja in Pomurja?

Višinska poselitve v poznolatenskem obdobju nam je na območju Štajerske poznana najmanj od izkopavanj W. Schmida na Pošteli, kasnejša izkopavanja na Brinjevi gori, na Meljskem hribu, na Novinah nad Šentiljem in na Ptujskem gradu pa so že dovoljevala razmišljanja o sistemu poselitve. Velika praznina pa je ob redkih najdbah v okolici Ptuja in v Ormožu ter skopih podatkih iz Prekmurja zevala nad našim poznavanjem nižinske poselitve. A sledilo je obdobje,

ki se še ni zaključilo, čas izgradnje slovenskega avtocestnega križa, ki je tudi v poselitveno sliko mlajše železne dobe vneslo nešteto novosti. Če se omejimo le na severovzhodno Slovenijo, ugotovimo, da so se že poznanim srednjelatenskim grobiščem pridružila nova v Orehovi vasi pri Mariboru, v Srednici pri Dražencih pri Ptujju, na Novi tabli pri Murski Soboti ter na najdiščih Pod Kotom-sever pri Murski Soboti in Med cestami pri Šikolah. Še občutneje pa se je povečalo število nižinskih naselbin, saj so poselitveno karto ob že znanih ostankih v okolici Ptuja (Rabelčja vas in Spodnja Hajdina), v Forminu, v bližini Črenšovcev in pri Dolnjem Lakošu, dopolnile sodobno izkopane Rogoza, Slivnica, Malečnik, Pobrežje, Nova tabla in Kotare pri Murski Soboti, Hardek in Hajndl pri Ormožu ter nekoliko zahodnejše Šmatevž in Trnava v

Spodnji Savinjski dolini (*sl.* 2) (Božič 1993; isti 1999, 212; Dular, Lubšina Tušek 2009; Gabrovec 1966a, 172–179; Kerman 2003; Lubšina Tušek 2003; Pahič 1966; Tomanič Jevremov, Guštin 1996; Lamut, 2001; Strmčnik Gulič 2003, 181–182, 206–207, 237–239; Šavel 1991, 47, 60, 66; Lubšina Tušek, Kavur 2009).⁸ V Rogozi je bilo ob latenskih najdbah odkritih tudi več kosov rimskodobne lončenine, med katerimi lahko nekatere zanesljivo postavimo že v 1. oz. 2. stol. (Janežič 2012). Kot kažejo analize naselbin v bližnji in nekoliko širši okolici, je bilo podobno tudi v nižinskih naselbinah v Slivnici, v Forminu in na Novi tabli pri Murski Soboti ter na višinskih postojankah na Pošteli, na Meljskem hribu in na Brinjevi gori (Koprivnik 2001; Teržan 1990, 30, 306, t. 51: 5–26; Kavur 2001, 361–364).⁹ Slika se ponovi tudi na Avstrijskem Štajerskem, kjer predvidevajo neprekinjeno poselitev

⁸ Za podatke o neobjavljenih najdiščih se zahvaljujem kolegoma M. Strmčnik Gulič in O. Kovaču.

⁹ Ker gre v nekaterih primerih za le preliminarne objave najdišč in provincialno-rimske najdbe, še nimajo vzpostavljene primerne kronologije, ostaja takšna teorija le na hipotetičnem nivoju. Nadaljnje analize gradiva pa jo bodo potrdile ali ovrgle.

iz poznolatskega v provincialno-rimski čas na podlagi najdb s terenskih rekognosciranj vzhodnega dela pokrajine kot tudi po izsledkih obsežnejših raziskav Frauenberga pri Lipnici (Artner 1998–99; Hebert, Wedenig 2001, 41). Da bi lahko govorili o naselbinski kontinuiteti, imamo seveda premalo podatkov. Na širšem področju pa je kontinuiteta nedvomna, saj je mogoče nekatere oblike grobe zgodnjelomske lončenine in način njene izdelave navezati na poznolatske oblike, ki so se uporabljale vse do tiberijskega obdobja.

Še bolj trdoživa se pri podrobni analizi izkažejo staroselska imena (Artner 2001, 354; Katičič 1966; Klemenc 1966; Mikl Curk 1965, 82; Pahič 1960–1961b, 111; Šašel Kos 1999)¹⁰ ter nekatere oblike avtohtone predrimske umetnosti, ki je, kot je s študijo nagrobnika iz Mrzlega Polja pri Ivančni Gorici pred nedavnim pokazal slavljeneč, doživela in morda celo preživela konec rimske države (Djurić 2007, 895–902).

¹⁰ Drugačnja slika pa se kaže npr. na Moravskem in na severu Spodnje Avstrije, kjer je prišlo s koncem stopnje Lt D1 tudi do zatona latenske kulture (Artner 1998–99, 251; Karwowski 1998–99, 219).

Summary

The last two decades have been marked by intensive archaeological fieldwork and have presented us with a range of new sites dated to the Late Iron Age or La Tène period. Although much of the data is only available in the form of interim reports, they have already changed our perception of the settlement pattern as it was known until recently. The similarity of finds on the regional level and beyond permits its inclusion in the processes in the wider area and its connections to the following Roman period. In addition to the reoccupation of hilltop settlements, numerous lowland settlements are now attested for the first time.

The material presented here was excavated at Rogoza (*Fig. 1*). It is not distinctive to such an extent that it can be precisely dated in the wider context of the middle or late La Tène period. However, we would probably not be greatly in error, if we were to date the beginning of the occupation of the surrounding area to the end of the middle La Tène period (Lt C2), or Mokronog II according to Božič, and leave its abandonment open.

If we look at the settlement pattern as it is presented to us after the excavations of the new sites, we have to firstly pay attention to the hilltop sites as Poštela, Brinjeva gora, Meljski hrib, Novine near Šentilj and Ptuj castle. However, in addition to the formerly known sites in the vicinity of Ormož and Ptuj in the immediate vicinity of the River Drava, the number of lowland sites has greatly increased. Mention must be made of the cemeteries at Orehova vas near Maribor, Srednica near Draženci near Ptuj, Med Cestami near Šikole, all of which are located in the Dravsko polje (Drava plain), as well as Nova tabla and Pod Kotom-sever, both near Murska Sobota in the Prekmurje lowlands. The number of settlements is even greater. These comprise Šmatevž and Trnava in the lower Savinja valley, Slivnica, Rogoza, Malečnik and Pobrežje in the vicinity of Maribor, as well as Hardek and Hajndl near Ormož, both in the Dravsko polje, and finally Nova tabla and Kotare, both near Murska Sobota in the Prekmurje lowlands in the easternmost part of Slovenia (*Fig. 2*) (Božič 1993; 1999,

212; Gabrovec 1966a, 172–179; Kerman 2003; Lubšina Tušek 2003; Pahič 1966; Tomanič Jevremov, Guštin 1996; Lamut, 2001; Strmčnik Gulič 2003, 181–182, 206–207, 237–239; Šavel 1991, 47, 60, 66).*

In addition to the presence in the La Tène period, there is also evidence of activity in the Roman period at Rogoza. The sparse remains from this period do not include any clear settlement features and so do not permit the suggestion that there is definite continuity on the site. However, some finds are clearly dated to the 1st or 2nd century AD and the situation seems to fit into the wider regional context, in which the La Tène period population is often assumed to live on into the Roman period (Koprivnik 2001; Teržan 1990, 30, 306, t. 51: 5–26; Kavur 2001, 361–364; Artner 1998–1999; Hebert, Wedenig 2001, 41).

However, in the end this should not come as a surprise, as the tradition of personal names (Artner 2001, 354; Katičič 1966; Klemenc 1966; Mikl Curk 1965, 82; Pahič 1960–1961b, 111; Šašel Kos 1999), and some forms of autochthonous pre-Roman art might even have continued after the end of the Roman Empire, as has been shown in the case of the tombstone from Mrzlo Polje near Ivančna Gorica by Bojan Djurič, to whom this volume is dedicated (Djurič 2007).

* I would like to thank M. Strmčnik Gulič and O. Kovač for the data on unpublished sites.

Literatura

ARTNER, W. 1998–99, Der Frauenberg bei Leibnitz, Steiermark, in der Spätlatenezeit und der vorclaudischen Kaiserzeit. Ausgrabungen des Landesmuseums Joanneum 1979–1985. – *Archaeologia Austriaca* 82–83, 221–341.

ARTNER, W. 2001, Der Frauenberg bei Leibnitz, Steiermark, in der Spätlatenezeit und der vorclaudischen Kaiserzeit. Ausgrabungen des Landesmuseums Joanneum 1979–1985. – V: A. Lippert (ur.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend: Akten des internationalen und interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 78, Bonn, 353–354.

BOLTA, L. 1966, Materialne ostaline Keltov v celjski kotlini. – *Arheološki vestnik* 17, 375–390.

BOŽIČ, D. 1983, Posodje Keltov. – V: D. Božič (ur.), *Kelti. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije*, Ljubljana, 87–91.

BOŽIČ, D. 1993, O latenskih najdbah na območju Ptuj. – *Ptujski zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*, 189–204, Ptuj.

BOŽIČ, D. 1999, Die Erforschung der Latenzeit in Slowenien seit Jahr 1964 / Raziskovanje latenske dobe na Slovenskem po letu 1964. – *Arheološki vestnik* 50, 189–213.

ČREŠNAR, M. 2012, *Rogoza pri Mariboru*. – AAS, Ljubljana (v tisku).

DIZDAR, M. 2001, *Latenska naselja na Vinkovačkom području. Tipološko-statistička obrada keramičkih nalaza*. – Disertacije i monografije 3, Zagreb.

DIZDAR, M. 2006, Nalazi staklenih narukvica latenske kulture u Podravini / Glasarmringfunde der Latenezeit in der Podravina. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23, 67–128.

DJURIČ, B. 2007, Predrimske forme na nagrobnikih iz Mrzlega Polja pri Ivančni Gorici. – V: M. Blečić *et al.* (ur.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Situla 44, 895–902.

DULAR, J. in M. TOMANIČ JEVREMOV 2009, Sledovi poznolatske poselitve v Ormožu. – *Arheološki vestnik* 60, 159–193.

FREY, O. H. in S. GABROVEC 1969, K latenski poselitvi Dolenjske. Prvi rezultati izkopavanja na stiškem naselju. – *Arheološki vestnik* 20, 7–26.

GABROVEC, S. 1966a, Srednjelatensko obdobje v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 17, 169–242.

GABROVEC, S. 1966b, Latensko obdobje na Gorenjskem. – *Arheološki vestnik* 17, 243–270.

GABROVEC, S. 1994, Objava gradiva. – V: S. Gabrovec (ur.), *Stična I. Naselbinska izkopavanja*. – Katalogi in monografije 28, 166–184.

GEBHARD, R. 1989, *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*. – Ausgrabungen im Manching 11, Stuttgart.

GUŠTIN, M. 1984, Die Kelten in Jugoslawien. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31, Mainz, 305–363.

GUŠTIN, M., R. CUNJA in K. K. PREDOVNIK 1993, *Podbočje / Stari grad*. – Posavski muzej Brežice 9, Brežice.

HAEVERNICK, T. E. 1960, *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatenezeit auf dem Europäischen Festland*. – Bonn.

HEBERT, B. in R. WEDENIG 2001, Ergebnisse einer Landesaufnahme in der Oststeiermark auf Grundlage der Arbeiten von Kurt Kojalek. – V: A. Lippert (ur.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend: Akten des internationalen und interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 78, Bonn, 39–47.

JABLONKA, P. 1996, Die Siedlung auf der Gurina, Kärnten: Veneter – Kelten – Römer. – V: E. Jerem, A. Krenn-Leeb, J.-W. Neugebauer, O. H. Urban (ur.), *Die Kelten in den Alpen und an der Donau, Archaeolingua* 1, Budapest, Wien.

JANEŽIČ, M. 2012, Rimsko obdobje. – V: M. Črešnar, *Rogoza pri Mariboru*, AAS, Ljubljana (v tisku).

JANSOVÁ, L. 1986, *Hrazany. Das Keltische Oppidum in Böhmen I*. – Praha.

- JANSOVÁ, L. 1988, *Hrazany. Das Keltische Oppidum in Böhmen II.* – Praha.
- KAPPEL, I. 1969, Die Graphittonkeramik von Manching. – V: W. Krämer (ur.), *Die Ausgrabungen in Manching 2*, Wiesbaden.
- KARL, R. in S. PROCHASKA 2005, *Die latènezeitliche Siedlung von Göttlesbrunn p.B. Bruck an der Leitha, Niederösterreich.* – *Historica-Austria* 6, Wien.
- KARWOWSKI, M. 1998–99, Keltische Glasarmringe und Ringerperlen vom Oberleiserberg bei Ernstbrunn, Niederösterreich. – *Archaeologia Austriaca* 82–83, 209–220.
- KARWOWSKI, M. 2004, *Latènezeitlicher Glasringschmuck aus Ostösterreich.* – *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 55, Wien.
- KATIČIČ, R. 1966, Keltska osobna imena u antičkoj Sloveniji – *Arheološki vestnik* 17, 145–168.
- KAVUR, B. 2001, Meljski hrib and the late prehistoric regional settlement pattern. – V: A. Lippert (ur.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend: Akten des internationalen und interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg.* Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 78, Bonn, 355–364.
- KERMAN, B. 2009, Celtic warrior's grave from the site of Pod Kotom-north near Murska Sobota. – V: G. Tiefengraber et al., *Keltske študije II/Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, *Protohistoire européenne* 11, 283–292.
- KERMAN, B. 2003, Kotare pri Murski Soboti. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*, Ljubljana, 160–162.
- KLEMENC, J. 1966, Keltski elementi v Šempetru v Savinjski dolini. – *Arheološki vestnik* 17, 337–360.
- KOPRIVNIK, V. 2001, Rimsko obdobje. – V: *Poročilo o arheoloških raziskavah na avtocestnem odseku Slivnica-Pesnica, na odseku Slivnica, Maribor.*
- KRIŽ, B. 2001, *Kelti v Novem mestu. Razstavni katalog. / The Celts in Novo mesto. Exhibition Catalogue.* – Novo mesto.
- KRIŽ, B. 2003, Bela Cerkev – Pod Vovkom. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*, Ljubljana, 93–94.
- LAMUT, B. 2001, Latensko obdobje. – V: *Poročilo o arheoloških raziskavah na avtocestnem odseku Slivnica-Pesnica, na odseku Slivnica, Maribor.*
- LUBŠINA TUŠEK, M. 2003, Med cestami pri Šikolah. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*, Ljubljana, 183–184.
- LUBŠINA TUŠEK, M. in B. KAVUR 2009, A sword between. The Celtic warriors grave from Srednica in North-Eastern Slovenia. – V: G. Tiefengraber et al., *Keltske študije II/Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, *Protohistoire européenne* 11, 125–142.
- LUDIKOVSKY, K. 1983, *Bližkovice – Bojanovice – Štrelice. Latènezeitliche Funde von F. Vildomec.* – Archeologický ústav Československé akademie věd v Brně. *Fontes Archaeologiae Moraviae* XVIII.
- LUDIKOVSKY, K. 1986, *Mistrin – katalog nalezů výzkumu v letech 1966–1968.* – Archeologický ústav Československé akademie věd v Brně. *Fontes Archaeologiae Moraviae* XXI, Brno.
- MEDUNA, J. 1970, *Stare Hradisko 2.* – Archeologický ústav Československé akademie věd v Brně. *Fontes Archaeologiae Moraviae* V, Brno.
- MEDUNA, J. 1980, *Die latènezeitlichen Siedlungen und Gräberfelder in Mähren (Katalog).* – Archeologický ústav Československé akademie věd v Brně. *Fontes Archaeologiae Moraviae* XI, Brno.
- NOVŠAK, M. in G. TICA, 1998, Trnava and Šmatevž – Newly discovered pre-roman settlements in the lower Savinja valley (Slovenija). – *Alba Regia* XXVII, Székesfehérvár, 25–38.
- NOVŠAK, M. 2006, *Trnava.* – AAS 2, Ljubljana.
- OMAN, D. 1981, Brinjeva gora. – *Arheološki vestnik* 32, 144–153.
- PAHIČ, S. 1960–61, Antične gomile v Prekmurju. – *Arheološki vestnik* 11–12, 88–146.
- PAHIČ, S. 1966, Keltske najdbe v Podravju. – *Arheološki vestnik* 17, 271–336.
- STRMČNIK GULIČ, M. 2001, Nova podoba prazgodovinske poselitve na zahodnem obrobju Dravskega polja. – *Arheološki vestnik* 52, 117–130.
- STRMČNIK GULIČ, M. 2003, Malečnik pri Mariboru, Pobrežje pri Mariboru, Slivnica pri Mariboru 1. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*, Ljubljana, 181–182, 206–207, 237–238.
- ŠAŠEL KOS, M. 1999, *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic.* – *Situla* 38, Ljubljana.
- ŠAVEL, I. 1991, *Arheološka topografija Slovenije. Topografsko področje XX (Prekmurje).* – Ljubljana.
- ŠIMEK, E. 1958, *Poslední Keltové na Moravě.* – *Spisy University v Brně* 53, Brno.
- TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem.* – *Katalogi in monografije* 25.
- TERŽAN, B. 1994, Sonde 9, 18 in 19 na prečnem nasipu gradišča. – V: S. Gabrovec (ur.), *Stična I. Naselbinska izkopavanja*, *Katalogi in monografije* 28, 120–137.
- TICA, G. in B. DJURIČ, 2007, *Šmatevž.* – AAS 4, Ljubljana.
- TIEFENGRABER, G. 2009, Befestigte mittel- und spätlatènezeitlichen Flachlandsiedlungen in Südostalpenraum. – V: G. Tiefengraber et al., *Keltske študije II/Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, *Protohistoire européenne* 11, 259–282.
- URBAN, O. 1992, Oppidazeit (Spätlatenezeit). – V: J. V. Neugebauer (ur.), *Die Kelten im Osten Österreichs*, St. Pölten, Wien, 118–130.
- URBAN, O. 1996, Zur Chronologie der jüngeren Latenezeit in Ostösterreich. – *Arheološki vestnik* 47, 197–207.
- VENCLOVÁ, N. 1990, *Prehistoric glass in Bohemia.* – Praha.

Prevod izvlečka / Abstract translated by: Phil Mason

dr. Matija Črešnar
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
Oddelek za arheologijo
Zavetiška 5
SI-1000 Ljubljana
matija.cresnar@ff.uni-lj.si

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska 40
SI-1000 Ljubljana
matija.cresnar@cpa-rs.si

Sfinga v situlski umetnosti ob severnem Jadranu in njegovem zaledju

The sphinx in Situla Art in the northern Adriatic region and its hinterland

Biba Teržan

Izvleček: Sfinga sodi med najbolj znana bajeslovna bitja antike. Vse do danes predstavlja razpoznaven ikonografski motiv za zagonetno, fatalno. Hkrati pa jo zaznamuje tudi izrazito propagandno-ideološka nota. Od egipčanskega starega kraljestva dalje upodablja dvojno naravo faraona kot kralja in boga, je tudi demon smrti in nesmrtnosti - čuvar grobov, svetišč in kraljevih palač, ne le v Egiptu, temveč na celotnem Bližnjem vzhodu in Sredozemlju. V Grčiji jo zasledimo v minojsko - mikenski in kasneje v grški umetnosti, na Apeninskem polotoku pa zlasti v etruščanski.

Na področju severnega Jadrana in njegovem zaledju se pojavi motiv sfinge z zgodnjo situlsko umetnostjo in je ozko navezan na simbolni koncept, kot se je uveljavil v orientalizirajoči fazi etruščanske umetnosti. Njegova razširitev v širši prostor jadranskega zaledja vse do jugovzhodnoalpskega in panonskega sveta pa ni posledica le kulturno-umetniških snovanj, temveč predvsem gospodarskih povezav in vojaških stikov med družbenimi elitami teh sorazmerno oddaljenih področij. Na to kažejo zlasti čelade sestavljenega tipa kot ene izmed glavnih nosilcev in posrednikov simbola sfinge, saj so bile v drugi polovici 7. stol. pr. n. š. zelo zaželen prestižni atribut izstopajočih bojevnikov – veljakov (*sl. 3–4, 7–9*). Prevladujoč vojaški vidik pri širitvi simbola sfinge je verjetno tudi glavni vzrok za to, da je doživela njena podoba v mlajših stvaritvah situlske umetnosti svojo metamorfozo, kar dobro kažejo obravnavani toreutični izdelki kot so situle iz Este (*sl. 10–12*), cista iz Eppana/Appiana (*sl. 13*), pasne sponse iz Magdalenske gore (*sl. 14*) in Stične ter figuralne fibule (*sl. 15, 16*). Iz teh njenih upodobitev namreč sklepamo, da je postala sestavni element lokalnih mitov in verovanjskih predstav, kajti postopoma se je prelevila v moškega demona, v izključnega zaščitnika vladajoče bojevniške elite.

Ključne besede: sfinga, situlska umetnost, severni Jadran, Apeninski polotok, egejski svet

Abstract: The Sphinx is one of the best known mythical creatures of Antiquity. It still represents a recognisable iconographic motif for the enigmatic and the fatal up to the present day. At the same time it is also characterised by a marked element of propaganda and ideology. It depicts the double nature of the Pharaoh as both king and god from the Egyptian Old Kingdom onwards. It was also the demon of death and immortality, the guardian of graves, temples and royal palaces, not only in Egypt alone, but also throughout the entire Near East and Mediterranean. It can be traced in Minoan-Mycenaean art and later in Greek Art in Greece, whilst it is particularly present in Etruscan Art in the Apennine peninsula.

The motif of the Sphinx appears with early Situla Art in the Northern Adriatic region and its hinterland. It is closely linked to the symbolic concept, which gained currency in the Orientalising phase of Etruscan Art. Its expansion into the wider region of the hinterland of the Adriatic as far as the South-eastern Alpine and Pannonian world was not merely the result of cultural-artistic design, but above all of economic links and military contact with the social elites of these relatively distant regions. This is particularly borne out by the helmets of Composite type as one of the main carriers and intermediaries of the Sphinx symbol, because this was an extremely desirable prestige attribute of the prominent warriors or notables in the second half of the 7th century BC (*Fig. 3–4, 7–9*). The dominant military aspect in the spread of the Sphinx symbol is probably also the main reason for the metamorphosis that its image underwent on the later Situla Art objects, which is well illustrated by the toreutic products under discussion, such as the situlae from Este (*Fig. 10–12*), the *cista á cordoni* from Eppan/Appiano (*Fig. 13*), the belt plates from Magdalenska gora (*Fig. 14*) and Stična, as well as the figural fibulae (*Fig. 15, 16*). Namely it is possible to conclude from these depictions of the Sphinx that it had become an integral element in local myths and belief systems, because the original female form had gradually transformed into a male demon, into the exclusive guardian of the ruling warrior elite.

Key words: Sphinx, Situla Art, the Northern Adriatic, the Apennine peninsula, Aegean world

Sfinga, simbol spoja človeškega uma in razuma z močjo leva, kralja živali, katere zamisel se je porodila v starem Egiptu, je ostala v umetnosti vse do danes razpoznaven ikonografski motiv za zagonetno, fatalno¹. Sodi med najbolj znana bajeslovna bitja antike z izrazito propagandno-ideološkim nabojem. Od egipčanskega starega kraljestva dalje upodablja dvojno naravo faraona kot kralja in boga. V njeni podobi so portretirani tako vladarji kot vladarice, čeprav maloštevilne. Vendar pa je tudi demon smrti in nesmrtnosti, je čuvar grobov, ki zagotavlja večni mir, kot na primer kolosalna sfinga pri piramidah v Gizi². Z njo je morda ovekovečen tudi poklon umu in moči graditeljev piramid, teh izjemnih arhitekturnih stvaritev.

Sfinga pa je tudi čuvar svetišč in kraljevih palač, ne le v Egiptu, temveč na celotnem Bližnjem vzhodu in Mali Aziji, tako pri Hetitih kot Asircih. Zanimivo pa je, da se njena podoba pod vplivom bližnjevzhodne, predvsem sirske umetnosti spremeni in dopolni, saj postane krilato bitje, pretežno ženskega spola³, kar na semantični ravni poudarja njeno vseobsegajočo kozmično dimenzijo.

V egejskem svetu se podoba krilate sfinge pojavi v minojsko-mikenski kulturi od MM III–LM I dalje⁴, nato pa ponovno v orientalizirajoči fazi grške umetnosti, še posebej priljubljen motiv predstavlja v arhaičnem obdobju. Pomenljivo se zdi, da se njen prvotni simbolni pomen bistveno ne spremeni. Kot kažejo poznoheladske poslikave grobnih skrinj iz Tanagre z upodobitvami sfing, tako moškega kot ženskega spola, jim tudi tu pripada vloga čuvarja grobov⁵. Ena-

1 O sfingi obstaja zelo obsežna, skorajda nepregledna literatura, zato naj na tem mestu omenimo le nekatera leksikalna gesla in članke, ki lahko služijo za uvod v obravnavano tematiko: LIMC VIII (1997) 1149–1174; Der Neue Pauly 11 Sam-Tal (2001) 816 ss. s.v. Sphinx (S. Seidlmayer, B. Bäbler); Demisch 1977; Zalta et al. 2000, 41 ss.; 75 ss. Za angleški prevod teksta in opomb se zahvaljujem Barbari Smith-Demo, za lektoriranje Dušanu Merharju, za risbe Idi Murgelj in za tehnično pomoč Matiji Črešnarju.

2 Glej npr. Stadelmann 1985, 125 s., Taf. 36–37.

3 Glej npr. Orthmann et al. 1985, 410 s., 423 ss., Taf. 324 a, 338–339, 341; Crowley 1989, 40 ss.; Black, Green 1998, 51, Fig. 16, 53.

4 Crowley 1989, 40 ss, Pl. 93–108.

5 Vermeule 1981, 69ss., 171 ss., Fig. 26; Immerwahr 1995, 113 ss., Fig. 7, 3 a; 7, 4 a–b.

The sphinx, the symbol of the merging of human reason and intellect with the power of the lion, the king of the animals, whose concept was first born in ancient Egypt, has remained as a recognizable iconographic motif for the mysterious and fatal in art up to the present day¹. It is among the best-known mythological creatures of antiquity with a distinctive propaganda and ideological note. From the Egyptian Old Kingdom onwards it depicted the dual nature of the Pharaoh as king and god. Portraits were made in its image of rulers, both male and female, although the latter were scarce. Although it was also the demon of death and immortality, it was the guardian of graves, ensuring eternal peace, such as in the example of the colossal sphinx by the pyramids at Giza. It perhaps also immortalizes the gift of reason and power to the constructors of those exceptional architectural creations, the pyramids.

The sphinx is also the guardian of temples and royal palaces, not only in Egypt, but throughout the entire Near East and Asia Minor, among the Hittites as well as the Assyrians. It is interesting that its image changed and was supplemented under the influence of Near Eastern, primarily Syrian, art, as it became a winged creature, mostly of the female sex, which on the semantic level corresponds to its all-embracing cosmic dimension.

In the Aegean world, depictions of winged sphinxes appear in the Minoan-Mycenaean culture, from MM III–LM I onwards,² and subsequently in the Orientalising phase of Greek art. They represented a particularly popular motif in the Archaic period. It seems significant that its original symbolic meaning did not essentially change. As is shown by the late Helladic painting of *larnakes* from Tanagra with depictions of

1 A very extensive, almost immense body of literature exists about the sphinx, and hence only a few lexical articles are cited that could serve as an introduction to the discussed theme: LIMC VIII (1997) 1149–1174; Der Neue Pauly 11 Sam-Tal (2001) 816 pp. s.v. Sphinx (S. Seidlmayer, B. Bäbler); Demisch 1977; Zalta et al. 2000, 41 pp.; 75 pp. I would like to thank Barbara Smith-Demo for the English translation of the text and footnotes, Dušan Merhar for proof-reading, Ida Murgelj for the drawings and Matija Črešnar for technical assistance.

2 Crowley 1989, 40 pp., Pl. 93–108.

ko velja za mnogo mlajše kipe sfing iz 7. in 6. stol. pr. n. š., ki v sedečem položaju krasijo grobove in kapitule nagrobnih stel⁶. Vendar pa tudi v mikenski Grčiji niso povezane le z grobnim kultom. Na njihov reprezentativni pomen sklepamo na osnovi prestižnih predmetov statusnega značaja, okrašenih z likom sfinge, ki izvirajo iz pomembnih mikensko-dobnih središč, kot je na primer slonokoščena figurina, verjetno del žezla, z atenske akropole in majhna slonokoščena piksida iz beocijskih Teb⁷. Iz grškega vaznega slikarstva 6. in 5. stol. pr. n. š. ter toreutičnih izdelkov pa lahko razberemo, da je podoba sfinge krasila tudi dragoceno orožje, ščite in čelade, kot na primer čelado, ki jo je nosil Ahil v boju z Amazonko Penthesilejo⁸, verjetno kot apotropejsko znamenje. Zanimivo pa je, da v grški umetnosti prevlada sfinga ženskega spola in da dobi erotični pridih. Kot pravi Emily Vermeule, „*the act of death could be an act of love*“ in razlaga sfingo kot demona smrti in ljubezni⁹.

Na Apeninskem polotoku se pojavi motiv sfinge v orientalizirajoči umetnosti na prehodu 8. v 7. stol. pr. n. š., zlasti etruščanski. V izredno bogatih grobovih, kot so na primer Tomba Bernardini iz Praeneste/Palestrine, Tomba Regolini Galassi iz Caere/Cerveteri ali Tomba del Littore iz Vetulonije, če jih naštejemo le nekaj, se med številnimi dragocenimi pridatki nahajajo unikatni kosi zlatega nakita ter kovinskega posodja in orožja, predvsem bronasti ščiti, okrašeni s podobami sfing¹⁰, ki skupaj z drugimi simboli kažejo na kraljevski status v teh grobovih pokopanih oseb. Iz etruščanskih grobnic pa so zna-

sphinxes, both male and female, there they also held the role of guardians of graves.³ The same is true for the much later statues of sphinxes from the 7th and 6th centuries BC that in sitting position decorate graves and the capitals of funerary stela⁴. Even in Mycenaean Greece, however, they were not connected merely to grave cults. Their representative meaning can be concluded on the basis of prestigious objects of high-status significance, decorated with the figure of a sphinx, which come from important Mycenaean period centres. These include an ivory figurine, probably part of a sceptre from the Athenian acropolis, and a small ivory pyxis from Boeotian Thebes.⁵ From Greek vase painting of the 6th and 5th centuries BC and toreutic products it can be perceived that the image of the sphinx also decorated valuable weapons, shields, and helmets, such as the helmet worn by Achilles in battle with the Amazon Penthesilea,⁶ probably as an apotropean sign. It is interesting that female sphinxes predominated in Greek art and that they acquired erotic attributes. As was stated by Emily Vermeule, “the act of death could be an act of love,” and she interpreted the sphinx as a demon of death and love.⁷

The motif of the sphinx appears in Orientalising Art in the Apennine peninsula at the transition from the 8th to the 7th century, particularly in Etruscan art. In exceptionally rich graves, such as Tomba Bernardini from Praeneste/Palestrina, Tomba Regolini Galassi from Caere/Cerveteri, or Tomba del Littore from Vetulonia, to mention but a few, the numerous valuable grave goods include unique pieces of golden jew-

6 Kurtz, Boardman 1985, 93 ss., 102 ss., Abb. 23; 26 I a-c; Boardman *et al.* 1992, 104 s., Taf. 103.

7 Christopoulou 1988, 72, Fig. 3; Banou 1988, 221, Fig. 207; Crowley 1989, 236, 501, Pl. 511.

8 Za aplikacije in gravure različnih živali in bajeslovnih bitij na čeladah glej npr. Kunze 1967, 135, 169, Abb. 43, 58, Taf. 66–68; Born, Hansen 1994, 121 ss., Abb. 38, 55, 79, 91, Taf. 17–18; Blečić 2007, 82 ss., Fig. 5–8; Pl. 4, 1–3; za citirano upodobitev na rdečefiguralnem skifu slikarja Penthesilea glej Koch-Harnack 1989, 55 s., Abb. 37; Boardman *et al.* 1992, Abb. 141.

9 Vermeule 1981, 171 ss., pos. 173.

10 Prim. Strøm 1971, 78 ss., Fig. 27, 30–31, 33–34, 50–52, 59–61, 68–70; Canciani, von Hase 1979, 17 ss., Fig. 2, Tav. II, 1; 2, 2–3; 3, 1–4; 7, 1–5; Montelius 1904, 878 ss. Pl. 133, 2–4 itd.

3 Vermeule 1981, 69 pp., 171 pp., Fig. 26; Immerwahr 1995, 113 pp., Fig. 7, 3 a; 7, 4 a–b.

4 Kurtz, Boardman 1985, 93 pp., 102 pp., Abb. 23; 26 I a-c; Boardman *et al.* 1992, 104 p., Taf. 103.

5 Christopoulou 1988, 72, Fig. 3; Banou 1988, 221, Fig. 207; Crowley 1989, 236, 501, Pl. 511.

6 For applied elements and engravings of various animals and mythological creatures on helmets, see e.g. Kunze 1967, 135, 169, Abb. 43, 58, Taf. 66–68; Born, Hansen 1994, 121 pp., Abb. 38, 55, 79, 91, Taf. 17–18; Blečić 2007, 82 pp., Fig. 5–8; Pl. 4, 1–3; for the cited depictions on a red-figured skyphos by the Penthesilea Painter see Koch-Harnack 1989, 55 p., Abb. 37; Boardman *et al.* 1992, Abb. 141.

7 Vermeule 1981, 171 pp., esp. 173.

Slika/Figure 1 Saletto di Bentivoglio (1) in San Varano (2 a–b), kamniti steli / Saletto di Bentivoglio (1) and San Varano (2 a–b), stone stelae (po/after Meller Padovani 1977, 29 s., Fig. 12; 41 s., Fig. 28–29).

ni tudi kamniti kipi sfing¹¹, verjetno kot njih čuvarji. Iz severnoetrusčanske Bologne in njene okolice pa so znane številne nagrobne stele, okrašene v nizkem reliefu z ikonografskimi motivi, med katerimi je najti tudi sfinge, kot kažeta npr. steli iz Saletta in San Varana (*sl. 1*)¹², prva iz poznega 8., druga iz sredine 7. stol. pr. n. š. Zanimivo pa je, da Judith Stary-Rimpau izpeljuje nekatere izmed teh motivov neposredno z Bližnjega vzhoda, in sicer preko severnega Jadrana¹³. Posebno pozornost pa zaslužita kamnita stebra, *cippi*, iz Rubiere¹⁴, okrašena z bajeslovnimi živalmi, kot so krilati levi, grifoni in pa sfinge (*sl. 2*). Slednji s svojo antitetično pozo na vsaki strani drevesa življenja prav

ellery and metal vessels as well as weapons, primarily bronze shields, decorated with figures of sphinxes,⁸ which together with other symbols indicate resp. present the royal status of the individuals buried in those graves. Etruscan grave chambers are also known to contain stone sculptures of sphinxes,⁹ probably as guardians. From northern Etruscan Bologna and its vicinity, numerous funerary stelae are known, decorated in low relief with iconographic motifs, including sphinxes, as is shown by the example of the stelae from Saletto and San Varano (*Fig. 1*),¹⁰ the first from the late 8th and the second from the mid 7th century BC. It is interesting that Judith Stary-Rimpau derived

11 Colonna, von Hase 1986, 49 ss. Tav. 21.

12 Meller Padovani 1977, 29 ss., 41 ss. Fig. 12–13; 26–29; 40–42; Stary-Rimpau 1988, 55 ss., Beilage 9 (za stelo iz Saletta istotam, 254 N. 204; za stelo iz San Varana istotam, 263 N. 226).

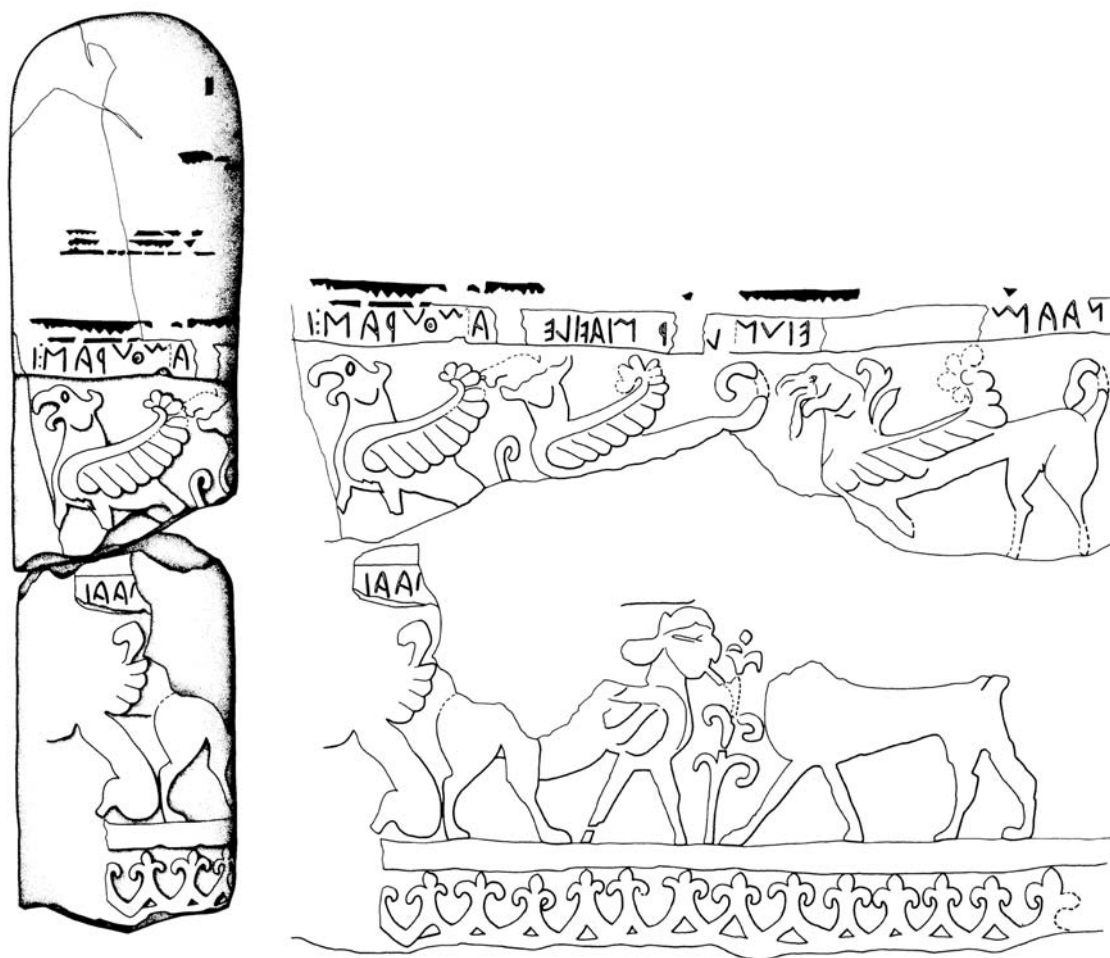
13 Stary-Rimpau 1988, 120 ss.

14 Bermond Montanari 1987, 141 ss., Fig. 92–93; Bermond Montanari 1989, 59 ss., Tav. 10–11; De Simone 1992; Malnati, Manfredi 1991, 96 ss., Fig. 23; Amann 2004, 203–217.

8 Cf. Strøm 1971, 78 pp., Fig. 27, 30–31, 33–34, 50–52, 59–61; 68–70; Canciani, von Hase 1979, 17 pp., Fig. 2, Tav. II, 1; 2, 2–3; 3, 1–4; 7, 1–5; Montelius 1904, 878 pp., Pl. 133, 2–4, etc.

9 Colonna, von Hase 1986, 49 pp., Tav. 21.

10 Meller Padovani 1977, 29 pp., 41 pp. Fig. 12–13; 26–29; 40–42; Stary-Rimpau 1988, 55 pp., Beilage 9 (for the stela from Saletto – *ibid.*, 254 N. 204; for the stela from San Varano, p. 263 N. 226).

Slika/ Figure 2 Rubiera, kamniti steber / stone pillar – cippus 1 (po/ after Bermond Montanari 1989, 59 ss., Tav. 10; De Simone 1992).

tako predstavljata tipični ikonografski motiv vzhodnjaške provenience. Oba kamnita stebra pa nosita tudi napisa, ki dovoljujeta hipotezo, da smemo podobne sfing in drugih krilatih pošasti na teh kamnih razumeti ne le kot statusne simbole in čuvarje grobov, temveč tudi teritorija, ki sta mu pripadala. Kaže torej, da je simbol sfinge obdržal svoj prvotni pomen in sporočilnost tudi med ljudstvi na Apeninskem polotoku.

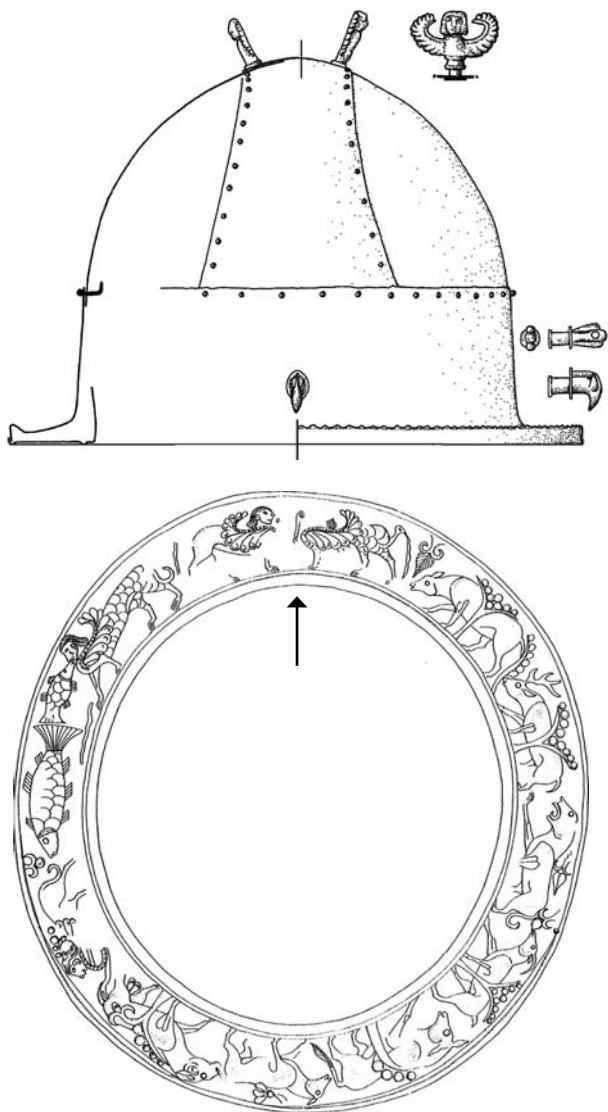
Ob severnem Jadranu se lik sfinge prvič pojavi v kontekstu zgodnje situlske umetnosti, ki je predvsem pod etruščanskimi, morda pa tudi pod neposrednimi grškimi in vzhodnosredozemskimi vplivi sprejela elemente orientalizirajoče umetnosti ter jih preoblikovala v sebi lastno govorico¹⁵. Enega izmed najbolj izpovednih prikazov o pomenu sfinge v situlski ume-

some of these motifs directly from the Near East and otherwise through the northern Adriatic.¹¹ Particular attention is drawn by stone pillars, *cippi*, from Rubiera,¹² decorated with mythological animals such as winged lions, griffons, and sphinxes (Fig. 2). The latter, with their antithetic pose on each side of a tree of life, in fact represent a typical iconographic motif of eastern provenience. Both stone *cippi* also bear an inscription, which permits the hypothesis that we can comprehend the images of sphinxes on these stones not merely as status symbols and guardians of the grave, but also as guardians of the territory that belonged to it. This thus shows that the symbol of the

11 Stary-Rimpau 1988, 120 pp.

12 Bermond Montanari 1987, 141 pp., Fig. 92–93; Bermond Montanari 1989, 59 pp., Tav. 10–11; De Simone 1992; Malnati, Manfredi 1991, 96 pp., Fig. 23; Amann 2004, 203–217.

15 Za vplive na situlsko umetnost glej Fogolari 1962; Frey 1969, 62 ss.; Boardman 1971; Di Filippo Balestrazzi 1980; Colonna 1980; Bonfante 1981, 66 ss., itd.

Slika/Figure 3 *Pitino di San Severino, Monte Penna, bronasta čelada sestavljenega tipa iz groba 31 in okras na spodnjih krajcih čelade / Pitino di San Severino, Monte Penna, bronzne Composite helmet from grave 31 and decoration on the lower brim (po/ after Sgubini Moretti 1992, 178 ss. Fig. 12, 14).*

tnosti je najti na bronasti čeladi iz groba 31 z Monte Penne iz Pitina di San Severino v Picenu (*sl. 3*)¹⁶. Spodnji krajci čelade sestavljenega tipa so namreč okrašeni z živalmi v krogotoku, v katerem pripada osrednja vloga prav sfingam. Na čelnem delu si stojita antite- tično nasproti dve krilati sfingi, ki pa se med seboj razlikujeta, desna ima luskinasto kožo, na zadku pa pičji protom, leva pa gladko, levjo kožo. Ta prizor je

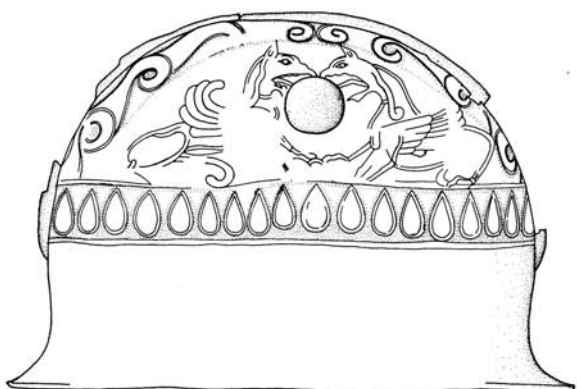
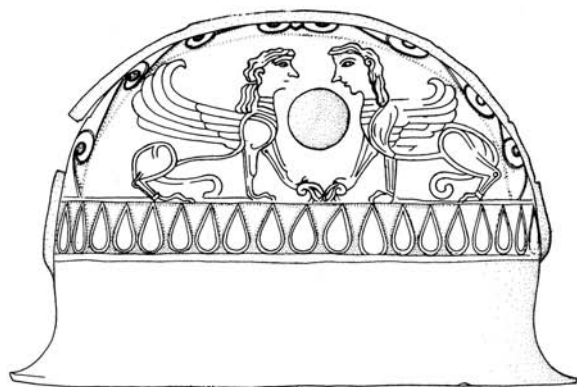
¹⁶ Sgubini Moretti 1992, 178 ss., Fig. 11–14. Prim. tudi Naso 2000, 114 s., 158 ss., Tav. 17; Naso, Sgubini Moretti 2001, 79 ss., Fig. 52; .

sphinx retained its original meaning and symbolism even among the peoples of the Apennine peninsula. Along the northern Adriatic, the figure of the sphinx first appeared in the context of early Situla Art, which primarily under Etruscan influence, and perhaps under direct Greek and eastern Mediterranean influences, acquired elements of Orientalising art and transformed them into its own style of language.¹³ One of the informative representations of the meaning of the sphinx in Situla Art was found on the bronze helmet from grave 31 at also Monte Penne near Pitino di San Severino in Picenum (*Fig. 3*).¹⁴ The lower brim of the Composite helmet was decorated with animals in a circular band, where the central role was played by sphinxes. In the front part two winged sphinxes stand antithetically opposed, but they differ from each other, the right hand one having a scaled skin and a bird protome in back, and the left hand one a smooth lion skin. This scene is flanked on one side with pendant vegetative or palmette motifs,¹⁵ and on the other side with a wavy line, which could represent either a snake or waves on water. To the left of this symbol at the beginning of the circle, a scaled sphinx was again depicted with a small fish by its mouth, while a larger fish is swims in the opposite direction, with another wavy line beneath both of them. The next scene, whose beginning is marked by a pendant bud, again begins with the figure of a sphinx, also in a lion skin, which is extending its paw towards the back of the animals walking in front of it. Wild and domestic animals, males and females, such as cattle, goats, deer, and also wild beasts are in procession before, or perhaps even in flight from the sphinx. The plants growing from the ground and hanging from the ether define natural forested surroundings. This was evidently a highly imaginary composition with a mythic content

¹³ For influences on situla art, see Fogolari 1962; Frey 1969, 62 pp.; Boardman 1971; Di Filippo Balestrazzi 1980; Colonna 1980; Bonfante 1981, 66 pp., etc.

¹⁴ Sgubini Moretti 1992, 178 pp., Fig. 11–14. Cf. also Naso 2000, 114 p., 158 pp., Tav. 17; Naso, Sgubini Moretti 2001, 79 pp., Fig. 52.

¹⁵ On “demarcations” in situla art, see Teržan 1997, 657 pp.

Slika/ Figure 4 Pitino di San Severino, dvogrebenasta bronasta čelada iz groba 3 – stranski in frontalni pogled / Pitino di San Severino, Double-crested helmet from grave 3 (po/ after Percossi Serenelli 1992, 166 Fig. 19).

flankiran na eni strani z visečim rastlinskim oz. palmnim motivom¹⁷, na drugi strani pa z valovnico, ki predstavlja bodisi kačo bodisi vodno valovanje. Kajti levo od tega znaka je na začetku krogotoka ponovno upodobljena luskinasta sfinga z manjšo ribo ob ustih, medtem kot večja riba plava v obratni smeri, pod obema pa je zopet valovnica. Naslednji prizor, kate-

¹⁷ O „ločilih“ v situlski umetnosti glej Teržan 1997, 657 ss.

of cosmological significance – referring to the pair of sphinxes, the numinous lords of the elements of the world – of the earth, of the sea or water, of the air or ether, as narrated by the depicted floral and faunal world. It may be asked for what reason does such a mythological scene decorate a helmet, a valuable piece of military equipment of a wealthy Picene warrior, a dignitary from grave 31 at Monte Penne. Was it perhaps an allusion to his military power and ruling authority?

The helmet from grave 31 at Monte Penne is not the only helmet from Pitino di San Severino with depictions of sphinxes. They also decorate a Double-crested helmet from grave 3 (Fig. 4). On one side of the helmet is depicted a pair of antithetically placed sphinxes, which differ only in the details of their hairstyles, chest with wings and rear ends, which nonetheless indicates a duality or multiplicity of their message. This is further supported by the motif of a pair of griffons on the opposite side of the helmet.¹⁶ These thus represent parts of identical iconographic elements as on the helmet from grave 31 but also on the stones from Rubiera, only the workmanship and composition being different. The best analogy in structural terms can be found on the ivory comb from Marsiliana d'Albegna, Circolo degli Avori (Fig. 5),¹⁷ where on one side of the comb two facing standing sphinxes were carved in low relief, with two winged lions on the other side. The differences between individual figures were also minimal on this example, but they nonetheless do exist, as one of the lions is holding a snake in its mouth, and one of the sphinxes has a drooping right wing. Pairs of antithetically placed sphinxes and lions also decorated a breastplate from Circolo delle Sfingi in Vetulonia,¹⁸ although its preservation is too poor to establish any possible differences between the individual figures. The opposite is true for the silver gilt vessel, or *kytyle*, decorated with figural friezes from the Tomba del Duce (from group

¹⁶ Percossi Serenelli 1992, 162, 171 pp., Tav. Ia; Fig. 19.

¹⁷ Minto 1921, 122 pp., Tav. 17; Sprenger, Bartoloni 1990, 88, Fig. 32; Nicosia 1988, 143 p., Abb. 206. For a similar example, see Marangou 1969, 96, Abb. 72 b.

¹⁸ Montelius 1904, 836 p., Pl. 179, 2; Tomedi 2000, 43, Taf. 23, 49.

rega začetek je označen z visečim rastlinskim brstom, se prav tako začne z likom sfinge, a tokrat v levji koži, ki steguje svojo tace proti zadku pred njo stopajoče živali. V sprevodu ali morda celo begu pred sfingo se vrstijo divje in domače živali, samci in samice, govedo, koze, jelenjad in pa tudi zver. Iz tal rastoče in iz etra viseče bilke ponazarjajo naravno, gozdno okolje. Očitno gre za zelo domišljeno kompozicijo z mitično vsebino kozmološkega značaja – o paru sfing, numinoznih gospodaric nad elementi sveta – nad zemljo, nad morjem oz. vodami, nad zrakom oz. etrom, kot jih ponazarja upodobljeni rastlinski in živalski svet. Vprašamo se lahko, zakaj krasi tak mitologem prav čelado, dragocen kos bojne opreme bogatega picenskega bojevnika, veljaka iz groba 31 z Monte Penne. Ali gre morda za aluzijo na njegovo vojaško moč in vladarsko oblast?

Čelada iz groba 31 z Monte Penne pa ni edina čelada iz Pitina di San Severino s podobami sfing. Z nji mi je okrašena tudi dvogrebenasta čelada iz groba 3 (sl. 4). Na eni strani čelade je prikazan par antitetičnih sfing, ki se med seboj razlikujeta le v izvedbi detajlov frizure, prsne partije s krili in zadka, s čimer pa je vendarle nakazana dvojnost oz. večpomenskost njunega sporočila. To je podkrepljeno tudi z motivom para grifonov na nasprotni strani čelade¹⁸. Gre torej za deloma enake ikonografske elemente kot na čeladi iz groba 31 ali pa na kamnih iz Rubiere, le da sta izvedba in kompozicija drugačni. Strukturalno najboljšo analogijo pa jim je najti na slonokoščenem glavniku iz Marsiliane d'Albegna, Circolo degli Avori (sl. 5)¹⁹, na katerem sta na eni strani glavnika v ploskem reliefu izrezljani dve nasproti si stoječi sfingi, na drugi strani pa dva krilata leva. Razlike med posameznimi figurami so tudi pri tem kosu minimalne, vendar prav tako obstajajo, saj drži eden izmed levov v gobcu kačo, ena izmed sfing pa ima povešeno desno krilo. S paroma antitetičnih sfing in levov je okrašena tudi oklepna naprsna plošča iz Circolo delle Sfingi

Slika/ Figure 5 *Marsiliana d'Albegna, slonokoščen glavnik iz groba Circolo degli Avori / Marsiliana d'Albegna, Elephant ivory comb from the Circolo degli Avori grave (po/ after Sprenger, Bartoloni 1990, 88, Fig. 32).*

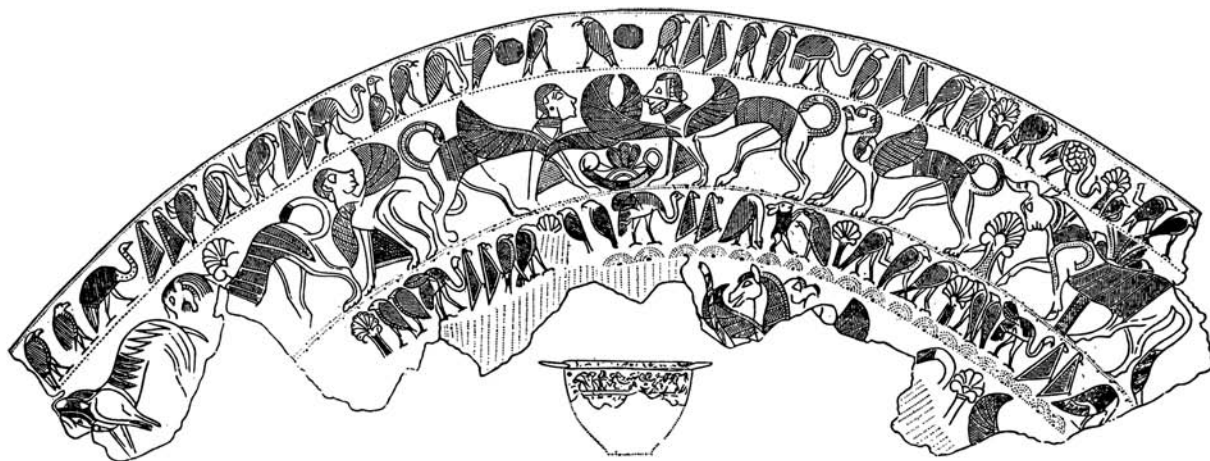
3–4) in Vetulonia.¹⁹ The second frieze is particularly interesting for this theme, with three sphinxes (Fig. 6). Again two sphinxes stand antithetically, with interleaving or touching right wings, while the third walks to the left. It is significant that all three differ from one another, primarily in terms of hairstyle and visage. The pair of sphinxes both have hairstyles with long locks, although the right hand one has a high forehead and a beard, while the sphinx on the left has additional curls above the ear and is beardless. The third smaller sphinx, walking left with its head turned backwards towards the pair of sphinxes, was also beardless. In contrast to the other two it has short hair and a teasing expression on its face, giving it a childish appearance. The question arises of how to explain these three figures.²⁰ There are several possibilities. It seems likely that the pair of sphinxes symbolize male and female, with the young sphinx symbolizing the principle of inheritance in the sense of a cosmological mythic order as an expression of the ruling social concept. It cannot be excluded that this in fact might represent an allusion to the riddle

18 Percossi Serenelli 1992, 162, 171 ss., Tav. Ia; Fig. 19.

19 Minto 1921, 122 ss., Tav. 17; Sprenger, Bartoloni 1990, 88, Fig. 32; Nicosia 1988, 143 s., Abb. 206. Za podobne primere glej Marangou 1969, 96, Abb. 72 b.

19 Falchi 1965, 130 p., T. 10, 3; Montelius 1904, 858, Pl. 187, 10; Brown 1960, 28 pp., Pl. 13, a.1; Camporeale 1967, 99 pp., esp. 103 p., Tav. B 3; H 10; 18 p.

20 The discussion will be limited merely to this segment, as a full analysis of the scenes on all the friezes would exceed the boundaries the given theme.

Slika/ Figure 6 *Vetulonia, srebrna posoda kotyle iz groba Tomba del Duce / Vetulonia, silver kotyle from the Tomba del Duce grave (po/ after Montelius 1904, Pl. 187, 10).*

iz Vetulonije²⁰, vendar je njena ohranjenost preslaba za ugotavljanje morebitnih razlik med posameznimi figurami. Nasprotno pa velja za pozlačeno srebrno posodo, *kotyle*, okrašeno s figuralnimi frizi iz Tomba del Duce (iz 3.–4. skupine) v Vetuloniji²¹. Za našo temo je zanimiv predvsem drugi friz s kar tremi sfingami (sl. 6). Zopet si stojita antitetično nasproti dve sfingi, a s prepletajočima oz. dotikajočima se desnima kriloma, tretja pa odhaja v levo. Pomenljivo pa je, da se vse tri med seboj razlikujejo, predvsem glede na frizuro in obrazni del. Sfingi v paru imata obe frizuro z dolgimi lasmi s kodri, vendar ima desna visoko čelo in brado, leva pa dodaten koder nad ušesom, a je golobrada. Tretja manjša, proti levi odhajajoča sfinga, a z nazaj proti paru sfing obrnjeno glavo, je prav tako golobrada, a ima za razliko od ostalih dveh kratke lase ter nagajiv izraz na obrazu, kar ji daje otroški videz. Seveda se zastavlja vprašanje, kako razložiti te tri figure²². Možnosti je več. Zdi se verjetno, da je s parom sfing simboliziran moški in ženski, z mladim pa nasledstveni princip v smislu kozmološkega mitičnega reda kot odraz vladajočega družbenega

about Man, as asked by the sphinx of Oedipus before the gates of Thebes – as was immortalized by Sophocles in his magnificent tragedy.²¹

Be that as it may, it is evident that the depiction of two antithetically placed but different sphinxes was a relatively frequent iconographic motif in Etruscan art, and was also present in the artistic language of Situla Art in Picenum, and hence an identical ideological and religious substratum can be inferred.

Let us return again to the helmet from grave 31 at Monte Penne from Pitino di San Severino (Fig. 3), which bears other elements that are also important in the discussion of this theme. It belongs to the group of so-called Composite helmets that probably had high horsehair crests, which were attached to the helmet by short metal mounts. Those on the top of the helmet were mostly in the form of half relief busts of winged sphinxes, whilst those along the sides were in the form of simple rod-shaped mounts or animal protomes, mostly of horses, but also with birds, such as for example on the helmet from Pitino (Fig. 3).²² Such figural protomes on helmets must have had an apotropaic meaning.

Composite helmets with protomes in the form of winged sphinxes, which were mostly the possessions

20 Montelius 1904, 836 s., Pl. 179, 2; Tomedi 2000, 43, Taf. 23, 49.

21 Falchi 1965, 130 s., T. 10, 3; Montelius 1904, 858, Pl. 187, 10; Brown 1960, 28 ss., Pl. 13, a.1; Camporeale 1967, 99 ss., pos. 103 s., Tav. B 3; H 10; 18 f.

22 Na tem mestu se bomo omejili le na ta izsek, ker bi celotna analiza scen vseh frizov preseгла okvir naše tu zastavljene teme.

21 Cf. e.g. Kastelic 1988, 48 p.; Kastelic 2005, 32 p.

22 For helmets of the composite type and its variants, see Gabrovec 1960, 37 pp., Sl. 2, 8, 10–14; Egg 1986, 23 pp., Abb. 8–9; Egg 1988, 233 pp., Abb. 12–17.

koncepta. Ni pa izključeno, da gre vendarle za aluzijo na uganko o Človeku, ki jo je sfinga pred tebenskimi mestnimi vrati zastavila Ojdipu – kot jo je v svoji veličastni tragediji ovekovečil Sofokles²³.

Kakor koli že, očitno je, da je bila upodobitev dvojice antitetičnih, a različnih sfing v etruščanski umetnosti razmeroma pogost ikonografski motiv, ki je bil prevzet tudi v likovno govornico situlske umetnosti v Picenu, kar da sklepati na enako ideološko in religiozno podstat.

Vrnimo se še enkrat k čeladi iz groba 31 z Monte Penne iz Pitina di San Severino (sl. 3), na kateri so še drugi elementi, pomembni pri obravnavi naše teme. Sodi namreč k tako imenovanim čeladam sestavljenega tipa, ki so imele predvidoma visok greben iz žime, za katerega pritrnitev na čelado so služili kratki kovinski nastavki, na vrhu čelad povečini v obliki polplastičnih doprsij krilatih sfing, ob straneh v obliki enostavnih paličastih nastavkov ali pa živalskih protomov, pretežno konjičkov ali pa ptičev, kot na primer pri pitinski čeladi (sl. 3)²⁴. Takšni figuralni protomi na čeladah so gotovo imeli apotropejski značaj.

Čelade sestavljenega tipa s protomi v obliki krilatih sfing, ki so jih posedovali predvsem vodilni bojevniki, so bile razširjene tudi zunaj Picena na zelo prostornem področju²⁵. Najdemo jih od srednje Italije pa do vznožja Alp, tako v Sesto Calende, enem izmed središč kulture Golasecca, pa preko prostora estenske kulture do jugovzhodnega predalpskega sveta, še posebej pogoste so na Dolenjskem, posamezni primerki pa so znani tudi iz štajersko-panonskega področja vse do Malih Karpatov (sl. 7)²⁶. Zanimivo je, da srečamo podobno oblikovane protome tudi pri Japodih, predvsem v grobovih iz Kompolja v Liki, kjer so, kot kaže, služili kot obeski, morda pa celo kot „trofejski“ amuleti (sl. 8: 7–10)²⁷. Vendar pa se

of leading warriors, were also known beyond the territory of Picenum in a very broad region.²³ They can be found from central Italy to the foothills of the Alps, from Sesto Calende, one of the centres of the Golasecca Culture, through the region of the Este Culture to the south-eastern pre-Alpine world, and were particularly frequent in Dolenjska (Lower Carniola), while individual examples are also known from the Styrian-Pannonian region all the way to the Lesser Carpathian Mountains (Fig. 7).²⁴ It is interesting that similarly shaped protomes are also found among the Japodes, particularly in the graves from Kompolje in the Lika region, where they served, it is said, as pendants, and perhaps even as „trophy“ amulets (Fig. 8: 7–10).²⁵ The helmets do, however, differ in terms of the decoration on the lower brims of the helmet and the formation of the protomes. The latter on the Picene helmets of the Fabriano type (according to Egg) were largely of very high quality with well worked details of the hairstyle and wings, which permits the definition of two or even three variants among them. The first has a classic hairstyle with shoulder-length hair and wings raised in a semicircular fashion with relief modelling or incised feathers, such as on the Pitino example (Fig. 3; 8: 2).²⁶ The second has a flat covering on the head, a *polos* (Fig. 8: 1);²⁷ the wings are simplified schematically and decorated with incised decoration. The hair of the third sphinx is merely marked by incisions on the top of the head,

23 Prim. n. pr. Kastelic 1988, 48 s.; Kastelic 2005, 32 s.

24 Za čelade sestavljenega tipa in njene variante glej Gabrovec 1960, 37 ss., Sl. 2, 8, 10–14; Egg 1986, 23 ss., Abb. 8–9; Egg 1988, 233 ss., Abb. 12–17.

25 Glej opombo 25; za povezave Picena z JV alpskim področjem tudi Teržan 2007.

26 Karta je dopolnjena po Egg 1986, 25 Abb. 9 in Teržan 2007, 44, Fig. 9.

27 Drechsler-Bižič 1961, 106, Tab. 6, 14; Lo Schiavo 1970, 409, 464, Tav. 3, 5; 37, 7; Drechsler-Bižič 1987, 406

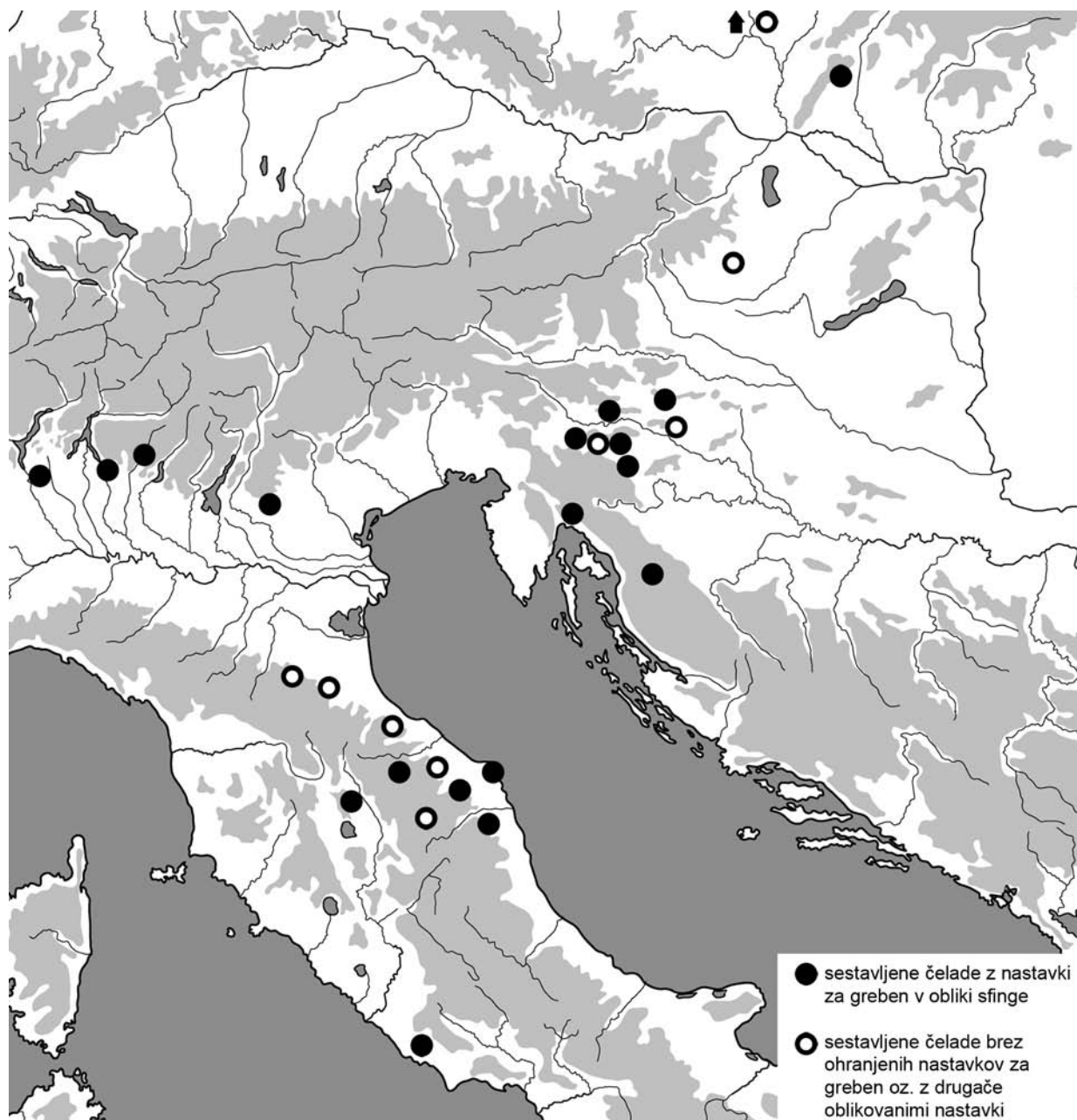
23 See note 24; for connections of Picenum with the SE Alpine region, also see Teržan 2007.

24 The map according to Egg 1986, 25, Abb. 9, and Teržan 2007, 44, Fig. 9.

25 Drechsler-Bižič 1961, 106, Tab. 6, 14; Lo Schiavo 1970, 409, 464, Tav. 3, 5; 37, 7; Drechsler-Bižič 1987, 406 p., T. 44, 9–10; Teßmann 2001, 86 p., Abb. 58, 1–4; Raunig 2004, 140, T. 28, 15–17; Blečić 2010, 416, T. 6, 84. It is certainly unusual that all known protomes come from Kompolje and just one from Kastav, which perhaps indicates that these truly were the protomes of Composite helmets transformed into pendants. If such a hypothesis were to be confirmed, it would mean that the Japodian warriors had been victorious and that of loot, they had retained the pendants in the shape of sphinxes.

26 Sgubini Moretti 1992, 192, Fig. 12; Egg 1986, 160, Abb. 107.

27 Egg 1986, 161, Abb. 108; 171, Abb. 119.

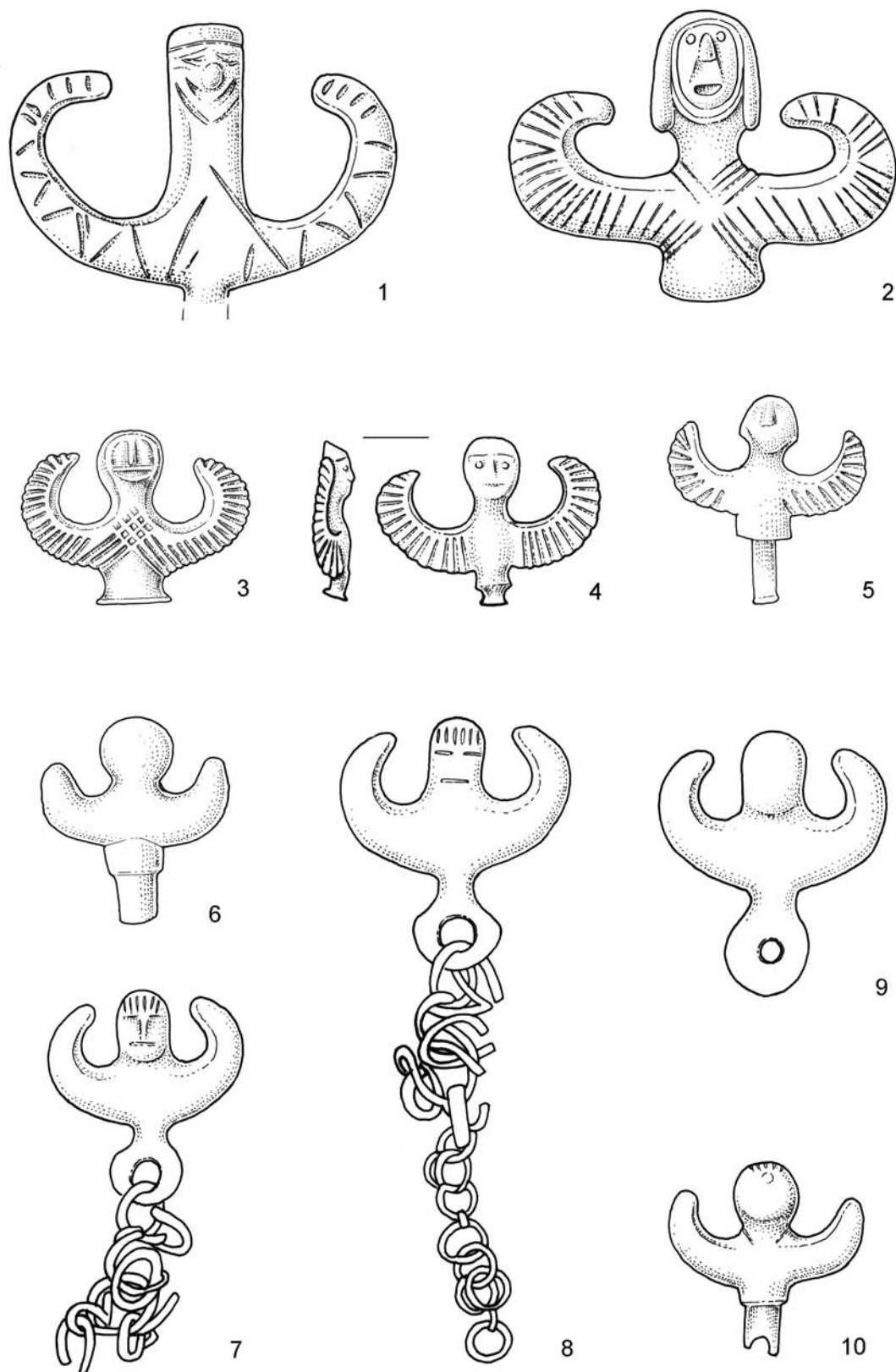
Slika/ Figure 7 Karta razprostranjenosti čelad sestavljenega tipa, kartirane so čelade vseh variant sestavljenega tipa po Eggu 1986 (glej listo 1). / Distribution map of Composite helmets, showing all the Composite helmet variants after Egg 1986 (see list 1).

čelade glede na okras na spodnjih krajcih čelad in oblikovanost protomov med seboj razlikujejo. Slednji so pri picenskih čeladah tipa Fabriano (po Eggu)

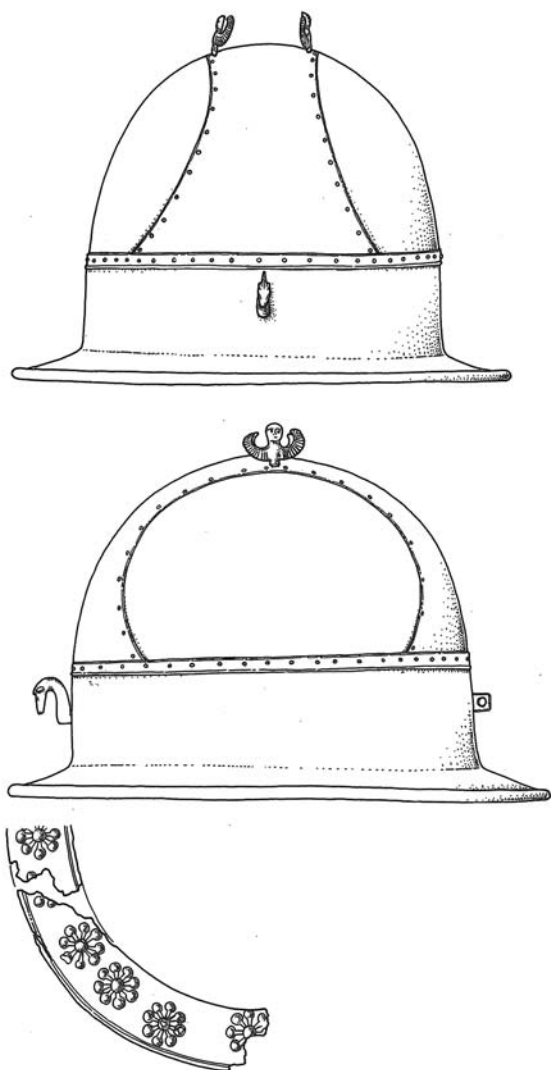
s., T. 44, 9–10; Teßmann 2001, 86 s., Abb. 58, 1–4; Ranig 2004, 140, T. 28, 15–17; Blečić 2010, 416, T. 6, 84. Vsekakor je nenavadno, da izvirajo doslej vsi protomi iz Kompolja z izjemo enega iz Kastava, kar morda kaže, da gre dejansko za protome sestavljenih čelad, a prirejene v obeske. Če bi bila ta teza potrjena, bi pomenilo, da so bili japonski bojevniki zmagoviti in da so si od plena pridržali obeske v obliki sfinge.

whilst the wings are spread and raised.²⁸ The heads of sphinxes are somewhat more schematic on the helmets of the South-eastern Alpine type (according to Egg). A *polos* is probably depicted by the line on the forehead on the figure on the helmet from Vače (Fig. 8: 4; 9), similar to that on the protomes on the helmet from an unknown Italian site in the Marche and a Picene type Double-crested helmet from Numana (cf.

²⁸ Egg 1986, 158, Abb. 104.

Slika/Figure 8 Protomi v obliki sfing s čelad z neznanega najdišča iz Mark (1), Sovizža (2), Brezja (3), Vač (4), Prašnika (5), Sesto Calende (6) in Kompolja (10) ter japonski obeski v obliki sfing iz Kompolja (7–9). / Sphinx-shaped protomes from helmets from an unknown site in the Marche (1), Sovizža (2), Brezje (3), Vače (4), Pašnik (5), Sesto Calende (6) and Kompolje (10), as well as Japodic sphinx-shaped pendants from Kompolje (7–9) (risba/drawn by I. Murgelj), M 1:1.

Slika/ Figure 9 *Vače, bronasta čelada sestavljenega tipa / Vače, bronzne Composite helmet (risba/ drawn by D. Grosman in/ and I. Murgelj).*

povečini zelo kvalitetni z dobro izdelanimi detajli frizure in kril, kar omogoča, da med njimi razlikujemo dve ali celo tri različice: pri prvi gre za klasično frizuro z lasmi, segajočimi do ramen in polkrožno dvignjenimi krili s plastično modeliranim ali vrezanim perjem kot pri pitinskem primerku (*sl. 3; 8: 2*)²⁸; pri drugi je na glavi plosko pokrivalo, *polos* (*sl. 8: 1*)²⁹, krila pa so poenostavljeno shematična, okrašena z vrezanim okrasom; pri tretji so lasje nakazani le z vrezi na vrhu glave, krila pa so visoko razprta³⁰. Nekoliko bolj shematično so izdelane glavice sfing na čeladah

28 Sgubini Moretti 1992, 192 Fig. 12; Egg 1986, 160 Abb. 107.

29 Egg 1986, 161 Abb. 108; 171 Abb. 119.

30 Egg 1986, 158 Abb. 104.

Fig. 8: 1 and 4). The heads are entirely schematic on the protome helmets from Sesto Calende, Brezje and Prašnik, although it is possible that figures on the latter two examples were deliberately depicted as bare-headed. This particularly applies to the example from Brezje (*Fig. 8: 3 and 5–6*). The chest section of the sphinx on the helmet from Brezje is decorated with a cross motif (cf. *Fig. 8: 1–3*),²⁹ a motif which also decorated several later votive statuettes, primarily of wrestlers and warriors, known from the Southern Alpine region, especially the Raetian region.³⁰ Given the above mentioned characteristics, it can be concluded that the latter figures represent male sphinxes, not merely because of the cross-shaped decoration, but also because male individuals are as a rule depicted bare-headed in Situla Art,³¹ while the figures with a *polos*,³² and probably also with a „classical“ hairstyle could probably be defined as female sphinxes.

Thus, in the middle of the 7th century BC the symbol of the sphinx and its related mythology spread with the Composite helmets, into the northern Adriatic hinterland and further into the region of the South-eastern Hallstatt Culture, where it was evidently comprehended and accepted into the belief practices of the social elite.

This thesis is also supported by figural depictions from the repertoire of Situla Art, primarily on bronze vessels, belt plates, and dagger sheaths. The most famous among them is the Benvenuti situla from Este.³³ As numerous substantial studies exist about

29 The sphinx on the helmet from Sovizzo was also decorated with this motif. This can probably also be hypothesized for the helmet from an unknown site in the Italian province of Marche, although it was of very superficial workmanship (see Egg 1986, 160 p., Abb. 107, 108).

30 Von Merhart 1969, 380 pp., Taf. 51, 4.6.8–9; Kromer 1974, 53 pp., Abb. 1; Egg 1980, 55 pp., Abb. 1–2; Taf. 5; Lang 1999, 50, Abb. 6, 2–3.5.

31 See Lucke, Frey 1962, 9 pp., and further this article.

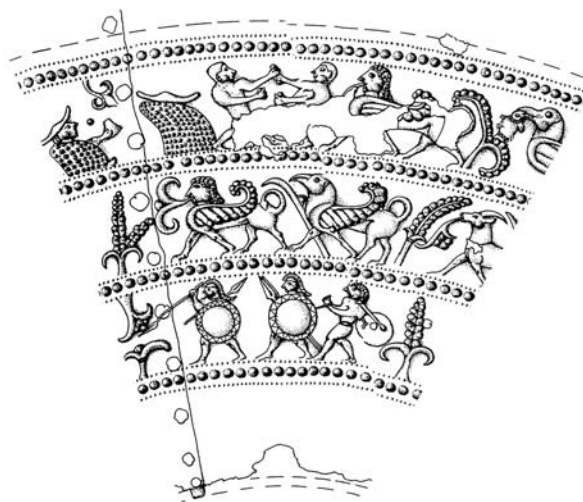
32 As was shown by Bonfante 1975, 72 s., Fig. 151, the *polos* was a female head-covering in Etruria. The same is also true for Greece, Crete and the Levant, where it was characteristic primarily for female deities. It seems significant that sphinxes in Daedalian art are relatively frequently depicted with a tall *polos*. See Böhm 1990, 25 pp., Taf. 6–9; Dädalische Kunst 1970, 36 pp., Taf. 10; 46 a; 47 d.

33 Lucke, Frey 1962, 62 pp., Abb. 8, 17; Taf. 23–26, 65; Frey 1969, 96, Taf. 16, 18; 47–50; Beilage 1; Fogolari, Pro-

jugovzhodnega alpskega tipa (po Eggu). Na figurici čelade iz Vač (*sl. 9; 8: 4*) je s čelno črto verjetno nakazan *polos*, podobno kot pri protomih na čeladi iz neznanega italijanskega najdišča v Markah in na dvo-grebenasti čeladi picenskega tipa iz Numane (prim. *sl. 8: 1*). Na protomih čelad iz Sesto Calende, Brezja in Prašnika pa so glavice povsem shematizirane (*sl. 8: 3* in *5–6*), čeprav pri slednjih dveh ni izključeno, da sta namenoma prikazani kot golobučni, kar še posebej velja za brezjanski primerek. Prsni del sfing na čeladi iz Brezja je namreč okrašen s križnim motivom (prim. *sl. 8: 3* in *1–2*)³¹, ki krasi tudi nekoliko mlajše votivne kipe, predvsem rokoborce in bojavnike, znane iz južnoalpskega, predvsem retijskega področja³². Glede na omenjene značilnosti sklepamo, da slednje figurice predstavljajo sfinge moškega spola, ne le zaradi križnega okrasa, temveč tudi zaradi tega, ker so v situlski umetnosti moške osebe praviloma upodobljene golobučne³³, medtem ko lahko v figuricah s polosom³⁴ in verjetno tudi s „klasično“ frizuro predvidevamo sfinge ženskega spola.

S čeladami sestavljenega tipa se je torej v sredini 7. stol. pr. n. š. razširil simbol sfinge in z njo povezan mitologem v severnojadransko zaledje in dalje v področje jugovzhodne halštatske kulture, kjer je bil očitno razumljen in sprejet v verovanjske predstave njenih družbenih elit.

To tezo podpirajo tudi figuralne upodobitve iz repertoarja situlske umetnosti, predvsem na bronastih posodah, pasnih sponah in nožnicah bodal. Najbolj

Slika/ Figure 10 Este, izsek iz figuralnega okrasa na situli Benvenuti / Este, detail from the figural decoration on the Benvenuti situla (po/ after Capuis, Chieco Bianchi 2006, Fig. 8).

this, only the sphinx motifs will be discussed here (Fig. 10). Winged sphinxes appear on the Benvenuti situla twice, or rather three times.³⁴ In the first frieze, a sphinx on the right accompanies the match of two wrestlers, and seemingly it is the sphinx that decides the outcome of the wrestling match. In the second frieze, which is divided by lush vegetation into three or four conceptually connected scenes, a sphinx is depicted together with a griffon, similar to that on the stone column from Rubiera and the Double-crested helmet from Pitino di S. Severino. If the second frieze is viewed as a whole, a deer and an ibex were depicted behind both mythological creatures, whilst a mysterious male person with a dog, followed by a cow or bull and a winged lion, reminiscent of the circle of animals depicted on the Composite helmet from Pitino di San Severino, appear in front of them

31 S tem motivom je okrašena tudi sfinga na čeladi iz Sovizza. Verjetno ga smemo domnevati tudi na čeladi iz neznanega najdišča iz italijanske pokrajine Marche, vendar je izdelan izredno površno (glej Egg 1986, 160 s., Abb. 107, 108).

32 von Merhart 1969, 380 ss., Taf. 51, 4.6.8–9; Kromer 1974, 53 ss., Abb. 1; Egg 1980, 55 ss., Abb. 1–2; Taf. 5; Lang 1999, 50, Abb. 6,2–3.5.

33 Glej Lucke, Frey 1962, 9 ss. in v nadaljevanju našega članka.

34 Kot je pokazala Bonfante 1975, 72 s., Fig. 151 je polos v Etruriji žensko pokrivalo. Podobno velja tudi za Grčijo, Kreto in Levanto, kjer je značilno predvsem za ženska božanstva. Zdi se pomenljivo, da so sfinge v dedalski umetnosti razmeroma pogosto upodobljene z visokim polosom. Glej Böhm 1990, 25 ss., Taf. 6–9; Dädalische Kunst 1970, 36 ss., Taf. 10; 46 a; 47 d.

sdocimi 1988, 83 pp., Fig. on pp. 85–90; Capuis, Chieco Bianchi 2006, 320 pp., Fig. 8, Tav. 176, 1.

34 In the first frieze on the right side is the first figure, half-human and half-beast, which is usually cited as a centaur in the literature (cf. Fogolari 1962, 14, 79; Lucke, Frey 1962, 66; Bonfante 1981, 18, Fig. 17; Capuis, Chieco Bianchi 2006, 321, Fig. 8). As the body is of a lion, it is suggested that this figure also depicts a sphinx. This is also indicated by the two protrusions in the chest area of the body, which probably denote female breasts. Given that it is dressed in a *perisoma* and has a dagger in its hand, its male, warrior significance is also marked (cf. Bonfante 1975, 19 pp., 164 pp.; Bonfante 1981, 69).

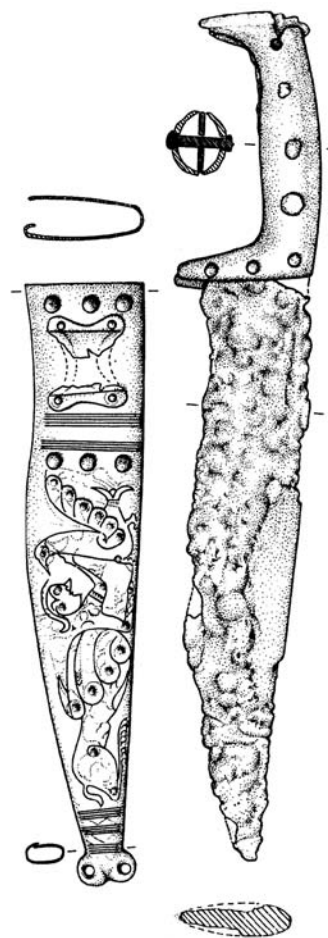
slavna med njimi je situla Benvenuti iz Este³⁵. Ker obstajajo o njej zelo številne, tehtne študije, se bomo na tem mestu dotaknili le motivov s sfingo (sl. 10). Krilata sfinga nastopa na situli Benvenuti dvakrat oz. trikrat³⁶. V prvem frizu spremlja sfinga z desne dvoboje dveh rokoborcev in zdi se, da je ona tista, ki odloča o izidu rokoborbe. V drugem frizu, ki je z bujnimi bilkami razčlenjen v tri ali štiri smiselno povezane prizore, je prikazana skupaj z grifonom, podobno torej kot na kamnitem stebru iz Rubiere in na dvogrebenasti čeladi iz Pittina di S. Severino. Če pa si ogleđamo drug friz kot celoto, sta za obema bajeslovnima bitjema upodobljena jelen in kozorog, pred njima pa zagonetna moška oseba s psom, nato pa sledita govedo in krilati lev, kar spominja na krogotok živali, upodobljen na sestavljeni čeladi iz Pittina di San Severino (sl. 3). Verjetno ni zgolj slučajno, da sta sfinga in grifon tik nad zmagovitimi bojevniki z ujetniki v tretjem frizu, saj je prikazan triumfalni sprevod. Obe mitični bitji mu dajeta torej poseben pomen in božanski pridih³⁷. Kljub razlikam v kompoziciji figuralnih motivov med situlo Benvenuti iz Este in obravnavanimi picensko-etrusčanskimi umetninami pa so strukturalne podobnosti tako očitne, da sklepamo, da je veljal v zgodnjem obdobju situlske umetnosti na celotnem področju njene pojavnosti zelo ustaljen ikonografski program z jasno berljivimi sporočili, v katerih je imel simbol sfinge pomembno mesto.

Tudi na drugih, umetniško manj zahtevnih izdelkih kot na primer na ostalih figuralno okrašenih situlah in

35 Lucke, Frey 1962, 62 ss., Abb. 8, 17; Taf. 23–26, 65; Frey 1969, 96, Taf. 16, 18; 47–50; Beilage 1; Fogolari, Prosdociami 1988, 83 ss., sl. na str. 85–90; Capuis, Chieco Bianchi 2006, 320 ss., Fig. 8; Tav. 176, 1.

36 V prvem frizu je na desni strani prva figura, polčlovek-polžival, ki je v literaturi običajno označena kot kentaver (prim. de Fogolari 1962, 14, 79; Lucke, Frey 1962, 66; Bonfante 1981, 18, Fig. 17; Capuis, Chieco Bianchi 2006, 321, Fig. 8). Ker pa je njen trup levji, domnevamo, da tudi ta figura upodablja sfingo. Za to govori tudi dvoje izboklin na prsnem delu telesa, ki verjetno označujeta ženske grudi. Glede na to, da je oblečena v perizomo in da ima v rokah bodalo, pa je označen tudi njen moški, bojevniški značaj (prim. Bonfante 1975, 19 ss., 164 ss.; Bonfante 1981, 69).

37 O strukturalni in semantični povezavi ikonografskih motivov v situlski umetnosti gljedi tudi Teržan 2001.

Slika/Figure 11 Este, bodalo in nožnica bodala iz groba Benvenuti 93 / Este, dagger and dagger scabbard from Benvenuti 93 grave (po/after Capuis, Chieco Bianchi 2006, Tan. 85, 20).

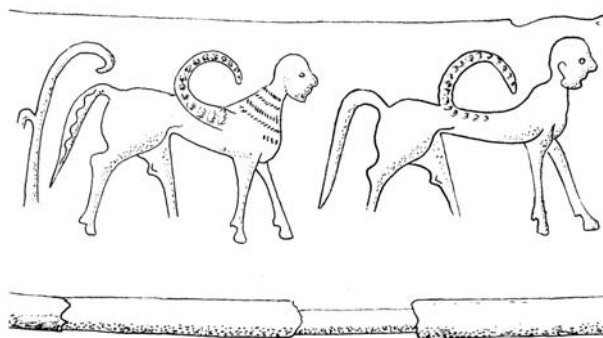
(Fig. 3). It is probably not merely by chance that the sphinx and the griffon are just above the victorious warriors with captives in the third frieze, depicting a triumphal procession. Both mythic beasts give it a special meaning and a divine touch.³⁵ Despite differences in the composition of figural motifs between the Benvenuti Situla from Este and the Picenian-Etruscan works of art discussed above, the structural similarities are so obvious that it can be concluded that a very stable iconographic programme was in force throughout the entire area in the early period of Situla Art with clearly read messages, in which the symbol of the sphinx had an important place.

Images of animals and plants predominate on other, less artistically demanding products, such as, for ex-

35 On the structural and semantic connections of the iconographic motifs in situla art, also see Teržan 2001.

Slika/Figure 12 Este, izsek iz figuralnega friza na situli Boldu Dolfin II / Este, detail from the figural frieze on the Boldu Dolfin II situla (po/ after Frey 1969, Beilage 2).

Slika/Figure 13 Eppan, izsek iz figuralnega friza na cisti / Appiano, detail from the figural frieze on the cista di Appiano (po/ after Lucke, Frey 1962, Taf. 62).

pokrovih iz zgodnjega obdobja situlske umetnosti³⁸ prevladujejo podobe živali in rastlin, katerih repertoar ne presega tistih na čeladi iz groba 31 Monte Penne iz Pittina ali na situli Benvenuti (sl. 3, 10). Zanimivo pa je, da je lik sfinge na njih sorazmerno redek, saj ga zasledimo le na slavnem situlskem pokrovu iz Hallstatta. Ker za slednjega domnevamo, da je sicer izdelek estenskega toreutičnega kroga, a po naročilu lokalnega veljaka³⁹, ni dvoma, da je bil tudi v samem Hallstattu mitologem sfinge razumljen in zavestno izbran kot okras na dragoceni posodi prestižnega pomena. Med takšne prestižne kose spada tudi bronast kotlič iz Casteletta Ticino, ki po tipu sfinge (z luskinastim oklepom ali kožo) in leva (s široko razprtih gobcem) izredno spominja na tiste z že omenjene pr-

ample, on the remaining figurally decorated situlae and lids from the early period of Situla Art,³⁶. Their repertoire does not exceed that on the helmet from grave 31 Monte Penne from Pitino or on the Benvenuti situla (cf. Fig. 3 and 10). It is interesting that the figure of the sphinx is relatively rare on them, as it can only be noted on the famous situla lid from Hallstatt. There can be no doubt that in Hallstatt itself the mythology of the sphinx was understood and deliberately chosen as a decoration on the valuable vessel of prestigious significance, because it is suggested for the latter that it was otherwise the product of the Este toreutic circle, made to order for a local magnate.³⁷ Such items of high prestige also include the small bronze cauldron from Castelletto Ticino, which in terms of the type of sphinx (with scale armour or scaled skin) and lion (with a wide open muzzle) are exceptionally reminiscent of the above mentioned breastplate from Circolo delle Sfingi at Vetulonia, hence the suggestion that it was an Etruscan import is incontrovertible.³⁸

A sphinx motif also appears on later works of Situla Art, where it is often somewhat modified, particularly in the Este toreutic circle. The sphinx on the

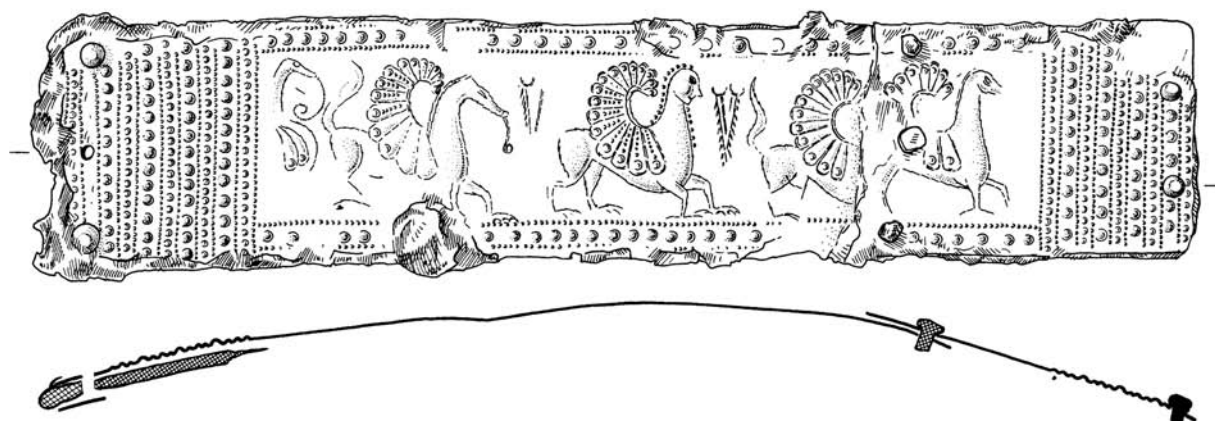
38 Frey 1969, 43 ss., 112 Liste 1; Abb. 23; Taf. 11, 12; 14, 8; 21, 13; 40–46, 54–57; 60–65; Turk 2005, 18 ss., Sl. 14.

39 Frey 1969, 52 ss., Taf. 55–57; Teržan 2009.

36 Frey 1969, 43 pp., 112 Liste 1; Abb. 23; Taf. 11, 12; 14, 8; 21, 13; 40–46, 54–57; 60–65; Turk 2005, 18 pp., Sl. 14.

37 Frey 1969, 52 pp., Taf. 55–57; Teržan 2009.

38 Brown 1960, 23 p., Pl. 9 a–b; Frey 1969, 63 p.; Pauli 1971, 100–153, Taf. 32, 11; Gambari 1987, 81 pp., Fig. 141 on p. 83.

Slika/ Figure 14 *Magdalenska gora, pasna spona iz gomile II/13 / Magdalenska gora, the belt plate from Barrow II/13* (po/ after Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, T. 24, 3).

sne plošče iz Circola delle Sfingi iz Vetulonije, zato ni sporna domneva, da gre za etruščanski import⁴⁰.

Motiv sfinge pa se pojavlja tudi na mlajših delih situlske umetnosti, a je pogosto nekoliko spremenjena, še zlasti v estenskem torevtičnem krogu. Na nožnici bodala iz groba 93 Villa Benvenuti je sfinga v ležečem položaju in steguje taco proti ptiču z razprtimi krili (*sl. 11*)⁴¹, kar glede na kompozicijo spominja na sceno na pasni sponi Carceri⁴². Dokaj nenavadna pa je upodobitev na slavni situli Boldù Dolfin II iz Est (*sl. 12*)⁴³. Na njej je prizor s krilato sfingo, a opremljeno s kapasto čelado, torej z izrazito vojaškim atributom. Na eni strani je flankirana s strašljivo podobo prav tako krilatega bitja, leva ali konja – Pegaza, ki golta svoj plen, na drugi strani z veliko rojevajočo ptico, med nogami katere je upodobljeno na novo rojeno krilato dete, a prav tako s čelado na glavicu. Zdi se, da je upodobljen teogonski mit o sfingi, o njenem zagonetnem rojstvu, o vojaški plati njenega značaja, o njeni posebni vlogi kot varuhinji bojevnikov, torej o demonu smrti in nesmrtnosti.

Doslej edinstven je tudi figuralni friz na cisti iz Eppana/Appiana⁴⁴, ki pa je po umetniški plati slabše kakovosti kot estenske umetnine. Prikazan je sprevod

dagger scabbard from grave 93 at Villa Benvenuti is lying down and extending its paw towards a bird with spread wings (*Fig. 11*)³⁹ which in terms of composition is reminiscent of the scene on the Carceri belt plate.⁴⁰ The depiction on the famous Boldù Dolfin II Situla from Este is somewhat unusual (*Fig. 12*).⁴¹ It shows a winged sphinx equipped with a cap-like helmet, a distinctly military attribute. It is flanked on one side by a terrifying image of another winged creature, a lion or a horse, Pegasus, swallowing its prey, on the other by a large bird giving birth, between whose legs is depicted a newborn winged child, also with a helmet on its head. It seems that the theogonic myth of the sphinx was depicted here, of its mysterious birth, of the military aspects of its meaning, of its special role as a guardian of warriors, hence of its identity as a demon of death and immortality.

The figural frieze on the *cista á cordoni* from Eppan/Appiano is also unique to the present,⁴² while on the artistic level it is of poorer quality than the works of art from the Este Culture. It depicts a procession of domestic and wild animals accompanied by a herder, which are intended for ritual sacrifice.⁴³ This can also be hypothesized on the basis of numerous, partly excavated open-air sacrificial sites (*Brandopferplätze*),⁴⁴

40 Brown 1960, 23 s., Pl. 9 a–b; Frey 1969, 63 s.; Pauli 1971, 100–153, Taf. 32, 11; Gambari 1987, 81 ss., sl. 141 na str. 83.

41 Capuis, Chieco Bianchi 2006, 174, Tav. 75, 20.

42 Frey 1969, Taf. 28, 15; 67, 18.

43 Frey 1969, 107 s., Beilage 2, 34.

44 Lucke, Frey 1962, 58 s., Taf. 11; 62.

39 Capuis, Chieco Bianchi 2006, 174, Tav. 75, 20.

40 Frey 1969, Taf. 28, 15; 67, 18.

41 Frey 1969, 107 p., Beilage 2, 34.

42 Lucke, Frey 1962, 58 p., Taf. 11; 62.

43 Cf. Gleirscher 1993, 85 p; Lücke 2007, 597 pp., Abb. 1.

44 Gleirscher 2002.

domačih in divjih živali v spremstvu pastirjev, namenjenih obrednemu žrtvovanju⁴⁵, kar domnevamo tudi na osnovi številnih, deloma že raziskanih kulturnih mest na prostem (Brandopferplätze)⁴⁶, posebej značilnih za retijsko kulturno območje, kamor Eppan tudi sodi. Med živalmi v sprevodu sta tudi dve sfingi, korakajoči ena za drugo, vendar tudi ti dve nista povsem enaki, temveč se razlikujeta glede na telesni ustroj in drobne detajle (sl. 13). Prva, ki je gracilnejša, ima z iztolčenimi bunčicami okrašeno le krilo in del hrbta; pri drugi pa je krilo razen z bunčicami nakazano še z gravirano črto, okrašena pa sta tudi rep in vrat, vrat z več nizi poševnih vrezov, rep pa z valovnico. Skupno obema sfingama pa je, da sta golobučni in golobradi, kar se sklada z v situlski umetnosti običajno upodobitvijo oseb moškega spola⁴⁷, kar da sklepati, da sta tudi sfingi na cisti iz Eppana bitji moškega spola. S semantičnega vidika pa se zdi pomembno, da gre tudi tu za dvojico sfing, čeprav ne v antitetičnem paru kot pri picenskih in etruščanskih izdelkih, pač pa podobno kot na situli Benvenuti.

Enak tip golobučne sfinge kot na cisti iz Eppana najdemo tudi na pasni sponi z Magdalenske gore pri Šmarju, ki pa je umetniško kvalitetnejša (sl. 14)⁴⁸. Sfinga je upodobljena z izrazito lepimi, visoko dvignjenimi krili, okrašenimi kot pavovo perje. Ob glavi in sprednjem delu telesa pa jo obdaja niz drobnih bunčic kot avreola. Ker je bila pasna spona že antično popravljena, se ne da ugotoviti, ali sta jo krasili le ena ali morda dve, ena za drugo korakajoči sfingi - kot na cisti iz Eppana. Osrednji motiv flankirajo krilate živali - krilati konji, podobni Pegazu na situli Boldu Dolfin II (prim. sl. 12 in 14).

Pasna spona in ob njej še druga, okrašena z geometrijskim motivom, sta pripadali enemu izmed vodilnih bojevnikov na Magdalenski gori v času certoškega horizonta. Oprava v njegovem grobu, grobu 13 go-

a particular characteristic of the Raetian cultural area, to which Eppan/Appiano belongs. The animals in the procession include two sphinxes, walking one behind the other, although even these two are not exactly identical, rather they differ in physical constitution and tiny details (Fig. 13). The first, more slender, only has wings and part of its back decorated with embossed dots, whilst the second has wings decorated with an incised line in addition to embossed dots. Both the tail and neck of the latter are also decorated. The neck is decorated with several lines of diagonal incisions and the tail with a wavy line. The common characteristic of both sphinxes is that they are bare-headed and beardless, which in the context of the usual imagery of Situla Art depicts male individuals.⁴⁵ Thus, it can be concluded that the sphinxes on the *cista á cordoni* from Eppan/Appiano were male. From the point of view of semantics, it seems significant that there were a pair of sphinxes, although not placed antithetically, as on the Picene and Etruscan products, but instead in a similar fashion to that on the Benvenuti situla.

An identical type of bare-headed sphinx to that on the Eppan/Appiano *cista á cordoni* can also be found on a belt plate from Magdalenska gora pri Šmarju, which is of better artistic quality (Fig. 14).⁴⁶ The sphinx was depicted with exceptionally attractive upraised wings, decorated like peacock feathers. The head and the front part of the body are bordered by rows of tiny dots like an aureole. As the belt clasp was repaired in antiquity, it cannot be established if it was primarily decorated with only one or perhaps two sphinxes, walking one after the other, like those on the *cista á cordoni* from Eppan/Appiano. The central motif was flanked by winged animals, winged horses, similar to the Pegasus on the Boldù Dolfin II situla (cf. Fig. 12 and 14).

The belt plate and a second example, decorated with geometric motifs, belonged to one of the leading

45 Prim. Gleirscher 1993, 85 s.; Lücke 2007, 597 ss., Abb. 1.

46 Gleirscher 2002.

47 Lucke, Frey 1962, 9 ss., Taf. 64; 67; 68, 69; 70; 76, Beilage 1.

48 Kromer, Gabrovec 1962, Y 43/1, 1; Frey 1969, 109 s., Taf. 82, 44; Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 35 s., T. 24, 3 (kjer pa so vse figure napačno označene kot grifoni).

45 Lucke, Frey 1962, 9 pp., Taf. 64; 67; 68, 69; 70; 76, Beilage 1.

46 Kromer, Gabrovec 1962, Y 43/1, 1; Frey 1969, 109 p., Taf. 82, 44; Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 35 p., T. 24, 3 (where all the figures were incorrectly noted as griffons).

mile II, namreč izstopa po izredno bogati bojni opre-
mi (dvogrebenasta čelada, konjska oprema skitskega
tipa, popolni komplet orožja iz dveh sulic in sekire
ter s tokom puščic) in bronastem posodju (zajemalka,
kotlič in ostanki situle s pokrovom), žrtvovan pa mu
je bil tudi konj⁴⁹.

Morda pa je sfinga krasila tudi pravokotno pasno
spono bojnika iz groba 104 gomile 48 iz Stične.
Čeprav je pasna spona ohranjena le fragmentarno,
našo domnevo opiramo na upodobitev bitja z viso-
ko dvignjenim krilom tik ob lovski sceni s psom, ki
preganja merjasca. Tudi ta grob izstopa namreč po
tem, da je bil v njem pokopan edini bojevnik v tej go-
mili, ki je posedoval čelado, in sicer negovsko čelado
italskega tipa⁵⁰. Takšni grobni konteksti pa ponovno
kažejo na posebni simbolni pomen sfinge, ki se tudi
na Dolenjskem ne razlikuje od splošnega ideološkega
koncepta družbenih elit v drugih, že obravnavanih
kulturnih okoljih.

Prav na podlagi upodobitev golobučnih sfing iz Eppa-
na in Magdalenske gore pa se da razpoznati tudi tip
sfing na bronastem pasu iz Padove, iz groba 159 na
via Tiepolo⁵¹. Čeprav so figurice zelo majhne, verje-
tno žigosane, so dobro vidne njihove izrazito okrogle
glavice, zaradi česar sklepamo, da so tudi te golobuč-
ne in da pripadajo tipu sfing kot tiste s ciste z Eppana
in pasne spona z Magdalenske gore. Dolgi, le delno
ohranjeni bronast pas je namreč razdeljen v več raz-
lično okrašenih metop, v dveh izmed njih so upodo-
bljene po štiri omenjene figurice sfing in koncentrični
krogi in krožci, verjetno astralni oz. sončni simboli, ki
krasijo še dvojce oz. troje drugih metopnih polj. Preo-
stala polja so izpolnjena z drugimi, težje razpoznavni-
mi živalskimi figuricami, v dveh izmed njih verjetno s
pticami, v drugih dveh pa morda z zajčki.

Zanimivo pa je, da se tip golobučne sfinge pojavlja
tudi v obliki fibul, ki izvirajo iz zaledja estenske kultu-
re, tako na primer iz Caverzana di Belluno in Mela ter
Mosta na Soči (Sv. Lucije)⁵². Na teh fibulah je sfinga

warriors at Magdalenska gora in the period of the
Certosa horizon. The equipment in this grave, grave
13 in Barrow II, stand out in terms of the exception-
ally rich military equipment (Double-crested helmet,
Scythian type horse equipment, a full set of weap-
ons, consisting of two spears, an axe and a quiver
of arrows) and bronze vessels (ladle, cauldron, and
remains of a situla with a lid), and the presence of a
horse, potentially a sacrifice to the deceased.⁴⁷

A sphinx may have adorned the belt plate of the
warrior from grave 104 in Barrow 48 at Stična. This
grave also stands out, because it contained the only
warrior in this barrow to be equipped with a helmet,
an Italic type Negova helmet.⁴⁸ Such grave contexts
again indicate the special symbolic meaning of the
sphinx, which in Dolenjska also did not differ from
the general ideological concepts of the social elite in
the other cultural milieus, discussed above.

On the basis of the depiction of the bare-headed
sphinxes from Eppan/Appiano and Magdalenska
gora, it is possible to recognize a type of sphinx on
the bronze belt from grave 159, via Tiepolo, Pado-
va.⁴⁹ Although the figures are very small, probably
stamped, their exceptionally round heads are quite
visible, which permits the conclusion that they are
also bare-headed and that they belong to the same
type of sphinx as those on the *cista á cordoni* from Ep-
pan/Appiano and the belt plate from Magdalenska
gora. The long, only partially preserved bronze belt
was divided into several differently decorated me-
topes, two of which had images of the above-men-
tioned four figures of sphinxes and concentric circles
and circlets, probably astral or solar symbols, which
decorate another two or three of the other metope
fields. The remaining fields are filled with other less
recognisable animal figures, two of them probably
with birds and another two perhaps with hares.

It is interesting that the type of bare-headed sphinx
also appears in the form of a fibula, which originates

49 Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 35 s., T. 23–27.

50 Gabrovec 2006, 79 s., T. 62, 2.

51 Capuis, Ruta Serafini 1996, 40 s. Fig. 3.

52 Frey 1969, 87, Abb. 50; Nascimbene 1999, 81 s., Fig.
16, 163; Marchesetti 1895/1993, 120, Tav. 20, 11.

47 Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 35 p., T. 23–27.

48 Gabrovec 2006, 79 p., T. 62, 2. Unfortunately the belt
plate is only fragmentarily preserved, and thus it may only
be posited that a sphinx was depicted to the right of the
dog chasing a boar, as is indicated by the upraised wing.

49 Capuis, Ruta Serafini 1996, 40 p., Fig. 3.

Slika/ Figure 15 *Fibuli z lokom v obliki sfinge iz Caverzano di Belluno (1) in Mosta na Soči-Sv. Lucije (glej listo 2).*
/ *The two fibulae with sphinx-shaped bow from Caverzano di Belluno (1) and Most na Soči-Sv. Lucija (see list 2).*

vedno v spremstvu ptice razprtih kril, ki se dviguje pred njo v eter (sl. 15), kar verjetno poudarja njeno nebesno, kozmično dimenzijo. Čeprav so grobne celote s temi fibulami komaj poznane, pa lahko na osnovi groba 590 iz Marchesettijevih izkopavanj na Mostu na Soči vendarle sklepamo, da so tudi te – tako kot čelade, pasne sponse in bronaste posode – pripadale osebam premožnejšega vrhnjega sloja. Med grobnimi pridatki so bili številni dragoceni kosi kot bronasta situla, poleg fibule v obliki sfinge tudi svetolucijska fibula z obeski, trortasta in certoška fibula, pet prstanov, uhan, 80 gumbkov, bronasta in osem večjih steklenih jagod ter 1540 majhnih steklenih in bronastih perlic⁵³. Ali gre za pokop ženske ali moške osebe še ne moremo odgovoriti, ni pa dvoma, da sodi grob v stopnjo Sv. Lucija II b⁵⁴, kar ustreza poznemu 6. in prvi polovici 5. stol. pr. n. š., kar pomeni, da so bile fibule v obliki sfinge v modi sočasno z razvitim stadijem situlske umetnosti.

Sklepna beseda

Kljub sorazmerno maloštevilnim upodobitvam sfing tako v situlski umetnosti kot drobnih plastiki, ki jim lahko sledimo od sredine 7. stol. pa vse do 4. stol. pr. n. š., si dovolimo naš prikaz zaključiti z naslednjo hipotezo:

Motiv sfinge se pojavi na področju severnega Jadrana in njegovem zaledju z zgodnjo situlsko umetnostjo in je ozko navezan na ideološki koncept, ki se je uveljavil v orientalizirajoči fazi etruščanske ume-

from the hinterland of the Este Culture, such as from Caverzano di Belluno and Mel, as well as Most na Soči (Sv. Lucija).⁵⁰ The sphinx on these fibulae is always accompanied by a bird with spread wings, which rises before it into the ether (Fig. 15), which probably emphasizes its heavenly, cosmic dimension. Although the grave units with such fibulae are barely known, it is nonetheless possible to conclude on the basis of grave 590 from Marchesetti's excavations at Most na Soči that they also belonged, like the helmets, belt plates and bronze vessels, to individuals of the most powerful ruling class. The grave goods included numerous valuable items, such as a bronze situla and, in addition to the sphinx fibula, a Sv. Lucija-type fibula with pendants, a three-knobbed fibula and a Certosa fibula, five finger rings, an earring, 80 buttons, a large bronze bead and eight large glass beads, and 1540 small glass and bronze beads.⁵¹ It cannot be determined whether it was the burial of a female or male individual, but there is no doubt that the grave can be dated to the Sv. Lucija II b phase,⁵² which corresponds to the late 6th and first half of the 5th century BC, which means that the sphinx fibulae were in fashion at the same time as the developed stage of Situla Art.

In conclusion

Despite the relatively few images of sphinxes either in Situla Art or as small sculptural elements, they can be traced from the middle of the 7th century through to the 4th century BC, and allow us to end our contribution with the following hypothesis.

The motif of the sphinx appears in the region of the northern Adriatic and its hinterland along with early Situla Art and is closely related to an ideological concept that was current in the Orientalising phase of Etruscan art. Its spread in the broader area of the Adriatic hinterland all the way to the South-eastern

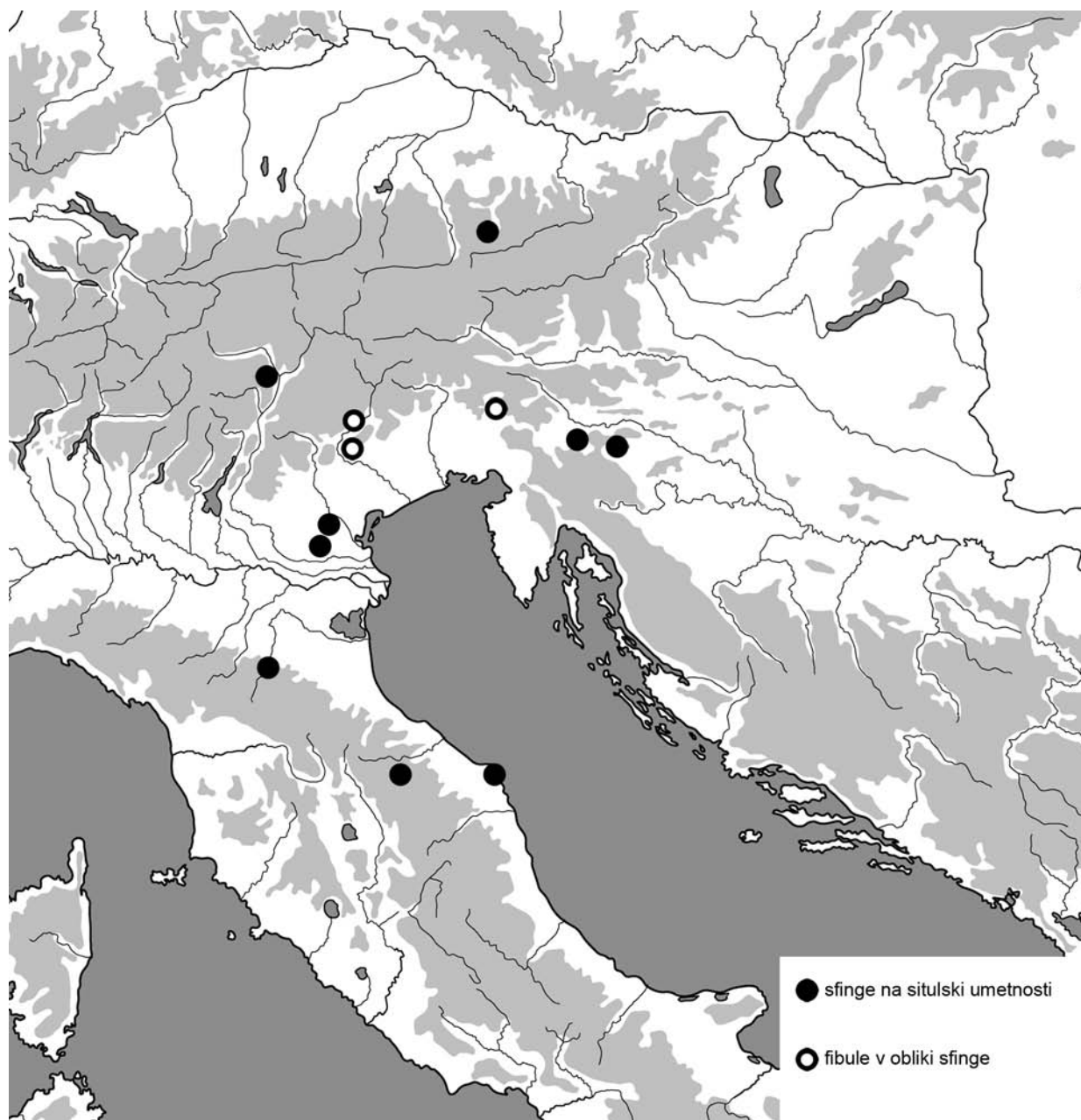
⁵³ Marchesetti 1895/1993, 26/120, Tav. 9, 3.6; 20, 11.

⁵⁴ Teržan, Trampuž 1973, 430 ss., Sl. 5, Priloga 1.

⁵⁰ Frey 1969, 87, Abb. 50; Nascimbene 1999, 81 p., Fig. 16, 163; Marchesetti 1895/1993, 120, Tav. 20, 11.

⁵¹ Marchesetti 1895/1993, 26/120, Tav. 9, 3.6; 20, 11.

⁵² Teržan, Trampuž 1973, 430 pp., Fig. 5, Priloga 1.

Slika/ Figure 16 Karta razprostranjenosti upodobitev sfing na izdelkih situlske umetnosti in fibul z lokom v obliki sfinge (glej listo 2). / Distribution map of sphinx depictions on Situla Art artefacts and fibulae with sphinx-shaped bow (see list 2).

tnosti. Njegova razširitev v širši prostor jadranskega zaledja vse do jugovzhodnoalpskega in panonskega sveta pa ni posledica kulturno-umetniških, temveč gospodarskih povezav in vojaških stikov med družbenimi elitami teh sorazmerno oddaljenih področij. Na to kažejo predvsem čelade sestavljenega tipa kot ene izmed glavnih nosilcev in posrednikov simbola sfinge, kajti v času druge polovice 7. stol. pr. n. š. so bile zelo zaželen prestižni atribut izstopajočih bojevnikov – veljakov. To odražajo številni knežji grobovi od Sesta Calende v Lombardiji do dolenjskega No-

Alpine and Pannonian worlds was not the result of cultural and artistic connections, but rather of economic ties and military contacts among the elite social classes of these relatively distant regions. This is indicated above all by the Composite type helmets, as one among the main bearers and mediators of the symbol of the sphinx, which were a highly desirable prestigious attribute of prominent warriors, chieftains, in the period of the second half of the 7th century BC. This is reflected in the numerous princely graves ranging from Sesto Calende in Lombardy to Novo Mesto

vega mesta, Vač in panonskega Vaskeresztesa (sl. 7). Torevtični izdelki, kot so bronasto posodje in pasne sponse, okrašeni v situlskem stilu, so imeli le vlogo spremljevalnega prestižnega blaga (sl. 16), pa čeprav so bili zaradi kompleksnejših ikonografskih programov kot kulturno poslanstvo za razširitev nove ideologije pomembnejši. Prevladujoč vojaški vidik pri širitvi simbola sfinge je verjetno tudi vzrok za to, da je doživela njena podoba v mlajših stvaritvah situlske umetnosti svojo metamorfozo.⁵⁵

Kot je uvodoma omenjeno, so bili v podobi sfinge izdelani portreti tako faraonov kot faraonk. V sirski umetnosti in njenih poznih različicah v okviru številnih kraljestev na Bližnjem vzhodu prevladujejo sfinge ženskega spola. Tudi v mikenski in kasneje grški umetnosti se zdi, da so pogostejše sfinge z znaki ženskega spola, ki dobijo v pozni arhaični umetnosti celo erotični pridih. Težje je z razpoznavnimi znaki v etruščanski umetnosti. Kot prikazano, so lahko brez posebnih spolnih znakov, lahko pa so tako moškega kot ženskega spola. Kako je v situlski umetnosti?

V zgodnjih stvaritvah kot na čeladi iz Pitina di San Severino (sl. 3) se sfingi med seboj razlikujeta predvsem po koži, ribji oz. levji, medtem ko drugih posebnih znakov ni zaslediti, razen morda v frizuri. Upodobljene so z dolgimi lasmi, ki segajo do ramen in se zaključijo z večjimi kodri, podobno kot pri sfingah na obravnavanih etruščanskih primerkih (prim. sl. 1–2, 5–6). Čeprav so vse prikazane le v stranskem pogledu, pa se ne zdi sporno, da lahko njihovo nošnjo las primerjamo s tipom frizure tako imenovanih sirskih ali „Hathorinih“ kodrov („Hathorlocken“), povzete po vzorih z Bližnjega vzhoda oz. Egipta. Tovrstna frizura pa je v Etruriji značilna ženska frizura, ki se pojavi že v zgodnji orientalizirajoči fazi⁵⁶. Zato se zdi verjetno, da lahko tudi v situlski umetnosti v sfingah s takšno frizuro domnevamo predvsem ženska bitja. Drugačno frizuro imajo sfinge na situli Benvenuti z Est (sl. 10), ki spominjajo s svojimi drobno nakodra-

and Vače in Dolenjska and Vaskeresztes in Pannonia (Fig. 7). Toreutic products, such as bronze vessels and belt plates decorated in the Situla style, merely had a role as accompanying prestige goods (Fig. 16), although they were in fact more important as a cultural medium for the spread of new ideologies because of their complex iconographic systems. The predominantly military aspect in the spread of the symbol of the sphinx was probably also the reason that its image experienced a metamorphosis in the later creations of Situla Art.⁵³

It was noted in the introductory section that the image of the sphinx was used for portraits of both male and female pharaohs. Female sphinxes predominate in Assyrian art and its later variants in the form of numerous kingdoms in the Near East. Further, in Mycenaean and later Greek art it seems that sphinxes with female traits were frequent, with even erotic overtones in late Archaic art. It is more difficult to recognize such traits in Etruscan art. As was shown, they can be lacking in distinct sexual markers, and hence could easily be either male or female (Fig. 6). What is the situation in Situla Art?

In early creations such as on the helmet from Pitino di San Severino (Fig. 3), the sphinxes differ from one another primarily in terms of their skin, either scaled or that of a lion, while no other special distinctions can be noted, except perhaps in the hairstyles. They were depicted with long hair, extending to the shoulder and ending in large curls, similar to the sphinxes on the discussed Etruscan examples (cf. Fig. 1–2, 5–6). Although all were depicted only from the side, it does not seem questionable that their hair could be compared to the hairstyles known as Assyrian or Hathor locks (*Hathorlocken*), copied from sources in the Near East and/or Egypt. Such hairstyles were a characteristic female trait in Etruria, where they appeared as early as the early Orientalising phase.⁵⁴ Thus, it seems likely that the sphinxes with such a hairstyle can also be considered as primarily female in Situla Art.

55 Zanimivo je, da se simbol sfinge pojavi tudi v ikonografskem repertoarju zgodnje latenske umetnosti (Frey 1998, 11 ss., Fig. 13–14).

56 Von Hase 1973, 53 ss. Taf. 3; Bonfante 1975, 70 ss., Fig. 56, 62.

53 It is interesting, that the sphinx as a symbol appears also in the Early Celtic Art (Frey 1998, 11ss., Fig. 13–14).

54 Von Hase 1973, 53 pp., Taf. 3; Bonfante 1975, 70 pp., Fig. 56, 62.

nimi štrenami las na eni strani na modo v grškem arhaičnem in kretskem dedalskem obdobju⁵⁷, na drugi strani pa na vzhodnosredozemske oz. asirske frizure⁵⁸, ki so verjetno služile za zgled tudi modi na Kreti in v Grčiji. Tudi te frizure so nosile predvsem ženske, a tudi mladci, kar dokazujejo nekateri slavni kipi kot npr. *kore* iz Auxerre, *kouros* iz Atike ali pa sfinga iz Aten⁵⁹. Čeprav navedene analogije kažejo, da je frizura sfing na situli Benvenuti nastala bodisi po grških bodisi po neposrednih levantinskih vzorih, pa jih glede na spol ne moremo povsem jasno opredeliti. Ker pa v času grške arhaike, kot omenjeno, prevladuje podoba sfinge ženskega spola, je možno, da je bilo podobno tudi v zgodnjem obdobju situlske umetnosti.

S tega vidika se zdi zanimivo, da se s poznim 6. in v 5.–4. stol. pr. n. š. v govorici situlske umetnosti, zlasti v estenskem umetniškem krogu, poveča repertoar mitoloških likov kot so človek s krili, kentaver, krilati konj in njemu podobne bajeslovne pošasti. V njih naslutimo sledove grških mitov kot na primer tistih o Perzeju in Meduzi in Pegazu ali pa o Dedalu⁶⁰, seveda v „*interpretatio veneta*“. Pobude zanje je verjetno iskati v na novo ustanovljenih grško-etrusčanskih trgovskih postojankah v Adrii in Spini, katerih vzpon se je začel s koncem 6. stol. pr. n. š. in ki sta se razvili v teku 5. stol. v novi kulturni središči ob severnem Jadranu⁶¹.

Zato je toliko bolj nenavaden obratni pojav, kot se izraža prav v podobi sfinge na področjih estenske kulture in njej sosednjih kulturnih skupin. Iz njenih upodobitev z golobučnim videzom obrite glave ali

The sphinxes on the Benvenuti situla from Este have a different hairstyle (*Fig. 10*), reminiscent with their tiny curled strands of hair on the one hand of fashions in the Greek Archaic and Cretan Daedalian periods,⁵⁵ and on the other of eastern Mediterranean or Assyrian hairstyles,⁵⁶ which probably had also served as the model for the fashions on Crete and in Greece. Such hairstyles were also worn primarily by women, and also young men, as is indicated by several famous sculptures, such as the *kore* from Auxerre, the *kouros* from Attica, and also the sphinx from Athens.⁵⁷ Although the cited analogies indicate that the hairstyles of the sphinxes on the Benvenuti situla originated either from Greek or direct from Levantine models, they still cannot be determined in terms of sex. As depictions of female sphinxes predominate in the Greek Archaic period, as was mentioned, it is possible that this was also the case in the early period of Situla Art.

From this point of view it seems interesting that in the late 6th century and in the 5th–4th centuries BC the language of Situla Art, particularly in the Este Culture artistic circle, increased its repertoire of mythological figures, such as winged humans, centaurs, winged horses, and other mythological monsters similar to them. In them it is possible to trace elements of Greek myths, such as those about Perseus, Medusa and Pegasus, or Daedalus,⁵⁸ although obviously in the „*interpretatio veneta*“. The stimulus for them should probably be sought in the newly established Greco-Etruscan trading stations at Adria and Spina, whose rise began at the end of the 6th century BC. These developed during the 5th century into new cultural centres along the northern Adriatic coast.⁵⁹

57 Marangou 1969, Abb. 56; 62; 72 b; Charboneaux, Martin, Villard 1969, 19 ss. Abb. 18–23, 139; Boardman 1985, 13 ss., Fig. 28, 31–33, 36; Boardman, Dörig, Fuchs, Hirmer 1992, T. 66; 68; 71; 79–80;

58 Bonfante 1975, 162 s. Fig. 20, 22; Frankfort 1995, 311 ss., Fig. 369–371, 377–378, 380 itd.

59 Glej op. 56.

60 Glej Capuis, Ruta Serafini 1996, 37 ss., Fig. 1–2; Capuis 2001, 199 ss., Fig. 2; Frey 1969, 62 ss., 107 ss., Taf. 77, Beilage 2; Kossack 1999, 72 ss.

61 Glej npr. Malnati, Manfredi 1991, 143 ss; ter razstavní katalog: Spina, Storia di una città tra greci ed etruschi (1993) in številne prispevke v aktih simpozija: Spina e il delta padana. Riflessioni sul catalogo e sulla mostra ferrarese (ed. F. Rebbechi 1994).

55 Marangou 1969, Abb. 56; 62; 72 b; Charboneaux, Martin, Villard 1969, 19 pp., Abb. 18–23, 139; Boardman 1985, 13 pp., Fig. 28, 31–33, 36; Boardman, Dörig, Fuchs, Hirmer 1992, T. 66; 68; 71; 79–80.

56 Bonfante 1975, 162 p., Fig. 20, 22; Frankfort 1995, 311 pp., Fig. 369–371, 377–378, 380, etc.

57 See n. 56.

58 See Capuis, Ruta Serafini 1996, 37 pp., Fig. 1–2; Capuis 2001, 199 pp., Fig. 2; Frey 1969, 62 pp., 107 pp., Taf. 77, Beilage 2; Kossack 1999, 72 pp.

59 See e.g. Malnati, Manfredi 1991, 143 pp; and the exhibition catalogue: Spina, Storia di una città tra greci ed

pa z atributom čelade (*sl. 12–15*) namreč sklepamo, da se je prelevila v moškega demona, v izključnega zaščitnika vladajoče bojovniške elite. Ta njena metamorfoza pa je hkrati nesporen dokaz, da je postala sestavni element lokalnih mitov in verovanj ljudstev ob severnem Jadranu – ob tistem Jadranu, ki se mu je s svojim delom posvečal in posveča tudi velecenjeni jubilent.

Hence the inverse situation as expressed specifically in the imagery of the sphinx in the regions of the Este Culture and its neighboring cultural groups is all the more unusual. From its depiction with the bare-headed appearance of a shaven head or with the attribute of a helmet (*Fig. 12–15*) it can be concluded that it was transmuted into a male demon, into an exclusive protector of the ruling warrior elite. This metamorphosis simultaneously represents incontestable proof that it became a composite element of the local myths and beliefs of the peoples living in the northern Adriatic region, the same Adriatic to which our highly esteemed colleague has also dedicated some of his studies.

etruschi (1993), and numerous articles in the acts of the symposium: Spina e il delta padana. Riflessioni sul catalogo e sulla mostra ferrarese (ed. p. Rebbechi, 1994).

Sfinga – liste**Lista 1 h karti na sl. 8****List 1, map on figure 8**

Čelade sestavljenega tipa (vse variante)

Composite Helmets (all variants)

● **A - nastavki v obliki sfing**● **A - sphinx shaped mounts**

- 1 Belmonte Piceno (Ascoli Piceno): Egg 1986, 157 Nr. 86-87; Abb. 103, 1–2.
 - 2 Fabreccia (Perugia): Egg 1986, 157 Nr. 88, Abb. 104.
 - 3 Filottrano (Ancona): Egg 1986, 169 Nr. 108.
 - 4 Nibionno (Como): Egg 1986, 169 Nr. 109, Abb. 118, 1.
 - 5 Numana (Ancona): Egg 1986, 159 s. Nr. 92–94, Abb. 105,2; 106, 1–2.
 - 6 Parre (Bergamo): Egg 1986, 169 Nr. 110, Abb. 118, 2.
 - 7 Pitino di San Severino (Macerata): Sgubini Moretti 1992, 178 ss., Fig. 12. (Tu sl. 3).
 - 8 Satricum (Rim): Egg 1986, 169 Nr. 112, Abb. 118, 3.
 - 9 Sovizzo (Vicenza): Egg 1986, 160 Nr. 95, Abb. 107. (Tu sl. 9, 2).
 - 10 N.N. (Marche): Egg 1986, 161 s. Nr. 96, Abb. 108. (Tu sl. 9, 1).
 - 11 Sesto Calende (Varese): Egg 1986, 163 s. Nr. 99, Abb. 111. (Tu sl. 9, 6).
 - 12 Brezje (Novo mesto): Egg 1986, 164 Nr. 100, Abb. 112; Taf. 45. (Tu sl. 9, 3).
 - 13 Magdalenska gora (Grosuplje): Egg 1986, 164 s. Nr. 103; Taf. 48.
 - 14 Novo mesto (Novo mesto): Egg 1986, 167 Nr. 104, Abb. 115, 1; Taf. 49 a.
 - 15 Vače (Litija): Egg 1986, 167 Nr. 106, Abb. 116; Taf. 50. (Tu sl. 9, 4; 10).
 - 16 Rifnik (Šentjur pri Celju): Pokrajinski muzej Celje, neobjavljeno.
 - 17 Prašnik (Piešťany): Kolník 1999, 194, Obr. 2. (Tu sl. 9, 5).
 - 18 Kastav (Rijeka): Blečić 2010, 416, T. 6, 84.
 - 19 Kompolje (Otočac): Drechsler-Bižič 1987, T. 44, 9.
- **B - z neohranjenimi nastavki, z nastavki drugačnih oblik ali brez nastavkov**
- **B - Without extant mounts, mounts of different form or without mounts**
- 20 Casalfumane, Podere Malatesta (Bologna): Egg 1986, 154 Nr. 81, Abb. 100, Taf. 39.
 - 21 Fabriano (Ancona): Egg 1986, 159 Nr. 90, Taf. 35 b.
 - 22 Forlì „Carpena“ (Forlì): Egg 1986, 163 Nr. 98, Abb. 110.
 - 23 Novilara, Servici (Pesaro): Egg 1986, 155 Nr. 82, 156 Nr. 83, 159 Nr. 97, Abb. 101, 1–2; 105, 1.
 - 24 Pergola (Pesaro): Egg 1986, 169 Nr. 111.

- 25 Sesto Calende (Varese): Egg 1986, 162 Nr. 97, Abb. 109.
- 26 Libna (Videm–Krško): Egg 1986, 164 Nr. 101, Abb. 113.
- 27 Magdalenska gora (Grosuplje): Egg 1986, 164 Nr. 102, Abb. 114.
- 28 Stična (Grosuplje): Egg 1986, 167 Nr. 105, Abb. 115, 2.
- 29 Vaskeresztes (Vas): Egg 1986, 170 Nr. 112 a, Abb. 118, 4.
- 30 Byči Skala (Brno): Hencken 1971, 126 ss., Fig. 96. (Teržan 2007, 44 Fig. 9).

Lista 2 h karti na sl. 16**List 2, map on figure 16**● **A - upodobitve sfing na torevtičnih izdelkih situlske umetnosti**● **A - Depictions of sphinxes on Situla Art toreutic artefacts**

- 31 Bologna, Certosa: Lucke, Frey 1962, 59, Taf. 64 (situla Certosa).
 - 32 Este: Lucke, Frey 1962, 62 ss., Abb. 8, Taf. 23; 26; 65 (situla Benvenuti); Frey 1969, 101, Taf. 47; 50; Beilage 1 (situla Benvenuti), 107 s., Beilage 2 (Boldu Dolfin II); Capuis, Chieco Bianchi 2006, 321, Fig. 8, Tav. 176, 1 (situla Benvenuti); 174, Tav. 85, 20 (nožnica bodala/dagger scabard); Ruta Serafini 2002, 154 Fig. 59, 19–20 (aplika/appliqué).
 - 33 Eppan/Appiano: Lucke, Frey 1962, 58 s., Taf. 11, 62 (cista á cordoni).
 - 34 Hallstatt: Frey 1969, 102, Taf. 55, 56 (pokrov situle) (situla lid).
 - 35 Magdalenska gora: Frey 1969, 109 s., Taf. 82; Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 35 s., T. 24, 3 (pasna spona/belt plate).
 - 36 Numana: Frey 1969, 103, Taf. 59 (fragmentiran pokrov, verjetno z upodobitvijo sfinge/fragmentary lid, probably with a depiction of a sphinx).
 - 37 Padova, via Tiepolo: Capuis, Ruta Serafini 1996, 40 s. Fig. 3 (pas/belt).
 - 38 Pitino di San Severino: Sgubini Moretti 1992, 178 ss., Fig. 11–14 (čelada sestavljenega tipa/Composite helmet).
 - 39 Stična: Gabrovec 2006, 79 s., T. 62, 2 (fragmentirana pasna spona, verjetno z upodobitvijo sfinge/fragmentary belt plate, probably with a depiction of a sphinx).
- **B fibule z lokom v obliki sfinge**
- **B Fibulae with sphinx-shaped bow**
- 40 Caverzano di Belluno: Frey 1969, 87 Abb. 50; Nascimbene 1999, 81 s., Fig. 16, 163.
 - 41 Mel: Nascimbene 1999, 81 s.
 - 42 Most na Soči (Sv. Lucija): Marchesetti 1895/1993, 26/120, Tav. 20, 11.

Literatura

- AMANN, P. 2004, Die etruskischen „Cippen von Rubiera“ aus der südlichen Poebene. Neue Vorschläge und Versuch einer Einordnung. – V: H. Heftner, K. Tomaschitz (ur.) *Ad fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch*, Wien, 203–217.
- BANOÛ, E. 1988, Sphinx. – V: D. Demakopoulou, B. Hänsel, H. Eiwanger-Donder (ur.), *Das Mykenische Hellas. Heimat der Helden Homers. Ausstellung im Rahmen von Berlin Kulturstadt Europas 1988*, Athen, 221.
- BERMOND MONTANARI, G. 1987, Rubiera. – V: G. Bermond Montanari (ur.), *La formazione della città in Emilia Romagna. Studi e Documenti di Archeologia III*, Bologna, 141–147.
- BERMOND MONTANARI, G. 1989, Rubiera, Ca`del Pino. – V: Rubiera. „Principi“ etruschi in Val di Secchia. *Archeologica Regiensia 4* (Reggio Emilia), 59–67.
- BLACK, J. in A. GREEN 1998, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*. – London.
- BLEČIĆ, M. 2007, Status, symbols, sacrifices, offerings. The diverse meaning of Illyrian helmets. – *Vjesnik Arb. muzeja Zagreb III* 45, 73–116.
- BLEČIĆ, M. 2010, *Željezna doba na Kvarnerju*. – Doktorsko delo (manuskript). Univerza v Ljubljani.
- BOARDMAN, J. 1971, A southern view of Situla Art. – V: *The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes*, London, 123–139.
- BOARDMAN, J. 1978, *Greek Sculpture. The archaic period. A handbook*. – London.
- BOARDMAN, J., J. DÖRIG, W. FUCHS in M. HIRMER 1992, *Die griechische Kunst*. – München.
- BÖHM, S. 1990, *Die „nackte Göttin“: Zur Ikonographie und Deutung unbekleideter weiblicher Figuren in der frühgriechischen Kunst*. – Mainz am Rhein.
- BONFANTE, L. 1975, *Etruscan Dress*. – Baltimore-London.
- BONFANTE, L. 1981, *Out of Etruria. Etruscan Influence North and South*. – *BAR Internat. Ser.* 103, Oxford.
- BORN, H., S. HANSEN 1994, *Frühgriechische Bronzehelme*. – Sammlung Axel Guttmann 3, Berlin.
- BROWN, W. L. 1960, *The Etruscan Lion*. – Oxford.
- CAMPORALE, G. 1967, *Vetulonia I. La Tomba del Duce. Mon. Etruschi 1*. – Firenze.
- CAMPORALE, G. 2003, Sulla decorazione a ventaglietti nel bucchero etrusco. – *Stud. Etruschi* 69, 13–23.
- CANCIANI, R. in F.-W. VON HASE 1979, *La Tomba Bernardini di Palestrina. Latium Vetus II*. – Roma.
- CAPUIS, L. 2001, L'arte delle situle quarant'anni dopo. – *Arheološki vestnik* 52, 199–205.
- CAPUIS, L. in A. RUTA SERAFINI 1996, Nuovi Documenti di Arte delle Situle nel Veneto. – V: *Die Osthallstatuenkultur. Akten des Internat. Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994. Archaeologia 7*, Budapest, 37–46.
- CAPUIS, L. in A. M. CHIECO BIANCHI 2006, *Este II. La necropoli di Villa Benvenuti*. – *Mon. Ant. Acc. Naz. Lincei, Ser. monogr.* 7, Roma.
- CHARBONNEAUX, J., R. MARTIN in F. VILLARD 1969, *Das archaische Griechenland*. – München.
- CHRISTOPOULOU, A. 1988, Pyxis. – V: D. Demakopoulou, B. Hänsel, H. Eiwanger-Donder (ur.), *Das Mykenische Hellas. Heimat der Helden Homers. Ausstellung im Rahmen von Berlin Kulturstadt Europas 1988*, Athen, 72.
- COLONNA, G. 1980, Rapporti artistici tra il mondo paleoveneto e il mondo etrusco. – V: *Este e la civiltà paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte. Atti dell' XI convegno di Studi Etruschi e Italici, Este-Padova 1976*, Firenze, 177–190.
- COLONNA, G. in F.-W. VON HASE 1986, Alle origini della statuaria etrusca: la tomba delle Statue presso Ceri. – *Stud. Etruschi* 52, 13–59.
- CROWLEY, J. L. 1989, *The Aegean and the East. An Investigation into the Transference of Artistic Motifs between the Aegean, Egypt, and the Near East in the Bronze Age*. – *Studies in Mediterranean Archaeology and Literature, Pocket-book* 51, Jonsered.
- DE FOGOLARI, G. 1962, Orientalna komponenta v situlski umetnosti. – V: *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov. Situle od Pada do Donave. Razstava Padova-Ljubljana-Dunaj*, Ljubljana, 9–21.
- DE SIMONE, C. 1992, Le iscrizioni etrusche dei cippi di Rubiera. – *Archeologica Regensia 6*, Reggio Emilia.
- DI FILIPO BALESTRAZZI, E. 1980, Nuovi confronti iconografici e un'ipotesi sui rapporti fra l'area delle situle e il mondo orientale. – V: *Este e la civiltà paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte. Atti dell' XI convegno di Studi Etruschi e Italici, Este-Padova 1976*, Firenze, 153–170.
- FRANKFORT, H. 1995, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*. – Yale, New Haven, London.
- Dädalische Kunst auf Kreta im 7. Jahrhundert v. Chr. (1970)*. – Mainz am Rhein.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1961, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955–1956. godine. – *Vjesnik Arb. muzeja Zagreb III* 2, 67–114.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1987, Japodska grupa. – V: *Praistorija jugoslovenskih zemalja 5. Željezna doba*, Sarajevo, 391–441.
- EGG, M. 1980, Ein Caestuskämpfer im Röm.-Germ. Zentralmuseum. – *Arch. Korrespondenzblatt* 10, 1980, 55–59.
- EGG, M. 1986, *Italische Helme. Studien zu den ältereisenzeitlichen Helmen Italiens und der Alpen*. – Röm.-Germ. Zentralmuseum Monogr. 11, Mainz.
- EGG, M. 1988, Italische Helme mit Krempe. – V: *Antike Helme. Sammlung Lipperbeide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Röm.-Germ. Zentralmuseum Monogr. 14, Mainz, 222–275.
- FALCHI, I. 1965, *Vetulonia e la sua necropoli antichissima*. – Roma, ristampa anastatica dell' edizione Firenze 1891.
- FOGOLARI, G. in A. L. PROSDOCIMI 1988, *I Veneti antichi. Lingua e cultura*. – Padova.

- FREY, O.-H. 1969, *Die Entstehung der Situlenkunst*. – Röm.-Germ. Forsch. 31, Berlin.
- FREY, O.-H. 1998, The Stone Knight, the Sphinx and the Hare: New Aspects of Early Figural Celtic Art. – *Proceedings of the Prehistoric Society* 64, 1–14.
- GABROVEC, S. 1960, Grob z oklepom iz Novega mesta. – *Situla* 1, 27–79.
- GABROVEC, S. 2006, *Stična II/ 1. Gomile starejše železne dobe*. – Katalog. Kat. monogr. 37, Ljubljana.
- GAMBARI, M. F. 1987, Castelletto Ticino (NO): tomba del Bacile. – V: R. De Marinis (ur.), *Gli Etruschi a nord del Po I*, Mantova, 81–84.
- GLEIRSCHER, P. 1993, Der Jüngling vom Magdalenenberg. Teil einer „Noreia“-Gruppe? – *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 58, 79–98.
- GLEIRSCHER, P. 2002, Brandopferplätze in den Ostalpen. – V: P. Gleirscher P., H. Nothdurfter in E. Schubert (ur.), *Das Rungger Egg. Untersuchungen an einem eisenzeitlichen Brandopferplatz bei Seis am Schlern in Südtirol*. Röm.-Germ. Forsch. 61, Mainz am Rhein, 171–262.
- VON HASE, F.-W. 1973, Unbekannte frühetruskische Edelmetallfunde mit Maskenköpfen. – *Hamburger Beiträge zur Archäologie* III 1, 51–64.
- IMMERWAHR, S. 1995, Death and the Tanagra Larnakes. – V: J. B. Carter, S. P. Morris (ur.), *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin, 109–121.
- KASTELIC, J. 1988, Zlata veja grškega mita na mitološkem drevesu Starega sveta. – V: B. Djurić, T. Knific, B. Slapšak, B. Teržan (ur.), *Iosephi Kastelic opera selecta*, Ljubljana 32–64.
- KASTELIC, J. 2005, Zlata veja grškega mita v mitološkem drevesu Starega sveta. – V: G. Schwab, *Najlepše antične pripovedke*, Ljubljana, 6 popravljeni ponatis.
- KOCH-HARNACK, G. 1989, *Erotische Symbole. Lotusblüte und gemeinsamer Mantel auf antiken Vasen*. – Berlin.
- KOSSACK, G. 1999, *Religiöses Denken in dinglicher und bildlicher Überlieferung Alteuropas aus der Spätbronze- und frühen Eisenzeit (9.–6. Jahrhundert v. Chr. Geb.)*. Bayerische Akad. Wiss. Phil.-Hist. Kl., Abh. NF 116. – München.
- KROMER, K. in S. GABROVEC 1962, L'art des situles dans les sépultures hallstattiennes en Slovénie. – *Inn. Arch. Jugoslavija* 5, Y 41–46, Bonn.
- KROMER, K. 1974, Ein Votivfigürchen aus Südtirol. *Opuscula Iosepho Kastelic sexagenario dicata*. – *Situla* 14–15, 53–59.
- KUNZE, E. 1967, Helme. VIII. – *Olympia-Bericht*, 111–183.
- KURTZ, D. C. in J. BOARDMAN 1985, *Thanatos. Tod und Jenseits bei den Griechen*. – *Kulturgeschichte der antiken Welt* 23, Mainz am Rhein 1985; prva izdaja: Greek Burial Customs. London 1971.
- LANG, A. 1999, Religiöse Ausdrucksformen der Inntalgruppe vom 6.–4. Jh. v. Chr. – V: G. Ciurletti, F. Marzatico (ed.), *I Reti / Die Räter. Atti del simposio, Castello di Stenico, Trento. Archaeologia delle Alpi* 5, Trento, 43–60.
- LO SCHIAVO, F. 1970, *Il gruppo liburnico-japodico per una definizione nell'ambito della protostoria balcanica*. Atti Accad. Naz. Lincei 167, Memorie VIII 14. – Roma.
- LUCKE, W. in O.-H. FREY 1962, *Die Situla in Providence (Rhode Island). Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreises*. – Röm.-Germ. Forsch. 26, Berlin.
- LÜCKE, J. 2007, Das Lappenbeil im mittleren Alpenraum als Motiv in bildlichen und plastischen Darstellungen. *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*. – *Situla* 44, 597–612.
- MALNATI, L. in V. MANFREDI 1991, *Gli Etruschi in Val Padana*. – Milano.
- MARANGO, E.-L. I. 1969, *Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzereien*. – Tübingen.
- MARCHESETTI, C. 1893/1993, *Scritti sulla necropoli di S. Lucia di Tolmino (Scavi 1884–1902)*. – Trieste (Reprint).
- MELLER PADOVANI, P. 1977, *Le stele villanoviane di Bologna*. Archivi 7. – Capo di Ponte.
- von MERHART, G. 1932/1969, Veneto-illyrische Reliefgürchen aus Tirol. – V: G. Kossack (ur.), *Hallstatt und Italien. Gesammelte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mittel-europa*, Mainz 1969, 380–385.
- MINTO, A. 1921, *Marsigliana d'Albegna*. – Le scoperte archeologiche del Principe Don Tommaso Corsini.
- MONTELIUS, O. 1904, *La civilisation primitive en Italie II*. – Stockholm.
- NASCIMBENE, A. 1999, *Caverzano di Belluno*. Aspetti e problemi di un centro dell'età del ferro nella media valle del Piave. *Quaderni 7 – Società per la preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia*, Trieste.
- NASO, A. 2000, *I Piceni. Storia e archeologia delle Marche in epoca preromana*. – Milano.
- NASO, A. in A. M. SGUBINI MORETTI 2001, Pitino di San Severino. – V: *Eroi e Regine. Piceni Popolo d'Europa*, Roma, 79–81.
- NICOSIA, F. 1988, Marsiliana D'Albegna, Circolo degli Avori. – V: M. Cygielman (ur.), *Etrusker in der Toskana. Etruskische Gräber der Frühzeit*. Ausstellung Frankfurt am Main, 136–148.
- ORTHMANN, W. 1985, *Der Alte Orient. Propyläen Kunstgeschichte* 18. – Berlin.
- PAULI, L. 1971, *Studien zur Golasecca-Kultur*. Mitt. DAI. – *Roem. Abt. Ergb.* 19, Heidelberg.
- PERCOSSI SERENELLI, E. 1992, La tomba di S. Egidio di Tolentino nella problematica dell'orientalizzante piceno. – V: *La civiltà picena nelle Marche. Studi in onore Giovanni Annibaldi*, Ripatrasone, 140–177.
- RAUNIG, B. 2004, *Umjetnost i religija prabistorijskih Japoda*. – *Djela ANU BiH* 82, Centar za balkanološka ispitivanja 8, Sarajevo.
- RUTA SERAFINI, A. 2002, *Este preromana: una città e i suoi santuari*. – Treviso.
- SGUBINI MORETTI, A. M. 1992, Pittino. Necropoli di Monte Penna: Tomba 31. – V: *La civiltà picena nelle*

- Marche. Studi in onore di Giovanni Annibaldi.* – Ripatrasone, 178–203.
- SPRENGER, M., G. BARTOLONI in A. HIRMER 1990, *Die Etrusker. Kunst und Geschichte.* – München 1977/1990.
- STADELMANN, R. 1985, *Die ägyptischen Pyramiden. Vom Ziegelbau zum Weltwunder.* – Kulturgeschichte der antiken Welt 30, Mainz am Rhein.
- STARY-RIMPAU, J. S. 1988, *Die Bologneser Stelen des 7. bis 4. Jh. v. Chr.* – Kleine Schr. Vorges. Seminar Marburg 24, Marburg.
- STRØM, I. 1971, *Problems Concerning the Origin and Early Development of the Etruscan Orientalizing Style.* – Odense University Classical Studies 2, Odense.
- TECCO HVALA, S., J. DULAR in E. KOCUVAN 2004, *Železnodobne gomile na Magdalenski gori / Eisenzeitliche Grabhügel auf Magdalenska gora.* – Kat. in monogr. 36, Ljubljana.
- TERŽAN, B. 1997, Heros der Hallstattzeit. Beobachtungen zum Status an Gräbern um das Caput Adriae. – V: *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. Internationale Archäologie. Studia honor.* 1, Espelkamp, 653–669.
- TERŽAN, B. 2001, Dolgoživ spomin. Prežitki halštatskega obredja v pustnih šegah na Slovenskem? – *Arheološki vestnik* 52, 207–219.
- TERŽAN, B. 2001a, Richter in und Kriegsgöttin in der Hallstattzeit. Versuch einer Interpretation. – *Praehist. Zeitschr.* 76, 74–86.
- TERŽAN, B. 2007, Principi e guerrieri delle due sponde altoadriatiche. – V: M. Guštin, P. Ettl, M. Buora (ur.), *Piceni ed Europa. Atti del convegno. Archaeologia di frontiera* 6, Udine, 39–54.
- TERŽAN, B. 2009, Der geflügelte Löwe aus Hallstatt mit dem Schincken im Rachen. – *Festschrift für Eckart F. Barth. Mitt. Anthr. Ges. Wien*, 149, 195–201.
- TERŽAN B. in N. TRAMPUŽ 1973, Prispevek h kronologiji svetolucijske skupine. – *Arheološki vestnik* 24, 416–460.
- TEBMANN, B. 2001, Schmuck und Trachtzubehör aus Prozor, Kroatien. Ein Beitrag zur Tracht im japodischen Gebiet. – *Acta Praehist. et Arch.* 33, 28–151.
- TOMEDI, G. 2000, Italische Panzerplatten und Panzerscheiben. – *PBF III* 3, Stuttgart.
- TURK, P. 2005, *Podobe življenja in mita. Katalog arheološke razstave.* – Ljubljana.
- VERMEULE, E. 1981, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry.* – Sather classical lectures 46, Berkeley–Los Angeles–London.
- ZAHLHAAS, G. 2000, Pferdemann und Löwenfrau. – *Mischwesen der Antike.* – Ausstellungskataloge der Arch. Staatssammlung 31, München.

Prevod izvlečka / Abstract translated by: Phil Mason

akad. dr. Biba Teržan

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta

Oddelek za arheologijo

Zavetiška 5

SI-1000 Ljubljana

ljubinka.terzan@ff.uni-lj.si

Mensa ponderaria from Emona

Mensa ponderaria iz Emone

Andrej Gaspari, Matjaž Novšak

Abstract: An interesting stone monument was found during the excavation of the remains of Roman Emona in 2005. It proved to be a weights and measures bench for testing capacity. It is a rectangular oblong limestone slab, measuring $180 \times 50 \times 26$ cm, with six differently sized cavities, used by merchants and their customers for testing capacity of bulk foods (cereals etc.), i.e. whether they are in accordance with the official standards of the Roman state. The discovered fragments of the bench, two smaller and one larger, were found in the fill of a Late Roman pit cut into the cloaca at the eastern part of the crossroads between the main town street in a north-south direction (*cardo maximus*) and the main town street in an east-west direction (*decumanus*) J.

Key words: Slovenia, Ljubljana, Emona, Roman Period, measurements, *mensa ponderaria*

Izveček: Med izkopavanji ostankov rimske Emone na lokaciji Šumi v Ljubljani leta 2005 je bil odkrit tudi zanimiv kamniti spomenik – merna miza za preverjanje prostornin. Gre za pravokotno podolgovato ploščo iz apnenca dimenzij $180 \times 50 \times 26$ cm s šestimi vdolbinami različnih velikosti, ki so jo uporabljali trgovci in kupci za preverjanje prostornine sipkih živil, t. j. če le te ustrezajo uradnim standardom rimske države. Odkriti odlomki mize, dva manjša in eden večji, so ležali v zasutju poznorimskega vkopa v kloako na vzhodnem delu križišča med glavno mestno ulico v smeri sever–jug (*cardo maximus*) in dekumanom (*decumanus*) J.

Ključne besede: Slovenija, Ljubljana, Emona, rimsko obdobje, mere, *mensa ponderaria*

This find is dedicated to Dr. Bojan Djurić on the occasion of his anniversary. It is a complement to the corpus of a man who has devoted the larger part of his professional career to researching the production and trade of Roman stone products, whose professional work has contributed to the formation of generations of archaeologists, who has helped to create the conditions for their professional development, and who has encouraged, with a visionary strategy, the formation of research teams.

Introduction

During the excavation of the remains of Roman Emona at the Šumi site in Ljubljana, conducted between 2005 and 2007 by the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia and the commercial

archaeological practice Arhej, d.o.o., an interesting stone monument was discovered. It proved to be a weights and measures bench for testing capacities. It is a rectangular oblong limestone slab measuring $180 \times 50 \times 26$ cm, with six differently sized cavities, that was used by merchants and customers for checking capacities of bulk foods (cereals etc.), i.e. whether they are in accordance with the official standards of the Roman state.

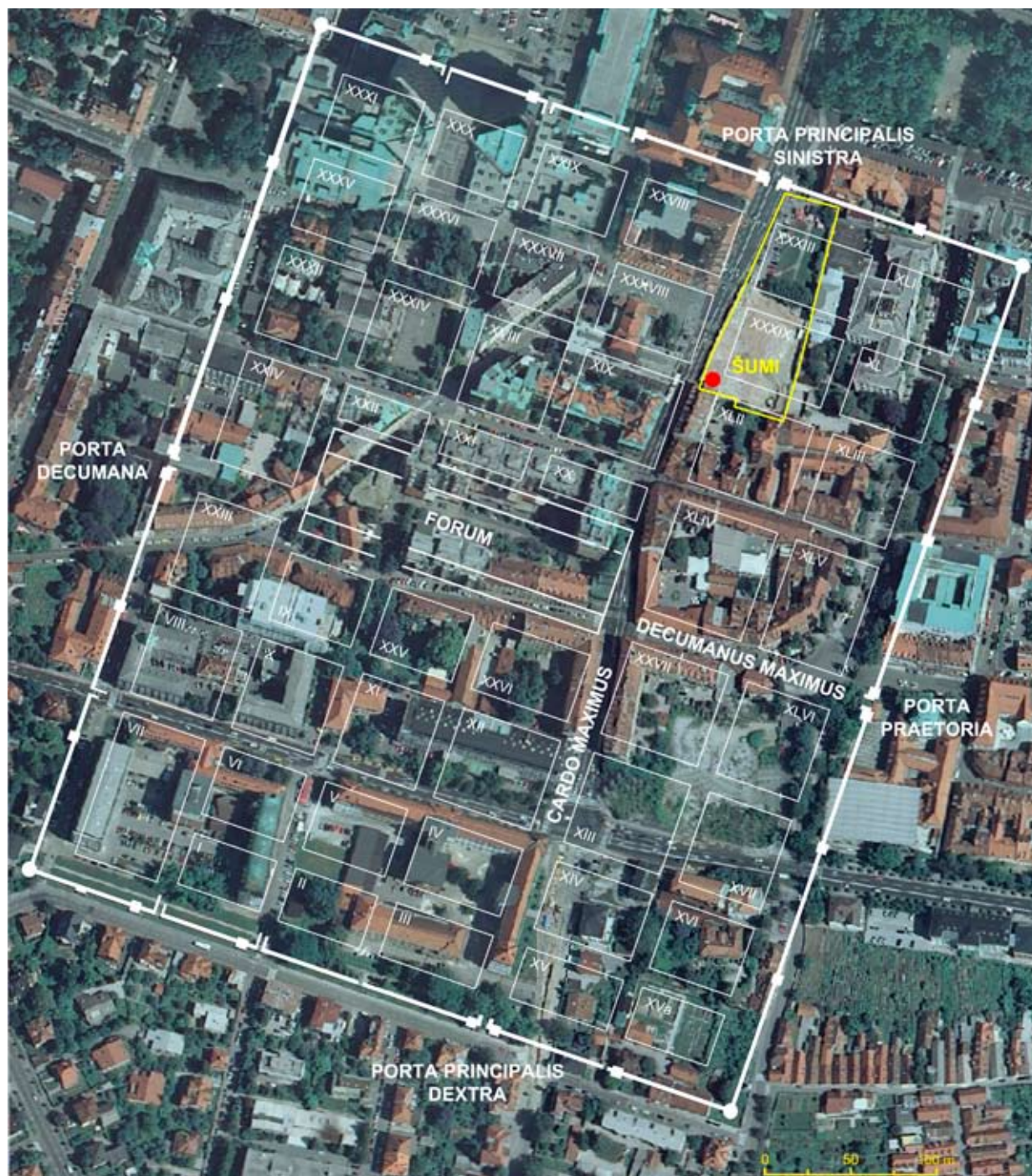
Circumstances of the discovery

The discovered fragments of the bench, two smaller and one larger, were found in the upper part of the filling of a Late Roman pit dug into the cloaca at the eastern part of the fill of a Late Roman pit cut into the cloaca at the eastern part of the crossroads

between the main town street in the north-south direction (*cardo maximus*) and the main town street in an east-west direction, i.e. *decumanus J* (Fig. 1). This pit (L: 3.15 m; W: 2.25 m; H: 0.6 m; Context no. 5004) had been dug from an unidentified surface above the last complete reconstruction of the road (Context no. 571), 1 m east of the original access shaft into the cloaca, which was covered by a rectangular stone slab (L: 0.97 m; W: 0.75 m; H: 0.17 m; Context

no. 5356). The outline of the pit was identified after the removal of a 0.4 m thick layer of black silty clay (Context no. 5000), the so-called „dark soil“, deposited on the abandoned surface in the time when the road was no longer in use, until the area was built up in the 17th century.

According to preliminary determination of the coins from the sediments, the last reconstruction of the roadway can be dated approximately in the mid 4th

Figure/Slika 1 A plan of Emona with the site where the mensa ponderaria was found / Načrt Emone z najdiščem merne mize (by/izdelal A. Gaspari).

Figure/Slika 2 A view of the surface of the last reconstruction of the decumanus J in the Late Roman period with the break in the arch of the cloaca, which was filled with fragments of the mensa ponderaria / Pogled na površino zadnje obnove dekumana J iz poznorimskega obdobja s prebojem oboka kloake, ki so ga izdelali z deli merne mize (photo/foto J. Bregar).

century AD. It was also probably one of the last times when this part of the cloaca was emptied. So far, the latest identified find from the penultimate layer in the 0.5 m thick sequence of sediments in the cloaca (internal height of the cloaca at this spot is 1.3 m) is an AE follis of *Galeria Valeria*, coined between the years 308 and 311 (SF 1009). Recent research of the decumani F and K has confirmed the findings of dr. Plesničar, who posited that the maintenance and cleaning of the cloacas was slowly abandoned during the second half of the 4th century AD (Plesničar 1999, 56).

The pit Context no. 5004 was most likely a consequence of either an extraordinary cleaning of the sediments or of a repair, although neither of the two options has been proven. It was filled with a homogenous mass of unworked fragments of limestone and sandstone, while the spaces between the stones were filled by very dark grey-brown silty clay with brick fragments, mortar and charcoal (Context no. 5003). Four bronze coins were found in the fill, which reached to the top of the sediments in the cloaca. Most likely, these coins originate from the time between the mid 4th century AD and the second quarter of the 5th century AD (SF 5139, 5141, 5143), which indicates that the arch of the cloaca only collapsed after the aforementioned reconstruction of the roadway.

The two smaller fragments of the weights and measures bench (SF 5133, 5134) were found in the upper part of the fill, whilst the larger fragment was leaned at an oblique angle directly over the opening in the arch of the cloaca (Fig. 2). The missing part of the bench might be located in the as yet uninvestigated part of the fill, in the section of the western edge of the excavation area, in direct proximity to the modern eastern pavement on the Slovenska cesta road.

The discovered pits and (mostly provisional) reconstructions of the arches indicate that repairs were undertaken on virtually all of the cloacas in Emona in the time frame implied (mid 4th century AD–second quarter of the 5th century AD). However, the collecting channel under the decumanus, was the one that was subject to one of the greatest reconstruction interventions. Part of the damaged arch directly adjacent to the original access shaft in the crossroads at the north-west corner of Insula XVIII (east of the Early Christian centre in Insula XXXII) were replaced by transversely-placed semicircular stone partitions from grave lots, probably brought from the northern cemetery of Emona (Plesničar Gec 1999, 42, 186, Figs. 44, 269, 272). In that period, older cemetery elements were occasionally used as building material, as shown by the stele of *Exoratus* found in the Late Roman pavement and two boundary stones from a grave lot (*cippus terminalis*), which were used as pillar bases in Insula XI (Schmid 1913, 102–103), as well as by the early imperial tombstone of *L. Cantius Fidus*, built into the *impluvium* of an *atrium* during the final renovation of Insula XIII, dated into the end of the 4th or the beginning of the 5th century AD (Lovenjak, Gaspari 2012).

Description

The bench from Emona (Fig. 3–4) is made out of a single piece of white local limestone. The conically rounded cavities, chiseled into the upper surface, decrease in size from the largest to the smallest. All the cavities except the smallest one were made in an approximate ratio 1 (diameter of the lower opening) :

2 (diameter of the rim) : 2 (depth). The internal surfaces are rough and show densely scattered pointed chisel marks. Only a 6 cm area under the rim of the largest cavity is more carefully carved.

The dimensions of the cavities are as follows:

I – vol. 13670 ml (1.566 of a modius); rim diameter: 32 cm; depth 27 cm; aperture diameter: 16 cm;

II – vol. 4320 ml (0.495 of a modius); rim diameter: 19 cm; depth 18 cm aperture diameter: 11 cm;

III – vol. 1860 ml (0.213 of a modius); rim diameter: 15.8 cm; depth 15.2 cm; aperture diameter: 7 cm;

IV – rim diameter: 2.1 cm; depth 12 cm; aperture diameter: 6 cm;

V – rim diameter: 9.1 cm; depth 9.1 cm; aperture diameter: 4.8 cm;

VI – rim diameter: ca. 4 cm; depth 5.4 cm.

On the lower side, under the cavities II–VI, the bench has a V-shaped groove (W: 25 cm; H: 7.5 cm). Three side surfaces of the bench are carefully worked, whilst

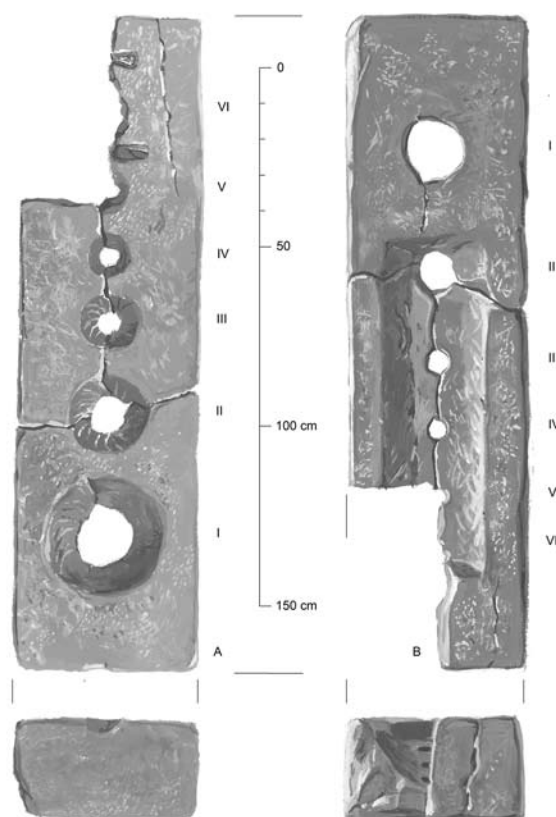
Figure/Slika 3 The discovered parts of the *mensa ponderaria* / Odkriti deli merne mize (photo/foto J. Bregar).

the longer, roughly chiseled side was probably placed against a wall.

When it was in use, the slab cracked through the middle of the upper surface along a natural fissure with calcite crystals and the damage was repaired with an oblong iron cramp (L: 10.5 cm; W: 1.6 cm; H: 1.1 cm) fastened with lead, and another lead filling in the shape of a double swallowtail (L: 6.4 cm; W: 4.4 cm; see Adam 2007, 55), decorated with carved lines.

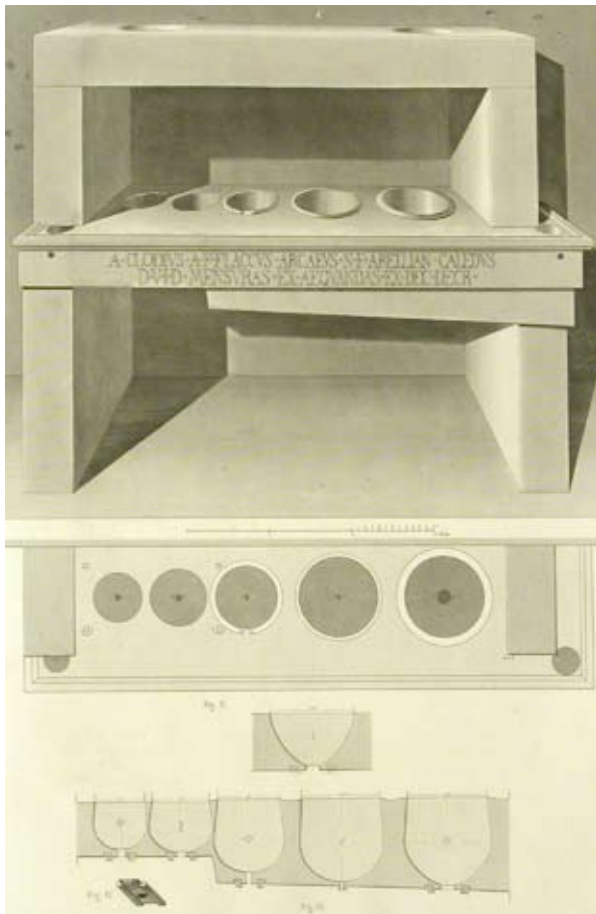
Commentary

The expressions *mensa ponderaria* or *tabula mensaria* have been used for weights and measures benches by modern researchers, while the authentic Greek equivalent referring to them is *secoma* (σήχώμα). They are known from many Greek and Roman towns in the Mediterranean (Frayn 1993, 113). Some of the best known Roman examples include the bench from Pompeii (*CIL* 10, 793 = *ILS* 562), situated in a nar-

Figure/Slika 4 The *mensa ponderaria*. A – upper surface; B – lower surface / Merna miza. A – zgornaj; B – spodaj (drawing/risba M. Zorovič).

row niche in the portico of the forum, not far from the temple of Apollo (Corti 2001, 220–221; *Fig. 5*), as well as two benches from a building specifically intended for keeping official measurements (*ponderarium*) in the Roman Tibur district, the modern Tivoli near Rome (CIL XIV 3687–3688). A geographically close example is that of the fragmented bench from the forum in Asseria (Podgrađe near Benkovac) in the vicinity of Zadar (Jeličić 1980; Kurilić 2007), which has a greater number of cavities than the benches from Pompeii and Emona. The surface of the cavities is usually rough and when determining their capacity it should be noted that the cavities were usually a little larger than the associated bronze or brass measuring vessels (*mensurae*). Particularly large and more carefully chiseled cavities have wide openings or metal tubes at the bottom, so that it was possible to pour the content directly into containers (bags, amphoras or other

Figure/Slika 5 *The mensa ponderaria from Pompeii / Merna miza iz Pompejev (after/po Mazois 1812–1838, vol. III, t. XL; Ministero per i Beni e le Attività Culturali della Repubblica Italiana / Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze).*

vessels), while cavities with no outlets indicate the use of removable measuring vessels.

With the exception of the Emona example, all the above-mentioned benches bear inscriptions, even though the great majority of the known benches are non-epigraphic. The inscriptions on the front sides usually mention the magistrates whose task it was to control and test public traffic (*cura urbis*), trade and especially weights and measures. When they took up office, they set up these benches, either of their own volition or following instructions. They were also in charge of coordinating weights and measures (*mensuras exaequandas*), which – according to the inscription from the bench of Pompeii – helped to consolidate the unity of the state. The *magistrates* most often mentioned in this context by early imperial inscriptions are the *aediles*. However, the task was often assigned also to the *duumviri*.

Inscriptions on the upper surface apply to either the type of the liquid or substance (e.g. *FR(umentum)*) which could be measured in the belonging cavities, or denote their capacity. In the Roman period, the basic unit of measure for liquid capacity was the *quadrantal* (2 *urnae* or 8 *congi*), and the main unit of dry measure was the *modius* (1/2 *semimodius* – 4.47 l; 1/16 *sextarius* – 0.54 l; 1/32 *hemina*). A *modius* was one third of a *quadrantal* and corresponds to 8.73 litre.

Conclusion

The worn-out slab, which can be only approximately dated to the imperial period, was used to cover an opening in the arch of the cloaca after the mid 4th century AD. Originally, it was probably located in the forum, the centre of administration and trade in the town, perhaps even in the basilica itself or in its vicinity. It is also possible that the bench served its purpose near the northern town gate, which is approximately the same distance away. Benches for testing length measurements (*mensae mensuariae*) were also placed at such locations. The tradition of testing measures at public places has been preserved through the Middle Ages (Darrou 1994) to the present day,

while the continuity of the shape of weights and measures benches, and to a lesser extent of old Roman measures can be traced in the coastal and inland towns of Istria and Dalmatia (Sekulić-Gvozdanović 1995) (Fig. 6).

Figure/Slika 6 *A medieval weights and measures bench from the town hall in the town of Piran (Kovič, Pabor 1960, 32). The carefully worked stone of an irregular pentagonal shape was in 1477 placed at the foot of an external staircase. On its front side there are the Venetian winged lion with an open book, both coats of arms of Piran, and the year when it was placed there. There are three cavities carved in the upper surface, with their associated escape holes on the sides. According to B. Kovič and M. Pabor these are capacity measures for liquids, based on the urna of Piran and the Venetian pail (photo A. Preložnik).*

Srednjeveška merna miza iz mestne hiše v Piranu (Kovič, Pabor 1960, 32). Natančno obdelan kamen nepravilne petkotne oblike je bil leta 1477 postavljen ob vznožje zunanega stopnišča. Na njegovi čelni stranici so upodobljeni beneški kerilati lev z odprto knjigo, oba piranska grba in letnica postavitve. V zgornjo ploskev so vklesane tri vdolbine, ki imajo pripadajoče izpuste na stranskih površinah. Po B. Kovič in M. Paborju gre za količinske mere za tekočine, osnovane na piranski urni in beneškem vedru (foto A. Preložnik).

Povzetek

Med izkopavanji ostankov rimske Emone na lokaciji Šumi v Ljubljani, ki jih je v letih 2005–2007 izvajal Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije s sodelovanjem podjetja Arhej, d. o. o., je bil odkrit tudi zanimiv kamniti spomenik – merna miza za preverjanje prostornin. Gre za pravokotno podolgovato ploščo iz apnenca dimenzij 180 × 50 × 26 cm s šestimi vdolbinami različnih velikosti, ki so jo uporabljali trgovci in kupci za preverjanje prostornine tekočin (olje, vino itd.) in sipkih živil (žito ipd.), t. j. če le te ustrezajo uradnim standardom rimske države.

Odkriti odlomki mize, dva manjša in eden večji, so ležali v zgornjem delu zasutja poznorimskega vkopa v kloako na vzhodnem delu križišča med glavno mestno ulico v smeri sever–jug (*cardo maximus*) in dekumanom (*decumanus*) J (sl. 1). Omenjeni vkop (d. 3,15 m; š. 2,25 m; gl. 0,6 m; SE 5004) je bil izkopen 1 m vzhodno od originalnega dostopnega jaška v kloako, ki ga je prekrivala pravokotna kamnita plošča in sicer iz neugotovljene površine nad zadnjo generalno prenovo cestišča, okvirno datirane v sredino 4. stol.

Oba manjša odlomka merne mize sta bila najdena v zgornjem delu polnila, večji pa se je poševno naslanjal neposredno na odprtino v oboku kloake (sl. 2). Manjkajoči del merne mize se morda nahaja v še neraziskanem delu polnila v profilu zahodnega roba izkopnega polja, tik ob današnjem vzhodnem pločniku Slovenske ceste.

Odsluženo ploščo, ki jo zgolj okvirno datiramo v cesarsko obdobje, so enkrat po sredini 4. stol. uporabili za prekrivanje odprtine v oboku kloake. Prvotno je bila najverjetneje nameščena na forumu kot upravnem in trgovskem središču mesta, morda celo v sami baziliki ali njeni bližini, ni pa izključeno, da je svojemu namenu služila v bližini približno enako oddaljenih severnih mestnih vrat. Na takih mestih so se nahajale tudi mize za preverjanje dolžinskih mer (*mensae mensuariae*).

Miza iz Emone (sl. 3–4) je izdelana iz enega kosa belega gliniškega apnenca. Konično zaobljene vdolbine, ki so vklesane v zgornjo ploskev, se zmanjšujejo od največje proti najmanjši. Pri izdelavi vseh vdolbin z izjemo najmanjše so približno sledili razmerju 1 (premer spodnje odprtine) : 2 (premer ustja) : 2 (globina). Notranje površine so grobe in kažejo gosto posejane vertikalne sledove koničastega dleta. Natančneje je poklesan le 6 cm visok pas pod ustjem največje vdolbine.

Dimenzije vdolbin znašajo: **I** – vol. 13670 ml (1,566 modija); pr. ustja 32 cm; gl. 27 cm; pr. odprtine 16 cm; **II** – vol. 4320 ml (0,495 modija); pr. ustja 19 cm; gl. 18 cm; pr. odprtine 11 cm; **III** – vol. 1860 ml (0,213 modija); pr. ustja 15,8 cm; gl. 15,2 cm; pr. odprtine 7 cm; **IV** – pr. ustja 12,1 cm; gl. 12 cm; pr. odprtine 6 cm; **V** – pr. 9,1 cm; gl. 9,1 cm; pr. odprtine 4,8 cm; **VI** – pr. ca 4 cm; dok. gl. 5,4 cm.

Miza je na spodnji strani pod vdolbinami II–VI strehasto izžlebljena (š. 25 cm; v. 7,5 cm). Tri stranske ploskve mize so natančno obdelane, z daljšo, grobo poklesano stranico, pa je bila verjetno prislonjena ob steno.

V času uporabe je plošča po sredini zgornje ploskve počila v osi naravne razpoke s kalcitnimi kristali, poškodbo pa so popravili s podolgovato železno spojko (d. 10,5 cm; š. 1,6 cm; deb. 1,1 cm), zalito s svincem, ter še eno svinčeno plombo v obliki dvojnega lastovičjega repa (d. 6,4 cm; š. 4,4 cm), okrašeno z vrezanimi črtami.

Merne mize, ki so jim moderni raziskovalci nadeli imeni *mensa ponderaria* ali *tabula mensaria* in na katere se nanaša avtentični grški ekvivalent *secoma* (σῆχώμα), so znane iz številnih mest antičnega Sredozemlja. Med najbolj znane rimske primere sodi miza iz Pompejev (CIL 10, 793 = ILS 562), ki je nameščena v ozki niši v forumskem portikatu, nedaleč od Apolonovega templja (sl. 5), ter dve mizi iz posebej za shranjevanje uradnih mer namenjene stavbe (*ponderarium*) v antičnem Tiburju, današnjem Tivoliju pri Rimu (CIL XIV 3687–3688). Iz naše bližine izvira fragmentirana miza iz foruma v Aseriji v zadarskem zaledju, ki ima za razliko od primerkov iz Pompejev in Emone večje število vdolbin. Tradicija preverjanja mer na javnih prostorih se je ohranila skozi srednji vek vse do danes, kontinuiteti uporabe oblike mernih miz, delno tudi starih rimskih mer, pa je mogoče slediti v obalnih in zalednih mestih Istre in Dalmacije.

Bibliography

- ADAM, J.-P. 2007, *Roman building. Materials and Techniques*. – London, New York.
- CORTI, C. 2001, Le misure di capacità. – In: C. Corti, N. Giordani (eds.), *Pondera. Pesi e misure nell'antichità*, Modena, 219–225.
- DAREMBERG, C. and E. SAGLIO 1888–1917, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, s. v. ponderarium, s. v. secoma. – Graz, 547–548, 1176.
- DARROU, G. 1994, Les Mesures en Pierre en Moyen Age. – In: *Comprendre et Maîtriser la nature en Moyen Age, Mélanges d'Histoire des Sciences offerts à Guy Beaujouan, École pratique des hautes études (France), Section des sciences historiques et philologiques V*, Hautes Études Médiévales et modernes 73, Geneva, 311–327.
- FRAYN, J. M. 1993, *Markets and fairs in Roman Italy: their social and economic importance from the second century BC to the third century AD*. – Oxford.
- JELIČIĆ, J. 1980, Mensa ponderaria iz Asserije. – In: D. Domančić (ed.), *Fiskovičev zbornik, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21, Split, 61–68.
- KURILIĆ, A. 2007, Mjerni stol – mensa ponderaria iz Aserije (Mensa ponderaria from Asseria. Summary). – In: *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Zagreb, 143–151.
- KOVIČ, B. and M. PAHOR 1960, O zgodovinskem in arhitektonskem razvoju Tartinijevega trga v Piranu. – *Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 8, 21–36.
- LOVENJAK, M. and A. GASPARI 2012, Nagrobna stela Kancijev iz emonske insule XIII. – In: I. Lazar, B. Županec (eds.), *Emona - med Akvilejo in Panonijo / Emona - between Aquileia and Pannonia*, Annales Mediterranei, Koper 2012.
- MAZOIS, C. F. 1812-1838, *Les Ruines de Pompéi, dessinées et mesurées par F. Mazois, pendant les années MDCCCIX, MDCCCX, MDCCCXI...* – Paris, vol. III, t. XL.
- PLESNIČAR GEC, L. 1999, *Urbanizem Emone (The Urbanism of Emona)*. – Ljubljana.
- SCHMID, W. 1913, Emona. – *Jahrbuch für Altertumskunde* 7, 61–217.
- SCHNEIDER, K. 1952, *Paulys Reallexikon der Antike XXI*, 2, s.v. Ponderarium. – Stuttgart, 2425–2426.
- SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, S. 1995, Srednjovjekovni sustavi šupljih kamenih mjera u Istri, Hrvatskom primorju i kontinentalnoj Hrvatskoj (Medieval System of hollow stone measures in Istria, the Croatian Littoral and continental Croatia. Summary). – *Prostor* 3, 73–106.

dr. Andrej Gaspari
Ministry of Education, Science, Culture and Sport
Masarykova 16
SI-1000 Ljubljana
andrej.gaspari@gov.si

Matjaž Novšak
Arhej, d. o. o.
Drožanjska 23
SI-8290 Sevnica
arhejdo@siol.net

Ančnikovo gradišče – nekaj novosti o naselbinski podobi

Ančnikovo gradišče – New Insights into the Form of the Settlement

Mira Strmčnik Gulič

Izvleček: Poznoantična in zgodnesrednjeveška višinska naselbina je umeščena na pomol nad sotesko Bistrice, severno od Jurišne vasi. Naselbina je bila na dostopnih delih opasana z obrambnim zidom, ki se je v celoti prilagajal prvotni terenski konfiguraciji. Znotraj obrambnega zidu so bile odkrite ostaline zidanih in lesenih stavb, ki pripadajo večinoma pozni antiki (druga polovica 4.–prva polovica 5. stol.), delno pa slovanskim naseljencem iz 8. in 9. stol.

Ključne besede: Ančnikovo gradišče, pozna antika, zgodnji srednji vek, višinska utrjena naselbina, slovanska poselitev

Abstract: The Late Roman and Early Medieval upland settlement was located on a promontory above the gorge of the river Bistrica, north of Jurišna vas. The settlement was encircled by defensive walls around the accessible parts of the promontory. These walls followed the original configuration of the terrain. Excavation revealed the remains of masonry and wooden buildings, which date largely to the Late Roman period (second half of the 4th century–first half of the 5th century AD), but also partly to the Slavic settlers from the 8th and 9th centuries AD.

Key words: Ančnikovo gradišče, Late Roman Period, Early Medieval Period, Upland settlement, Slavic settlement

Poznoantična in zgodnesrednjeveška višinska naselbina je umeščena na tinjskem Pohorju, na 750 m visokem pomolu nad sotesko Bistrice, severno od Jurišne vasi (*sl. 1*). Ime nosi po nekdanjem lastniku Ančniku, danes pa je zemljišče v lasti občine Slovenska Bistrica, ki je gradišče odkupila v tedaj znanem obsegu.

Razvoj naselbine je poleg zavetne lege prav gotovo nudila ugodna lega za poljedelstvo in živinorejo, gozdna prostranstva z divjadjo, vodni viri, prisotnost rudišč in kamnolomov. V več objektih smo namreč odkrili veliko žlindre, kovaško orodje, žlici za vlivanje in številne železne izdelke, s katerimi so prav gotovo trgovali s sosodnjimi kraji. V svoji celovitosti dose-danjih raziskav vse od 1986. leta dalje razkriva svoj razvoj in bogato vsebnost arheoloških podatkov in izpovednost najdb. Vključuje se v verigo sočasnih višinskih utrdb: Brinjeva gora nad Zrečami, gradišče na Zbelovski gori, Tinje nad Loko pri Žusmu, Gradec pri Prapretnem, Svete gore nad Bistrico ob Sotli, če omenimo le najbližje.

Če na kratko povzamemo, je bila naselbina na dostopnih delih opasana z obrambnim zidom, ki se je v celoti prilagajal prvotni terenski konfiguraciji, danes pa je zaradi zemeljskih posegov že v marsičem spremenjena. Ohranil se je v dveh gradbenih fazah, najstarejša na severni in zahodni strani v širini 1,4–1,8 m, mlajša pa je bila po delni porušitvi starejšega grajena ožje od 0,65–0,95 m širine. Raziskali smo ga v skupni dolžini 144 m na južni in jugovzhodni strani ter 31 m na severozahodni strani ter ga prezentirali na licu mesta.¹ V letu 2009 pa nam je uspelo odkriti in razjasniti še vhod v naselbino na severni strani, ki ga je zalom obzidja nakazoval že v arheološki kampanji leta 1987 (Strmčnik Gulič 1988, 258–259).

Znotraj obrambnega zidu smo odkrili ostaline zidanih in lesenih stavb, skupno zaenkrat 13 objektov, ki pripadajo večinoma pozni antiki (druga polovica 4.–prva polovica 5. stol.), delno pa slovanskim naseljencem 8. in 9. stol.

¹ Prezentacijska dela smo izvajali s pomočjo javnih delavcev Zavoda za kulturo Slovenska Bistrica.

Slika 1 Pogled iz zraka proti jugovzhodu na lego Ančnikovega gradišča tik nad pomolom reke Bistrice; na sredini gradišče s prezentiranim obodnim zidom, desno zgoraj del Jurišne vasi, na levi strani posnetka pa soteska Bistrice (foto A. Bizjak).

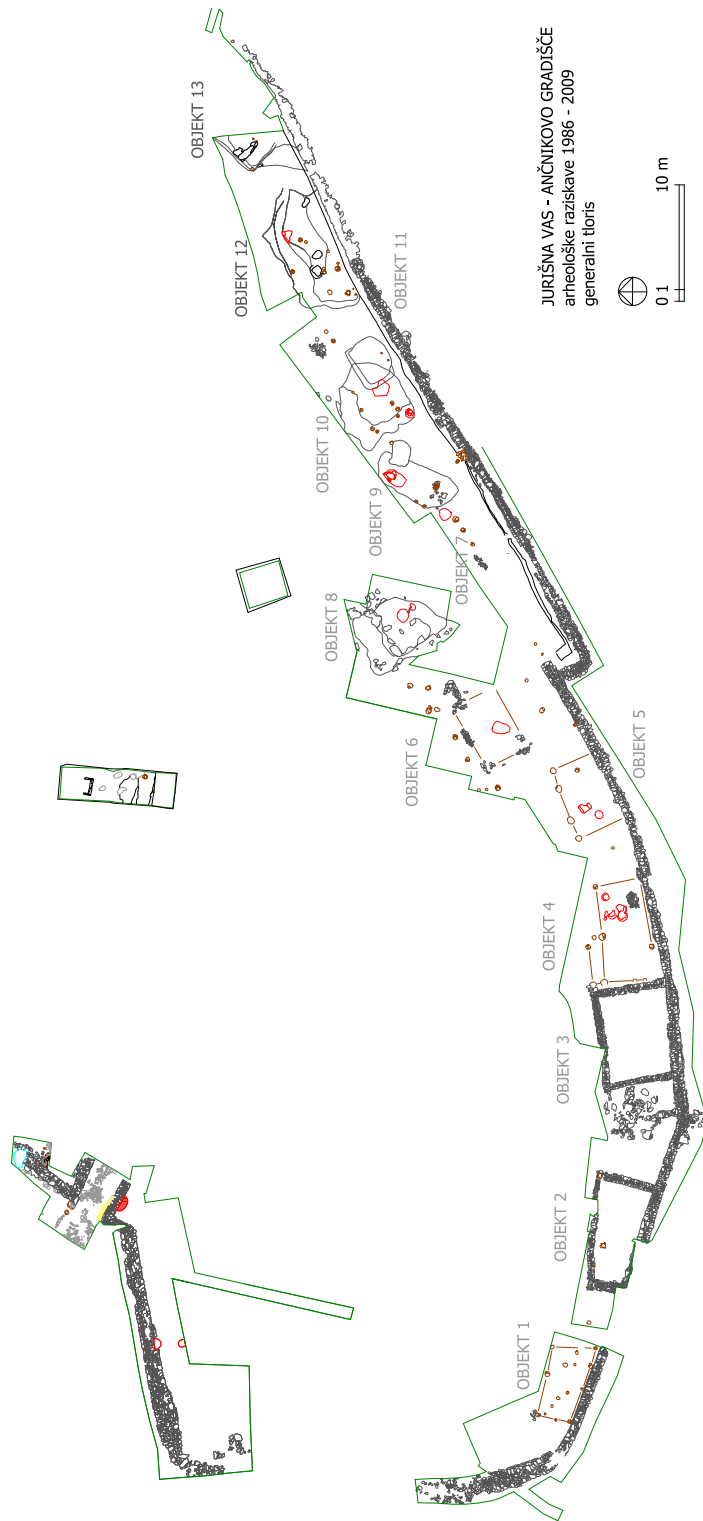
Ob tej priliki bomo podrobneje predstavili gradbene izsledke raziskav od leta 2004 do vključno 2009 s podarkom na samem vходу v naselbino. Med leti 2004 in 2007 smo izkopavali ob južni liniji proti vzhodu, kjer se vrstijo objekti 8–13, kjer se poselitev do tako rekoč neprehodne strmine zaključí (Strmčnik Gulič, Ciglencečki 2003). Nato smo zastavili izkopna polja v letu 2008 in 2009 na severni strani kope in tako počasi krpamo poselitveni „venec“ na sami kopi (sl. 2).

Leta 2004 smo v sondi 1 (sonda 1/2004) pri poglobljanju najprej prebili nariv zemlje in zadeli na kulturno plast z ogljem, žganino ter številno keramiko, med naloženimi kamni pa smo našli tudi dva kosa belega marmorja. Temna lisa se je izkazala kot del objekta (objekt 8), katerega celotna podoba je bila znana šele z raziskavami v letu 2006 (sonda 1/2006). Objekt 8 je bil predvsem na severnem in zahodnem delu vklesan v živo skalo do globine 0,60–0,80 m, na vzhodnem delu pa se zaradi naravne danosti terena dvigne na mešano zemljeno in preperelo kamnito osnovo (sl. 3).

Na južnem robu objekta smo zasledili del slabo ohranjenega suhozida, ki bolj spominja na neko oporo kot na zidano steno. Zunanji in notranji rob objekta 8 je v tlorisu nepravilne pravokotne oz. trapezaste oblike in meri 7×6 oz. 4 m na zunanjem ter 5×4 oz. 3 m na notranjem robu. Tekom raziskav osrednjega dela objekta (sonda 1/2005) smo pod narivom zemlje najprej naleteli na večje kamne – nekakšno ruševino, ki pa se kasneje ni izkazala za ostanke zidu *in situ*, pač pa za sestavino močne kulturne plasti mešane z ogljem,

Slika 3 Ančnikovo gradišče med izkopavanji leta 2005; del objekta 8, vklesanega v kamnito osnovo (foto A. Bizjak).

Slika 2 Ančnikovo gradišče, arheološke raziskave 1986–2009, generalni tloris.

žganino, hišnim lepom ter najdbami. Znotraj temno sivorjave lise – kulturne plasti v vkopu objekta – smo našli veliko odlomkov lončenine, odlomke stekla, precej žlindre, koščke železa, bron in marmorja ter nekaj odlomkov živalskih kosti. Med najdbami je bil tudi železni zvonček in trije bronasti novci, dva poznorimska in eden mlajši novoveški. Na dnu v živo skalo vklesanega vkopa objekta smo ob njegovem notranjem vzhodnem robu naleteli najprej na ovalno kurišče (kurišče 4/2005), ki ga predstavlja do 4 cm debela plast močno zapečene zemlje, v velikosti $1 \times 0,70$ m, tik ob njem pa smo odkrili še eno manjše kurišče (kurišče 1/2006) nepravilno ovalne oblike in velikosti $0,80 \times 0,50$ m. Slednjega predstavlja do 2 cm debela plast močno zapečene zemlje, njegov severni rob pa je delno zamejen s kamenjem oz. živo skalo. Pod umetno narejeno teraso, ki strmo pada proti obzidju in notranjemu odvodnemu jarku, smo leta 2005 raziskali objekt 9 (sonda 2/2005) in na njegovi severozahodni strani še dve manjši stojki (stojki 2–3/2005) brez ohranjenega podpornega kamenja, zato pa z nekaj manjšimi odlomki keramike (*sl. 4*).

Znotraj severovzhodnega vogala objekta smo naleteli na kurišče (kurišče 2/2005) ovalnega tlorisa, velikosti $1,95 \times 1$ m, ki je bilo predvsem na njegovi severovzhodni strani tlakovano s kamnitimi ploščami. Tik zunaj ob jugovzhodnem vogalu objekta pa smo odkrili večjo jamo (jama 1) nepravilno ovalnega tlorisa, ki se je na SV robu držala manjša stojka (stojka 4/2005), obložena s kamni. Jama je bila velika $2,2 \times 1,6$ m in globoka do 0,84 m.

Obodni zid se v razmeroma ravni liniji nadaljuje proti vzhodu (ki je posledično, kot smo že omenili, tudi smer naših raziskav) od že 2003 ugotovljenega poteka. Zid je delno poškodovan in zaradi precejšnjega padca terena zamaknjen ter nekoliko nagnjen proti jugu. Grajen je iz lomljenih kamnov – na zunanjih straneh zidu so bili naloženi večji kamni, jedro zidu pa sestavljajo manjši kamni. Sledov malte nismo odkrili. Zaradi zdrsa zidu iz osnove se njegove točne prvotne širine ne da ugotoviti, znašala pa je pribl. $0,60\text{--}0,70$ m. Pri čiščenju ostankov zidu smo našli precej odlomkov lončenine, tako v plasti nad zidom kot pod njim. Med najdbami ob zidu so bili tudi bro-

Slika 4 Ančnikovo gradišče 2005; v ospredju desno temna lisa objekta 9 pred poglobljanjem, v ozadju del prezentiranega obodnega zidu (foto A. Bizjak).

nasti in železni odlomki, v kulturni plasti nad njim pa še dva poznorimska bronasta novca.

Vzporedno z južnim obodnim zidom, ob njegovi notranji strani pribl. 0,50–0,70 m proti severu, pod največjim padcem terena poteka odvodni jarek, ki je bil obložen s pokonci postavljenimi mestoma ohranjenimi kamni. Jarek je bil nepravilnega ovalnega preseka, globok do 0,50 m, zapolnjen pa z naplavino s strmene in nekaj drobnimi najdbami. Ob prezentacijskih delih smo ga zaradi prvobitne izpovednosti zaščitili in zasuli in je danes nakazan le v svojem poteku.

Vzhodno, v neposredni bližini objekta 9, smo pod isto teraso vrh gradišča raziskali objekt 10 (sonda 2/2005, sonda 2/2006). Objekt je bil umeščen na strmino tik nad jugovzhodnim delom obrambnega zidu in vsaj v tlorisu ni neposredno vezan nanj. Vklasan je bil v živo skalo oz. v mestoma preperelo kamninsko geološko osnovo do 0,30 m globoko (pribl. 0,65 m od vrha ruše) in je nepravilnega pravokotnega tlorisa. Na zunanjih robovih meri 5,5 oz. $5 \times 6,5$ m, notranje mere pa so 4×5 m. Ob notranjih robovih objekta smo odkrili več jam za lesene stojke, in sicer na severnem robu štiri stojke (stojke 8–10/2005 in 1/2006) in južnem tri stojke (stojke 5–7/2005). Stojke so bile premera od 0,12 do 0,35 m in globoke od 0,18 do 0,39 m. Vse imajo nepravilno ovalno-pravokotni presek in so bile delno obložene s kamenjem. Na južnem vogalu objekta 10, na obdelani kamniti polički smo v letu 2005 odkrili kurišče (kurišče 1/2005) ovalnega tlorisa v velikosti $0,90 \times 0,65$ m, ki je bilo tlakovano s kamnitimi ploščami, nad njimi je bila plast žganine, na robu pa rdeča prežgana prst. Znotraj istega objekta, ob njegovem jugovzhodnem robu smo zasledili še eno kurišče (kurišče 3/2005), ki ga predstavlja plast močno zapečene zemlje nepravilnega tlorisa, velikosti do $1,50 \times 1,50$ m. Znotraj objekta 10 smo odkrili močno, do 0,30 m debelo kulturno plast z dvema kosoma preperlega marmorja, s številnimi odlomki lončenih in steklenih posod, bronastimi novci ter drobnimi bronastimi in železnimi fragmenti, železen klin, železno pasno spono; med njimi izstopa po svoji izpovednosti železen livarski lonček.

Na dnu kulturne plasti na zgajeni polici na severnem vogalu objekta (nad linijo stojk 8–10/2005) smo na-

Slika 5 Ančnikovo gradišče 2006, odkrivanje objekta 11 (foto A. Bizjak).

šli nekaj železnih predmetov – sekiro oz. kladivo z luknjo za nasaditev in večji klin.

Pravo presenečenje je predstavljalo odkritje objekta 11 (sl. 5), ki smo ga zasledili ob poglobljanju in čiščenju tlorisa objekta 10 (sonda 2/2006). Pod temno plastjo vzhodnega roba objekta 10 smo namreč v nasprotju s pričakovano sterilno geološko osnovo naleteli najprej na 0,10–0,20 m debelo rjavo zemljeno plast, pod njo pa se je pokazala (starejša) temna kulturna plast objekta 11.

Po dokumentiranju objekta 10 smo odprli poglobljen vkop objekta 11, pri čemer smo morali odstraniti tudi ostanke že raziskanega vzhodnega dela objekta 10 (približno do kurišča 3/2005, ki je nad in izven novega objekta ter je ostalo *in situ*). Objekt 11 je bil do 0,40 m globoko vkopan v kamnito geološko osnovo in je dokaj pravilnega pravokotnega tlorisa v velikosti 4×3 m (sl. 6). Na južnem robu vkopa objekta smo odkrili dve manjši stojki za lesena stebra (stojki 4 in 5/2006), obe premera 0,14 m in globine 0,22 oz. 0,24 m. Na dnu objekta, predvsem na njegovem zahodnem delu, je bila do 10 cm debela siva pepelnata plast. V temni kulturni plasti znotraj vkopa smo našli nekaj odlomkov lončenih posod in kos železa.

Še vzhodneje vzdolž in tik ob obrambnem zidu smo leta 2006 naleteli na sledove novega objekta – objekt 12 (sonda 2/2006 in sonda 1/2007). Tudi ta je bil umeščen na strmino, predvsem na zahodnem in delno na severnem delu vklesan oz. vkopan v kamnito, mestoma preperelo geološko osnovo in je bil najverjetneje lesen. Skupno je bilo namreč odkritih vsaj 12 jam nosilnih stojk lesenega objekta (jame za stojke

Slika 6 Ančnikovo gradišče 2006. V ospredju obrisani objekta 11, na posnetku levo pa ostanki objekta 10 s stojkami in sledovi kurišča 3/2005 (foto A. Bizjak).

6–9/2006 in 1–3, 5, 8–11/2007), ki se je v južnem delu naslonil na obodni zid. Jame za stojke so bile premera od 0,10 do 0,45 m in globoke od 0,08 do 0,45 m. Vse imajo nepravilno oglat tloris, stene so strme, dno pa v večini ravno ali rahlo konkavno, polovica od njih ima kamnite obloge oz. zagozde. Poleg jam za stojke so bile znotraj objekta odkrite tudi tri jame različnih velikosti in kurišče. Kurišče 1/2007 predstavlja plast močno zapečene gline. Je oglate oblike, velikosti 0,76 × 0,60 m, ob vzhodni strani se je obdržal večji kamen. Ob njem je bilo najdeno keramično in stekleno gradivo v manjših fragmentih. Jame so oval-

Slika 7 Ančnikovo gradišče 2009. Pogled na vhod v naselbino (foto A. Gulič).

ne oblike, velike okoli 0,80 × 0,60 m ter globoke le 0,04 m (jama 1/2007) do 0,30 m (jami 2 in 3/2007). V jamah je bilo najdeno keramično gradivo, presenetili pa so nas ostanki žlindre v jamah 2 in 3. V razmeroma debeli kulturni plasti (0,20 do 0,70 m) znotraj objekta smo odkrili predvsem veliko odlomkov keramičnih posod (kuhinjska in fina keramika) in kovinskega gradiva (železni, bronasti in svinčeni predmeti). Omeniti velja tudi večje količine žlindre v plasti ob obodnem zidu in nekaj zdrobljenih marmornih kamnov. Po pomembnosti izstopa dobro ohranjena gema iz modre steklene paste z vgraviranim motivom mladeniča z orožjem.²

Tekom raziskav v letu 2007 smo ob ravnanju kolovoza vzhodno od objekta 12 ob nadaljevanju obodnega zidu gradišča naleteli tudi na sledove objekta 13. Neposredno nad objektom 13 je potekal gozdni kolovoz, ki tod zavije po pobočju navzdol in je močno posegel v stratigrafijo najdišča. Pri tem je uničil ne le obodni zid, ki je sicer opazen v zahodnem profilu za cesto in na samem kolovozu, temveč tudi plasti zno-

² Glej prispevek Aleksandre Nestorović v tem zborniku.

Slika 8 Ančnikovo gradišče 2008/2009. Tloris vhoda.

traj objekta 13. Objekt leži glede na potek obodnega zidu pod rahlim kotom obrnjen proti severozahodu, vkopan je v živo skalno osnovo in verjetno lesene konstrukcije ter se nadaljuje še proti vzhodu, torej ni v celoti raziskan. Glede na lego kulturne plasti se je tudi objekt 13 po vsej verjetnosti naslonil na obodni zid. Gradivo iz kulturne plasti objekta 13 predstavlja tipičen naselbinski inventar, predvsem keramično gradivo ter kovinske predmete. Tudi tu je bila najdena manjša steklena jagoda ter piramidalna utež in vijček. V severozahodnem vogalu objekta, ki je bil vklesan v skalno osnovo, smo dokumentirali večjo jamo za stojko (4/2007), obloženo s kamenjem. Njen premer znaša 0,23 m, globina pa 0,22 m. Ostali stojki (6 in 7/2007) sta manjši, premera le 0,14 m in ležita ob kurišču 2/2007 znotraj objekta; globoki sta od 0,16 do 0,32 m, okrogle oblike, ravnih sten in koničastega dna. Kurišče 2/2007 ima linearno obliko in je dolgo 2,10 m ter široko 0,60 m. Okoli zapečene glinene plasti so na severnem delu vidni sledovi žganine. Kolovoz, ki je danes v uporabi za spravilo lesa, smo po koncu izkopavanja vrnili v prvotno stanje, spodaj

ležeči objekt pa pred zemljenim zasutjem ustrezno zaščitili, zid pa nakazali v nivoju cestišča.

Kot smo že uvodoma nakazali, bomo nekoliko natančneje predstavili sam vhod v naselbino, ki nam je odstrnil marsikatero dilemo in se vedno bolj zarisuje celovita podoba spomenika v naravi.

Leta 2009 smo razširili delno odkriti izkop (sonda 4/2008) proti jugu do južne linije obzidja in proti zahodu.³ Območje sonde 4/2009 je bilo v osemdesetih letih delno poškodovano, ko je lastnik gradišča strojno planiral in s tem uničil del najdišča, tako da smo sedaj naleteli na debelo nasutje.

Tako je SE 1 ruša debeline 0,20–0,24 m; SE 2 premešana peščena plast rumenkaste barve debeline 0,10–0,84 m, sporadične najdbe; SE 3 stara ruša debeline 0,06–0,24 m; SE 4 peščena plast rumenkaste barve debeline 0,20–0,57 m, sporadične najdbe; SE 5 kulturna plast temno rjave barve z obilico kamenja (ruševina zidu), na vzhodni strani je bila mešana z ogljem in deloma s prežgano zemljo debeline

³ Na severnem (spodnjem) delu leta 2008 odkritega obzidja je razširitev dolga približno 4 m in široka približno 0,80 m.

Slika 9 Ančnikovo gradišče 2009. Pogled na tlakovano podlago vhoda (foto A. Gulič).

0,04–0,30 m, najdbe (odlomki lončenine, železni in svinčeni predmeti); SE 6 geološka osnova – živa skala in SE 7 nasutje za cesto.

Pod rušo (SE 1) je bilo nasutje iz preteklih izkopavanj in strojni nariv iz leta 1984, ki je bil na predelu zidu gosto premešan z ruševino zidu (SE 2) in je zaradi nagiba terena mestoma različno debela. Že v tej plasti sta bila obrisa obzidja in vhod delno zaznavna. V plasti so bili odlomki lončenine, redki odlomki zelenkastega stekla ter delno ohranjeni kovinski predmeti. SE 5 je kulturna plast temne barve, z obilico kamenja (ruševina zidu), na vzhodni strani je bila mešana z ogljem, deloma s prežgano zemljo. V kulturni plasti je bilo več večjih odlomkov lončenine (predvsem na vhodu, nekoliko manj pred njim, več tudi na zunanji – zahodni strani severnega dela zidu), odlomkov olivno zelenega stekla, kamnitih in kovinskih predmetov in živalskih kosti.

Notranjo – gradiščno – stran severnega dela zidu smo tokrat lahko raziskali le do zgornjega nivoja kulturne plasti. Tu je bil najden zanimiv 4,72 kg težki amorfn kos svinca (PN 23). Svinec bi mogoče lahko povezali z večjim ognjiščem, odkritim leta 2008 tik ob vzhodni strani severnega dela zidu. Na prostoru pred vhodom je bila seveda kulturna plast manj izrazita, čeprav še z obilico ruševine, ni pa bilo zaznati oglja in prežgane zemlje, kot na vhodu.

Vhodna konstrukcija je bila postavljena na naravno dobro zavarovanem severnem delu gradišča in je sestavni del severnega dela obodnega zidu (sl. 7, 8). Spodnji (severni) in zgornji (južni) zid se v dolžini 6 m v smeri proti notranjosti gradišča pravokotno za-

Slika 10 Ančnikovo gradišče 2009. Lega stojk na prelomu v strmi padec terena (foto A. Gulič).

lomita. Stranici (spodnji in zgornji del zidu) sta skoraj vzporedni, razdalja med njima in obenem širina vhoda znaša 3,60 m na notranji strani in 3,80 m na zunanji strani.

Dohod (oz. pot) v gradišče je delno tlakovan iz večinoma ploščatih kamnov nepravilnih oblik (sl. 9), max. velikosti (0,30 × 0,20 m), večinoma položenih na geološko osnovo (SE 6), ponekod pa na tanko peščeno plast (SE 7) temnejše rumene barve, debeline 0,10–0,13 m, nasutje poti, v kateri je kamenje z redkimi najdbami – odlomki lončenine, živalske kosti in del kamene strele (PN 31).

Spodnja vogalna kamna na vhodu (v zgornjem južnem in spodnjem severnem zidu) sta večja marmorna bloka. Marmorni blok iz zgornjega južnega dela zidu je bil odkrit pri izkopavanjih že v 90-ih letih, takrat sta bila plošča in del ob zidu zaščiten s polivinilom in zasuta (Strmčnik Gulič 1988, 258). V kulturni plasti ob spodnjem marmornem bloku so bili najdeni tudi manjši marmorni odkruški, nekaj jih je bilo tudi v nasutju (SE 7) in med tlakom (sl. 9).

Na vogalu vhoda ob severnem zidu sta deloma na marmorni blok položena dva večja lomljena kamna, ki sta nivojsko izravnana.

Vzporedno z notranjo vhodno stranico severnega dela zidu sta bili ob spodnji strani odkriti stojka 1/2009 in stojka 2/2009 (sl. 10).

Stojka 1/2009 je deloma vkopana v jarek 1/2009 in deloma v SE 6. Je nepravilne krožne oblike in meri 0,52 × 0,42 m in je globoka 0,25 m. Ohranjene so 4 kamnite zagozde, polnilo je peščeno, temno rumenkaste barve, v njem je bil odlomek ustja večje posode.

Stojka 2/2009 je vkopana v geološko podlago SE 6. Je nepravilne ovalne oblike in meri $0,33 \times 0,44$ m in je globoka 0,40 m. Ohranjene so 3 kamnite zagozde, polnilo je peščeno, temno rumenkaste barve, najdb v njem ni bilo.

Stojki 1/2009 in 2/2009 sta najverjetneje del palisade na prelomu v brežino. Kamnite zagozde so verjetno s severne in južne strani utrjevale leseno bruno, ki se je ohranilo v sledovih kot plast temnejše rumene barve, ki je potekala v ravni liniji od stojke 2/2009, med kamnitimi zagozdami do zahodnega profila sonde 4/2009. Po izpraznitvi plasti med zagozdami je ostal plitev jarek, globok 0,05 m, dolg 0,34 m in širok 0,18–0,30 m. Zagozde so bile večinoma v prvotni legi, le nekatere so bile nekoliko premaknjene.

Od stojke 1/2009 poteka tik ob zahodni stranici spodnjega zidu jarek (jarek 1/2009), ki je bil najverjetneje vklesan ob izgradnji zidu, ki na tem mestu stoji na klančini, v širini 0,30–0,50 m in globok do 0,25 m (sl. 11). Jarek stopničasto pada in poteka do dna pobočja, kjer se teren zravnava in jarek ni bil več potreben. Bil je zapolnjen s temnejšim sivkasto-rumenim peščenim polnilom, v katerem so bili tudi različno veliki odkruški marmorja⁴.

Na dno so položeni večji temeljni kamni (peta brez vezave), ki so nosili plastovito grajen obodni zid iz lomljenega kamenja, vezanega z malto.

Z odkritjem vhoda se je do neke mere razjasnilo vrsto vprašanj glede samih fortifikacijskih prvin nasel-

Slika 11 Ančnikovo gradišče 2009. Del obodnega zidu z jarkom (foto A. Gulič).

bine in obrambnega zidu. Obenem je povsem nov podatek poteka severnega obodnega zidu po strmem pobočju v smeri SSV–JJV. Na tem predelu še zaključek ni znan in je nakazan po konfiguraciji terena, tako da bo potrebno ključno notranjščino objekta na vzhodni strani še raziskati.

Za konec

Ančnikovo gradišče predstavlja za krajane in širši domači okoliš več kot zgolj kulturno in prostorsko vrednoto, ampak je v naravi živ spomenik, s katerim so duhovno povezani preko simbolike in sebi lastnega ljudskega izročila. Kot tak privablja vedno znova in znova v tiho zavetje pohorskega prostranstva.

⁴ Manjši odkruški v bližini vogalnega marmornega bloka in večji v severnem delu ob zidu, kjer so tudi vzdani kosi marmorja. Marmornati odkruški so bili najdeni že v kulturni plasti (SE 5).

Summary

The paper presents evidence for the organisation of the Late Roman and Early Medieval upland settlement at Ančnikovo gradišče. The development of the settlement with its wealth of archaeological data and finds has been revealed through recent excavations, which began in 1986. The settlement, encircled by defensive walls around the accessible parts of the site that followed the original configuration of the terrain, was part of a chain of contemporary upland forts, such as Brinjeva gora above Zreče, the hillfort on Zbelovska gora, Tinje above Loka pri Žusmu, Gradec near Prapretno, Svete gore above Bistrica ob Sotli, etc. The results of excavations from 2004 to 2009 are presented in some detail with particular emphasis on the entrance to the settlement. Excavations between 2004 and 2007 concentrated on the southern line in an easterly direction, where buildings no. 8–13 were discovered. Occupation is terminated in this area by the steep inaccessible nature of the terrain. The excavated areas in 2008 and 2009 were located on the northern side of the summit. The entrance construction was situated on the naturally well-protected northern part of the hillfort and is an integral part of the northern section of the circuit walls. It is composed of the lower (northern) and upper (southern) walls, which turn at a right angle towards the interior of the hillfort. The entrance way into the hillfort is partially paved with irregular flat stone slabs. 13 buildings have been found so far within the settlement, or rather within the defensive walls. These are represented by the remains of both stone-built and wooden buildings, which largely date to the Late Roman period (second half of the 4th century–first half of the 5th century AD), but also partly to the Early Slavic period in the 8th and 9th centuries AD.

Literatura

STRMČNIK GULIČ, M. 1988, Jurišna vas, Ančnikovo gradišče. – *Varstvo spomenikov* 30, 258–259.

STRMČNIK GULIČ, M. in S. CIGLENEČKI 2003, Ančnikovo gradišče pri Jurišni vasi. – Slovenska Bistrica.

Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary translated by: Phil Mason

Mira Strmčnik Gulič

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije

Center za preventivno arheologijo

Poljanska 40

SI-1000 Ljubljana

marija.strmcnik.gulic@cpa-rs.si

Raziskave antičnih ostankov na najdišču Groblje (Log pri Sevnici)

Archaeological research on the Roman site of Groblje (Log near Sevnica)

Gašper Rutar, Mateja Ravnik

Izvleček: Raziskave v okviru izgradnje hidroelektrarn na spodnji Savi (odsek HE Blanca) so na lokaciji Groblje v letu 2008 odkrile tlorise 4 rimskodobnih objektov, rimskodobno steklarsko peč, več nestrukturiranih grobelj z rimskodobnimi najdbami ter novoveško regulacijo brega reke Save z vlečno potjo vezano na rečni promet. V članku so drug ob drugem predstavljeni rezultati geofizikalnih raziskav in rezultati izkopavanj. Ostanke po prvih analizah drobnega gradiva datirajo v čas med 1. in 4. stol. Podan je primarni pregled stavbnih ostankov, načina gradnje in funkcije objektov. Posebej zanimiv je sklop objektov 3 in 4, kjer najdbe kažejo na neko javno funkcijo objekta.

Ključne besede: geofizikalne raziskave, arheološka izkopavanja, Sava, rimskodobni naselbinski ostanki

Abstract: Four buildings, a glass kiln, several field-clearance cairns composed of unstructured rubble with Roman period finds and early modern period regulation works on the banks of the river Sava, connected with a tow path for river traffic, were excavated in 2008 in advance of the construction of hydroelectric plants on the lower Sava (the HE Blanca section). The article presents the results of the geophysical survey and excavations. The initial analysis of the small finds suggests that the remains are dated to period between the 1st and 4th centuries AD. An initial overview of the structural remains, the construction techniques and the function of the buildings is given. The group formed by Building 3 and 4 is especially interesting, because the finds suggest that it had some form of public function.

Key words: geophysical prospection, archaeological excavation, the Sava River, Roman settlement remains

Uvod

Reka Sava je kot prometna komunikacija v preteklosti predstavljala pomemben odsek poti med Italijo in Balkanskim polotokom oz. vzhodom, saj je bila plovba po Ljubljani, Savi in Donavi mogoča prav do Črnega morja. Kot trgovska pot je bila reka živahna že pred rimsko zasedbo, o čemer nam med drugim pričajo tudi epigrafski viri in votivni oltarji posvečeni Savu in Adsaluti¹. V antiki je plovna pot

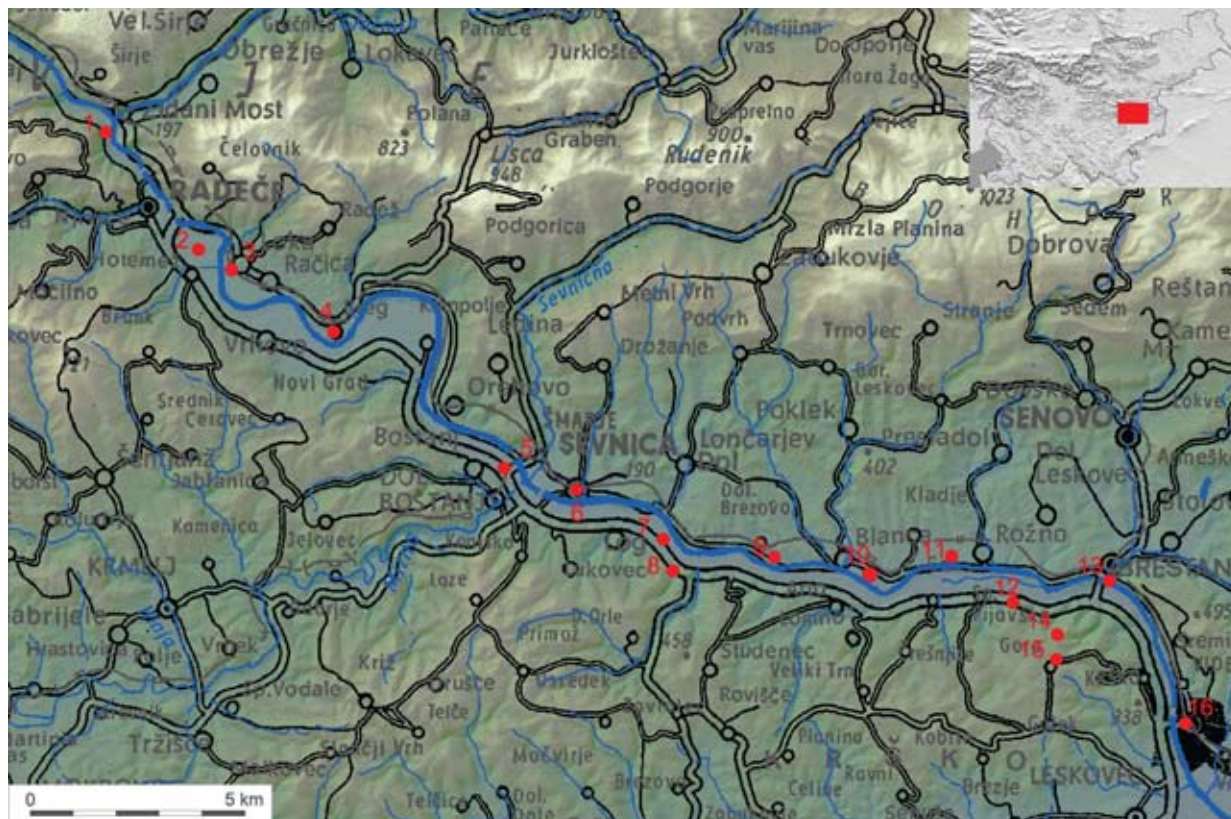
dobila še večji trgovski in, pred izgradnjo ceste *Emona–Siscia–Sirmium*, tudi logistično-vojaški pomen. Rečna pristanišča na zgornjem delu te poti so bila na reki Ljubljani odkrita v Navportu in Emoni ter na reki Savi v Neviodunu, Romuli (postaja), Andautoniji in Sisciji (Celin 2008). Med slednjimi pa lahko predpostavljamo še številne druge točke, ki so služile kot postaje ob vodni (in cestni) povezavi, poljedelske enote (kmetije) pa tudi kot kulturna (svetiščna) mesta. K eni od takih točk, ki združuje vse naštet, bi po prvih izsledkih lahko prištevali tudi polje pri Logu. Dolino reke Save lahko v grobem razdelimo na tri topografske enote; na odsekih severno od Litije in

1 Kult prvega je izpričan pri Verneku (CIL III 3896; Šašel Kos 1994, 105), Andautoniji (AIJ 475 = CIL III 4009 = ILS 3908/9) in Sisciji (AIJ 557) (Šašel Kos 1999b, 24). Kult Adsalute, ki se pojavlja ob brzicah, pa je poznan iz epigrafskih spomenikov iz (zaselka) Sava (CIL III 5135), iz bližnje lokacije drče za les Škarje (CIL 5136 + p. 1828 in 2328,26), Hrastnika (CIL 11685) ter iz stebra v vratih pokopališča v Šentjurju na Polju, najdišča katerega ne poznajo (AIJ 26) (Šašel Kos 1994, 115s). Kar nekaj napisov je bilo postavljenih obema božanstvoma, ki sta bili očitno

tesno povezani: ara neznanega izvornega kraja, danes na pokopališču v Šentjurju (AIJ 27), 3 oltarji iz drče Škarje (CIL 5138, CIL 11684 in CIL 5134 (desni del) = 11680 (cel oltar)) ter napis odkrit pri podiranju cerkve v Radečah (AIJ 255) (Šašel Kos 1994, 115).

južno od Krškega se reka v mirnejšem toku razliva po ravninah, na odseku med Litijo in Zidanim Mostom tok v ozko vrezani strugi prekinjajo brzice in slapovi. Za tretji odsek reke Save med Radečami in Brestanico (Krško) pa je značilno, da se širi in oži odvisno od kamninske podlage (Krajevni Leksikon Slovenije 1976, III. Knjiga, 245); na obeh bregovih

reke se tako mestoma pojavljajo širše rečne terase, na katerih so (vsaj v spodnjem delu) nanizana rimskodobna najdišča. Vsak odsek s svojimi topografskimi značilnostmi tudi pogojuje distribucijo najdišč, v določeni meri pa tudi njihovo naravo oz. vsebino, če samo bežno omenimo povezavo med brzicami in svetišči². Od severa proti jugu si sledijo Dvorsko po-

Slika 1 Dolina srednje Save z rimskodobnimi najdišči / Roman sites in the middle of the Sava valley:

(1) Zavrate – Arheološko najdišče Trubarjev grič (EŠD 25253), rimskodobna poselitev in most čez Savo / Zavrate – Arheološko najdišče Trubarjev grič, Roman settlement and bridge; (2) Hotemež – Arheološko najdišče Dvorsko polje (EŠD 23529), rimskodobno grobišče / Hotemež – Arheološko najdišče Dvorsko polje, roman cemetery; (3) Loka pri Zidanem Mostu / Loka pri Zidanem Mostu; (4) Šentjur na Polju / Šentjur na Polju; (5) Boštanski grad, rimskodobni grobovi / Boštanj castle, Roman graves; (6) Sevnica, odkrita opekarska peč iz 3. stoletja / Sevnica, kiln from 3rd century; (7) Log – Arheološko najdišče Groblje (EŠD 14741), rimskodobni naselbinski ostanki, svetišče? / Log – Arheološko najdišče Groblje, Roman settlement and shrine; (8) Log – Arheološko najdišče Kamenca (EŠD 14742), najdišče are posvečene Kavtopatu / Log – Arheološko najdišče Kamenca, ara dedicated to Cartopates; (9) Dolenje Brezovo, rimskodobni naselbinski ostanki rimsko grobišče / Dolenje Brezovo, Roman settlement and cemetery; (10) Blanca, rimskodobni naselbinski ostanki / Blanca, Roman settlement; (11) Rožno – Arheološko najdišče sv. Kancijan (EŠD 12068), villa rustica / Rožno – Arheološko najdišče sv. Kancijan, villa rustica; (12) Spodnje Pijavško, rimskodobni kamnolom / Spodnje Pijavško, Roman quarry; (13) Brestanica – Arheološko najdišče Brestanica-Gunte (EŠD 16573), rimskodobna naselbina, cesta Celeia–Neviodunum z mostom in miljniki / Brestanica – Arheološko najdišče Brestanica-Gunte (EŠD 16573), Roman settlement, road Celeia–Neviodunum, bridge and milestones; (14) Dunaj – Arheološko najdišče Mladevine (EŠD 16510), prazgodovinsko gradišče z rimskodobnimi drobnimi najdbami / Dunaj – Arheološko najdišče Mladevine, prehistoric fortified settlement with roman finds; (15) Gora – Arheološko najdišče sv. Lovrenc (EŠD 15428), rimskodobno grobišče / Gora – Arheološko najdišče sv. Lovrenc, Roman cemetery; (16) Krško – Arheološko območje Videm (EŠD 16519), rimskodobno najdišče, mitrej(?) / Krško – Arheološko območje Videm, Roman site, Mithraeum.

2 Primer Podkrajja pri Hrastniku (glej Šašel Kos 1994).

lje (z rimskodobnim grobiščem, *Hotemež – Arheološko najdišče Dvorsko polje* (EŠD 23529), *sl. 1: 2*)³, Loško-Račiško polje z rimskodobnimi najdbami (*sl. 1: 3*)⁴, rečna terasa med Vrhovim in Prapetnim, Šentjursko polje (*sl. 1: 4*)⁵, polje Šmarčna-Kompolje, Boštanjško polje z rimskimi grobovi (*sl. 1: 5*)⁶, Sevniško polje z zgodnje- in poznoantičnimi⁷ najdbami (*sl. 1: 6*), Log z ledino Groblje (*Log – Arheološko najdišče Groblje* (EŠD 14741), *sl. 1: 7*) in domnevnim svetiščem v bližini (*Log – Arheološko najdišče Kamenca* (EŠD 14742), *sl. 1: 8*), Gorenje in Dolenje Brezovo z rimskimi naselbinskimi ostanki in grobiščem (*sl. 1: 9*, glej Ciglencečki 1971–72, 125; Petru 1975, 11; Vičič 1983; Premerstein, Rutar 1899, 20), Blanca z rimskimi gradbenimi ostanki (vila?) in cesto (*sl. 1: 10*)⁸, Rožno (*Rožno – Arheološko najdišče sv. Kancijan* (EŠD 12068), *sl. 1: 11*), kamnolom pri Pijavškem (Petru 1975, sl.1) (*sl. 1: 12*) in Brestanica (*Brestanica – Arheološko najdišče Brestanica-Gunte* (EŠD 16573), *sl. 1: 13*), kjer naj bi rimska cesta prečkala reko Savo (glej Deschman 1888; Petru 1975, 11).

Zgodovina raziskav

Večina „odkritij“ pa je posledica topografskih raziskav in rednega monitoringa pristojnih služb. Najdišče Groblje je bilo tako odkrito med topografskimi raziskavami občine Sevnica pod vodstvom Alenke Vogrin (ZVKDS, OE Celje) spomladi leta 1987.⁹

3 Na posestvu nekdanjega graščaka Gutmansthalja v gradu Dvor so našli rimske kamne z nečitljivimi napisi, v bližini pa več rimskih grobov (ANSL, 265).

4 V župnišče je vzidan rimski nagrobnik, najden v Čelovniku. Pri gradnji železniške proge je bil najden novce cesarja Tita (ANSL, 264).

5 V podbojih vrat pokopališkega zidu pri cerkvi sv. Jurija sta vzidana žrtvenika AIJ 26 in 27 (ANSL, 265).

6 Pri gradu naj bi bili najdeni rimskodobni grobovi (ANSL, 247), v strugi pri Boštanju pod Starim Gradom Boštanj pa je bila odkrita nepoškodovana rimska fibula (Gaspari 2006, 12).

7 Opekarska peč tik severno od železniške postaje, datirana v 4. stol. (Curk 1969, 181; Petru 1975, 11).

8 „V ograji“ in na „Dolgih njivah“ pri Blanci so bili pri topografskih raziskavah odkriti rimski gradbeni ostanki (Ciglencečki 1971–72, 115–116).

9 Elaborat ZVKDS, OE Celje. Za informacije se zahvaljujemo Robertu Krempušu.

Sistematične terenske raziskave je na območju tega dela Posavja v sedemdesetih letih, v okviru raziskav na Vranskem, izvajal tudi Arheološki inštitut ZRC SAZU (glej Petru 1975, 11, sl. 1; Ciglencečki 1971–72, 115, 125, 149). V zadnjih letih so se na spodnji Savi raziskave zvrstile v okviru predhodnih arheoloških raziskav na območju izgradnje verige hidroelektrarn na spodnji Savi od Boštanja do državne meje (Gaspari 2004; Gaspari, Erič 2004; Grosman 2004; Štrajhar *et al.* 2005; Štrajhar, Novaković 2005; Gaspari, Erič 2005). Lokacija Groblje je prisotna tudi v lokalnem ustnem izročilu. Prebivalci bližnjih kmetij so poročali, da so na ledini Groblje ob vsakem oranju naleteli na kamenje, ki so ga bodisi vrgli po bregu v Savo bodisi jih zlagali na kupe na koncu njiv, kar je deloma vidno še dandanes. Lastniki parcel vedo povedati, da so na polju včasih našli tudi opečnat gradbeni material, redko tudi novce, na območju objekta 2 celo pričajo o neke vrste mozaiku. Avgusta in oktobra 2007 so tu potekala prva arheološka sondiranja z namenom zamejitve najdišča (Laharnar, Jerončič 2007). Geofizikalne raziskave so bile izvedene tik pred izkopavanji. Uporabljeni sta bili upornostna metoda, na manjšem delu pa tudi georadarska metoda. Arheološka izkopavanja so potekala med majem in septembrom 2008 pod vodstvom Primoža Predana, PJP, d.o.o., konservatorski nadzor je izvajala Danijela Brišnik, ZVKDS OE Celje (Predan, Ravnik 2008).

Bližnja okolica najdišča Groblje ponuja še precej potenciala za bodoče raziskave in razumevanje dinamike poselitve širše lokacije ter njegove vloge v tem delu savske doline. Na višje ležečih terasah nad vasjo Log je še ledina Turn, kjer naj bi po ustnem izročilu stal grad, h kateremu naj bi pripadala tudi vrtnarija ter kapela nižje na polju. Potem ko se je gradec sesul, so material sekundarno uporabili pri gradnji cerkve na Logu. Ko se je podrlo še obzidje, so jarek okoli njega kmetje zasuli. Kasneje so pri oranju vaščani pogosto naleteli na klesano kamenje in opeke. Lokaciji doslej še nista bili raziskani, nakazujeta pa bodisi na širši naselbinski kontekst h kateremu spada tudi raziskana lokacija Groblje, morebiti pa celo na „novo“ varnejšo lokacijo po uničujočih poplavalih reke Save že v rimski dobi. Le nekaj sto metrov nižje leži še najdišče oltarja

iz potoka Kamenca, posvečenega orientalskemu božanstvu Kavtopatu (*Cautopates*), ki je datiran na konec 2. in začetek 3. stol. (Bavec 1987; isti 2009, 55; Polšak 1998, 68, sl. 25).

Najdišče

Najdišče leži na najnižji savski terasi, kjer geološko podlago predstavljajo holocenski sedimenti meljastega peska Save. Višje ob izlivu Globoškega potoka na to teraso je sledila še sedimentacija glinastega grušča in gline, grušča peščenjaka, glinovca in roženca (Rižnar 2008). Raziskave na najdišču Groblje so bile osredotočene na območje bodočih gradbenih posegov, ki je bilo z Globoškim potokom razdeljeno na dva dela; na južni del (sektor I) in severni del (sektorja II in III). Skupno je bilo z upornostno metodo¹⁰ dokumentiranih 2,86 ha (sl. 2) znotraj registriranega najdišča. Georadarska metoda¹¹ je bila v večini primerov uporabljena na izbranih delih, določenih po predhodnih raziskavah z upornostno metodo (objekti 1, 2 in 3 v nadaljevanju), manjšemu obsegu georadarske metode pa je botrovalo predvsem strnišče koruze na velikem delu območja raziskav, ki je onemogočalo izvedbo le te. Arheološke raziskave so obsegale območje 2,15 ha.

Na južnem delu najdišča (sektor I) smo na rezultatu upornostne metode lahko hitro prepoznali skupino treh (oz. štirih) objektov, nekaj linearnih anomalij, ki so posledica parcelacije in različne agrarne izrabe, 70 metrov od najjužnejšega objekta se je pokazala še zadnja močnejša linearna anomalija (sl. 2). Slednja prav tako ustreza poteku parcele, kar je nakazovalo, da gre morda za akumulacijo gradbenega materiala, depo-

niranega na rob parcelne meje pri „čiščenju“ njiv po oranju. Objekti 1–4 so bili naknadno dodatno izmerjeni z gostejšimi meritvami upornostne metode, kar sicer početverji število meritev in čas izvedbe, vendar se je v danih razmerah izkazalo za koristno, saj je podalo podrobnejšo sliko. Še boljša je kombinacija z georadarsko metodo, s katero smo (vsaj delno) raziskali vse štiri objekte, kar je omogočalo boljšo interpretacijo ostankov, določitev ruševinskih plasti in ohranjenih globine posameznih objektov (sl. 5–7).

Objekt 1 meri v dolžino 29,5 m, v širino pa 16,7 m. Njegova usmeritev je jugozahod-severovzhod. Znotraj objekta smo dokumentirali najmanj 3 faze. Objektu smo določili osrednji tloris, ki ga sestavljajo temelji zidov SE 1045, SE 1058, SE 1070 in SE 1069, grajeni istočasno, s stiki zidov, ki so zvezni in z enotnim vkopom. Prečni zid SE 1069 deli osrednji prostor na dva dela, večji zahodni je predeljen s številnimi manjšimi zidovi, od katerih je ohranjena le še zadnja vrsta kamenja. Tudi zahodni del objekta je zgrajen v enem gradbenem posegu, vkop zajema temelje za zid SE 1046, SE 1041 in SE 1065, ki so med seboj zvezni, se pa naslanjajo na temelj SE 1045. Dva predelna temelja zidov (SE 1044 in SE 1062) ga delita na dva večja (5,5 × 4,5 m) in vmesni manjši prostor (5,5 × 2 m). Slednji je najverjetneje služil kot vhod, ki je vodil do večjega osrednjega prostora (7,5 × 6 m). Da je morebiti šlo za odprt dvoriščni prostor, nakazuje tudi v njem odkriti večji jami (SE 1434, SE 1391). Južno leži prostor (4,7 m × 5,3 m), tlakovan s prodniki (SE 1057) in izravnani z maltnim estrihom (SE 1056), ki ga na sever in vzhod omejujeta temelja za zid SE 1060 in SE 1061. Severno od osrednjega prostora se nahajajo trije manjši prostori (dimenzij 3,8 oz. 4 m × 3,2 m). Na vzhodu in jugovzhodu osrednji prostor obdaja večji odprti prostor v obliki črke L (11,3 × 7,5 m). V njegovem jugovzhodnem vogalu je bila ob zidu odkrita jama s pitosom (SE 1331), v severozahodnem delu pa zaplata ožgane ilovice (SE 1386). Vzhodni del objekta 1, ki se približuje bregu reke Save, je sorazmeroma prazen. Seka ga obodni jarek SE 1009/1010, ki smo mu pri izkopavanjih sledili vse od najjužnejše točke izkopnega polja pa do južne stranice objekta 3 v skupni dolžini 156 m. V kolikor

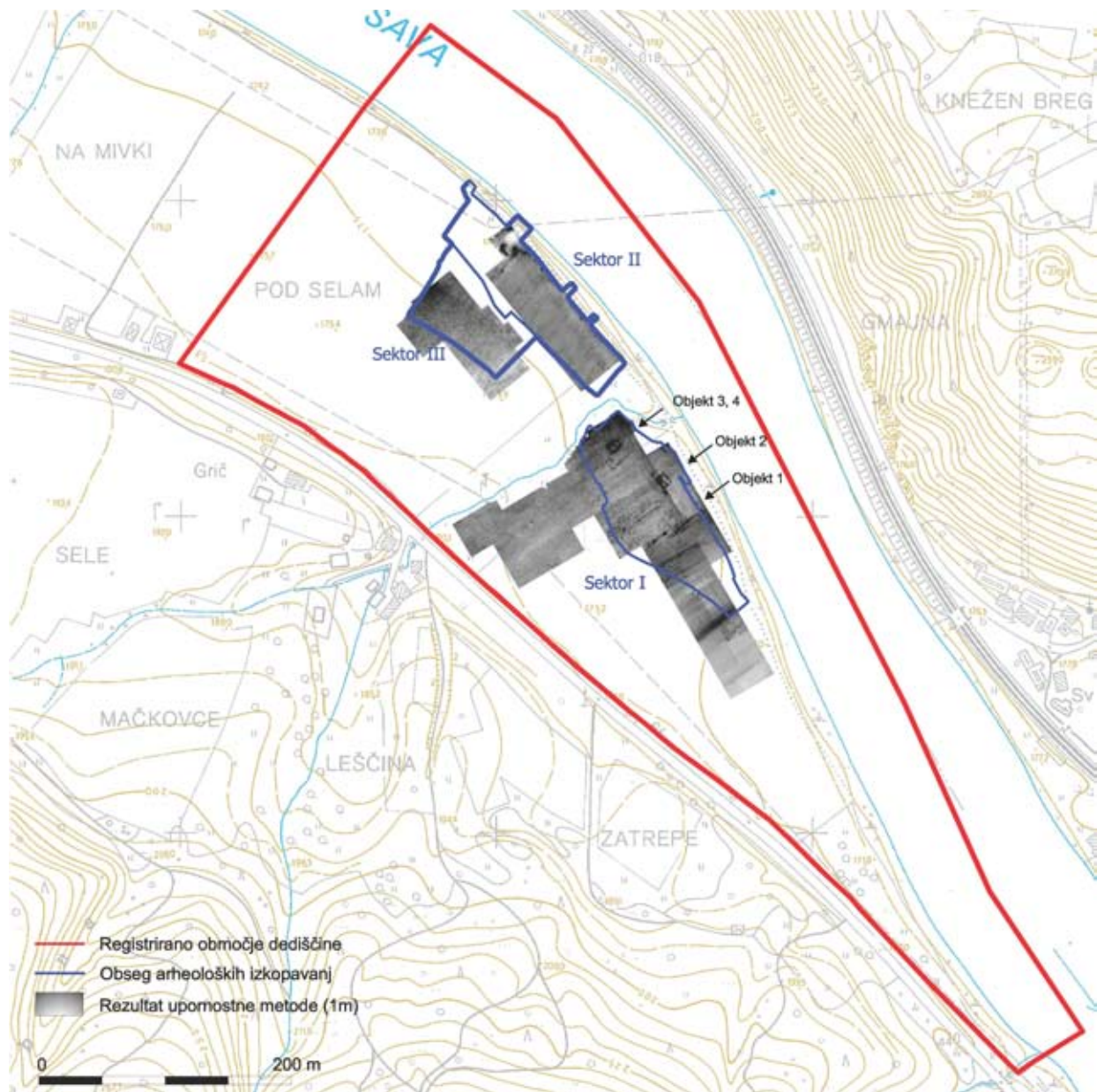
¹⁰ S pojmom standardna metoda je mišljena v arheologiji najbolj razširjena metoda elektrodnih dvojčkov z ločljivostjo (razmakom med meritvami) 1 m (glej Mušič 2000).

¹¹ Georadarska metoda (GPR-Ground Penetrating Radar) temelji na oddajanju visokofrekvenčnih elektromagnetnih valov preko oddajne antene (transmitter), usmerjene v tla, in zapisu časov in amplitud povratnih valov, odbitih od diskontinuitet (npr. arheoloških ostalin z različnimi električnimi lastnostmi od okoliškega sedimenta), ki jih registriramo s sprejemno anteno, t. i. receiver (glej Mušič 2000).

je jarek mlajši od objekta, bi lahko ostanek temelja SE 1165 nakazoval, da se je objekt nadaljeval še proti vzhodu, a je na tem mestu močno uničen.

Temelji SE 1060, SE 1061 in SE 1068 kažejo podobno gradnjo, s kamni postavljenimi z daljšo stranico na zunanje lice zidu. Večina temeljev zidov v objektu 1 je grajenih v tehniki suhozida. Redki temelji, pa še ti le na omejenem prostoru, kažejo znake gradnje z maltnim vezivom (taki so SE 1058, SE 1046 in SE 1061). Temelji so široki v povprečju 0,60 m, nekateri notranji celo le do 0,40 m, redki tudi do 0,75 m. Z izjemo zahodnega dela objekta so temelji sorazmerno plitvi. Kaže pa se naraščanje globine temeljev

proti zahodu. Tako npr. temelj za zid SE 1058 meri v globino na vzhodnem delu le 0,10–0,15 m, a že na zahodni strani tudi do 0,50 m. Najgloblji del objekta so temelji skrajnega zahodnega dela, ki so globoki tudi do 0,60 m. Pri tipu gradbenega materiala prevladujejo lomljenci iz apnenca, veliko je tudi rečnih oblic (*sl. 3*). Material za gradnjo so tako izbirali med prodišči Save in melišči savskih teras ter zaledja. Zanimiv je detajl vogala temeljev SE 1065 in SE 1041, ki je sestavljen iz ostrorobega grušča, za razliko od preostalega dela, ki je sestavljen iz oblic. Močnejše ruševine, katerih obseg je viden že na rezultatu geofizikalnih raziskav (glej *sl. 4, A*), smo dokumentirali na

Slika 2 Obseg raziskav na najdišču Log – Arheološko najdišče Groblje (EŠD 14741). / Extent of archeological research of the site Log – Arheološko najdišče Groblje (EŠD 14741).

južni in manjšo na severozahodni strani objekta (SE 1040). Razprostranjenost ruševin na južnem in zahodnem delu objekta sovпада z morfologijo terena, ki se spušča v omenjenih smereh, kjer se je po propadu in z nadaljnjim uničenjem pri oranju material tudi odlagal.

Najmanjši **objekt 2** v dolžino meri 15 m, v širino pa 9 m. Daljša stranica ima smer severozahod-jugovzhod. Osrednjemu dvoprostornemu delu je na severozahodni strani prizidan manjši pravokotni prostor. Proti zahodni strani, kamor se teren rahlo spušča, pa je bila dokumentirana še ruševinska plast (SE 1088).

Pri izkopavanjih sta bili dokumentirani dve fazi. Centralni del objekta predstavljajo temelji zidov SE 1100, SE 1101, SE 1188, SE 1089, SE 1254, SE 1186 in SE 1255 (*sl.* 5). Stiki le-teh so zvezni, dokumentirali smo jih kot en gradbeni poseg. Prečni temelj zidu SE 1101 deli prostor na dva podobna dela ($3,3 \times 8,1$ m), ki sta razdeljena na dva oz. tri manjše prostore. Jugozahodna prostora sta oba tlakovana v podobi tehniki kot v objektu 1, prodniki z estrihom (SE 1093, SE 1095 in SE 1194, SE 1195), a je tlak ponekod uničen. Zanimiva je poglobitev pod tlakom SE 1194, ki bi lahko predstavljala ostanke sistema hipokavsta. Na ostanke hipokavsta bi se lahko navezovala tudi nekatere jame na zahodni in severni strani objekta,

kurišče (SE 1216, SE 1217) v severnem prizidku in večje količine tubulov. Severni prizidek ($4,5 \times 4,2$ m) je zgrajen v ločenem posegu in se temeljev na svoji južni strani ne dotika. Temelji zidov objekta 2 so zidani pretežno ali iz lomljencev ali iz oblic, redko iz kombinacije obeh. Vsi temelji na zahodni strani in na sredini objekta so vezani z malto, na vzhodni strani malte ni. Vsi trije ostanki zidov zahodnega dela (SE 1100, SE 1101 in SE 1186) imajo dokumentirane temelje, ki niso vezani z malto. Širina obodnih zidov je okoli 0,80 m, prečnih pa 0,70–0,75 m. Globina temeljev osrednjega dela objekta je od 0,80–1 m, ti temelji so bili na tem najdišču tudi najgloblji. Vmesni zidovi so plitvi in ožji. Tudi severni prizidek ima ožje zidove (ok. 0,60 m), prav tako so temelji plitvejši, le med 0,25 in 0,47 m. Zidovi niso vezani z malto.

Objekt 3 je največji od dokumentiranih objektov v sklopu izkopavanj, saj meri v dolžino kar 36 m in v širino prav tako okoli 36 m. Usmeritev je sorazmerno podobna kot pri objektih 1 in 2, torej severozahod-jugovzhod. Objekt je bil deloma uničen s kasnejšo izgradnjo objekta 4, deloma pa zaradi delovanja Globoškega potoka (ostanki zidov so vidni tudi v strugi potoka). Dokumentirani sta bili najmanj dve fazi. V starejši fazi (objekt 3) je bil prostorsko bolj razgiban, ločimo lahko osrednji kvadratni pro-

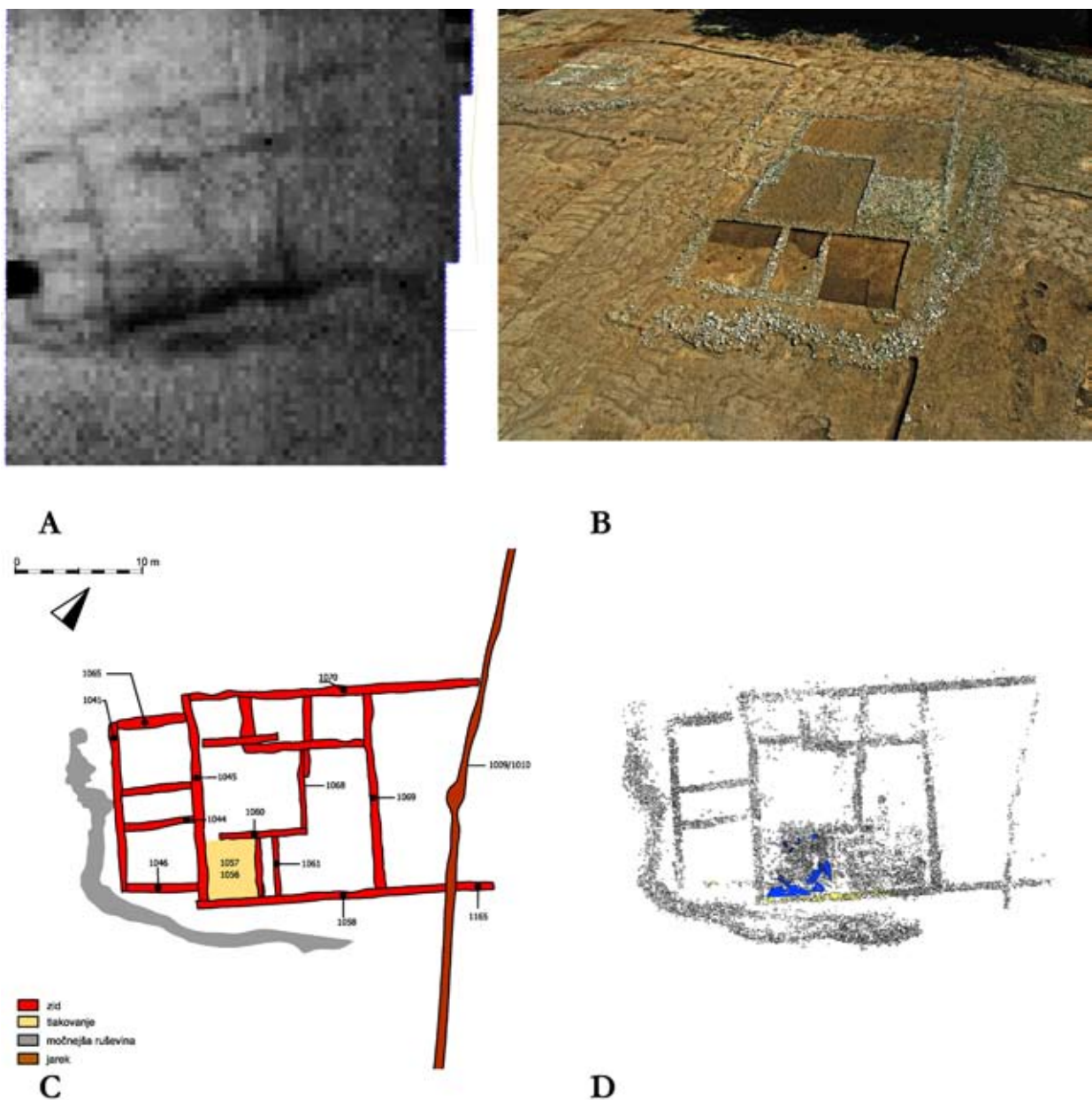

Slika 3 Jugozahodni vogal objekta 1 (SE 1346, 1341). / South-western corner of the structure 1 (SU 1346, 1341).

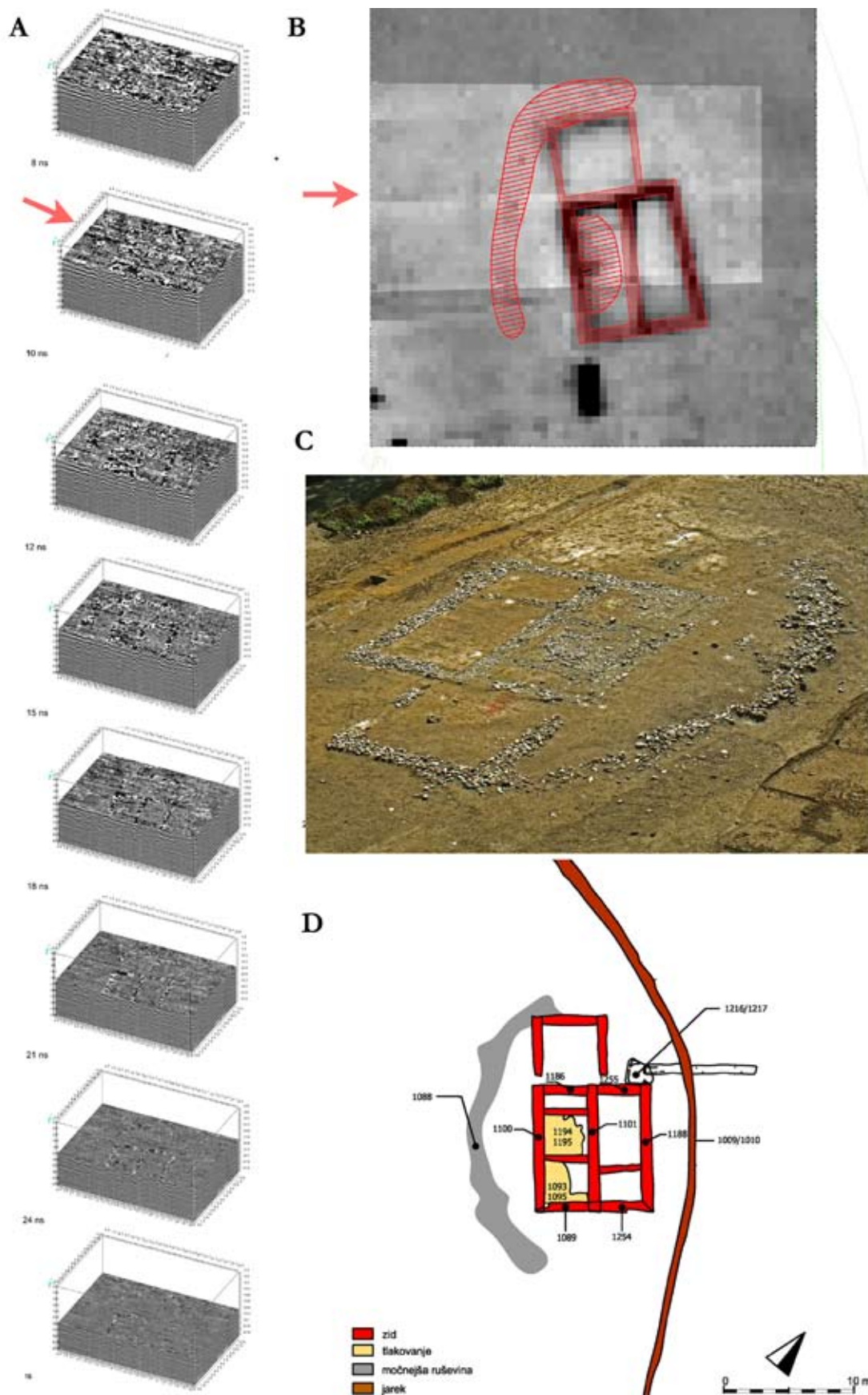
stor, manjši prostor ob zahodnem vogalu objekta ter temelj zidu, ki deli celoten objekt na dva dela in je bil z gradnjo objekta 4 delno uničen (SE 1227 = 1486 = 1487 = 1457 = 1300). Obodne temelje zidov bi lahko predstavljali temelji SE 1224 = 1262 in SE 1225, SE 1247 ter verjetno SE 1362. Zanimiv je tudi polkrožen zaključek vzhodnega vogala (SE 1299 in SE 1298), ki se potem pod ostrim kotom nadaljuje proti vzhodu in s temeljem SE 1300 tvori neke vrste vhodni del objekta (skupaj z SE 1245, SE 1246, SE 1299 in SE 1300). Večina zidov je slabo ohranjenih, z le eno ohranjeno plastjo kamenja, zato je težko go-

voriti o načinu gradnje, verjetno so najprej zgradili obodne zidove in vsak kvadratni prostor posebej. Izstopa globina temelja SE 1227, ki je globok do 0,40 m ob stiku z objektom 4. Nanj bi se lahko vezala tudi utrditev na južni strani zidu ob objektu 4 (SE 1528). Skrajni severni temelj zidu SE 1362 po usmeritvi izstopa iz okvirja objekta.

V sredini objekta smo dokumentirali kvadraten postament SE 1319, velikosti $2,30 \times 1,50$ m z jamami za stojke na vsakem vogalu. Okoli postamenta smo dokumentirali ruševino SE 1407. Širina temeljev se giblje med 0,70 in 0,75 m pri obodnih zidovih in

Slika 4 Objekt 1. Rezultat upornostne metode (A); fotografija objekta med izkopavanjem (B); načrt izkopavanj (C); risba objekta (D). / Structure 1. Result of resistivity method (A); photograph of the structure during the excavations (B); plan of the excavated structure (C); drawing (D).

Slika 5 Objekt 2. Georadarska metoda – horizontalni časovni rezi (A); rezultat upornostne metode (B) – svetleje je označen del viden pod A; fotografija objekta med izkopavanji (C); načrt izkopavanj (D). / Structure 2. GPR – horizontal slices (A); Result of resistivity method (B) – the lighter patch marks the extent of GPR shown in (A); photograph of the structure during the excavations (C); plan of the excavated structure (D).

okoli 0,60 m pri notranjih zidovih kvadratnih prostorov. Globina je približno 0,15–0,20 m, največ 0,30 m. Sestava temeljev zidov je podobna kot pri ostalih objektih, so iz apnenca in/ali prodnikov. Osrednji kvadratni prostor je sestavljen izključno iz prodnikov. Za razliko od objektov 1 in 2 objekt 3 nima izrazitejših ruševin zunaj svojih zidov, dokumentiranih pa je bilo več ruševin znotraj objekta, pri nekaterih lahko govorimo celo o dveh nivojih ruševin (*sl. 6*).

Tudi pri objektu 3 se je tloris večinoma razkril pri upornostni metodi, naknadno so bile na delu objekta izvedene tudi georadarske raziskave s površino 405 m² (*sl. 6: B* – osvetljeno in *sl. 6: A*), ki so pokazale, da gre za večfazen objekt.

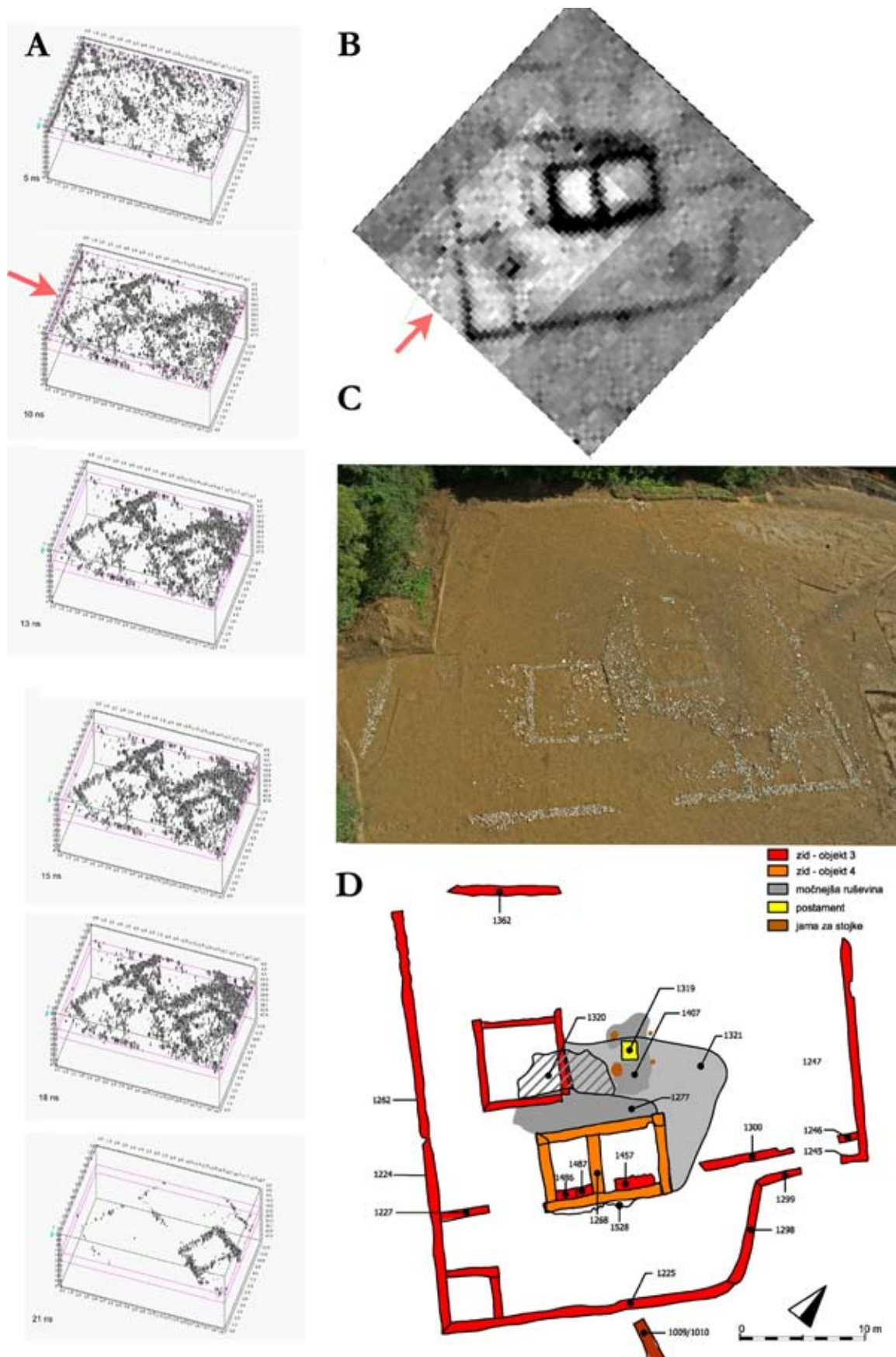
Objekt 4 se od ostalih objektov razlikuje predvsem po načinu gradnje. Ob gradnji je vsekakor posegel v spodaj ležeči objekt 3. Njegove dimenzije znašajo 10,20 × 6,30 m, usmerjenost daljše stranice objekta je severovzhod–jugozahod. Obodni zidovi tvorijo pravokotnik, ki ga prečni temelj zidu SE 1268 deli v dva dela. Dokumentirane so vsaj tri faze, ena od njih predstavlja izravnavo oz. osnovno hodno površino ob gradnji objekta 4, sestavlja pa jo meljasta glina. Zvezni stiki temeljev obodnih zidov pričajo o enkratnem gradbenem posegu, prečni zid se na obojnega nasloni. Temelji so v večji meri grajeni iz lomljencev in redko prodnikov, lica zidov so ponekod dobro ohranjena in nakazujejo na gradnjo, kjer so bili lomljenci z daljšimi stranicami postavljeni na rob zidu, notranjost pa so zapolnili z drobirjem (*sl. 8*). Vsi zidovi so vsaj v eni liniji vezani z dokaj močnim maltnim vezivom. Specifičnost gradnje objekta 4 se kaže tudi v tem, da se na južnem delu s temeljem zidu SE 1264 delno nasloni na temelj objekta 3 SE 1227 = 1486 ter delno na utrditev SE 1528. Širina zidov v objektu znaša od 0,85–1 m, globina je okrog 0,90 m. Številne sorazmeroma močne ruševine, ki smo jih ponekod dokumentirali celo v treh nivojih (SE 1277 in SE 1321), kažejo na močno gradnjo. V ruševinah smo odkrili tudi več odlomkov tegul in imbreksov, kar kaže na opečnato kritino (*sl. 7*).

Arhitekturni ostanki v sektorju I kažejo na 4 različno velike objekte, medtem ko objekte 1–3 lahko prištejemo k objektom naselbinske narave, pa je v

drugi antični fazi lokacija z izgradnjo objekta 4 najverjetneje dobila javni značaj. Tudi glede na novčne najdbe bi lahko rimskodobno fazo poselitve razdelili na najmanj dve fazi. Novčne najdbe po preliminarni analizi lahko datiramo v 1. in 2. stol. ter drugo polovico 3.¹² in v 4. stol., le redki so novci iz 3. stol. Vsekakor se večina novcev iz 4. stol. pojavlja v plasteh, ki pripadajo objektu 4, kar bi bile le še ena od potrditev za njegov kasnejši nastanek. V povezavi z aktivnostmi v objektu 4 smo v plasteh in ruševinah okoli objekta dokumentirali 11 odlomkov marmornih plošč, en odlomek z ostanki napisnega polja in en odlomek z ornametiranim linearnim robom. Plošče naj bi pripadale t. i. *tabuli ansati*, napisni tabli, ki naj bi kazala na javno funkcijo objekta 4, kar se bo bolje pokazalo po temeljiti obdelavi vseh najdb. Med najdbami, odkritimi v ruševinah in plasteh objekta 3 in 4, velja izpostaviti še srebrni obesek s stekleno modro jagodo, srebrno žličko, pripomočke za ribolov (trnek in harpuno) in svinčeno utež ter bronast obroček s pozlato. Odkriti so bili tudi železni trakovi, palice in bikove ter kozlove glavice, ki predstavljajo del kuhinjskega inventarja. Po analogijah naj bi tovrsten material pripadal kuhinjskim pripomočkom – žarom oz. ražnjem. Celoten žar je bil odkrit na Štalenski gori, iz Slovenije so znani iz Starega trga pri Slovenj Gradcu (Djura Jelenko 2004, 68).

Odkriti objekti imajo po stoletjih čiščenja njiv in odnašanja gradbenega materiala skromne ostanke, večinoma so bili ohranjeni le temelji zidov, mestoma so bili ohranjeni deli tlaka. Struktura zidov in temeljev kaže na dokaj enostavno gradnjo. Zidove objektov sestavljajo večinoma rečne oblice (*sl. 3*), na nekaterih mestih pa je zid sestavljen iz lomljencev na zunanjih licih zidov in drobirjem v notranjosti, vezanih z malto (*sl. 8*). Širina zidov oz. temeljev zunanjih zidov pri objektih 1 in 3 je ponavadi med 0,60–0,75 m, tudi tu so ohranjeni ostanki precej plitvi med 0,15–0,30 m, le na delih so ohranjeni do 0,50 m. Pri objektih 2 in 4 kažejo zunanji zidovi s širino med 0,80–1 m in ohranjeno globino med 0,80–1,10 m masivnejšo gradnjo. Pri objektu 2 to lahko povežemo z indici o

12 Za pregled novčnega zbira se zahvaljujemo R. Krempušu.

Slika 6 Objekta 3 in 4. Georadarska metoda – horizontalni časovni rezi (A); rezultat upornostne metode (B) – svetleje je označen izsek viden pod A; fotografija objektov med izkopavanji (C); načrt izkopavanj (D). / Structures 3 and 4. GPR – time slices (A); Result of resistivity method (B) – the lighter patch marks the extent of GPR shown in A; photograph of the structure during the excavations (C); plan of the excavated structure (D).

Slika 7 Ruševina (SE 1320) objekta 3. / Rubble (Context no. 1320) from structure 3.

obstoju hipokavsta in dejstvu, da je šlo za nadstropno stavbo.

Delno ohranjeno tlakovanje objektov 1 in 2 kaže osnovo iz rečnih oblic, na kateri leži estrih. Kljub močnemu uničenju najdišča z oranjem so se ohranile ob objektih posamezne koncentracije gradbenega materiala, predvsem v ruševinah objekta 1 in 2. Manj oziroma izredno malo ali močno fragmentiran je gradbeni material v ruševinah objekta 3, nekaj smo ga dokumentirali tudi v ruševinah objekta 4, a manj kot v objektu 1 in 2 (objekt 1 okrog 30 kg, objekt 2 pa kar 40 kg gradbenega materiala). Med gradbenim materialom močno prevladujejo tegule, prisotni so tudi tubuli v objektu 2 in nekaj tlakovcev.

Po načinu gradnje objektov 1 in 3 najdemo najbližje paralele v le tri kilometre oddaljenem najdišču iz Dolenjega Brezovega. Tudi tu lokacija nosi podoben toponim Grobelnica¹³ (enako tudi Šmarje – Grobelce¹⁴ (Lorger 1934; Lorger 1936; Thomas 1964, 344), tehnika gradnje zidov iz rečnih oblic in/ali iz lomljenecv apnenca je podobna (glej Vičič 1983, 288–289). Tu je bil odkrit tudi 0,60 m in 20 m dolg širok obodni zid, grajen iz oblic, 6,90 × 7,20 m velik objekt v sondi 3 pa je bil grajen v običajni tehniki, podobno kot naš objekt 4, to je iz lomljenecv na zunanjem licu in sre-

13 Za toponime vezane na najdišča rimskih vil glej Lubšina-Tušek 1981, 154.

14 Čeprav je tu način gradnje drugačen; na 0,80 m širokih temeljih so ležali 0,55 m široki zidovi iz obdelanih apnencev (Lorger 1936, 78). Obodni zid dimenzij 220,75 × 136,25 m je imel štiri ločene objekte, nekateri od njih so imeli dekorativno opremo (marmorni odlomki, odlomki stebrov) (Lorger 1936, 80).

Slika 8 Prečni zid (SE 1268) v objektu 4. / Partition wall (Context no. 1286) in structure 4.

dico zapolnjeno z drobirjem, pomešanim z malto in zdrobljeno opeko (Vičič 1983, 289). Najdišče je po drobnem gradivu datirano v drugo polovico 1. stol. in v 2. stol. n. š. (Vičič 1983, 293). Peter Petru je ob izkopavanjih ob gradnji hitre ceste (cesta bratstva in enotnosti) odkrival „neznatne“ temelje stavb, ki ga ne pojasni niti domnevna odstranitev zgornjega dela zidu z oranjem; zidove grajene iz drobljenega kamna, brez maltne (apnene) vezave, na primeru stavbnih ostankov iz Ribnice pri Jesenicah na Dolenjskem, kjer so v 24 m dolgem suhozidu vsake toliko vgrajeni kamniti podstavki, kaže na leseno gradnjo (Petru 1961, 194). S tovrstno razlago temeljev za lesene stavbe je na primeru Nevioduna odgovoril že P. Hitzinger (Hitzinger 1858, 49).

Objekt 1 ima vse tlorisne značilnosti bivanjskega objekta, skupaj z ostalimi „razpršenimi“ objekti kaže precej podobnosti z ostanki antičnih vil v rimskih provincah (Thomas 1980, 293; Thomas 1964; Gabler 2003, 236–239). Pri nas mu tlorisno še najbolj ustreza stavba B iz Slovenske Bistrice, ki jo opredeljujejo v t. i. panonski tip z osrednjim hodnikom (oz. dvoriščem) (Lubšina-Tušek 1981; Pahič, Jerman 1977, 262; Pahič 1976, 244). V omenjenih primerih gre sicer za večje podeželske vile z obsežnejšimi pose-

Slika 9 Sektor II. Pogled na grobljo SE 85, v ospredju SE 96, ki je del SE 85. / Sector II. View on rubble (Context no. 85), with Context no. 96 (part of Context no. 85) in front.

stvi, kjer je kompleks objektov in dvorišče ponavadi obdano z obodnim zidom. Solidneje grajen objekt 2 z ostanki hipokavsta ima prav tako značaj bivalnega objekta. Bivalni objekti podobnih skromnih dimenzij, sestavljeni iz osnovnih dveh celic s poddelitvami, včasih z vmesnimi hodniki ali vežami, so poznani na celotnem ozemlju jugozahodne Evrope (Smith 1997, 204–205, Fig. 57).

Geofizikalne raziskave na severnem delu raziskanega najdišča (v sektorju II in III) niso prinesla indicov o nadaljevanju stavbnih objektov, kar je sicer mogoče razložiti z okoliščinami izvedbe in s samo ohranjenostjo ostankov. Raziskava je bila izvedena po obilnem deževju tik pred izkopavanji, kar je precej poslabšalo potencial metode. Še najbolj vidne so bile anomalije, ki so bile posledica recentnih posegov oz. vkopov za sidrišča žičnatih vrvi nasada hmelja. Pri izkopavanjih so bile tu odkrite nestrukturirane velike groblje, ki so dokaj enakomerno razporejene po celotnem izkopnem polju. Ponavadi so plitve, iz ene plasti kamni-

tega groblja, pod njimi so bile dokumentirane jame, na južnem delu sektorja tudi več kurišč. Da bi groblje predstavljale ostanke zidane strukture, skorajda ni verjetno, saj se niso ohranili nobeni temelji ali vkopi zidov, pa tudi sledov lesenih struktur ni bilo. Možno je tudi, da so ostanki grobelj (največji SE 85 meri 150 m², *sl. 9*) služili kot utrditev za razne aktivnosti (Predan, Ravnik 2008, 32–34). Zaradi nižje lege so bolj izpostavljene poplavam Save, koluvialnim nanosom, kot tudi erozijskim dejavnikom Globoškega potočka, delno uničenje pa je verjetno sledilo tudi med leti 1980–1994, ko se je na teh zemljiščih prideloval hmelj.

Zaključek

Predhodne geofizikalne raziskave na območju predvidenih gradbenih posegov znotraj registriranega ar-

heološkega najdišča so pokazale obstoj naselbinskih ostankov, ki bi jih že na podlagi analogij tlorisov lahko datirali v rimski čas. Lokacija je stroki sicer kot rimskodobna znana od konca 80-ih let 20. stoletja, pri domačinih pa še precej dlje. Tekom izkopavanj smo dokumentirali razmeroma močno uničene temelje zidov različno velikih in razčlenjenih objektov (objekti 1–4) s pripadajočimi ruševinami in strukturami, ki so ustrezali tlorisni sliki rezultatov geofizikalnih raziskav. Slednje so pokazale vse tri skupine objektov, torej poleg podrobnega tlorisa objekta 1 in 2 tudi prezidavo objekta 3 v objekt 4. Kot se je kasneje izkazalo pri izkopavanjih, je bilo mogoče na tem najdišču dosledno korelirati tudi dele zidov vezanih z malto (in ne nujno globljih), z močnejšim signalom pri geofizikalnih raziskavah (npr. zunanji južni zidovi objekta 1, objekt 2, objekt 4). Pri močni linearni anomaliji na skrajnem južnem delu se je pokazalo, da gre resnično za premešan gradbeni material sekundarno deponiran na robu parcele oz. v jarku za odvodnjevanje, ki so na teh savskih ravninah pogosti. Medtem ko dveh struktur uporabljeni metodi nista zaznali in sicer steklarske peči (velikosti pr. 2 m²), odkrite 25 m južno od objekta 1, ter dveh jam za žganje apna ob objektu 2, kar pa bi verjetno dopolnil rezultat magnetne metode.

Vile ob Savi in Dravi (prav v trikotniku med Petovinom, Emono in Siscijo) so bile prve, ki so se pojavile v Panoniji. Najdbe nakazujejo njihov začetek v 1. stol. n. š., kamor postavljamo tudi prvo fazo objektov na našem najdišču. V tem času se tudi izoblikuje njihov tip primarno „gospodarskih“ vil, ki so sicer razvite, a ne razkošne, čeprav imajo nekatere tudi ogrevalne prostore, mozaike in drugo „luksuzno“ opremo (Percival 1976, 89). Višek tako kot drugje po Panoniji doživijo v 4. stoletju (Percival 1976, 90). Okolje v tem delu savske doline ne omogoča razvoja večjih kmetijskih posesti, je pa lokacija ugodna za poseli-

tev, kar nakazujejo tudi redke, s kasnejšo poselitvijo uničene, prazgodovinske najdbe. Ostanke objektov najdenih na ledini Groblje pri Logu je težko razložiti brez povezave z vodnim transportom po reki Savi, čeprav dolina v tem delu, poleg transporta, rudarskega in drugega proizvodnega dela, omogoča tudi poljedelstvo. Vse do začetka gradnje hidroelektrarn je le nekaj sto metrov višje stala čolnarska postaja s stoletno tradicijo (takrat Log št. 34). Tu je bila gostilna s prenočišči, kjer so se še po vojni ustavljali splavi na poti na Hrvaško in Srbijo (Železnik 1998, 306, sl. 93). Na istem mestu je bil tudi brod čez reko. V času cesarja Klavdija so ob reki Savi, ki je do takrat igrala prvenstveno vlogo v transportu, zgradili še cestno povezavo *Celeia–Neviodunum*. Po starejših domnevah naj bi rimska cesta v tem delu (med Zidanim Mostom in Brestanico, kjer cesta prečka reko Savo) potekala po levem bregu (Petru 1975, 11–12). To domnevno potrjuje tudi distribucija takrat znanih najdišč, ki so se koncentrirala na levem bregu. Raziskave zadnjih desetletij pa kažejo, da tudi prostor na desnem bregu ni nič bolj prazen, kvečjemu slabše raziskan. Po analogijah iz drugih delov rimskega imperija je večjo reko, kjer je topografija to dovoljevala, na obeh straneh spremljala cesta ali obrežne steze, ki so služile za vleko po toku navzgor, hkrati pa so pospešile razvoj naselij na rečnih terasah in pobočjih z rodovitno zemljo (Chevallier 1976, 199).

Nadaljnja obdelava gradiva z najdišča Groblje bo omogočila boljšo sliko življenja tovrstnih „zaselkov“, ki na eni strani kažejo poljedelski značaj, po drugi pa ne moremo zanemariti vprašanja njihove „sekundarne“ vloge ob dejstvu, da ležijo ob pomembni prometni poti.

Summary

In 2008 a Roman settlement complex and a putatively later shrine were excavated within the registered archaeological site of Log – Arheološko najdišče Groblje. A number of non-invasive and minimally invasive techniques were employed before the excavation in order to determine the precise extent of the remains within the area of the registered site. These included geophysical survey, the results of which are, together with preliminary excavation results, presented in this article. The site is located close to the river Sava, which served as an important navigable trade route from prehistoric times until the 20th century. Four buildings, a glass kiln and several field-clearance cairns composed of unstructured rubble with Roman period finds were excavated. Preliminary analysis of the results indicates the existence of two main phases dating to between the 1st and 4th century AD. The structure of the walls and foundations is indicative of a relatively simple type of construction. The walls of the buildings are largely composed of river cobbles (Fig. 3), although in some places the walls are composed of external quarrystone faces and rubble core bound with mortar (Fig. 8). The width of the walls or the foundations of the external walls is generally between 0.60 m and 0.75 m. The remains of these walls are extremely shallow surviving to a depth of 0.15 m to 0.30 m. However in limited areas they do survive to a height of 0.50 m. The exterior walls of buildings 2 and 4 with a width of between 0.80–1.00 m and a surviving height of between 0.80 cm and 1.10 m indicate more substantial structures, whilst the remains of a furnace and tubuli indicate the presence of under-floor central in Building 2. The second phase was characterised by the replacement of Building 3 by Building 4. This building contained 11 fragments of marble slabs, part of so-called *tabula ansata* (inscribed plates), which with the other finds indicate the public function of Building 4. The discovery of an altar dedicated to the eastern deity Cautopates in the adjacent Kamenca stream and local oral tradition, suggests that site is considerably larger than the excavated area. The analysis of the finds that will supply further information about the site itself is not yet complete, but it is already clear that the site cannot be explained without recourse to the fact that it is located beside a major navigable waterway and land route.

Literatura

- BAVEC, U. 1987, Log. – *Varstvo spomenikov* 29, 258–259.
- BAVEC, U. 2009, Rimljani ob veliki reki. – V: J. Peternel (ur.), *Ukročena lepota, Sava in njene zgodbe*. – Sevnica.
- BREŠČAK, D. 1990, Zloganje pri Škocjanu. – V: *Arheološka najdišča Dolenjske* (Posebna številka Arhea ob 100 letnici arheoloških raziskav v Novem mestu). – Ljubljana.
- CELIN, V. 2008, *Rečni transport v antiki. – Jugovzhodnoalpski prostor in Srednje Podonavje*. – Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo (diplomsko delo).
- CHEVALLIER, R. 1976, *Roman roads*. – London.
- CIGLENEČKI, S. 1971–1972, Dolenje Brezovo. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 125.
- CIGLENEČKI, S. 1971–1972, Blanca. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 115.
- CIGLENEČKI, S. 1971–1972, Rožno. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 149.
- CURK, I. 1969, Iz najstarejše zgodovine Sevnice. – *Kronika* 17, 139–140.
- DESCHMAN, C. 1888, *Die jungst aufgefundenen römischen Meilensteine, Mitteilungen der Zentral-Kommission* 16, CXXX.
- GABLER, D. 2003, Rural settlements in Pannonia. – V: B. Zsuzsa Kiss, *Hungarian archaeology at the turn of the millenium*, Budapest, 235–243.
- GASPARI, A. 2004, *Poročilo o podvodnem terenskem pregledu struge Save na območju bazena hidroelektrarne Boštanj*. – ZVKDS, OE Celje (neobjavljeno poročilo), Celje.
- GASPARI, A. 2006, Boštanj, Brestanica. – *Varstvo spomenikov* 42, 11–12.
- GASPARI, A. 2009, Dolina spodnje Save od prazgodovine do druge svetovne vojne. – V: J. Peternel (ur.), *Ukročena lepota, Sava in njene zgodbe*.
- GASPARI, A. in M. ERIČ 2004, *Poročilo o dopolnilnih zaščitnih raziskavah struge Save na območju bazena hidroelektrarne Boštanj*. – ZVKDS, OE Celje (neobjavljeno poročilo), Celje.
- GASPARI, A. in M. ERIČ 2005, *Poročilo o predhodnih arheoloških raziskavah na območju verige HE na spodnji Savi od Boštanja do državne meje – tretja in četrta faza. Podvodni pregled struge na območju akumulacijskih bazenov HE Blanca in Krško*. – ZVKDS, OE Ljubljana (neobjavljeno poročilo), Ljubljana.
- GROSMAN, D. 2004, *Predhodne zaščitne arheološke raziskave na območju verige HE na spodnji Savi. Preliminarno poročilo o posledicah prostorskih posegov na arheološko dediščino (prva faza)*. – ZVKDS, OE Ljubljana (neobjavljeno poročilo), Ljubljana.
- DJURA JELENKO, S. 2004, *Dr. Hans Winkler in njegov prispevek k arheologiji Mislinjske doline*. – Slovenj Gradec.
- KOSI, M. 1998, *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. – Ljubljana.
- LAHARNAR, B. 2007, *Poročilo o arheološkem sondiranju na najdišču Groblje na Logu pri Sevnici (dodatek)*. – ZVKDS, OE Celje (neobjavljeno poročilo), Ljubljana.
- LAHARNAR, B. in J. JERONČIČ 2007, *Poročilo o arheološkem sondiranju na najdišču Groblje na Logu pri Sevnici*. – ZVKDS, OE Celje (neobjavljeno poročilo), Ljubljana.

- LUBŠINA-TUŠEK, M. 1981, Tlorisna zasnova rimski vil v Sloveniji. – *ČZN* 52/2, 153–203.
- LUBŠINA-TUŠEK, M. 1996, Pregled najdišč rimskih vil in drugih podeželskih objektov v Sloveniji. – V: M. Guštin *et al.* (ur.), *Rimsko podeželje*, Ljubljana, 139–157.
- LORGER, F. 1934, Začasno poročilo o odkritju rimske vile v Grobelcah pri Šmarju pru Jelšah. – *ČZN* 29, 147–150.
- LORGER, F. 1936, Poročilo o izkopavanju rimske naselbine v Grobelcah pri Šmarju pru Jelšah. – *ČZN* 31, 77–82.
- MUŠIČ, B. 1997, Geofizika in varovanje kulturne dediščine. – *Varstvo spomenikov* 36, 59–72.
- PAHIČ, S. 1976, Poskusna izkopavanja rimske ceste v Slovenski Bistrici. – *Arheološki vestnik* 27.
- PERCIVAL, J. 1976, *The Roman Villa: an historical introduction*. – Berkeley, Los Angeles.
- PETRU, P. 1961, Podoba antičnega podeželja na Dolenjskem in v spodnjem Posavju v luči najdb na avtomobilski cesti. – *Dolenjski zbornik*, 193–202.
- PETRU, P. 1975, Topografija in historiat najdišča Vranje, – V: P. Petru in T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici*, Katalogi in monografije 12, Ljubljana.
- POLŠAK, A. 1998, Boštanj v zgodovini, 9–20.
- PREMERSTEIN, A. in S. RUTAR 1899, *Römische Strassen und Befestigungen in Krain*. – Wien.
- RAVNIK, M. in P. PREDAN 2008, *Poročilo o izkopavanjih na arheološkem najdišču Groblje na Logu pri Sevnici*. – PJP d.o.o. (neobjavljeno poročilo), Kranj.
- RIŽNAR, I. 2008, *Poročilo o geoloških razmerah na arheološkem najdišču Groblje*. Geološke ekspertize Igor Rižnar s.p. (neobjavljeno poročilo), Ljubljana.
- RUTAR, G. 2008, *Poročilo o geofizikalnih raziskavah na najdišču Groblje (Log pri Sevnici)*. – Arheotip d.o.o. (neobjavljeno poročilo), Ljubljana.
- SMITH, J. T. 1997, *Roman Villas, A Study in Social Structure*. – London, New York.
- ŠTRAJHAR, M., P. NOVAKOVIČ, T. VERBIČ in D. GROSMAN 2005, *Predhodne zaščitne arheološke raziskave na območju verige HE na spodnji Savi, Poročilo o posledicah prostorskih posegov na arheološko dediščino (druga faza)*. – ZVKDS, OE Ljubljana (neobjavljeno poročilo), Ljubljana.
- ŠTRAJHAR, M. in P. NOVAKOVIČ 2005, *Poročilo o predhodnih arheoloških raziskavah na območju verige HE na spodnji Savi od Boštanja do državne meje – Tretja faza (terenski pregled vplivnega območja načrtovanih posegov za HE Blanca)*. – ZVKDS, OE Ljubljana (neobjavljeno poročilo), Ljubljana.
- ŠAŠEL KOS, M. 1994, Savus and Adsalluta. – *Arheološki vestnik* 45, 99–122.
- ŠAŠEL KOS, M. 1999, *Pre-roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*. – Situla 38, Ljubljana.
- THOMAS EDIT, B. 1980, Villa settlements. – V: A. Lengyel in G. T. B. Radan (ur.), *The archaeology of roman Pannonia*, Budapest, 275–321.
- THOMAS EDIT, B. 1964, *Römischen Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen siedlungsgeschichte*. – Budapest.
- VIČIČ, B. 1983, Rimska villa rustica iz Dolnjega Brezovega pri Sevnici. – *Arheološki vestnik* 34, 288–297.
- ŽELEZNIK, A. 1998, Splavarjenje po Savi in promet. V: Železnik A. *et. al* (ur.), *Boštanj 800 let, Boštanj*, 187–190.

Prevod povzetka / Summary translated by: Phil Mason

Gašper Rutar
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska 40
SI-1000 Ljubljana
gasper.rutar@cpa-rs.si

Mateja Ravnik
Tica Sistem, d.o.o.
Planina 45
SI-6232 Planina
mateja_ravnik@yahoo.com

Pogled na Petovionsko arhitekturo – Gubčeva ulica, Ptuj

An overview of the architecture of Poetovio – Gubčeva ulica, Ptuj

Mojca Vomer Gojkovič

Izvleček: Na desnem bregu reke Drave, ob potoku Studenčnica se je v rimskem obdobju razvila stanovanjska četrt z bogatimi vilami, kamor sodi tudi stavba z devetimi prostori, odkrita ob arheoloških raziskavah leta 1997. Stavba je bila zgrajena že konec 1. in v začetku 2. stol., z različnimi prezidavami pa je bila uporabljana do konca 4. stol.

Ključne besede: Petoviona, rimska hiša, arhitektura, peč, zid, opeka, keramika, omet, freska

Abstract: A residential district with wealthy villas developed beside the Studenčnica stream on the right bank of the river Drava in the Roman period. One such building with nine separate living and working areas was discovered during archaeological excavations in 1997. The building was constructed at the end of the 1st century AD and at the beginning of the 2nd century AD. It continued in use through a variety of rebuilding phases until the end of the 4th century AD.

Key words: Poetovio, Roman house, architecture, kiln, wall, brick, pottery, plaster, frescoes

Skozi slikovito pokrajino med Halozami in Slovenskimi goricami, kjer teče nekoč plovna reka Drava, poteka že od prazgodovine pa vse do danes pomembna prometna žila, starodavna jantarna cesta. Tu, na obrobju Slovenskih goric ob strateško važnem prehodu čez reko Dravo, so se nastanile rimske legije. Naselbina ob legijskem taboru se je sčasoma razvila v mesto, ki je dobilo z osnovanjem kolonije *U. T. Poetovio* v času vladanja cesarja Trajana in s premestitvijo legij civilno upravo. Razširilo se je na obe strani reke Drave ter doživelo svoj največji razcvet v 2. in 3. stol. Petoviona z okolico je predstavljala od 1. do 5. stol. velik produkcijski center najrazličnejših obrti (Vomer Gojkovič 2003, 221–228; ista 2004, 86–89).

Na desnem bregu Drave, v bližini domnevnega rimskega tabora (Saria 1974, 225; Pahič 1996, 139) ob potoku Studenčnica, se je razvila stanovanjska četrt z bogatimi vilami (Vomer Gojkovič 2005, 204–207), kamor sodi tudi rimska hiša, odkrita ob arheoloških raziskavah leta 1997 (Vomer Gojkovič 1998, 17–23; ista 2001, 248; ista 2003, 224–226; ista 2005, 206). Pod humusno plastjo, debelo do 30 cm, so bile odkrite ostaline peči za žganje keramike in deli arhitek-

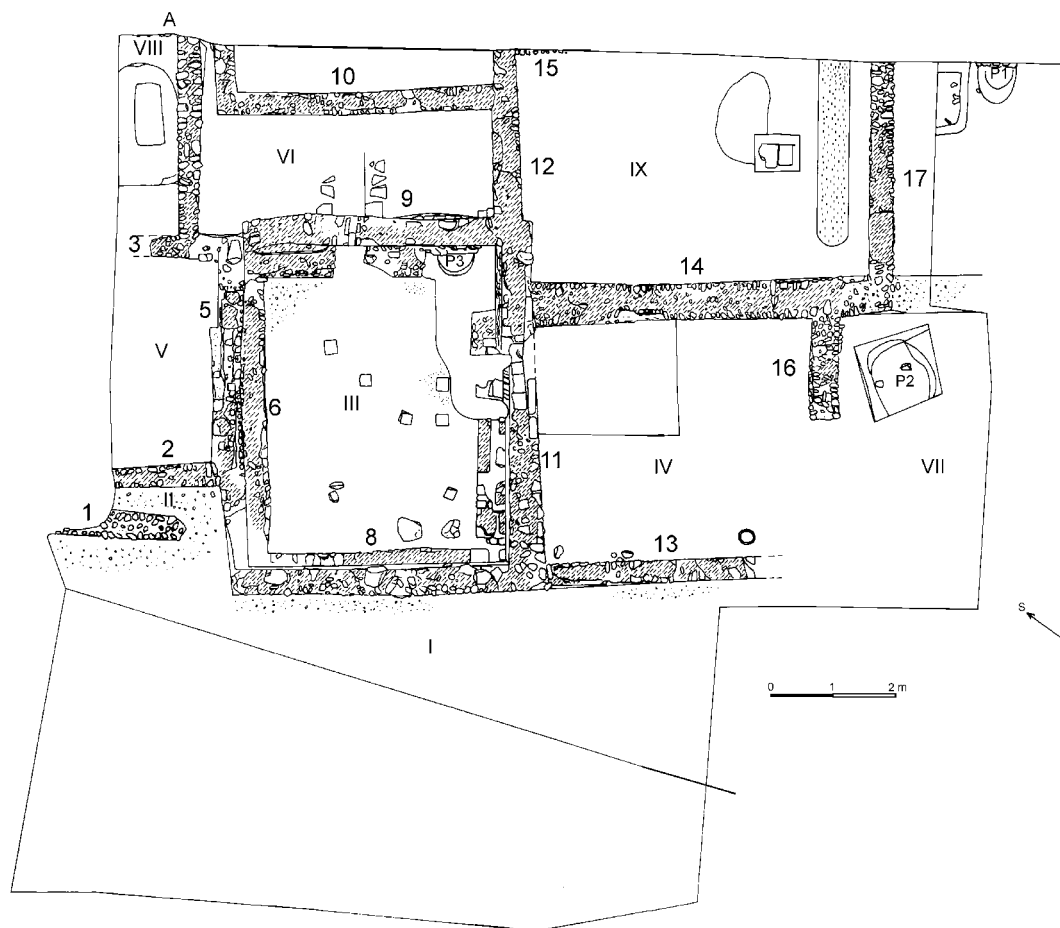
ture, temelji rimske stavbe, katere zadnja faza sega v pozno rimsko obdobje (*sl. 1*).¹

Teren se dviga proti vzhodu, na zahodni strani je bil poškodovan. Kulturna plast – ruševinska, mešana z opeko, kamenjem in keramiko – je bila po vsej površini in je segala do globine 80 cm, pod njo je bila približno 20–30 cm debela peščena plast.

Slika 1 Pogled na izkopavališče med izkopavanji l. 1997.

1 Zaščitna izkopavanja za gradnjo privatne hiše v Gubčevi ulici, na parc. št. 1086/2 k. o. Hajdina, marec 1997.

Slika 2 Tloris izkopavanj na parc. 1086/2 – Gubčeva ulica, 1997 (risba N. Uršič).

Takoj pod sedanjo površino so bile odkrite ostaline rimske arhitekture, stavba z devetimi prostori in s sedemnajstimi zidovi (sl. 2).

Zemeljski profil sever-jug (sl. 3: 4) je bil poln različnih plasti, ki so bile za zidom 10 v prostoru VI močnejše. Vidne so bile plasti rdeče zdrobljene opeke, plast žganine pa tudi rdečerjava plast (kot pri ožganih plasteh peči). Kulturna plast je bila precej debela. Nad njo je bila plast rjave zemlje, mešana s peskom, nato humus. Za zidom 15 je bilo plasti manj – humus, peščena rjava zemlja, ruševina, žganina, rjava ilovica. Peščena plast se je spustila v bližini zidu 17 do njega in se nato spet dvignila. Na koncu so bile v profilu vidne še ostaline peči.

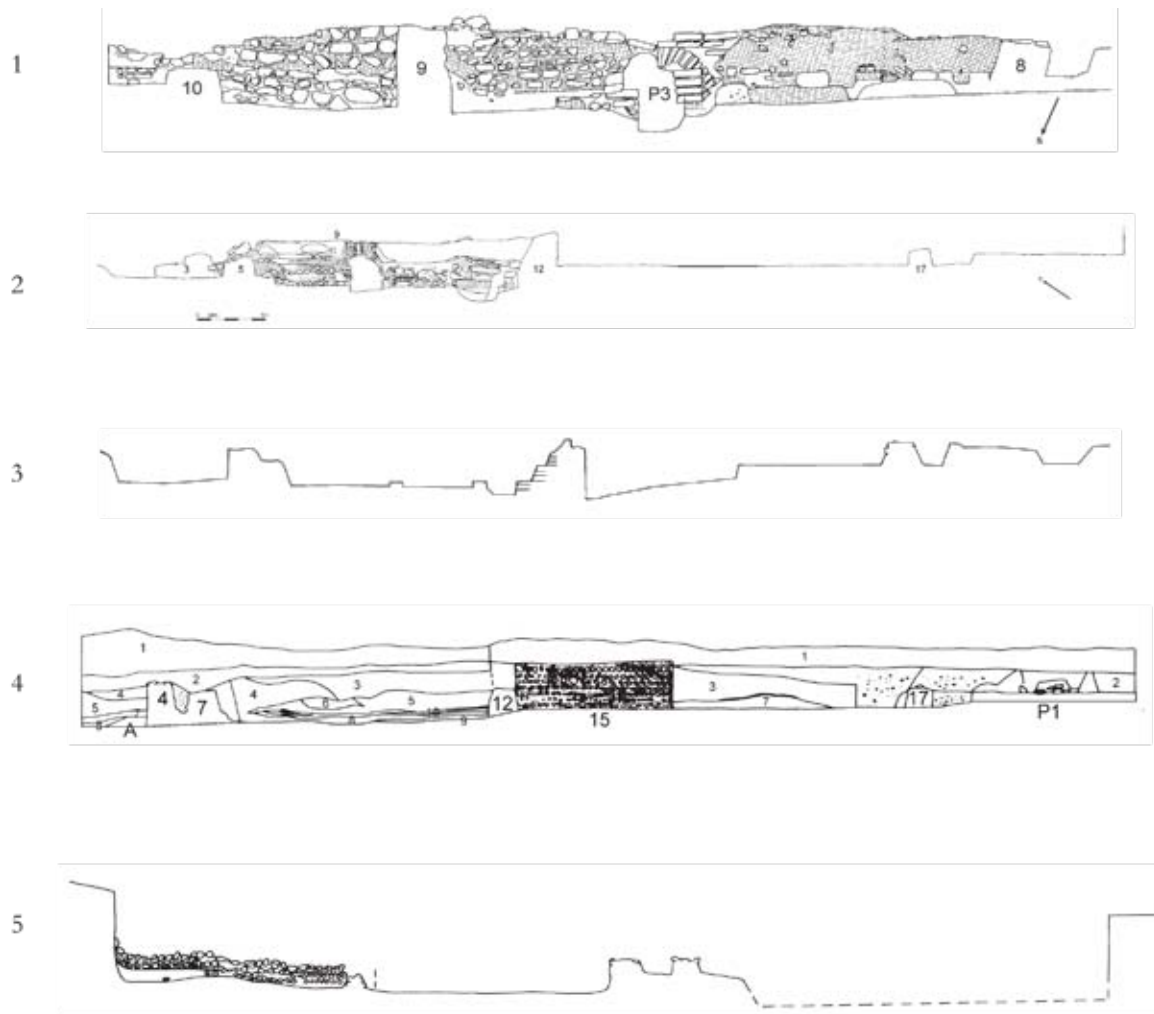
V zahodnem delu izkopavališča, kjer je bilo zemljišče že predhodno poškodovano, je bila na globini pribl. 40 cm v jugozahodnem delu debela plast keramike, ki je bila razbita vnesena v sloj sive mastne ilovice. Takšne jame so bile najdene pri pečeh v obrtniškem delu Petovione (Vomer Gojkovič 1993). Po vsej po-

vršini so bili v vseh plasteh še kosi amfor in druge, pogosto posebne oblike keramike ter deli tere sigilate. V južnem delu so bile najdene ostaline treh lončarskih peči, ki so bile zelo poškodovane. Okoli peči je bila na globini 40 cm debela plast zdrobljene keramike, pomešane s sivo mastno ilovico. Keramiko zastopajo oblike iz 1.–4. stol. (Vomer Gojkovič 1998, 17–23).

Ostaline rimske arhitekture so bile že tik pod rušo. Odkriti temelji rimske stavbe so bili postavljeni v rahlo proti vzhodu zamaknjeni osi sever-jug, približno 30° proti zahodu. Odkritih je bilo devet prostorov (I–IX). Med seboj so bili ločeni z zidovi, ki so bili grajeni iz rečnih oblic (sl. 3: 3, 5; sl. 4) v obliki ribje kosti in so nakazovali sledove večkratne prezidave (Vomer Gojkovič 2001, 245–253).

Prostor I je bil že prekopan. Na vzhodu je bil omejen z zidovi 1, 8 in 13.

Prostor II je zelo ozek del med zidoma 1 in 2 v severnem delu izkopa. Rjava ilovica je bila tu mešana

Slika 3 Severni profil zidov 12 in 11 s presekom G–H. 2: Prerez E–F in profil zida 9. 3: Prerez A–B čez zidove 5, 6 in 16 ter čez peči 3 in 2. 4: Vzhodni profil izkopavališča. 5: Prerez C–D in profil zida 4 (risba N. Uršič).

s kamenjem in z veliko rdeče barvanega ometa. V 40 cm širokem prostoru je bil po vsej površini nabit gramoz. V zidu 2, zgrajenem iz z apneno malto močno vezanih oblic v vsaj treh vrstah, so bili posamezni, redki kosi keramike – deli amfor. Na vzhodni strani je bil do globine pribl. 18 cm ohranjen prvi premaz – do tu so tudi velike oblice.

Prostor III je centralni; velik je bil 420×500 cm (daljša stranica je vzhod–zahod). Globina v prostoru III je bila 134 cm, v jugovzhodnem kotu je bila še luknja, globoka 150 cm. Prostor je bil zapolnjen z ruševinsko plastjo, ki se je z globino spreminjala. Zgornja plast rjave ilovice, debela 25 cm, je bila močno mešana s kamenjem, kosi opeke, drobnim peskom, živalskimi kostmi (kosti konja, goveda, svinje, perutnine) in ometom različnih barv. Proti globini se je

povečeval odstotek drobnega peska in malte. Pod to plastjo je bila 45 cm debela plast rdečerjave ilovice, mešana z zdrobljeno opeko, kamenjem ter z mnogo keramike različnih oblik (fragment oljenke, tudi spodnji del amfore) in del opeke z žigom *AD(IECTI)*. Pod njo je bilo v 20 cm debeli plasti rjave ilovice veliko kamenja, kosi opeke, drobn pesek, kosti in omet. Zelo veliko je bilo keramike, nekaj železnih žebeljev in kosi barvanega ometa. Plast je bila proti dnu vedno bolj peščena. Na globini okoli 90 cm so bili najdeni kosi barvanega ometa (rdeče, zeleno, rumeno, modro...). Vzhodno od sredine prostora je ležal večji kos ometa rdeče, modre, rumene barve (*sl. 5*). Kosi, ki so bili najdeni v bližini, kažejo na to, da je bila stena prekrita s freskami. Na globini 110 cm v zahodnem delu prostora III je bil najden zgornji del amfore.

Slika 4 Značilna gradnja zidov.

Prostor je bil omejen z zidovi 5/6, 8, 9 in 11. Zid 6, grajen je bil iz večjih oblic in lomljencev, je bil na severni strani spojen z zidom 5. Zgornja plast je bila iz močne apnene malte; estrih, med katerim so bili kosi opeke oz. keramike, je bil verjetno hodna površina stavbe pred zidom 5. Oba zida sta bila v zahodnem delu poškodovana.

Zid 8 je omejeval prostor III na zahodu. Na dvajset-centimetrski peti zidu so se poznali odtisi stebričkov, na katerih so bila tla. Zid je bil na notranji strani premazan s podlago za omet, na vrhu so bile sledi nove dozidave. Na zahodni strani je bila ob njem nabita podlaga iz gruščča.

Zid 9 je bil vzhodni zid prostora. V južnem delu je bil obok, zgrajen iz opeke podprt s stebrom. Zid je bil nagnjen proti vzhodu. Na zahodni strani zidu je bila vidna podlaga ometa: na rumeni podlagi je bila opečna plast, na katero je bila pritrjena freska. V bližini te stene je bilo najdeno največ fragmentov barvnega ometa. Zid je bil na južnem delu na notranji strani poškodovan (sl. 3: 2).

Zid 11 je južni zid prostora III. Grajen je bil iz večjih lomljencev, med katerimi so bile oblice, in je bil ometan. V zahodnem delu so bili tudi redki kosi opek. Dve odprtini v vzhodnem kotu kažeta na to, da je bil zid obit z deskami. V tem zidu je bila še ena obokana odprtina za kurjavo, grajena iz opek. V zidu so bili vdeleni podstavki za centralno napeljavo oz. za pritrnitev tal. Vzhodni del zidu je bil na severni strani ožgan, žganina je bila vidna še na južni strani zida 11. Na vrhu je bil poznejši omet (sl. 3: 1).

Stavba je bila grajena v več fazah. V severnem (6), vzhodnem (9) in južnem zidu (11) so bili oboki –

Slika 5 Omet, vzidan v poznejši zid.

odprtine za kanal. Prostor je bil ometan; najbolj je bilo to vidno na vzhodnem zidu 9, kjer je bil omet še pritrjen, na njem so bile zidne poslikave, očitno rastlinski ornament (zeleni listki na rdeči podlagi) (sl. 6). V zidovih so se, tudi kot gradbeni material, pojavile freske. Stavba je bila zgrajena na že prej porušeni pečeh. Zid 9 je bil ojačan s podporo; vzidan je bil v prostor peči, kar kaže ožgana ilovica oz. opečni premaz v njegovem južnem delu. Globina pred opečnim obokom je bila 125 cm. Zemlja se je tu razlikovala od vse ostale površine, bila je mešana s peskom in opeko, ilovice skoraj ni bilo. Jugovzhodni del prostora je bil tudi nekoliko nižji od ostalega, saj se je ta del ugreznil za nekaj centimetrov. V prostoru so bili ob južnem zidu 11, ki je bil tu po oboku zamaknjen bolj proti jugu, sledovi oz. ostaline hipokavsta; ohranjenih je bilo še nekaj opek v velikosti 18 × 18 cm, samo v enem primeru sta bili ohranjeni dve opeki stebrička. Ob straneh opečnih stebričkov ni bilo, tu so bili stebrički iz oblic ali lomljencev, med seboj vezanih z apneno malto. V severnem zidu 6, v severovzhodnem delu prostora, je bil del zidu zravnčan z apneno malto v ploščo, kjer so bila verjetno vrata. Zidovi (vsaj 5 in 9) so bili zgrajeni na zidovih starejše stavbe, te so uporabili tudi kot peto zidu, oziroma je na njih slonel estrih nad stebrički. Tla so bila pokrita s slabo izdelanim estrihom. Vzoredno z zahodnim in južnim zidom je bil viden kanal. Prostor je bil kurjen z dveh strani – z vzhoda in juga (sl. 7). Kurišče peči je bilo v prostoru VI.

Prostor IV je bil južno od prostora III, od katerega ga je ločil zid 11. Na zahodu je bil viden zelo poškodovan zid 13, na vzhodu zid 14 in na jugu zid 16.

Slika 6 *Fragmenti poslikanega ometa z rastlinskim motivom.*

Zid 14 je bil pripet na zid 11 in je potekal po vsem terenu do konca izkopa. Zidan je bil iz oblic, pod katerimi je bila peščena plast, ki se je močno krušila. Pod njo so bili lomljenci, nato spet oblice. Stranske oblice so bile grajene v sistemu ribje kosti, v sredino so bile oblice nametane v peščeno plast in nato prekrite z apneno malto, ki je bila v zgornjih slojih pogostejša (v delu zida, kjer so ohranjene do tri zgornje plasti oblic). Zid je bil precej globok pri zidu 11 (50 cm v globino) in širok 70 cm. Naprej od stika z zidom 17 je bil zid poškodovan, zelo peščen in kot njegovi temelji grajen v suhi zidavi nabitega gramoza.

Prostor je bil zapolnjen z rjavo ilovico, mešano s kosi opeke, s kamenjem in s keramiko. Pod njo je bila rdečerjava ilovica, ki je bila močno mešana z zdrobljeno opeko, kosi opeke in kamni. Vmes je bilo nekaj kosov keramike. Pred obokom se je pokazala plast žganine zaradi kurišča. Žganina in kosi opeke ter nekaj kamnov so se vlekli po celotnem prostoru. Ob zahodnem zidu 13 je segala plast ometa še 100 cm v prostor. V tej plasti je bil odkrit v južnem kotu na globini 120 cm pokrit lonec, v katerem so bile tri reliefne volutne oljenke in bronast novc (Vomer Gojkovič 1998, 18–21; ista 2001, 248; ista 2003, 224–226; ista 2005, 206; ista 2008). Okoli lonca je bila rjava ilovica, mešana z drobnim kamenjem, drobcu opeke in z veliko ometa.

Prostor V je mejil na prostor II in je bil poškodovan zaradi poznejšega vkopa. Omejen je bil z zidovi 2, 5 in 3. Zid 5 je bil grajen na oz. ob zidu 6. Bil je iz drobnih oblic v vsaj petih vrstah v obliki ribje kosti. Med seboj so bile vezane z apneno malto, med katero

Slika 7 *Prostor III.*

so bili kosi poslikanega ometa, nekaj je bilo tudi kosov keramike (deli amfor). V vzhodnem kotu je bila 80 cm dolga ploščad (vrata?). Zid je bil ohranjen v dolžino 410 cm in v širino do 50 cm.

V prostoru V je bila do globine 80 cm plast rjave mastne ilovice, mešana s kosi opeke, kamenjem, keramike ni bilo veliko. Na zahodni strani je bila zemlja do globine 110 cm zelo peščena, na vzhodni pa ilovnata in bolj mešana s kosi opeke, tudi s kamenjem. Večina keramike iz tega prostora je bila najdena v vzhodnem delu prostora.

Prostor VI je ležal južno od prostora III, od katerega ga je na zahodu ločil zid 9, na vzhodu je bil omejen z zidom 4, na jugu pa z zidom 12. V prostoru sta bila še zid 7 in 10, za katerim je bila plast rjave ilovice. Zid 7 je bil grajen iz oblic, zdrobljene keramike (amfore), močne malte. Na vrhu je bila nova plast bele malte, v katero so bili vzdani večji lomljenci. Podobno je bil zidan zid 10, vendar brez zgornje bele malte z lomljenci. Pod plastjo oblic so bile zdrobljene opeke, ki so zapolnile poglobljen prostor starejših peči. Zid 12, grajen iz oblic, je bil premazan z ometom.

Plast v prostoru VI je bila rdečerjava ilovica, mešana s kosi opeke, kamenjem, keramike tu ni bilo veliko. Prostor je bil kuriščni del, zato je v celem prostoru veliko žganine, tudi zdrobljene opeke in večjih kamnov. Prostor je bil raziskan do globine 135 cm. Rdečerjava ilovica je bila močno mešana s kosi opeke, kamenjem, zdrobljeno opeko, veliko je bilo tudi keramike. V vzhodnem delu tega prostora se je pojavil na globini 100 cm zid 10. Za tem zidom je bila ilovica bolj mastna, rjava, zdrobljene opeke ni bilo

več opaziti. Plast za zidom 10 je bila rumenorjava ilovica, mešana s kamenjem (drobnejše), redkejši so bili tudi kosi opeke.

Prostor VII se je nadaljeval še južno od prostora IV, od katerega ga je na severni strani ločil zid 16. V prostoru sta bili dve skoraj uničeni lončarski peči. Prostor je bil raziskan do globine 120 cm; obsegal je ves del, kjer so bile peči, čeprav je bil omejen s sledovi podaljšanega zidu 14. Zidovi hiše so bili očitno poškodovani in prekinjeni. V zahodnem profilu je bil viden še zid B, ki se je navezoval na ostalo stavbo.

V južnem delu izkopavališča sta bili dve peči. To so pravzaprav le še sledovi peči, saj od njih ni ostalo skoraj nič – le dno in majhen del konstrukcije.

Od peči 1 je ostalo samo opečno dno in nekaj zidakov v profilu sever–jug. Plast ob njej je bila polna žganine.

Peč 2 je bila med zidovoma 13 in 14. Vidni so bili le spodnji del peči in del oboka. Ni bila ohranjena v celoti, je bila pa na nižjem nivoju kot zidovi v bližini. Prostor VIII ni bil v celoti raziskan. Na vzhodni strani je bil v profilu viden zid A iz rečnih oblic, na zahodu je bil omejen z zidom 3 in na jugu z zidom 4.

V prostoru je bil na globini 100 cm iz malte zidan zidec (10–15 cm širok) oz. apnenčast obod s pravokotno luknjo v sredini, katere namembnost še ni ugotovljena. Celotna dolžina je bila 200 cm, širina 100 cm; velikost pravokotne jame je bila 100 × 44 cm. Na zahodni strani je bil obod širši in je meril 65 cm, prav tako na severu, meril je 35 cm do profila.

Prostor IX je bil vzhodno od prostora IV in južno od prostora VI. Omejen je bil na severu z zidom 12, na zahodu z zidom 14, na jugu z zidom 17, v vzhodnem profilu pa je bil viden zid 14 že na globini 32 cm. Ob zidu 11 je bila plast mešana z žganino, prav tako v delu ob opečnatem platoju, ki je bil v sredini, že v južnem delu prostora. Ob zidu 14 se je pojavila večja gostota ometa. Poznejši vkop je bil v južnem delu prostora in je bil širok 50 cm.

Po vsem prostoru je bila nabita mešana ilovica. V sredini prostora so bile še ostaline peči 4 – v nabiti rumenorjavi ilovici sta bili še dve veliki opeki.

Rjava ilovica, ki je bila ob zidu bolj mešana z ometom, drugače pa so bili v njej drobni kamni, redki

kosi opeke, je segala do rumenorjave ilovice na globini 90 cm. Keramike je bilo tu zelo malo.

Najdbe

V vseh prostorih je bilo po vsej površini v vseh plasteh še mnogo keramike različnih oblik, fragmenti oljenk, tudi kosi amfor, deli ter sigilate in drugih, tudi posebnih oblik, kalupi ter deli opek. Keramiko zastopajo oblike iz 1. do 4. stol.

V prostoru IV je bil odkrit v južnem kotu na globini 120 cm pokrit lonec, v katerem so bile tri reliefne volutne oljenke in bronast novc (Vomer Gojkovič 2008). Temnosiv lonec je bil pokrit z rdečeoranžnim pokrovom, ki je padel v notranjost. V loncu (*t. 1*) so bile naložene tri oljenke in novc, na dnu je bila žganina brez kosti in jajčne lupine. Volutne oljenke (*t. 2: 1–3*) so imele različne reliefe: posoda izobilja, deček z inštrumentom, storž (?) (Vomer Gojkovič 1998, 18–21; ista 2001, 248; ista 2003, 224–226; ista 2005, 206). Volutne oljenke z zaokroženim noskom tipa Loeschcke IV izvirajo iz Italije (Fischbach 1896, 1, Taf. V, 305; VI, 341; VII, 356; Curk 1976, 44, 94, T. 18, 8; Istenič 2000, 161, T. 103, 3). Datirane so v obdobje od Tiberija do konca 1. stol. Glede na keramiko so te oljenke najverjetneje uvožene iz Italije. Volutne oljenke tipa Loeschcke V so iz druge in tretje četrtine 1. stol., njihov izvor je v Italiji. Najdba je iz konca 1. stol.

1 Lonec (inv. št. 97BH002/1); dobro prečiščena glina, temnosivo žgana keramika; višina 29,8 cm, premer ustja 21 cm, premer dna 11 cm.

2 Pokrov, keramika (inv. št. 97BH002/2); dobro prečiščena glina, oranžno žgana keramika; premer 22,3 cm, višina 5,8 cm.

3 Oljenka, keramika (Vomer Gojkovič, Žižek 2008, 123, kat. št. 126) (inv. št. 97BH002/3) (*sl. 8*); dobro prečiščena glina, oranžno žgana keramika, z rdečim premazom; dolžina 9,3 cm, širina 6,6 cm, višina 2,3 cm. Na volutni oljenki je relief z upodobitvijo golega mladeniča, ki je obrnjen v desno, desno nogo ima pomaknjeno naprej, v rokah pa drži glasbilo.

Slika 8 Oljenka z motivom dečka s piščaljo.

Slika 10 Oljenka z motivom posode izobilja.

Slika 9 Oljenka z motivom storžja.

4 Oljenka, keramika (inv. št. 97BH002/4) (sl. 9); dobro prečiščena glina, oranžno žgana keramika, z rdečim premazom; dolžina 8,5 cm, širina 6,5 cm, višina 2,3 cm. Na volutni oljenki je relief z upodobitvijo (storž?).

5 Oljenka, keramika (inv. št. 97BH002/5) (sl. 10); dobro prečiščena glina, oranžno žgana keramika, z rdečim premazom; dolžina 9 cm, širina 6,6 cm, višina 2,3 cm. Na volutni oljenki je relief z upodobitvijo posode izobilja.

Fragmenti stekla so pripadali različnim oblikam in so bili najdeni v prostorih IV, VI, VII in IX v globini med 80 do 100 cm.

Najdeni so bili tudi fragmenti bronca (bronasta ploščica, bronasta tanka igla, bronast srčast ročaj in bronasta igla z odlomljenim ušesom) in nekaj bronastih novcev (v zidu 9 in zidu 11, prostoru VI in prostoru VII ter ob zidu 12).

Predmete iz železa predstavljajo predvsem žebliji in polovica železnega obročka, ki je bil najden ob loncu z oljenkami.

Notranja oprema in stenski omet

Križišče pomembnih vodnih in cestnih poti je gotovo vplivalo na razvoj mesta. Ugodna lega ob glavni prometni cesti, že v prazgodovini znani jantarski poti, ki je vodila od Baltika do Jadranskega morja, je nudila Petovionci tudi možnost za trgovanje z uvoženimi polizdelki in izdelki z vzhoda in zahoda, njihovo dodelavo in trgovanje z lastnimi proizvodi. Tudi reka Drava je bila v tem času plovna in je mesto povezovala s kraji navzgor in navzdol (Vomer Gojkovič 2004, 86–89).

Urbanizacija mestne površine je določala tudi način gradnje stanovanjskih, poslovnih in javnih zgradb

(Vitruvius, I, 5–7). V Petovioni so se postopno ali istočasno samostojno oblikovale posamezne mestne četrti (Vomer Gojkovič 2003, 221–228), ki so se med seboj razlikovale: trgovska ali poslovna – Vicus Fortunae v bližini legijskega tabora na Hajdini, od tu se je potem proti reki širila stanovanjska četrt, namenjena stanovanjem premožnejših meščanov z bogatimi vilami (Vomer Gojkovič 2001; ista 2005), med katerimi so se že pojavljale posamezne obrtniške delavnice in svetišča. vzdolž levega brega reke je bila upravno-pravna četrt. Javne zgradbe, poslovni in prodajni prostori z gostišči so bili razvrščeni ob forumu. Tu je bilo tudi kopališče, terme. Veliki stanovanjski bloki so bili grajeni za več družin ali pa za eno gospodinjstvo s pripadajočimi prostori za gospodarsko ali obrtniško dejavnost ter za delovno silo. V rimskem času je bila Petoviona upravni center, v katerem so imeli sedež carina, arhiv in urad za davek. Ti centri so pogojevali razvoj obrti v mestu, ki se je razraščalo tudi s pomočjo trgovine. Obrtniška četrt, razdeljena na velike insule z obrtniškimi delavnicami, se je razvila naprej ob glavni cesti od Celeje do Savarije. Ta del mesta je bil namenjen stanovanjskim blokom srednjega in nižjega sloja: trgovcem, obrtnikom in poljedelcem; delavnice so bile prislonjene ob stanovanja. V Petovioni so izpričane različne obrtniške delavnice s tradicijo še izpred rimskega obdobja. Med najpomembnejšimi so bile lončarsko-opekarske delavnice (Vomer Gojkovič 1993, 449–480); te so proizvajale ogromno količino lončenine in opeke, ki je zadostovala tudi za potrebe v sosednjih mestih in provincah. Prav tako je pripomoglo najdišče marmorja na Pohorju, ki so ga obdelovali v Petovioni, k velikemu bogastvu tega rimskega provincialnega mesta. V petovionskih klesarskih delavnicah so izdelovali tipične izdelke, ki so jih nato prevažali po Dravi navzdol (Djurić 2004, 150–167). Priseljeni kolonisti, uradniki, potujoči trgovci in občasno nastanjena vojska so močno vplivali na način bivanja. V vsakdanje življenje so uvedli novotarije, ki so bile v navadi v takratnem civiliziranem svetu. S seboj so prinesli italske vplive, kar dokazujejo številni predmeti iz naselbinskih plasti in iz grobov (Vomer Gojkovič 1996, 229–312; Istenič 1999; ista 2000).

Od namembnosti stavbe je bila odvisna tudi njena opremljenost. Stanovanjski prostori so bili skoraj prazni. Sprejemnice, dnevne sobe in jedilnice so bile opremljene z najnujnejšim pohištvo; omare in skrinje so bile v garderobam namenjenih sobah. Prostori so bili okrašeni z mozaičnimi podi in s stenami, poslikanimi s predstavami, ki so bile prilagojene času, okusu in modi. Na motive so vplivale tudi zahteve in naročila bogate družbe, ki ji je bila glavna skrb materialna blaginja in osebno udobje.

Rimljani so se omejili pri slikanju notranjosti prostorov v glavnem na slikanje sten. Nekaj stropnega slikarstva je znanega iz Emone (Plesničar Gec 1973, 9–10, 15–17; ista 1998a, 192–201, 204, 214). V severnih krajih imperija so ostre in vlažne zime terjale čim bolj zaprte prostore; večina stropov je bila sestavljena iz navadne odprte konstrukcije iz lesenih brun.

Motivi rimskega stenskega slikarstva, nekateri ornament in kompozicije, se ponavljajo na širšem območju. Sklepamo lahko, da so poslikave izdelovali potujoči mojstri. S seboj so nosili vzorce, ki jih je lahko naročnik izbiral in so bili v skladu s takratno modo. Tako si lahko razlagamo povsem enake ornamente v Panoniji, Noriku, Britaniji ter povsod po imperiju. Kvaliteta poslikave je bila odvisna tudi od predhodne obdelave poslikane površine. Večina fresk na območju Slovenije je izdelana iz treh plasti, površina fresk je v prvih dveh stoletjih še glajena, kar daje steni visok sijaj; šele pozneje, v pozni antiki v 4. in 5. stoletju, se ta način opušča.

Omet

Omet je bil najden v različnih plasteh v prostorih II, III, IV in V na različnih višinah. Bil je različno barvan, največ kosov je v pompejansko rdeči in oker barvi. Pojavljajo se tudi različni motivi: črte, pasovi, rastlinski ornament in figuralika.

Prostor II

1 Sedem fragmentov poslikanega ometa (fresk), sestavljena iz več plasti. Velikost: širina ohranjene poslikave 10,6 cm, višina ohranjene poslikave 9,2 cm.

Sestava: osnovni omet, siv grob omet, v katerem so sledovi vtisnjenih vej, siv fini omet, nametan v več plasteh, tanka bela fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: spodnji ali stropni rob je poslikan s temno rdečo osnovno barvo, ki preko oker, mešane z rdečo, prehaja v rdečo poslikavo.

2 Več fragmentov poslikanega ometa (fresk). Velikost največjega fragmenta: širina poslikave 11,5 cm, višina poslikave 10 cm. Sestava: osnovni omet, siv grob omet, v katerem so sledovi vtisnjenih vej, siv fini omet, nametan v več plasteh, tanka bela fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: na osnovno rdečo poslikavo je prskana – pošpricana rdeča barva.

Prostor III

Na zidovih prostora III so bile ponekod vidne še ostaline podometa in barvanega ometa. V tem prostoru je bilo tudi največ kosov ometa v plasteh, ki so zapolnile prostor.

1 Fragmenti stenske poslikave (freske) (*t. 4: 6*). Velikost najbolj ohranjenega fragmenta: širina poslikave 10,2 cm, višina poslikave 7,1 cm. Sestava: osnovni omet, siv grob omet, v katerem so sledovi vtisnjenih vej, siv fini omet z drobnim peskom, nametan v več plasteh, tanka belooker do rumenooker fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: na oker podlagi je naslikana široka bordura, sestavljena iz s črno in sivo barvo obrobljenih zelenih in modrozelenih cvetličnih vejic. Datacija: konec 1. ali začetek 2. stol.

2 Fragment stenske poslikave (freske) (*t. 4: 3*). Ohranjena velikost: širina poslikave 9,9 cm, višina poslikave 7,8 cm. Sestava: siv fini omet z drobnim peskom, tanka bela fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: na vijoličasto modri oz. vijoličasti podlagi so iz istega kota naslikani beli do svetlomodri peclji z rdečimi cvetovi.

3 Fragment stenske kotne poslikave (freske) (*t. 3: 2*). Ohranjena velikost: širina poslikave 13,6 cm, višina poslikave 12,3 cm. Sestava: siv grob omet, v katerem so sledovi vtisnjenih vej, siv fini omet z drobnim peskom, tanka bela fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: osnovna barva stene je oker, ki predstavlja 3,5 cm širok kotni predel pasu, s 5 mm široko belo obrobo na obeh straneh; na zunanji strani je na osno-

vo nanese črna barva, na notranji pa rdeča; skozi kot poteka z belo barvo naslikan rastlinski motiv. Datacija: prva pol. 2. stol.

4 Fragment stenske poslikave (freske) (*t. 3: 5*). Ohranjena velikost: širina poslikave 6,8 cm, višina poslikave 4 cm. Sestava: osnovni omet, siv grob omet, v katerem so sledovi vtisnjenih vej, siv fini omet z drobnim peskom, nametan v več plasteh, tanka svetla fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: na beli osnovi so rdeče vijuge, med katerimi so roza, rumeno, oker in belo barvana polja s 5 mm široko sivo obrobo in črno ploskvijo na drugi strani.

5 Fragment stenske poslikave (freske) (*t. 3: 6*). Velikost fragmenta: širina poslikave 14,8 cm, višina poslikave 10,6 cm. Sestava: siv grob omet, siv fini omet z drobnim peskom, tanka bela fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: na beli osnovi je motiv različno debelih črt svetlo rumene, zlate, oker in rjave barve.

Kosi ometa so v poznejših prezidavah rabili kot gradbeni material. Takšen je bil zid 5 prostora V, ki je bil grajen na oz. ob zidu 6. V zidu 5 so bile uporabljene kot gradbeni material freske, ki so bile različnih barv – od bele, rumene, zelene do modre in rdeče. Bile so del prvotnega zida in so bile vzdane pozneje kot polnilni oziroma gradbeni material (*sl. 11*).

Med njimi so bili kosi rdečega ometa z belo črto, kombinacijo rdečega s črnim, kotna poslikava ter nekaj kosov malte. Kosi, ki so bili najdeni v istem zidu, so verjetno del istega motiva, predvsem rdeče črte na svetli podlagi.

Slika 11 Zidovi rimske arhitekture s fragmenti poslikanega ometa.

1 Fragment stenske poslikave (freske) (*t. 3: 1*). Velikost fragmenta: širina poslikave 11,7 cm, višina poslikave 14 cm. Sestava: osnovni omet, siv grob omet, v katerem so sledovi vtisnjenih vej, siv fini omet z drobnim peskom, nametan v več plasteh, tanka bela fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: preko modre barve, v kateri so rdeče pike, je poševna 1,6 cm široka črta; ob robu je grobo nanesena do 3 cm široka plast svetlooker barve.

2 Fragment stenske poslikave (freske) (*t. 3: 3*). Velikost fragmenta: širina poslikave 11 cm, višina poslikave 9 cm. Sestava: osnovni omet, siv grob omet, v katerem so sledovi vtisnjenih vej, siv fini omet z drobnim peskom, nametan v več plasteh, tanka belooker fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: osnovna barva stene je rdeča, ki predstavlja 3 cm širok pas s 6–8 mm široko belo obrobo na obeh straneh; na obeh straneh je na osnovo nanesena oker barva.

3 Fragment stenske kotne poslikave (freske) (*t. 3: 4*). Ohranjena velikost: širina poslikave 9,6 cm, višina poslikave 9,2 cm. Sestava: siv grob omet, v katerem so sledovi vtisnjenih vej, siv fini omet z drobnim peskom, tanka bela fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: osnovna barva stene je rdeča, ki predstavlja 3–4 cm širok sivo barvan kotni predel pasu, s 5 mm široko belo obrobo na obeh straneh; na zunanji strani je osnovna rdeča barva, na notranji pa oker. Datacija: prva polovica 2. stol.

4 Fragment stenske poslikave (freske) (*t. 4: 1*). Velikost fragmenta: širina poslikave 12,6 cm, višina poslikave 8,3 cm. Sestava: osnovni omet, siv grob omet, v katerem so sledovi vtisnjenih vej, siv fini omet z drobnim peskom, nametan v več plasteh, tanka svetla fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: preko osnovne rdeče barve je poševna 5 mm široka bela črta.

5 Fragment stenske poslikave (freske) (*t. 4: 2*). Velikost fragmenta: širina poslikave 8 cm, višina poslikave 4 cm. Sestava: siv grob omet, siv fini omet z drobnim peskom, nametan v več plasteh, tanka svetla fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: v 3,4 cm širokem pasu svetlomodre barve je z belo barvo narisani ornament; na obeh straneh je temnomodro polje z belim okrasom.

Med okrašenimi kosi ometa so bili tudi fragmenti s figuralnimi motivi:

1 Fragment stenske poslikave (freske) (Vomer Gojkovič 1998, 21–22) (*sl. 12; t. 4: 4*). Velikost fragmenta: širina poslikave 12,5 cm, višina poslikave 11 cm. Sestava: siv grob omet, siv fini omet z drobnim peskom, nametan v več plasteh, tanka bela do roza fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: upodobljen je mladenič z valovitimi lasmi, ki mu segajo do ramen, čez ramena je ogrnjen s svetlo modro štolo; z desno roko drži nad glavo neki predmet (košaro ali venec?); pod roko je narisana črna perut, barve so izredno žive, obraz je izrazit; figura bi zato lahko predstavljala enega izmed genijev. Risba je nanesena na pompejansko rdečo osnovo v več plasteh in je delo kvalitetnega slikarja. Verjetno je bila del večje poslikave, katere več fragmentov smo odkrili, in jo datiramo v drugo polovico 1. stol., v čas, ko je rimska Petoviona že postajala civilna naselbina. Podobna freska, figura boginje Ceres, je bila odkrita v Celju (Kolšek 1987, 228, Taf. X, 4) in je po načinu slikanja zelo sorodna. Tudi datirana je v enak čas kot omenjena freska.

Slika 12 Fragment freske z motivom genija.

2 Fragment freske (*sl. 13*). Velikost fragmenta: širina poslikave 9,9 cm, višina poslikave 7,8 cm. Sestava: siv grob omet, siv fini omet z drobnim peskom, nametan v več plasteh, tanka bela fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave: figuralna freska predstavlja upodobitev golega moškega; na oker podlagi je vidna roka in del telesa.

Slika 13 Fragment figuralnega poslikanega ometa.

3 Fragmenti freske (*t. 4: 5*). Velikost fragmenta: širina poslikave 15,3 cm, višina poslikave 12,3 cm. Sestava: siv grob omet, siv fini omet z drobnim peskom, nametan v več plasteh, tanka bela fina apnena plast, poslikava. Opis poslikave (je zelo poškodovana): na rumenooker podlagi so sledovi človeške figure, oblečene v tuniko; roko ima stegnjeno, v njej pa drži ukripljen predmet. Risba je zelo slabo vidna (*t. 4: 5*).

Sklep

Odkrita arhitektura predstavlja temelje rimske stavbe, ki je imela več prostorov. V celoti je bil odkrit le en prostor, ostali so se nadaljevali še v profilih ali pa so bili že uničeni. Po vsej površini je bilo najdeno veliko rimske keramike, mešane z ruševinami ter z rjavo, rumenorjavo ali rdečerjavo ilovico. V severnem delu smo odkrili prostor neznanega pomena, v katerem je bil „tlak“ močne apnene malte, mešane z drobnim kamenjem, velik 200 × 150 cm, in s pravokotno odprtino. Osrednji prostor, velikosti 1100 × 850 cm, je bil ogrevan s slabo konstrukcijo centralne napeljave (hi-

pokavst). Vse štiri stene tega prostora so bile večkrat prezidane, ohranjene so bile različno visoko, največ južni zid do višine 80 cm. Zidovi so bili večkrat obnovljeni in predelani. Vzhodni zid je stal na ostalinah temeljev starejše peči, v njegovi sredini je bila odprtina za ogrevanje, kurišče je bilo na zunanji (vzhodni) strani zidu. Na njegovi notranji (zahodni) strani je bil debel premaz oranžne oziroma rdeče barve. Tudi ta zid je bil večkrat popravljen. Najzanimivejši je severni zid, ki je bil ohranjen do višine 40 oziroma 50 cm. Ob starejšem, močnem zidu iz oblic, trdno vezanih z apneno malto, je bil naslonjen poznejši temelj zidu, ki je bil ohranjen do višine 50 cm in je bil širok 50 cm. Med oblice so bili mešani starejši kosi ometa in deli amfor. Deli ometa so bili tudi v centralnem prostoru. Bili so barvani ter okrašeni z rastlinskimi in figuralnimi motivi. Barva ometa je najpogosteje rdeča ali oker (rumena), zelena, črna, bela in modra.

Temelji stavbe po svoji konstrukciji predstavljajo pomembno arhitekturo ene izmed stavb, ki so bile zgrajene že v 1. stol., v času nastanka rimskega mesta Petovione. Po rastlinskih in figuralnih freskah lahko sklepamo, da je bil lastnik vile, ki je stala prvotno na tem mestu, premožen Petovionec, ki si je naročil odličnega slikarja za poslikavo hišnih sten, saj so freske izdelane v vsem svojem sijaju. Prezidava hiše, ki kaže na življenje v njej še v pozno rimsko obdobje, pa izraža različnost potreb njenih stanovalcev v vseh fazah. Vkop lonca pod temelje hiše izhaja po vsej verjetnosti iz kulturnih običajev, saj tudi v Petovioni taki pokopi niso redkost. Najdbe iz lonca so datirane v konec 1. stol.

V neposredni bližini domnevnega legijskega tabora so sprva stale obrtniške delavnice, kar dokazujejo ostaline razrušenih peči. Konec 1. in v začetku 2. stol. so na tem mestu zgradili razkošno stavbo, ki je bila opremljena s freskami po tedanji modi. Pozneje je bila stavba večkrat prezidana, na kar kaže s freskami zapolnjen poznejši zid 5, ki je ojačal zid 6. Ostaline fresk, ki so bile najdene v prostorih in zidovih, datirajo stavbo v čas od konca 1. do konca 4. stol.

Poškodovane ostaline lončarskih peči v južnem delu kažejo na obrtniško dejavnost tudi na desnem bregu Drave, saj izkopano keramiko zastopajo oblike iz 1. do 4. stol.

Summary

The excavated architecture represents the foundations of a Roman building with several rooms. Only one room was excavated in its entirety, whilst the remainder continued into the sections of the excavated area, or had been destroyed in the past. A large quantity of Roman pottery was found over the entire area, mixed with building rubble and brown, yellowish brown or reddish brown loam. Excavation in the northern area revealed a large room of unknown function, which contained a „floor“ of compact lime mortar, mixed with small stones. The dimensions of the floor were 200 × 150 cm and it featured a rectangular opening. The central room with dimensions of 1100 × 850 cm was heated by a poorly constructed central heating structure (hypocaust). All four walls of this room had been rebuilt several times and survived to different heights. The greatest was that of the southern wall at a height of 80 cm. The walls had been repaired and altered several times. The eastern wall stood on the foundations of an earlier pottery kiln, in the centre of which was the heating aperture, whilst the hearth was located on the external (eastern) side of the wall. A thick orange or red coating covered the internal (western) side of the wall. This wall had also been repaired several times. The most interesting wall was the northern wall, which survived to a height of between 40 cm and 50 cm. The later foundations of a wall that survived to a height of 50 cm and was 50 cm wide were built against an earlier wall of river cobbles, strongly bonded with lime mortar. Earlier plaster fragments and amphora sherds were mixed in with the river cobbles. Plaster fragments were also found in the central area. They were decorated with vegetal and figural motifs. The plaster was most frequently red or ochre (yellow), greenish black, white and blue in colour.

Due to their construction the building foundations represent important architecture of one of the buildings, which had already been built in the 1st century AD, in the period of the formation of the Roman town of Poetovio. The vegetal and figural frescoes permit the conclusion that the owner of the villa that formerly stood on this site was a wealthy resident of Poetovio, who retained an excellent painter to execute the paintings of the house walls, because the frescoes were executed in their full brilliance. The rebuilding of the house that indicates its continued occupation in the Late Roman period reflects the differing needs of its occupants in the different phases. The burial of a jar beneath the house foundations is probably derived from ritual practice, because such deposits are not uncommon in Poetovio. The finds from the jar date to the end of the 1st century AD.

Craft workshops initially stood in the immediate vicinity of the putative legionary fortress, a fact which is borne out by the presence of the remains of a ruined pottery kiln. A luxurious building that was furnished with frescoes according to the then current fashion was erected on the site at the end of the 1st century AD and at the beginning of the 2nd century AD. The building was later subject to several episodes of rebuilding, which is borne out by the fresco fragments in the mortar of wall 5, which reinforced the earlier wall 6. The fresco fragments that were found in the rooms and walls date the building to the period between the end of the 1st century AD and the end of the 4th century AD.

The damaged remains of the pottery kilns in the southern part of the site also indicate the presence of craft activity on the right bank of the river Drava, because vessel forms from the 1st to 4th centuries AD are represented in the pottery excavated here.

Literatura

- BOLTA, L. 1953, Rimske in srednjeveške najdbe. – *Arheološki vestnik* 4/1, 109–143.
- BORDA, M. 1958, *La pittura Romana*. – Milano.
- CURK, I. 1976, *Poetovio I*. – Katalogi in monografije 13, Ljubljana.
- DJURIĆ, B. 2004, V Saksanovem svetu/In Saxonus' Welt. – V: I. Lazar (ur.), *Rimljani – steklo, glina, kamen/Die Römer – Glas, Ton, Stein*, Celje, Ptuj, Maribor, 150–167.
- FERRI, S. 1960, *Vitruvio. De Architectura*. – Roma.
- FISCHBACH, O. 1896, Römische Lampen aus Poetovio. – *Mitteilungen des Historischen Vereines für Steiermark* 44, Graz, 3–64.
- FORRER, R. 1927, *Strasbourg–Argentorate préhistorique, Gallo-Romain et Mérovingien*. – Strasbourg.
- ISTENIČ, J. 1999, *Poetovio, zhabodna grobišča I*. – Katalogi in monografije 32, Ljubljana.
- ISTENIČ, J. 2000, *Poetovio, zhabodna grobišča II*. – Katalogi in monografije 33, Ljubljana.
- KIRCHHOF, A. 2005, Újabb Adatok a Balácai ún. Vörösfekete Szoba Rekonstrukciójához. – *Internationale Tagung über römerzeitliche Villen, Veszprém-Balácsa, 20–23. September 2004*, Balácai Közlemények IX, Veszprém, 53–74.
- KOLŠEK, V. 1987, Die Figuralmotive der Wandmalerei aus Celeia. – V: *Pictores per provincias, Avenicum V, Cahiers d'archéologie Romande* 43, Avenches 1987, 219–226.
- MIKL, I. 1960–61, Rimske najdbe iz Ptujja po letu 1954. – *Arheološki vestnik* 11–12, 154.
- PAHIČ, S. 1996, Uničujoča Drava. – V: *Ptujski zbornik* VI/I, Ptuj, 131–156.
- PLESNIČAR GEC, L. 1987, Wall-Paintings in Roman Slovenia. – V: *Pictores per provincias, Avenicum V, Cahiers d'archéologie Romande* 43, 219–226.
- PLESNIČAR GEC, L. 1998a, *Antične freske v Sloveniji I/1 (Emona)*. – Katalogi in monografije 31, Ljubljana.
- PLESNIČAR GEC, L. 1998b, *Antične freske v Sloveniji I/2 (Celeia, Poetovio)*. – Katalogi in monografije 31, Ljubljana.
- PRASCHNIKER, C. in H. KENNER 1947, *Der Badebezirk von Virunum*, Österreichisches Archäologisches Institut (OAI). – Wien.
- SARIA, B. 1974, Pregled topografije Poetovio. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 10/45, Maribor, 219–226.
- SCAGLIARINI, D. C. 1974–76, Spazio e decorazione nella pittura pompeiana. – *Palladio, Rivista di storia dell'architettura* XXII/XXV, 3–43.
- SKRABAR, V. 1904, Römische Funde in Pettau. – *Jarbuch der Zentralkommission NF II*, Wien, 191–214.
- THOMAS, E. B. 1964, *Römischen Villen in Pannonien*. – Budapest.
- VOMER GOJKOVIČ, M. 1993, Lončarsko opekarska delavnica v rimski četrti na Ptujju. – *Ptujski arheološki zbornik*, Ptuj, 449–480.
- VOMER GOJKOVIČ, M. 1996, Grobišče pri Dijaškem domu v Rabelčji vasi na Ptujju. – *Ptujski zbornik* 6, Ptuj, 229–312.
- VOMER GOJKOVIČ, M. 1998, Neue Funde aus Ptuj, Alba Regia. – *Annales Musei Stephani Regis* 27, Székesfehérvár, 17–23.
- VOMER GOJKOVIČ, M. 2001, Neuentdeckungen der römischen Architektur in Poetovio. – V: *Akten des 6. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens – Budapest 1999*, Budapest Régiségei XXXIV, 245–253.
- VOMER GOJKOVIČ, M. 2003, Quarters of Roman Poetovio (Building complexes in different parts of Ptuj). – *Histria Antiqua* 11, 221–228.
- VOMER GOJKOVIČ, M. 2004, Zgodovinski oris Petovione/Poetovio im historischen Überblick. – V: I. Lazar (ur.), *Rimljani – steklo, glina, kamen/Die Römer – Glas, Ton, Stein*, Celje, Ptuj, Maribor, 86–89.
- VOMER GOJKOVIČ, M. 2005, Römische Villen aus Poetovio. – V: *Internationale Tagung über römerzeitliche Villen, Veszprém-Balácsa, 20–23. September 2004*, Balácai Közlemények IX, Veszprém, 203–216.
- VOMER GOJKOVIČ, M. 2008, Oil Lamps from the Territory of Eastern Slovenia: Poetovio. – V: *Acts of 2nd International Congress on ancient and Middle Age Lighting Devices, Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age, Zalău/Cluj–Napoca, 13–18 May 2006*, Lychnological Acts 2, Cluj–Napoca, 227–232.
- VOMER GOJKOVIČ, M. 2009, Drobcji iz petovionske stanovanjske kulture. – *Histria Antiqua* 18–2, 261–273.
- VOMER GOJKOVIČ, M. in I. ŽIŽEK 2008, *Rimski vsakdan v Petovioni/Roman everydaylife in Poetovio*. – Ptuj.

Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary translated by: Phil Mason

Mojca Vomer Gojkovič
Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož
Muzejski trg 1
SI-2250 Ptuj
mojca.vomer-gojkovic@guest.arnes.si

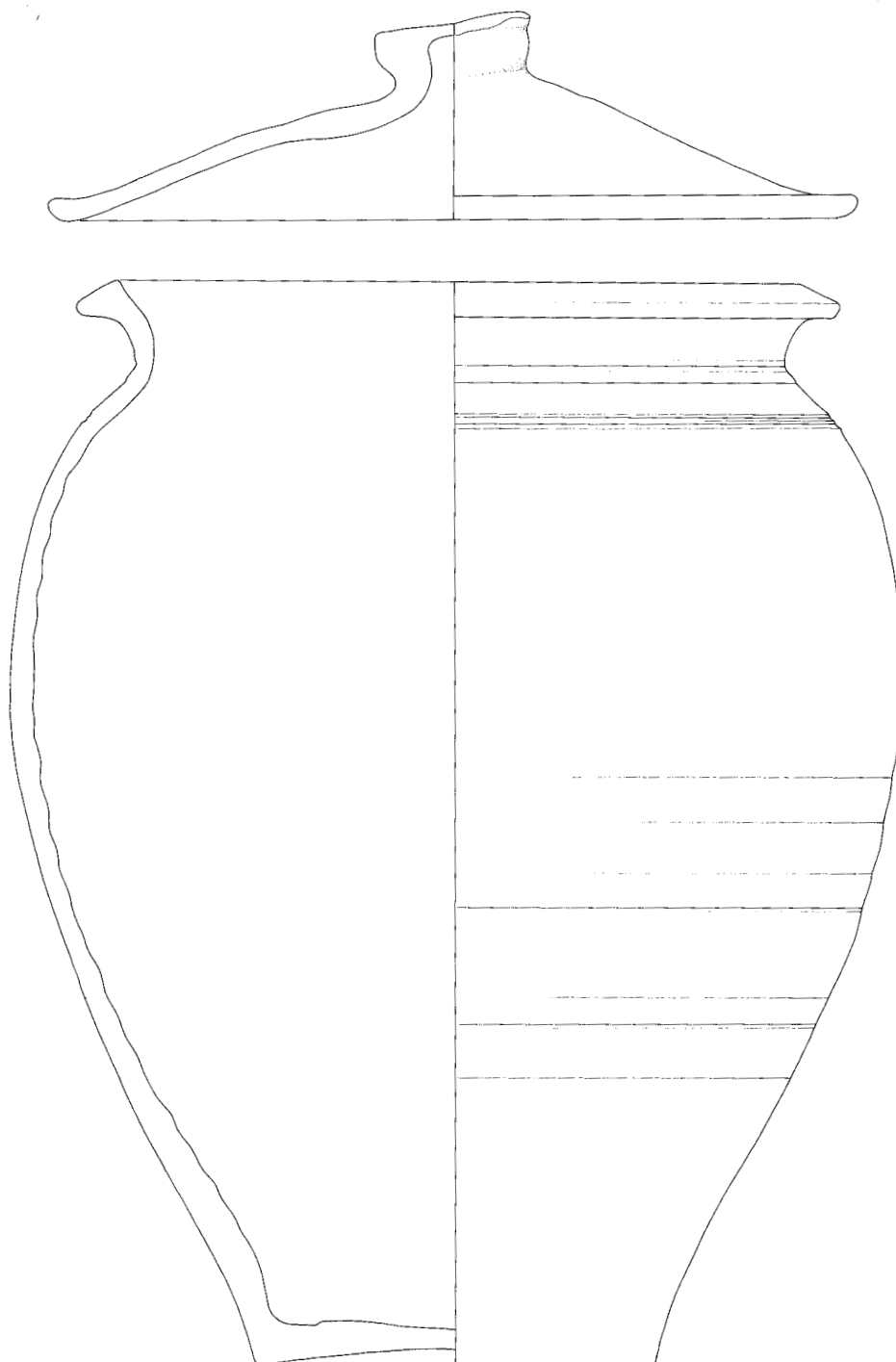

Tabla 1 Lonec s pokrovom, odkrit ob zidu 13 v prostoru IV, v katerem so bile oljenke, novec in jajčne lupine; M 1:2 (risba N. Uršič).

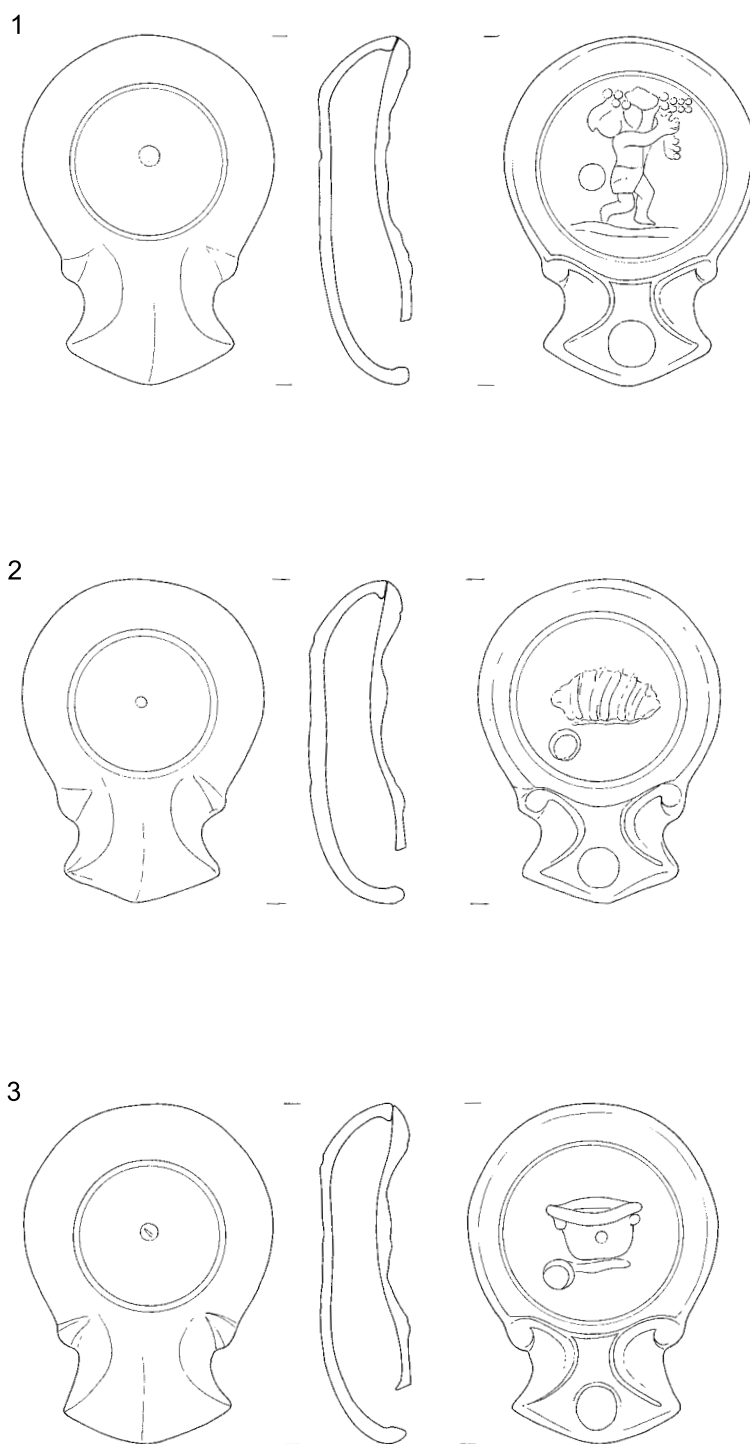

Tabla 2 Oljenke, najdene v loncu, vkopanem v prostor IV; M 1:2 (risba N. Uršič).

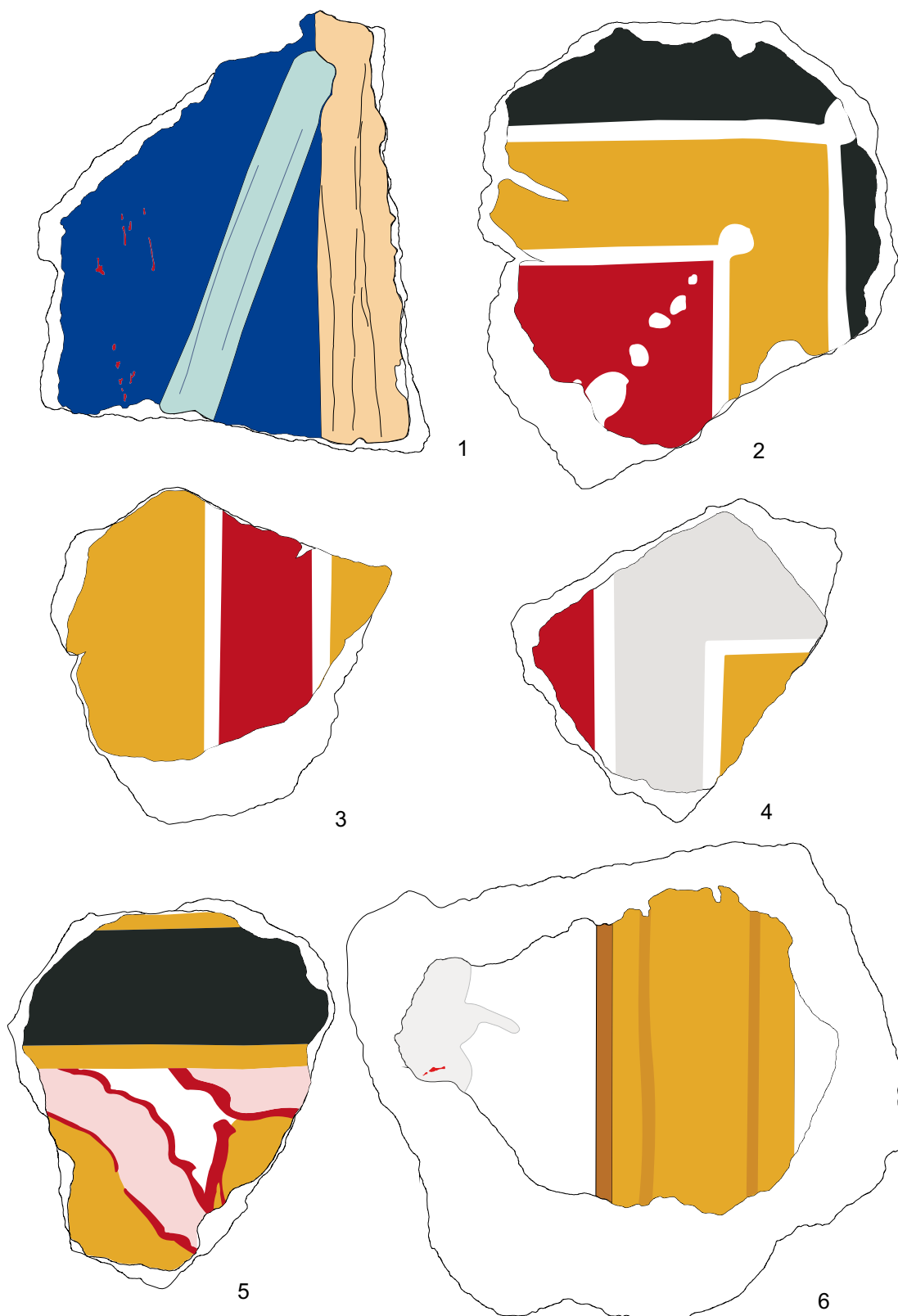

Tabla 3 *Fragmenti poslikanega ometa (risba N. Uršič).*

Tabla 4 *Fragmenti poslikanega ometa s figuralno in rastlinsko motiviko (risba N. Uršič).*

The Topography of Finds of Marble Sculptures in Sirmium

Topografija najdb marmornih skulptur v Sirmiju

Ivana Popović

Izvlaček: Avtorica v prispevku kartira in predstavi opise kamnitih skulptur odkritih v Sirmiju, pri čemer se pokaže, da je večina predstavljenih spomenikov odkrita na območju tako imenovane vile urbane ter na severnem in južnem obrobju domnevnega mestnega foruma. Večina skulptur je bila izdelana v času prehoda med koncem 1. stol. in prvo polovico 2. stol. ter 3. stol., nekaj pa jih sodi v 4. stol.

Ključne besede: rimsko obdobje, Sirmium, marmorni kipi, kamnite skulpture

Abstract: The article presents the distribution and descriptions of the stone sculptures found in Sirmium. It shows that most of the monuments under discussion were discovered in the area of the so-called villa urbana, as well as on the northern and southern edges of the putative forum of the town. The majority of the sculptures were produced in the period of the transition from the end of the 1st century AD to the first half of the 2nd century AD and in the 3rd century AD, whilst some examples date to the 4th century AD.

Key words: Roman period, Sirmium, marble statues, stone sculptures

The international project entitled „*Stone Use in Roman towns – Resources, Transport, Products and Clients: Case Study Sirmium*“, whose director is, since 2005, my dear colleague and friend Bojan Djurić, gave valuable results connected with the origin of the marble and limestone used for the funerary monuments in Sirmium and for the architectural plastic on the constructions in this town (Djurić *et al.* 2008, 103–137; Rižnar, Jovanović 2008, 139–152; Djurić *et al.* 2009, 83–100; Maver, Müller, Rižnar (in print)).¹ Due to the fact that the origin of the stone that the sculptures were made from should be the subject of analysis in the next phase of this project, this article is an attempt to make this task easier through the topographic survey of finds of stone statues and their parts in Sirmium. What makes this work difficult is the fact that the exact find location for a certain number of stone statues discovered at the end of the

19th century and deposited in the Archaeological Museum in Zagreb is unknown.² Data are also lacking for some sculpture fragments from the archaeological excavations executed during the 1960s, as well as for some of the donations to the Museum of Srem.³

2 Torso of Victoria (Nice) (Brunšmidt 1903/4, 232–233, No. 40; Dautova Ruševljan 1983, 19, No. 61, Pl. 39/1; Srejović, Cermanović-Kuzmanović 1987, 70, No. 26; Milošević 2001, 121, ill. on p. 141); lower part of the figure of Victoria (Nice) (Brunšmidt 1903/04, 233, No. 41; Dautova Ruševljan 1983, 19, No. 62, Pl. 38/1; Srejović, Cermanović-Kuzmanović 1987, 68, No. 25); fragment of the statue of the Muse Erato (Brunšmidt 1903/04, 232, No. 38; Dautova Ruševljan 1983, 19, No. 63, Pl. 38/2; Milošević 2001, 112, ill. on p. 119); head of a young woman with a veil (Brunšmidt 1903/04, 230, No. 35; Dautova Ruševljan 1983, 19, No. 73, Pl. 41/3; Srejović, Cermanović-Kuzmanović 1987, 25, No. 5 I, ill. on p. 4; Rendić-Miočević 1988, Cat. 260; Rendić-Miočević 1989, Cat. 212; Rendić-Miočević 1989a, Cat. 212; Milošević 2001, 113); torso of a Satyr (Brunšmidt 1905, No. 60; Dautova Ruševljan 1983, 18, No. 68, Pl. 40/4); fragment of a base with the traces of a statue (Brunšmidt 1905, 49, No. 95; Dautova Ruševljan 1983, 19, No. 79, Pl. 46/2).

3 These objects are unpublished: fragmented head of a goddess with a diadem in the shape of a lunula, head of

1 As a part of this project Dr. H. W. Müller, Institute for Applied Geology, Vienna, analyzed the origin of the marble from which the sculptures under the numbers 2–5 and 29 were made.

Unfortunately, a few registered and, in some cases, already published sculptures cannot now be found in the Museum of Srem.⁴ Despite this, an attempt will be made to chronologically define and map the locations of the stone plastic whose exact provenance is known, in the hope that it will help to make conclusions about the use of certain kinds of stone in dif-

ferent chronological periods and in the context of the objects created for different purposes. The description of published monuments will be lapidary, because in addition to the relevant facts about each object, the bibliographical references will be quoted, whilst the detailed iconographic analysis of cited material is the subject of a separate study.

The imperial palace complex

MS, SM = Museum of Srem, Sremska Mitrovica

Dim., dim. = dimensions

Loc. = location

Bibl. = bibliography

Loc. 1/a (remains of a luxurious object on the corner of the Branka Radičevića and Pivarska street)

1 Torso of Minerva, MS, SM, inv. A 1302

Found in 1957 north from the wall east-west (negated south wall), first half of the 2nd century AD.

White marble, height 35 cm. The statue lacks the head, arms and lower part of the legs. The figure is dressed in draped and folded clothes with an aegis on the chest, which bears the Medusa's head in the middle and snake-heads around it. A cloak is thrown over the left shoulder.

Bibl.: *Milošević, Milutinović 1958, 26, Fig. 28; Dautova-Ruševljan 1983, 18, No. 60, Pl. 37/2; Milošević 2001, 108.*

Loc. 85 (open space in the east, next to the new building of the Museum of Srem)

2 Head of Venus (Apollo), MS, SM, C 109/03

Excavations from 2003, sector A, under the floor in the room 7 (3rd–4th century), last quarter of the 1st century AD, reused in the building from the 4th century AD.

White marble, Pentelicon quarry, height 17 cm, dim. of the face 9,50 × 7,00 cm. Head with idealized features of

Jupiter, fragment of Hercules' club, torso of a male figure, parts of the leg and the arm of a male figure, head of a horse. I would like to thank Jasmina Davidović, curator of the Museum of Srem in Sremska Mitrovica, because she made it possible for me to register and take photographs of these objects, which, surely, will be included into the future corpus of sculptures from Sirmium.

4 Head of a man, found in the courtyard of the Music School (Dautova Ruševljan 1983, 19, No. 76, Pl. 43/4); head of a Satyr (Milošević 1979, 91, No. 38; Milošević, Prica 1979, ill. on p. 6; Dautova Ruševljan 1983, 18, No. 70, Pl. 41/1); head of a bearded man (Inv. A 761); arm of a statue, loc. 4 (Inv. A 2654); figures of Amor and Psyche, loc. 49 (Inv. A 3030); arm of a statue, loc. 57 (Inv. A 3574); head of the Satyr (Inv. A 1184); bases of statues (Inv. A 311, 387).

the face with curly hair, gathered on the top of the head into a bow (*kerbylos*).

Bibl.: Popović 2008, 153–159, Fig. 2; Popović 2009, 267–269, Fig. 1.

3 Head of Tyche of Sirmium, MS, SM, C 154/05

Excavations in 2005, sector B, 4th century.

White Carrara marble, height 19,50 cm, dim. of the face 11,50 × 8,00 cm. Female head with the city-crown on her head, executed in the artistic style of the Late Roman period.

Bibl.: Popović 2008, 159–162, Fig. 4; Popović 2009, 269–270, Fig. 2.

4 Fragment of an arm (shoulder), MS, SM, C 266/05

Excavations in 2005, sector C, room 21.

White marble, Pentelicon quarry or Aphyon, dim. 12,60 × 7,40 × 6,00 cm. Fragment of the upper part of an arm and shoulder.

Bibl.: Popović 2008, 162, Fig. 6.

5 Fragment of arm with hand, MS, SM, C 171/05

Excavations in 2005, sector D.

White marble, Gummern quarry, length 13,00 cm. Fragment of the lower part of an arm with closed hand, in which a thin cylindrical object was held.

Bibl.: Popović 2008, 162, Fig. 7; Popović 2009, 270–271, Fig. 3.

Vicinity of the „Old Brewery“

6 Head of a man (Titus?), MS, SM, inv. A 1329, Fig. 6, Flavian period (Popović); 3rd century AD (Dautova-Ruševljan)

White marble, dim. 21,50 × 15,00 cm. Male head with short hair, round cheeks and thick lips, pronounced double chin.

Bibl.: Dautova-Ruševljan 1983, 19, No. 75, Pl. 44/2; Popović 1987, Cat. 83; Popović 1988, Cat. 83; Popović 1989, Cat. 205; Popović 1989a, Cat. 205; Milošević 2001, 121–122.

North periphery of the city forum

Corner of the Kralja Petra I and Stari Šor streets

(the former names for the streets are Moše Pijade and Borisa Kidriča. Site of the old inn „Kod tri kralja“ (At the Three Kings)).

7 Fragment of a torso, MS, SM

Excavations in 1958, depth 3 m, beginning of the 3rd century.

White marble, dim. 20,50 × 14,00 cm. Fragment of the upper part of the thigh and of the stomach of a male figure; the traces of a phallus and of a tail are visible, but smashed.

Bibl.: Dautova-Ruševljan 1983, 18, No. 67.

8 Base with the parts of a group of figures (Diana and Actaeon ?), MS, SM, Inv. A 1304

Excavations in 1958, depth 3 m, middle of the 2nd century AD.

White marble, dim. 22 × 19 × 11 cm. Tablet with the representation of an animal with a long tail (dog ?), moving to the right, in front of which there is the foot of a female figure. A bow is laid on the ground behind the animal with the foot of a male figure above it. The lower part of the rock is preserved behind the composition. The composition most probably represents a scene from the myth of Actaeon, the Boeotian hero-hunter, who was punished by Diana and turned into a dog, when she met him under a rock.

Bibl.: Dantona-Ruševljan 1983, 19, No. 80, Pl. 46/6.

9 Hercules' club, MS, SM

Excavations in 1958, depth 3 m, 2nd century AD.

White marble, height 14,50 cm, R = 7 cm. The middle part of the cylindrical club with graphically modelled and pierced holes is preserved. The club is probably derived from a sculpture of Hercules.

Unpublished.

South periphery of the city forum

Loc. 29 (Thermae of Licinius)

10 Telephus in the hand of Hercules, MS, SM, Field inv. 720

White marble, 2nd–3rd century AD. Dim. 21 × 15 cm. The seated figure of a boy with extant legs and part of the stomach are held in a hand with long fingers, wrapped in a lion's skin. The folds of the skin around the hand are represented by deep incisions. The composition, analogous to the sculpture of Hercules with Telephus from Singidunum (*Arheološko blago Srbije*, 1983, Cat. 71), probably represents a Roman copy, inspired by the works of Lysippus.

Unpublished.

11 Parts of the leg and arm of a male figure, MS, SM

White marble. Length 10 cm (leg), dim. 10,50 × 3,60 cm (arm). Parts of the leg and arm of a male figure are preserved. A hand with four fingers (the small finger is missing), holding the corner of an unidentified object is preserved from the arm.

Unpublished.

Loc. 30 (horreum)

12 Torso of Venus (?), MS, SM

Excavations in 1961, 2nd century AD.

Dim. 31 × 23 cm. Torso of a naked female figure with small, round breasts is preserved. It probably belongs to a sculpture of Venus.

Unpublished.

13 Part of the leg of a male figure, MS, SM
White marble. Length 12 cm. Part of the leg of a male figure is preserved.
Unpublished.

Loc. 39 (space between the Sremska Mitrovica town hall and the bank – Vojvođanska Banka)

14 Shield with Medusa's head in the middle, part of a statue, MS, SM, Inv. A 1303

Excavations in 1971, on the floor of the timber-framed building J (temple ?), 1st–2nd century AD.

White marble, R = 44 cm. Ellipsoidal shield, whose edge is encircled by incised vegetative motifs in semicircular fields. In the centre is a representation of the head of Medusa, surrounded by a laurel wreath. There is an iron rivet on the reverse of the shield for attachment to the statue as an aegis of the goddess Minerva or Roma.

Bibl.: Jeremić 2008, 179, Fig. 8–10.

Kralja Petra I Street

15 Pedestal of a monumental statue?, MS, SM

Found in 2008, during the construction of a heating pipeline, 3rd–4th century AD.

White marble, quarries in the Eastern Alps (opinion of B. Djurić). Total height 92 cm; dim. of the base 105 × 81 × 26 cm; dim. of the stone block 68 × 79 × 56 cm; dim. of the inscribed field 45 × 34 cm. Part of the square pedestal consists of a clear cut base and a rectangular block with an inscribed field. The upper right corner of the block and the inscribed field are missing. There is a representation of concentric circles in the form of a wreath on three sides of the border of the base, in the centre of the rectangular field, whilst on the corners is one half of the same representation, the ornament, the variants of which can be seen on the monuments from Poetovio (Dautova-Ruševljan 1983, Pl. 19/1, A). The reverse of the pedestal is unfinished, with two rectangular openings for the elements for attachment of the pedestal to a wall (added later, because the openings are also visible from the front). The damaged inscription reads as follows: ...RORUM | ... RUM | ...SLLCFS | ...SR CENS | ...RIO FAMULANS | LOCAVIT. This is, probably, a pedestal for the statue of a deity, erected by the city official (decurio ?) Famulans.

Unpublished.

Area of the *villa urbana***Loc. 4 (thermae)**

16 Torso of a male figure, MS, SM, Inv. A 1307

Excavations in 1958, thermae, 2nd–3rd century AD.

White marble, height 18 cm. Upper torso and upper parts of the arms of a male figure, dressed into a cloak gathered into folds, one end of which is thrown over the left shoulder, covering the left side of the chest. A ribbon runs from the middle of the back, falls on the chest over the right shoulder and, after falling over the cloak, wraps itself around the waist.

Bibl.: Dautova-Ruševljan 1983, 18, No. 65, Pl. 40/1.

17 Torso of a female figure (Venus?), MS, SM, Inv. A 1308

Excavations in 1958, thermae, 2nd–3rd century AD.

White marble, dim. 19,00 × 17,50 cm. Female torso with emphasized left breast, whilst the right breast is damaged (Venus?).

Bibl.: Dautova-Ruševljan 1983, 18, No. 64, Pl. 40/3.

18 Fragment of the figures of Amor and Psyche (?), MS, SM, Inv. A 757

Excavations in 1958, thermae, 2nd–3rd century AD.

White marble, dim. 18,50 × 12,00 cm. The torso of a naked male figure is extant, in all probability representing a boy. The left arm is missing and the right is preserved up to the elbow. An arm with open hand is thrown around the figure's shoulder. The composition probably represents Amor and Psyche.

Bibl.: Dautova-Ruševljan 1983, 18, No. 66, Pl. 40/2.

19 Fragment of the club of Hercules with the skin of the lion thrown over it, MS, SM

Excavations in 1963, villa complex east of thermae, 2nd–3rd century AD.

White marble, height 22 cm. Part of the club with graphically modelled knots is preserved. The lion's skin with pendant paws is thrown over the upper, damaged part of the club. The lower, diagonally broken part of the club is missing. The club was probably part of a sculpture of Hercules with Telephus. The composition represents a Roman copy of Lysippus original, in which the naked Hercules is leaning on the club with the lion's skin on the top, while Telephus embraces a hind beside his left leg. The figural composition of this type from Viminacium (*Arheološko blago Srbije*, cat. 72; Srejšević, Kuzmanović 1987, cat. 49) is dated into the 3rd–4th century AD.

Unpublished.

J.J. Zmaja Street

20 Statue of Dionysus-Bacchus (Satyr), MS, SM, Inv. 1177

Excavations during the construction of a sewer in 1964, found in front of the Teacher Training College, beginning of the 3rd century AD.

White marble, dim. 70 × 27 cm. The statue lacks the head and both legs below the knees. A naked male figure is represented, covered with skin (*nebris*), tied on the right shoulder. It holds a jug, nestled in the folds of the cloak, in its left, clenched hand.

Bibl.: Milošević, Prica 1979, ill. on page 12; Dautova-Ruševljan 1983, 18, No. 59, Pl. 35/4; Srejšević, Cermanović-Kuzmanović 1987, 114, No. 48; Milošević 2001, 109.

Loc. 35 (rooms of the villa south from the *thermae*)

21 Torso of a female figure, MS, SM, Field Inv. 34

Excavations from 1968, building A, rubble layer, rooms 2 and 3–3a, 3rd century AD.

White marble, dim. 20 × 19 cm. Torso and part of the left arm of a female figure in a cloak, gathered into folds, are preserved. The breasts are smashed and in their place are round damage scars on the marble.

Bibl.: Parović-Pešikan 1973, 39, Pl. XXVI, 1.

22 Lower parts of a male figure, MS, SM, Field Inv. 38

Excavations in 1968, building A, rubble layer, rooms 2 and 3–3a, 3rd century AD.

White marble, dim. 19,50 × 11 cm. Upper part of the thigh of a male figure is preserved, whilst the phallus and the lower part of the stomach are smashed. A cloak, the folds of which are represented by slightly slanted incisions, by the slightly slanted incisions, is represented behind the legs of the figure.

Unpublished.

23 Head of a man, MS, SM, Field Inv. 231

Excavations in 1968.

White marble, second half of the 3rd century AD. Dim. 20 × 18 cm. The upper parts of the head and the left part of the face are preserved on a male head. The right part of the face is smashed. The hair, represented by small incisions, falls on the forehead. The extant right ear is very large and the eye, partly preserved, has a clearly marked pupil.

Unpublished.

24 Parts of the arms of two sculptures, MS, SM

Excavations in 1969, trench II.

White marble, 13 × 12 cm. Fragmented arms of two figures?

Unpublished.

25 Foot of a male figure in a cloak, MS, SM, Field Inv. 196

Excavations in 1968, building F, 4th century AD.

White marble, dim. 21 × 29 × 26 cm. Parts of the hem of the cloak on the marble ground, from which foot of a male figure emerges. According to the dimensions, the figure probably represented a male individual in almost natural size.

Unpublished.

Area of the south wall

26 Head of Dioscurus, MS, SM, Inv. A 2616

Found in the old bed of the river Sava in the Dekanac area of Sremska Mitrovica, middle of the 2nd century AD.

White marble, dim. 25 × 15 cm. Head of a young man with long curly hair, parted in the middle, with a cap (pilos), on which a star is represented.

Bibl.: Dantova-Rušenljan 1983, 18, No. 72, Pl. 42/1; Milošević 2001, 111, Ill. on page 116.

East necropolis

27 Lower part of the body of Venus Pudica, MS, SM, Field. Inv. 138

Archaeological excavations in sector V, trench 124, 2nd century AD.

White marble, dim. 20 × 13 cm. Part of the stomach and thighs of a female figure are preserved. The right arm with the open hand extends down towards the pubis. The fragment represents the part of a figure belonging to the *Venus Pudica* type.

Unpublished.

West necropolis

28 Sundial, MS, SM, Inv. A 2038

Found in 1981 in 14, Žarka Zrenjanina street, 2nd century AD.

White marble, Pohorje quarry, height 106 cm, width 83 cm, diam. 72 cm. The sundial is held by three male figures (Atlas, Heracles and Iphicles?)

Bibl.: Milošević 1985, 195–201, 122–123, Ill. on page 122.

The Sanctuary of Jupiter in the *beneficarii* station

Front side of the north-west part of the wall

29 Fragment of the statue of Jupiter, MS, SM

Found in 1988 in the sanctuary of *beneficarii*, 2nd century AD.

White marble, height 33 cm, width 13 cm. Part of the statue of a man dressed in a cloak, on which traces of red colour are visible around the waist.

Bibl.: Jeremić 2006, 111, No. 169/1.

30 Fragments of the statue of Jupiter, MS, SM

Found in 1988 in the sanctuary of *beneficarii*, 2nd century AD.

White marble, height without the pedestal 45 cm. Four fragments of the statue are preserved: the base with part of the left foot, naked torso, the thighs and legs up to the knees, with the cloak thrown over the thighs and the left arm, lifted up and with cloak thrown over the biceps.

Bibl.: Jeremić 2006, 111, No. 169/3, Ill. on page 78.

An examination of the distribution of the finds of the marble sculptures and their parts from Sirmium (Fig. 1) clearly shows that most of the finds originate from the complex of the Imperial Palace, from the so-called villa urbana, as well as from the north and south periphery of the presumed area of the city forum. Most of the sculptures were made during the period between the end of the 1st–first half of the 2nd century AD and the end of the 3rd century AD, although some also date to the 4th century AD, when sculptures produced in earlier periods were used also for the decoration of some buildings, which makes it difficult to ascertain their original location.

The finds of the sculptures from the imperial palace (Fig. 2) are a clear example of the situation mentioned above. The head of Tyche of Sirmium (No. 3), discovered in a secondary position in the north-western part of the Imperial Palace complex, was made in the 4th century AD, whilst the other head from this location, the representation of Venus or Apollo (2), was

discovered directly under the Late Roman floor, although it is a sculptural work from the last decades of the 1st century AD. This, then, is a case of its secondary use for the decoration of some of the rooms in the palace. The fragmented statue of Minerva (1) was found to the north of the south city wall, which was damaged by later buildings. On the basis of the facts from the documentation, it can not be established if this is a find from the period before the building of the palace, from some structure next to the south wall, or that sculpture was reused for the furniture of the small temple or fanum nearby, which was built in the framework of the palace at the end of the 3rd–beginning of the 4th century AD (Jeremić 2003, 137–143). The future archaeological excavations at the „Old Brewery“ locality, to the south of the excavated remains of the Imperial Palace at the location 1/a, should define the stratigraphy of this location and point to the possible existence of the early buildings, with which the find of a male head from the Flavian period (6) could be

connected, if it is not also a case of secondary use on this site. It is important to mention that the statue with an preserved arm with, hand holding an unidentified cylindrical object (5), was made from marble from the Gummern quarry in the Eastern Alps. This shows that the stone from this area was not only used for the funerary monuments, but also for sculptures, produced in a local workshop.

The area of the north periphery of the city forum (Fig. 1) has produced a fragment of a sculpture of a

Satyr (7), a larger fragment of the club of Hercules (9), probably a part of the statue of this hero, and a fragmented composition in relief, with a scene from the myth of Diana and Actaeon (8). All the sculptures were found in one place, at the same depth, which points to their possible secondary use. They probably originate from the temples in the vicinity, whose concentration in this area has already been noted (Popović 2009a, 53–54, sl. 8). It was also assumed that a cult place dedicated to Diana could be

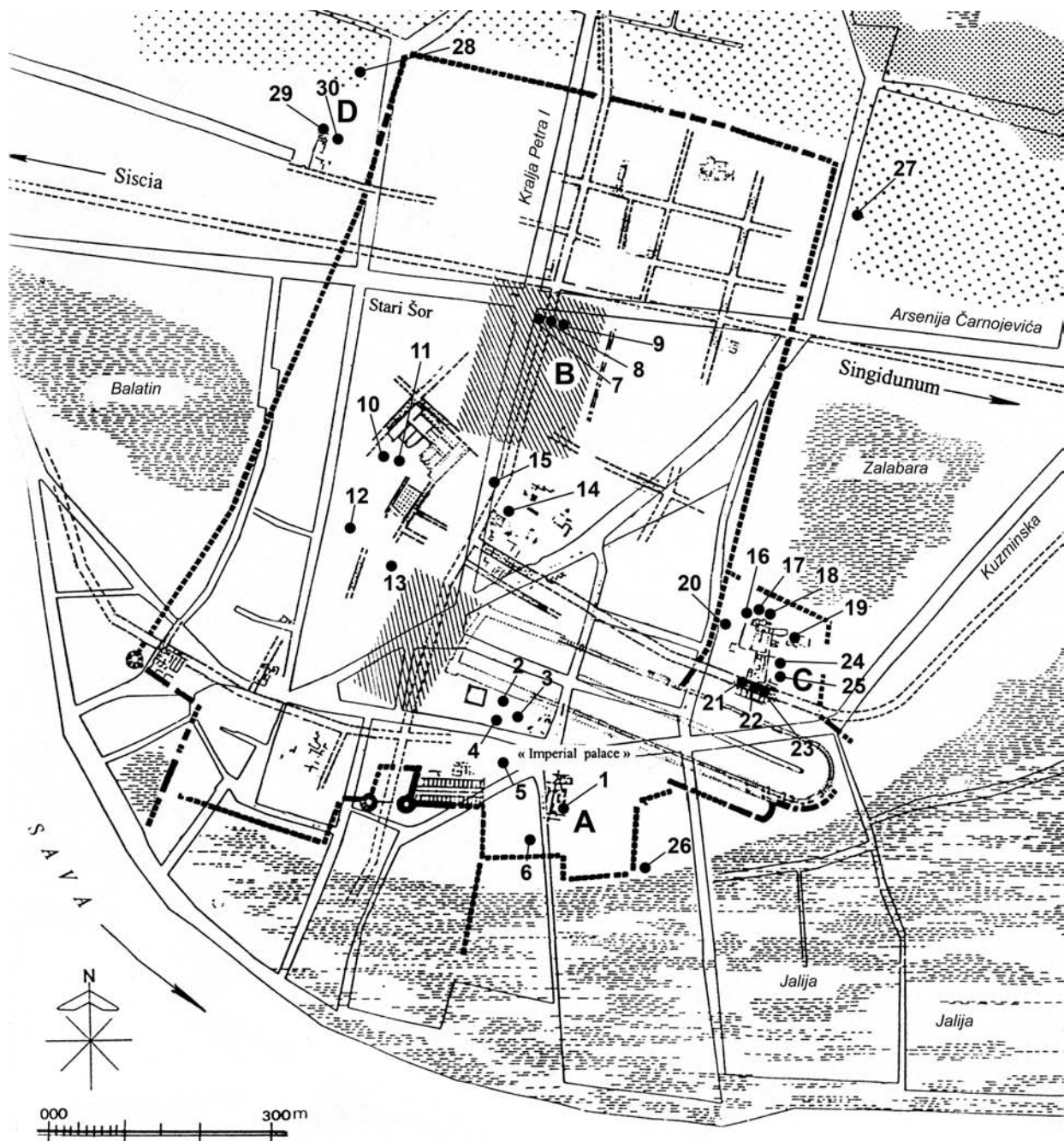

Figure 1 Plan I – Finds of marble sculptures in Sirmium (Cat. No. 1–30). A – imperial palace; B – city forum; C – villa urbana; D – the Sanctuary of Jupiter in the station of beneficiarii.

expected here (Popović 2009a, 54), to which the base of the composition in relief also points.

On the basis of the architectural analysis of the excavated sites, it has been already assumed that four constructions for religious use from the early phases of the urbanism of Sirmium existed in the area of the southern periphery of the city forum, where the marble shield with the representation of Medusa's head in the centre (14), probably a part of the statue of Minerva or Roma, was found (Jeremić 2008, 176–196) (Fig. 3). The find of the monumental pedestal (15) is probably a part of the statue of a deity, which was placed, in the later period, next to the wall of

a temple by the city official Famulans. Late Roman monumental buildings, the so-called *thermae* of Licinius and the public granary or *horrea* were located on the south-west edge of the forum (Fig. 1). However, these buildings were constructed in the later building phase of the city, whilst a luxurious building of unknown purpose can be identified on the site of the later *thermae* in the 2nd–3rd century AD. The same is true of the site of the 3rd–4th century AD granary, where a building of the same type replaced a building of residential character from the 2nd century AD (Jeremić 1993, 109–114). According to the quality of the composition in the fragments of Hercules with

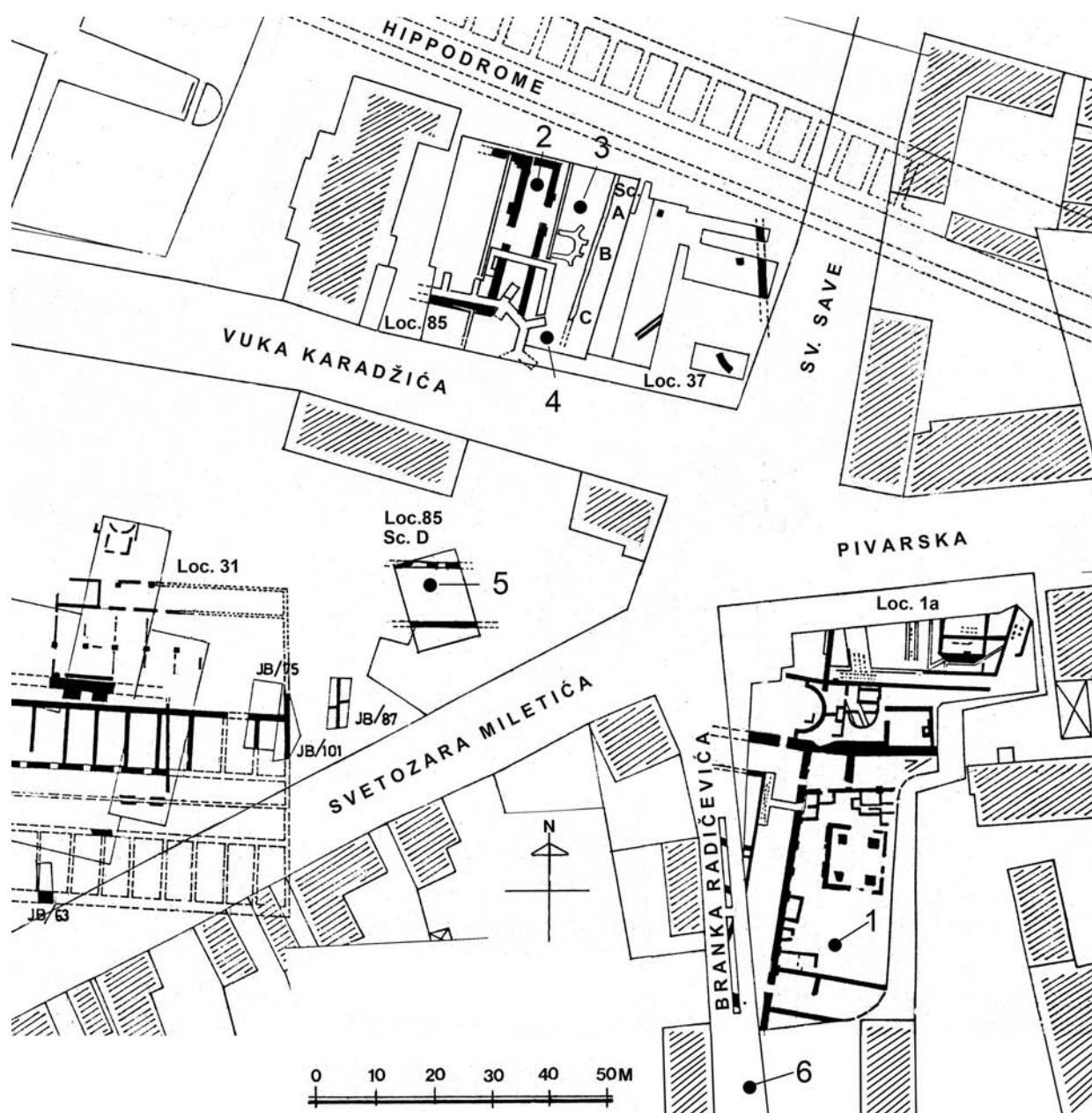

Figure 2 Plan II – Finds of marble sculptures in the imperial palace complex.

Telephus in his hand (10), the sculptures from these sites could belong to the earlier building phases of these complexes.

Four sculptures in fragments were discovered in the vicinity of the small *thermae* in the complex of the *villa urbana* (16–19). Three of them (16–18) were found next to the west and north-western walls of the baths (Parović-Pešikan 1966, 40), while the statue

of Dionysus – Bacchus (20) was discovered more to the west, under the level of the modern street. The fragments of the club of Hercules, with the lion's skin thrown over it (19), was found to the east of the baths, in the area where a peristyle villa was built in the 4th century AD. These sculptures probably decorated the rooms of the *thermae*, built in the second half of the 3rd century AD (Parović-Pešikan 1966,

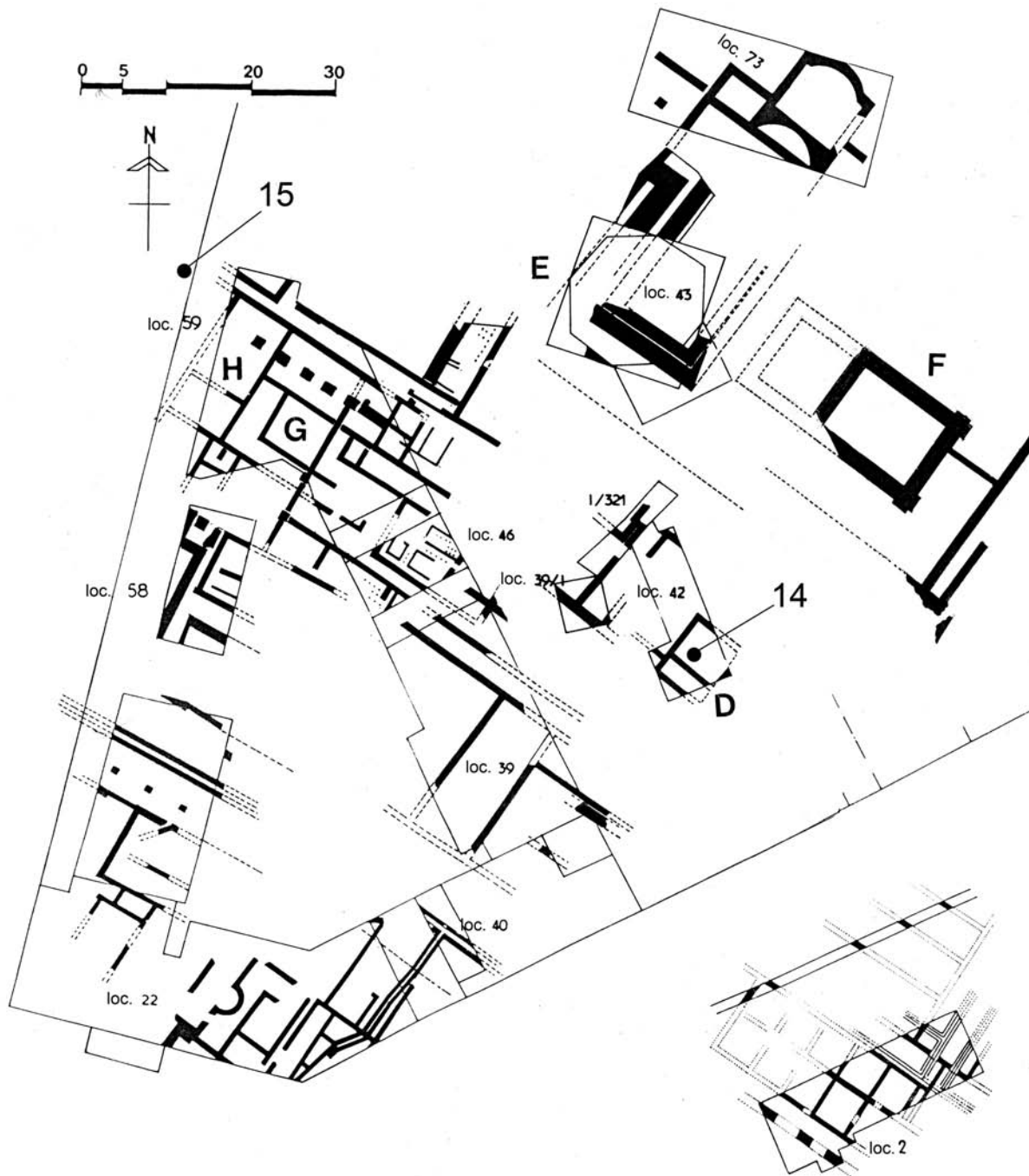

Figure 3 Plan III – Finds of marble sculptures and cultic constructions on the south periphery of forum: D – temple (of Minerva?), loc. 39; E – temple, loc. 43; F – temple, loc. 47; G – early Christian basilica of St. Demetrius, loc. 59; H – Gallo-Roman fanum?, loc. 59 (after: Jeremić 2008, Fig. 1).

40–44), although there is a possibility that they were brought from a construction located more towards the south, according to some, from a temple, built some time before the *thermae* (Jeremić 2008, 173–176) (Fig. 4). On the other hand, it has long been argued that the *thermae* were built at the same time as the temple and that, together, they formed a separate unity (Jeremić 2008, 174), which would speak in favour of the hypothesis that the sculptures, whose parts were discovered here, were designed for the temple. The dating of the sculptures in fragments is very questionable, although the male torso (16) represents a sculptural work of extremely high quality, which could point to the work from the 2nd century AD, but also to the work undertaken in the second half of the 3rd century AD, in the style of the so-called Renaissance of Gallienus. Whatever the case, if the dating of the to the second half of the 3rd cen-

tury AD is accepted, then the sculptures discovered around them were made before the construction of this building.

With regard to the finds from the south part of the *villa urbana* complex, the sculpture fragments (21–24) were discovered in the thick layer of rubble, left after a fire, whilst the foot of the monumental figure in a cloak (25) was discovered in the building that was erected after this catastrophe, an event which took place in the 4th century AD. It is located to the south of the street with the porticos (Parović-Pešikan 1973, 27). The question remains open as to whether these sculptures were found in their original location, or were brought from a building nearby, a presumed temple, located to the south of the *thermae* (Fig. 4).

The find of the parts of statues of Jupiter (29–30) from the sanctuary in the station of the *beneficarii*, located on the exterior of the west city wall, is espe-

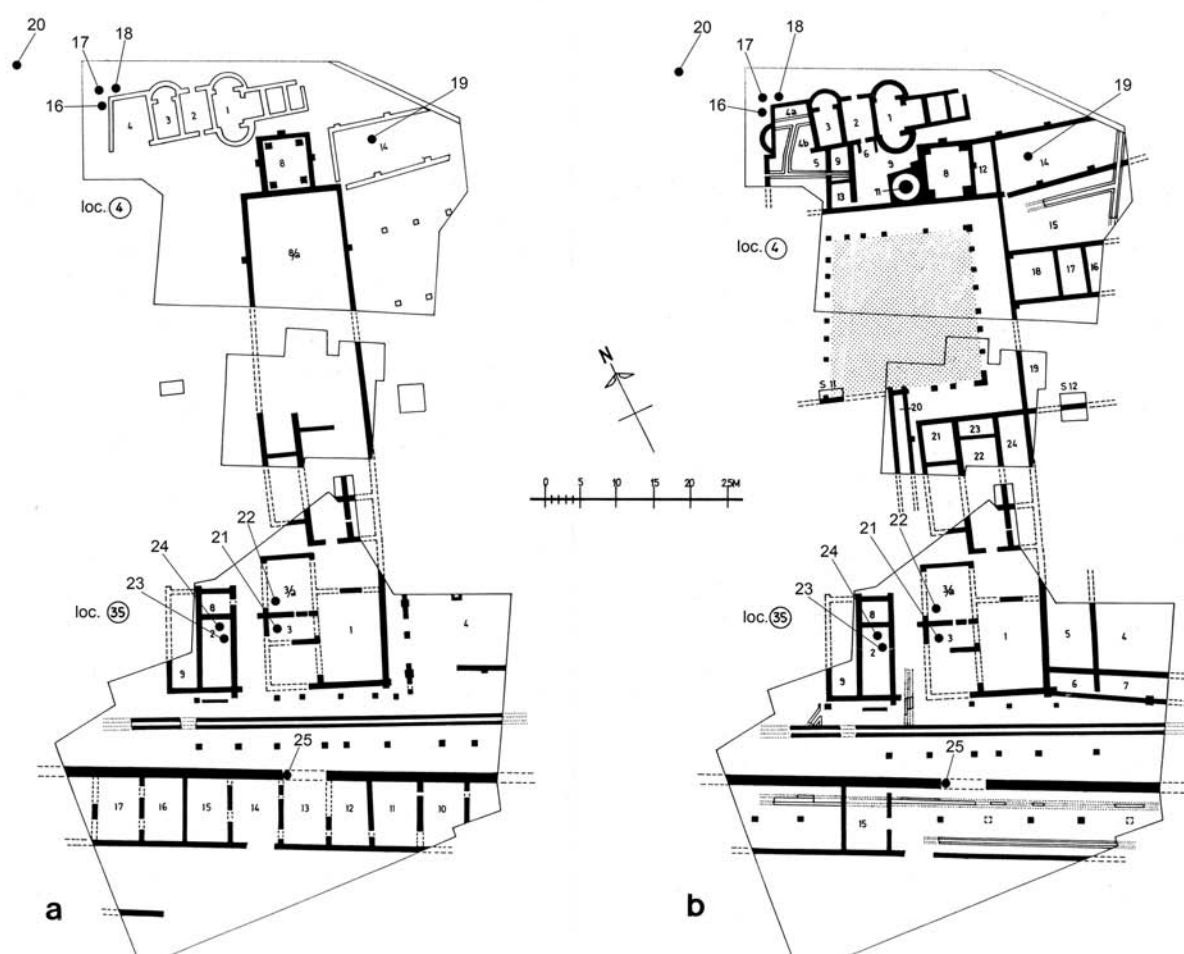

Figure 4 Plan IV – Finds of marble sculptures in the complex of the *villa urbana*: a – second building phase of *villa* (3rd century), in which dominates a long building (8/a) with aedicula (8) – temple ?; b – third building phase of the *villa* (4th century) (after: Jeremić 2008, Fig. 7).

cially interesting (*Fig. 1*), because it may be analysed by comparing it with related finds on the Rhine-Danube Limes.

The topographic analysis of the locations of the marble sculptures in Sirmium has only given partial results at this moment in time. Namely, although the exact location for a great number of works of very high artistic quality is not known, the existing fund of sculptural works provides clear evidence about the locations where the marble sculptures were found. These are the public buildings, firstly the Imperial Palace, followed by the so-called *villa urbana*, and finally the environs of the city forum. The existence of temples has already been posited at all of these sites, so it can be concluded that the sculptures were placed inside or around them. At the moment, it may be suggested on the basis of the fragments of statues of Minerva that a temple dedicated to this goddess or to the Capitoline Triad existed to the south of the city forum and in the framework of the Imperial Palace. No precise conclusions can be made about the purpose of the other sanctuaries at this moment, with the exception, of course, of the sanctuary in the Station of the Beneficarii, which was dedicated to Jupi-

ter. Although a few fragments belonging to sculpture of Hercules have been discovered (9, 10, 19), no partially or completely preserved statue of this hero has been found.

The analysis of the stone, i.e. the definition of the origin of the marble from which the sculptures were made, could provide valuable data on the sources of stone that were used, the roads for its transportation, possible specific qualities of the material used for the sculptures, a comparison of choice for the decorative plastic and funerary objects, as well as the possible changes in the types of stone used for the production of sculptures from the end of the 1st–beginning of the 2nd to the 4th century AD. Important conclusions about the use of certain kinds of stone in building the imperial constructions in Sirmium at the end of the 3rd–beginning of the 4th century AD, i.e. during the most productive building phase at this site, can already be drawn (Džurić *et al.* 2008, 122), but the small number of sculptures from the same period will make it difficult to define the whole spectrum of stone material used for the decoration of these buildings.

Bibliography

- BRUNŠMIDT, J. 1903/04, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu. – *Vjesnik HAD VII*, 209–240.
- BRUNŠMIDT, J. 1905, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu. – *Vjesnik HAD VIII*, 37–106.
- DAUTOVA RUŠEVLJAN, V. 1983, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* (Zusammenfassung: *Römische Steindenkmäler aus dem jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia Inferior*). – Novi Sad.
- DJURIĆ, B., J. DAVIDOVIĆ, A. MAVER and H. MÜLLER 2008, Stone Use in Roman Towns. Resources, Transport, Products and Clients. Case Study Sirmium. First Report. – *Starinar LVI* (2006), 103–137.
- DJURIĆ, B., J. DAVIDOVIĆ, A. MAVER and I. RIŽNAR 2009, Stone Use in Roman Towns. Resources, Transport, Products and Clients. Case Study Sirmium. Second Report. – *Starinar LVII* (2007), 83–100.
- JEREMIĆ, M. 1993, Baths (Thermae), Public Granary (Horrea Publica). – In: D. Srejšović (ed.), *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Belgrade, 109–114.
- JEREMIĆ, M. 2003, Sirmijumski tetrapylon (Summary: The „Tetrapylon“ of Sirmium). – *Rad Dragoslava Srejšovića na istraživanju antičke arheologije*, Kragujevac, 137–145.
- JEREMIĆ, M. 2006, Katalog br. 169. – In: V. Dautova Ruševljan in M. Vujović, *Rimska vojska u Sremu* (Roman Army in Srem), Novi Sad.
- JEREMIĆ, M. 2008, Les temples payenes de Sirmium. – *Starinar LVI* (2006), 167–200.
- KRSTIĆ, D., M. VELIČKOVIĆ and G. MARJANOVIĆ VUJOVIĆ 1983, *Arheološko blago Srbije iz muzejskih zbirki*. – Beograd.
- MAVER, A., H. MÜLLER and I. RIŽNAR 2010 (in print), Roman Capitals from Sirmium (Sremska Mitrovica, Serbia). – *Starinar LVIII* (2008).
- MILOŠEVIĆ, A. and O. MILUTINOVIĆ 1958, Zaštitna arheološka iskopavanja u Sremskoj Mitrovici. – *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine II*, 5–45.
- MILOŠEVIĆ, P. 1979, Katalog br. 38. – In: *Antički teatar na tlu Jugoslavije* (Summary: *Antique Theater in the Territory of Yugoslavia*), Novi Sad.
- MILOŠEVIĆ, P. 1985, Sunčani sat iz Sirmijuma (Résumé: Le cadran solaire de Sirmium). – *Starinar XXXVI*, 195–201.
- MILOŠEVIĆ, P. 2001, *Arheologija i istorija Sirmijuma* (Summary: *Archaeology and History of Sirmium*), Novi Sad.
- MILOŠEVIĆ, P. and R. PRICA 1979, *Kroz vekove Sirmijuma*. – Sremska Mitrovica.
- MIRKOVIĆ, M. 1971, Sirmium – its History from the I Century A.D. to 582 A.D. – *Sirmium I*, 5–94.
- PAROVIĆ PEŠIKAN, M. 1966, Rimske terme u Sirmijumu (Résumé: Thermes romains à Sirmium). – *Starinar XV–XVI* (1964–65), 31–45.
- PAROVIĆ PEŠIKAN, M. 1973, Excavations of a Late Roman Villa at Sirmium. Part II. – *Sirmium III*, 1–44.
- POPOVIĆ, I. 1987, Katalog br. 83. – In: *Antički portret u Jugoslaviji* (Classical Portrait in Yugoslavia), Beograd.
- POPOVIĆ, I. 1988, Katalog Nr. 83. – In: *Antike Porträts aus Jugoslawien*, Frankfurt am Main.
- POPOVIĆ, I. 1989a, Catàleg nr. 205. – In: *Refrats antics a Iugoslàvia*, Barcelona.
- POPOVIĆ, I. 1989b, Catàlego nr. 205. – In: *Refratos antiguos en Yugoslavia*, Barcelona.
- POPOVIĆ, I. 2008, Marble Sculptures from the Imperial Palace in Sirmium. – *Starinar LVI* (2006), 153–166.
- POPOVIĆ, I. 2009, Les sculptures du palais impérial de Sirmium (fouilles 2003–2005). – Dans: *Les ateliers de sculpture régionales: techniques, styles et iconographie, Actes du Xe Colloque international sur l'art provincial romain*, Arles et Aix-en-Provence, 267–272.
- POPOVIĆ, I. 2009a, Novi pogled na Silvanov kult u Sirmijumu (Summary: New Approach to Silanus` Cult in Sirmium). – *Зборник Музеја Срема* 8, 51–64.
- RENDIĆ MIOČEVIĆ, A. 1988, Katalog Nr. 204. – In: *Antike Porträts aus Jugoslawien*, Frankfurt am Main.
- RENDIĆ MIOČEVIĆ, A. 1989, Catàleg nr. 212. – In: *Refrats antics a Iugoslàvia*, Barcelona.
- RENDIĆ MIOČEVIĆ, A. 1989, Catàlego nr. 212. – In: *Refratos antiguos en Yugoslavia*, Barcelona.
- RIŽNAR, I. and D. JOVANOVIĆ 2008, Stone Material of Regional Provenance from Sirmium. – *Starinar LVI* (2006), 103–137.
- SREJŠOVIĆ, D. and A. CERMANOVIĆ KUZMANOVIĆ 1987, *Rimska skulptura u Srbiji* (Summary: *Roman Sculpture in Serbia*). – Beograd.
- VULIĆ, N. 1939, Vojvodina u rimsko doba. – *Vojvodina I*, Novi Sad, 61–80.

dr. Ivana Popović
Arheološki institut
Knez Mihailova 35/IV
11000 Beograd
Srbija
ivpop@eunet.rs

* This text was submitted to the editor in 2009, and, meanwhile, some parts of it have been incorporated into the publication Popović, I. 2012, *Sirmium – Marble Sculptures*. – Beograd.

***Perirrhanteria* stands from Krševica** Kamniti bazi oltarjev *Perirrhanteria* iz Krševice

Petar Popović

Abstract: The stone stands from a settlement of the 4th century BC and first decades of the 3rd century BC were discovered at the site of Kale-Krševica in south-eastern Serbia. The other finds permit the conclusion that they were the lower segments of ritual objects – altars, *perirrhanterion*.

Key words: Kale-Krševica, urban settlement, cult, *perirrhanteria* stands, 4th–3rd centuries BC

Izveček: Na najdišču Kale-Krševica v jugovzhodni Srbiji sta bili v naselbini, ki sodi v 4. in prva desetletja 3. stoletja pr. n. š., odkriti kamniti bazi, ki ju avtor interpretira kot baze ritualnih oltarjev, *perirrhanterion*.

Ključne besede: Kale-Krševica, urbana naselbina, kult, *perirrhanteria*, 4.–3. stol. pr. n. š.

During the course of archaeological excavations of the large complex in the lower part of the site of Kale-Krševica in 2006 two stone columns of considerable size were found lying next to each other in association with other finds in the lower part of the large excavated area (Fig. 1). The continuation of the

excavations revealed that these are almost completely preserved high stands, which supported water basins. They were called *louterion* (λουτήριον), or *perirrhanterion* (περιρραντήριον), depending on either a profane or sacred function. They were made in one piece (usually of baked clay) or in segments (as are the examples

Figure 1 Structures in the lower part of the site – „hydrotechnical complex“ (2006).

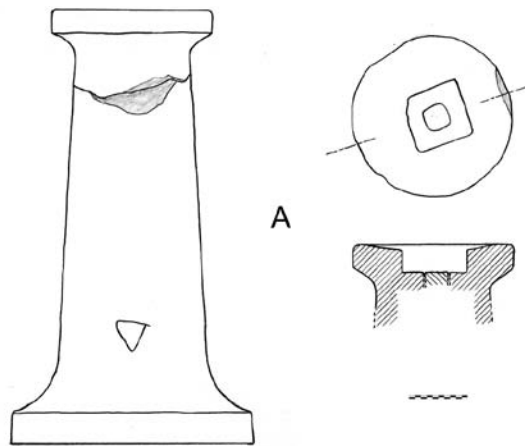

Figure 2 *Stand A.*

under discussion). They were characteristic of Greek regions or areas under Greek influence (Iozzo 1981, 143–145; Radić 1988, 36–37).

Both of the examples from Krševica are made of a light beige-cream coloured conglomerate and differ slightly in size and some details.

Stand A (*Fig. 2*)

Kale-Krševica, suburbium, trench E, profile II-III/06 („hydrotechnical complex“)

Height 0.755 m, base diameter 0.428 m, rim diameter 0.28 m. An approximately square recess (0.102 × 0.096 m, 0.038 m in depth) was carved in the place intended for the basin. A hole with the remains of a stone wedge (0.04 m in width), probably the last remnant of the receptacle, was recorded in the centre. A triangular piece of grey stone was found near the stand base, carefully inlaid at the point where the stand had been damaged.

Stand B (*Fig. 3*)

Kale-Krševica, suburbium, trench E, profile II-III/06 („hydrotechnical complex“)

Height 0.64 m, base diameter 0.412 m, rim diameter 0.24 m. The circular recess for the attachment of the receptacle has a diameter of 0.126 m and is 0.024–0.034 m in depth.

Observation suggests that both basins were substantial in weight, and were made of stone. According to the stand height they could have been up to 1 m in diameter.

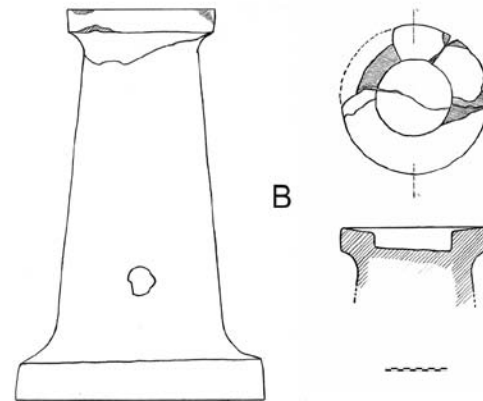

Figure 3 *Stand B.*

Therefore, there was no dilemma in the selection of the topic for this paper, dedicated to our colleague and friend Bojan Djurić. Thus, we have chosen for this occasion the largest of the most beautiful stone objects, which have been discovered in Krševica. Objects of this kind would not perhaps draw special attention, if it were not for the fact that this find was encountered within a settlement dating from the 4th century BC and first decades of the 3rd century BC, situated in the heart of the Balkans far from the Greek regions (*Fig. 4*). The most recent excavations indicate that this settlement consisted of the acropolis and suburbium, which were surrounded by a rampart and covered an area of circa 5 ha. The rampart, buildings, walls and various structures were discovered within an area of over 500 m² at the lower part of the site and were merely part of a much larger complex with urban structures extending along the

Figure 4 *Location of the site of Krševica.*

Figure 5 *Second horizon with structures and stands in situ (2006).*

Krševica river. Although the settlement existed for just over a hundred years, quite specific conditions and circumstances led to intensive building activities and a change in the initial concept and basic appearance of this part of the settlement. These were the result of drastic hydrological changes and rising ground water level, which endangered the structures close to the river. The modern situation has not changed with most of the site being under water for much of the year. Archaeological excavations are possible only if the pumps are in continuous operation. This situation resulted in three building horizons as the outcome of the successive filling and leveling of earlier structures. The entire central area is occupied by an ashlar faced stone platform (circa 5 m in width and over 2 m height). Two walls of large stone blocks ran in divergent directions up the slope (*Fig. 1*). It is assumed that they regulated water flow and protected the settlement on the slope from excessive rainfall. In this way the area was divided into a southern and northern zone, whilst the rampart that protected the settlement towards the river extended in the east. A completely preserved vaulted structure (most probably a reservoir) was discovered in the southern zone in the previous year, whilst excavation in the northern zone revealed many postholes cut into the subsoil, sections of wall, remains of ovens and other features, dating from the earliest horizon. As a result of the change in the water level this part of the complex had been covered with soil to a depth of up to one metre. The second horizon with ovens

Figure 6 *Stands in situ (2006).*

and remains of various features, including the above mentioned stands, was established on top of this. The summary account of the stratigraphic data of this section of the site concludes with the third and final horizon, that is represented by a building with two rooms, which was built against the northern face of the platform after the leveling of the previous horizon (*Fig. 5* and *1*; Popović 2005; *id.* 2006, 525; *id.* 2009a; *id.* 2009b).

It is difficult to say anything more precise about the second horizon, which we are interested in at this moment. The only recorded remains are those of the wall of a rectangular structure. Regular rows of postholes that could be part of a structure that was built of light material were found beside this wall (*Fig. 5*). The two stands were found lying next to each other within the structure and parallel to the single row of stones. They were carefully arranged and secured with pieces of stone (*Fig. 6*). Traces of burning have been noted in many places with broad traces, possibly fragments of burnt timber beams, next to the stands. Fragments of bricks were found under and around the stands, whilst a large quantity of potsherds, many of them from fine wares, were scattered over a large area.

Both stands had been deposited in a safe place for use on a later occasion, but it is obvious that the upper parts, the water basins, are missing. The fragments of these massive objects would have been easily recognized, but not a single piece that could be identified with certainty as a fragment of a stone

basin has been recorded within the entire area. The preserved basins could have been transferred to some more suitable place, but it still remains unclear as to why the stands had been left behind. In view of this, the question may be raised as to whether corresponding stone receptacles existed on the site at this given moment. The two stands were made of conglomerate that was not identified in this area and the basins should have been made of a non-porous higher quality stone. These objects of distinct purpose were usually produced by specialist workshops, such as those in Corinth or Athens (Iozzo 1987; *id.* 1989; Sparkes, Talcott 1970, 219). Therefore, we assume that these examples arrived from Greece together with coins, amphorae or tableware from the Attic and north Aegean workshops (Popović 2007a; *id.* 2007b). If there were any interruptions in the procurement chain, then stands without basins would not serve any purpose and the settlement would have remained without the altars. These are just a few of possible solutions and there is an analogous example that could be considered, which was discovered during excavations at the site of Vardarski Rid (ancient *Gortynia*) in the Former Yugoslav Republic of Macedonia. The structure known as the „House with a Sanctuary“ contained a marble stand of high quality manufacture. It also had a square recess at the place intended for the basin like the one on the example from Krševica (Mitrevski 2005, 81–83, Fig. 79).

These objects, regardless of their various functions, for washing and bathing, or libations and other rituals, could only have been distinguished according to the archaeological context (Fig. 7). The stands from the lower part of the site were found in a layer, which contained a large quantity of local and imported pottery, as well as animal bones. Much of this pottery was fine tableware, which was scattered over a large area. As a result the conservators required a considerable amount of time to reconstruct a few complete vessels out of the very small sherds. This work is not yet complete and mention can only be made at this moment of just two groups of interesting examples, which may be associated with the context of this find. The concentration of fine tableware in

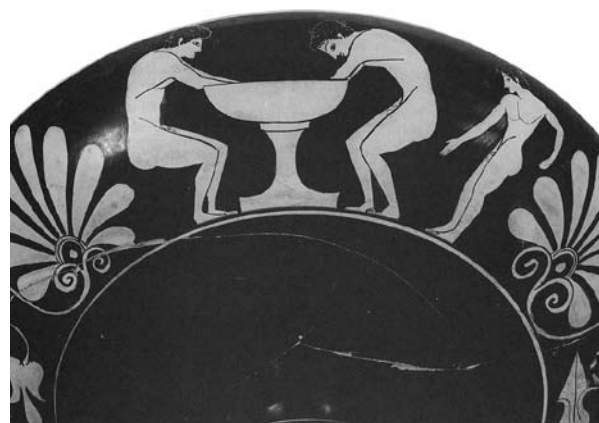

Figure 7 *Loutorion*. Image on an Athenian red figure cup (after Oakley 1992, Pl. 46.2).

this section of the complex was obviously not accidental and such vessels for preparing and serving wine could only have been used on special occasions, emulating the *symposia*, cult rites or rituals.

The first group consists of two fragmented thin-walled vessels of almost identical shape, bowl-shaped cups or *Kantharoi*. They are 7.4 cm and 7.2 cm in height, the bases of both are 4 cm in diameter. They are reddish in colour on the exterior and have nuances of an olive colour on the interior. The shapes are dated to the end of 4th and the beginning of the 3rd centuries BC (Sparkes, Talcott 1970, Fig. 7, no. 690; Rotroff 1997, 92, Fig. 11.131).

The second group comprises two black-glazed *phialai*, which differ in just a few details. One has a ribbed lower wall with a diameter of 16 cm and a height of 5 cm (Popović 2006, Fig. 8.6; *id.* 2007b, Fig. 5.3). The second is undecorated with a diameter of 15.2 cm and a height of 4.4 cm. The *phialai* were wine vessels that were usually used for pouring libations to the gods in religious rites, but were also used on other occasions, including various ceremonies and *symposia* (Sparkes, Talcott 1970, 105; Clark *et al.* 2002, 127). Such pottery vessels are rare, but similar forms in metal have been encountered from Greece to Romania (Θεμελης, Τουρατσγλου 1997, 66; Popescu 1997, 186, 198). There were no less than 109 *phialai* among many other silver vessels dating to the 4th century BC in the well-known Rogozen treasure from north-western Bulgaria (Mapa30B 1996, 9–57).

Figure 8 *The two Kantharos cups.*

These two examples from Krševica alone might not be considered as strong evidence for the purpose of the stone stands (as altars parts). However there are other finds, which more convincingly bear witness to cult and ritual activity in this section of the site. Deer antlers sacrificed and dedicated to a hunting cult have been discovered near the slope not far from the stands. A *boukranion*, the head of an aurochs (*bos primigenius*) was found in the southern section of the site, next to the vaulted of the building. Finally, in addition to other objects, many animal skeletons were found in the process of emptying this large structure. After analysis it became clear that ten horses and twenty dogs had been sacrificed and thrown into the abandoned building (Popović 2009b; *id.* 2009c). The various structures of cult purpose within such a restricted area are eloquent testament to the inhab-

Figure 9 *The two black-glazed Phialai.*

itants of this so far anonymous settlement, which maintained close contacts with the Aegean throughout its entire existence. It seems that they were ill favoured by destiny and they made tremendous efforts in their struggle with the rising water in an attempt to preserve the vital riverside sections of the settlement. Thus, their desire to gain the favour of the gods is more than understandable. There was always room for a variety of cults and rituals and also for two sacrificial altars, the *perirrhanteria*.

Illustrations: Nebojša Borić, Nenad Lazarević, Slobodan Tripković, Aca Đorđević, Petar Popović.
Conservators: Zvezdana Popović, Maja Živković.

Povzetek

Med izkopavanji leta 2006 na najdišču Kale-Krševica sta bila med drugim odkrita tudi dva popolnoma ohranjena kamnita podstavka. Predstavljata spodnji del oltarjev na visoki nogi, ki so imeli širok in plitev recipient. Ti predmeti so bili glede na namen, posvetni ali sakralni, imenovani *lauterion* (λαυτήριον) ali *perirrhanterion* (περιρραντήριον). Značilni so za grški prostor ali območja pod grškim vplivom. Izdelani so bili iz keramike iz enega ali več delov. Obravnavana primerka sta večdelna. Predmet te vrste morda ne bi pritegnil posebne pozornosti, če ne bi šlo za odkritje znotraj naselbine iz 4. in prvih desetletji 3. stol. pr. n. š. iz osrčja Balkana, daleč od območja, ki je imelo tesne vezi z Egejo. Rezultati zadnjih raziskav kažejo, da je naselbino sestavljala akropola s predmestjem. Celotno območje naselbine, ki obsega okoli 5 ha, pa je bilo obdano z obzidjem. Raziskani predeli z obzidjem in s stavbami ter različni objekti predstavljajo le del veliko večjega kompleksa z urbanimi strukturami, ki se je raztezalo vzdolž reke Krševice. Zaradi hidroloških sprememb je bil ta del naselja ogrožen, problem naraščanja nivoja vode so takratni prebivalci reševali z zaporednim nasipavanjem in zasipavanjem starejših stavb, kar je bistveno spremenilo prvotno urbanistično podobo. Pojav različnih obredov in kultov, ki so dokumentirani na tem razmeroma omejenem in majhnem prostoru, lahko razumemo tudi kot odogovor na nove hidrološke razmere.

Bibliography

- CLARK, A. J., M. ELSTON and M. L. HART 2002, *Understanding Greek vases*, Paul Getty museum. – Los Angeles.
- IOZZO, M. 1987, Corinthian Basins on High Stands. – *Hesperia* 56, 355–415.
- IOZZO, M. 1985 [1989], Bacini corinzi su alte piede. – *Annuario della Scuola archeologica di Atene e dalla Missione italiane in oriente* XLVII, Atene, 7–61.
- IOZZO, M. 1981, Louteria fitili in Calabria. – *Archeologia classica* XXXIII, Roma, 143–202.
- OAKLEY, J. H. 1992, *The Walters Art Gallery, Baltimore, Maryland*. – Corpus Vasorum Antiquorum (U.S.A. fasc. 28).
- МАРАЗОВ, И. 1996, *Рогозенското съкровище*. – София.
- MITREVSKI, D. 2005, *Vardarski Rid*. Vol I. – Skopje.
- POPESCU, G. A. (ed.) 1997. *I Daci*. – Electa, Milano.
- POPOVIĆ, P. 2005, Kale-Krševica: Investigations 2001–2004. Interim report. – *Zbornik Narodnog muzeja* XVIII-1, Beograd, 141–174.
- POPOVIĆ, P. 2006, Central Balkans between the Greek and Celtic World: Case Study Kale-Krševica. – In: N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Beograd, 523–536.
- POPOVIĆ, P. 2007a, Numismatic find of the 4th–3rd centuries BC from Kale at Krševica (southeastern Serbia). – *Arheološki vestnik* 58, 411–417.
- POPOVIĆ, P. 2007b, Krševica et les contacts entre l’Egée et les centre des Balkans. – *Histria Antiqua* 15, Pula, 125–136.
- POPOVIĆ, P. 2009a, Krševica: forty years after. – *Zbornik Narodnog muzeja* XIX-1, Beograd, 141–153.
- POPOVIĆ, P. 2009b, Archaeological Finds from the Vaulted Building at Krševica. – *Starinar n.s.* LVIII/2008, Beograd, 95–106.
- POPOVIĆ, P. 2009c, Sanctuaire, cult et rite à Krševica. – *Histria Antiqua* 18/2, Pula, 121–128.
- RADIĆ, I. 1988, O nalazima antičkih brodskih žrtvenika u podmorju istočnog Jadrana. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XXI, Zagreb, 35–56.
- ROTROFF, I. S. 1997, *The Athenian Agora XXIX, Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. – Princeton.
- SPARKES, B. A. and I. TALCOTT 1970, *Black and Plain Pottery, The Athenian Agora XI*. – Princeton.
- ΘΕΜΕΛΗΣ, Π. and I. ΤΟΥΠΑΤΣΟΓΛΟΥ 1997, *Οι Ταφοί του Δερβενίου*. – Αθήνα.

dr. Petar Popović
Arheološki institut
Knez Mihailova 35/IV
11000 Beograd
Srbija
p.pop@yubc.net

* Rad je predan redakciji g. 2009.

Dragonera South, The Planimetry of the Villa Maritima

Dragonera Jug, načrt vile maritime

Alka Starac

Abstract: In the paper the authoress discusses the villa maritima, which was discovered during the 2003 and 2004 archaeological excavations in advance of construction on the southern side of cape Grote, north of Peroj near Vodnjan in Istria. The excavations revealed a residential-economic complex with an installation for the production of olive oil, which was occupied from the 1st century AD to the 7th century AD.

Key words: *Villa maritima*, Dragonera, mosaics, Roman period, Ostrogothic and Byzantine rule, Istria

Izvleček: Avtorica v prispevku predstavlja vilo maritimo, ki je bila odkrita pri zaščitnih arheoloških izkopavanjih v letih 2003 in 2004 na južni strani rta Grote, severno od Peroja pri Vodnjanu v Istri. Raziskan je bil stanovanjsko-gospodarski kompleks z obratom za predelavo oljčnega olja, ki je bil naseljen v času od 1. do 7. stol.

Ključne besede: *villa maritima*, Dragonera, mozaiki, rimsko obdobje, vzhodnogotska in bizantinska vladavina, Istra

In the period from June to December 2003 and from September to December 2004, for a total of nine months, systematic archaeological rescue excavations were conducted on the archaeological site of Dragonera South. The site is located on the south side of cape Grote, north of Peroj near Vodnjan in Istria. The excavations were directed by Alka Starac, who was assisted by an archaeological team, comprising Fina Juroš-Monfardin, Aldo Monfardin, Romuald Zlatunić, Darko Komšo, Zoran Grbin and Ivo Juričić. The archaeological excavations, that were undertaken by the Archaeological museum of Istria, Pula, were financed by the Darija, d.o.o. company from Poreč. The Dragonera area today differs considerably in extent and configuration from the Roman period, due to tectonic changes, which have caused a marine ingression. The building complex at the Dragonera South site is almost preserved completely in plan, due to its location on high ground, removed from the greatest tidal impact. The karst terrain around the archaeological site is rich with sink holes, caverns and shafts. Open crevices of subterranean caverns are visible on the surface within the outer western courtyard and directly below the southern exterior wall on

the shore. The builders of the complex knew of their existence and used them for drainage. Another opening into a swallow hole is situated inside the enclosure on the northeastern corner of the building. The Padulj spring, situated in the Veliki kanal valley about a hundred metres to the northeast, was an important source of water for the site (Schiavuzzi 1908, 105).

In his letters from AD 537–538, Cassiodorus, the senator and praetorian prefect of the Ostrogothic king, describes a row of shining Istrian coastal villae of Roman origin (*praetoria*), comparable to a pearl necklace (Križman 1979, 309; Matijašić 1988, 363–371). Cassiodorus states that these estates produced considerable quantities of olive oil, wine and grain. He also praises natural coves with marine pools appropriate for fish and oyster farming, as well as for the production of fish sauce (*garum*). The estate in Dragonera, occupied during the life of Cassiodorus, was a pearl in that necklace. The word *praetorium*, taken from the administrative dictionary, in this period denoted a self-sufficient residential-economic complex under the management of its owner.

The archaeological excavations at the Dragonera South 1 site have revealed the plan of the Roman

Figure 1 *Dragonera South 1 and 2. Location and centuriation lines.*

and Late Roman residential-economic complex with facilities for the production and processing of olive oil (*villa maritima*). The excavated area of the complex amounts to 8,550 m². The central part of the complex with an area of 2,268 m² consists of four connected wings, which enclose an interior courtyard with an area of 180 m². Additional enclosed courtyard areas have been defined on the eastern corner of the complex and to the west of the central building; together with those areas, the building complex covers a surface area with a from grand total 6,500 m². The first building layer (1st–4th century AD) was covered by a second, Late Roman layer (5th–7th century AD). The access road to the complex follows the alignment of the centuriation divisions, recognizable today in ruined stone walls (*Fig. 1*). The main, vehicle entrance to the internal yard was situated on the eastern side of the complex.

The foundations of the building known as Dragonera South 2, now largely inundated by the sea, are situated on high ground on the eastern side of Veliki

kanal (*Fig. 1*). Only the northern corner of the Roman complex, with an area of 1,250 m², has survived on the coast. The stone walls, built of mortar-bonded quarry stone, have survived merely as foundations. The remains of a floor have been found beside the stone base for the beams of an olive press. A natural karst swallow hole is situated within the enclosed rectangular courtyard. The stone walls of a possible port are visible over an area of 800 m² on the shore and in the sea in the partially inundated bay between the two building complexes.

An examination of the local oral tradition did not reveal a surviving explanation for the origins of the toponym Dragonera. However, toponymastic information from another part of the Mediterranean has been found. Dragonera is the name of a small island in the Balearic Islands in the western Mediterranean. It is derived from the Latin word for a species of lizard. A similar etymology can also be proposed in the case of Istrian Dragonera, as lizards are plentiful in the area in spring and summer.

Figure 2 The 1st architectural phase, 1st–4th century AD (drawn by A. Starac).

The 1st architectural phase (1st–4th century AD) (Fig. 2)

The central building measured 45 m in length and 40 m in width, occupying an area of 1,800 m² in the first architectural phase, which dates from the 1st to the 4th centuries AD. The surface area of the external courtyards exceeded 1,700 m².

The residential section of the building, 40 m in length and 10 m in width, covered an area of 400 m², i. e. 100 m² less than the Late Roman residential building. The Early Roman building can be clearly distinguished from the Late Roman building in the plan of the residential zone, although the spatial plans of the two buildings were of similar dimensions, orientation and organisation. The discovery of a destruction layer in the western part of the residential wing (rooms P27, P34) shows that the first building was partially damaged in a fire. After this event it was completely renovated in circa AD 400 (Fig. 3).

The entry room of the first complex, vestibule P39a (3.60 × 3.50 m), was floored with a simple white mosaic with black border. The vestibule leads to the atrium with impluvium. The reduced atrium (6 × 7.5 m) was covered with a coarse mosaic floor with a „sprinkled“ white-grey pattern, with 1.5 cm cubes. The centre of the atrium was occupied by a rectangular impluvium, measuring 5.50 m in length, 2.70 m in width and 0.15 m in depth. This was floored in the *opus spicatum* technique. The atrium also contained a rectangular construction, 3.00 × 1.60 m, the exterior of which was plastered with waterproof plaster (*opus*

signinum). There was also an integral manhole above the drainage canal. It can be assumed that this was a fountain, possibly filling the *impluvium* with water.

The atrium was attached to a corridor (1.50 m in width and 7.00 m in length), indicated only by the orientation of the mosaic cubes. These differed from those of the mosaic floor of atrium. The *tesserae* in the corridor are completely white and more finely cut than those in the atrium. The symbolically indicated corridor is all that remains of the narrow corridors (*fauces*) that connected the atrium to the peristyle in the traditional Roman house, usually leading past the *tablinum* (Dickmann 1999, 151). At Dragonera, the corridor runs alongside the eastern side of the room with the multicoloured mosaic and is separated from it by a partition wall. The partition wall was narrow, a mere 0.15 m in width. The partition wall only survived as a slot in the floor, because of the flimsy nature of its construction. The partition wall was pierced by two doors, whose existence are indicated by mosaic thresholds and stone bases preserved *in situ* (Fig. 4). The southern door was double-leaf in form, 1.20 m in width, and led into the room with the multicoloured mosaic. The northern door was smaller, 0.70 m in width and single-leaf in form. It connected the corridor with part of the room, in which the floor was covered by a black-and-white patterned mosaic. The floor of the room with the multicoloured mosaic (7.00 × 5.30 m) is visually divided into two parts. The mosaic floor consists of compound multicoloured motifs on a square surface of 5.20 × 5.20 m, whilst the northern part consists of the corridor, 1.70 m

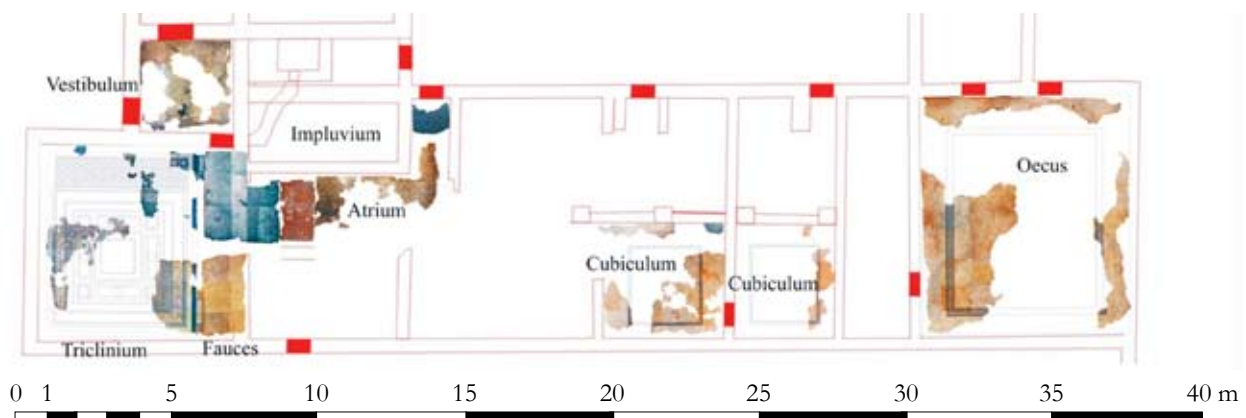

Figure 3 Residential wing, 1st phase, 1st–4th century AD (photo/drawn by A. Starac).

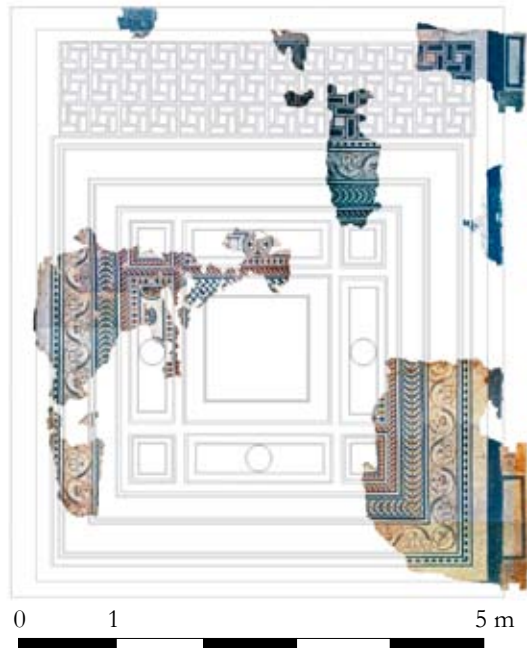

Figure 4 *Triclinium, reconstruction of the mosaic (photo/drawn by A. Starac).*

in width and 5.30 m in length, with black-and-white rectangular motifs made up of small *tesserae* (0.80 × 0.80 cm) (Fig. 4). The basic composition unit comprises four rectangles arranged around a central square, with dominating black surfaces. The variant with dominant black surface is characteristic of the Flavian period of last third of the 1st century AD (Morricone 1970, 509; Donderer 1986, Brescia 40, 43, 44, T. 40: 2). The only room with a multicoloured mosaic in the first architectural phase is located directly beside the vestibule and *atrium*, on the western edge of the building, separated from the access corridor by a thin partition wall (Fig. 3). As far as the conception and layout of the rooms is concerned, the plan of the bipartite carpet mosaic and the fact that it is the only room with a multicoloured mosaic permit the conclusion that it was the dining room (*triclinium*) (Zaccaria Ruggiu 2001, 62). The complex multicoloured mosaic was made in two techniques, a simpler (*opus tessellatum*) and a challenging technique from tiny *tesserae* in many nuances (*opus vermiculatum*) (Fig. 4). The mosaic carpet is bordered with black and white narrow and wide borders, one of which is composed of small black triangles. This is followed by two wider zones filled with multicoloured motifs. The outer motif consists of a continuous band

of narrow vegetal tendrils with alternating stylised leaves and flowers, as well as an inner motif, which is filled with a double braid. In addition to polychrome stones, small blue glass paste *tesserae* were used in the flower petals in the outer vegetal band. Attention should be drawn to the characteristic heart-shaped flowers, framed with a black border edge and filled with horizontal zones in several colours, which exhibit a striking similarity to the considerably simpler heart-shaped leaves on the mosaic in the *frigidarium* in the private *thermae* in Palermo, which are dated to the 2nd century AD (Spatafora 2004, 238–240, Fig. 7–10). The main section of the mosaic floor follows a square scheme. Four squares in the corners and four elongated rectangles on the pages frame a central square field, separated by the single braid. The square fields in the corners are bordered with red leaves on a black background, whilst the elongated rectangular fields are bordered by multicoloured peltoid leaves on a white background. Figural motifs were depicted inside each field. These are no longer extant in almost every field, because of the delicacy of the designs, executed in the technique *opus vermiculatum*, using small *tesserae* (0.50 × 0.50–0.30 × 0.30 cm). The square corner fields each contained a single central motif. Elongated fields were divided across the middle by a circular field with a lotus flower rosette. White fields with concave endings were situated to the left and right of the rosettes. Each field contained a single animal figure, facing the central rosette. Figural displays are partly extant in only two fields. These are respectively, finely nuanced displays of an antelope facing a tree, and a rhinoceros. The antelope is a frequent and favoured animal figure in the repertory of the ancient mosaicists, but the rhinoceros is exceptionally rarely represented on mosaics. The horn has not survived, but size of the head, permits the recognition of a rhinoceros rather than a hippopotamus. The central square field, emphasized and separated by a wide border of alternating black and white rhomboids, is situated within a frame, closed by fields with animal figures. The figural motif in the central framed field has not survived. The dimensions of *tesserae* vary from 0.80 × 0.80 cm in outer borders and

geometric motifs, to 0.30×0.30 cm in filling of the figural motifs in the rectangular fields.

The range of Early Roman mosaics with figural motifs that can be compared to the animal figures from Dragonera is rather limited, not only in the Adriatic area, but also in the Roman Empire as a whole. Geometric black-and-white motifs were largely prevalent in mosaics throughout 1st and 2nd centuries AD (Blake 1936, 117; Andreae 2003, 16; Meder 2003, 24). The multicoloured display of the rhinoceros on the mosaic with a theme of the Nile flood in the nymphaeum in the shrine of Fortuna in Preneste near Rome is the most famous depiction of a rhinoceros in Roman art. It is dated to the end of the 2nd century AD (Fasolo, Gullini 1953; Andreae 2003, 79). Another representation of a rhinoceros, made in the black-and-white technique, is preserved on a mosaic in the Umbrian town of Perugia. This example dates to the beginning of the 2nd century AD (Blake 1936, 159, Pl. 38, Fig. 4).

The mosaics in rooms P8, P3 and P17–19 are composed of a white background with a central white field, bordered by a black-and-white twin braid (Fig. 5). The size and position of the original room (8.70 m in length, 6.70 m in width) suggests that it was the large social hall (*oecus*). The twin braid in the border of the mosaic floor frequently appears from the Augustan period until 3rd century AD (Maioli 2000, 199, 204; Donderer 1986, T. 1: 1; T. 4: 1; T. 27: 3–4; T. 36: 2; T. 38: 1), whilst twin braid edged black-and-white mosaics of the second half of the 1st and of the 2nd centuries AD are found in neighbouring Barbariga and in Pula (Donderer 1986, 196, 12, T. 57: 2; T. 57: 6).

Smaller rooms and corridors are located in two rows between the representative rooms placed on opposite parts of residential wing, the *triclinium* and the large reception room (*oecus*). The room joined to the *oecus* on the west (area P8, P7–12) at 8.70 m, the same length as the *oecus*, but only 2.10 m in width. It can be recognised as a corridor. The floor is not completely extant. Its represented by partially preserved lime plaster bedding with many pieces of *tegulae* and *amphorae*, as well as occasional black mosaic cubes in

the mixture. The door, connecting corridor with P8, is 1.20 m wide and is distinguishable in the lime plaster at the point where a stone threshold was laid.

Two adjoining square rooms of much the same dimensions (*cubicula*) are located in the mid residential wing, below the apse built at the beginning of the 5th century AD. The western room measures 4.20×4.20 m, whilst the eastern room measures 3.50×4.20 m. The floors were covered with identical black-and-white mosaics (Fig. 3). A simple square white field is framed by a double black border in both rooms (Late Roman rooms P7–12, P10, P11, P15). A third room that was completely destroyed in the renovation is located to the west of these two rooms. All three rooms opened northwards via entrances between pillars. The two rooms with identical mosaics were interconnected by a door. The existence of pillars in the residential building is indicated by four square foundations (70×65 cm, 70×55 cm) against the wall, as well as a small fragment of a Corinthian capital (Context no. 4/P7–12). The bases supported mortared columns, composed from stone elements in the form of a spherical triangle. All the constructional elements of the pillars are 12 cm in height and made of local limestone. Elements of pillars were

Figure 5 The *oecus*, mosaic (photo/drawn by A. Starac).

found as building material in the walls of the Late Roman building and in the layers under the Late Roman floors. Pillars were installed in order to overcome the differences in the height of the bedrock. Transverse corridors led through the residential wing towards the more elevated portico of the internal courtyard. One of the corridors in P19 has preserved a sloping ramp from firm lime plaster (1.40 m wide). A flat mortared surface is preserved below the missing threshold at the end of the ramp, on the northern external wall of residential wing. The plaster still retains the prints of military footwear with hobnailed soles (*caligae*), 28 cm in length, corresponding to the modern 44 shoe size. The smaller rooms that were located between the ramps have been completely destroyed.

The northern wing was furthest from the sea. It was equipped with a domed cistern with an area of 80 m², which has survived to a height of 2 m. The walls are coated with waterproof plaster, which contains frequent stone and pottery inclusions. The base is covered with stone slabs sunk into the plaster. The vault has collapsed into the interior. The plaster on walls of the cistern contains numerous fragments of amphorae: all the fragments are derived from Dressel 6B type amphorae. Six rim fragments carry stamps of the *Laecanius* figlina in Fažana, four stamps with the names of estate managers (*vilici*) from the 1st century AD, and two imperial stamps. EVCHAR is the stamp of the manager, *Eucharistus*, and belongs to the period AD 15–45/50 (Bezczky 1998, 25). The BERENT(S reverse) stamp has been noted on respective amphorae from the Fažana workshop together with the imperial stamp of Titus IMP. T CAES and dates after year AD 81 (Bezczky 1998, 43, 246–247). The stamps IMPE. VESP. (AD 78–79) and IMP (AD 78/80–81) are related to the emperors of the Flavian dynasty, Vespasian and Titus (CIL V 8112,5; Starac 1997, 150; Bezczky 1998, 25). The general absence of stamps of Domitian, and of characteristic funnel-shaped rims that appear on Istrian amphorae of Dressel 6B type in the last few years of the 1st century AD (Starac 1997, 148–149; Marion, Starac 2001, 116), indicate that construction

of the cistern could be dated around AD 79–81, during the reign of Titus.

The cistern was surrounded by paths, by a simply furnished storehouse and rooms of uncertain function. Apart from the cistern, there was only a single room in the northern wing, to which an exact function could be assigned. This was the smithy in the north corner of the complex. The smithy has an external brick furnace with a completely extant base, as well as a work area with a solid floor of pottery cubes. The identification of the smithy was made possible by finds of casting slag and a significant quantity of iron tools and equipment.

The 2nd Architectural Phase (5th–7th centuries AD) (Fig. 6)

In the Late Roman period, radical reorganisation and reconstruction of the residential wing took place around AD 400. The residential building remained in the same location and retained almost the same dimensions (Fig. 7). The external sides of the central complex, not counting the forecourts, were extended to 54 × 45 m, now covering an area of 2,430 m². The residential area was enlarged by 100 m², to a total area of 500 m². The walls of the earlier south wing were demolished to the level of the floors. The foundations of the new walls penetrated the existing mosaic floors. All the floor levels were raised by an average of 0.70 m. The space between the old and new floors was filled with the rubble of the burned Early Roman building. All the walls, whether external, internal, load-bearing or partition walls, were built to an identical width of 0.45 m. They differ in this respect from the walls of the earlier building. The load-bearing walls of this building were built with foundations of a width of 0.60 m, but the partition walls were built without foundations at a standard width of 0.15 m. Only the cistern retained its original function, completely unchanged regarding structures and size during the renovation. All the other walls were demolished to floor level and rebuilt with small

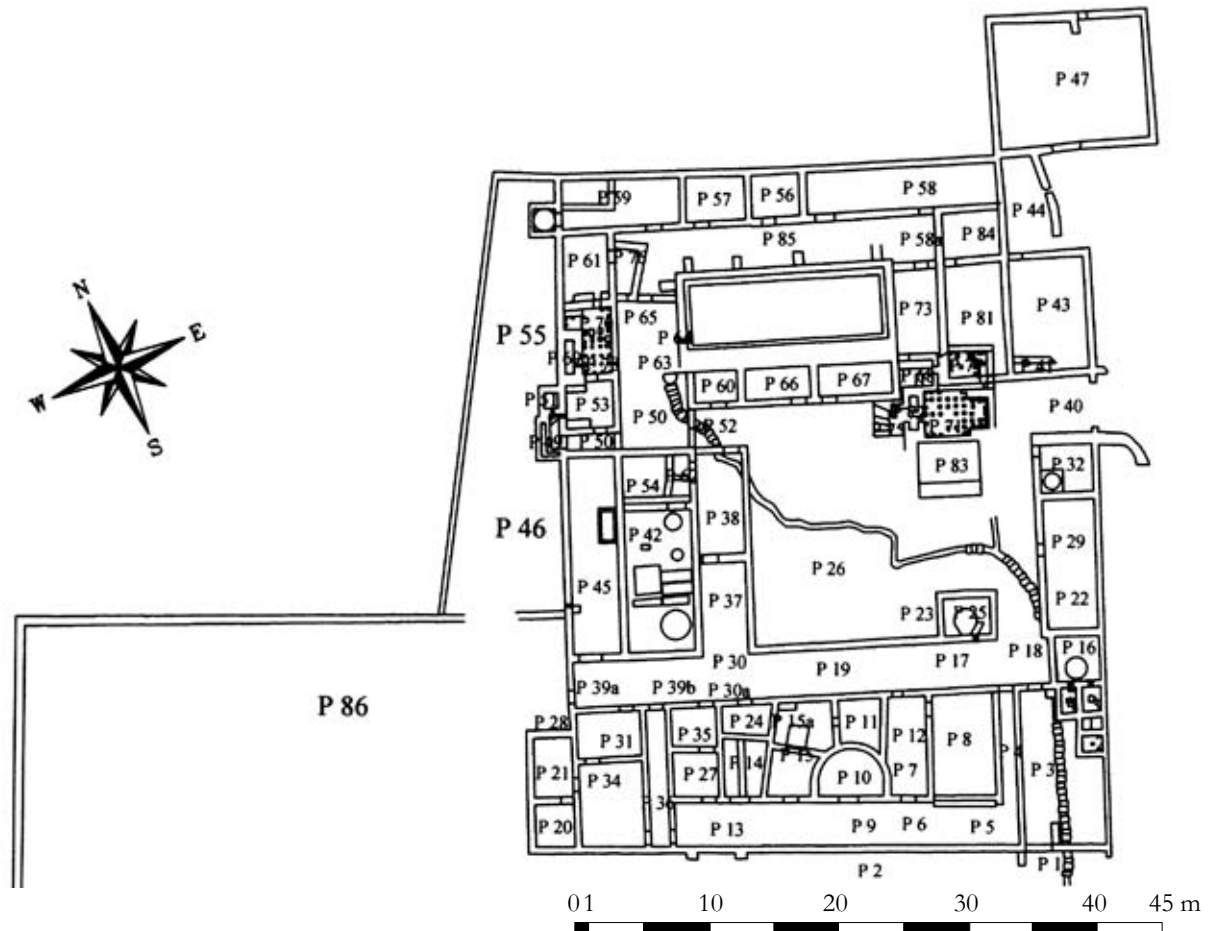

Figure 6 The 2nd architectural phase 5th–7th century AD (drawn by A. Starac).

changes in position and thickness, but to the basically the same plan.

The Late Roman residential building contained four rows of rooms linked by corridors with a representative apse at the heart of the complex (Fig. 6). The floor of the central apse was covered with rectangular and polygonal slabs of different types of marble and granite. Late Roman walls with door openings and thresholds, are preserved to an average height of 0.50 m to 1.00 m above floor level, or a total height of 2–3 m above the base of the foundations. The floor of the portico around the inner courtyard was covered with irregular stone slabs, whilst the corridors were floored with brick squares. The representative corridor in front of the apse (*ambulacrum*) was covered with a polychrome mosaic with complex geometric motives (Fig. 8). The plan of this Late Roman mosaic contains a symmetrical screen of octagons, peltae, spherical rectangles and simple squares with fan-like Greek crosses. Black, grey and red motifs on

a white base were utilized in the execution of geometric ornaments.

The large room P8 was placed next to the corridor P4, and opened along its entire width (4.75 m) on the threshold towards the *ambulacrum* (Fig. 6). Room P8 has a length of 8 m. The room had a mosaic floor of black and white *tesserae* that is not caught on the spot. A parallel for this hall may be found in the Villa romana del Casale, Piazza Armerina in Sicily, where a large apsidal basilica for official receptions occupied a similar honorary place, on the far end of the peristyle, with access from the *ambulacrum* (Boëthius, Ward-Perkins 1970, Fig. 202, room IId). In the case of Dragonera, it is known that stateroom P8 occupies the same location as the *oecus*, a room of similar social purpose in the 1st architectural phase.

Other rooms of smaller dimensions and lesser importance have simple furniture. The small room P14 (4.5 × 3.3 m) lay to the west of the apse. It had a floor made of white stone cubes (3 × 3 × 2.5 cm).

Figure 7 The 1st (red) and 2nd (black) architectural phase (drawn by A. Starac).

Room P7/12 (7.5 × 2.8 m) was located between the apse and stateroom. It was entered from the direction of the *ambulacrum* as well as from all the other rooms that adjoined it. Another, lateral entrance connected room P7/12 with stateroom P8. The floor of room P7/12 was composed of plain stone slabs. The rooms in the western part of the residential wing had very compact floors of hard lime plaster with finely crushed brick inclusions (rooms P20, P21, P33–34). The spacious room P15 on the western side of the apse covers an area of 28 m². It is connected by entrances from the *ambulacrum* and small room P11 (3.5 × 3.3 m). There was a rectangular bricked hearth (220 × 170 cm) in the central part of the room (Fig. 6). A ceramic tube was built into the wall between rooms P15a and P24. It was 19 cm in width, 16 cm height and ran at an incline into room P15a. Layers of ash (Context no. 3/P15), burnt material and iron oxide lay between the podium and hearth (Context no. 4/P15). These layers contained consid-

erable quantities of animal bones and shells, which point to the function of the hearth as a kitchen cooking range.

The communication areas of the building from the period of Honorius show that the architect was familiar with the plan and function of the rooms in the preceding Early Roman structure, which had been destroyed by fire. The narrow transverse corridors P4 and P36 were positioned on the opposite sides of the residential structure, following the plan of the parallel corridors of the earlier building. These two narrow corridors were connected by two parallel, newly added, wider and longer corridors, which closed off the residential wing, representative *ambulacrum* P5/6/9/13 on the coastal side and the almost equally representative corridor P17/19 on the courtyard side of the residential wing (Fig. 6). The long, wide, newly built corridors represented an extension of the area covered by the residential wing, because they had no true precursors in the earlier edifice

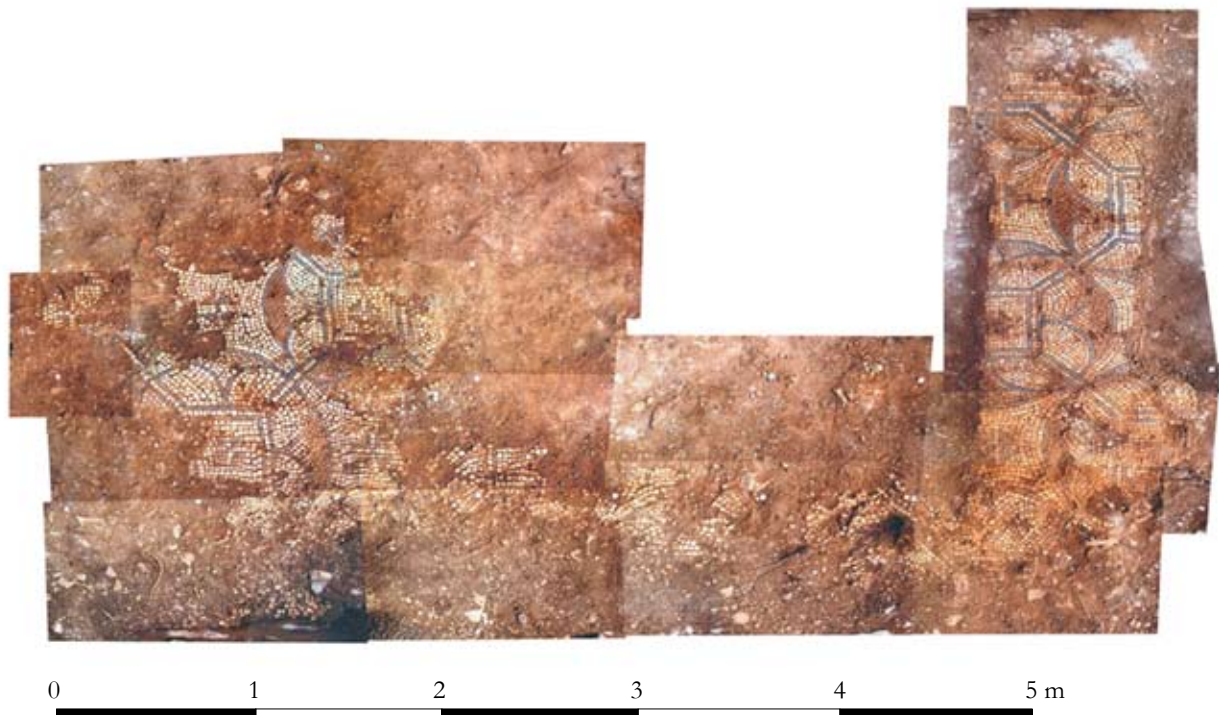

Figure 8 *Ambulacrum with polychrome mosaic (photo A. Starac).*

(Fig. 7). The *ambulacrum* was floored with a multi-coloured mosaic with complex geometric Christian symbols, whilst the parallel internal corridor was floored with ceramic cubes of broken *spicae* in the same manner as the transverse corridors. The inferiority of these corridors to the *ambulacrum* was expressed through more modest building material.

Two independent bath complexes (*thermae*) were discovered not far from the cistern in the northern part of the building. One bath complex was located in the western wing, whilst another was located in the eastern wing. The western *thermae* occupies a total area of 60 m² and comprises a row of interconnected rooms, equipped by drains and double floor. A latrine (P49) with an access corridor (P50) formed part of the *thermae* complex. The entrance from the corridor leads into the changing room (*apodyterium*, P53), which is floored with a completely extant early 5th century chessboard motif mosaic (Fig. 9). From the changing room, one enters the *frigidarium* (P51) and *tepidarium* (P69). From the *tepidarium* one proceeds to the hot room (*caldarium*, P70), placed immediately next to the furnace (P61). The lower floor with pillars of varying shape is preserved in the *caldarium*. The mortar-bonded pillars were built of stone and bricks of

varying form. The furnace (*prae-furnium*, P61) with a separate entrance for stokers is cut into the bedrock. Another, badly damaged *thermae* complex was located near the eastern wing. It is represented by the mere traces of a floor and the lower parts of rooms, which were cut into the bedrock. Nevertheless, it was possible to establish the dimensions of these *thermae*, which occupied an area of 80 m². The furnace (*prae-furnium*, P68, P72) was cut into the bedrock and was connected with the neighbouring room (*caldarium*, P71). The upper floor of the *caldarium* was covered by a simple white mosaic, which had completely collapsed. Pillars, built of square brick, are preserved. The small semicircular sauna room (*laconicum*, P77) is situated next to *caldarium*. The brick pillars in this room are preserved to their full height.

The western and eastern wings of the Late Roman complex contain separate facilities for pressing olives, latrines and bath complexes. The highest point of the western wing, separated from the residential coastal wing by an entry room (P39a, P39b), is equipped with mill presses for olives and a hearth, preserved *in situ* (P42). The facility also possesses a room, cut into bedrock, that was occupied by the pendulum of the press (P54/62), and a storage room

Figure 9 *Apodyterium of west thermae with mosaic from the 5th century AD (photo A. Starac).*

with a large stone lined pool for oil sedimentation (P45). The eastern wing possessed two facilities for the pressing of olives with presses (P25, P16) and settling tanks. The eastern wing also contained a further row of rooms of economic and other purposes: a latrine (P22), storage rooms and workspaces for grain processing and other activities (P81, P43), as well as as a kitchen (P32).

Enclosed, open areas extended out from the building. A trapezoidal forecourt P55/P46 was added on the western side of the complex beside the earlier forecourt P46/P86. It was more than twice the size of the previous forecourt P46, the additional 115 m², increasing its area to a grand total of 220 m². Finds of animal harness in P46 permit the assumption that either cattle or horses were kept here. It may also be assumed that a hayloft and mangers were present (Gnirs 1908, 124–127)¹. An annex in the form of an opened rectangular space P47 (11.6 × 9.7 m) was added to the north-eastern corner. It enclosed a karst cave.

Finds

The most significant find is the limestone block from a funerary monument (175 × 60 × 50 cm), which dates to the 1st century AD. It had been re-used as the support for the beams of an olive press (location: P62). The inscription mentions an unknown aedile, *duumvir* and *duumvir quinquennalis*, who had passed through all the requisite stages of a municipal career and attained equestrian rank as *praefectus fabrum*. The inscription states that he erected the tomb for himself and his wife *Perelia Grata*, as set out in his will. In the husband of *Perelia Grata* we may recognize the proprietor of the complex, the man who was probably its first owner and the man who ordered its construction.

----- / *aed(ilis) (duo)vir (duo)vir quinq(uennalis) / praef(ectus) fabrum sibi et / Pereliae Gratae uxori / testamento fieri iussit.*

The remainder of the small finds, deposited in the Archaeological Museum of Istria, represent a relatively small number of artefacts, if the size of the excavated area is taken into account. All areas of human activity are equally represented: preparation, storage and serving of foodstuffs, clothing and equipment, manufacturing activities, trade. The stone artefacts were made from Istrian limestone and could be divided in several groups. A few stone finds can be described as elements of architectonic decoration, such as capitals, pillar bases, pillars, cornices and architraves. Many fragments or intact stone vessels of different sizes and shapes, stone elements from olive mills and presses, as well as a fragment of a stone sun-dial have been found. Mill-stones of smaller dimensions were made of imported volcanic stone. Metal finds are represented by coins, bronze dress elements, casket mounts, fishhooks, and miscellaneous iron tool, such as hoes, chisels and fishing spears.

The pottery assemblage was highly fragmented. These are, predominantly fragments of *tegulae*, *amphorae* of different types (Dressel 6B, *spatheion*), cooking wares and lamps that date to from 5th to 7th century AD. Finds of table ware are very small in number and size. Fragments of *sigillata* from the Early Ro-

1 Vit. VI, 6, 2.

man layers are as noted few and small in size, but the diversity of origin is an indication of the intense import activities and maritime trade. *Sigillata* with black concentric circles, „medio adriatica“ with black linear painting, found in Context no. 6/P15, originates on the western Adriatic coast and dates to the 3rd century AD². A fragment of a Hayes LR C 2a deep plate from the beginning of the 5th century AD was found in the Early Roman layer Context no. 3/P8 in the assemble hall (*oecus*) (Hayes 1972, 327). Sherds of a Hayes 67 African plate were found in the concentrated calcareous layer immediately above the mosaic floor in the *triclinium* (Hayes 1972, 112) In this case it may be securely dated to the period between AD 360 and AD 400 (Context no. 5/P31). The ES B Hayes 60 dishes from Context no. 4/P14 and Context no. 3/P36 are of Aegean origin³. It may be asserted with some certainty that complete examples of table ware were not left in the building after its abandonment. The relatively rare fragments of Late Roman *sigillata* are only represented by small fragments, which were discarded long before Dragonera was deserted. Fragments of vessels of African and Eastern Mediterranean origin from the 5th to 7th centuries AD are derived from the second building: Hayes 61 B plates (Context no. 2/P2; Context no. 2/P15a) (Hayes 1972, 105–107), Hayes 69 plates (Context no. 2/P2) (Hayes 1972, 119), Hayes 82 plates (Context no. 2/P24) (Hayes 1972, 130), Hayes LR C 8 plates (Context no. 2/P2) (Hayes 1972, 342) and Hayes LR C 3 plates (Context no. 1a/P2, Context no. 4/P2; Context no. 3/P18) (Hayes 1972, 335–338).

The glass fragments are largely derived from glass vessels and window glass. The largest number of glass objects has been noted in the 5th–7th century layers. Simple, undecorated conical glass vessels with slightly widened rim (Context no. 5/P2, 3/P10, 4/P42) were used throughout the 4th century AD and at the beginning of the 5th century AD. The production centres were situated in north and north-eastern Italy, including among others a manufacturing centre

in the Sevegliano area near Aquilea at the end of the 4th century AD (Buora 2001, 19; Mandruzzato, Marcante 2005, 64–67). The remains of glass vessels on a circular-based stem are very common in the Late Roman layers, particularly in the area of hall P8 and the area below it, where they were deposited by flood-water (Context no. 2/P2, 2/P16, 2/P21, 2/P24; 3/P30a, 2/P42). Glasses on stems were used from the 4th century AD onwards, with intensive use continuing from the 5th to the 8th century AD (Isings 1957, 139, Form 111; Petrinec, Šeparović 1999, 83, nr. 207; Mandruzzato, Marcante 2005, 69).

The stamp on a *tegula* built into wall 6a, P20 (Fig. 6) is especially significant as *terminus ante quem non* for the construction of the earlier residential wing. The *tegula* fragment bears the letters of a partly preserved stamp: NER [---]. The letters NE joined by ligature could only belong to a variant from the series of imperial stamps NERONIS PANSIANA (Gregorutti 1886, 228; Righini, Biordi, Pellicioni Golinelli 1993, 44). The *tegula* certainly dates to the reign of Nero (AD 54–68). It may be suggest that the construction took place some time after the reign of Nero, because the *tegula* was already damaged, when used as building material.

Temporary conservation

Temporary protection of archaeological structures was conducted over the entire area of the *villa maritima* in January and February 2008. Reconstruction of the upper, demolished sections of the walls that remained without mortar has been carried out to the height of one to two courses of stone. The upper parts of the walls were cleaned of plants and soil. They were then rebuilt to their excavated height, with use of lime plaster and respecting the original arrangement of the stones. Walls that rested on unstable earthen banks were reinforced with a stone retaining wall. All tops of the walls were capped with thick lime mortar layer, as was the edges of the plaster within the cistern.

2 *Sigillata* „medio-adriatica“: Maioli 1976, 160–173; Giordani 2000, 375.

3 Atlante II, 64.

The value of the *villa maritima* and possibility of presentation

The *villa maritima* at Dragonera south is an exceptionally well preserved residential-economic building from the Roman and Late Roman period (Fig. 7). It is estimated that was occupied from the 1st to the 7th century AD, when it was finally abandoned. There was no significant human intervention or destructive activities in the whole area from the 7th century AD until the 21st century AD. The destruction was the result of natural processes: the inundation of land by the sea, the corrosive activity of sea salt, atmospheric precipitation, wind and temperature variation. The secondary growth of dense mediterranean oak forest on the ruins resulted in considerable root damage to the wall and floor structures, but also protected the site from other destructive influence. The mosaics of the residential wing, especially the multicoloured mosaic in the dining-room, are an important attraction of the site. It is possible to reconstruct the stone thresholds and brick pillars. Two separate bath complexes consist of hypocaust rooms with brick pillars that bore double floors, furnaces and changing rooms.

Daily economic activities were concerned with the production of olive oil, which can be seen in the stone elements (press bases, sedimentation pools, drainage canals, the olive mill) found in their original position. Particular note should be taken of the large rectangular stone vessels, which were already split and broken, when found. These may be repaired and reconstructed on their original location. The metal artefacts that were required were manufactured in the forge on site. Stone was also carved on the estate, a fact which is borne out by the unfinished stone ves-

sels. Finds of fired clay weights and spindlewhorls indicate fishing and textile production. The agricultural tools and small, hand quern stones point to the crop cultivation, mainly of cereals, as well as flour production. Finds of harness attachments and animal bones show that animals, especially goats, sheep, pigs, cattle and horses, were raised on the estate. The diet was mainly supplemented with fish and shellfish.

Three brick hearths are preserved in relatively good condition. The simplest, rectangular open hearth was intended for baking or cooking (P32), whilst the remaining two circular ovens originally possessed domed roofs. One of these domed ovens was built in the kitchen and intended for baking bread (P32). Another circular furnace was used for iron processing in the forge (P59).

The complete ground plan of the *villa maritima* has been excavated, permitting an insight into in the complete history and functional composition of the building complex. The interpretation of the structures is supplemented by small finds in the respective stratigraphic units (contexts). The excellent state of preservation of the building and the circumstances that permitted coherent archaeological excavation provide a potentially large cultural and historical value, which could be realized through adequate conservation and presentation. With regard to the quantity and quality of the information collected, the presentation of the complete site could include a range of accompanying information and educational content, material and programs, which would enable the visitor to become closely acquainted with many aspects of everyday life on an autonomous estate in Istria during the Roman, Ostrogothic and Byzantine periods (1st–7th centuries AD).

Povzetek

Arheološke raziskave na lokaciji Dragonera Jug 1 so razkrile celoten tloris rimskodobnega in poznoantičnega stanovanjsko-gospodarskega kompleksa, *vile maritime*, z obratom za predelavo oljčnega olja. Prvotni stanovanjski del, ki sodi v čas od 1. do 4. stol., je obsegal skupno površino 400 m². Jasno se je ločil od poznoantičnega objekta, čeprav je bila razporeditev prostorov približno enakih dimenzij, usmerjenosti in organiziranosti. Prvotni stanovanjski objekt je uničil požar, kar dokazuje plast žganine, odkrita v zahodnem delu stanovanjskega krila. Po požaru so se ohranili zidovi in mozaična tla. Objekt je bil nato popolnoma prenovljen okoli leta 400. Ob prenovi so bili zidovi prvotne stavbe porušeni do hodnega nivoja, ki je bil dvignjen za okoli 70 cm. V prvotni funkciji je ostala le cisterna. Stanovanjski del je bil v drugi gradbeni

fazi povečan in v sredini obogaten z reprezentativno apsidno. V severnem delu poslopja, v vzhodnem in zahodnem krilu, je bilo v bližini cisterne odkritih dvoje samostojnih term. Vzhodno in zahodno krilo poslopja so sestavljali prostori namenjeni obratu za predelavo oljčnega olja. Posestvo je imelo svojo kovačijo, kjer so izdelovali orodje in druge predmete. Prebivalci posestva so se ukvarjali še s kamnoseštvom, pridelovanjem žita ter vzrejo drobnice, svinj, goveda in konj.

Bibliography

- ANDREAE, B. 2003, *Antike Bildmosaiken*. – Mainz.
- Atlante II, *Atlante delle forme ceramiche II* 1985. Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero). – Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale, Roma.
- BEZECZKY, T. 1998, *The Laecanius Amphora Stamps and the Villas of Brijuni*. – Wien.
- BLAKE, M. E. 1936, *Roman Mosaics of the Second century in Italy*. – MAAR XIII.
- BOËTHIUS, A. and J. B. WARD-PERKINS 1970, *Etruscan and Roman Architecture*. – Harmondsworth.
- BUORA, M. 2001, Attività produttive di Aquileia romana. – In: *Da Aquileia ... Al Danubio. Materiali per una mostra* (a cura di Maurizio Buora), *Archeologia di frontiera* 4, 6–37.
- DICKMANN, J.A. 1999, Domus frequentata. Anspruchsvolles Wohnen im pompejanischen Stadthaus. – *Studien zur antiken Stadt, Herausgegeben von Paul Zanker 4/1*, München.
- DONDERER, M. 1986, Die Chronologie der römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine, Deutsches archäologisches Institut. – *Archäologische Forschungen 15*, Berlin.
- FASOLO, F. and G. GULLINI 1953, *Il santuario della Fortuna Primigenia a Palestrina*. – Roma.
- GIORDANI, N. 2000, Territorio e produzioni: gli impianti artigianali. – In: *Aemilia, La cultura romana in Emilia Romagna dal III. secolo a. C. all'età costantiniana* (a cura di Mirella Marini Calvani), Bologna, 352–376.
- GNIRS, A. 1908, Istrische Beispiele für die Formen der antik-römischen villa rustica. – *Jahrbuch für Altertumskunde* 2, 124–143.
- GREGORUTTI, C. 1886, La figulina imperiale Pansiana di Aquileia ed i prodotti fittili dell'Istria. – *AMSLA* 2, 219–254.
- HAYES, J. W. 1972, *Late Roman Pottery*. – London.
- ISINGS, C. 1957, *Roman Glass from Dated Finds*. – Groningen-Djakarta.
- KRIŽMAN, M. 1979, *Antička svjedočanstva o Istri*. – Pula-Rijeka.
- MAIOLI, M. G. 1976, Terra sigillata tarda del Ravennate. – *RCRF Acta* 16, 160–173.
- MAIOLI, M. G. 2000, Edilizia privata: gli aspetti culturali e architettonici. – In: *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna dal III secolo a.C. all'età costantiniana* (a cura di Mirella Marini Calvani), Bologna, 173–204.
- MANDRUZZATO, L. and A. MARCANTE 2005, Vetri Antichi del Museo Archeologico Nazionale di Aquileia. Il vasellame da mensa. – *Corpus delle collezioni del vetro in Friuli Venezia Giulia* 2.
- MARION, Y. and A. STARAC 2001, Les amphores. – In: F. Tassaux, R. Matijašić, V. Kovačić, *Loron (Croatie), Un grand centre de production d'amphores à huile istriennes (Ier–IVe s.p.C.)*, Bordeaux, 97–125.
- MATIJAŠIĆ, R. 1988, Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (Cass. Var. XII, 22, 23, 24). – *Zgodovinski časopis* 42 (3), 363–371.
- MEDER, J. 2003, *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. Stotljeća*. – Zagreb.
- MORRICONE, M. L. 1970, *Mosaico*. – Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale. Suppl., 504–531.
- PETRINEC, M. and T. ŠEPAROVIĆ 1999, Izbor spomenika iz Arheološke zbirke Franjevačkog muzeja u Livnu. – In: Petrinc, M., T. Šeparović, B. M. Vrdoljak, *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*, Split, 41–126.
- RIGHINI, V., M. BIORDI and M. T. PELLICIONI GOLINELLI 1993, I bolli laterizi romani della regione Cispadana (Emilia e Romagna). – *I laterizi di età romana nell'area nordadriatica, Cataloghi e monografie dei Civici musei di Udine* 3, Roma, 23–92.
- SCHIAVUZZI, B. 1908, Attraverso l'agro colonico di Pola. – *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 91–171.
- SPATAFORA, F. 2004, Osservazioni preliminari su alcuni mosaici geometrici della Palermo di età imperiale, Apparati musivi antichi nell'area del Mediterraneo. *Atti del primo Convegno internazionale di Studi, La materia e i segni della storia, I quaderni di Palazzo Montalbo* 4. – Palermo, 237–244.
- STARAC, A. 1997, Napomene o amforama Dressel 6 B. – *Međunarodni znanstveni skup "Arheološka istraživanja u Istri"*, 25–28.X 1994, Poreč, *Izdanja HAD-a* 18, Zagreb, 143–161.
- ZACCARIA RUGGIU, A. 2001, Abbinamento triclinium – cubiculum: un'ipotesi interpretativa. – *Antichità Altoadriatiche* 49, 1, 59–101.

Prevod izvlečka / Abstract translated by: Phil Mason

dr. Alka Starac
Arheološki muzej Istre
Carrarina 3
52100 Pula
Hrvatska
alka.starac@pu.t-com.hr

Prilog proučavanju pitosa/dolija s otoka Visa, Biševa, Sveca i Palagruže

A contribution to the study of Pithoi/Dolia from the Islands of Vis,
Biševo, Svetac and Palagruža

Branko Kirigin

Apstrakt: Na otoku Visu i arhipelagu koji mu pripada otkriveno je više od 150 nalazišta sa ulomcima pithosa/dolija. Glavno mjesto proizvodnje ovih velikih posuda različitih veličina bilo je u antičkom gradu Issi, najvjerojatnije od kraja 4. st. pr. n. e. pa do 3./4. st. n. e. Većina njih otkrivena je na gospodarskim imanjima razasutim po cijelom otoku, dok ih je stanovit broj nađen u moru.

Ključne riječi: Issa, Biševo, Svetac, Palagruža, terenski pregledi, pithos/dolium

Abstract: There are over a 150 sites with pithoi/dolia sherds on the island of Vis and its archipelago. The main location for the production of these large vessels of various sizes was in the ancient city of Issa, probably from the end of the 4th century BC to the 3rd or 4th century AD. Most have been found on agricultural estates throughout the island, but there were also significant numbers of marine finds.

Key words: Issa, the islands of Biševo, Svetac and Palagruža, field surveys, pithos/dolium

Bojana Djurića sam upoznao davne 1979. godine dok je služio vojsku na otoku Visu. Tada sam vodio zaštitna iskopavanja na issejskoj nekropoli Martvilo. Nakon dvije godine pridružio se našoj ekipi nekoliko godina za redom. Posebno je Bojan bio dragocjen kada smo pod užasnim uvjetima 1983. kopali istočnu issejsku nekropolu na položaju Vlaško Njiva gdje je nikao hotel koji, ironijom sudbine, nosi ime „Issa“ (Kirigin 1983). Isto tako zdušno se angažirao da naša izložba „Issa – otok Vis u helenističko doba“ bude postavljena 1986. godine u Ljubljani u galeriji Arkade (Kirigin, Djurić, Kos, Teržan 1986). Imali smo velike planove oko Isse: potpisan je ugovor o suradnji između hrvatske i slovenske vlade vezan uz projekt „Vis – helenistička nekropola Martvilo“ koji je imao rezultirati monografijom kojoj smo trebali biti urednici, ali...

Na sreću, novih većih devastacija na prostoru antičkog grada nakon gradnje hotela nije bilo – a to je najvažnije! Arheologija na Visu ipak bilježi razvoj (Kirigin 1999; Čargo 2003; Kirigin *et al.* 2006, 9–13) bez

obzira što u Hrvatskoj nemamo sistematski pristup struci, pristup kojem je Bojan jedan od prominentnih zagovornika i kojem je dao izvrstan doprinos. Prilog koji slijedi samo je mali znak zahvalnosti mom dragom prijatelju.

Pithose/dolije (nadalje p/d) iz Isse uzgred su spomenuli Mihovil Abramić 1949., Grga Novak 1961. a i potpisani 1999. i 2007. godine. Abramić navodi kako ih se na prostoru antičkog grada našlo „priličan broj, i prije i sada“, a malo prije toga, pišući o poluotoku Prirovu koji zatvara uvalu gdje se nalazi antički grad (*sl. 1*), navodi: „Prirovo danas ima mali gat. Kad je more tiho, na njegovoj se sjevernoj strani, nedaleko obale, vide gornji rubovi šest velikih posuda – žara ($\lambda\delta\omicron\iota$ – dolia)“, a potom kako je „na rubu jednog manjeg pitosa iz Visa ureznano XXII, a to znači da je kapacitet bio 22 amfore...“ odnosno „576,313 l“, te da na rubu jednoga kojeg je on iskopao „čitamo u pravokutnom okviru ovaj žig: *C(ai) Gritti Fron(tonia)*. Ime tog tvorničara, čini se, nije još poznato“ (Abra-

Sl. 1 Zračni snimak s pogledom na antički grad (žuta isprekidana linija) i s mjestima nalaza p/d (br. 1–12). Foto Arhiv AMS (obrada B. Kirigin i T. Ivančić).

mić 1949, 11).¹ Novak je zapisao samo: „Veliki pythoi, koji se još uvijek vide, usađeni u morskome dnu u pijesak uz poluotocić Prirovo...“ (Novak 1961, 61).² Potpisani spominje kako su na groblju na Pri-

1 Abramić je 1948 godine kopao na nekropoli Martvilo i uz zapadne zidine grada. Prilikom nedavnog prikupljanja ulomaka p/d po Arheološkom muzeju u Splitu, pronašao sam ulomak s ovim žigom (sl. 4) ali bez oznake o mjestu nalaza. U starom fondu muzeja čuva se samo nekoliko ulomaka dolija s latinskim žigovima. Kako je ovaj jedini sa žigom koji donosi Abramić, možemo biti sigurni da je donesen s Visa, ali nije uveden u inventarnu knjigu. Jedina razlika je što Abramić donosi GRITTI a na žigu piše GRIT što je očito kratica nomena Gritti.

2 Ovo Novakovo zapažanje vjerojatno je iz vremena kada je on kopao u Issi 1936. godine (cfr. Kirigin 1999, 419). Moguće je da Novak i Abramić govore o istom nalazu.

rovu na tri mjesta nađeni p/d, nažalost uništeni prije uviđaja (Kirigin 1999, 421, bilj. 40). P/d s Visa, Biševa, Sveca i Palagruže uzgred sam spomenuo u radu u kojem sam pokušao dati pregled dosadašnjeg znanja o ovim velikim posudama koje nisu dovoljno proučene, a malo je i objavljene građe (Kirigin 2007). Ima ih doduše i neobičnih i zanimljivih (Radić Rossi 2006b, 47–58; Kirigin 2008), ali općenito se o njima malo zna.

Još od vremena kada je Bojan sudjelovao u istraživanjima Isse povremeno smo obilazili otok i bilježili arheološka nalazišta, no tek smo od 1992. pristupili sistematičnijem terenskom pregledu u sklopu projekta „Jadranski otoci“, kada smo do 1997. registrirali

preko 240 nalazišta (Kirigin 2001, 23–24; Kirigin *et al.* 2006).³

U radu koji sam objavio 2007. godine samo sam naveo 146 nalazišta na Visu, Biševu, Svecu i Palagruži na kojima je nađeno p/d (Kirigin 2007).⁴ Ovdje ću se pak detaljnije pozabaviti ovim nalazima i donijeti potpuniji popis nalazišta (vidi *Dodatak 1* i *Dodatak 2*, nadalje *D1* i *D2*).⁵ Radi se o oko 160 nalazišta. Osvrnut ću se i na žigove i grafite na p/d, na tipologiju i na porijeklo ovih posuda.

Podimo sada odande gdje su stali Abramić i Novak, to jest iz samog grada Isse, odnosno s poluotoka Prirova. Novija istraživanja pokazala su da se dobro sačuvana antička obala, riva Isse, protezala ispred samog grada te oko poluotoka Prirova pa gotovo sve do kraja uvale Stonca (Porto Inglese) u dužini od oko 1,5 km. Antička riva, čiji su ostaci već na oko 1 m dubine, prati obalu ali je njeno vanjsko lice nepravilno i varira u širini od 30 do 10 m (*sl. 1*) (Kirigin 1990, 305, sl. 7; Čargo 2003, 422–425; Gluščević 2003; isti 2006, 58–89; Radić Rossi 2006b, 47–48, sl. 2), tvoreći nekakvu cikcak liniju, možda nekadašnje gatove. Sada možemo na tlocrtu približno smjestiti žare koje navodi Abramić (*sl. 1: 1*), dok za one koje navodi Novak to nije moguće utvrditi jer je na svim mjestima oko Prirova dno pjeskovito. Također znamo približno mjesto nalaza spomenutih p/d na groblju na Prirovu (*sl. 1: 2*). Prilikom intenzivnog površinskog terenskog pregleda južnog vrta samostana na Prirovu 1994. godine na 1000 m² nađena su 23 ulomka p/d (*sl. 1: 3*).⁶

3 Budući da se terenski pregled odvijao u više neredovityh kampanja i s različitim članovima ekipe, nije se uvijek mogla poštovati ista procedura, zbog čega ima manjkavosti (ali ne i zabrinjavajućih) u načinu prikupljanja i bilježenje nalaza, što se pokazalo i kod p/d (vidi *Dodatak 2* ovdje).

4 P/d o kojima je ovdje riječ navedeni su na str. 140 i bilj. 68, s kartom nalazišta na str. 141, sl. 8 (ovdje *sl. 2* na kojoj su ispravci i dodaci).

5 Na primjer: nalazište VS 1062 nepažnjom je ispalo iz knjige Kirigin *et al.* 2006. Ono postoji i na njemu su zabilježeni ulomci p/d zajedno s rimskim amforama i tegulama (*D1, br. 38*). Dakako, za detaljniju analizu bit će potrebno revidirati i ovdje prezentiranu građu.

6 Neobjavljeno. Vidi sumarno u Kirigin 1999, 433. Većina nalaza (od njih 6026) je iz rimskog razdoblja (do 3. st.), manje je helenističkih ulomaka, a samo je pokoji kasnoantički.

Površinski pregled terena Vlaško Njiva (VS 1197) na mjestu gdje je 1983. godine sagrađen hotel „Issa“ također je dao ulomke p/d od kojih neki imaju sačuvan obod/rub otvora (*sl. 1: 4; t. 1: 1–7*). Prilikom terenskog pregleda nađeni su i ulomci keramičkog otpada i dosta drugog materijala koji se može datirati od druge polovine 4. st. pr. n. e. do oko 4. st. n. e., što potvrđuju i nalazi iz grobova koji su tu iskopani.⁷ Raniji podaci o nalazu lončarske peći negdje na ovom prostoru potvrđeni su nalazom odbačenog ulomka terakotne figure iza hotela, datiranim u kraj 3. ili u 2. st. pr. n. e. (*sl. 1: 5*) (Čargo 2008, 192–195; Kirigin 1999, 419). Na istom položaju nađen je zasad jedini reljefno dekorirani pithos iz Isse (*t. 1: 1*).

U antičku rivu kod Macela (klaonica) ugrađena su četiri prošupljena dolija (Jurišić 2000, 77, no. 87),⁸ od kojih je jedan 1985. izvađen, dijelom rekonstruiran i izložen u muzeju u Visu (*sl. 1: 6*) (Radić Rossi 2006a, 85, sl. 4; ista 2006b, 47–48, sl. 3–5).⁹ Nedostaje mu gornji dio s obodom. Gotovo pravilno raspoređene rupe u sedam redova, oštećene više iznutra nego izvana (što upućuje da su probijane nakon pečenja), nižu se do oko 30 cm iznad male okrugle stope, pr. 16,5 cm. Promjer trbuha je oko 144 cm (*D1, br. 108*). Prilikom vađenja, u unutrašnjosti na dnu zatečena je veća količina kamenica, što upućuje da su doliji bili namijenjeni za čuvanje školjaka (a možda i žive ribe i rakova) do kojih je svježja morska voda dolazila preko rupa (Radić Rossi 2006b, 47).¹⁰ Na temelju pretpostavke da je riva iz rimskog razdoblja, predložena je

7 Neobjavljeno. Vidi sumarni prikaz u Kirigin 1983.

8 Jurišić navodi „At least three dolia“, dok Radić Rossi (2005, 8; 2006a, 85) navodi njih četiri.

9 Loptastog je izgleda s najvećim promjerom od 144 cm. Debljina stijenke varira od 3,5 do 5 cm. Bijeli dodaci dosta su gusti, veličine od 1 do 5 mm (*F1*). Na ulomcima se ne vide tragovi građenja posude, što bi bilo za očekivati (vidi: Kirigin 2007, 137–140, 147–150). Sličan prošupljen dolij, ali s četvrtastim rupama i posve sačuvan, datiran u 1./2. st. n. e., nađen je uz morsku obalu u Kaštel Sućurcu: Radić Rossi 2006b, 48–55. Za razliku od primjerka iz Kaštel Sućurca koji je očito pravljen za tu namjenu (otvori su četvrtasti i izrađeni prije pečenja), viški je dolij izgleda naknadno prilagođen novoj svrsi.

10 Uz samu obalu, južno od Macela, nalaze se tragovi dva u živu stijenu uklesana bazena rimske cisterne s karakterističnom žbukom (Čargo 2003, 424, 468, sl. 29).

datacija između 1. i 2. st. n. e. (Radić Rossi 2006b, 47)¹¹ I u nasipu uz rivu nađeni su kalcificirani ulomci p/d (Glušćević 2006, 61).

Sljedeći nalazi p/d koji su ugrađeni u antičku rivu Isse nalaze se u dnu uvale Stonca. Radi se o ostacima triju prošupljenih dolija (*sl. 1: 7*).¹² Ukupno je, dakle, do 2005. godine u viškoj luci zabilježeno sedam prošupljenih p/d., ugrađenih u rivu (Radić Rossi 2005, 17). Jedan veliki p/d izvađen je 2005. sa 23 m dubine ispred hotela Issa i smješten u dvorištu muzeja u Visu. Nedostaje mu donji dio (*D1, br. 110, sl. 1: 8, 2*). To je velik loptasti p/d kojemu je promjer trbuha bio oko 130 cm.¹³

Terenskim pregledom prostora između uvala Vela i Mola Svitnja (oko 1 km sjeverno od antičkog grada) 2004. godine na nalazištu VS 1235 (*D2, br. 52*) uz nalaze iz helenističkog i ranog rimskog razdoblja,

Sl. 2 P/D otkriven u moru ispred hotela „Issa“ (*br. 8 na sl. 1*). Foto B. Kirigin, rekonstrukcija Z. Podrug.

11 Kompleksno pitanje datacije antičke rive iznio je Glušćević (2006, 65). Ako je točna naša pretpostavka da je Issa u helenističko doba izvozila oko 2 milijuna litara vina (Kirigin, Katunarić, Šešelj 2005 i 2006), onda je i znatan dio rive nastao u to doba.

12 Radić Rossi 2006a, 86 na tlocrtu rive br. 3, 6 i 5.

13 Po obliku je identičan onom prošupljenom iz Kaštel Sućurca (Radić Rossi 2006b, 49 i sl. 14 na str. 53), a vjerojatno su i slične veličine.

uključujući i p/d, otkriveni su i ulomci keramičkog otpada (*sl. 1: 9*).

Unutar zidina antičkog grada gotovo da nema mjesta gdje se na površini ne nailazi na ulomke p/d. To potvrđuje intenzivni terenski pregled uz istočni dio grada, gdje je 1994. pregledan transekt od 1200 m², na kojemu su nađena 73 ulomka p/d.¹⁴ Istraživanja koja su u tijeku na istom području na mjestu gdje su otkriveni ostaci nastambe iz helenističkog i rimskog doba, dala su također nalaze p/d (*sl. 1: 10*).¹⁵

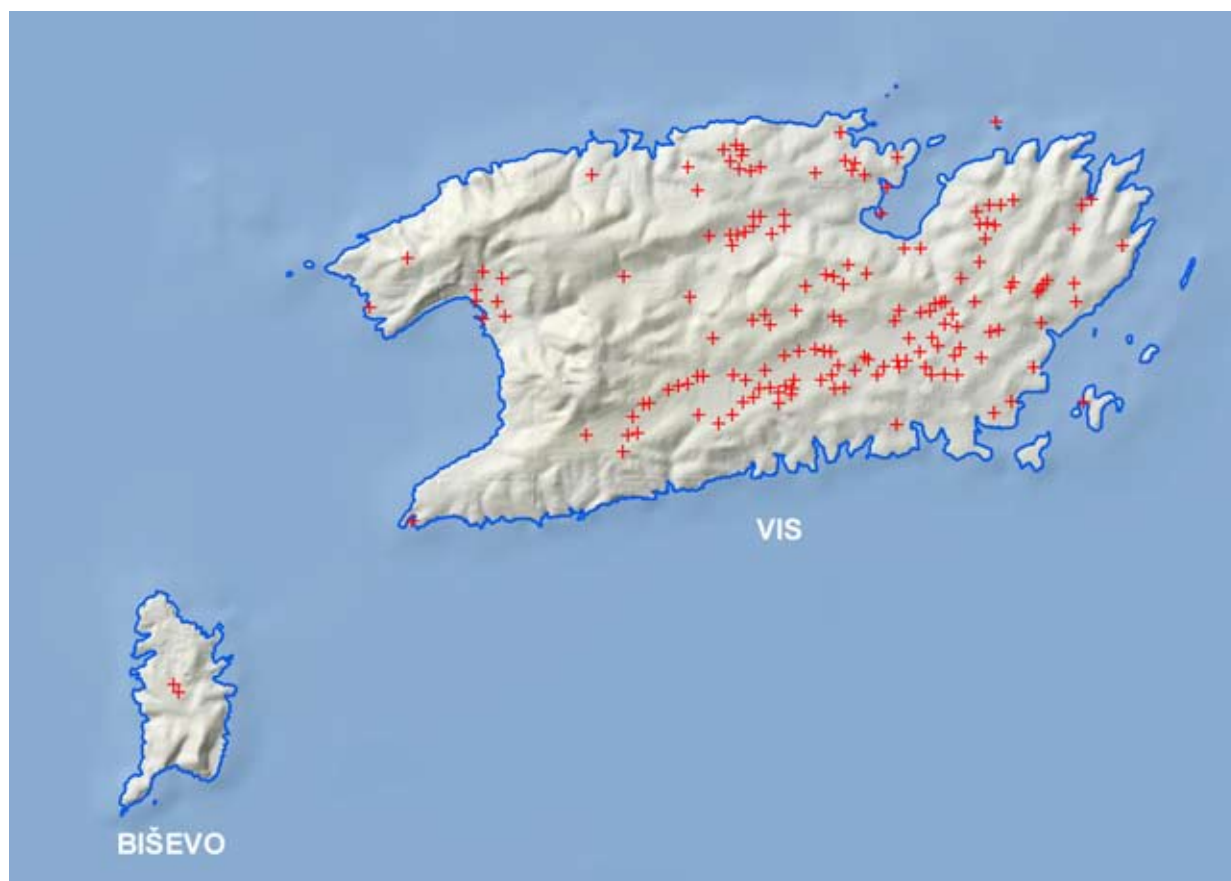
Za našu temu svakako je najvažnija situacija na širem području Martvila (VS 1201), gdje se nalazi zapadna nekropola Isse. Otprije su tu poznate lončarske peći, sve uništene (*sl. 1: 11*) (Stanich 1927, 93; Kirigin, Marin 1985, 52–53, sl. 6; isti 1988, 135 i Tav. 27, 2; Kirigin 1999, 410, 420, 422–424). Još za vrijeme iskapanja 1980.–1982. otkriveno je dosta keramičkog otpada, a među njime i ulomak p/d koji smo dali na analizu (Šešelj, Šegvić 2007).¹⁶ Nedavno su na položaju Bandirica, nešto iznad i južnije od Martvila, otkriveni kalupi za izradu finih posuda i keramički otpad (*sl. 1: 12*). Među brojnim nalazima na tom položaju je nađeno „više od dvadeset različitih oboda velikih žara (πιθος, dolium)“ (Čargo 2003, 409; isti 2008, 197).

Iz svega navedenog vidljivo je da se u Issi p/d nalaze gotovo posvuda, kako unutar tako i izvan gradskih zidina. Vidjeli smo također da su izvan zidina grada postojale i lončarske peći, te da su se, među ostalim (amfore, poklopaci amfora, fina reljefna keramika, svjetiljke, terakote) proizvodili i p/d. Ulomak otpada p/d koji je otkriven na Martvilu 1980. godine sjeverno od Zida 2, gdje su otkriveni manji tragovi lončar-

14 Neobjavljeno. Vidi sumarno u Kirigin 1998, 433.

15 Neobjavljeno. Istraživanja vodi Boris Čargo.

16 Za ove ulomke autori navode kako „Mineraloška analiza ove keramike pokazuje da je ona pečena na temperaturama preko 1.000 °C. Petrografski gledano, višku keramiku karakterizira pravilno, gusto pakiranje šupljina promjera do 0,5 mm, po čemu se ona razlikuje od sve ostale analizirane keramike, kod koje ova šupljikavost uopće ne postoji. Šupljikavost je vrlo bitna odrednica petrografske klasifikacije koja neposredno govori o temperaturi pečenja, stupnju razvoja tehnologije ili o razlikama u pekarskoj smjesi. No, mali broj uzoraka analiziranih na ukupnu kemiju ne omogućuje uspostavljanje jasnih veza između više keramike i drugih uzoraka“.

Sl. 3 Karta otoka Visa i Biševa s mjestima nalaza p/d. Ispravljena i dopunjena karta iz Kirigin 2007, 141, sl. 8. Izradili T. Podobnikar i B. Kirigin.

ske peći, dosta grube keramike i otpada, nesumnjivo potvrđuje lokalnu proizvodnju (Kirigin, Marin 1985, 52–53, sl. 6; isti 1988, 134–136 i Tav. 27: 2) tijekom helenističkog i rimskog razdoblja.¹⁷

Proizvodnja p/d jasno je potvrđena brojnim nalazima na Bandirici (sl. 1: 12), gdje je poslije nastala kanoantička nekropola (skeletni grobovi u amforama, pod tegulama i u drvenim sanducima) (Čargo 2003, 408–409),¹⁸ što možda upućuje na to da je proizvodnja prestala pred početak tog razdoblja.

Distribucija nalaza p/d na prostoru antičkog grada (unutar i izvan zidna) ne pokazuje veću koncentraciju na temelju koje bi se moglo govoriti o skladištu kakvih je bilo na primjer u Ostiji ili Marseju (Brenni 1985, 50–53; Kirigin 2007, 129), no moguće je da je na Prirovu takvo skladište postojalo.

17 O mogućoj velikoj količini proizvodnje amfora u helenističkoj Issi vidi: Kirigin, Katunarić, Šešelj 2005, 10–15; isti 2006, 193–204.

18 Rezultate istraživanja na Badirici uskoro će objaviti kolega Čargo.

Na temelju svega iznesenog može se govoriti da je u Issi postojala značajna proizvodnja p/d, koja ne samo da je zadovoljavala potrebe grada već i cijelog otoka (sl. 3).¹⁹ Ipak, zasad nije moguće sa sigurnošću govoriti jesu li p/d služili kao skladišni prostor dobara koja su bila namijenjena za izvoz izvan otoka ili su služili za vlastite potrebe otočana ili oboje, što je vjerojatnije. U unutrašnjosti ih je bilo teško transportirati, a nađeni ulomci pokazuju, sudeći prema širini i debljini oboda, da se većinom radi o manjim p/d. Ipak, na dvanaest nalazišta u unutrašnjosti otoka i na Biševu nađeni su ulomci velikih p/d. To su: Podselje (VS 1002) koje je ujedno i najveće antičko nalazište izvan grada (vjerojatno selo, to jest kome/vicus), zatim Velo Voščica (VS 1043), Roške peče (VS 1090), Pod Serenjok (VS 1091), Duboko (VS 1098), Španjulovo (VS 1108), Gornji Volijak (VS 1131), Vinogradišće (VS 1132), Tihobraće poje (VS 1133), Gornjo

19 O problematici izrade i proizvodnje p/d vidi Kirigin 2007, 137–152.

Pojica VS 1139), Zopuže (VS 1148), Poje na Biševu (VS 1174).

Kako su te velike posude od oko $1,5 \times 1,5$ m veličine ili veće, teške barem 200 kg, dospijevale do spomenutih gospodarskih imanja od kojih su neka na 245 mnv? Da li su se izrađivale na licu mjesta? Ako nisu, onda su na otoku u antici morali postojati putovi a ne staze koji su spajali grad s poljima. Stoga bi većina tih putova najvjerojatnije bili oni današnji.²⁰

Žigovi i grafit

Ukupno mi je poznato šest ulomka sa žigovima i jedan s grafitom.

Žigovi

Koliko znam, jedini koji se potpunije bavio žigovima na dolijima jest Gianmarco M. R. Brenni. On donosi 242 žiga s imenima vlasnika figlina i onih koji su napravili dolije. Među njima nema onih koji su nađeni na Visu (Brenni 1985, 34–37, 201–246).

1 Okvir spomenutog žiga koji navodi Abramić: C. GR(I) TT(I) FRON... (ON u ligaturi) veličine je $11,3 \times 2,4$ cm, dok su slova oko 1,5 cm (sl. 4). Radi se ulomku velikog dolija tipa 2a, čija je stijenka oko 6 cm debljine.

2 U muzeju u Visu čuva se cijeli obod i dio vrata velikog dolija (D1, br. 105, sl. 5) na kojem je žig koji također na kraju ima FRON, ali na početku nema C već čitamo: I (ili L)[...]AT[.]FRoNT (NT u ligaturi). Pripada tipu 2.²¹

²⁰ Pokojni kolega Vid Biličić iz Visa na tome je dosta radio no, nažalost, nije objavio svoja zapažanja. Kako objasniti nalaz p/d na mjestu Dragodid (VS 1184), smještenome na 280 metara mnv i to još u zabitom krševitom kraju? Ako su se p/d prenosili u dvoprežnim ili jednoprežnim kolima (ili karetima (kolicima) kojih se još može naći na Visu), kao što su se prenosili na Peloponezu u 18. i 19. st. (Blitzer 1990, 701), onda bi dijelovi današnjeg puta do Dragodida mogli biti antički. Velika distribucija p/d po otoku govori u prilog da su se doliji raznosili a ne pravili na svakom nalazištu. Možda su se pak izrađivali na nekoliko mjesta na otoku, no i tada ih se moralo prenositi.

²¹ Okvir žiga je $9,5 \times 2$ cm, a slova su veličine 1,2 cm. Ulomak ne upućuje da je nađen u moru.

3 VS 1002 = Podselje (t. 2, 1) vidi se lijevi dio okvira žiga i tragovi dva odvojena slova: [] L [...] A ili R(?). Pripada tipu 2.

4 VS 1035 = Molu Jubišće (t. 2, 2) ima ulomak lijevog dijela žiga gdje čitamo: M[.....]BAHYLL... (YL u ligaturi). Pripada tipu 2.

5 VS 1041 = Vele Vošćice (t. 2, 3) ima samo nekoliko većih slova (nema okvira od žiga): I H M. Pripada tipu 1.

6 VS 1148 = Zopuže (t. 2, 4) ima također ulomak lijevog dijela žiga gdje čitamo: PRIM.M(?)[...]. Pripada tipu 2.

Sl. 4 Ulomak dolija sa žigom C(ai) Gr(i)tt(i) Fron(tonia). Iskopavanja M. Abramića u Visu 1948. godine (foto B. Kirigin).

Sl. 5 Ulomak dolija s žigom: I (ili L)[...]AT[.]FRoNT. Iz Visa, stari fond (foto B. Kirigin).

Grafiti

Jedini grafit s Visa potječe s nalazišta VS 1097 u Dračevom polju (*t. 2, 5, D1, br. 51*). Na unutarnjem zakošenom rubu oboda urezano je slovo V, što možda označava broj 5, možda pet amfora, to jest oko 131 litre. Prema popisu dimenzija i kapaciteta dolija koji donosi Brenni (1985, 188–191) naš bi dolij bio manjeg kapaciteta od najmanjeg dolija koji navodi Brenni (140,4 litre). Gotovo posve čitav p/d iz Arheološkog muzeja u Splitu, sačuvan u visini od oko 90 cm (3 stope), ima isti oblik i dimenzije oboda otvora kao i naš.²² Prema veličini posve je moguće da je imao kapacitet od pet amfora. Stoga je moguće da obodi tipa 1, čija je širina gornje plohe oko 6 cm a debljine stijenke oko 2 cm, predstavljaju p/d s kapacitetom od 5 rimskih amfora.

U *D1* donosim nalazišta na kojima su p/d zatečeni, okvirnu dataciju tih nalazišta i njihovu približnu veličinu, sastav gline to jest fakturu p/d, tip profila oboda i njihovu širinu. Radi se o nalazima u gradu i na gospodarskim imanjima razasutim po rubovima viških polja i po uvalama.

U *D2* donosim nalazišta na kojima su zabilježeni nalazi p/d ali uzorci nisu sakupljeni zbog čega ta nalazišta treba ponovno pregledati (vidi bilješku 9).

Iz prezentiranog se ne može govoriti o čvrstoj kronologiji, nastanku i evoluciji p/d, budući da zasad ne postoje pouzdani stratigrafski podaci koji bi omogućili diferenciranje. Općenito ih možemo datirati u helenističko i rimsko doba, najvjerojatnije od kraja 4. st. pr. n. e. do 3./4. st. n. e. Izgleda da ove posude ne podliježu promjenama kao što je to slučaj s amforama ili pak s finom keramikom. To potvrđuju ulomci koji imaju latinski žig a pripadaju tipu 1 i koji se ne razlikuju od onih bez žiga, dok primjerak iz Splita koji je očito iz grčkog razdoblja, pripada također tipu 1.²³ S druge strane, latinski žigovi govore

²² Neobjavljen. Mjesto nalaza nepoznato.

²³ Vidjeti ćemo uskoro hoće li analiza gline pithosa iz Arheološkog muzeja u Splitu pokazati sličnosti s onom koja je već napravljena za ulomak s Martvila. Ipak, splitski primjerak ima više dodataka usitnjenog vapnenca. Neobjavljeni žigovi i grafiti na p/d iz Farosa (zbirka Dominikanskog samostana u Starom Gradu), nalazišta Rake u

o vlasnicima figlina koji su bili rimski građani (Brenni 1985, 34–37). Prema nalazima s Visa izgleda da ih je bilo barem četvoro, što znači da je proizvodnja bila profitabilna i da jedan proizvođač nije mogao zadovoljiti potražnju.²⁴

Tipovi oboda

Dosad na Visu i na njegovom arhipelagu nije nađen niti jedan posve sačuvan p/d. Ipak, na temelju onih nađenih u moru u Viškoj uvali (*sl. 5*) a dijelom i na temelju ulomaka koji imaju sačuvan dio tijela p/d, izgleda da je većina njih loptastog oblika s malom okruglom stopom koja je ponekad prstenasta. Može se također reći da p/d čije stijenke prelaze debljinu od 3 cm predstavljaju posude veličine oko 1,5 × 1,5 m, ako ne i veće. Kod tanjih ulomaka trbuha teško je razlučiti radi li se o p/d ili o velikim zdjelama ili o tarionicima, budući da su rađeni od gline s istim primjesama²⁵, za razliku od amfora i tegula raznih vrsta koje su rađene od pročišćene gline, ili imaju drugačije primjese.

Dosad najstariji antički pithos iz Dalmacije jest onaj iz Arheološkog muzeja u Splitu, koji ima grčki numerički grafit. Kako sličnih oboda ima i na Visu, predlažem da to bude tip 1. Tip 1 dakle ima ravnu ili malo spuštenu gornju plohu oboda uz čije rubove je često po jedan uski i plitki žlijeb. Unutarnja strana oboda je zakošena a vanjska je vertikalna ili malo zakošena prema vani ili prema unutra. Ovaj tip ima niski vrat (*t. 1: 2; t. 2: 3, 5; t. 3: 3–5, 7, 9*). Tip 1a je isti kao i

blizini grada Hvara (privatno vlasništvo Jakše Dujmovića), na Korčuli na nalazištu Višnja polje (Arheološka zbirka u Vela Luci), te oni s nepoznatih nalazišta iz Arheološkog muzeja u Splitu, pokazuju da se radi o raznim proizvođačima koji izrađuju iste tipove, ili pak o putujućem majstoru ili majstorima.

²⁴ O cijenama i procesu proizvodnje p/d, odnosno koliko ih se moglo napraviti u godinu dana, vidi Kirigin 2007, 126–128; isti 2008 i tamo navedenu literaturu. Slična situacija bila je na Visu s bačvarima od 16. st. (od kad se mogu pratiti u dokumentima) pa donedavno: Peračić 1999, 101–103.

²⁵ I košnice su rađene od ovakve gline, ali su im stijenke nešto tanje.

tip 1, ali nema unutarnji zakošeni dio oboda (*t. 1: 3; t. 3: 6*).

Tip 2 ima deblji rub oboda (*t. 2: 1, 2, 4*). Tip 2a također kao i tip 1a nema unutarnji zakošeni dio oboda (*T. 3: 1, 2*). Takav obodi ima i p/d na *sl. 4*.

U presjeku, stijenka u većini slučajeva ima izgled sendviča (*F1*), a rijetko je posve ispečena tako da profil ima jednoličnu boju (*F2*).

Površina je premazana tankim slojem pročišćene gline crvenkaste, blijedo smeđe ili žućkaste boje, kojom su premazani i žigovi. No, kako se često radi o površinskim nalazima, premaz je ponekad teško uočljiv.

Na *t. 1* i *t. 4* prikazani su razni oblici oboda p/d. Radi se uglavnom o manjim posudama (možda loncima), no kako su to mahom pojedinačni oblici koji se ne ponavljaju, nisam ih klasificirao. Jedino oblik oboda na *t. 4, br. 2* ima sličnosti s onima nađenim pod morem (*D1 br. 109 i 111*).

Pokušaj ulaska u trag porijekla p/d iz Isse

Na reljefu iz Taranta prikazan je gornji dio pithosa (Cumont 1966, Pl. I, no. 3, p. 29 bilj. 1)²⁶ (*sl. 6*) koji ima obod sličan tipu 1, odnosno onome iz Arheološkog muzeja u Splitu, s nepoznatoga nalazišta, iz grčkog razdoblja. Isto tako bliska se sličnost može uočiti i na škrto objavljenom obodu pithosa s dijelom vrata i trbuha iz Camarine na Siciliji (sirakuška kolonija utemeljena 599. pr. n. e.) koji na gornjoj plohi ima urezan natpis na grčkom: ΠΑΝΤΩΝΘΕΩΝ (*sl. 7*) (Pelegatti 1973, 136, br. 405).²⁷ Sličan oblik oboda

26 Cumont ne datira ovaj spomenik pa sam za pomoć zamolio akademika Cambja, prema čijem je mišljenju reljef helenistički. Zahvaljujem se kolegi Cambju na pomoći.

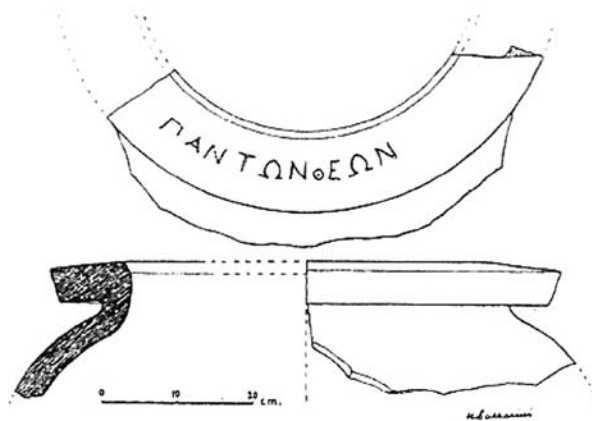
27 Zamolio sam profesora Damira Salopeka da mi pomogne protumačiti ovaj natpis. Evo što mi je odgovorio: „Gotovo sam siguran da piše PANTON THEON – što je genitiv množine i znači „SVIH BOGOVA“. Uz pretpostavku da na dijelu oboda koji nedostaje nema drugog teksta, najlogičnijom mi se čini pretpostavka da se gramatički radi o tzv. genitivu posvojnog koji pokazuje pripadnost nekome ili nečemu. Može se odnositi na pithos, da on pripada svim bogovima, ali i na sadržaj (ulje?, vino?), da oni pripadaju svim bogovima (ako su npr. namijenjeni u ritualne svrhe). Mislim da na tom tragu treba tražiti rje-

ima i pithos s brodoloma Savelletri di Fasano (u Pugliji), koji se datira u 5. st. pr. n. e. (*sl. 8*) (Brenni 1985, 264, A.).

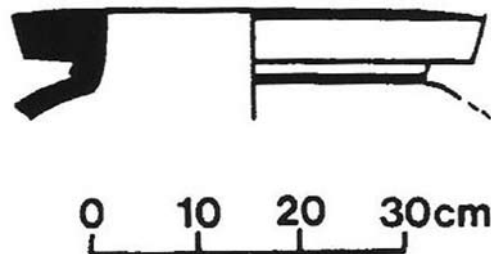
Prema Brenniju, postoje pet područja gdje su doliji zastupljeni u većem broju. U Italiji su to Kampanija, Lacij zajedno s Umbrijom i dolina rijeke Po, zatim mediteranska obala Francuske do rijeke Rhone i peta

Sl. 6 Helenistički reljef iz Taranta s prikazom Danaida kako hidrijama izljevaju vodu u pithos (prema Cumont 1966, Pl. I.).

Sl. 7 Crtež pithosa iz Camarine (prema Pelegatti 1973, 136, br. 405).

Sl. 8 Crtež pithosa s brodoloma Savelletri di Fasano, između Barija i Brindizija, (prema Brenni 1985, 264, A.).

šenje...“ Zahvaljujem se prof. Salopeku na ovom kao i na drugim dragocjenim savjetima.

u španjolskim pokrajinama Tarragoni, Barceloni i Leridi.²⁸ Oblici i tipovi oboda na svim navedenim područjima ne odgovaraju u potpunosti issejskim, odnosno srednjodalmatinskim primjercima. Issejski su doliji sličniji onima iz Grčke (Kirigin 2007, 131–137.), a prema pokazateljima koje sam ovdje iznio njihovo porijeklo možda treba tražiti u grčkim naseobinama Megale Hellas. U svakom slučaju može se reći da p/d iz Isse svoje porijeklo vuku iz vremena samostalnosti svog polisa i da se isti oblici proizvode u doba kada je Issa bila „nobilissimum regionum earum oppidum“ (Bell. Alex. 47).

Ovi većinom neugledni ulomci koje nalazimo na svakom antičkom gospodarskom imanju rijetki su i gotovo jedini pouzdani dokumenti koji mogu doprinijeti poznavanju društvene organizacije i ekonomije an-

28 Brenni 1985, 37.

tičke Isse, a i ostalih antičkih mjesta za koje nemamo pisanih dokumenata. Da je potencijal velik pokušali smo pokazati kada smo prezentirali nalaze amfora i fine keramike iz Isse (Kirigin, Katunarić, Šešelj 2005; isti 2006). Ovdje sam pak načeo temu o p/d u nadi da će se detaljnije proučavanje nastaviti.²⁹

„*APLESTOS PITHOS*“ u helenskom svijetu bila je metafora za uzaludan posao: „Ulijevaš vodu u prošupljeni pithos“. Često se pitam radim li to doista. No prijatelji poput Bojana daju mi nadu da to možda i nije baš tako.*

29 Ulomak koji je našao M. Abramić čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu, dok se ostali ulomci nalaze u Arheološkoj zbirci Issa u Visu.

* Zahvaljujem se Branku Penđeru, Zoranu Podrugu i Toniju Ivančiću iz Arheološkog muzeja u Splitu koji su mi pomogli u izradi dokumentacije za ovaj rad.

Summary

In the introduction the author concentrates on the contribution made by the person to whom the volume is dedicated to the study of the archaeology of the island of Vis. The article goes on to discuss the somewhat limited data on pithoi/dolia (p/d), which have been published so far. Recent field survey and small excavations in the area of the ancient town, both on land and in the surrounding sea, as well as systematic field survey on the islands of Vis, Svetac, Biševo and Palagruža have recovered data that indicate the existence of a large number of sites of these vessels, both in the town itself and the above mentioned islands. The article discusses 111 confirmed sites (*Appendix 1*) and 55 further sites with imprecise data about the presence of p/d or that require further research (*Appendix 2*). The sites are connected with agricultural estates.

12 ancient sites with varying concentrations of p/d have been recorded in the Ancient town of Issa (*Fig. 1*). One site, Martivilo (*Fig. 1: 11*), where the remains of pottery kilns were recorded, is also noted for finds of p/d wasters, which unequivocally confirms their local production. The discovery of body, rim and base fragments alone make the study of p/d more difficult than it would otherwise be, if complete or partially complete examples were available. It is possible to state that they were globular in form with a small circular or ring foot (*Fig. 2*). On examination of the range of rim forms (*T. 1–4*) it is clear that types I and II are predominant. It is possible to state that there were three basic sizes: large p/d - greater than 150 × 150 cm and between 1.5 and 2 m in height; vessels of less than 1 m in height; a still smaller form possibly representing a jar. Large p/d are found in the interior on the higher ground of the island, which raises the question of how they came to be deposited there.

Five rim fragments have been found which bear stamps with the names of various owners of *figlina* and one example with graffiti (*No. 5*) (*Fig. 4, 5, T. 2*). The nomenclature speaks of Roman citizens, who were owners of pottery workshops, that production was a source of considerable income and that a single pottery workshop could not satisfy the entire demand.

The absence of stratigraphic data and lack of sufficient study of p/d make it impossible to establish a firm chronology, or discuss their development over time. They evidently date from the middle of the 4th century BC to the 3rd or 4th century AD.

On the basis of limited analogies the origins of the Issa p/d may be sought in the Greek settlements of *Megale Hellas*. It is a fact that the large number of such finds will contribute to a better understanding of the economy of ancient Issa.

Literatura

- ABRAMIĆ, M. 1949, Arheološka istraživanja grčke kolonije Isa na otoku Visu. – *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 55, Zagreb, 9–17.
- BLITZER, H. 1990, Koroneika: Storage-jar Production and Trade in the Traditional Aegean. – *Hesperia* 59/4, Princeton, 675–711.
- BRENNI, G. M. R. 1985, *The Dolia and the Sea-Borne Commerce of Imperial Rome*. – College of Texas A&M University (magistarski rad).
- CUMONT, F. 1966, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*. – Paris.
- ČARGO, B. 2003, Arheološka djelatnost na otoku Visu i njegovom arhipelagu od 1992. do 2003. g. – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 95, Split, 399–469.
- ČARGO, B. 2008, Nove spoznaje o proizvodnji terakotnih figura u Issi. – *Archaeologica Adriatica* 2/1, Zadar, 191–200.
- GLUŠČEVIĆ, S. 2003, Luka izranja iz mora. – U: M. Marjančić (ur.), *Otok Vis*, Zagreb, 136–139.
- GLUŠČEVIĆ, S. 2006, Vis, l'antico porto. – U: I. Radić Rossi (ur.), *Archeologia subacqua in Croazia*, Venezia, 59–89.
- JURIŠIĆ, M. 2000, *Ancient shipwrecks of the Adriatic*. – BAR IS 828, Oxford.
- KIRIGIN, B., B. DJURIĆ, P. KOS i B. TERŽAN 1986, *ISSA, Otok Vis v helenizmu*. – Ljubljana.
- KIRIGIN, B. 1983, Issa – antička nekropola na Vlaškoj njiivi. – *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 15/3, Zagreb, 27–30.
- KIRIGIN, B. 1990, The Greeks in Central Dalmatia: Some new Evidence. – U: J.-P. Desceudres (ur.), *Greek Colonists and Native Populations*, Oxford/Canberra, 291–321.
- KIRIGIN, B. 1998, Late Roman period on the islands of Vis and its archipelago: the archaeological evidence. – *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae III, Città del Vaticano–Split*, 429–440.
- KIRIGIN, B. 1999, Arheologija otoka Visa, Biševa, Sveca i Palagruže. – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 90/91, Split, 405–458.
- KIRIGIN, B. 2007, Pithos/dolium: uvodne napomene. – *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 36 (34), Sarajevo, 125–156.
- KIRIGIN, B. 2008, ΠΙΘΟΣ iz Arheološkog muzeja u Splitu. – *Archaeologia Adriatica* 2/1, Zadar, 177–189.
- KIRIGIN, B. i E. MARIN 1980, ISSA 80. – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 78, Split, 45–72.
- KIRIGIN, B. i E. MARIN 1988, Excavations at Issa, island of Vis (YU) 1980, a preliminary report. – *Studi di antichità* 5, Lecce, 129–147.
- KIRIGIN, B., T. KATUNARIĆ i L. ŠEŠELJ 2005, Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji. – *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98, Split, 7–24.
- KIRIGIN, B., T. KATUNARIĆ i L. ŠEŠELJ 2004, Preliminary notes on some economic and social aspects of amphorae and fine ware pottery from Central Dalmatia, 4th–1st BC. – U: F. Lenti (ur.), *Rimini e l'Adriatico nell' eta delle guerre puniche, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Rimini, Musei Comunali, 25–27 marzo 2004*, Bologna, 191–225.
- KIRIGIN, B., N. VUJNOVIĆ, V. GAFFNEY, S. ČAČE, T. PODOBNIKAR, Z. STANČIĆ i J. BURMAZ 2006, *The archaeological heritage of the islands of Vis, Biševa, Svetac, Palagruža and Šolta*. – BAR IS 1492, Oxford.
- KIRIGIN, B. (ur.) 2001, *Arheološko nalazište na srednjodalmatinskim otocima: što s njima? Projekt Jadranski otoci*, Hvar–Split–Zadar–Ljubljana–Birmingham–Toronto: veze, trgovina i naseljavanje 6000. god. pr. K.–600. god. po. K., sažetak važnijih rezultata. – Hvar 1998.
- NOVAK, G. 1961, Vis. – Zagreb.
- PELEGATTI, P. 1973, Camarina. – U: P. Pelegatti i G. Voza (ur.), *Archaeologia nella Sicilia Sud-Orientale*, Napoli.
- PERAČIĆ, Š. 1999, Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti. – *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 41, Zadar, 61–144.
- RADIĆ ROSSI, I. 2005, Zaštitno podmorsko arheološko istraživanje u viškoj luci 3.–9. prosinca 2005. godine. – *Izvještaj Hrvatskog restauratorskog zavoda*, Zagreb, 1–17 (rukopis).
- RADIĆ ROSSI, I. 2006a, Prošupljeni doliji – osebujni nalazi iz hrvatskog primorja. – *Histria Antiqua* 14, 83–93.
- RADIĆ ROSSI, I. 2006b, Due testimonianze particolari sull'economia marinara nella Dalmazia romana. – U: I. Radić Rossi (ur.), *Archeologia subacqua in Croazia*, Venezia, 47–58.
- STANICH, S. 1927, Studi storico-critici sopra l'isola e l'antica città di Lissa (Issa). – *Archivio storico per la Dalmazia*, anno II, Vol. III, fasc. 14, Roma maggio, 89–96.
- ŠEŠELJ, L. i B. ŠEGVIĆ 2007, *Compositional analysis and the problem of provenance of Hellenistic pottery from Vis, Resnik and Cape Ploča (Central Dalmatia, Croatia)*, 13th annual meeting of the European association of archaeologists. – Zadar, Croatia, 18th–23rd September. (Poster).

Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary translated by: Phil Mason

dr. Branko Kirigin
Arheološki muzej
Zrinsko-frankopanska 25
21000 Split
Hrvatska
branko.kirigin@st.htnet.hr

*Rad je predan redakciji u sječnju g. 2010.

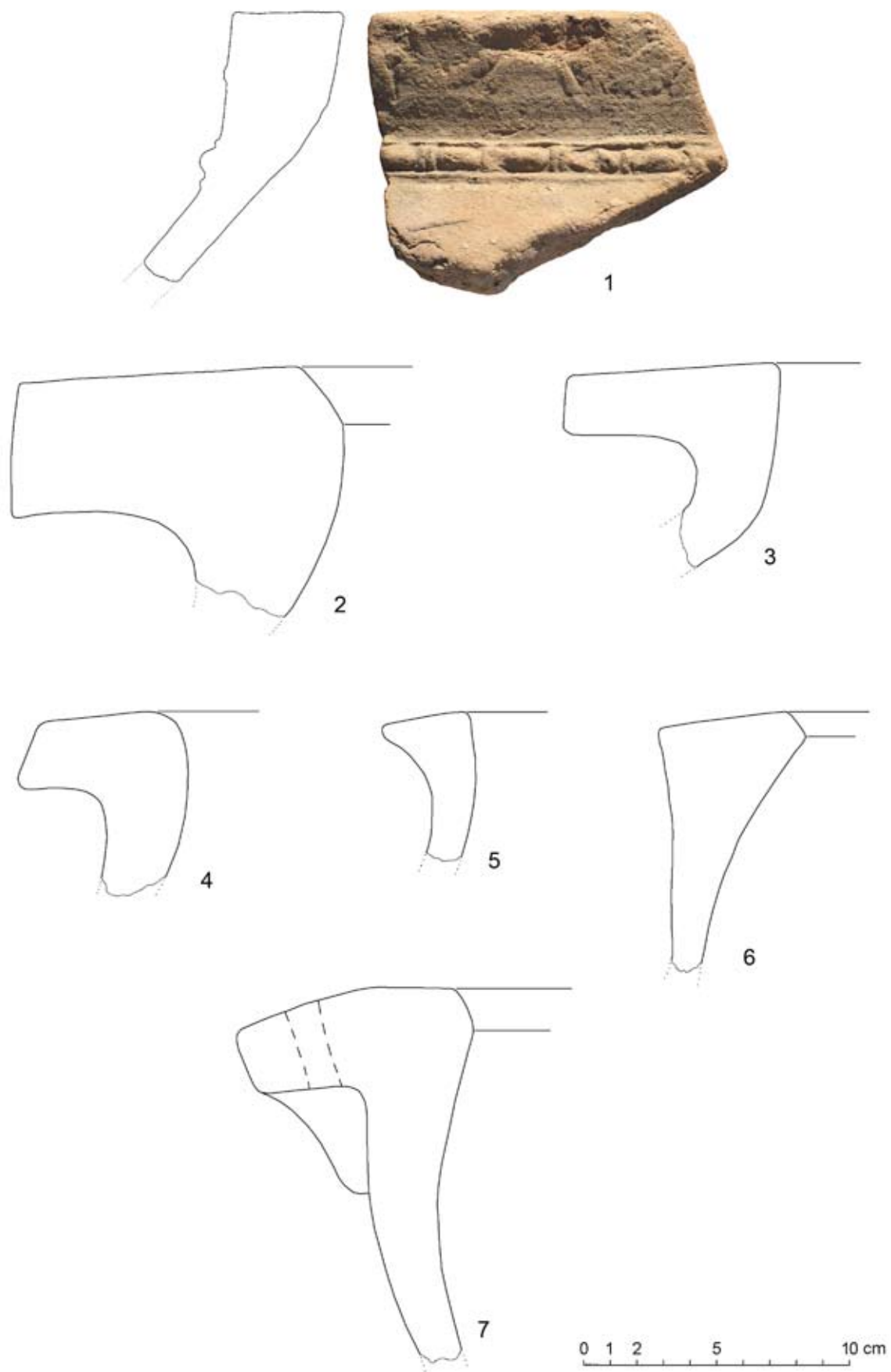

Tabla 1 P/D s nalazišta Vlačko Njiva VS 1197 (br. 98 u Dodatku 1) (crteži B. Pender i Z. Podrug, foto B. Kirigin).

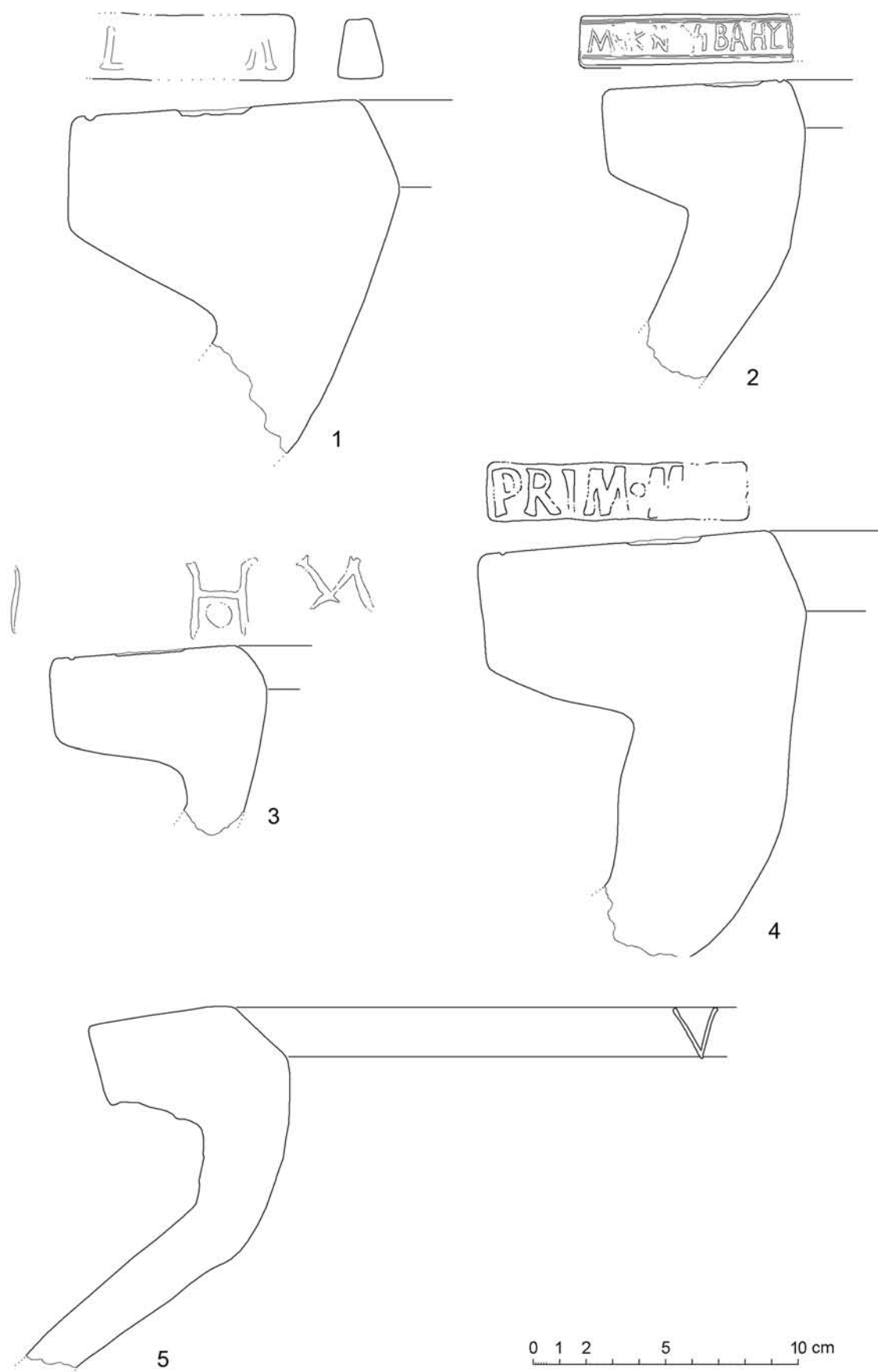

Tabla 2 Dolije sa žigovima i grafitom: 1. VS 1002 (br. 1 u D1), 2. VS 1035 (br. 24 u D1), 3. VS 1041 (br. 27 u D1), 4. VS 1148 (br. 80 u D1), 5. VS 1097 (br. 51 u D1) (crteži Z. Podrug i J. Hayes).

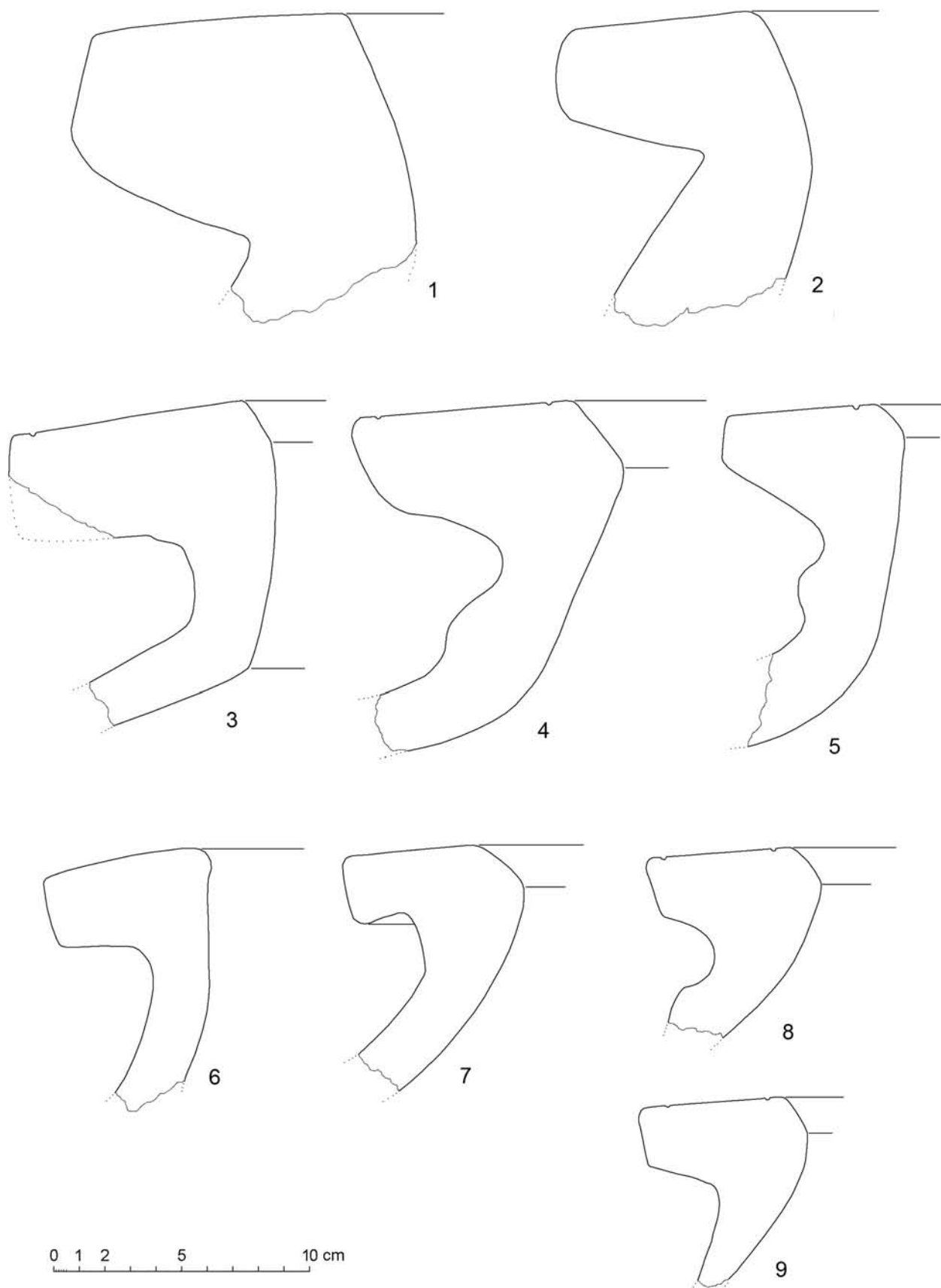

Tabla 3 1. VS 1233 (br. 73 u D1), 2. VS 1174 (br. 93 u D1), 3. VS 1031 (br. 22 u D1), 4. VS 1030 (br. 21, u D1), 5. VS 1144 (br. 77 i D1), 6. VS 1157 (br. 86 u D1), 7. VS 1016 (br. 12 u D1), 8. VS 1131 (br. 22 u D1), 9. VS 1002 (br. 1 u D1) (crteži Z. Podrug i J. Hayes).

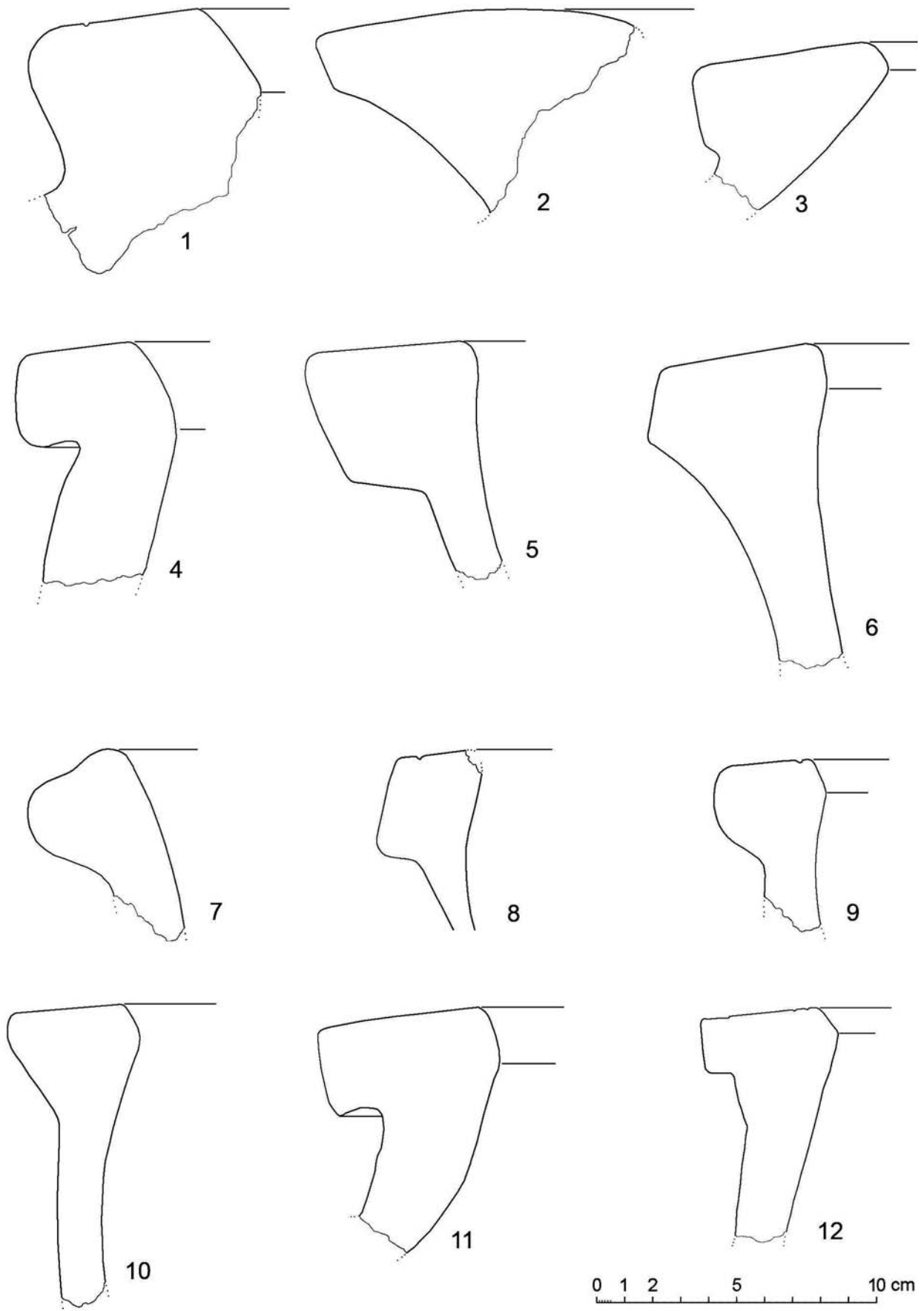

Tabla 4 1. VS 1090 (br. 104 u D1), 2. VS 1185 (br. 96 i D1), 3. VS 1107 (br. 58 u D1), 4. VS 1002, (Br. 1 u D1), 5. VS 1016 (br. 12 u D1), 6. VS 1004 (br. 2 u D1), 7. VS 1036 (br. 25 u D1), 8. VS 1053 (br. 34 u D1), 9. VS 1064 (br. 39 u D1), 10. VS 1062 (br. 38 u D1), 12. VS 1146 (br. 79 u D1) (crteži Z. Podrug i J. Hayes).

Dodatak 1 *Nalazišta p/d na otocima Visu, Bišenu, Svecu i Palagružji.*

Kratice za dataciju:

p = prehistorija; g = grčki; h = helenistički; kh = kasni helenistički; r = rimski, kr = kasnorimski

Kratice za fakturu:

F1 = u glini ima bijelih manjih nepravilnih dodataka, u presjeku izgled sendviča

F1a = u glini ima pored F1 i groga i tamnijih komadića, u presjeku izgled sendviča

F2 = dobro pročišćena i ispečena glina

Kratice za širinu oboda:

1. od 9 do 12 cm

2. od 5 do 9 cm

3. od 3 do 5 cm

Br.	Šifra nalazišta	Datacija	Površina nalazišta u m ²	Nadmorska visina u m	Faktura	Tip profila oboda	Širina oboda	Opaska
1	1002	g, kh, r i kr	112500	160	F1	1, 2	1, 2 i 3	T. III, 9; IV, 4
2	1004	kh, r	400	150	F1a	2	3	T. IV, 6
3	1005	kh(?), r	750	70	F1			Manji dio stope
4	1006	rr, r, kr	6400	60	F1	1	2	+ ulomak stope
5	1007	r	500	120	F1			Trbuh deb. 2,3 cm
6	1010	kh	2100	110	F1, F1a	?	?	+ oštećen ulomak oboda i stope
7	1011	kh, r, kr	17500	120	F1	1, 2,	2	+ 3 oštećena oboda, 1 tordirana ručka, ulomak stope
8	1012	r	2100	115	F1			Ulomak trbuha
9	1013	g, kh, r	2500	120	F1	1, 1a, 2	2	Intenzivni pregled '94, 116 trbuha + ulomak stope
10	1014	kh, r	2000	120	F1	?	?	Stopa ili obod?
11	1015	r	3000	120	F1	?	2?	
12	1016	g, kh, r, kr	9000	120	F1, F1a	1, 2a	2	T. III, 7; IV, 5; test pit '94
13	1018	kh, r	2000	115	F1	1a	3	Ulomak trbuha 2,5 cm
14	1020	r	1000	120	F1	1	2	
15	1021	kh(?), r	1600	130	F1	2?	2?	13 ulomaka
16	1022	r	100	130	F1			dva ulomka trbuha, 2,6 i 1,8 cm
17	1024	kh(?), r	7000	140	F1	1	2, 3	3 oboda

Br.	Šifra nalazišta	Datacija	Površina nalazišta u m ²	Nadmorska visina u m	Faktura	Tip profila oboda	Širina oboda	Opaska
18	1026	kh, r	5000	120	F1	1a, 2a	2, 3	3 oboda
19	1027	kh, t, kr	35250	120	F1, F1a	1, 1a	3	+ ulomak poklopca(?)
20	1028	kh, r	9000	100	F1	1a	3	+tordirana ručka
21	1030	kh(?),r	50	120	F1, F1a	1, 2a	2	T. III, 5; + 4 razna trbuha
22	1031	g, r	2400	110	F1	1	1, 2	T. III, 3, 8
23	1032	g, kh, r	300	110	F1a			Trbusi 3 i 1,4 cm
24	1035	t, kr	6000	130	F1	2	2	T. II, 2
25	1036	t, kr	3300	160	F1		3	T. IV, 7
26	1038	g, kh, t	3500	130	F1			2 trbuha 2 i 3 cm
27	1041	g, kh, r	5000	110	F1a	1, 1a, 2	2	T. II, 3
28	1043	kh, r	28800	130	F1	1a, 2	1 (?)	+prošupljena stopa
29	1046	kh(?), r	2500	120	F1			Prstenasta stopa, stjenka 1,5 cm.
30	1047	kh, r	4800	120	F1	1a	2	
31	1050	kh(?), r	?	30	F1			2 trbuha, 1,2 i 2 cm
32	1051	kh, r	1800	120	F1			Trbuh 1,9 cm
33	1052	g, kh, r	1000	120	F1			Trbuh 1,5 cm, s okruglom rupom
34	1053	kh, r	3500	145	F1		3	T. IV, 8; Intenzivni '94
35	1055	h	1200	130	F1	1	3	Intenzivni '94
36	1058	kh, r	5000	150	F1	2	3	
37	1061	h, r	20400	90	F1	1	2	
38	1062		2400	130	F1		3	T. IV, 10
39	1064	kh, r	1800	180	F1		3	T. IV, 9
40	1070	kh, r	3500	60	F1			Prstenasta stopa
41	1073	kh, r	1800	220	F1			2 trbuha s tragovima ručke, 2 i 2,5 cm
42	1081	kh, r	400	45	F1	2a	2	
43	1082	r	2400	150	F1a	2a	2	
44	1083	kh, r	3500	160	F1a	2	3	+ oštećen ulomak oboda
45	1085	kh, t, kr	4000	145	F1	1	2	+ oštećen obod
46	1090	r	4000	160	F1		1	T. IV, 1

Br.	Šifra nalazišta	Datacija	Površina nalazišta u m ²	Nadmorska visina u m	Faktura	Tip profila oboda	Širina oboda	Opaska
47	1091	r	5000	170	F1, F1a	1, 1a	1, 2	+ 2 ulomka stope i trbuh s perforacijom prije pečenja
48	1094	kh, r	4800	250	F1			Trbuh, 2,3 cm
49	1095	r	600	230	F1	1a	2	
50	1096				F2			Trbuh 3 cm
51	1097	r, kr	3500	200	F1, F1	1, 2	2	T. II, 5, + 2 stope,
52	1098	r	3500	190	F1, F1a	1	1, 2	T. IV, 11; +3 oboda, 1 trbuh 3,2 cm
53	1099	kh, r	2500	205	F1		2	T. IV, 11
54	1101	r	2500	230	F1, F1a	1 (?), 2 (?)	2	
55	1102	r	5000	215	F1			2 trbuha 3 i 3,3 cm
56	1107	h, r	1500	265	F1, F1a	1, 2 (?)	2	T. IV, 3
57	1108	h, r, kr	5000	245	F1	1a, 2,	1, 2a	
58	1112	kh, r, kr	4000	210	F2			Poklopac (?)
59	1115	r	1500	115	F1	2	2	
60	1119	r	2400	235	F1			Dio stope
61	1120	r	2000	10	F1(?)	1a	3	Drugačija glina
62	1122	P, g, r	spilja	150	F1			Ulomak trbuha 2,4 cm
63	1124	r, kr	1200	30	F1		3	Možda zdjela
64	1125	r	50	30	F1			Trbuh 2.7 cm
65	1128	r	8000	110	F1	1 (?)	1(?)	Oštećen rub, +prstenasta stopa, stijenska 3,3 cm
66	1129	kh, r	2000	0	F1,		2	Izvaljan u moru
67	1130	r, kr	5600	130	F1	1	2	T. III, 5
68	1131	kh, r	2500	145	F1	2a	2	T. III, 4, 8; + stopa, poklopac 1,7 cm, trbuh 2 cm
69	1132	kh, r	1200	90	F1, F1a	2	1, 2	+ trbuha uz vrat 2 cm
70	1133	kh, r	3000	100	F1	1	1	T. III, 2
71	1134	kh, r	1600	105	F1			Trbuh 2,2 cm
72	1137	r	2100	65	F1	1	2	
73	1138	kh, r	1600	160	F2 (?)		?	+ trbuh 1,8 cm
74	1139	r	2500	170	F1		1 (?)	Trbusi 1, 2, 5 i 8 cm
75	1140	kh, r (?)	3000	165	F1	2	3	

Br.	Šifra nalazišta	Datacija	Površina nalazišta u m ²	Nadmorska visina u m	Faktura	Tip profila oboda	Širina oboda	Opaska
76	1143	kh, r	8000	155	F1, F1a	1a, 2a	2	2 stope, pr. stijenki 1,5 i 2,5 cm
77	1144	kh, r	12000	140	F1	1a, 2a	2	T. II, 6; +stopa i poklopac (?)
78	1145	kh, r	400	130	F1			Trbuh 1,8 cm
79	1146	kh, r	6000	135	F1		3	T. IV, 12
80	1148	kh, r	2800	155	F1	1	1	T. II, 4
81	1149	h, r	3600	30	F1			2 ulomka oboda, 1 s ornamentom oboda u 5 nizova
82	1151	kh, r	2100	145	F1			+ stopa
83	1152	kh, r	2000	155	F1	2	3(?)	
84	1154	r	800	140	F1	2	3	
85	1155	h	400	170	F1		3	
86	1157	r	1500	255	F1		2	T. III, 6
87	1159	h, r	600	130	F1	2	1(?)	
88	1160	kh	1500	140	F1	1	3	
89	1167	kh	2500	210	F1			Stopa
90	1169	h, r	9000	260	F1	2	2, 3	+ 4 oštecna oboda i 2 stope
91	1170	kh, r	400	245	F1	2	2	+ trbuh 2 cm
92	1171	r	200	255	F1			Trbuh
93	1174	r, kh	crkva	125	F1a	2a		T. III, 2
94	1175	r	?	125	F1		1	Trbuh 3,2 cm, prst. stopa, ručka
95	1184	kh, r	2000	280	F1		2	Dragodid
96	1185	h, r	1000	30	F1		1	T. IV, 2; + poklopac s nizovima točkica
97	1189	kh, r	2000	10	F1			Trbuh 2,5 cm
98	1197	h, r			F1	T. I	1,2, 3	Vlaško Njiva
100	1199				F1			Trbuh 2,9 cm
101	1224	r	?	280	F2			Trbuh 3,2 cm. Svetac
102	1230	r, kr	600	25	F1			Trbuh; Velo Palagruža
103	1231	kh, r	1000	0-5	F1			Trbuh 3,1 cm.
104	1233	kh, r	200 (?)	0-10	F1	2a	1	T. III, 1
105	ISSA	r	Stari fond		F1	2a	1	sl. 5

Br.	Šifra nalazišta	Datacija	Površina nalazišta u m ²	Nadmorska visina u m	Faktura	Tip profila oboda	Širina oboda	Opaska
106	ISSA	r	Stari fond		F2	2a	1	sl. 4
107	Issa '82, S1				F1	1	2	
108	Macel	r (P)		-1 m	F1		1 (P)	Radić Rossi.2006a i b
109	1519 _____h, r Krava			-23	F1	2	1	izvađen 2007, kao T. IV, 2
110	U moru ispred hotela Issa	r		-23	F1	2a	2	Sl. 2
111	viški akvatorij konoba Bako br. 16	r	?	?	F1 (P)		1	vanjski promjer otvora 68 cm. Tribuh 2,5 cm, kao T. IV, 2

Dodatak 2 *Nalazišta na otoku Visu na kojima su uočeni p/d ali nisu sakupljeni, odnosno koje treba provjeriti ponovnim pregledom.*

Kratice za dataciju: p = prehistorija; g = grčki; h = helenistički; kh = kasni helenistički; r = rimski; kr = kasnorimski

Rd. br.	Šifra nalazišta	Datacija	Površina u m ²	Nadmorska visina u m	Rd. br.	Šifra nalazišta	Datacija	Površina u m ²	Nadmorska visina u m
1	1017	kh, r	700	110	29	1084	kh, rr	1600	145
2	1008	kh, r	1500	120	30	1086	r, kr	4800	165
3	1019	r	400	130	31	1089	r	3000	195
4	1025	kh, r	gustirne		32	1092	r	400	180
5	1029	kh, r	1600	110	33	1093	r	4800	180
6	1033	h, rr, r	600	110	34	1106	kh, r	2100	310
7	1034	r	?	110	35	1110	r	1600	210
8	1037	r	50	155	36	1111	r	900	205
9	1039	kh, r	600	120	37	1113	r	2400	260
10	1040	r	2100	115	38	1116	r, kr	2500	130
11	1042	kh, r	900	110	39	1117	r	1600	160
12	1044	kh, r	2100	110	40	1121	kr	?	5
13	1045	r, kr	4000	110	41	1126	h, r (?)	600	95
14	1048	r	?	0-5	42	1127	h, r (?)	400	105
15	1049	kh, r	1000	3	43	1135	r	1200	105
16	1057	kh, r	600	150	44	1136	r	7000	80
17	1063	kh, r	2800	90	45	1142		200	155
18	1065	kh, r	2100	65	46	1147	kh, r	800	150
19	1067	kh, r	2400	60	47	1176	g,r	1000	120 (Biševo)
20	1068	kh, r	2100	90	48	1183	g, r	1500	238
21	1069	kh, r	200	70	49	1188	r	50	2
22	1071	r	900	70	50	1189	r	2000	10
23	1072	kh, r	8000	65	51	1194	h, r		-1 (Prirovo)
24	1074	h, kr	4000	150	52	1235	h, r	1200	5
25	1076	r	1200	30	53	1501.1	h, r		-25
26	1077	r	2500	40	54	1514	h		-25
27	1079	r	400	100	55	1540	h		Jurišić 2000, map 31 (Palagruža)
28	1080	rr, r	1800	85					

Votivna ploča iz Čortanovaca (Srem) A votive relief from Čortanovci (Srem)

Velika Dautova Ruševljan

Apstrakt: Na fasadi vile u Čortanovcima sekundarno je uzidana rimska votivna ploča sa reljefnom predstavom nage figure prekrštenih nogu i predimenzioniranih butina, i delimično čitljivim natpisom: *D(eo)/(Libero) /PANN(ius ili onius)/ ANVS/v(otum) d(edit)*. S obzirom da u stručnoj i naučnoj literaturi do sada nije konstatovana naga figura Libere, reljef je protumačen kao lik boga Libera. Votivna ploča pripada objektu koji je nađen tokom građevinskih radova na padinama Fruške gore. Rustična obrada figura na ploči, koje deluju nedovršeno, ukazuju na rad lokalnog majstora koji nije dovoljno poznavao ikonografiju i kult ovih božanstava. Na osnovu navedenih činjenica votivni reljef i objekat u Čortanovcima datirani su na kraj 3. ili početak 4. veka.

Ključne riječi: votivni reljef, Liber, Libera, Pan, Čortanovci, Panonija

Abstract: A Roman votive slab was found in a secondary position built into the facade of the Roman villa at Čortanovci. It bears a relief of a naked figure with crossed legs and partially legible inscription: *D(eo)/(Libero) /PANN(ius ili onius)/ ANVS/v(otum) d(edit)*. A naked depiction of Libera is so far unknown, for which reason the relief is usually interpreted as Liber. The votive slab was derived from a Roman building on the slopes of the Fruška gora hills. The unfinished nature of the depiction on the relief suggests that the mason was a local artisan, who did not have full knowledge of the appropriate iconography of the deity or cult. On the basis of this the relief and with it the building at Čortanovci are dated to the end of 3rd or beginning of the 4th century AD.

Key words: votive relief, Liber, Libera, Pan, the village of Čortanovci, Pannonia

Na desnoj obali Dunava, na lokalitetu Prosjanice, u Mihaljevačkoj šumi, udaljeno oko 300 m severo-zapadno od željezničke pruge Čortanovci–Dunav, nalazi se rimsko utvrđenje. U antičkim nazivima nije poznato, ali po mišljenju pojedinih stručnjaka možda je *Ad Herculem* ili *Castra Herculis* (Petrović 1995, 23, sa lit.). Vojvođanski muzej je na ovom potezu vršio zaštitna iskopavanja 1961. i 1962. godine, kada je ispitana jugoistočna, kružna kula prečnika 13 m, deo bedema koji se pruža ka severu i zapadu i kapija flankirana kulama kvadratne osnove. Istraženi objekti utvrđenja su i konzervirani (Dautova Ruševljan, Petrović 1994, 14, pl. 1). Pokretni materijal pronađen ovim iskopavanjima ukazuje da je utvrđenje podignuto tokom 4. veka. Na udaljenosti oko 200 m severno od stanice Čortanovci–Dunav, sa obe strane pruge Beograd–Subotica, ispitano je nekoliko skeletnih

grobova koji pripadaju verovatno utvrđenju (*sl. 1*).¹ U pozadini limesa, u dolini potoka Budovar, na lokalitetu Duboki Do, rekognosciranjem su otkriveni površinski nalazi građevinskog šuta, keramike i životinjskih kostiju (Brukner 1995, 60). U ovoj dolini slučajno je nađen i spaljeni grob sa bogatim prilozi-
ma koji ga datiraju u prvu polovinu 3. veka (Dautova Ruševljan 1993, 340). Iz Čortanovaca je poznat i nalaz ostave sa rimskim denarima imperatora Nerona, Karakale i Marka Aurelija. Ostava je otkrivena 1933. godine (Dautova Ruševljan 1981, 64, kat. 3 sa lit.). Na fasadi vile u Čortanovcima sekundarno je uzidana rimska votivna ploča sa reljefnom predstavom. Ploča

1 Stručnjaci Muzeja Grada Novog Sada su 80-ih godina prošlog veka u dve kampanje vršili zaštitna iskopavanja na ovom potezu, kao i na ispitivanju slučajnih nalaza grobova sa nekropole. Rezultati ovih iskopavanja nisu publikovani.

Slika 1 Topografski položaj Čortanovaca i nalazišta na njegovom području; M 1:50000.

Slika 2 Detalj ploče sa natpisom.

je nađena u periodu između dva rata, tokom kopanja temelja vile.² Tom prilikom su otkriveni ostaci građevinskog objekta, kao i veća količina pokretnog arheološkog materijala.

Ploča je pravougaonog oblika i neznatno oštećena. Njene dimenzije su: visina 0,43 m, širina 0,36 m i debljina 0,6–0,75 m. Izrađena je od žućkastog mermera, na kojem su mestimično vidljivi tragovi crvene boje. U središnjem delu ploče je prikazana naga figura sa prekrštenim nogama, visine 0,39 m. Figura stoji *en face*, oslonjena je na desnu nogu, dok joj je leva noga prekrštena preko kolena. Iako je lice oštećeno i nejasno, sa leve strane su vidljivi tragovi bujne talasaste kose. U desnoj, spuštenoj ruci drži pateru, iz koje se vino izliva u otvorena usta pantera, a u levoj, podignutoj ruci je tirs, koji je koso postavljen i doseže do

2 Vila u Čortanovcima zidana je između dva rata i pripadala je gospodinu Stankoviću iz Beograda. Podatak je preuzet iz dnevnog lista Politika od 14. 8. 2001. godine, odnosno članka autora Miloša Lazarevića. Prema rečima dr Stankovića, ispod vinograda gde je sagrađena vila, nalazili su se ostaci zidina, zbog kojih je angažovao čuvenog arhitektu iz Novog Sada, Dragišu Brašovana, da organizuje iskopavanja. Dolaskom arheologa iz Beograda, ustanovljeni su ostaci objekta, pretpostavljenog hrama boga Sola. Obzirom da nismo uspeali da nađemo bliže podatke i materijal sa ovih iskopavanja, smatramo da se ovde nije nalazio hram boga Sola nego ostaci poljoprivrednog imanja – vile rustike, kojoj je verovatno pripadala votivna ploča kao kućni relikvijar. Na istoj lokaciji je kasnije podignuta crkva od koje je do danas očuvano samo zvono. Ovom prilikom se zahvaljujem kolegici Nadeždi Savić, muzejskom savetniku, koja mi je ustupila ploču za publikovanje. Fotografije je izradio V. Červenka. Stručnjaci Muzeja Grada Novog Sada su ploču sa fasade zamenili kopijom, a original se nalazi u Muzeju Grada Novog Sada.

Slika 3 Votivna ploča iz Čortanovaca.

desne potkolenice. Ispod leve ruke, savijene u laktu, nalazi se muška figura, čija je desna ruka ispružena i nalazi se iza pojasa središnje figure. Neki delovi lica i glave figure su nejasni, oštećeni ili nedovršeni. U levoj spuštenoj ruci se verovatno nalazi *pedum*. Donji deo odeće podseća na krzno Pana (kopite Pana su nejasne). Sa desne strane centralne figure se nalazi grana vinove loze sa grozdovima i lišćem, koje je oštećeno na krajevima. Natpisno polje, čije su dimenzije 0,10 × 0,10 m, javlja se u gornjem desnom uglu ploče. Natpis je delimično čitljiv, a ispisan je u četiri reda. On verovatno glasi:

D(eo) (Libero) / PANN(ius ili onius) / ANVS... / v(otum) d(edit).³ (sl. 2)

Reljefna predstava u sredini ploče rustično je izrađena, sa predimenzioniranim butinama i nejasnim ili nedovršenim delovima lica i odeće obe figure (sl. 3).

Kult Libera i Libere je italjskog porekla. Autohtono stanovništvo preuzelo je funkcije ovih bogova plodnosti, čiji kultovi su široko rasprostranjeni i veoma popularni na području Srema. Liber i Libera su poštovani kao bogovi plodnosti njiva, stoke, polja pa

3 Koristim priliku da se zahvalim prof. dr M. Milin na sugestijama u vezi sa čitanjem natpisa na ploči, kao i kolegi D. Anđeliću na izradi topografske karte.

i stanovništva (Srejović, Cermanović 1979, 233). Liber je kasnije poštovan zajedno sa bogom Jupiterom, kao Iupiter Liber, ali je i poistovećivan sa Dionisom. Liberalija, dan posvećen ovom božanstvu, slavio se 17. marta, kada je nošen falus, kao simbol Libera. Na pojedinim spomenicima se javlja i kao trijada, u kombinaciji sa Cererom i Liberom. Ova trijada je preuzeta iz grčke mitologije, a činile su je Demetra, Dionis i Kora. Liber je najčešće predstavljen kao golobradi mladić sa vinovom lozom, tirsom i paterom, kao što se prikazuje i Dionis. Libera je, takođe, staroitalsko božanstvo, koje je kultno povezano sa Liberom, a istovremeno poštovano sa Cererom i Korom u trijadi. Libera je i simbol ženske plodnosti. Na jednom medaljonu sa nekropole antičkog Sirmijuma nalazi se predstava Libere, Libera i Cerere, između kojih se nalazi figura Magna Mater, takođe boginje plodnosti i rađanja (Brukner 1997, 98, T. I: 5). U poznom Carstvu su ova božanstva vezivana za orijentalne kultove (Mitra, Izida). Pretežno su poštovana kao božanstva vina i vinograda, zbog čega se poistovećuju i sa kultom Dionisa. S obzirom na to da je bio veoma rasprostranjen u vojnim logorima, kult Libera i Libere se često povezuje sa njima, posebno onim na teritoriji provincije Dakije. Ovaj kult je bio popularan i u naseljima i utvrđenjima provincije Panonije, Gornje Mezije i Dalmacije, pre svega u doba imperatora Komoda, zbog regrutovanja lokalnog stanovništva (Petrović 1996, 199). Na utvrđenjima na Dunavu pronađen je veliki broj bronzanih privesaka u obliku falusa, što govori o njihovoj velikoj popularnosti kod vojske i poljoprivrednog stanovništva ovog dela provincije Panonije (Brunšmid 1905, 115–144; Dautova Ruševljan 1997, 383). Navedeni nalazi su dokaz njihove popularnosti i poštovanja u gradskim centrima, utvrđenjima i carinskim stanicama.

Na votivnoj ploči iz Čortanovaca je, verovatno, predstavljen Liber sa svojim atributima. Na poznatim votivnim pločama Liber je predstavljen sa Liberom, ili samostalno. Ona je predstavljena u dugoj haljini, sa dugom kovrdžavom kosom i sa tirsom. Druga karakteristika ove ploče je grana vinove loze sa grozdovima, Pan i panter, koji se vezuju za kult boga Dionisa.

Predstava Libera i Libere poznata je sa nekoliko reljefnih ploča nađenih na svetištu posvećenom ovim božanstvima u antičkom Zemunu (*Taurunum*). Fragmenti tih ploča su pravougaonog oblika. U sredini niše se nalaze reljefne predstave božanstava (Dautova Ruševljan 1983, 88). Ostaci svetilišta otkriveni su 1891. godine, na imanju Oberdinga u Zemunu. Na jednom fragmentu je predstavljena naga figura Libera, sa kovrdžavom kosom, koji desnom, spuštrenom rukom vino iz patera sipa starijoj osobi. Oko Libera se nalaze stabla vinove loze sa grozdovima. U gornjem levom uglu je figura dečaka, koji se penje uz viticu loze. Dečak ima ogrtač koji leprša (Dautova Ruševljan 1983, T. 20: 8). Na drugom fragmentu su očuvani delovi Libere: torzo božanstva u hitonu i himationu; desna, spuštena ruka, u kojoj je patera; leva ruka, u kojoj se nazire tirsos. Na trećem fragmentu je, takođe, predstavljena odevena Libera; desno se nalazi manja figura Pana – Silvana sa kozjim nogama i jedna ženska figura (Brunšmid 1895, 57–58, sl. 113, 132). Natpis *Libero/Candi* nalazi se u gornjem i donjem delu jednog fragmenta sa ovog svetilišta. Na ostalim fragmentima su predstave Menada, Erosa, Pana – Silvana, Satira i drugih božanstava. Reljefne predstave na pločama su grubo rađene i bez detalja, što ukazuju na rad lokalnog majstora i radionice. Na reljefnoj ploči iz Akvinkuma (*Aquincum*) Libera je, takođe, odevena i nosi tirs i čašu u rukama (Paulovics 1936, 31, sl. 27). Prema podacima iz starijih izvora, reljef sa predstavom Libere potiče iz Surduka (*Rittium*) (Petrović 1996, 200, nap. 11).

Sa teritorije provincije Dakije, odnosno iz antičke Sarmizegetuse, poznato je svetište posvećeno Asklepiju, Higiji, Liberu i Liberi (Čatinaš 1974–75, 343–345, Fig. 3). Tri natpisa u vezi sa Liberom (Liber) i Liberom (Libera) i deset reljefnih predstava na votivnim pločama potiču sa ovog lokaliteta. Liber je predstavljen zajedno sa Liberom, Panom, panterom i drugim simbolima koji su karakteristični za kult boga Dionisa. Ploče su datovane u 2–3. vek. Natpis *Aurelius Annianus*, koji se javlja na ovim pločama, poznat je i sa spomenika iz ostalih provincija (Čatinaš 1974–75, 344; CIL III 3284). Na reljefnim pločama iz Sarmizegetuse Liber je predstavljen sa ogrtačem

preko ramena, kovrdžavom kosom i desnom, spušte-
nom rukom, u kojoj drži pateru (iznad glave pantera).
Sa njegove desne strane stoji Libera, koja je odevena i
u desnoj ruci drži tirs. Sa leve strane, pored nogu Li-
bera, stoji Pan. Na ostalim pločama su predstavljeni
Sileni, Panovi, Satiri i panteri – kao pratioci glavnih
božanstava (Čatinaš 1974, 75, Fig. 4).

Sa teritorije provincije Gornje Mezije poznato je ne-
koliko reljefnih ploča sa predstavama Libera i Libe-
re. Tako je na votivnoj ploči iz Kostola (*Pontes*) Liber
predstavljen sa tirsom; desno od njega je Libera i još
jedna boginja. Pored Libera se nalazi predstava dečaka
koji udara u timpan. Dečak je u kratkim pantalo-
nama, što odgovara predstavama Pana na spomeni-
cima iz provincije Dalmacije. Desna ruka Libera je
spuštena; u njoj se nalazi kantaros iz kojeg se vino
sliva u panterova usta. Iza glave božanstva je vinova
loza. U gornjem i donjem delu ploče se nalazi natpis
posvećen Liberu i Liberi (Petrović 1996, 20, sl. 1). Na
votivnoj ploči iz okoline Skoplja nalazi se predstava
Libera i Libere ili, prema mišljenju autora, Dijana i
Arijadna (Pilipović 2006, 81, Fig. 1). Spomenik po-
svećen Liber pateru i Liberi na kojem se nalazi natpis
vicus, pronađen u agrarnom području, govori o po-
pularnosti ovih božanstava u južnom delu provin-
cije Mezije (Petrović 1976, 140, sl. 58). Sa područja
provincije Dalmacije, gde su ova božanstva veoma
poštovana, poznate su i brojne figure Pana – Silvana,
kao i svetišta posvećena njemu (Rendić-Miočević
1955; isti 1979–80, 105). Svetište posvećeno Libe-
ru i Liberi koje se nalazi u Metkoviću podignuto je
u doba Republike (Rendić-Miočević 1982, 124, sl. 1,
21). Sa teritorije istočne Dalmacije je, takođe, pozna-
to nekoliko votivnih spomenika i natpisa koji ukazuju
na popularnost ovih božanstava. Na votivnoj ari iz
Zenice nalazi se reljefna predstava Libere odevene u
dugi hiton i Libera koji je nag i drži tirs (Imamović
1977, 400). Ova božanstva su identično prikazana
na reljefnoj ploči iz Duvna, kao i statui iz Salone i
Glamoča (Imamović 1977, 160, kat. 152). Na osnovu
većeg broja votivnih i epigrafskih spomenika koji se
sreću u podunavskim provincijama i provinciji Daki-
ji, kao i na osnovu ploča sa predstavama Dionisa iz
navedenog područja može se zaključiti da postoji ne-

koliko elemenata koji se prepliću. Kao personifikacija
vegetacije, obnavljanja života i plodnosti, ali i kao za-
štitnik vinogradarstva, Dionis je stekao veliku popu-
larnost kod stanovništva, koja se mogla meriti sa po-
pularnošću glavnog rimskog božanstva (Daicovicu
1976, 90). Na votivnoj ploči iz Dalja (*Tentoburgium*)
predstavljen je nag Dionis, sa kovrdžavom kosom,
en face, oslonjen na desnu nogu. U levoj ruci drži tir-
sos, a u desnoj, koja je savijena, nejasan predmet,
verovatno rog izobilja. Desno od Dionisa se nalazi
figura Silena. On ima gustu kovrdžavu kosu i bradu,
a noge su mu raširene. Desna ruka je ispružena ka
Dionisu, a leva dopire do donjeg kraja tirsisa, te je ovo
položaj analogan položaju stojeće figure na ploči iz
Čortanovaca. Reljef je rustično izrađen i nedostaje
panter (Bulat 1991, 38, sl. 1). U donjem delu druge
ploče, koja je nađena u Osijeku (*Mursa*), postoji natpis
na grčkom jeziku. Na ovoj ploči je predstavljen Di-
onis, koji je oslonjen na desnu nogu i u desnoj spu-
štenoj ruci drži vrč okrenut ka ustima pantera. Desni,
manji lik je stilizovan. Reč je o kozorogom Panu sa
gustom kovrdžavom kosom i bradom. On desnom
rukom dodiruje Dionisa, a u levoj drži pedum. Noge
sa papcima su, takođe, stilizovane (Bulat 1991, 43, sl.
2). Analogna je i predstava Dionisa na votivnoj ploči
iz Prilepa, gde je on predstavljen sa bujnom kosom
i izveden u plitkom reljefu. Kod vrha glave se nalazi
lastar vinove loze i grozdovi sa lišćem. Figura je gru-
ba i shematski rađena; pojedini delovi tela su dis-
proporcionalni, što upućuje na rad lokalnog majstora iz
3. veka (Kepeski 1979, 57, sl. 2). Zajednički element
navedenih ploča je naga figura boga Dionisa, prikaza-
nog sa bujnom kovrdžavom kosom i *en face*. On drži
tirsos u levoj ruci, a u desnoj, spuštenoj kantaros ili
pateru iz koje sipa vino u panterova usta. Desno od
Dionisa se nalazi figura Silena, čija je ruka ispružena
iza Dionisa, odnosno Libera. Predstava Pana – Silena
u levom donjem uglu je obavezan element reljefnih
ploča posvećenih Silvanu, koji je, osim u provinci-
ji Panoniji, bio veoma popularan u G. Meziji i Dal-
maciji, gde je nađen veliki broj spomenika i svetišta
posvećenih njemu (Rendić-Miočević 1955; isti 1982,
140).

Osim reljefnih predstava na pločama, sa područja Srema su poznati i votivni oltari posvećeni Liberu i Liberi i ostalim božanstvima. Tako je M. Ulpije Fronto Emilijan, dekurion municipija Cibala u 2. veku, oltar iz Vinkovaca (*Cibalae*) posvetio Liberu i Liberi. Na ovom oltaru se nalazi natpis *Liberu et Liberae*. Njima je, takođe, posvećen oltar iz Sotina (*Cornacum*), sa natpisom *Liberu patri*, koji je podigao konzularni beneficijar Gaj Antonije Sabin. Posveta *Deo Libro patri* na votivnom oltaru iz Popovca upućuje na postojanje svetišta Dionisa i Libera u Osijeku (*Mursa*) i Vinkovcima (*Cibalae*) (Bulat 1991, 45; Pinterović 1978, 134). O popularnosti ovog božanstva na području Osjeka (*Mursa*) govori i reljef sa vinovom lozom iz Popovca, zatim poklopac sarkofaga sa glavom Satira ili Silena, kao i ploča izvađena iz Drave, na kojoj su prikazane nimfe, Satiri i dr. (Bulat 1991, 44). Na votivnim arama posvećenim Liberu i Liberi iz Sremske Mitrovice (*Sirmium*), odnosno iz beneficijarne stanice se kao dedikanti pominju beneficijarni konzulari legije II *Adiutrix*: *M. Aufidius Victor, T. Aelius Secundus i Claudius Claudianus*. Oni su bili konzuli 199. godine (Mirković 1994, 367). Na votivnim oltarima posvećenim Liberu i Liberi iz Intercise, koji su datovani u prvu polovinu 3. veka, navedena su imena *Aurelius Maturus* i *Aurelius Iustinianus*. *Aurelius Iustinianus* je bio *custos armorum* (Lörincz 2001, 258). Na spomenicima iz Gornje Mezije se kao dedikanti, takođe, spominju veterani ili aktivni vojnici pojedinih vojnih jedinica (Petrović 1994, 200). Kult Libera i Libere poštovan je u zapadnim provincijama, pre svega od strane ranih italjskih kolonista i njihovih potomaka, a kult Dionisa u istočnim provincijama, od strane Grka, heleniziranih Tračana i orijentalaca (Bulat 1991, 43). Na votivnoj ploči iz Čortanovaca prikazana je figura sa prenatlaženim butinama i prekrštenim nogama. Ostali elementi na ploči identični su sa do sada poznatim reljefnim pločama iz podunavskih provincija. Predstava Pana (sa leve strane), koji drži verovatno pedum, kao i vinove loze sa grožđem (u desnom uglu) karakteristični su elementi reljefnih ploča na kojima je prikazan Dionis. Liber i Libera sa votivnih ploča iz Ponta i Sarmizegetuse predstavljani su u odeći. Pojava Cerere sa Liberom i Libere na ploči sa Ponta

ukazuje na to da su se, osim u utvrđenjima, ova božanstva poštovala u kamenolomima i rudnicima. Dečak koji svira timpan verovatno predstavlja Paniska, kako se ovaj pratilac božanstva naziva na natpisu iz Lambeze (Petrović 1996, 198, nap. 4). Elementi koji se javljaju na ovim pločama su: figura božanstva koja vino iz patere sipa u panterova usta i drži tirs u levoj, podignutoj ruci i figura Pana sa leve strane. Vinova loza sa grozdovima ih takođe povezuje sa kultom Dionisa. Osnovna razlika između ovih ploča i ploče iz Čortanovaca je naga figura sa prekrštenim nogama. Tako se često prikazuju dedikanti orijentalnih kultova (Atis, Eros). Na reljefnoj ploči iz okoline Glamoča, odnosno sa područja provincije Dalmacije nalazi se predstava Silvana sa velikom glavom i kratkim nogama. On je nag, sa prekrštenim nogama, golobrad i sa tragovima rogova (Imamović 1997, 318, kat. 13). Na votivnoj ploči sa istog lokaliteta prikazan je Silvan – kao grčki Pan, čije su noge takođe prekrštene (Imamović 1997, 318, kat. 14). Ikonografski elementi koji se javljaju na navedenoj ploči – vinova loza, tirs i patera, ukazuju na predstavu Dionisa, odnosno Libera sa poznatih votivnih ploča iz rimskih provincija. Figura je rustično izvedena sa predimenzioniranim butinama. Radio ju je domaći majstor, verovatno u lokalnoj radionici u drugoj polovini 3. ili početkom 4. veka.

Ostaci objekta nalaze se na padinama Fruške gore, između rimskih utvrđenja u Čortanovcima i Petrovaradinu (*Cusum*) (Dautova Ruševljan, Petrović 1994, 13).⁴ Prema antičkim izvorima, za vreme imperatora Proba, na blagim padinama Fruške Gore, uzgajala se vinova loza vezana za kult bogova Libera i Libere. (Hist. Aug. XVIII, 18, 8; Eutrop. IX, 17). Votivna ploča ugrađena u zidno platno vile u Čortanovcima, verovatno pripada navedenom poljoprivrednom imanju otkrivenom između dva rata, kao potvrda velike popularnosti kulta Libera i Libere u ovom delu provincije Panonije.

4 Stručnjaci Muzeja Grada Novog Sada su od 2002. godine vršili zaštitna iskopavanja na Petrovaradinskoj tvrđavi, gde su na osnovu ostataka građevinskih objekata i pokretnog materijala, potvrdili postojanje rimskog utvrđenja. Rezultati sa ovih iskopavanja nisu publikovani.

Summary

A Roman votive relief has been built into the façade of a villa in the village of Čortanovci in Srem (Vojvodina, Serbia). It has been recovered during the building of the villa between the two World Wars. The relief is of a rectangular shape (dimensions: 43 × 35.5 × 6–8 cm) and is slightly damaged. It was made of a yellowish limestone with traces of red colour in places. The niche holds a relief figure that is 39 cm in height, with legs crossed, whose weight is on the right leg, whilst the left is bent. The face and hair are damaged. The figure holds a patera in the lowered right hand, from which wine has been poured into a panther's jaws. There is a thyrsus in the raised left hand. To the left of the main figure is a smaller male figure, whose outstretched right arm is hidden behind the waist of the larger figure, while he probably holds a *pedum* in his left, lowered arm. His body is wrapped in fur and has hoofs that do not show clearly. Parts of the head and face are either damaged or perhaps unfinished. There is a vine with leaves and grapes behind the main figure. The right-hand upper corner of the relief is occupied by an inscription (10 × 10 cm), whose partly illegible text reads: *D(eo) (Libero) / PANN(ius ili onius) / ANVS... / v(otum) d(edit)*.

The relief under discussion features a figure of the god Liber with oversized thighs; a naked figure of the goddess Libera with legs crossed has not been evidenced so far in the scholarly literature. The cult of Liber and Libera was very widespread in the Danube provinces, especially in the forts and fortresses on the limes. These gods were worshipped either in isolation or in groups (Liber and Libera; Liber, Libera and Ceres; Liber and Jupiter, etc.). Such votive reliefs often feature cultic implements, typical of Dionysian worship, such as the vine, patera and thyrsus. Dionysius was also worshipped by local peasants and soldiers, as the god of vegetation and protector of vineyards, fields, cattle and people.

The votive relief from Čortanovci belonged to the building discovered during construction works on the slopes of Fruška gora. A sanctuary to the above deities is known from the nearby settlement of Taurunum. The remains of the building in Čortanovci are situated between two limes forts: Čortanovci (of unknown Latin name) and Petrovaradin (*Cusum*), in an area known for viticulture, which is connotative of the cult of Dionysius, Liber and Libera. The rustic workmanship (e.g. oversized thighs), giving an impression of it being unfinished, points to a local sculptor with a poor knowledge of the iconography and the cult of the deities in question. Based on this, the building and the relief should be dated to the late 3rd or early 4th century AD.

Literatura

BODOR, A. 1963, Der Liber-und Libera Kult. Ein Beitrag zur fortdauer der bodenständigen Bevölkerung im römischen Dazien. – *Dacia*, N.S., VII, Bucuresti, 211–239.

BOJANOVSKI, J. 1977–78, Novi spomenici Silvanove kulturne zajednice s Glamočkog polja. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, Zagreb, 115–132.

BRUKNER, O. 1995, Importovana i panonska keramika. – U: N. Tasić (ur.), *Fruška Gora u antičko doba*, Novi Sad, 57–109.

BRUKNER, O. 1997, Keramički medaljoni – praznični kolači u rimskom keramičarskom zanatstvu. – *Rad vojvodanskih muzeja* 39, Novi Sad, 97–102.

BRUNŠMID, J. 1895, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. – *Vjesnik HAD*, n. s., I, Zagreb, 148–184.

BRUNŠMID, J. 1905, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu. – *Vjesnik HAD*, n. s., VIII, Zagreb, 37–106.

BULAT, M. 1991, Novi votivni reljefi Dionisa iz Dalja i Osijeka. – *Osječki zbornik* 21, Osijek, 37–49.

ĆATINAŠ, A. 1974–75, Considerati asupra cultului lui Liber și Libera la Sarmizegetusa. – *Sargetia* XI–XII, Sarmizegetusa, 343–348.

DAICOVICIU, H. i J. PISO 1976, Inscriptii din templui lui Liber Pater. – *Acta Musei Naposensis* XIII, Cluj.

DAUTOVA RUŠEVLJAN, V. 1981, Ostave varvarskog, rimskog i vizantijskog novca iz Vojvodine. – *Numizmatičar* 4, Beograd, 60–72.

DAUTOVA RUŠEVLJAN, V. 1983, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. – Novi Sad.

DAUTOVA RUŠEVLJAN, V. 1993, Ein römisches Brandgrab aus Čortanovci. – *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 58, 333–340.

DAUTOVA RUŠEVLJAN, V. 1997, Der Silvanus-kult im Südosten der Provinz Pannonia Inferior. – *ANTILORON*, Uzdarje Dragoslavu Srejoviću, Beograd, 381–384.

DAUTOVA RUŠEVLJAN, V. i P. PETROVIĆ 1994, Rimsko utvrđenje kod Čortanovaca. – *Rad Muzeja Vojvodine* 36, Novi Sad, 13–33.

IMAMOVIĆ, E. 1977, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BIH*. – Sarajevo.

JOVANOVIĆ, A. 2006, *Tlo Srbije, zavičaj rimskih careva*. – Beograd.

KEPESKI, K. 1979, Dve mermerni kulturni sliki od zbirkata na Prilepskiot muzej. – *Macedoniae acta archaeologica* 5, Skopje, 55–64.

KORDA, J. 1961, Tragom limesa od Vukovara do Iloka s osobitim obzirom na Cibalae. – *Limes* I, Beograd, 59–65.

LÖRINCZ, B. 2001, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*. – Wien.

- MIRKOVIĆ, M. 1994, Beneficarii consularis in Sirmium. – *Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*, Band 24, München, 345–404.
- PAULOVICS, S. 1936, Dionysosi menet (Thiasos) magyarorsági római emlékeken. – *Archaeologiai Értésítő* 49, Budapest, 1–32.
- PETROVIĆ, P. 1976, *Niš u antičko doba*. – Niš.
- PETROVIĆ, P. 1994, Tabula iz Kostola. – *Zbornik Narodnog muzeja* XVI, Beograd, 197–202.
- PETROVIĆ, P. 1995, Rimski limes na Dunavu u Donjoj Panoniji. – U: N. Tasić (ur.), *Fruška Gora u antičko doba*, Novi Sad, 9–32.
- PILIPOVIĆ, S. 2006, Votive relief from Barovo (Scupi). – *Starinar* LV, Beograd, 81–95.
- PINTEROVIĆ, D. 1978, *Mursa i njeno područje u antičko doba*. – Osijek.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1979–80, Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove „panonsko-iliričke“ kultne zajednice. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, sv. XII–XIII, Zagreb, 105–123.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. 1982, Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone. – *Arheološki radovi i rasprave* VIII–IX, Zagreb, 121–140.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1955, *Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Delmata*. – *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, n. s., sv. X, Sarajevo, 5–40.
- SREJOVIĆ, D. i A. CERMANOVIĆ 1979, *Rečnik grčke i rimske mitologije*. – Beograd.
- THOMAS, E.B. 1980, Religion. – In: A. Lengyel, G.T.B. Radan (ur.), *The Archeology of Roman Pannonia*, Budapest, 177–204.

dr. Velika Dautova Ruševljan
Sonje Marinković 7
21000 Novi Sad
Republika Srbija

Vrhniški skarabej

The Vrhnika Scarab

Mija Topličanec, Jožica Hrustel

Izvleček: Prispevek obravnava najdbo fajančnega amuleta v obliki skarabeja z antropomorfno glavo, t.i. skaraboida z izkopavanj na Kočevarjevem vrtu na Vrhniki. Gre za enkratno najdbo na območju Slovenije. Skaraboid je zelo razširjen amulet v širšem Mediteranskem in bližnjevzhodnem prostoru. Glede na stratigrafijo in analogije je datiran v drugo polovico 1. stol. oziroma 2. stol. n. š.

Ključne besede: skaraboid, amulet, fajansa, Vrhnika, rimsko obdobje

Abstract: The paper discusses the find of a faience amulet in the form of an anthropomorphic-headed scarab from the excavations at the Kočevarjev vrt in Vrhnika. It represents a unique find in Slovenia, but a widespread amulet type in the wider Mediterranean and Near Eastern region. It can be dated on the basis of stratigraphy and analogies to the second half of the 1st century or the 2nd century AD.

Key words: scaraboid, amulet, faience, Vrhnika, Roman period

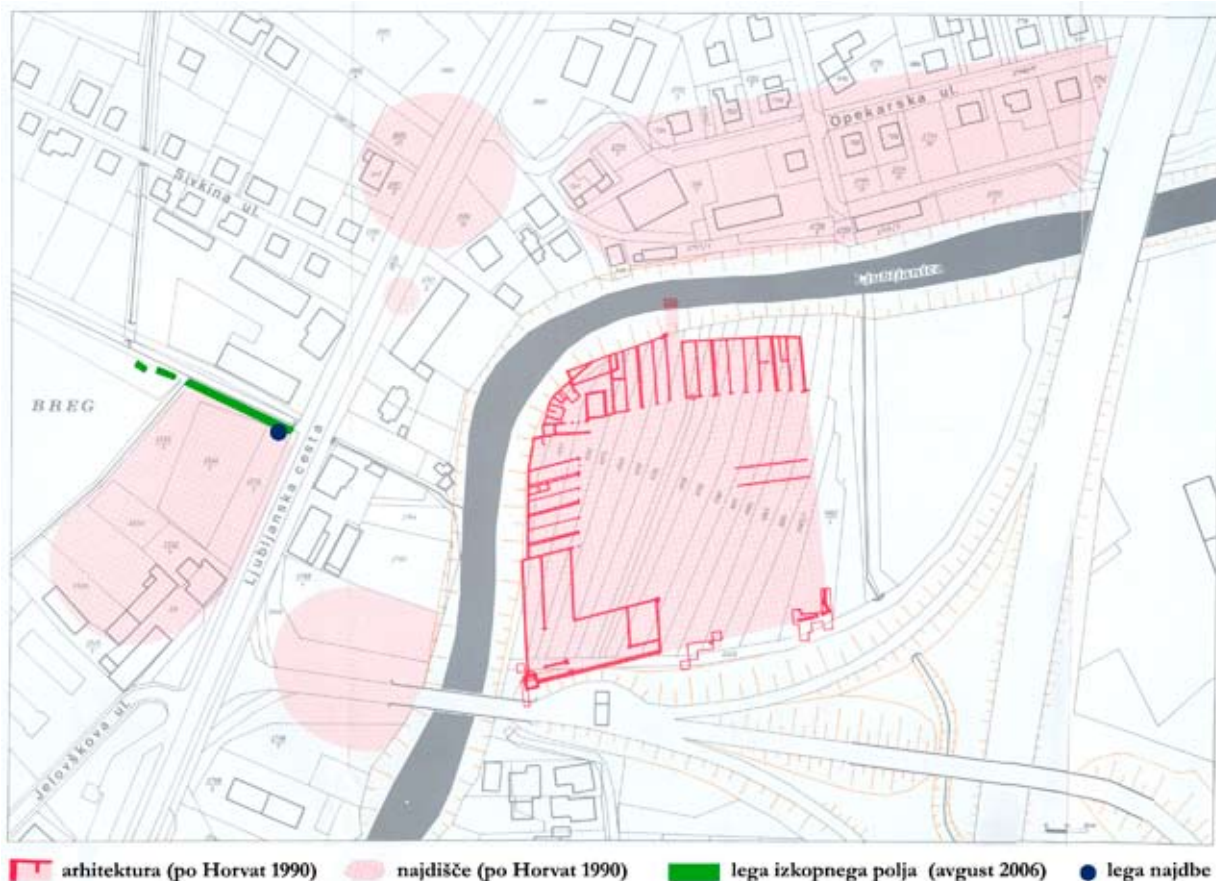
Najdišče

Na območju današnjega stanovanjskega naselja Kočevarjev vrt ob Ljubljanski cesti na Vrhniki so poleti 2006 v drugi fazi potekala izkopavanja v severnem delu (Horvat, Žerjal, Štular, Udovič 2005),¹ na ozkem pasu posega za elektro-kanalizacijsko infrastrukturo (*sl. 1*). Dokumentirani so bili ostanki lesene arhitekture s preprostimi kurišči, ostanki obrtne delavnice s preprosto lončarsko pečjo ali talilno pečjo za kovino ter večja odpadna jama ali jarek. Na skrajnem severozahodnem delu je bil dokumentiran odtočni kanal, utrjen s prepletom iz šibja, plastjo ilovice in leseno palisado, ki je glede na ugotovitve iz južnega dela območja izkopavanj datiran v čas prvega desetletja pred n. š. in prvo desetletje n. š. V tem času so Rimljani skušali izsušiti celotno območje z nepravilno mrežo odvodnih kanalov in se tako naselili tudi na levem bregu Ljubljanice ob rimski cesti in v bližini pristanišča (Tica, Pavlovič, Rutar 2006).

Jarek v omenjenem bivalno-obrtniškem delu je bil zapolnjen z več odpadnimi plastmi, v katere je bila naknadno vkopana jama, zapolnjena prav tako z odpadnim materialom. Drobne najdbe iz polnil obeh vkopov datiramo v čas od prve polovice 1. stol. n. š. dalje. Poleg ostankov večjih kosov ožgane gline, talilnega lončka z žličko in odlomkov keramike je bilo odkritih tudi več kosov živalskih kosti, ostankov hrane (govedo, drobnica, prašič, jelen). Za ta prostor je posebej zanimiva najdba zoba enogrbe kamele (Toškan, Dirjec 2006), ki je dokaj pogosta vrsta na najdiščih predvsem južne Evrope. Na Slovenskem so bili zobje in kostni ostanki kamele že najdeni na Hrušici in v Ajdovščini (Bartosiewicz 1999, 318–319).

V prekrivajoči plasti, ki je delno še zapolnjevala zgoraj omenjeni jarek, je bil najden fajančni obesek oziroma amulet v obliki skarabeja s stilistično oblikovano antropomorfno glavo oziroma t. i. skaraboida (*sl. 2*).

¹ Prva faza izkopavanj na Kočevarjevem vrtu je potekala leta 2005.

Slika 1 Lega najdbe na načrtu raziskav (privrženo po Horvat 1990, obdelava G. Rutar).

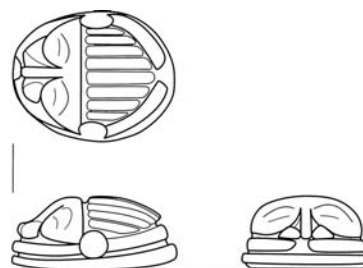
Opis

Skaraboid je ovalne oblike, velikosti $10,5 \times 8,4$ mm, debeline 5 mm in teže 0,4 grama. Izdelan je v kalupu oziroma modelu iz blede turkizne fajanse. Površina je rahlo hrapava. Ima prečno perforacijo in je premera 1,8 mm (sl. 3).

Prečna U-kanelura loči glavo od zadka s trdimi pokrovkami kril (elitre), ki so izdelane s sedmimi vzdolžnimi kanelurami (osmimi rebri). Oprsje (toraks) ni izdelano. Glava je stilizirana in sega skoraj do polovice. Oči so nakazane z dvema polkrožnima kanelurama. Nos, ki se začinja v liniji očes, je izdelan kot rebro in se zaključi z nosnicami v obliki izstopajočih trikotnikov na obeh straneh. Noge so nakazane zgolj kot rebrast obroč pod telesom, ki se prekine pod noskom in na sredini zadka, ter na mestih perforacije. Skaraboid stoji na tankem, neokrašenem podstavku. Spodnja stran je gladka in nekoliko neravna, rob pa rahlo zaobljen.

Slika 2 Skaraboid iz turkizne fajanse.

Slika 3 Skaraboid s Kočevarjevega vrta na Vrhniki, M 2:1 (risba J. Hrustel).

Egipčanska fajansa

Termin fajansa v osnovi zajema islamsko in evropsko keramiko s svinčeno glazuro, v razširjenem pomenu pa tudi umetno maso, ki so jo uporabljali v Egiptu, na Kreti in v dolini Inda, Iranu in Mezopotamiji že v preddinastičnem času in obdobju faraonov, od 5500 pr. n. š., to je tisočletje pred izumom stekla, do 200 n. š. Izraz egipčanska fajansa pa označuje negliven glaziran material. Fajančne, sicer glinene jagode, so znane tudi s prazgodovinskih najdišč na Irskem.

Osnovna masa za egipčansko fajanso je sestavljena predvsem iz kvarcita (SiO_2) z dodatki apnenca, natrija in rastlinskega pepela ter množice drugih komponent v manjših količinah. Te sestavine so pri žganju dobile steklast sijaj, videz oziroma lastnosti fajanse, kar je bil velik dosežek pri razvoju egipčanskega obrtništva in kasnejše glazirane keramike. Raznovrstne barve so določili dodani kovinski oksidi. Masa je lahko bila oblikovana prostoročno ali v eno- in dvodelnih glinenih modelih. Žganje je potekalo v pečeh na temperaturah od 800 do 1000°C. Predmete so verjetno zložili na pladnje oziroma zabojnike (ang. *saggar vessels*), posute z apnencem ali kvarцитom, da se med žganjem niso sprijeli skupaj ali s keramično podlago zabojnikov (Nicholson 2009, 7).

Fajansa je bila v Egiptu cenjena predvsem zaradi svetlobnih učinkov in ne kot nadomestilo dragih in poldragih kamnov. Egipčanski izraz za fajanso je *tjabnet*, to je „kar se lesketa kot sonce, luna in zvezde na nebu, sveti z lučjo, ki simbolizira življenje, ponovno rojstvo in nesmrtnost“. Material sam je postal simbol življenja, ponovnega rojstva in nesmrtnosti (Kaczmarczyk 1999).

Četudi sestavine same niso bile dragocene, sta bila recept za pripravo mase in postopek izdelave ter obdelave strogo varovana skrivnost (Berman 1998).

V prvi fazi so jo uporabljali predvsem za razne jagode, ročno izdelane figurine ljudi, živali in druge predmete, ki so jih darovali v svetiščih. Kot tako cenjen material je bila fajansa uporabljena tudi za okraševanje kraljevskih predmetov. Kasneje so fajanso uporabljali v dekorativne namene notranjih prostorov (na primer za 36.000 ploščic v Djoserjevi piramidi

v Sakari), kot intarzijo na pohištvu, za kraljeve kipe in darila, stekleničke za parfume, namizno posodje, pisan nakit, amulete, pogrebne kipce (t. i. ušabti) in podloge oziroma ležišča za mumije. Fajančne predmete, podobe in simbole boginje Hator in boga Besa, povezujejo tudi s plodnostjo, nosečnostjo, rojstvom in vzgojo otrok. Fajanso so uporabljali tudi za izdelovanje žigov v obliki skarabeja. Na spodnji strani baze so imeli vgraviran motiv, in sicer s hieroglifi zapisano ime ali želje, figure bogov, ljudi, živali ter rastlinske ali geometrijske vzorce.²

Najpogostejši odtenki fajanse so bili modri ali zeleni, ki so imeli tudi simbolni in magični pomen. Na primer za zeleno barvo je obstajalo več izrazov – *renpy* je pomenilo tudi „mlad, krepak“; *wadj* „sveže, zdravo in veselo“. Fajansa je imela tako tudi tematsko noto vzbuditi določene vrednote, ki so jih Egipčani nadvse cenili tako pri pogrebnih običajih kot v vsakdanjem življenju. Masa za modro fajanso, podobna poldragemu kamnu turkizu s Sinajskega polotoka, je sestavljena iz zdrobljenega kvarcita, ki so mu pri segrevanju dodali zmes iz malahita, modrega azurita in prah lojevca. Masa iz peska in soli z dodanim zdrobljenim apnencem in bakrom so uporabljali tudi za prevleko modrih materialov z matirano površino. Tako so s pomočjo prvega sintetičnega pigmenta dobili svetlikajočo podobo, slično dragemu kamnu lapis lazuli, ki so ga uvažali iz Afganistana (Griffin 1998).

Vse od 6. stoletja pr. n. š. so proizvodnjo fajančnih skarabejev prevzele tudi grške delavnice. Značilna je masovna proizvodnja grobih oblik z ozkim izborom motivov, ki se je vse bolj oddaljevala od egipčanskih originalov. Prav te delavnice uvedejo skarabeje s shematično nakazanim človeškim obrazom, t. i. skarabide. Bili so nepravilne ovalne oblike, velikosti 16–18 mm, z vzdolžno perforacijo.

Proizvodnja egipčanskih posnetkov se je v antiki razširila po celotnem Mediteranu (Milet, Španija, Francija, Sardinija, Sicilija, Italija, Malta, Ciper in Rodos). Iz delavnice v Naucratisu, grški koloniji ob delti Nila, pa tudi na Bližnji vzhod in v Rusijo (Magnarini 2007).

² Encyclopaedia Judaica, geslo: seal.

Fajanso so še v 1. stol. n. š. uporabljali tudi Rimljani za izdelavo nekaterih amuletov (npr. faličnih priveškov, majhnih oltarjev itd.), čeprav je pri izdelavi jagod in drugih obeskov že prevladovalo steklo.

Proizvodnja fajančnih okraskov se je v Egiptu nadaljevala tudi v času islamske zasedbe, predvsem v obliki velikih grobih jagod kot talismanov za zaščito živali pred uroki. Podoben pomen naj bi se ohranil tudi v Iranu, kjer še danes izdelujejo tradicionalno fajanso (medtem ko jo v Egiptu izdelujejo iz glinenca predvsem za prodajo turistom)³.

Fajančni amuleti

Amuleti so predmeti, ki ščitijo lastnike, tako žive kot mrtve, pred nesrečami, jim pomagajo in dajejo moč. Običajno so jih nosili okoli vrta na vrvici. Pri pogrebem ritualu so amulete, ki jih je pokojnik uporabljal tudi še v času življenja, položili na truplo ali med povoje mumije. Njihova magično-religiozna moč izhaja iz napisa na amuletu (npr. uroki iz Knjige mrtvih) ali iz materiala samega oziroma njegove barve. Fajančni amuleti so bili zaradi svojega sijaja in kot simbol regeneracije nadvse popularni predvsem v poznem obdobju (26.–31. dinastija oz. 7.–4. stol. pr. n. š.). Moč pa je amulet dobil tudi od barve ali oblike same, tako so bile zelo popularne figurice bogov, živali, predmeti iz vsakodnevne uporabe.⁴

Najcenejši in zato tudi najbolj razširjeni so majhni egipčanski fajančni enobarvni preprosti amuleti. Ti amuleti so lastnike varovali pred zlom ali pa so jih nosili kot talismane za srečo. Tako si je lahko posameznik na preprost in poceni način najhitreje zagotovil zaščito bogov in drugih nadnaravnih sil.⁵

Skarabej, govnač, ki naj bi valil sonce preko neba, je bil najpomembnejša oblika amuleta v Egiptu že v času od 6. do 11. dinastije (24. do 20. stol. pr. n. š.). Bil je ciklični simbol sonca in vstajenja od mrtvih,

zaznamoval pa je tudi vitalnost in varoval pred „zlemi očmi“ in uroki. Kasneje, v času Srednjega kraljestva, so ti amuleti začeli posnemati tudi oblike babilonskih ovalnih pečatov za označevanje ali zapečatenje posod, skrinj, papirusov ipd. Nosili so jih na vrvici ali kovinski žički okoli prsta ali okoli vratu (Magnarini 2004). Skarabeje z bazo v obliki srca (t. i. heart scarab) so pridali med povoje mumije ali okoli vratu pokojnika, da so ga ščitili v času poslednje sodbe.⁶

Zaključek

Najdba fajančnega skarabeja oziroma skaraboida na Vrhniki je kot prva tovrstna najdba na Slovenskem ozemlju nadvse presenetljiva. Čeprav so bili amuleti po egipčanskem vzoru prisotni po celotnem Mediteranu in v Rusiji, jih slovenski prostor do sedaj ni poznal. Glede na dostopne analogije⁷ smo predmet uvrstili v skupino skaraboidov, ki so jih izdelovali v 1. in 2. stol. n. š. v grških delavnicah, za katere je značilna vzdolžna in ne prečna perforacija. Mogoče so to spremembo uvedle katere od hčerinskih delavnic ali pa se je zgolj spremenila nošnja amuleta samega.

Vrhnika oziroma *Nauportus* je bila ključna trgovska naselbina oziroma mesto, kjer sta se stikala mediteranski in kontinentalni severni svet (Horvat 1990, 240–243). Med drobnimi najdbami vsakdanje rabe prevladuje italški material, saj je bilo prvotno prebivalstvo Navporta večinoma italško. Njihova najpomembnejša dejavnost je bila trgovina na dolge razdalje. Tako je bil skaraboid verjetno prinesen ali kot suvenir s popotovanj ali pa je naše kraje obiskal trgovec, ki ga je mogoče celo sam nosil kot amulet za srečo.

3 <http://www.thebeadsite.com/BB-FA.html>

4 www.globalegyptianmuseum.org/glossary;geslo:amulets

5 Burton 1928; www.thebeadsite.com/BB-AMFA.html; www.thebeadsite.com/BB-AMEG.html

6 www.globalegyptianmuseum.org/glossary

7 www.ancienttouch.com/egyptian_faience.htm; F66

Summary

The paper discusses a faience amulet in the form of an anthropomorphic-headed scarab or dung beetle, which was found during excavations at the Kočevarjev vrt in Vrhnika. This is a unique find in Slovenia, although it was a very popular amulet in the wider Mediterranean and Near Eastern region in the Egyptian and Roman period.

The excavations on the site revealed the presence of the remains of wooden architecture, simple hearths, the remains of craft workshops with a simple potter's kiln or metallurgical furnace and a waste pit or trench filled with waste material.

The discovery of such a faience scarab or scaraboid in Vrhnika was surprising, as it was the first find of this type in Slovenia. Although amulets following Egyptian originals are present throughout the Mediterranean and Russia, they were so far unknown in Slovenia. The available analogies⁸ indicate that the object is part of the group of scaraboids that were manufactured in Greek workshops in the 1st and 2nd centuries AD. These amulets are characterised by a longitudinal and not a transverse perforation. It is possible that these changes were introduced by one of the daughter-workshops, or that there was merely a change of in the mode of wearing the amulet itself.

Vrhnika or Roman Nauportus was a trading settlement or town, where the Mediterranean world met the continental northern world (Horvat 1990, 240–243). Italic material dominates the domestic finds, as the original population of Nauportus was mostly Italic in origin. Long-distance trade represented their main activity. Thus, the scaraboid was likely brought in this area either as a souvenir from a journey or the area was visited by a merchant, who may even have worn it himself as a good luck amulet.

8 [www.ancienttouch.com / egyptian_faience.htm](http://www.ancienttouch.com/egyptian_faience.htm), F66

Literatura

BARTOSIEWICZ, L. 1999, Recent developments in archaeozoological research in Slovenia. – *Arheološki vestnik* 50, Ljubljana 311–322.

BERMAN, L. M. 1998, *Gifts of the Nile. Ancient Egyptian faience*. – London. (<http://www.clevelandart.org/exhibit/giftnile/>) (25. 6. 2007)

BURTON, G. 1928, *Qau and Badari II*. – London.

DAYTON, J. E. 1978, *Minerals, Metals, Glazing and Man*. – Edinburgh. (<http://www.wikipedia>; geslo: egyptian faience) (25. 6. 2007)

GRIFFIN, P. 1998, *Faience: A Lost Art*. (<http://www.clevelandart.org/exhibit/giftnile/>) (25. 6. 2007)

HORVAT, J. 1990, *Nauportus (Vrhnika)*. – Dela 33 SAZU, Inštitut za arheologijo 16, Ljubljana.

HORVAT, J., T. ŽERJAL, B. ŠTULAR in P. P. UDOVIČ 2005, *Preliminarno poročilo o arheoloških izkopavanjih na Vrhniki leta 2005*. – Ljubljana (neobjavljeno poročilo, hrani ZVKD OE Ljubljana).

KACZMARCZYK, A. 1999, *Ancient Egyptian Faience: An Analytical Survey of Egyptian Faience from Predynastic to Roman Times (Egyptology)*. – Warminster. (http://www.kimbellart.org/news/news_gifts.cfm) (25. 6. 2007)

TICA, G., D. PAVLOVIČ in G. RUTAR 2006, *Poročilo arheoloških izkopavanj na lokaciji Kočevarjev vrt – elektro Vrhnika*. – Ljubljana (neobjavljeno poročilo, hrani ZVKD OE Ljubljana).

TOŠKAN, B. in J. DIRJEC 2006, *Sesalska favna s Kočevarjevega vrta – elektro*. – Ljubljana (neobjavljeno, hrani ZVKD OE Ljubljana).

Spletni viri

<http://www.thebeadsite.com/BB-FA.html>

<http://www.thebeadsite.com/BB-AMEG.html>

<http://www.thebeadsite.com/BB-AMFA.html>

http://www.ancienttouch.com/egyptian_faience.htm

Prevod izvlečka / Abstract translated by: Phil Mason

Mija Topličanec

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije

OE Ljubljana

Tržaška 4

SI-1000, Ljubljana

mija.toplicanec@zvkd.si

Jožica Hrustel s.p.

Kersnikova 1

SI-3320 Velenje

jozica.hrustel@gmail.com

Hot, cold or mixed? A Roman mixer tap from Hoogeloon (The Netherlands)

Vročé, mrzlo ali toplo? Rimska vodovodna pipa iz Hoogeloon (Nizozemska)

P. A. C. Schut

Abstract: The find of a cold/hot water mixer tap in a Roman villa at Hoogeloon (the Netherlands) is an example of a remarkable technological development in regard to the minor parts of the water management.

Key words: Thematic archaeology, material study, Roman water management, bronze mixer tap or valve, bronze alloy, villa, non-destructive bronze analysis, time-of-flight neutron diffraction (TOF ND), neutron resonance capture analysis (NRCA)

Izveček: Odkritje vodovodne pipe za vročo in hladno vodo v rimskodobni vili v Hoogeloonu na Nizozemskem je primer presenetljivega tehnološkega razvoja upravljanja z vodo.

Ključne besede: tematska arheologija, študije materiala, rimsko upravljanje z vodo, vodovodna pipa, bronasta zlitina, nedestruktivne analize bron, analize TOF ND, analize NRCA

*With such an array of indispensable structures carrying so many waters, compare, if you will, the idle Pyramids or the useless, though famous, works of the Greeks!¹ Thus, in his famous treatise *De aq̄ue ductu urbis Romae*, does Frontinus express his opinion of the importance of the aqueducts of Rome, not only for the city's water supply, but also as a statement of the superiority of Rome. He had nothing to say about the devices at the end of the pipes. Understandable, perhaps, given the fact that he was *curator aquarum*. As such, his chief interest was the history, regulation, organisation and capacity of the aqueducts of Rome, including the gauge of the pipes. Like Frontinus, Vitruvius was concerned mainly with the larger inventions and architecture of his time. He does mention water taps² at one point, however, in an aside comparing the workings of part of Ctesibius' water clock with a simple tap. His remark that there is some friction in the inner mechanism in the cylinder housing is subtle, but nonetheless*

Figure 1 Geographical position of Hoogeloon.

1 Frontinus 16.

2 Also referred to as valve, waterkraan, Wasserhahn, Armatur, Ventil, robinet, epitonium, manubrium, vertibulum.

important when it comes to watertightness (Vitruvius VIII, 11). However, the written sources of antiquity, and the archaeological literature, pay only scant attention to the smaller elements of the water supply system, which are overshadowed by the monumental aqueducts of the time. We tend to forget that taps (stopcocks, discharge taps and hot- and cold-water selector taps – some beautifully decorated) were not only an indispensable part of the water management system in Antiquity, they are also evidence of advanced technology (Drack 1997). The famous hot-water system found at Boscoreale, La Pisanella, is a perfect example of the advanced design of such systems, in which taps played an essential role (Mutz 1959, 36–38). The hot- and cold-water mixer tap described here illustrates how detailed study of relatively simple objects can sometimes yield surprising results.

The history of the modern tap goes back at least two millennia. In Pompeii, stopcocks were the most commonly used devices allowing water spouts in the dwelling to be shut off at a distribution unit (Jansen 2002, 44 *et seq.* and 52; Fassitelli 1972). Generally speaking, the water supplied by the aqueducts flowed freely from public and private tapping points. The system in Pompeii described by Jansen is, as far as the watertaps are concerned, probably not representative of that in Germania Inferior in quantitative terms, though there are certain similarities (Jansen 2001, 2002). Only 23 taps have been found in the Rhine-Meuse basin, in sharp contrast to the 110-plus taps found at Pompeii (Schut 2009a; *id.* 2009b; Jansen 2002, 83, note 215 and 147).³ This difference is due largely to the excellent preservation conditions at Pompeii. Furthermore, many of the taps from Germany and the surrounding countries will have been melted down. Besides taps, gargoyles or fountain spouts, representing the „end of the line“, have occasionally been found in the Rhine-Meuse basin (Schut 2007).

3 Enquiries in Slovenia, Hungary and Austria yielded no reports of water taps in this region, although there must have been some.

In the Netherlands, unlike many other countries, water was supplied mainly by wells. A water supply system was installed in only two places. The castra of Nijmegen was supplied by an aqueduct and at the villa at Voerendaal a well was replaced by a water pipeline to ensure a continuous flow from the upper reaches of a small stream (Schut 2005; Willems 1988). Of course, people could have supplemented their water supply by collecting rainwater, the quality of which was praised by Vitruvius (Vitruvius 8, 1.1). One notable feature of the wells near bathhouses (in *villae* and *castella*) is their large dimensions. No link between the size of the well and the use of devices such as bucket chains or water pumps has ever been demonstrated in the Netherlands (Blair *et al.* 2006; Stein 2004). Dutch finds from wells (including bucket handles and hooks) suggest that buckets were used, presumably in combination with a windlass or sweep (shaduf).

Characteristic features of Roman taps

Like modern taps, Roman taps consisted of a housing and an inner mechanism (*Figs. 2 and 3*). This relatively simple principle has barely changed in 2000 years. Wooden taps, which work in the same way as Roman taps, are still used in wine barrels. Until a few years ago, many bronze spigots from the 14th to 18th century were mistakenly regarded as Roman (Drack 1997, 15 *et seq.*). It is therefore important to consider the main features of Roman taps.

The housing typically has a tapered or cylindrical feed pipe to which the lead main pipe was attached. The cylinder housing itself, like the cylinder in the inner mechanism, is cylindrical to slightly conical. The cone angle of the cylinder is an indication for dating taps, the angle of the cone having developed from 0° in the 1st century AD to 8° by the 5th century AD (Drack 1997, 19). Solid grooved rings were positioned at the top and bottom of the cylinder housing. The bottom of the cylinder housing is almost always sealed with a lump of lead. The mouth of the tap consists of a short pipe or a horizontally splayed

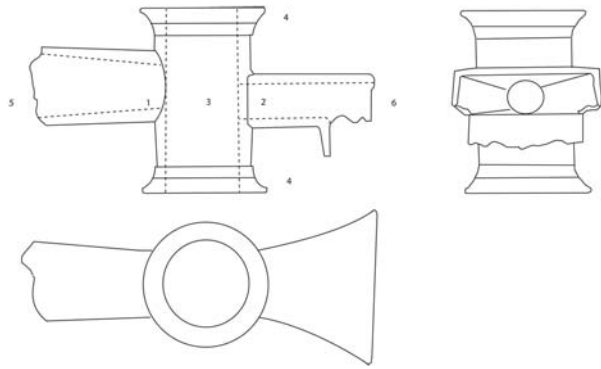

Figure 2 *Housing of a tap found at Bertbelming (France): 1 inlet opening; 2 outlet opening; 3 cylinder housing; 4 solid rings; 5 inlet; 6 spout (after Drack 1997, Fig. 12).*

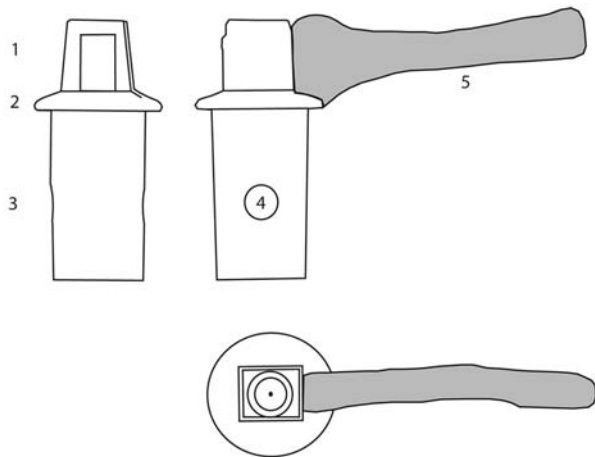

Figure 3 *Plug and handle found at Alise-Sainte-Reine (France): 1 bracket; 2 plate; 3 cylinder; 4 flow openings; 5 handle (after Lebel 1965, 264–265, Fig. 6).*

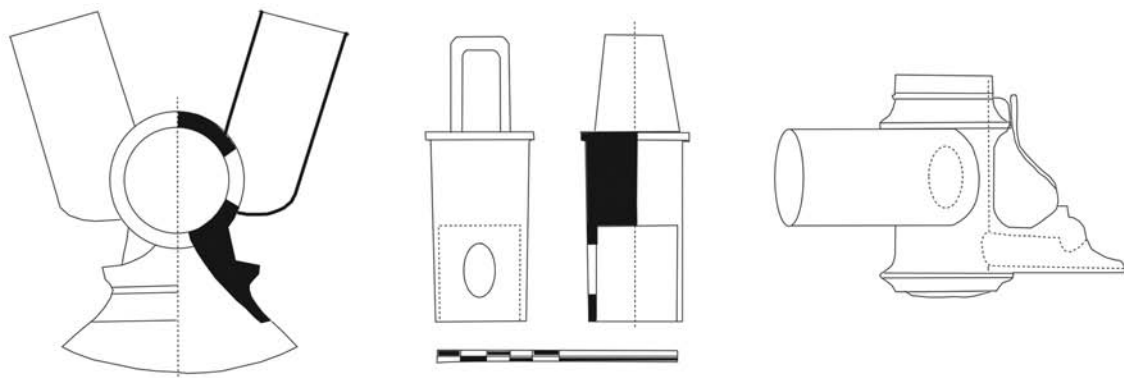

Figure 4 *Selector tap found at Breitfeld-St. Vith, Belgium, side and top view (Samesreuther 1936, 42).*

spout. Discharge taps may be decorated with simple stylised profiles, animal heads (dog/wolf or lion); in one case, a tap decorated with a human head (aethiops) was found (Balty 1962, 277–288).

The inner mechanism consisted of a heavy rectangular bracket attached to a round plate, beneath which the cylinder was located. This usually had two openings for the water to flow through. A device (handle) that could be positioned in or over the opening in the bracket indicated whether the tap was open or closed (Lebel 1965, 264–268).

Taps can be categorised as either stopcocks – used to regulate the flow of water through the pipes – or discharge taps – positioned above a bath or basin. Discharge taps can be further grouped into three types:

- Simple taps with a connection point and a spout. Most taps belong to this type.
- Selector taps with feed pipes for hot and cold water positioned opposite each other. The position of the cylinder determined which pipe was open. Three taps of this type have been found in Belgium, Germany and Switzerland (*Fig. 4*) (Drack 1997, 27, Figs. 15–17). Only this type of tap contains an inner mechanism with a single flow opening (Schut 2009b).
- Hot/cold mixer taps with two feed pipes placed side-by-side at an angle (less than 90°), the opening of the hot-water feed pipe having a smaller diameter than that of the cold-water pipe. The Hoogeloon tap is the first representative of this type of water taps.

The villa at Hoogeloon

Between 1980 and 1987 Vrije Universiteit Amsterdam excavated the greater part of a settlement that has been dated to a period extending from the 1st century AD to the mid-3rd century AD (Slofstra 1987; *id.* 1991; Jeneson 2004). The settlement consists of some four contemporaneous farms, one of which was built around AD 120 in the form of a Roman villa with bathhouse (51.5 × 19 metres). Presumably, a Batavian villager had received an honourable discharge served after 25 years' loyal service in the Roman army and returned to the area where he was born. Being used to the Roman life, he used the wealth he had accumulated to have a villa built in the village in order to take up livestock farming and continue living his Roman lifestyle. In 1980, the tap described here was found at the back of the villa to the east. A well with a well-house situated six metres to the north of the villa, next to the bathing section, revealed how the water was supplied. A bucket, lead piping and a lead grate were among the finds made in the well (Slofstra 1987, 65–66). The bucket was used to extract the water from the well (possibly using a windlass). The grate may have been used to remove any coarse impurities from the water, and the pipe will have been part of the water distribution system in the villa.

When water was supplied by a well, it will have been consumed differently than in the event of an external water supply system, whereby the water would generally flow freely at the end point. The nature of the activities in and around the villa would determine its demand for water. In the event of a well being used for water supply, the actual extraction of water will have been more closely tailored to actual demand than would be the case with water supplied via an aqueduct. Several dozen buckets of water will at any rate have been used every day. The need to draw water from the well could be reduced by using a water tank, which would be filled additionally with rainwater when possible. The heavy foundations of the bathing quarters described by Slofstra were probably associated with a water tank (Slofstra 1987, 64,

67). Since there is no clear evidence of a connection in the form of a water pipe between the well and the possible tank, we must assume that the buckets were emptied directly into the tank.

If the heavy foundations mentioned above really were associated with a water tank, which would have supplied the bathhouse, among other things, it must have been possible to close the tapping points, otherwise the tank would have quickly run dry. It is therefore reasonable to assume that the tap and piping came from the bathhouse. The fact that the diameter of the tap's feed pipe (3.6–4.0 cm) matches that of the lead piping (3.9–4.2 cm) supports the assumption that they were part of the same installation.

Water drained from the bathhouse via a drainage channel, which gives us another element in our fragmented picture of the water management system at the villa.

A hot and cold mixer tap

During the excavation, the housing of a tap was found which was recognised only a few years ago as a hot and cold mixer tap. The tap had been severely damaged a long time ago, when the spout was broken off. Its inner mechanism is also missing, as is the case with most taps. The housing of the Hoogeloon tap has two inlets of different diameters positioned next to each other, but at different heights (*Fig. 5*). This would make sense only if the tap had been connected to two pipes, such as a hot- and a cold-water pipe, for example, comparable with the selector taps mentioned earlier. It is important to consider the construction of the tap, and to reconstruct the inner mechanism, since this determines how it would have worked. The position of the outlet relative to the inlets is important in the reconstruction, as is the shape of the flow openings in the missing inner mechanism. The inner mechanism has been reconstructed on the basis of other finds, based on the principle that every inlet in the housing would have corresponded to a flow opening in the cylinder, and

that the outlet would have been directly opposite the inlet. There are three possibilities (Fig. 6):

A If the inner mechanism had only two flow openings – an inlet and an outlet opening – a high narrow lengthwise opening (at the combined height of both openings) could connect with either one or the other (Fig. 6a). On the outlet side of the mechanism there would have to have been an extra wide opening (covering the entire combined width of both inlets), or possibly two openings close together. The tap would then have functioned as a selector tap. However, this is unlikely, as the position of the bracket (45°) is not consistent with the open/closed principle of Roman taps (90°). The preferred system was after all to have two positions: lengthwise towards the mouth (open) and perpendicular (closed).⁴ However, this possibility cannot be ruled out but doesn't fit in the picture we have of the selector taps so far.

B If the inlet opening in the inner mechanism covered the entire combined width and height of the two inlets, the cylinder opening could have been aligned with both inlets at the same time (Fig. 6b). This would give us a mixer tap in which the hot and cold water was mixed in the cylinder. By turning the handle from the open position under an angle of 45° towards one of the sides it was possible to select either between cold or hot water as well (Fig. 6d).

C The cylinder had three openings, which could all be aligned with the inlets and outlets at the same time, mixing the hot and cold water in the cylinder (Fig. 6c). The main inlet would be directly opposite the outlet.

In Roman taps it was common for the flow opening to have the same orientation as the opening in the bracket. This is the base for the simple open and close system described earlier. However the tap of Hoogeloon shows that perhaps there was another possibility. An in between position in case of option B must be seriously taken into account. The absence of a spout and inner mechanism means we cannot be sure precisely how the tap worked, but given the

above reconstruction we can assume that it was designed to be a mixer tap and not as a selector tap (Cf. Drack 1997, 27 Figs. 15–17).

The tap was no longer used as a mixer tap by the end of its „life“, however. The narrowest pipe had been

Figure 5 The Hoogeloon water tap.

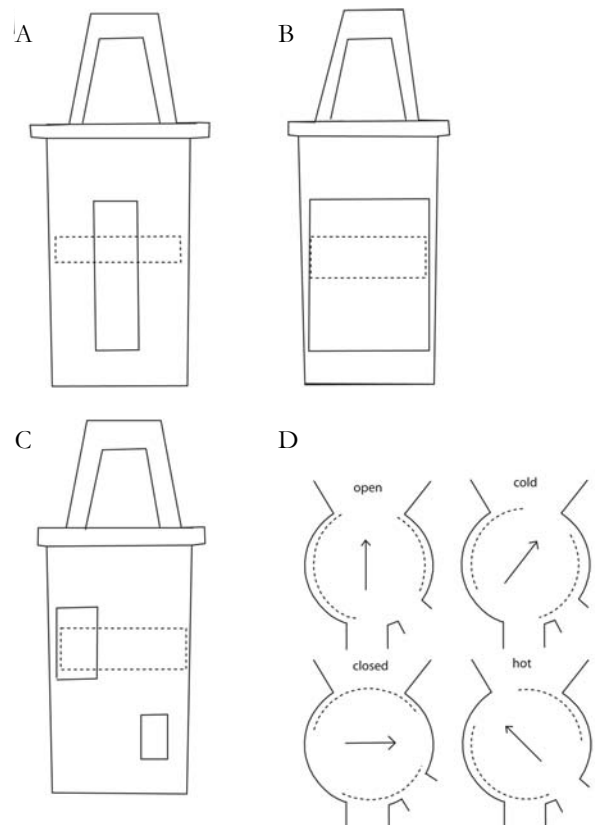

Figure 6 Reconstructed inner mechanism of the Hoogeloon water tap. The letters correspond with those in the text.

⁴ In some taps the open and closed positions appear to be reversed (Schut 2009b).

sealed with lead, which means that it would eventually have been used as a simple tap.

When the tap was used in its mixer position – assuming the water had a constant temperature and pressure – the water that came out would always be the same temperature. The flow could be adjusted slightly by not precisely aligning the internal openings.

In a certain sense, a mixer tap has limitations, since selector taps could be used to mix hot and cold water to any temperature in a basin. However, since the reconstructed mixer tap B had a position for cold or hot water only, the design of the Hoogeloon tap gave the bather an extra option.

One difference between the mixer tap and a selector tap lies in the fact that the outlet is positioned half-way up the cylinder housing, rather than at the base. We can therefore rule out the possibility that it had a cylinder with an inlet but no outlet directly opposite, so water would drain away through the open bottom of the cylinder (cf. the housings from Studen, Rotweil and Breitfeld-St. Vith and the inner mechanism from Kloten) (Drack 1997, Fig. 11 and 15–17).

Because the cylinder housing is badly damaged, it is not possible to determine the cone angle. The selector taps with a horizontal spout mentioned above can be dated to the 2nd century AD, according to Drack's dating method. One key difference between the Hoogeloon tap and the other taps is that the former was made using a different moulding technique, which meant that the inlet opening had to be hammered out. This may be of chronological significance. We cannot exclude the possibility that the tap was installed when the villa and bathhouse were built around AD 120. The villa eventually fell into disuse around AD 200, though the settlement did continue to exist for some time.

Archaeometric aspects

Little is known about the bronze alloy of which the taps are made. According to Fassitelli, a standard bronze alloy consisting of 73% Cu, 19% Pb and 8% Sn was used in Pompeii. Study of the Dutch taps

afforded the opportunity to verify this assumption. The Dutch curators preferred non-destructive analysis. Furthermore, the four Dutch taps should ideally be studied using the same methods, so the results could be compared. Neutron analysis has the added advantage of being able to cover a large area, producing more reliable results than can be obtained from a small sample.

Analyses were performed at the ISIS Neutron Facility in Chilton (UK) using time-of-flight neutron diffraction (TOF ND) and at the JRC-IRMM in Geel (Belgium) using neutron resonance capture analysis (Schut *et al.* 2008; Schut 2009b). The results from the Dutch taps differ to some extent from the standard given by Fassitelli, though the Hoogeloon tap is similar in terms of its main constituents (71% Cu, 19% Pb and 7.9% Sn). The technique used to work the metal largely determined the composition of the bronze, with lead being added to improve its casting properties (Riederer 2002).

One important aspect of the TOF ND analysis is the ϵ value, which is characteristic of the method used to work the bronze. It allows us to determine whether the bronze was cast, hammered or reheated, and so identify the production technique (Siano *et al.* 2003). Interestingly, in contrast to the housing from Nijmegen, the Hoogeloon tap gave a lower value, which suggests that the object was reheated. It is not known why this would have been the case. The cylinders in the inner mechanism were also found to have been reheated, and they have a lower value than the brackets. The reheating may have served to make it easier to fit the cylinder into the housing. To make the tap watertight it was essential that the cylinder fitted the housing precisely. The remark by Vitruvius about friction between the cylinder and the housing should therefore be viewed in this light.

To determine the origin of the lead, a number of Dutch lead pipes were sampled for isotope analysis. The preliminary results on the Hoogeloon lead suggest it came from the Meuse area of Belgium, Cornwall (England) or the northern Eiffel (Germany).

Specialist material analysis is under pressure because of the associated costs, and the current (correct) em-

phasis on landscape archaeology and large-scale settlement research. The find described here illustrates that material analysis can go a long way towards helping us better understand the functional and technical aspects of a find. The Hoogeloon tap is the first device that seems likely to have been intended as a mixer tap, which means we have identified an important step forward in the evolution of taps. However, the world did have to wait another 1800 years before the mixer tap was invented again!

Technical description of the tap

The tap has a brown-green patination. The object is heavily damaged and the spout has broken off. The shape of the damaged part and a groove along the edge of the break suggest it had a horizontally splayed spout. The tap weighs 679 grammes, though it should be noted that its weight is greatly affected by the absence of the spout and the presence of two lead seals. The two solid rings are not identical (1.1 and 1.4 cm high); they are also different in profile. The damaged top ring appears to have formed part of a double ring. The bottom ring has a diameter of 6.2 cm.

The largest connection point consists of a 7 cm-long tapered (4.0/3.6–3.6/3.4 cm) pipe with a slightly oval shape (wall thickness 3 mm). One notable feature is the dark grey colour of the outer 1.5 cm of the pipe, in which there is also a groove. XRF analysis of the surface showed a higher lead content here as a result of attachment to a lead pipe.⁵ Longitudinal scratches can be seen on the inside. The internal diameter is 3.0–3.3 cm. The opening into the cylinder housing consists of an irregularly finished rectangular opening measuring 2.1×1.2 cm (252 mm^2) which was struck out from inside the cylinder, as evidenced by the rough edge curled outwards. Slightly lower down (1.2 cm below the first inlet) is a second inlet diagonally below the first (distance 1.2 cm). The external diameter of the pipe is 3.2 cm, and the internal di-

ameter is 2.8 cm. This inlet opening measures 1.4×1.0 cm (140 mm^2) which, given the larger diameter of the pipe, suggests it might be a secondary opening.

The openings struck into the wall of the cylinder differ from those on other housings found in the Rhine-Meuse basin, which have smooth edges and were apparently cast in a different way. The mould for the Hoogeloon tap apparently consisted of several mould cores, which meant that there was initially a wall at the position of the openings. However, the wall of the cylinder housing does appear to be thinner at these points than in the rest of the housing. The inlet openings were presumably struck out from inside the cylinder housing to prevent the housing from denting, thus distorting the cylindrical shape. The relatively large diameter of the cylinder housing is striking. Due to damage, it cannot be measured at the top. The bottom has a diameter of 4.4 cm and, as usual, is sealed with lead. The internal diameter is particularly large relative to the height of the cylinder housing (approx. 8.5 cm). Given the height of the inside of the cylinder housing, the cylinder itself must have been at least of the same height.

Given the wear on the lead, the walls of the missing cylinder cannot have been any more than 3 mm thick. The worn ring does not completely fit the inside of the cylinder housing, which implies that there was a gap between the cylinder and the housing. Only packing – made of fibres drenched in fat or wax, for example – could have stopped the tap from leaking, therefore.

The lead piping and the grate

The lead pipe is a common type, pear-shaped in profile, with a triangular soldered seam. The fragment is 144 cm long and has an internal diameter of 3.9–4.2 cm and an external diameter of 4.7–6.1 cm. This is one of only a few pieces of water pipe that have remained preserved in the Netherlands. Lead piping was melted down for reuse, or used to make shot, until well into the twentieth century (...).

⁵ Thanks to P. Hallebeek and I. Joosten (ICN, Amsterdam).

Figure 7 Hoogeloon, lead grate.

The lead grate (*Fig. 7*) consists of a round lead plate with a diameter of 12 cm with a narrow rectangular bulge (4×1 cm). This would have allowed the grate to be hinged or fixed. There are 26 holes of varying diameters (approx. 4 mm) in the grate. These were punched into the lead from one side, and the burr created on the other side was filed and/or struck off. The absence of deformation on the side where the holes were made indicates that they were made while the lead was still warm. The grate and pipe were both found in the well, which might suggest they were related. They may have both been used in the bath-house situated next to the well.

Povzetek

Vodovodna pipa je bila uporabljena tam, kjer je bilo potrebno nadzorovati med drugim tudi porabo vode. Pogosto je voda prosto tekla tako iz javnih kot privatnih vodnjakov, a tudi tam so vodovodne pipe imele pomembno vlogo kot npr. v Pompejih. Vodovodne pipe z območja Rhine Meuse so bile odkrite tako v privatnih termah kot v urbanih centrih. Niso pa še bile odkrite v vojaških kontekstih, čeprav lahko njihovo uporabo pričakujemo tako v termah kastelov kot kaster.

Množica vodovodnih pip, ki je bila odkrita med raziskavami VU Univerze iz Amsterdama na najdišču rimske vile iz Hoogeloon (Nizozemska), osvetljuje tudi vprašanja rimskodobnega tehnološkega razvoja. Da gre za pipe, ki omogočajo uravnavanje poljubne temperature z mešanjem vroče in mrzle vode, je bilo ugotovljeno šele z analizami pip z območja Rhine Meuse, kar je 25 let po odkritju pip v vili iz Hoogeloon. Glede na rekonstrukcijo manjkajočega notranjega čepa, ki je bila izvedena glede na splošne značilnosti rimskodobnih vodovodnih pip, drugačna uporaba teh pip ni možna. Enostavne pipe in pipe, ki omogočajo izbiro vroče ali mrzle vode, so iz rimskega časa že dolgo znane. Vodovodna pipa odkrita v rimski vili iz Hoogeloon pa je prva, ki je omogočala uravnavanje poljubne temperature vode. Kljub tako napredni tehnologiji domnevamo, da je bil dotok vroče vode naknadno zaprt s svinčnim zatičem. Torej je bila pipa na koncu uporabljena le za dotok ali mrzle ali vroče vode. Vodovodne pipe za uravnavanje poljubne temperature so bile po rimske času ponovno v uporabi šele konec 19.stol.

Bronasta zlitina pipe iz rimske vile iz Hoogeloon je podobna zlitini nekaterih italijanskih vodovodnih pip (73% Cu, 19% Pb in 8% Sn). Nevtronska analiza zlitine je pokazala, da je bila pipa ponovno toplotno obdelana, verjetno zaradi natančno prilagajanje se namestitve dodatnega zatiča v napeljavo.

References

- BALTY, J. Ch. 1962, Vestiges de robinetterie romaine. – *Revue Archéologique de l'est et du centre-est* 13, 277–288.
- BLAIR, I., R. SPAIN, D. SWIFT, T. TAYLOR and D. GOODBURN 2006, Wells and bucket-chains: unforeseen elements of water supply in early Roman London. – *Britannia* 37, 1–52.
- DRACK, W. 1997, *Zur Geschichte des Wasserhabns, die römischen Wasser-Armaturen und mittelalterlichen Habnen aus der Schweiz und dem Fürstentum Liechtenstein*. – Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich, Band 64.
- FASSITELLI, G. 1972, *Tubi e valvole dell'antica Roma*. – Milano.
- FRONTINUS, Sextus Julius, *De Aquaeductu Urbis Romae*, vertaling B. Thayer 2002.
- JANSEN, G. C. M. 2001, Water pipe systems in the houses of Pompeii: distribution and use. – In: O. Koloski-Ostrow (ed.), *Water use and hydraulics in the Roman city* (Archaeological Institute of America, Colloquia and Conference Paper), 27–40.
- JANSEN, G. C. M. 2002, *Water in de Romeinse stad Pompeii – Herculaneum – Ostia*. – Maastricht.
- JENESON, K. 2004, *Terug naar Hoogeloon*. – Amsterdam.
- KRETZSCHMER, F. 1958, *Technik und Handwerk im Imperium Romanum*. – Düsseldorf.
- KRETZSCHMER, F. 1960–61, Römische Wasserhähne. – *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte*, Basel, 50–62.
- LEBEL, P. 1965, Vestiges de robinetterie Romaine. – *Revue Archéologique de l'est et du centre-est* 16, 259–273.
- MUTZ, A. 1959, Römische Wasserhähnen. – *Studien zu unserer Fach-Geschichte*, Baden, 33–51.
- RIEDERER, J. 2002, The use of standardised copper alloys in Roman metal technology. – In: *I bronzi antichi. Produzione e tecnologia*. Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, Grado-Aquileia 22–26 maggio 2001 (a cura di A. Giunilia-Mair) (Monogr. Instrumentum 21), Montagnac 2002, 284–291.
- SCHUT, P. A. C. 2005, *De aardwerken van Groesbeek: een aquaduct voor de Romeinse legioensvesting van Nijmegen?* – Rapportage Archeologische Monumentenzorg 119, Amersfoort.
- SCHUT, P. A. C. 2007, De waterspuwer uit Alphen a/d Rijn: enkele gedachten bij de functie. – *Westerheem* 56, 368–375.
- SCHUT, P. A. C. 2009a, Two Roman cylinders of water taps from Wijchen-Tienakker. – In: H. Van Enckevort (ed.) *Roman Material Culture, Studies in honour of Jan Thijsen*, Zwolle, 31–39.
- SCHUT, P. A. C. 2009b, Romeinse waterkranen uit het Rijn-Maas gebied. – *Xantener Berichte* 15, 51–84.
- SCHUT, P. A. C., W. KOCKELMANN, H. POSTMA, D. VISSER, P. SCHILLEBEEKX and R. WYNANTS 2008, A Neutron Resonance Capture and Neutron Diffraction Analysis of Roman Bronze Water Taps. – *Journal of Radio-analytic and Chemical Analyses* 278 1, 151–164.
- SIANO, S., L. BARTOLI, M. ZOPPI, W. KOCKELMANN, M. DAYMOND, J. A. DANN, M. G. GARAGNANI and M. MICCIO 2003, Microstructural bronze characterisation by time of flight neutron diffraction. – *Proc. Archaeometallurgy in Europe* 2, 319.
- SLOFSTRA, J. 1987, Een nederzetting uit de Romeinse tijd bij Hoogeloon. – In: W. C. M van Nuenen (ed.), *Drie dorpen een gemeente, een bijdrage tot de geschiedenis van Hoogeloon, Hapert en Casteren*, Haapert, 51–86.
- SLOFSTRA, J. 1991, Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Schelde area during the Early Roman period. – V: N. Roymans & F. Theuws (eds.), *Images of the past. Studies on ancient societies in North-western Europe*, Amsterdam (Studies in Prae- en Protohistorie 7), 131–199.
- STEIN, R. 2004, Roman wooden force pumps: a case study in innovation. – *Journal of Roman Archaeology* 17, 221–250.
- Vitruvius Pollio, *De Architectura*, vertaling: I. D. Rowland 2001, *Vitruvius, Ten Books on Architecture*, Cambridge.
- WILLEMS, W. J. H. 1988, Die grosse Villa Rustica von Voerendaal (Niederlande). – In: *Villa Rustica. Römische Gutshöfe im Rhein-Maas-Gebiet*, Freiburg, 9–14.

Acknowledgement

This article could not have been written without the help of J. de Hond and I. Sonderen (Noord Brabantmuseum, 's-Hertogenbosch) by giving permission to study this object, W. Kockelmann (ISIS facility, Didcot, UK), H. Postma (Technical University of Delft, the Netherlands), P. Schillebeeckx (the GELINA facility of the Joint Research Centre, IRMM, in Geel, Belgium) and his colleagues and D. Visser (ISIS facility, Didcot) for their hospitality and the analyses of the bronze alloy. L. de Wit (Cultural Heritage Agency, The Netherlands) for facilitating the translation by Sue McDonnell (Utrecht) and T. Penders (Cultural He-

ritage Agency) for the photography. The analysis of the bronze alloy by ISIS was financially supported by the Dutch Organisation for Scientific Research NOW.

Peter Schut
Zandkamp 290
3828 GT Hoogland
The Netherlands
pacschut@kpnmail.nl

Čaša za posebne priložnosti

Odlomka čaše bogov iz Celeje

A beaker for special occasions

Two fragments of a mythological beaker from Celeia

Irena Lazar

Izvleček: Članek govori o novi najdbi v kalup pihane steklene čaše, ki je bila odkrita med naselbinskimi izkopavanji rimske Celeje. Sodi med tako imenovane čaše bogov, redke in zanimive izdelke za posebne priložnosti, ki so bili priljubljeni predvsem v drugi polovici 1. stol. Ohranjena sta figura Bakha in del stebra, ki je ločeval figure božanstev, upodobljene na ostenju, ter skrival šiv večdelnega kalupa. Sodi v II. skupino čaš po opredelitvi G. D. Weinbergove.

Ključne besede: steklo, pihanje, kalup, čaše bogov, Celeia, Črnelo

Abstract: The paper discusses a new find of a mould-blown glass beaker discovered during settlement excavations in Roman Celeia. It belongs to the so-called mythological beakers, rare and interesting objects for special occasions, which were especially popular during the second half of the 1st century AD. The figure of Bacchus and part of the column that separates the deities depicted on the walls and hides the seam of the multi-part mould are preserved. The find belongs to group II, according to G. D. Weinberg.

Key words: glass, blowing, mould, mythological beakers, Celeia, Črnelo

Potem ko je pihanje stekla izpodrinilo drage in zamudne tehnike izdelave steklenih posod z uporabo kalupov in drugih pripomočkov (Lierke 2009), se je za kratek čas zdelo, da bo steklo postalo najbolj vsakdanji del rimske kulture. Pa vendar steklo kot material s svojo krhkostjo in prosojnostjo vedno znova vsaj pri posameznih izdelkih poudarja lastnosti, ki posodo zaradi estetike okrasa povzdigne s preproste obrtne na umetniško raven. Mednje prav gotovo sodi v kalup pihano stekleno posodje, pri katerem so v 1. stol. steklarji kar tekmovali, kdo bo oblikoval novo, še drugačno obliko, ali pa s svojimi izdelki počastil dogodke iz rimskega vsakdana in nam jih na ta način ohranil vse do danes.

Kar nekaj časa je bilo uveljavljeno prepričanje, da se je pihanje v kalup razvilo še pred poznavanjem prostega pihanja in da gre pravzaprav za fazo v razvoju prostega pihanja. Eksperimenti in preverjanje teorij v praksi pa so pokazali, da je pihanje v kalup zahtevna tehnika, ki jo lahko obvlada le tisti, ki je že osvojil

skrivnosti prostega pihanja. Staljeno steklo je namreč kot živa snov, ki jo moraš imeti ves čas pod nadzorom, sicer se v trenutku spremeni v deformirano ali brezoblično kepo. Šele potem ko steklar obvlada prosto pihanje in rokovanje z mehko in polzečo kroglico steklene mase na pipi, ki jo mora ves čas vrteti, da nastajajoči predmet morebiti ne konča v prahu ob steklarski peči, lahko preveri svoje mojstrstvo še s pihanjem v kalupe (več o tem Stern 1995, 20–30).

V kalup pihane posode različnih oblik in vzorcev so bile v rimskem obdobju zelo razširjene, še posebej pa so bile priljubljene v 1. stol. Z uporabo kalupov so omogočili hitrejšo in obsežnejšo proizvodnjo posameznih identičnih izdelkov, ki so bili namenjeni na eni strani uporabi v vsakdanjem življenju, številni od njih pa so služili tudi samo okrasnemu ali celo propagandnemu namenu.

Steklarji so za svoje delo uporabljali večdelne keramične kalupe, za najbolj zahtevne izdelke so bili kalupi tudi petdelni (Stern 1995, 28). Ker se steklo, za

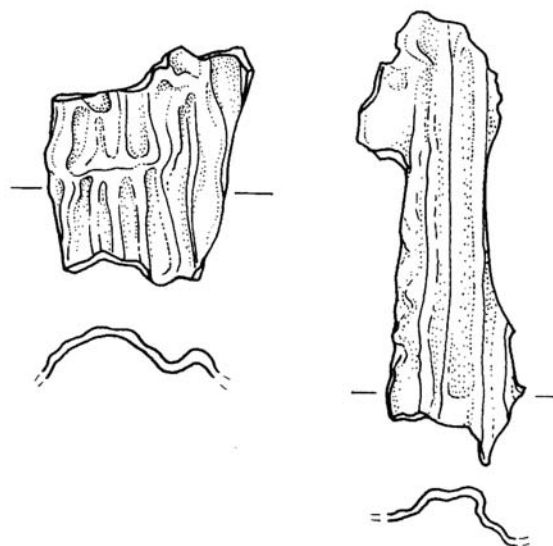
razliko od keramike, po ohlajanju ne skrči, je bil to edini način, da so izdelano posodo nepoškodovano vzeli iz kalupa. Le-te so izdelali verjetno tako, da so oblikovali vzorec, okrog njega vtisnili glino in nato previdno, po posameznih delih, odstranili tako narajeni kalup. Nanje so seveda dodali posebne oznake, ki so omogočale popolno prileganje in spajanje posameznih delov kalupa med pihanjem in izdelavo posode. Kalupi so bili nato žgani in s tem pripravljene za uporabo. Ko je bil kalup enkrat izrabljen, so na osnovi arhetipa oz. vzorca brez težav izdelali nov, identičen kalup.

Kakovostna proizvodnja v kalup pihanih posod različnih oblik ali vzorcev je bila tako odvisna na eni strani od sposobnosti oz. umetniške žilice izdelovalca vzorca oz. kalupa in na drugi strani od spretnosti in izkušenj steklopihača. Malo verjetno je, da bi celoten proces izvedla samo ena oseba, saj postopek vključuje različne spretnosti na številnih področjih.

Z rimskodobnih najdišč po Sloveniji imamo ohranjenih kar nekaj odličnih v kalup pihanih izdelkov (Lazar 2004, 22, kat. 16–24), še več pa se jih verjetno v obliki neopredeljenih odlomkov skriva po depojih. Med številnimi steklenimi najdbami, ki so bile v zadnjih letih v Sloveniji izkopane v okviru avtocestnih projektov, je bilo prav tako odkritega veliko novega in do sedaj pri nas nepoznanega steklenega gradiva (Lazar 2004, 78, kat. 92, 93). Posamezni predmeti ali odlomki prav gotovo sodijo med najdbe, vredne širše pozornosti, in to ne samo v slovenskem merilu (Lazar 2005a; ista 2005b).

Ob tej priložnosti želim predstaviti na tem mestu odlomka steklene čaše, ki sta bila najdena med izkopavanji na Mariborski cesti v Celju (*sl. 1*; Novšak *et al.* 2004). Najdba sama po sebi se bo marsikomu zdela sicer skromna, vendar gre za odlomka t.i. čaše bogov. Tovrstni, v kalup pihani izdelki, niso zelo številni, v Sloveniji smo do sedaj poznali samo najdbo iz Črnelega, in zaradi vsebine svojega okrasa še vedno zbujaajo precej pozornosti in vprašanj glede njihovega namena, uporabe in izvora.

Prve čaše s podobami bogov (angl. *mythological beakers*, *Seasons beakers*, nem. *Götterbecher*; iz slednjega je nastal tudi slovenski prevod čaša oz. čaše bogov) so bile

Slika 1 Odlomka v kalup pihane čaše iz Celja (Mariborska cesta), Pokrajinski muzej Celje (M 1: 1; risba J. Kobe).

prepoznane konec 19. stol. (okoli 1870; gl. Weinberg 1972). Številne so bile kot posamične najdbe pridobljene s strani zbiralcev ali muzejev in glede na dokaj dobro ohranjenost verjetno večina izhaja iz grobnih celot. Čaše so bile izdelane oziroma pihane v petdelnem kalup: štiri deli za ostenje in poseben del kalupa za dno čaše. Stiki oziroma šivi med posameznimi deli kalupa so na ostenju čaše skriti v stebrih, ki ločujejo polja, na katerih so upodobljena božanstva.

Prvo obsežno študijo o čašah bogov je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja objavila G. D. Weinberg (1972, 26–47). V svojo raziskavo je zajela 24 čaš in odlomkov ter izdelke razporedila v štiri skupine glede na ikonografijo. Njena študija je spodbudila nadaljnje raziskave, številna izkopavanja pa so odkrivala tudi vedno nove najdbe. Tako je lahko že v devetdesetih letih sledila nova raziskava te skupine izdelkov, ki jo je v obliki doktorske disertacije in člankov predstavila K. B. Wight (1990; 1994) in v kateri je zajela že preko štirideset čaš. Na tej osnovi je lahko tudi deloma korigirala ikonografske opredelitve Weinbergove. V skupini I so na čašah upodobljeni Herkul, Himenaj, Merkurij in personifikacija jeseni (Wight 1994, 25), na čašah II. skupine Bakh, Himenaj, Neptun in *Bonus Eventus* (Wight 1994, 35), v skupini III pa na ostenju prepoznamo Fortuno, Apolona, Bakha in Merkurija (Wight 1994, 50); četrta skupina, ki se ikonografsko

razlikuje od ostalih skupin, pa v glavnem obsega le odlomke čaš. Na nekaterih je bilo mogoče do sedaj prepoznati samo upodobitev Vulkana, na drugih pa odlomke figur Bakhovih spremljevalcev in morda tudi samega Bakha. Poudariti je potrebno, da se tipi upodobitev posameznih božanstev (npr. Bakh, Merkurij) razlikujejo od skupine do skupine, kar jasno kaže, da so izdelovalci kalupov črpali iz različnih ikonografskih virov oziroma predlog (Wight 1994, 48). Prav tako je opazna razlika v kakovosti izvedbe figur in detajlov, npr. atributov božanstev, pri čemer po kakovosti izstopata I. in III. skupina.

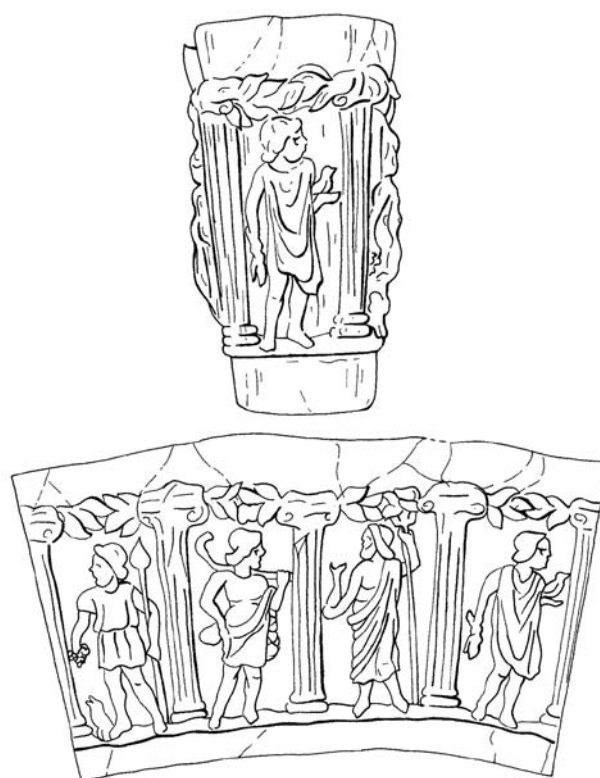
Čaša iz Črnelega (*sl. 2*) po svoji obliki in ikonografiji sodi v skupino II po opredelitvi Weinbergove (1972, 38). Že v prvi objavi groba iz Črnelega je Rajko Ložar (1935, 97) prepoznal upodobljene figure na čaši kot božanstva in jih opredelil kot Dioniza, Hermesa, Pozejdona in neznano božanstvo. V skupni študiji o čašah bogov pa jih je kasneje Weinbergova na novo opredelila kot dve božanstvi in dve personifikaciji letnih časov, in sicer kot Pozejdona in Dioniza ter jesen in poletje. Če pogledamo na risbo (*sl. 3*), si po njeni interpretaciji z leve proti desni sledijo Dioniz, poletje, Pozejdon in jesen. Svojo razlago je med drugim utemeljila z dejstvom, da sta obe božanstvi pogosto upodobljeni skupaj s personifikacijami letnih časov (Weinberg 1972, 43).

Novo najdbe so najbolj razširile prav II. skupino čaš (18 novih čaš), zato je Wightova lahko revidirala in na novo utemeljila opredelitev božanstev v tej skupini (1994, 35). Na čaši iz Črnelega lahko tako prepoznamo od leve proti desni naslednje figure oziroma boštva: Bakh (Dioniz), Himenaj (prej poletje), Neptun (Pozejdon), *Bonus Eventus* (prej jesen).

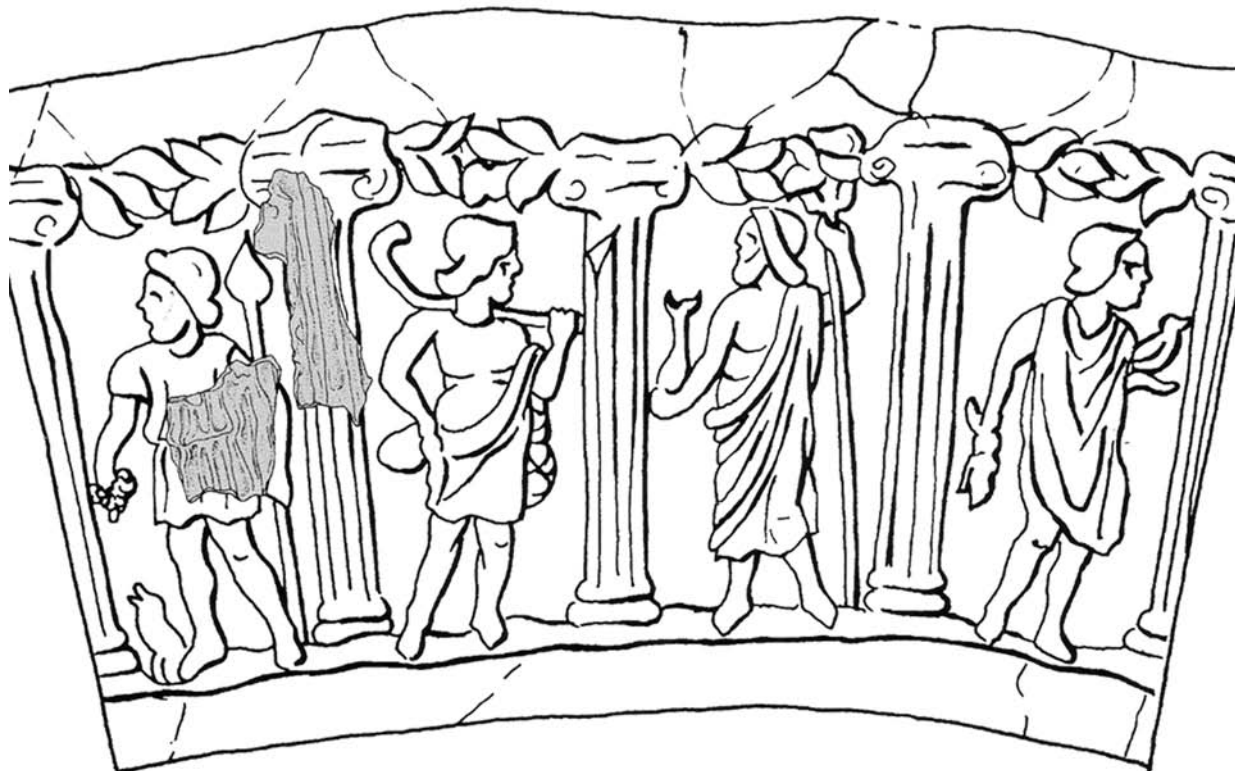
Bakh – mladeniška figura Bakha stoji frontalno in je oblečena v kratek, tesno prepasan hiton. V levi roki drži pokonci tirsovo palico, v desni roki pa posodo (krater ali kantaros) in iz nje izliva (vino) v odprta usta mladega panterja, ki mu sedi ob desni nogi. Glava je obrnjena v desno oziroma nam kaže levi profil. Himenaj – bog svatbe; tričetrtine telesa je prikazanega v frontalni držji, tudi on je oblečen v hitonisk, ki pa mu v draperiji pada po telesu in razkriva desni del prsnega koša. Preko levega ramena nosi baklo,

Slika 2 Čaša bogov iz Črnelega, gr. 1; Narodni muzej Slovenije, Ljubljana (foto T. Lauko).

Slika 3 Razvit plašč čaše iz Črnelega s podobami božanstev (po Petru 1976).

Slika 4 Rekonstrukcija odlomkov iz Celja na plašču čaše iz Črnelega.

v spuščeni desnici pa drži posodo (morda svatbeni leutrofor). Njegovi lasje so zaviti navzgor. Himenaja je Weinbergova interpretirala kot poletje (1972, 43). Božanstvo je upodobljeno tudi na čašah I. skupine, in sicer v identični pozi, atributi pa so tu težje prepoznavni in precej zabrisani.

Neptun – bog morja; božanstvo je prikazano frontalno, bradata glava ponuja pogled v levi profil. Oblačilo je bogato draperirano in mu pada z levega ramena po telesu ter odkriva desni del torza. Figura ima dvignjeno levo roko, v kateri drži trizob, desna roka je iztegnjena in v njej stoji delfin z nosom/rilcem navzdol. Figura Neptuna je jasna in prepoznavna z njegovimi atributi. Primerjave za ta tip upodobitve, ki se je razvil v pozno republikanskem obdobju, najdemo na gemah in novcih (Sena Chiesa 1966, 105, no. 48).

Bonus Eventus – figura stoji frontalno in je oblečena v hlamido. V desni roki, spuščeni ob telesu, ima vejice cvetja ali žita, v pred seboj iztegnjeni levi roki pa predmet, ki spominja na ptico. Atributi tega božanstva so najbolj nejasni, zato ga je bilo od vseh upodobitev najtežje prepoznati oziroma določiti. *Bonus Eventus*, ki je bil prvotno opredeljen kot personifikacija jeseni, je rimska personifikacija, povezana z žetvijo oziroma

spravilom pridelkov, kasneje pa tudi simbol blaginje in sreče. Njegova podoba je velikokrat upodobljena samostojno na gemah (npr. Nestorović 2005, 28, t. 2: 18, 19) in novcih, datiranih v 1. in 2. stol. (LIMC).

Odlomka čaše iz Celja (*sl. 1*) sta velika $2,5 \times 3$ in $1,7 \times 5,4$ cm.¹ Posoda je bila narejena iz kakovostnega stekla modrikastega odtenka in izredno tanko pihana. Natančen ogled odlomkov nam v enem omogoča prepoznati ostanke telesa oziroma figure v kratkem prepasanem oblačilu, v drugem pa del stebra. Slednji so ločevali posamezne figure na obodu čaše in hkrati skrivali robove oziroma šive večdelnega kalupa. S svojim modrikastim odtenkom stekla odlomka izstopata od večine ostalih najdb, primerjamo pa ju lahko z delno ohranjeno čašo enakega modrikastega odtenka iz zaliva Fos v Franciji (Foy, Nenna 2001, 82, no. 79). Primerjava risbe z risbo v celoti ohranjene čaše iz Črnelega pokaže, da v prvem odlomku lahko identificiramo ostanek figure Bakha, popolnoma identične figuri na prvi čaši (*sl. 4*). Tudi drugi odlomek, del stebra, se po svojih detajlih lepo prilega enemu od

1 Inv. št. PMC 24458a, b (H 8/9; SE 7285, S 314; obd. št. 9335).

stebrov. Primerjava odlomka z božanstvi, ki so upodobljena še na ostalih treh skupinah čaš z bogovi, je potrdila, da gre torej tudi v tem primeru za odlomek čaše, ki sodi v II. skupino. Nobeno od božanstev, upodobljenih na ostalih skupinah čaš, namreč ni prikazano v kratki prepasani tuniki. Figura Bakha, ki je upodobljena tudi na čašah III. skupine, pa se tam kaže kot gola figura s tirsovo palico in grozdom v roki (Wight 1994, 47).

Detalji izdelave in prileganje obeh risb nam torej potrjujejo, da imamo opraviti tako rekoč s čašo dvojčico. To seveda pomeni, da sta obe čaši nastali v enakem ali morda celo v istem kalupu.

Seveda se nam takoj porodi naslednje vprašanje: kje so bili proizvodni centri teh izdelkov in po kakšnih poteh so prispeli do nas. Najdišča I. skupine čaš, ki je umetniško najbolj homogena in kvalitetna, so bila večinoma koncentrirana v vzhodnem Sredozemlju, zato je bila postavljena teza, da so tudi delavnice obstajale nekje na tem območju, morda v enem od umetniških središč, kot sta bila Rodos in Pergamon (Wight 1990, 72). Skupina II je zaradi zelo razpršenih najdišč, posejanih tako rekoč po celotnem imperiju (gl. seznam Wight 1994, 35), v tem smislu bolj problematična. Zaradi tega so kakršnikoli zaključki o proizvodnih centrih samo hipotetični. Razlika v detajlih ikonografije in kvaliteti izvedbe motivov nakazuje, da je morda druga skupina čaš nastala po vzoru prve, vendar v delavnicah, ki s prejšnjimi nimajo povezave.

Seznam dokumentiranih čaš iz leta 1994 (Wight 1994) se je seveda dopolnil z novimi najdbami, predvsem z zahodnega dela imperija (Foy, Nenna 2003, 250, Fig. 69; Hochuli-Gysel 2003, 181, Fig. 4.29–30). Med slednjimi gre za najdbe s točnim najdiščem in datiranim kontekstom. Ideja, da so čaše širili predvsem pripadniki vojske, ki jo je oblikovala K. Wight (1990, 73), je preživela. Taka interpretacija ni več aktualna zaradi novoodkritih najdb, npr. iz Francije. Poleg tega nova razprostranjenost čaš druge skupine kaže dobro zastopnost v zahodnem delu imperija. To postavlja pod vprašaj celotno idejo o vzhodnih delavnicah ali siro-palestinskem izvoru teh izdelkov. Bolj verjetno je, da lahko v tem kontekstu razmišljamo o potujočih steklarskih mojstrih (Stern 1995, 46). Tako izdeloval-

ci kalupov kot mojstri steklopihači so bili visoko cenjeni obrtniki, ki so svoje znanje znali unovčiti in so ga ponujali od delavnice do delavnice. V njih so bili lahko le zunanji izvajalci, najeti za določen čas, da je steklarna v določenem obdobju pokrila potrebe na tržišču. Le-te so bile tako kot danes oblikovane kot odsev trenutne mode in skladno s tem se je zadovoljilo povpraševanje na trgu.

Kako, za kaj in ob kakšnih priložnostih so te čaše uporabljali? Visoka, prisekano konična oblika z ravno odrezanim ustjem kaže, da je šlo za pивske posode, torej kozarce oziroma čaše za pitje. Kot priljubljena oblika so te posode razširjene v julijsko-klavdijskem obdobju, še posebej med v kalup pihanimi izdelki jih poznamo precej, npr. čaše z motivi lotosa, mandljev ipd. (Lazar 2004, 55, kat. 24; Celje, inv. št. 24593f - neobjavljeno; Foy, Nenna 2003, 249, Fig. 70–74). Dobra ohranjenost čaš in prilaganje v grobove kot darilo pokojniku pa kažejo tudi na poseben status, ki so ga ti izdelki imeli. Zaradi bogatega okrasa in izpovednosti motivov je zelo verjetno, da so jih uporabljali ob določenih ritualih ali kot darila za posebne priložnosti. Posamezne skupine nam že s svojo ikonografijo in skupino upodobljenih božanstev nakazujejo ob kakšnih priložnostih bi jih lahko uporabljali. Skupina I je na primer povezana s poroko in poročnimi slavji, skupina IV (Bakh in njegovi spremljevalci) pa brez dvoma s praznovanji na čast Bakhu. Žal pa ohranjeni konteksti do sedaj znanih najdb niso dovolj izpovedni, da bi lahko v celoti potrdili takšne domneve. Za libacije ob slavnostih in žrtvovanjih so npr. največkrat uporabljali fialo, plitvo skodelo, in ne visokih čaš.

Nov podatek, ki nam ga daje za naš prostor čaša iz Celja, je ta, da je bila odkrita v naselbinskem kontekstu; z nekaj predrznosti ali špekuliranja lahko celo dodamo, da v neposredni bližini tempeljskega kompleksa, ki je s serijo zgodnje rimskih svetišč doživel svoj višek prav sredi 1. stoletja. Za konec lahko samo dodamo, da so bile čaše bogov brez dvoma izdelki, ki so jih uporabljali ali podarjali ob posebnih priložnostih; božanstva, ki se družijo na čašah II. skupine govorijo, da so bili to najverjetnejše dogodki, povezani s prijaznimi in lepimi platmi življenja, ki so jih Rimljani pogosto označevali s skupno besedo – *otium*.

Summary

The paper discusses a new find of a mould-blown glass beaker discovered during settlement excavations in Roman Celeia. It belongs to the so-called mythological beakers, especially popular during the second half of the 1st century AD. Two glass beaker fragments were found during excavations on Mariborska cesta (*sl. 1*; Novšak *et al.* 2004). Such mould-blown objects are not very numerous, until now only the find from Črnelo being known from Slovenia.

The first comprehensive study of mythological beakers was published by G. D. Weinberg (1972, 26–47), who organized them into four groups according to their iconography. Already in the 1990s a new study from K. B. Wight (1990; 1994) partly amended the iconographic determinations of Weinberg.

The beaker from Črnelo (*sl. 2*) belongs to group II according to Weinberg, based on its form and iconography (1972, 38). Rajko Ložar (1935, 97) already recognized the figures depicted on the beaker as deities in the first publication of the Črnelo grave and identified them as Dionysus, Hermes, Poseidon and an unknown deity. Later Weinberg described the figures as two deities and two personifications of the seasons – as Poseidon, Dionysus, Autumn and Summer. According to her interpretation the figures in the drawing (*sl. 3*) follow from left to right: Dionysus, Summer, Poseidon and Autumn. New finds greatly added to group II of these beakers. Thus, Wight could revise and newly establish the definition of the deities in this group (1994, 35). In the beaker from Črnelo the following deities can be identified from left to right: Bacchus (Dionysus), Hymen (previously Summer), Neptune (Poseidon) and *Bonus Eventus* (previously Autumn).

The two beaker fragments from Celje (*sl. 1*) are 2.5 × 3 cm and 1.7 × 5.4 cm in size. The vessel was made from quality bluish glass and was extremely thinly blown. A meticulous examination of the fragments enables us to identify the remains of a body, i.e. a figure in a short girded garment on one and part of a column on the other fragment. The columns separated the individual figures on the walls of the beaker and at the same time hid the edges, i.e. the seems of the multi-part mould. The bluish shade of the glass fragments stands out from the other finds and can be compared to a partly preserved beaker of the same bluish colour from the Golfe de Fos in France (Foy, Nenna 2001, 82, no. 79).

A comparison between this drawing and the drawing of the fully preserved beaker from Črnelo shows that the figure of Bacchus can be identified on the first fragment, completely identical to the figure on the first beaker (*sl. 4*). Furthermore, the second fragment, part of a column, also matches one of the columns in its details. A comparison of the fragment with the deities, which are illustrated on the other three groups of mythological beakers, has confirmed that the fragments in this case belong to a beaker from group II. Namely, none of the deities depicted on beakers from the other three groups are shown in a short girded tunic. The figure of Bacchus depicted on beakers from group III is shown as a nude figure with a thyrsus and grape in his hands (Wight 1994, 47).

The details of the making and the concurrence of both drawings confirm that both beakers are to be seen as twins. This of course means that both were made in an identical, perhaps even the same mould.

Due to the rich decoration and expressiveness of the motifs it is very likely that they were used at particular rituals or as gifts for special occasions. Unfortunately, the preserved contexts of the so far known finds are not telling enough to be able to confirm such hypotheses. The new information offered by the beaker from Celje is that it was found in a settlement context; with some audacity we may even suggest that it came from the immediate vicinity of a temple complex, which reached its peak in the mid-1st century AD with a series of Early Roman sanctuaries. Mythological beakers were without doubt objects that were used or given as presents on special occasions; the divinities on the beakers of group II probably attest to events relating to the kind and pleasant aspects of life, which the Romans encompassed with one word – *otium*.

Literatura

- FOY, D. in M.-D. NENNA 2001, *Tout feu, tout sable. Mille ans de verre antique dans le Midi de la France*, katalog razstave. – Marseille.
- FOY, D. in M.-D. NENNA 2003, Productions et importations du verre antique dans la vallée du Rhône et le Midi méditerranéen de la France (Ier–IIIe siècles). – V: D. Foy, M.-D. Nenna (ur.), *Échanges et commerce du verre dans le monde antique, Actes du colloque de l'AFAV, Monographies Instrumentum* 24, Montagnac, 359–376.
- HOCHULI-GYSEL, A. 2003, L'Aquitaine: importations et productions au Ier siècle av. J.-C. et au Ier siècle apr. J.-C. – V: D. Foy, M.-D. Nenna (ur.), *Échanges et commerce du verre dans le monde antique, Actes du colloque de l'AFAV, Monographies Instrumentum* 24, Montagnac, 177–194.
- LAZAR, I. 2003, *Rimsko steklo Slovenije / The Roman Glass of Slovenia*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 7. – Ljubljana.
- LAZAR, I. 2004, Odsevi davnine – Antično steklo v Sloveniji / Spiegelunegn der Vorzeit – Antikes Glas in Slowenien. – V: I. Lazar (ur.), *Rimljani – steklo, glina, kamen / Die Römer – Glas, Ton, Stein*, Celje, Ptuj, Maribor, 11–81.
- LAZAR, I. 2005a, Ennion beaker. – *Bulletin Instrumentum* 21, Montagnac, 40–41.
- LAZAR, I. 2005b, Fragment of a bottle with the inscription SENTIA SECUNDA. – *Bulletin Instrumentum* 21, Montagnac, 41–42.
- LIERKE, R. 2006, *Die nicht-geblasenen antiken Glasgefäße. Ihre Herstellung von den Anfängen bis zu den Luxus Gläsern der Römer*. – Bonn.
- LIMC = Ackermann, H. C., Gisler J. R. (ur.) 1981–1997, *Lexicon Ikonographicum Mitologiae Classicae* 1–8, München.
- LOŽAR, R. 1935, Steklena čaša iz Črnelega. – *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 16, Ljubljana, 97–105.
- NESTOROVIC, A. 2005, V dragulje vbrušene podobe sveta – *Rimske geme Slovenije*, katalog razstave, Ljubljana.
- NOVŠAK, M. et al. 2004, Mariborska cesta v Celju, III. etapa obnove. *Poročilo o arheoloških zaščitnih izkopavanjih v letih 2003 in 2004*. – Celje (ZVKDS, OE Celje).
- PETRU, S. 1976, Rimsko steklo Slovenije. – *Arheološki vestnik* 25, 13–34.
- SENA CHIESA, G. 1966, *Gemme del Museo nazionale di Aquileia*. – Aquileia.
- WEINBERG, G. D. 1972, Mold-Blown Beakers with Mythological Scenes. – *Journal of Glass Studies* 14, 26–47.
- WIGHT, K. 1990, Mythological beakers – Questions of provenance and production. – *Annales du 11 Congrès AIHV*, Amsterdam, 71–76.
- WIGHT, K. B. 1994, Mythological Beakers: a re-examination. – *Journal of Glass Studies* 36, 24–55.
- Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary translated by: Vesna Pintarič Kocuvan

Irena Lazar

Univerza na Primorskem

Znanstveno-raziskovalno središče Koper

Inštitut za dediščino Sredozemlja

Bolniška 20, p.p. 14

SI-6330 Piran

Pasna garnitura *VTERE FELIX* iz severne emonske nekropole

The *VTERE FELIX* belt accoutrements from the Northern Cemetery of Emona

Tadeja Mulh

Izvleček: Ob zaščitnih arheoloških izkopavanjih na območju gradnje Potniškega centra v Ljubljani je bila v letu 2008 na severnem emonskem grobišču v enem izmed grobov odkrita bronasta pasna garnitura. Pasna garnitura je sestavljena iz bronastih črk, ki tvorijo željo *VTERE FELIX* („uporablaj srečno“). Čeprav je najdba posameznih črk dokaj pogosta, je celotnih pasnih garnitur ohranjenih le nekaj. Na podlagi grobnih celot, ki so vsebovale takšne pasne garniture, so le-te datirane v čas od zadnje četrtine 2. stol. n. š. do sredine 3. stol. n. š.

Ključne besede: pasna garnitura, *VTERE FELIX*, severno emonsko grobišče

Abstract: Due to the construction of the Potniški center (Railway Passenger Centre) in Ljubljana, part of the northern cemetery of Emona was excavated in 2008. A bronze belt set consisting of bronze letters that form the motto *VTERE FELIX* („use it with luck“) was found in one of the excavated graves. Although finds of individual belt fittings in the shape of letters are not uncommon, almost complete belt sets of this type are rarely found. On the basis of the grave goods, which accompany such belt sets, they are dated between the last quarter of the 2nd and the mid 3rd century AD.

Key words: belt set, *VTERE FELIX*, the northern cemetery of Emona

Emonska grobišča so se razprostirala ob glavnih cestah *Emona–Celeia* (Celje), *Emona–Aquileia* (Oglej) in *Emona–Neviodunum* (Drnovo pri Krškem), ki so vodile v mesto. Do sedaj je izmed emonskih nekropol najboljše raziskana prav severna, ob cesti *Emona–Celeia*, iz katere je znanih že skoraj 2000 grobov. Najobsežnejša izkopavanja na tej nekropoli so potekala v sedemdesetih letih pod vodstvom L. Plesničar Gec, ko je bilo odkritih okoli 1000 antičnih grobov. V letih 2007 in 2008 je bil zaradi izgradnje Potniškega centra na območju med Dunajsko in Vilharjevo cesto ter Trgom OF raziskan, glede na moderno izrabo prostora, presenetljivo dobro ohranjen del severnega emonskega grobišča. Ob zaščitnih arheoloških izkopavanjih je bilo odkritih 435 antičnih grobov.

Presenetljivo najdbo na nekropoli predstavlja odkritje pasne garniture, sestavljene iz črk *VTERE FELIX*¹ („uporablaj srečno“), ki je bila pridana v enega

izmed žganih grobov, grob št. 86. Pasna garnitura je bila odkrita v preprosti grobni jami oglate oblike v velikosti 0,95 × 0,9 × 0,22 m (*t. 1*). Žganina je bila dokumentirana v južnem delu grobne jame, ob robovih pa so bile odkrite večje koncentracije oglja, kar kaže na pokop v grobni jami, obloženi z lesom, ali v leseni skrinji. V grobni jami so bili pokojniku poleg bronaste pasne spona, bronastih črk *T*, treh *E*-jev, *L*, *I* in *X* (*t. 1: 1–8*), dela dvodelnega bronastega trakastega jermenskega zaključka (*t. 1: 9*) in dvojnega gumba iz bronu (*t. 1: 10*) pridani še steklena enoročajna steklenička (*t. 1: 16*), prstanasto dno keramične posode (*t. 1: 11*) in železen žebelj. Glede na lego posameznih bronastih črk ob odkritju lahko domnevamo, da le-te v času odložitve v grobno jamo niso bile pritrjene na pas, ampak so bile naključno raztresene po celotni površini grobne jame. V zasutju grobne jame so bili najdeni tudi odlomki lončenine (*t. 1: 13–15*), stekla in

1 Posebna zahvala gre Robertu Krempušu, ki nas je na terenu obiskal ravno ob odkritju bronastih črk in nas s

svojim znanjem usmeril v iskanje primerjav.

Slika 1 Pasna garnitura iz severnega emonskega grobišča, grob št. 86 (foto M. Lavrič).

noska oljenke (*t. 1: 12*). Žganina, odkrita v grobu št. 86, je bila sivo rjave barve, z antropološkimi analizami, ki jih je izvedla dr. Tatjana Tomazo Ravnik, pa je bilo mogoče določiti 5 malih delčkov lobanje z dobro vidnimi šivi, 1 zobno korenino in več delčkov glavnin dolgih kosti v dolžini do 4,5 cm. Na osnovi ohranjenosti kostnega materiala spola osebe ni mogoče določiti, vendar pa gre za odraslo osebo.²

Od garniture desetih črk, ki sestavljajo celoten napis, je v našem primeru ohranjenih sedem, in sicer T, trije E-ji, L, I in X (*sl. 1*). Črke so narejene iz brona, višine od 1,9 do 2,5 cm in širine od 1,2 do 5 cm.

Na zadnji strani imajo črke ohranjene trne v dolžini do 4 mm, s katerimi so bile pritrjene na pas. Z druge strani pasu so se na te trne nataknila železne glavice zakovic (*sl. 2*). Eden izmed odkritih E-jev ima na spodnjem delu črke dodano ušesce oziroma zankico (*t. 1: 3*).

Črka X je na eni strani spojena s ploščatim bronastim okovom (*t. 1: 8*). Zunanji rob okova je razčlenjen v tri dele, na hrbtne strani pa so ohranjeni ostanki železa. Pasna spona (*t. 1: 1*), odkrita poleg bronastih črk, spada k tipu spon s pravokotnim ušescem za pritrditev jermena pasu. Obroč pasne spon je na spodnji strani ploščat, na zgornji pa rahlo polkrožen. Lok obroča se na notranji strani končuje z zaključkoma v obliki volute, ki sta pritrjena na obroč pasne spon. Dvojni gumb iz brona (*t. 1: 10*) ima različno velika gumba, spodnji ima premer 1 cm, zgornji pa 1,2 cm in je bolj izbočen kot spodnji. Odkriti del bronastega trakastega jermenskega zaključka (*t. 1: 9*) je narejen

Slika 2 Hrbtna stran črke E z zanko z ohranjeno železno glavico zakovice (foto M. Lavrič).

iz prepognjenega bronastega traku in je bil na usnje pritrjen z bronasto zakovico.

Sporočilo *VTERE FELIX* se začne pojavljati v 2. stol. n. š. z namenom oziroma željo, da prinese srečo svojim uporabnikom. Ta izpisana želja se ne pojavlja le na pasnih garniturah, ampak jo najdemo tudi na drugih predmetih, kot na primer na fibulah, prstanih, žlicah itd. Pasni okovi, ki vsebujejo posamezne črke, so poznani že od objave P. Wuilleumiera iz leta 1952, ko je bila v grobu na Rue des Fantasque v Lyonu odkrita v celoti ohranjena pasna garnitura z napisom *VTERE FELIX* (*t. 2: 1*), meč, deli nožnice meča, pasni okovi, kolenčasta fibula in 13 novcev (med katerimi so bili najmlajši dva denarija Komoda in denarij Septimija Severa). Wuilleumier je datacijo groba povezal z bitko med Septimijem Severom in Klodijem Albinom, ki je bila leta 197 n. š. pri Lyonu (Galić, Radman-Livaja 2006). S to datacijo so se strinjali tudi kasnejši raziskovalci, med njimi tudi H. Bullinger, ki je leta 1972 opravil prvo pravo sintezo skupine pasnih okov v obliki črk. Pasni garnituri iz Lyona je poiskal še celo vrsto analogij, pri čemer je šlo večinoma za posamezne črke, hranjene po različnih muzejih v

² Tatjana Tomazo Ravnik, 2010. Preliminarna analiza žganih kostnih ostankov, ustna informacija.

Evropi (Bullinger 1972). Med temi posameznimi črkami je omenjena tudi ligatura *VT* iz Drnovega³, ki jo hrani Narodni muzej Slovenije v Ljubljani (*t. 2: 2*), ki pa jo je Bullinger takrat zmotno interpretiral kot črko *AE*. Leta 1962 je bila ob izkopavanjih kopalniškega kompleksa v Varaždinskih Toplicah (*Aquae Iasae*) na Hrvaškem najdena bronasta pasna garnitura z napisom *VTERE FELIX*, podobna kot v Lyonu, ki pa je bila ob svoji prvi objavi zmotno interpretirana kot ime *TEOFILAE* (Vikić-Belančić, Gorenc 1971). Pasna garnitura je bila najdena v bližini peščenjakove plošče – pokrova kanala, vendar pa je zaradi prezidav znotraj term v pozni antiki težko reči, ali je bila tam tudi odložena. Od izvornih desetih črk jih je ohranjenih osem, manjkata le črki *R* in *E* (*t. 2: 3*) (Galić, Radman-Livaja 2006). Leta 1979 je bila objavljena še ena grobna najdba pasne garniture, odkrita v bolgarskem mestu Ljublen. V ograjeni gomili sta bila odkrita dva žgana pokopa, od katerih je eden po pridatkih sodeč pripadal moškemu. Ta grob je vseboval številne medicinske pripomočke in srebrno pasno garnituro, sestavljeno iz črk, ki so tvorile napis *VTERE FELIX*, pri čemer je manjkala le črka *L* (*t. 2: 4*). Na podlagi odkritih predmetov in novcev je grob datiran v konec prve četrtine 3. stol. n. š., avtor članka Ovčarov pa ga pripisuje pripadniku lokalne aristokracije (Ovčarov 1979). Dokaj dobro ohranjena pasna garnitura, ki jo je objavil S. Redžić, je znana tudi z območja Viminacija v današnji Srbiji (Redžić 2008). Ta garnitura, odkrita v grobu na najdišču Više Grobalja, je narejena iz srebra in ima ohranjenih 6 črk ter dva jermenska zaključka (*t. 2: 5*). Nadalje je bilo poleg zgoraj omenjenih skoraj v celoti ohranjenih pasnih garnitur in ligature *VT* iz Drnovega po Evropi odkritih še veliko posameznih črk, ki jih je objavila S. Hoss (2006). Odkrite posamezne črke se večinoma pojavljajo na območju podonavskih provinc, največ pa jih je bilo najdenih v Avstriji (kar 12 v Carnuntu) in Romuniji, razmeroma veliko posameznih črk, narejenih iz bronu (kar 20), pa je bilo odkritih tudi na območju Viminacija (Redžić 2008).

Pasne garniture, odkrite na najdiščih v Evropi, so v večini primerov, tako kot tudi pasna garnitura, odkrita v Ljubljani, bronaste, izjemo predstavljata le pasni garnituri iz Ljublena in Viminacija (Više Grobalja), ki sta srebrni. Ponavadi so narejene z vlivanjem v kalupe in so nato še ročno obdelane. Z zadnje strani imajo črke/okovi pritrjene trne, s katerimi so pritrjene na pas, z druge strani pasu pa so se na te trne nataknille glavice zakovic. Med vsemi črkami se velikokrat pojavlja črka *E*, ki ima pod spodnjo horizontalno črtico ušesce oziroma zanko. Takšna zanka je v enem primeru iz Romunije znana še pri črki *I*, drugače pa je vezana izključno na črko *E*. Funkcija te zanke za zdaj še ni natančno ugotovljena, predvidevamo pa lahko, da je služila za obešanje obeskov oziroma manjših predmetov. Že od odkritja prve pasne garniture v Franciji se je pojavljalo vprašanje, kam so bile črke pritrjene. Wuilleumier in Bullinger sta domnevala, da so bile pritrjene na *balteus*, ki je potekal preko ramena, čez trup do boka, Ulbert in Petculescu, ki je preučeval *VTERE FELIX* pasne okove iz Dacije, pa sta bila mnenja, da so bile črke pritrjene na horizontalno opasani *cingulum*, kar je slednji podkrepil tudi s številnimi argumenti. Horizontalno pritrditev potrjujejo črke *E* in *I* z zanko za pritrditev obeskov ter sama velikost črk. Vse najdene pasne garniture so v povprečju visoke do 3,7 cm, kolikor je tudi višina cingula, medtem ko je povprečna širina okrasnih okovov na balteu okoli 6 cm, višina pa od 6 do 12 cm (Hoss 2006). Petculescu omenjene pasne garniture interpretira kot del vojaške noše, ki se je pogosteje pojavljala v vzhodnem delu rimskega imperija. Opredeljuje jih na osnovi najdb posameznih črk, ki so bile v tem delu imperija odkrite večinoma v vojaških utrdbah (Micia, Porolissum, Slaveni, Buciumi). Predvideva, da so takšen tip pasu nosili tako pripadniki legij kot avksilarnih enot, vendar pa so po njegovem pogostejše pri pripadnikih *auxiliae*. Glede na koncentracijo pasnih okov v obliki črk v vzhodnem delu rimskega imperija in za zdaj pomanjkanjem teh elementov na recijskem in zgornjegermanskem limesu predvideva, da takšne vrste okrasa niso bile v modi v zahodnem delu imperija. Pasne garniture z željo *VTERE FELIX* so glede na njegove izsledke značilnost vojske v podonavskih

3 Ustna informacija Nika Veršnik.

provinciah v času od zadnje četrtine 2. stol. n. š. do sredine 3. stol. n. š. (Petculescu 1991).

Zgoraj omenjene, skoraj v celoti ohranjene pasne garniture, so v vseh primerih najdene v vojaškem kontekstu. Grob, odkrit v Lyonu, z vsemi pridatki zagotovo predstavlja pokop vojaka. Tudi grob iz Ljublena Petculescu, v nasprotju z Ovčarovom, interpretira kot grob vojaškega zdravnika. Najdbo pasne garniture v termalnem kompleksu v Varaždinskih Toplicah pa je po interpretaciji avtorjev mogoče razumeti kot votivno daritev nekega vojaka, kot je to poznano iz Velike Britanije (Galić, Radman-Livaja 2006). Tudi pri grobu, odkritem v Viminaciju, gre glede na intepretacijo avtorja za žgan vojaški pokop (Redžić 2008).

Upoštevajoč dejstvo, da so pasne garniture sestavljene iz črk *VTERE FELIX* vezane na vojaško sfero, bi lahko tudi grob, odkrit na severnem emonskem gro-

bišču, opredelili kot pokop vojaka. Domnevo, da gre za vojaški grob, potrjuje tudi najdba dvojnega gumba iz bron in dela bronastega trakastega jermenskega zaključka. Dvodelni bronasti trakasti jermenski zaključek, katerega zgornji del je bil odkrit med pridatki v grobu 86, je značilen za 2. stol. n. š. in se pojavlja tako rekoč na vseh vojaških najdiščih v Daciji (Petculescu 1995). Dvojni gumbi, podobni temu, odkritemu na severnem emonskem grobišču, pa so po Bishopu in Coulstonu sestavni deli vojaških pasov v 3. stol. n. š. (Bishop, Coulston 2006; Božič, Ciglenečki 1995). Glede na ostale pridatke, odkrite ob pasni garnituri, ki niso izrazito bogati, bi lahko domnevali, da je bil pokojnik morda pripadnik rimskih avksiliarnih enot, ki je lahko prišel v Emono iz katerega koli dela cesarstva, morda prav iz podonavskih provinc.

Summary

Prior to the construction of the Potniški center (Railway Passenger Centre) in Ljubljana, part of the northern cemetery of Emona was systematically excavated in 2008. A bronze belt set with letter-shaped fittings forming the motto *VTERE FELIX* („use it with luck“) was found in one of the graves discovered during these excavations. This formula came into use during the 2nd century AD. It is not only found on belt sets, but also on other objects, such as fibulae, rings and spoons. Although finds of individual belt fittings in the shape of a letter are not uncommon, almost complete belt sets of this type are rarely found. The first discovery of such an almost complete belt set is that from a military grave in Lyon (*Lugdunum*) in France, whilst discoveries were later made in the grave of a military physician in Ljublen (Bulgaria) and in a military grave in Viminacium (Serbia). The latter two examples were made of silver. Another almost complete belt set was found in the thermal bath complex in Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*) in Croatia. On the basis of the belt sets, the grave goods accompanying them in these graves and the studies of L. Petculescu, these belt fittings can be dated between the last quarter of the 2nd and the mid 3rd century AD. They are one of the characteristics of the army in the Danubian provinces. Grave 86, discovered in the northern Emona cemetery, can also be dated to this period. With the exception of the bronze belt set the grave goods in this grave were not very numerous. This permits the assumption that the deceased was probably a member of a Roman auxiliary unit, who might have arrived in Emona from some other part of the Roman empire, perhaps even from the Danubian provinces.

Literatura

- BISHOP, M. C. in J. C. N. COULSTON 2006, *Roman military equipment from the Punic wars to the fall of Rome*. – Oxford.
- BOŽIĆ, D. in S. CIGLENEČKI 1995, Zenonov tremis in poznoantična utrdba Gradec pri Veliki Strmici. – *Arheološki vestnik* 46, 247–277.
- BULLINGER, H. 1972, *VTERE FELIX*: à propos de la garniture de ceinturon de Lyon, Gallia. – *Fouilles et monuments archéologiques en France Métropolitaine*, TOME 30, Fascicule 2, 276–283.
- GALIĆ, M. in I. RADMAN-LIVAJA 2006, *VTERE FELIX* – pojasna garnitura iz Varaždinskih Toplica. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 39, No. 1, 165–185.
- HOSS, S. 2006, *VTERE FELIX* und MNHMΩN – zu den Gürteln mit Buchstabenbeschlügen. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 36, 237–253.
- OVČAROV, D. 1979, Trakiiska nadgrobna mogila i svetilišče ot III. v. na. n. e. pri s. Ljublen. – *Arheologija* 3, 33–46.
- PETCULESCU, L. 1991, *VTERE FELIX* and OPTIME CON(SERVA) mounts from Dacia. – *Roman Frontier Studies* 1989, Exeter, 392–396.
- PETCULESCU, L. 1995, Military equipment graves in Roman Dacia. – *Journal of roman military equipment studies* 6, 105–145.
- REDŽIĆ, S. 2008, *VTERE FELIX* belt sets on the territory of Viminacium. – *Starinar* LVIII, 155–162.
- VIKIĆ-BELANČIĆ, B. in M. GORENC 1971, Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 4/1, 121–157.

Tadeja Mulh
Zavod za varstvo kulturne dediščine, Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska 40
SI-1000 Ljubljana
tadeja.mulh@cpa-rs.si

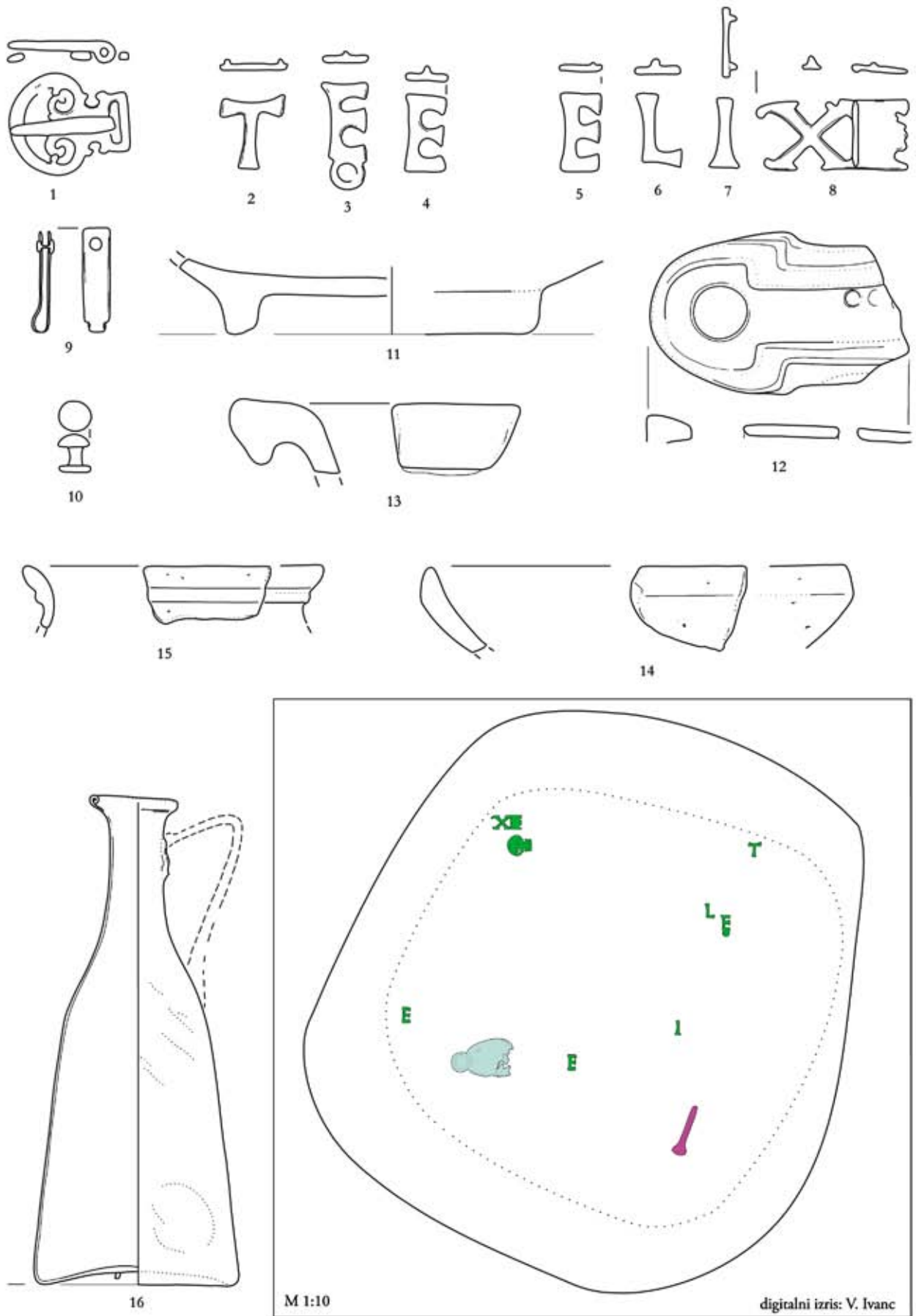

Tabla 1 M 1:1 (1–13), M 1:2 (14–16) (risba M. Lavrinc).

Tabla 2 1 – pasna garnitura, grob v Lyonu, Francija (po Galić, Radman-Livaja 2006, 169), 2 – ligatura VT, Narodni muzej v Ljubljani (po Bullinger 1972, 279), 3 – pasna garnitura, grob v Ljublenu, Bolgarija (po Ovčarov 1979, 37), 4 – pasna garnitura iz Varaždinskih Toplic, Hrvaška (po Galić, Radman-Livaja 2006, 169), 5 – pasna garnitura, grob z najdišča Više Grobalja, Srbija (po Redžić 2008, 162).

Gema z Ančnikovega gradišča in drugih poznoantičnih naselbin na območju Slovenije

The Gem from Ančnikovo gradišče and other Late Antique Fortified Hill-top Settlements

Aleksandra Nestorović

Izvleček: Gema je bila odkrita leta 2007 na Ančnikovem gradišču pri Jurišni vasi na vzhodnem robu Pohorja. Narejena je iz modre steklene paste, ki posnema nikolo, na njej pa je upodobljen gol mladenič. Najdena je bila pri raziskavah objekta 12, ki je datiran v čas od 4. do prve polovice 5. stol. Gema najverjetneje sodi v masovno produkcijo imperialnega obdobja, torej v 2. do 3. stol. in je starejša od arheološkega konteksta, v katerem je bila odkrita. Je značilen izdelek manj kakovostne proizvodnje steklenih gem, ki posnemajo nikolo.

Ključne besede: Ančnikovo gradišče, gema, antika, pozna antika, upodobitev herojev, „ahileje“

Abstract: The recently discovered gem from Ančnikovo gradišče near Jurišna vas on the eastern part of the Pohorje mountains is the starting point for the article. The gem is made from blue glass paste, imitating nicolo, with a depiction of a young man bearing arms. It was found during the archaeological excavations in Building 12 from the 4th to the first half of the 5th century AD. The gem is most probably one of the mass production gems from the Imperial period, dating to the 2nd–3rd century AD. It is earlier than the archaeological context, in which it was found, being a typical product of the poorer quality production of the glass gems imitating nicolo.

Key words: fortified hill-top settlements, Ančnikovo gradišče, gems, Antiquity, Late Antiquity, depiction of the heroes, „Achilleae“

Profesor Bojan Djurić je vedno znal navdušiti študente za antično umetnost in jih usmeriti v raziskovanje zanimivih tem. Tako sem za diplomsko nalogo zbrala in ovrednotila antične gema iz slovenskih zbirk. Končni rezultat tega dela je bil korpus vseh dostopnih gem, po njegovi zamisli pa tudi razstava s spremnim katalogom.¹ Ob tej priložnosti mu zato posvečam prispevek s predstavitvijo še neobjavljene poznoantične gema in pregledom sočasnih gem z območja Slovenije.

Gema, ki služi kot izhodišče prispevka, je bila odkrita leta 2007 na Ančnikovem gradišču pri Jurišni vasi, dobro znani poznoantični naselbini na vzhodnem robu Pohorja. Najdišče je že dolga leta prizorišče mladinskega muzeja.

Slika 1 Fotografija gema z Ančnikovega gradišča (foto D. Švarc).

¹ Nestorović 2005. Potujoča razstava: Narodni muzej Slovenije, december 2005–februar 2006; Pokrajinski muzej Celje, april 2006–junij 2006; Pokrajinski muzej Ptuj, junij 2006–september 2006.

skih raziskovalnih taborov in sistematičnih raziskav mariborske območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Rezultat teh raziskav so zanimive najdbe in pomembne ugotovitve o življenju na gradišču (Strmčnik Gulič, Ciglencečki 2003).

Gema je narejena iz dvoslojne, temno in svetlo modre steklene paste, ki posnema nikolo, je ovalne oblike z ravno upodobitveno ploskvijo in poševnimi robovi, dimenzije geme so $15 \times 12 \times 2$ mm (*sl. l*). Rob geme je levo zgoraj odkrušen, vendar je upodobitev nepoškodovana. Upodobitvena ploskev geme je obrabljena, na površini so vidni mehurčki, kar je posledica slabše kakovosti steklene paste in posledično izvedbe motiva, vendar je upodobitev jasno vidna.

Na gemi je upodobljen gol mladenič, stoječ na talni črti, v profilu proti levi. Z ramen mu visi hlamis. V pokrčeni, predse privzdignjeni levi roki, drži čelado, v spuščeni desnici pa diagonalno proti tlom usmerjeno sulico. Opira se na iztegnjeno levo nogo, desno nogo ima pokrčeno zadaj.

Motivi mladeničev so bili zaradi številnih poznanih mitoloških prizorov priljubljeni v različnih umetniških žanrih, tudi v gliptiki. Heroji z orožjem so pogost motiv že na grških in etruščanskih gemah, priljubljenost pa ohranijo tudi na republikanskih ter poznejših cesarskodobnih gemah, ko se je motiv razširil v rimske province (Gesztelyi 2005a; isti 2005b). Znani so tudi z območja Slovenije (Nestorović 2005, 31: 41, 32: 42, T. 4: 41, 42, T. 12: 41, 42; ista 2009).

V skupino „herojskih“ gem sodi več motivov, ki se razlikujejo po načinu upodobitve – v pogledu od spredaj ali iz profila, v drži telesa in atributih. Veliko težje pa natančneje prepoznamo mitološko osebo. Ker je mladenič upodobljen gol, lahko sklepamo, da je na gemi upodobljeno božanstvo ali heroj. V nekaterih primerih so poznani natančni prototipi upodobitev, ohranjeni tudi v drugih zvrsteh umetnosti, nekateri celo s podnapisi (npr. nekateri tipični motivi Marsa, Tezeja). Na drugih gemah se pojavljajo generične upodobitve golih mladeničev v isti drži, vendar z različnimi atributi (npr. *Bonus Eventus* s plodovi ali mladenič z orožjem). Težje pa pri upodobitvah mladeničev z orožjem ločimo določene heroje (Henig 1970, 250–257; Gesztelyi 2005a, 305).

Upodobitev na gemi iz Ančnikovega gradišča je različica motiva, pri katerem drži heroj v roki čelado. Pri nekaterih gemah je ob nogah mladeniča upodobljen tudi ščit (Gesztelyi 2005a, 306; Dembski 2005, kat. št. 568–572 z navedenimi primerjavami). Motiv ima določene podobnosti z upodobitvami Marsa, zato je včasih interpretiran na ta način (LIMC II/1 1984, 527: 205; LIMC II/2 1984, 197: 205). Po drugi strani pa orožje in občudujoč pogled, ki mu ga namenja junak, asocirata na grškega heroja Ahila v trenutku, ko dobi novo orožje, ki ga je zanj izdelal božanski mojster Hefajst. Ta motiv je bil zaradi natančnega opisa v Iliadi v antični umetnosti dobro poznan in zelo priljubljen.

Ahilove upodobitve so bile popularne v Grčiji, s širjenjem in spoznavanjem grške kulture, pa so se uveljavile tudi v Italiji. Ahil je postal utelešenje idealnega heroja, za katerim so stremeli mladeniči. Tako je postal sinonim za kipe golega mladeniča s kopjem, ki jih opisuje Plinij starejši v svoji Enciklopediji naravoslovja: „...Ugajali so tudi kipi golih mladeničev, ki nosijo sulico, podobno kot mladeniči pri telovadnih vajah. Imenovali so jih ahileje...“².

Upodobitev herojev z orožjem je bila popularna na nagrobnih reliefih v jugozahodni Panoniji in jugovzhodnem Noriku. Gesztelyi meni, da so tudi to „ahileje“ – vzori za mladeniče v času življenja in posmrtni simboli njihovega junaškega življenja, v nekaterih primerih morda asociacija na zgodnjo smrt. Prav tako ni nenavadno, da se geme z „ahilejami“ pojavljajo v legijskih taborih, kot sta *Brigetio* in *Carnuntum* (Gesztelyi 2005a, 309).

Zaradi slabe ohranjenosti in tehnike izdelave (razmera plitek relief) geme z Ančnikovega gradišča ni mogoče opredeliti po slogu in datirati na ta način. Najverjetneje sodi v masovno produkcijo imperialnega obdobja, torej v 2. do 3. stol. Najboljše primerjave za njeno obliko in material, iz katerega je narejena, najdemo med gemami zakladne najdbe iz Rabelčje vasi. Geme značilne za 1.–3. stol., nekatere vstavljene v prstane, so bile zakopane v 3. stol. (Horvat, Milič,

2 *Placere et nudae tenentes hastam ab epheborum e gymnasiis exemplaribus; quas Achilleas vocant* (G. C. S. Plinius, *Naturalis Historia* 34/10,18).

Tomanič-Jevremov 2001, 317–328). Podobna je tudi gema z zajcem iz Glinjeka, prav tako vstavljena v prstan iz 2.–3. stoletja (Nestorović 2005, 33: 51, T. 5: 51, T. 13: 51).

Gema je bila najdena pri raziskavah objekta 12. Lesen objekt je vklesan v skalno osnovo, ki se naslanja na vzhodni del obodnega zidu gradišča. V njem je bilo kurišče. Znotraj objekta 12 so bili v kulturni plasti poleg gema najdeni še številni predmeti (kuhinjska in fina lončenina, keramična utež, železni, bronasti in svinčeni predmeti, steklena jagoda, žlindra, brus) (Strmčnik Gulič, Ravnik, Cafnik 2008, 81–83). Po najdbah sodeč je bil objekt stanovanjsko-gospodarski. Poznoantična naselbina na Ančnikovem gradišču sodi v 4. stol. in do prve polovice 5. stol. (Strmčnik Gulič, Ciglencečki 2003, 29), kamor datira tudi kulturna plast oz. objekt 12.

Gema je starejša od arheološkega konteksta, v katerem je bila odkrita. To ni nenavadno, saj so gema zaradi uporabne vrednosti in simbolnega ali celo magičnega pomena dolgotrajni okrasni predmeti in so se velikokrat prenašale iz roda v rod. V času pozne antike se je ob zamiranju gliptične obrti ter posledično zmanjšane kakovosti in ponudbe vrednost starih gem še povečala. To velja posebej za kakovostne izdelke.

Če se z Ančnikovega gradišča ozremo proti jugovzhodu, lahko ob jasnem vremenu vidimo gradišče Tinje nad Loko pri Žusmu. Tamkajšnja naselbina je nastala v drugi polovici 4. stol. in je trajala do 6. stol., vendar je bila kmalu po opustitvi poznoantičnih stavb ob koncu 6. stol. ponovno naseljena ter dokončno opuščena šele po 9. stol. ali celo pozneje (Ciglencečki 2000, 150–155, 158, 159). Tinjsko gradišče je bilo torej deloma sočasno z Ančnikovim, povezuje pa ju tudi sorodna materialna kultura.

Na tinjski ledini Žale je bila že leta 1930 najdena steklena gema z motivom *Bonus eventus* (Ložar 1930, 33; Ciglencečki 2000, 13, 14, 52). Čeprav je gema narejena iz steklene paste, ki posnema nikolo, je izdelana zelo kakovostno (Nestorović 2005, 28: 18, T. 2: 18, T. 10: 18). Natančna izvedba motiva kaže, da je bil izdelan z vrezovanjem, ne pa v kalupu, kot je bila običajna praksa izdelave steklenih gem. Mehko modeliranje,

natančna izdelava podrobnosti in usklajenost proporcev figure so značilni za modelirani klasični slog, ki se pojavlja v 1. stol. in traja do prve polovice 2. stol. Gema je žal najdena brez natančnejšega arheološkega konteksta, vendar v naselbini, kar pomeni, da je bila zakopana vsaj dve stoletji ali celo več po njenem nastanku.

Gema iz Tinja je v nekaterih pogledih podobna gemi iz Ančnikovega gradišča. Obe sta narejeni iz enakega materiala, torej steklene paste, in obe imata prikazan motiv golega mladeniča v enaki drži s hlamido, ki jima visi z ramen. Ločijo pa ju atributi in sporočilnost, *Bonus eventus* namreč posebej izobilje.

Na Gradcu pri Veliki Strmici sta bili najdeni dve zelo kakovostni gemi, vstavljena v dragocena zlata prstana. Oblika in arhitektura naselja sta značilni za konec 5. in začetek 6. stol., tej dataciji pa ne nasprotuje niti večina najdb (Božič, Ciglencečki 1995, 264; Klasinc 1999). Ena izmed gem je iz visokega večbarvnega ahata, na kateri je upodobljen delfin – pogost motiv poganske ikonografije, a poznan tudi krščanski. Najverjetneje je nastala v 2.–3. stol. in je bila šele pozneje vstavljena v mlajši prstan, od katerega se je ohranila le celica, obdana s tordirano zlato žico (Nestorović 2005, 34: 60, T. 6: 60, T. 13: 60).

Druga gema z Gradca pri Veliki Strmici je izdelana iz granata, na njej pa je vrezan golob (Klasinc 2001, 48, kat. št. 136; Nestorović 2005, 34: 58, T. 6: 58, T. 13: 58). Vstavljena je v razkošen zlat prstan, katerega celica je na obeh straneh obdana z granulacijama v obliki grozda. Prstan lahko po analogijah datiramo v 6. stol. (Henkel 1913, 25, t. 79: 1820, 1821).

Granat je bil na vzhodu že od helenizma priljubljen okrasni kamen. Uporabljali so ga tudi Parti in Sasanidi, Rimljani pa le redko. Najbolj priljubljen je postal v zgodnjebizantinskem obdobju. Od sredine 4. stol. so granate uporabljali kot vložke v nakitu, na gemah iz granata pa se pojavljajo cesarski portreti in insignije ter krščanski motivi. V sredini 5. stol. se je uveljavila tako imenovana „Granatna delavnica“. Geme je izdelovala predvsem iz granatov konveksne oblike z ravno prirezano upodobitveno ploskvijo in zaobljenimi stranskimi ploskvami. Repertoar motivov „Granatne delavnice“ je krščanski, najpogostejše

so upodobitve ptic, navadno golobov. Delavnici je pripisanih razmeroma veliko gem, čeprav so v njej delovali različni mojstri (Spier 2007, 87, 90, 91).

Gema z Gradca pri Veliki Strmici tako po materialu kot po rezu in motivu ustreza „Granatni delavnici“ in je kot taka pri nas unikat. Je tudi najmlajša zanesljivo datirana antična gema in hkrati zaenkrat edina, ki jo lahko pripišemo vzhodnim delavnicam.

Na območju poznoantičnega grobišča na blejski Pristavi je bil v plasti z redkimi rimskimi najdbami najden tudi bronast prstan z gemo (Knific 1979, 319). Tudi ta je iz steklene paste, ki posnema nikolo. Zgorinja ploskev gema je obrabljena, vendar je motiv dobro viden. Na gemi je upodobljena štirinožna žival, verjetno zajec (Nestorović 2005, 33: 52, T. 5: 52, T. 13: 52).

Prstan je iz 1.–2. stol., medtem ko je gema, narejena na zelo preprost način z zamaknjenim motivom, najverjetneje poznoantična. To lahko sklepamo zaradi zelo preproste izdelave gema in motiva: barva stekla, ki skuša posnemati okrasni kamen, je drugačna od antičnih steklenih past, prav tako neobičajna je oblika gema. Morda jo je po vzoru antičnih gem naredil lokalni mojster. Grobišče iz 6. in 7. stol. je pripadalo sočasni poznoantični naselbini (Pleterski 2008, 160, 161). Domnevamo lahko torej, da je bila v približno tem času v uporabi tudi gema.

Množična izdelava gem je zamrla v 3. stol., v tem času je že opazna dekadenca gliptike.

V obtoku je bilo razmeroma veliko gem iz steklene paste, ki posnema nikolo, serijsko izdelanih v kalupih in manjše kakovosti. Delavnice, ki so vrezovale motive v okrasno kamenje, so izgubile na kakovosti, verjetno je z manjšo ekonomsko močjo in nemirnimi časi začel usihati tudi dotok surovin. Tako je konec 3. stol. izdelava gem marsikje praktično zamrla. Kot na začetku razvoja gliptike je tudi ob njenem zatonu prišlo do podobnega pojava – prstan z gemo je bil redkost in dosegljiv le izbrancem višjega sloja. Predstavljene gema s poznoantičnih naselbin izpričujejo različne oblike tega pojava. Obenem so se pojavili zakoni, ki so omejevali nošo gem – v 5. stol. so cesarji prepovedali uporabo gem in nakita, kakršnega so

izdelovali ekskluzivno za potrebe dvora (Sena Chiesa 1994, 429, 430).

Gema z Ančnikovega gradišča je značilen izdelek manj kakovostne proizvodnje steklenih gem, ki posnemajo nikolo. Gre za skupino gem, ki je bila razmeroma razširjena na območju današnje Slovenije. To potrjujeta tudi dve podobni gemi, ki sta bili verjetno izgubljeni šele v 4. stol., ena je bila najdena na Hrušici, druga v Celju (Nestorović 2005, 30: 29, T. 3: 29, T. 11: 29). Hrušica je kot ena od poglavitnih postaj ob cesti *Aquileia–Emona* sicer živela od 1. do začetka 5. stol. (Ciglencečki 1999, 320–322). Najvažnejšo vlogo in najštevilčnejšo posadko pa je kot osrednja trdnjava obrambnega sistema *Clastra Alpium Iuliarum* imela v 4. stol., zato je nekoliko verjetneje, da je gema s podobo Dedala prišla iz rabe takrat. *Terminus post quem* za celjsko gemo z amorjem na hipokampu pa predstavlja datacija prstana, v katerega je vstavljena in sodi med oblike 4. stol.

Še starejši sta gema s Tinja nad Loko pri Žusmu in gema z delfinom z Gradca pri Veliki Strmici. Sodita med ponovno uporabljene kakovostne gema. V času življenja obeh naselbin sta bili že antikviteti in temu primerno cenjeni.

Njuno nasprotje je gema s Pristave na Bledu. Ohranja obliko steklenega nikola, vendar je steklena masa atipična, razkroj oblike pa še bolj izrazit. Motiv je ponostavljen do skrajne mere in ne upošteva osnovne zakonitosti izvedbe motiva na gemah. Zaradi tega lahko domnevamo, da gre verjetno za pozen lokalni izdelek.

Zanesljivo pozna je tudi gema z golobom z Gradca pri Veliki Strmici. V nasprotju z ostalimi je bila prinesena z vzhodnega dela rimske države, kjer se je gliptična tradicija nadaljevala. Je izdelek „Granatne delavnice“, takrat najdejavnejšega središča, ki je delovalo v Bizancu. Tudi prstan, v katerega je vstavljena priča, da je bila last pomembne osebe. Kdo je bil lastnik dragocenega prstana z gemo, lahko le ugibamo, vsekakor pa je odsev trgovskih, administrativnih ali religioznih stikov z vzhodom. V tem primeru bi njen lastnik lahko bil visok posvetni ali cerkveni dostojanstvenik.

Zahvaljujem se Miri Strmčnik Gulič in Miheli Kajzer Cafnik (obe ZVKDS, OE Maribor), ki sta omogočili objavo gema in vpogled v originalno dokumentacijo najdišča, ter Stanku Gojkoviču (ZVKDS, OE Maribor), ki je gemo očistil. Prav tako se zahvaljujem Damjanu Švarcu, ki je prijateljsko posnel gemo v svojem

ateljeju, Gabrielli Tassinari (samostojna raziskovalka, Milano) za pomoč pri iskanju literature in Jeffreyu Spierju (University of Arizona, Tuscon) za diskusijo o poznoantičnih gemah. Posebej se zahvaljujem Andreju Preložniku (Inštitut za dediščino Sredozemlja, Piran) za pomoč, nasvete in pregled teksta.

Summary

The recently discovered gem from Ančnikovo gradišče near Jurišna vas represents the starting point for the article on gems discovered in the fortified hill-top settlements from the area of modern Slovenia. Late Roman gems are rare, but very heterogeneous in origin and style. They reflect new methods in the production and distribution of gems.

The gem is made from blue glass paste, imitating nicolo, with a depiction of a young man bearing arms. A variety of different motifs appear in the group of „heroic gems“. They are generally called „Achilleae“. The motif was well known and popular, because of the precise description in the Iliad.

The gem from Ančnikovo gradišče is most probably one of the mass production gems from the Imperial period, dating to the 2nd–3rd century AD (Nestorović 2005, 33: 51, T. 5: 51, T. 13: 51). It is earlier than the archaeological context, in which it was found.

The fortified hill-top settlement at Tinje above Loka pri Žusmu is partially contemporary with Ančnikovo gradišče and has similar material. A gem with the depiction of *Bonus eventus* (Ložar 1930, 33; Ciglencečki 2000, 13, 14, 52) was found on this site. The gem is made from blue glass paste, in imitation of nicolo. Despite the material from which it is made, the motif is of fine quality (Nestorović 2005, 28: 18, T. 2: 18, T. 10: 18). The motif is executed in the „Modelled Classical Style“, which appeared in the 1st first half of the 2nd century AD. The gem was deposited at least two centuries or even later after it was made.

Two gems were found at Gradec near Velika Strmica. They are both set in gold rings. One of them is an agate with a depiction of a dolphin. It was most probably made in the 2nd to 3rd century AD, but was mounted in a later setting, a gold ring that dates to the 4th century AD or later (Nestorović 2005, 34: 60, T. 6: 60, T. 13: 60).

The second gem from Gradec near Velika Strmica is made of garnet with a depiction of a dove. The gem is of Byzantine manufacture and dates to circa AD 500 (Klasinc 2001, 48: 136; Nestorović 2005, 34: 58, T. 6: 58, T. 13: 58). The ring dates to the 6th century AD (Henkel 1913, 25, t. 79: 1820, 1821).

The last of the Late Roman gems found in the modern territory of Slovenia was discovered in the Late Roman cemetery at Pristava near Bled. The gem is made from blue glass paste, in imitation of nicolo (Knific 1979, 319). The gem bears a depiction of a quadruped, probably a rabbit (Nestorović 2005, 33: 52, T. 5: 52, T. 13: 52). The gem is very simple in execution with an off-centre motif and is probably Late Roman in date. It may be the product of a local engraver after Roman models. The ring itself is earlier, dating to the 1st or 2nd century AD.

After the peak of Roman gem production was reached in the 2nd and 3rd centuries AD, there is a marked decline in Roman glyptics from the 4th century AD onwards. After the end of this popular mass production, the ring with a gem again becomes a rare exclusive product in the Late Roman period, as it was at the beginning of gem production.

Literatura

- BOŽIČ, D. in S. CIGLENEČKI 1995, Zenonov tremis in poznoantična utrdba Gradec pri Veliki Strmici. – *Arheološki vestnik* 46, 247–277.
- CIGLENEČKI, S. 1999, Hrušica – vojaška utrdba na alpskem prelazu. – V: D. Božič, J. Dular, P. Pavlin, B. Aubelj (ur.), *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, Ljubljana.
- CIGLENEČKI, S. 2000, *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnjerednjevska naselbina*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 4, Ljubljana.
- DEMBSKI, G. 2005, *Die antiken Gemmen und Kameen aus Carnuntum*. – Wien.
- GESZTELYI, T. 2005a, Jünglingsgestalten mit Waffe auf pannonischen Gemmen. – V: M. Sanader, A. Rendić, Mičević (ur.), *Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici: akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, Zagreb 5.–8. 5. 2003, 305–310.
- GESZTELYI, T. 2005b, Jünglingsgestalten mit Waffe auf den Gemmen der Déri-Sammlung. – V: *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve*, Debrecen 2004, 120–123.
- HENIG, M. 1970, The Veneration of Heroes in the Roman Army. – *Britannia* 1, 250–257.
- HENKEL, F. 1913, *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete*. – Berlin.
- HORVAT, J., Z. MILIČ in M. TOMANIČ-JEVREMOV 2001, Ein Hortfund silberner Fingerringe des 3. Jahrhunderts aus Poetovio. – V: *Carinthia Romana und die Römische Welt; Festschrift für Gernot Piccottini zum 60. Geburtstag*, Klagenfurt, 317–328.
- KLASINC, R. 1999, *Gradec pri Veliki Strmici v obdobju preseljevanja ljudstev*. – Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana (diplomsko delo).
- KLASINC, R. 2001, Prstan (136). – V: P. Bitenc, T. Knific (ur.), *Od Rimljanov do Slovanov*, Ljubljana, 48.
- KNIFIC, T. 1979, Bled. – *Varstvo spomenikov* 22, 319.
- LIMC = Simon, E. 1984, Ares/Mars. (H. C. Ackerman, J. R. Gisler (ur.), V: *Lexicon Ikonographicum Mitologiae Classicae* II/1, II/2, München).
- LOŽAR, R. 1930, Poročilo o arheološkem delu v Narodnem muzeju v Ljubljani v letih 1928–1930. – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 11, 13–35.
- NESTOROVIC, A. 2005, *V dragulje vbrusene podobe sveta – Rimske geme Slovenije*. – Ljubljana (razstavní katalog NMS). Originalna dokumentacija najdišča, hrani ZVKDS, OE Maribor.
- NESTOROVIC, A. 2009, Roman Gems from Slovenia – brief overview. – V: G. Sena Chiesa, E. Galletti (ur.), *Aquileia e la glittica ellenistica e romana, Atti del Convegno „Il fulgore delle gemme. Aquileia e la glittica di età ellenistica e romana“*. Aquileia, 19–20 giugno 2008, Trieste, 361–365.
- PLETERSKI, A. 2008, *Zgodnjerednjevska naselbina na Blejski Pristani – Najdbe*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14, Ljubljana.
- SENA CHIESA, G. 1994, La 'Croce di Desiderio' a Brescia ed il problema del riuso glittico in età tardoantica ed altomedievale. – V: G. Cavalieri Manasse, E. Roffia (ur.), *Splendida Civitas Nostra. Studi archeologici in onore di Antonio Frova*, 429–441.
- SENA CHIESA, G. in G. M. FACCHINI 1985, Gemme romane di età imperiale: produzione, commerci, committenze. – V: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 3–29.
- SPIER, J. 2007, Late Antique and Early Christian Gems. – *Reihe B: Studien und Perspektiven*, Band 20, Wiesbaden.
- STRMČNIK GULIČ, M. in S. CIGLENEČKI 2003, *Ančnikovo gradišče pri Jurišni vasi*. – Slovenska Bistrica.
- STRMČNIK GULIČ, M., M. RAVNIK in M. CAFNIK 2008, Ančnikovo gradišče. – *Varstvo spomenikov* 44, 81–83.
- ULBERT, T. 1981, Ad Pirum (Hrušica nad Colom). – *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 31, München.

Prevod izvlečka / Abstract translated by: Phil Mason

Aleksandra Nestorović
Pokrajinski muzej Ptuj Ormož
Muzejski trg 1
SI-2250 Ptuj
aleksandra.nestorovic@pok-muzej-ptuj.si

Sidrasti fibuli iz zakladne najdbe Drnovo 2

Two anchor-shaped fibulae from the Drnovo 2 hoard

Gojko Tica

Izveček: V prispevku je predstavljen par bronastih posrebrjenih sidrastih fibul iz zakladne najdbe Drnovo 2. Tovrstne fibule se pojavljajo na balkansko-podonavskem območju, drnovska primerka pa skupaj s še nekaj bronastimi sidrastimi fibulami iz Slovenije predstavljata zahodni rob razprostranjenosti sidrastih fibul. Sumarno so predstavljene tudi upodobitve sidrastih fibul na nagrobnikih iz Podrinja in najpomembnejše najdbe t. i. horizonta balkansko-podonavskih zakladnih najdb iz konca 2. in prve polovice 3. stol.

Ključne besede: Drnovo, balkansko-podonavsko območje, antika, sidraste fibule, zakladne najdbe, horizont balkansko-podonavskih zakladnih najdb, upodobitve na nagrobnikih

Abstract: The paper discusses a pair of silver gilt bronze Anchor-shaped fibulae from the Drnovo 2 hoard. These fibulae appear in the Balkans and the Danubian region, the Drnovo pair and a few other bronze examples representing the western edge of the distribution of Anchor-shaped fibulae. The paper also briefly discusses the depiction of the Anchor-shaped fibulae on funerary reliefs from the Drina valley region and the most important finds of the so-called Balkan-Danubian hoard horizon from the end of the 2nd and the first half of the 3rd century AD.

Key words: Drnovo, Balkan-Danubian region, Antiquity, Anchor-shaped fibulae, hoard finds, called Balkan-Transdanubian hoard horizon, depiction of the Anchor-shaped fibulae on funerary reliefs

V času med 12. 9. in 15. 11. 2003 so v sklopu projekta Arheologija na avtocestah Slovenije pod vodstvom Gojka Tice in Mije Topličanec v Drnovem potekale zaščitne arheološke raziskave. Najdišče, imenovano Drnovo 1, ki leži jugovzhodno od Drnovega v smeri proti vasi Gorica, je bilo odkrito ob predhodnih arheoloških raziskavah (Djurić, Tica 2000). V bistvu gre za del južnega nevidunskega grobišča, ki ga je v precejšnji meri že ob koncu 19. stol. izkopal starinokop J. Pečnik (Petru, Petru 1978, sl. 6, 7). Poleg tega so grobišče dodobra uničili tudi t. i. „detektoraši“.

Ob izkopavanjih leta 2003 je bilo odkritih več kot 40 antičnih grobov različnih oblik. Med njimi so prevladovali žgani grobovi, le nekaj otroških grobov je bilo skeletnih. Na podlagi najdb iz grobov¹ je grobišče datirano v čas med 1. in 3. stol.

Zanimivi sta tudi dve novčni zakladni najdbi. Odkriti sta bili zahodno od glavnine grobišča, le nekaj metrov

narazen druga od druge. Poimenovali smo ju novčna najdba Drnovo 1 in Drnovo 2 (*sl. 1*) (Miškec 2007a). Novčna najdba Drnovo 1 je bila že v preteklosti uničena z oranjem. Na površini nekaj kvadratnih metrov je bilo najdenih okoli 900 novcev, za katere lahko upravičeno sklepamo, da so bili del zakladne najdbe, shranjene v keramičnem loncu. Zakladno najdbo Drnovo 2 pa predstavlja keramičen lonec, ki je vseboval srebrne novce, ovite v tkanino, srebrn nakit in večje število steklenih, kamnitih in koščenih jagod, od katerih so se nekatere še ohranile v zaporedju, v kakršnem so bile nanizane na ogrlicah. Deli med „mošnjički“ so bili zapolnjeni z žitom (Miškec, Pflaum 2007, 67).

Osnovni podatki o zakladni najdbi Drnovo 2 so bili že podani (Miškec, Pflaum 2007; Miškec, Langus Hribar 2007), ravno tako pa še potekajo analize, ki nam bodo kar se da natančno ovrednotile to, v slovenskem prostoru enkratno najdbo. Tokrat pa se bomo

¹ Neobjavljeno. Obdelava najdišča je v teku.

Slika 1 Novčena najdba Drnovo 2 (foto T. Lauko).

dotaknili le ovrednotenja para srebrnih sidrastih fibul, ki sta bili del depojske najdbe.

Fibula 1 (sl. 2: 1): dolžina 7,55 cm, največja širina fibule 7 cm, teža 145,31 g, število navojev spiralne vzmeti 26.

Fibula 2 (sl. 2: 2): dolžina 7,4 cm, največja širina fibule 6,8 cm, teža 144,44 g, število navojev spiralne vzmeti 20.

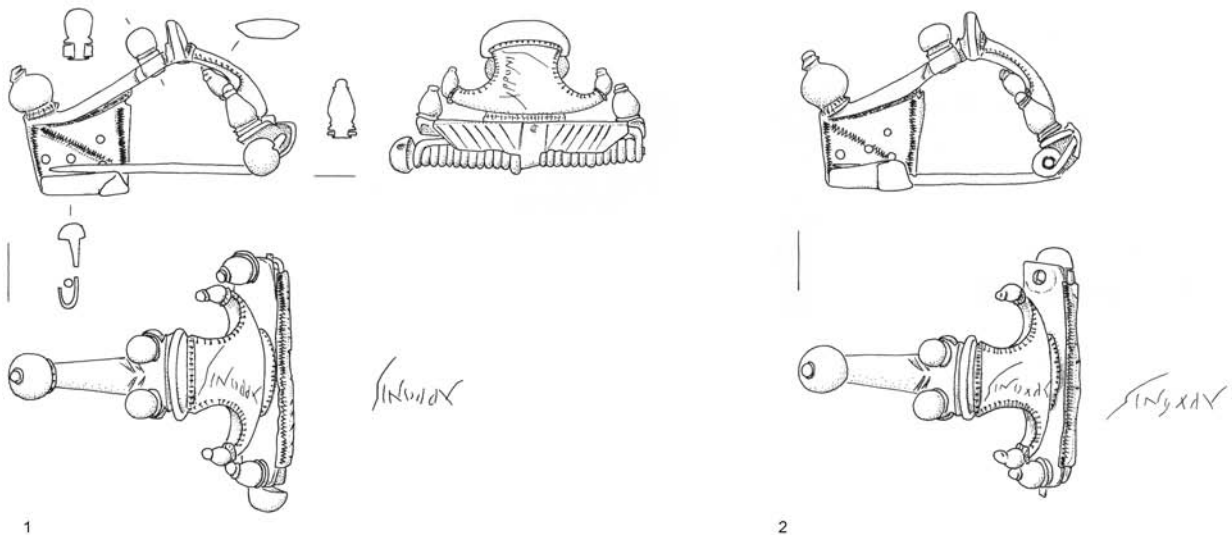
Sidrasti fibuli (fibuli z lokom v obliki sidra) iz zakladne najdbe Drnovo 2 nedvomno sodita med najlepše antične fibule v Sloveniji (sl. 3). Obe imata na glavi pravokotno ploščico, ki se razširja proti zaključkom. Zaključke krasita stožca (pri eni fibuli eden manjka).²

² Naši fibuli imata dolgo pravokotno ploščico, sidraste fibule pa imajo lahko tudi krajšo ploščico, ki ne presega širine loka. Časovno so tako ene kot druge uvrščene v isti

Pod ploščico imamo samostrelno peresovino, ki se na eni strani zaključuje z gumbom. Na zunanji strani peresovino ščiti še ena ploščica, pritrjena na pravokotno ploščico. Na prednjem delu je okrašena s poševnimi vrezi, ki jih na sredini omejujeta navpična vreza, ožji del, s katerim je ploščica pritrjena na pravokotno ploščico, pa krasijo po celotni dolžini cikcak vrezi. Zgornji del loka fibul ima obliko sidra. Sidro je v zgornjem delu na stiku z gumbom na loku okrašeno z vtisi krajših črtic,³ na lokih in na spodnjem delu, kjer se stika s pravokotno ploščico, ki ščiti peresovino, pa je okrašeno z vtisi v obliki klinčkov. Sidri se zaključujeta s profiliranima stožcema. Stik med njima

čas (npr. Bojović 1983, t. 16: 145, 17: 147, 148; Busuladžić 2010, red. br. 249, 255, 256; Генчева 2004, t. 7: 11,12; Koščević 1980, t. 20: 146, 150).

³ Popovičeva in Borič-Breškovičeva ga imenujeta „pseudotordirani“ ornament (Поповић, Борић-Брешковић 1994, 21).

Slika 2 Par sidrastih fibul (M 1:2, risba N. Grum).

Slika 3 Par sidrastih fibul (foto T. Lauko).

Slika 4 Par sidrastih fibul (foto T. Lauko).

in sidrom je ravno tako okrašen z vtisi. Večji gumb na loku ločuje zgornji (sidro) in spodnji del loka. Spodnji del loka obeh fibul se prične z dvema okroglima gumboma, ki sta z zakovico pričvrščena na razširitev loka. Od ploščic proti zaključku je na spodnjem delu lok okrašen s cikcak vrezi. S cikcak vrezi je okrašena tudi trapezasta noga, ki je s tem okrasom okrašena na treh robovih, poleg tega pa še poševno deli trapezoid na dva dela. Na obeh fibulah imamo na trapezasti nogi po štiri luknje. Spodnji del loka se zaključuje z večjim profiliranim gumbom, ki je na stiku z lokom okrašen z vtisi krajših črtic.

Med gumboma na prehodu iz zgornjega v spodnji del loka se pri obeh fibulah vidi siva lisa (sl. 4), kar bi lahko bili ostanki lotanja. Na podlagi tega bi lahko sklepali, da sta bili fibuli mogoče nekoč povezani z verižico.

Obe fibuli imata na sidru napis – grafit v kurzivni pisavi. Najverjetneje gre za ime lastnika fibul. Zapisano je ime *Apro* ali morda *Appo*. Zaradi oblike tretje črke se zdi verjetneje, da gre za *r*, kar bi lahko potrdilo tudi dejstvo, da ime *Appo* sploh še ni izpričano, v nasprotju z imenom *Apro* in sorodnimi imeni (*Aprius*, *Aprio*, *Apronio*, *Appronius*), ki jih najdemo predvsem v Italiji, Dalmaciji, Galijah, Panoniji in Meziji. Ime *Apro* pa je izpričano v provinci Norik (Stranice, CIL III 5285), na napisu, na katerem je zapisanih več keltskih imen. Zaradi območja razširjenosti je mogoče po eni strani sklepati, da ima ime lahko tudi avtohtone (keltske) korenine ali pa vsaj spominja na katero keltsko ime. Po drugi strani bi njegov izvor lahko izpeljali tudi iz latinske besede *aper* – merjasec (Visočnik 2007, 118s).

Slika 5 Bronasta sidrasta fibula iz rimske naselbine Požarnice pri Družinski vasi (foto I. M. Horvatin).

Na obeh fibulah so bile izvedene tudi analize materiala.⁴ Fibuli dajeta vtis, kot da sta narejeni iz masivnega srebra, analize pa so pokazale, da sta bili izdelani iz bronu in na debelo posrebreni (Šmit 2007, 77; Šmit, Miškec 2009, 149).

Osnovo za nastanek sidrastih fibul naj bi predstavljale močno profilirane fibule,⁵ korene pa naj bi imele na trakijsko-ilirskem področju (Bojović 1983, 44; Busuladžić 2010, 83; Crišan 1959, 358; Čremošnik 1963, 119; Генчева 2004, 35; Jovanović 1978, 78; Koščević 1980, 25; Петровић 1997, 96; Поповић, Борић-Брепковић 1994, 20). Sidraste fibule, ponavadi bronaste, so bile v drugi polovici 2. stol. in v 3. stol.⁶ razširjene na balkansko-podonavskem ob-

4 Metoda protonsko vzbujenih rentgenskih žarkov (Šmit 2007) in merjenje gostote (Šmit, Miškec 2009).

5 Prototip za sidraste fibule bi lahko predstavljala bronasta primerek iz Loma v Bolgariji. Gre za pozno obliko močno profilirane fibule, glava loka pa še ni izvita nazaj kot pri sidrastih fibulah (Генчева 2004, t. 7/10).

6 Čeprav primerek iz žganega groba v Duklji (Doclea) z novcem Domicijana kaže, da bi se sidraste fibule lahko pojavile že ob koncu 1. stol. n. š. (Церманивић-Кузмановић, Велимировић-Жижић, Срејовић 1975, 74, sl. 121, t. 9–84/1). Tudi Busuladžić (Busuladžić 2010, 84s) nekatere sidraste fibule iz BiH – njegovi varianti I in II – datira v konec 1. stol. in v 2. stol. Pri tem citira Bojovića (Bojović 1983, 45, 46). Bojović ravno zaradi fibule iz Duklje postavi to datacijo in brez razlage pravi, da ni pomembno, če so srebrne sidraste fibule najdene v glavnem v depojih iz 3. stol., ker dejstvo, da so srebrne, ne odraža prave časovne uvrstitve izdelave teh fibul. V 2. stol. pa postavi (zopet brez razlage) sidraste fibule s krilci (Bojović 1983, t. 17: 146), ki naj bi jih od ostalih (datiranih v drugo polovico 2. stol. in 3. stol.) ločevala le krilca. Krilca (razširitve na prehodu iz zgornjega v spodnji del loka) imajo poleg drnovskega

močju oziroma na območju rimskih provinc Panonije, Dalmacije, Mezije in Dacije. Izven tega območja so redke.⁷

Tudi v Sloveniji, poleg para bronastih posrebrenih fibul iz drnovske zakladne najdbe, poznamo nekaj primerkov bronastih sidrastih fibul (sl. 5).⁸ Naši primerki, tako bronasti kot posrebreni par, po našem védenju predstavljajo zahodno mejo razprostranjenosti sidrastih fibul.

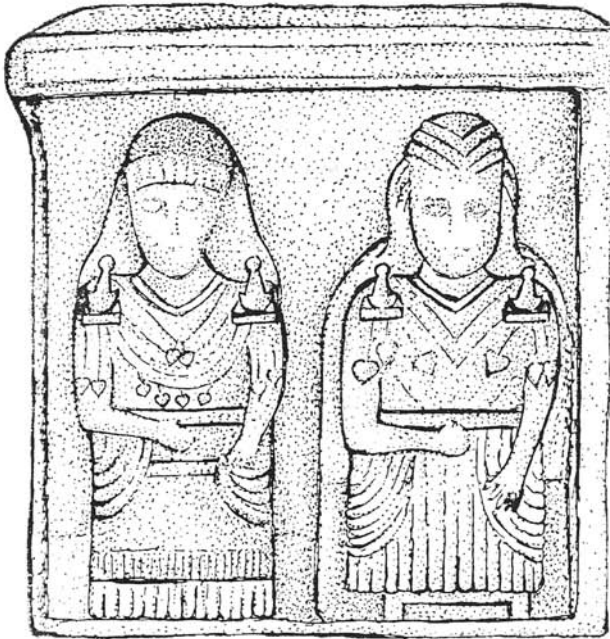
Od vseh v literaturi znanih srebrnih sidrastih fibul sta našima primerkoma iz Drnovskega najbližji srebrni fibuli iz najverjetneje ženskega groba XIX rimskega grobišča Brest pri Beški v Sremu (Дайтова Рупеваљан 1995, 248s, t. 3: 1, 2; Marijanski-Manojlović 1987, 36, t. 7: 1, 2; Среќо 1994, kat. 104 in 105). Večina srebrnih sidrastih fibul je od naših precej manjša, še najbolj se ji po velikosti približata primerka iz Bresta, ki sta dolga 6,5 cm.⁹ Tudi peresovino

para (res imata drnovski fibuli na tej razširitvi tudi še dva okrogla gumba) še srebrne fibule iz Uj-Szöny-a (Brigetio) (Popović 1997, sl. 7; ista 2011, sl. 8: 2), Ačela (Crišan 1959, sl. 2: 2–4), Vártopta (Crišan 1959, sl. 3: 1), Szalacske (Crišan 1959, sl. 3: 13), Arčarja (Ratiaria) (Ruseva-Slokoska 1991, kat. 135 in 136), Bele reke (Поповић, Борић-Брепковић 1994, sl. 2: 2 in 3, t. 2: 2 in 3) in Janje (Поповић 1996, sl. 11: 1), torej skoraj vse srebrne sidraste fibule balkansko-panonskega horizonta zakladnih najdb iz časa ob koncu 2. in 3. stol.

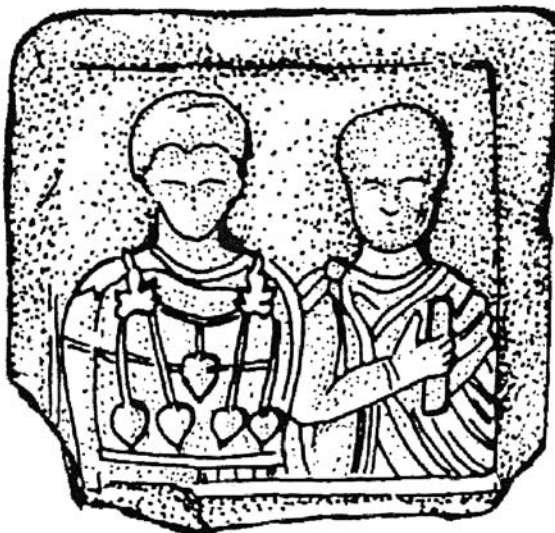
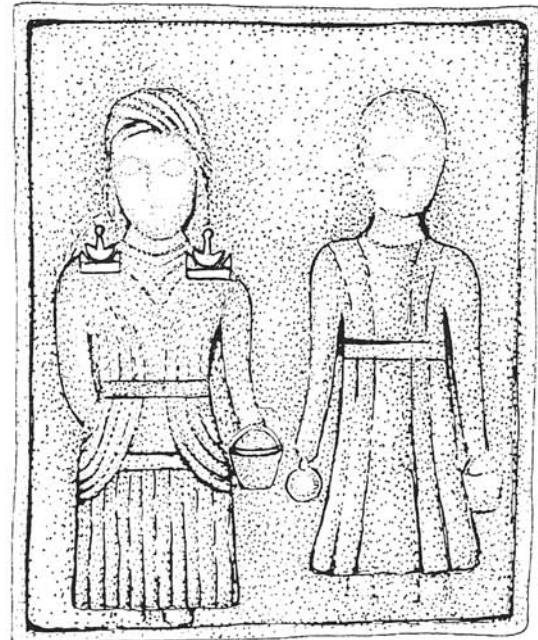
7 Bojović 1983, 44s; Busuladžić 2010, 83; Crišan 1959, 359; Генчева 2004, 35; Jovanović 1978, 78; Koščević 1980, 25; Miletić 1963, 7; Miškec 2007b, 108ss; Петровић 1997, 96s; Поповић 1994b, 53; Поповић, Борић-Брепковић 1994, 20s.

8 Npr. s Ptuja (Mikl Curk 1976, t. 25: 45), Drnovega (Petru, Petru 1978, t. 10: 38), Požarnice pri Družinski vasi – sl. 5 (Tica 2003, 226), Gradca pri Veliki Strmici (Klasinc 1999, sl. 4: 2), Malega Nerajca (Novšak 2000, t. 2: 1), Petrova vas (Mason 2006, 139) in Podklanca pri Vinici (Petru, Šribar 1956, t. 4). Fibula iz Malega Narajca ima podobno kot par drnovskih fibul na razširitvi med zgornjim in spodnjim delom loka dve zakovici.

9 Rendić-Miočević med sidraste fibule uvrsti tudi primerek iz Hrtkovcev pri Rumi (Rendić-Miočević 1993, kat. 248), podoben pa je par srebrnih fibul iz neznanega najdišča, ki ju hrani Narodni muzej v Beogradu (Среќо 1994, kat. 80–81). Te fibule so po velikosti najbližje našim primerkom (dol. 7,3 in 7,6 cm, s tem da imamo za primerka iz muzeja v Beogradu navedeno tudi težo – slabih 100 g). Toda tovrstne fibule je Popovičeva uvrstila med fibule zoomorfne tipa, za razliko od Rendić-Miočevića pa v obliki zgornjega dela loka ne vidi sidra temveč stilizirane volovske rogove (Среќо 1994, 219). Vsi trije primerki so

Slika 6 Nagrobnik iz Seča Reke (po Popović 1996, sl. 7 in 8).

Slika 7 Nagrobnik iz Bajine Bašte (po Popović 1996, sl. 6).

imata fibuli iz Bresta nekoliko krajšo. Vpadljiva pa je razlika v teži, saj najtežje srebrne sidraste fibule, za katere smo našli podatke, tehtajo do 60 g, medtem ko sta naši težki okoli 145 g. Pri nobeni znani srebrni sidrasti fibuli nam ni uspelo najti stožčastih zaključkov na ploščicah nad peresovino.¹⁰ Edino primerka iz Bresta in majhna srebrna fibula iz Novih Banovcev

srebrni.

¹⁰ Je pa res, da imajo nekateri primerki odlomljene zaključke ploščic, tako da je možno, da je kakšna fibula imela tudi stožčaste zaključke. Stožčaste zaključke pa imajo lahko tudi bronaste sidraste fibule, kar nam kažeta primerka iz Siska (Koščević 1980, t. 20: 145, 150).

(*Burgenae*) (Brunšmid 1901, 157, sl. 109: 2) pa imajo, tako kot drnovski fibuli, na prehodu iz zgornjega v spodnji del loka po dva okrogla gumba, ki sta z zakovico pričvrščena na razširjeno ploščico na loku. Vseh pet fibul veže tudi trapezasta noga, ki pa je različno okrašena pri naših dveh fibulah in pri paru iz Bresta.¹¹ Edino naši fibuli imata luknjice na nogi. T. i. „pseudotordiran“ okras na prehodu med zgornjim in spodnjim delom loka, na stiku med zgornjim delom loka in zaščitno ploščico ter pri gumbastih okrasih se pojavlja ravno tako na drnovskem paru kot pri paru iz Bresta.¹²

Nošnja sidrastih fibul v paru je izpričana na nekaj nagrobnikih z območja ob Drini in v osrednji Bosni (Popović 1996, sl. 3–8; ista 2011, sl. 7) (sl. 6 in 7).

Gre za značilno lokalno žensko nošo, kjer so ponavadi sidraste fibule povezane s prepletenimi verižicami, na katerih pogosto najdemo srčaste obeske, ki tako skupaj tvorijo okras ramen in oprsja. Iz nagrobnika iz Seča Reke bi lahko skleпали tudi na družbeni ali vsaj družinski status nosilk tovrstnega nakita (sl. 6). Na sprednji strani nagrobnika sta upodobljeni ženski, ki nosita poleg fibul še verižice s srčastimi obeski, medtem ko sta na stranskem frizu upodobljeni

¹¹ Kakršnegakoli okrasa na fibuli iz Novih Banovcev se na podlagi citirane objave ne da ugotoviti.

¹² Za primerk iz Novih Banovcev glej op. 11.

dve dekleti (oz. ženski), od katerih je ena oblečena tako kot ženski na sprednji strani nagrobnika, le da ji ramena krasi le par sidrastih fibul, medtem ko je četrto dekle oblečeno le v tuniko „dalmatiko“¹³ brez kakršnegakoli okrasja. Tudi pričeske upodobljenih so različne. Najbogatejšo nošo na nagrobniku nosi najstarejša ženska, najbolj skromno je oblečeno dekle, upodobljeno na stranskem frizu nagrobnika. Najbolj ohranjeno najdbo kombinacije nakita, kakršne so prikazane na nagrobnikih iz porečja Drine, predstavljata dve srebrni sidrasti fibuli iz najdišča Uj-Szöny (*Brigetio*) na Madžarskem (Popović 1997, sl. 7; ista 2011, sl. 8: 2). Z obročki na peresovini sta povezani s srebrno prepletano verižico,¹⁴ ki je dodatno povezana s še štirimi verižicami, vse pa nosijo na sebi še srčaste obeske.

Preko sidrastih fibul, novcev in delno desetih masivnih srebrnih zapestnic v obliki odprtega elipsastega obroča s stanjšanima ter koničastima koncema¹⁵ lahko zakladno najdbo Drnovo 2 povežemo s horizontom balkansko-podonavskih zakladnih najdb iz konca 2. in prve polovice 3. stol. (Поповић 1994a, 29; Popović 1996, 139 ss; ista 2011, 181).¹⁶ Za ta horizont je značilen predvsem srebrn nakit, in sicer fibule

13 Po mnenju Čremošnikove se je dalmatika na Balkanu (vsaj na območju današnje BiH) nosila pogosteje kot v Rimu, kjer so jo nosili le nižji sloji. Na kamnitih spomenikih pa so v dalmatiki največkrat upodobljene deklice in dekleta (Čremošnik 1963, 110).

14 Da sta bili drnovski fibuli povezani z verižico, dasta slutiti sivi lisi na prehodu iz zgornjega v spodnji del loka (sl. 4). Po tem detajlu se ločita od ostalih znanih srebrnih sidrastih balkansko-podonavskih fibul, kjer je bila verižica s fibulo na različne načine povezana preko peresovine, kot npr. preko obročka na tetivi, obročka, navlečenega preko spirale, posebnega dela na pravokotni ploščici nad spiralo (Busuladžić 2010, red. br. 245 in 246; Crişan 1959, sl. 2: 2 in 3, 3: 3, 12; Popović 1997, sl. 7; ista 2010, sl. 8; Поповић, Борић-Брепковић 1994, 3; Ruseva-Slokoska 1991, kat. 135 in 136; Сребо 1994, kat. 103) ali pa je bila prek obročka nataktnjena neposredno na iglo fibule (Popović 1996, sl. 9 in 11:1).

15 Tovrstne zapestnice so znane iz zakladne najdbe Nikolaevo v Bolgariji, a so izgubljene, par pa poznamo tudi iz najdišča Gorsko Kosovo v Bolgariji (Rusevska-Slokoska 1991, 67, kat. 157a in 157b). Ostale zapestnice iz zakladnih najdb balkansko-podonavskega območja so drugačnih oblik.

16 Popovićeva (1996, 140 s in 2010, 161) navede vse zakladne najdbe horizonta z literaturo.

– v glavnem sidraste, prepletene verižice s cevastimi ali rozetnimi zaključki, ki so okrašeni s filigranom ali granuliranjem, srčasti ali lunulasti obeski za verižice, kačaste zapestnice, zapestnice in obroči s presegajočimi in spiralno zavitimi zaključki – v različnih kombinacijah. Pojavlja se torej identičen nakit kot na navedenih upodobitvah na nagrobnikih. Zanimiva je tudi razprostranjenost zakladnih najdb balkansko-podonavskega horizonta. Pojavljajo se na območjih rimskih provinc Dalmacije (Janja, Dvorska, Bela Reka, Gornji Vakuf, Bukovica, Kolovrat in Bare Tribovo), Mezije (Juhor, Nova Božurna in Arčar – *Ratiaria*), Dacije (Gorj, Bălăcița, Vârtopu in Ațel) in Panonije (Uj-Szöny – *Brigetio* in Szalacska s tremi zakladnimi najdbami). Popovićeva razlaga enako nošo na tako oddaljenih območjih, kot so dolina Drine, Panonija in Oltenija s selitvami Breucev (Popović 1996, 149ss; ista 2010, 183). Naseljevali naj bi območje jugozahodnega Srema, verjetno tudi dele spodnjega toka Drine (Papazoglu, 2007, karta Zemlja Skordiska, 282–283). Kot večji rudarji in metalurgi so že v predrimskem obdobju izkoriščali rudnike v okolici Krupnja in Srebrenice, sorodnosti z območjem osrednje Bosne pa si lahko razlagamo tudi v tesnih stikih z Desidiati in v sodelovanju v panonsko-dalmatskem uporu v letih 6 do 9 n. š. Del populacije je v času rimske okupacije migriral v z rudami bogato Oltenijo.

Dolina Drine je kot ena pomembnih balkanskih poti povezovala balkansko območje s Panonijo. Preko nje so se vplivi z juga selili na sever (in obratno), kar se kaže v zakladnih najdbah Uj-Szöny – *Brigetio* in Szalacska. Širitev kulturnega vpliva pa se ne kaže le v smeri jug-sever, temveč tudi v smeri vzhod-zahod. Tako lahko sledimo pojavu sidrastih fibul iz spodnjega toka Drine (Bela Reka) in Srema (Brest pri Beški in Novi Banovci – *Burganae*), preko območja med Savo in Dravo (Štrbinci pri Đakovu) (Dukat, Makjanić, Migotti 1998, kat. 115), Siscije (Koščević 1980, kat. 144–150) na jugu ali Szalacske na severu, do zahodne Panonije (Drnovo, Požarnice pri Družinski vasi, Gradec pri Veliki Strmici, Mali Nerajec, Podklanec pri Vinici, Petrova vas in Ptuj).

Čeprav je podrobnejša analiza zakladne najdbe Drnovo 2 v teku, že lahko podamo nekaj ugotovitev.

Posrebreni bronasti sidrasti fibuli, čebulasta fibula,¹⁷ zapestnice in novci,¹⁸ kljub pomanjkanju predvsem prepletenih verižic in srčastih obeskov, povezujejo našo zakladno najdbo s horizontom balkansko-podonavskih zakladnih najdb. Tudi sama noša para sidrastih fibul drnovsko najdbo povezuje z istim prostorom. Zakladna najdba je bila zakopana v istem času kot najmlajše zakladne najdbe balkansko-podonavskega horizonta.

Zanimivo je, da je nošnja sidrastih fibul v paru značilna za žensko nošo, na naših primerkih pa se pojavlja

17 Podobno srebrno čebulasto fibulo je vsebovala zakladna najdba iz Ačela (Crišan 1959, sl. 2: 1).

18 Nekatero zakladno najdbo balkansko-podonavskega horizonta so vsebovale tudi novce (Popović 1996, sl. 1). Na podlagi novcev je najstarejša najdba iz Bele Reke (najmlajši novcec je Komodov iz leta 182), najmlajše pa so najdbe iz Szalacske (najmlajši novcec je Galijenov iz leta 258). Najmlajši novcec iz zakladne najdbe Drnovo 2 je Galijenov iz leta 260 (Mišček 2007c, 133).

moško ime – *Apro* (manj verjetno *Appo*). Imena so vrezana tudi na zapestnicah. Na notranji strani dveh zapestnic je vrezano žensko ime *Ursina*, na eni moško ime *Maximus* (Visočnik 2007, 118ss). Ob tem se lahko vprašamo, ali zapestnice iz zakladne najdbe lahko obravnavamo le kot del noše ali pa gre tudi za vojaška *Dona Militaria* – vojaško okrasje in insignije (Maxfield 1981, 89ss; Ruseva-Slokoska 1991, 58). Srebrne zapestnice različnih oblik, *armillae*, so namreč za vojaške zasluge v glavnem dobili mlajši oficirji, vojaki in vojaki pomožnih enot (Maxfield 1981, 90). Tudi denar iz zakladne najdbe bi lahko predstavljal eno do dve letni plači navadnega vojaka ali nižjega uradnika (Mišček 2007c, 137). Zakladna najdba Drnovo 2 bi lahko torej predstavljala družinski zaklad, zakopan v nemirnih časih na začetku druge polovice 3. stol. (Mišček 2007c, 135), nadaljnja analiza najdb pa nam bo mogoče dala dodatne odgovore na vprašanja, povezana z izvorom zakladne najdbe Drnovo 2.

Summary

Two hoards were found on the archaeological site of Drnovo 1 during archaeological excavations in advance of the construction of the Smednik–Krška vas motorway section. The Drnovo 1 hoard was badly damaged, but the Drnovo 2 hoard was intact. Two silver gilt bronze Anchor-shaped fibulae comprised part of the hoard. The two Drnovo fibulae differ from the remaining similar finds on the grounds of their dimensions (circa 7.5 cm in length, maximum width circa 7 cm) and above all their weight (circa 145 g). The quality of their workmanship and decoration place them amongst the finest examples of the Anchor-shaped fibula type. Both fibulae bear an inscription on the anchor, graffiti in cursive script, *Apro* or possibly *Appo*. This probably represents the male name *Apro*, which is Celtic in origin. The basis for the inception of the Anchor-shaped fibulae must be sought in the strongly profiled fibulae, which supposedly have their roots in the Thracio-Illyrian region. Anchor-shaped fibulae were widely distributed within the Balkan-Danubian region in the second half of the 2nd century AD and in the 3rd century AD, but were rare outside this region. In addition to the Drnovo pair of Anchor-shaped fibulae, a few bronze examples are also known in Slovenia (Ptuj, Drnovo, Požarnice near Družinska vasa, Gradec near Velika Strmica, Mali Nerajec, Podklanec near Vinica and Petrova vas). The available information indicates that the Slovenian examples represent the western boundary of the distribution of Anchor-shaped fibulae. The best parallels for the Drnovo fibulae are the pair of silver Anchor-shaped fibulae from the cemetery at Brest near Beška in the Srem region. However the association of the Anchor-shaped fibulae with coins and partly the ten solid silver arm rings make it possible to link the Drnovo hoard to the Balkan-Danubian hoard horizon from the end of the 2nd and the first half of the 3rd century AD. The wearing of Anchor-shaped fibulae in pairs is depicted on some of the funerary monuments in the Drina valley and in central Bosnia. Anchor-shaped fibulae are usually associated in these regions with plaited chain necklaces that frequently bear heart-shaped pendants, which combine to form decoration on the shoulders and chest. The Drnovo fibulae were probably also connected with a chain, which is indicated by the remains of soldering on the interface between the upper and lower part of the bow.

The Drnovo 2 hoard may represent a family hoard, buried during the troubled period of the 3rd century AD. The Anchor-shaped fibulae in the area of modern Slovenia may be understood as the result of the spread of influence from the Drina valley and central Bosnia.

Literatura

- BOJOVIĆ, D. 1983, *Rimske fibule Singidunuma*. – Serija Zbirke i legati, katalog XII, Beograd.
- BRUNŠMID, J. 1901, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. – *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 87–168.
- BUSULADŽIĆ, A. 2010, *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. – Sarajevo.
- CRİŞAN, I. H. 1959, Le trésor d'Aţel et ses relations balkano-danubiennes. *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, n.s. III. – Bucureşti, 353–367.
- ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, А., О. ВЕЛИМИРОВИЋ-ЖИЖИЋ, Д. СРЕЈОВИЋ 1975, *Античка Луква. Некрополе*. – Обод, Археолошка збирка Типоград, Цетинје.
- ЉРЕМОШНИК, И. 1963, Ношња на римским споменицима у Босни и Херцеговини. – *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Arheologija*, n.s. 18, 103–125.
- ДАУТОВА РУШЕВАЈАН, В. 1995, Римски сребрни предмети у музеју Војводине. – В: Поповић, И., Т. Цвјетићанин in Б. Борић-Брешковић (ed.), *Радиолице и ковнице сребра*, Народни музеј Београд, Монографије 9, Београд, 243–254.
- DJURIĆ, B. in G. TICA 2000, *Poročilo o rezultatih arheološkog pregleda na potencijalnom najdišću Drnovo 1–3*. – Ljubljana (neobjavljeno poročilo).
- DUKAT, Z., R. MAKJANIĆ in B. MIGOTTI 1998, Katalog. – V: B. Migotti (ur.), *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Odsjek za arheologiju, Zagreb, 12–70.
- ГЕНЧЕВА, Е. 2004, Римските фибули от България от края I в. пр.н.е. до края на VI в. на.н.е. – Faber, Велико Търново.
- JOVANOVIĆ, A. 1978, *Nakit u rimskoj Dardaniji*. – Dissertationes et monographiae 21, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd.
- KLASINC, R. 1999, *Gradec pri Veliki Strmici v obdobju preseljevanja ljudstev*. – Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana.
- KOŠČEVIĆ, R. 1980, *Antičke fibule s područja Siska*. – Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti, Zagreb.
- MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ, M. 1987, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*. – Vojvođanski muzej, Posebna izdanja VIII, Novi Sad.
- MASON, P. 2006, Petrova vas. – *Varstvo spomenikov* 39–41, Ljubljana, 139.
- MAXFIELD, V. A. 1981, *The Military Decorations of the Roman Army*. – University of California press, Berkeley, Los Angeles.
- MIKL CURK, I. 1976, *Poetovio I*. – Katalogi in monografije 13, Ljubljana.
- MILETIĆ, N. 1963, *Nakit u Bosni i Hercegovini*. – Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo.
- MIŠKEC, A. 2007a, Odkritje novčne zakladne najdbe z Drnovega/The discovery of the coin hoard from Drnovo. – V: A. Miškec in M. Pflaum (ur.), *Našli smo zaklad. O novčni zaklani najdbi z Drnovega/Buried Treasure. The Coin Hoard from Drnovo*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 47–51.
- MIŠKEC, A. 2007b, Nakit/The jewellery. – V: A. Miškec in M. Pflaum (ur.), *Našli smo zaklad. O novčni zaklani najdbi z Drnovega/Buried Treasure. The Coin Hoard from Drnovo*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 107–114.
- MIŠKEC, A. 2007c, Pomen zakladne najdbe/The significance of the hoard. – V: A. Miškec in M. Pflaum (ur.), *Našli smo zaklad. O novčni zaklani najdbi z Drnovega/Buried Treasure. The Coin Hoard from Drnovo*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 133–144.
- MIŠKEC, A. in I. LANGUS HRIBAR 2007, Srebro iz zakladne najdbe Drnovo II. – *Argo. Časopis slovenskih muzejev* 50/2 2007, 12–20.
- MIŠKEC, A. in M. PFLAUM (ur.) 2007, *Našli smo zaklad. O novčni zakladni najdbi z Drnovega / Buried Treasure. The Coin Hoard from Drnovo*. – Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- NOVŠAK, M. 2000, *Mali Nerajec – Gradinje (trasa telekomunikacijskega omrežja KKO Dragatuš II)*. *Arheološke raziskave 2000*. – Sevnica (neobjavljeno poročilo, hrani ZVKDS, OE Novo mesto).
- PAPAZOGLU, F. 2007, *Srednjobalkanska plemena u prerimsko doba. Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*. – Equilibrium, Beograd.
- ПЕТРОВИЋ, В. 1997, Накит. – В: С. Крунић (ed.), *Античка бронза Сингидунама/Antique Bronze From Singidunum* – Музеј града Београда, Каталог изложбе 49, Београд, 83–157.
- PETRU, P. in V. ŠRIBAR 1956, Nove Najdbe. – *Arheološki vestnik* 7/3, Ljubljana, 297–304.
- PETRU, S. in P. PETRU 1978, *Neviodunum (Drnovo pri Krškem)*. – Katalogi in monografije 15, Ljubljana.
- ПОПОВИЋ, И. 1994а, Аутохтоне и хеленистичке традиције на римском накиту I до III века. – В: И. Поповић (ur.), *Античко сребро у Србији*, Народни музеј Београд, Београд, 25–31.
- ПОПОВИЋ, И. 1994б, Продукција сребра у периоду раног Царства: локални производи и импорт. – В: И. Поповић (ur.), *Античко сребро у Србији*. – Народни музеј Београд, Београд, 45–54.
- РОПОВИЋ, И. 1996, Certain Traits of the Roman Silver Jewelry Manufacture in the Central Balkans. – *Старинар н.с.* 47. Археолошки институт, 139–154.
- РОПОВИЋ, И. 1997, Miscellanea Argentea. – *Старинар н.с.* 48. Археолошки институт, 73–90.
- РОПОВИЋ, И. 2011, The Židovar Treasure and Roman Jewellery from the Balkan Provinces of the Empire. – V: M. Guštin in M. Jevtić (ur.), *The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea*. Koper, Beograd, 179–188.

- ПОПОВИЋ, И. и Б. БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ 1994, *Остава из Беле Реке/The Bela reka Hoard*. – Народни музеј Београд, Монографије 7, Београд.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. (ur.) 1993, *Arheološki muzej u Zagrebu. Izbor iz fundusa*. – Zagreb.
- RUSEVA-SLOKOSKA, L. 1991, *Roman Jewellery. A collection of the National archaeological museum Sofia*. – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia.
- СРЕБРО 1994, Каталог. – V: И. Поповић (ur.), *Атмушко сребро у Србију*, Народни музеј Београд, Београд, 151–374.
- ŠMIT, Ž. 2007, Analiza para srebrnih fibul/Analysis of a pair of silver fibulae. – V: A. Miškec in M. Pflaum (ur.), *Našli smo zaklad. O novčani zaklani najdbi z Drnovega / Buried Treasure. The Coin Hoard from Drnovo*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 76–79.
- ŠMIT, Ž. in A. MIŠKEC 2009, Merjenje gostote kot analitska metoda. – *Argo. Časopis slovenskih muzejev* 52/1–2 2009, 148–149.
- TICA, G. 2003, Požarnice. – V: D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*, Ljubljana, 226–228.
- VISOČNIK, J. 2007, Grafiti na nakitu/Graffiti on the jewellery. – V: A. Miškec in M. Pflaum (ur.), *Našli smo zaklad. O novčani zaklani najdbi z Drnovega / Buried Treasure. The Coin Hoard from Drnovo*, Ljubljana, 117–124.
- Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary translated by: Phil Mason
- Gojko Tica
Tica Sistem, d.o.o.
Planina 45
SI-6232 Planina
ticag@siol.net

Upodobljena oblačila na rimskih nagrobnih spomenikih* iz območja mest Petovione in Celeje ter njihovih agrov

Depictions of Costume on Roman Funerary Monuments from the Area of the Towns and Territories of Poetovio and Celeia

Metka Šajn

Izvleček: Članek obravnava rimska oblačila upodobljena na rimskih nagrobnikih najdenih na območju mest Petovione in Celeje ter njihovih agrov. Na obravnavanem območju so bile odkrite upodobitve tog, tunik, plaščev in ženske noriško-panonske noše, ki so natančneje predstavljene v prispevku.

Ključne besede: rimsko obdobje, nagrobni spomeniki, ager Petovione, ager Celeje, rimska oblačila, toge, tunike, plašči, ženska noriško-panonska noša

Abstract: The article discusses Roman costume as depicted on Roman funerary monuments found in the towns and territories of Poetovio and Celeia. Depictions of togas, tunics, cloaks and Norican-Pannonian female costume have been discovered in the study area, which the article presents in detail.

Key words: Roman period, funerary monuments, *Ager Poetovionis*, *Ager Celeiae*, Roman costume, togas, tunics, cloaks, Norican-Pannonian female costume

Rimska oblačila

Osnovna funkcija oblačil je zaščita telesa. Vendar se je človek že zgodaj zavedel, da prek oblačil lahko tudi komunicira. Tako so Rimljani razlikovali med njimi in onimi drugimi (barbari), tudi na podlagi oblačil. Glede na oblačila so se Rimljani razlikovali tudi med seboj. Le-ta so namreč že s svojo barvo, obliko, vrsto tkanine, vzorci... sporočala spol, socialni status, poklic, starost... tistega, ki jih je nosil, skratka njegovo vlogo v družbi (Bonfante 1994, 3, 5). Ko si je Rimljan nadel svoja oblačila, si je nadel svoj *habitus* (Sebesta 1994, 46).

* Z besedno zvezo „nagrobni spomeniki“ označujem vse v članku obravnavane tipološko različne nagrobne strukture, kot so stele, edikule, pepelnice, sarkofagi in medaljoni. Z rimskimi nagrobnimi spomeniki, najdenimi na območju agrov Celeje in Petovione ter v samih mestih, sem se srečala pri pisanju diplomske naloge (Šajn 2007). V pričujočem članku so strnjene ugotovitve in spoznanja mojega diplomskega dela. Pri agru Petovione sem se omejila samo na del, ki leži na današnjem slovenskem ozemlju.

Zaradi obsežnosti tematike so v sledečih poglavjih predstavljeni samo tisti kosi oblačil, ki se pojavljajo na nagrobnih reliefih najdenih na obravnavanem prostoru.

Toga

Toga je bila znak rimskega državljanstva in političnega ranga (Wilson 1938, 36). V 7. stol. pr. n. š. so jo prevzeli od Etruščanov kot kraljevsko oblačilo. V obdobju republike so jo nosili magistrati in visoki svečeniki (Smith 1870, 1134, 1137), v obdobju cesarstva pa vsi svobodni rimski državljani. Na podeželju in v provincah ni bila nikoli, z izjemo visokih rimskih uradnikov v kolonijah in municipijih, v splošni rabi. Skozi čas je postajala vse večja, polnejša in vse bolj nepraktična. Pri oblačenju je bila nujna pomoč služabnika, ki je popravljal njene gube tudi med premikanjem. Postajala je ceremonialno oblačilo z vse

večjo simbolno vrednostjo (Wilson 1938, 48; Stone 1994, 17, 21; Croom 2002, 41–42, 44). Še vedno pa je ostala v rabi med višjimi sloji prebivalstva, na sodiščih, v teatru in pri gledanju iger v areni (Smith 1870, 1134–1135).

V začetku so togo nosili moški in ženske. A kmalu, najkasneje do avgustejskega časa, je postala samo moško oblačilo. Deklice so jo nosile dokler se niso poročile oz. dokler niso dopolnile dvanajst let (Smith 1870, 1137, Sebesta 1994, 50; Stone 1994, 13, op. 7; Croom 2002, 42). Ker je bila toga za vse sloje svobodnega prebivalstva enaka in narejena iz enakega materiala, je bilo njihov status moč „prebrati“ iz kakovosti blaga, različnega okrasja na njej in barve.

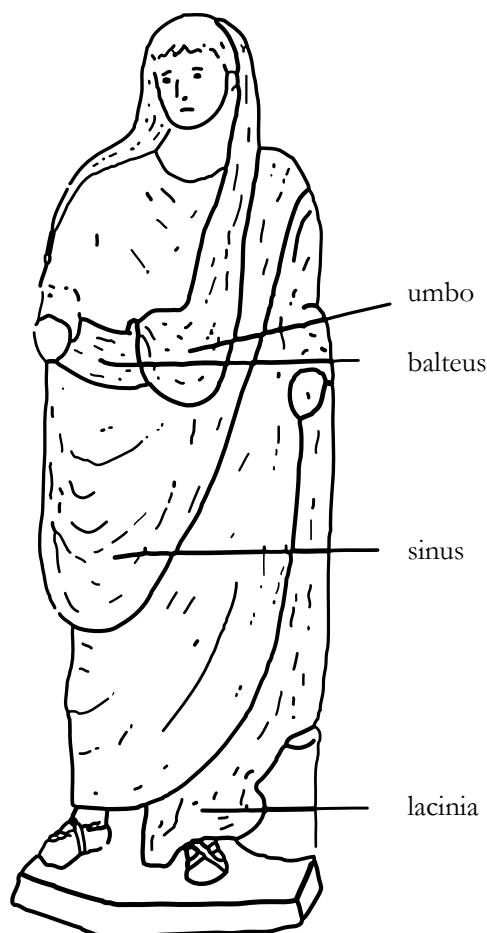

Slika 1 Nagrobnik, Rim, tretja četrtina 1. stol. pr. n. š. (Kraus 1990, sl. 285).

V sledečih poglavjih so zaradi preobsežnosti tematike predstavljeni samo tisti tipi tog oz. njihove variante¹, ki se pojavljajo na obravnavanem materialu.

Zgodnjecesaraska toga (tip A)

Samo en pokojnik na nagrobniku s Ptuja (*P 1*) bi lahko bil oblečen v takšno togo. Ker pa je spodnja polovica portreta odlomljena, ni jasno, ali gre za togo tipa *pallium* (varianta Ab) (*sl. 1*), ki so jo nosili do avgustejskega obdobja, ali pa je to nekoliko mlajša varianta *bracchio cobibito s sinusom* (varianta Ac), ki je prišla v modo v avgustejskem obdobju (Goette 1989, 227).

Slika 2 Poimenovanje delov cesarske toge (Goette 1989, Abb. 2).

¹ Naslonila sem se predvsem na monografijo H. R. Goetteja (1989), v kateri je toge razdelil na štiri osnovne tipe (A–D), le-te pa še na dve ali več variant (a, b...), ki si kronološko sledijo.

Cesarska toga z ohlapnim umbom v obliki črke U (tip B)

Pri tem tipu toge se razvijeta *sinus* in *umbo* (sl. 2), ki sta s časom postajala vse večja. Izoblikovala sta se, ker se je spremenila oblika, predvsem pa velikost toge. V zgodnjem 1. stol. je postala zelo veliko in zapleteno oblačilo (varianta Ba) (Croome 2002, 44–45). Konec 1. stol. pa se je začela krajšati in ni imela več takega volumna (sl. 3). Z manjšimi spremembami se je ohranila skozi vse 2. stol. in tudi še v kasnejših obdobjih (varianta Bb) (Goette 1989, 49).

V agru Celeje je cesarska toga (varianta Bb) prikazana na dveh edikulah iz Celja (C 5 in C 8) in na eni iz Šempetra (C 6). V agru Petovione pa je v tako togo oblečen moški na ptujski skrinji sarkofaga (P 2) in na edikuli (?) iz Zgornjih Poljčan (P 25).

Slika 3 Nagrobni relief iz Ostie, antoninsko obdobje (Goette 1989, 136, Taf. 23: 4, tip Bp).

Toga s trdo zavitim in na ramo potegnjenim umbom (tip C)

Kar nekaj pokojnikov na obravnavanem materialu je oblečenih v tako togo. Na koncu 1. stol. se je pojavila varianta (Ca) z zavitim in nagubanim umbom, za katero je značilen razpotegnjen in skoraj na levo ramo dvignjen umbo, zaradi katerega se je toga precej skrajšala (Goette 1989, 54–55) (sl. 4).

Slika 4 Moški v togi, Ostia, trajansko obdobje (Goette 1989, 56, Taf. 31: 4, tip Ca.).

Da so tej novi modi sledili tudi v provinci Norik, dokazuje stela iz Slovenskih Konjic (C 4). V območju petovionskega agra se nahaja fragment stele (?) (Ma-

Slika 5 Slavolok Septimija Severa, *Leptis Magna*, med leti 200 do 240 (Bianchi Bandinelli 1963, 31, 33, sl. 37).

ribor – P 6), na kateri bi moški lahko bil oblečen v togo variante Ca. Za antoninsko obdobje je značilna toga, ki je bila okrog telesa ovita nekoliko bolj na tesno (varianta Cb – sl. 5). Na desno ramo potegnjen *umbo* v obliki trikotnika je postal kontabuliran, *baltus* pa naguban. *Sinus* je postajal vse širši in globlji (Wilson 1938, 46; Goette 1989, 54–55, 57–59; Stone 1994, 24). Tako togo imajo moški na steli iz Celja (C 9), Priscianovi grobnici iz Šempetra (C 10) in steli s Ptuja (P 5). Pri moškem na že zgoraj omenjeni steli (?) iz Maribora (P 6) pa se variante toge (a ali b) zaradi fragmentiranosti ne da ugotoviti.

Tunika

Moška tunika

Narejena je bila iz pravokotnega kosa blaga² (sl. 6), ki je bil prepognjen na pol in ob straneh zašit, s puščnimi luknjami za roke. Lahko pa je bila iz dveh kosov blaga (sprednjega in zadnjega), ki sta bila sešita ob straneh in na ramenih. Od širine tunike je bila odvisna dolžina „rokavov“. Imela je lahko tudi prave rokave, ki so bili tkani skupaj s tuniko kot en kos blaga, ali pa so bili prišiti naknadno. Rokavi so bili v večini primerov zašiti po celi dolžini.

Tuniko so, razen ob posebnih priložnostih (pogrebi, javna žalovanja, nekateri obredi...), nosili prepasano v višini pasu (Wilson 1938, 58–59) ali bokov s preprosto vrvico ali z usnjenim pasom s kovinsko zaponko; slednje je značilno predvsem za vojake (Croom 2002, 33). Horacij omenja, da so moški tuniko brez pasu nosili v privatnosti svojih domov. Pripadniki nižjih slojev (sužnji, služabniki) ter majhni dečki pa so se v neprepasanih tunikah lahko pojavljali tudi na ulicah (Smith 1870, 1173; Croom 2002, 33).

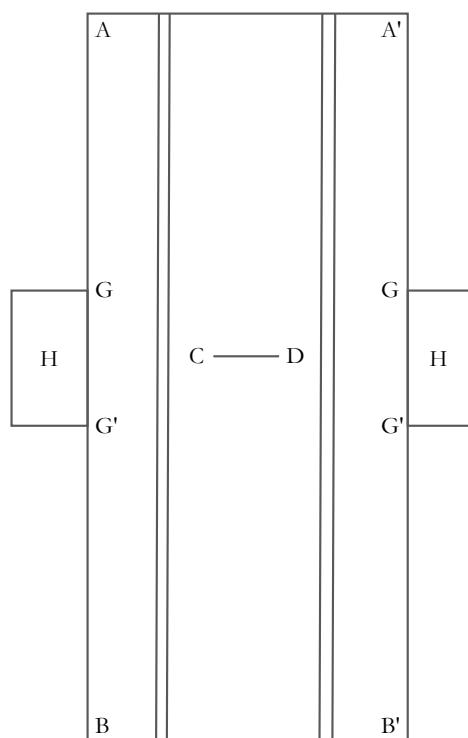
Tunika je ponavadi segala približno do kolen. Vojaki so nosili nekoliko krajšo (Wilson 1928, 65; Croom 2002, 33), kar pa se na upodobitvah z območja agrov Celeje in Petovione ne pojavlja. Na vseh štirih celopostavnih portretih (Dobrna – C 18, Ptuj – P 12 in

² Osnovni material za tunike je bil volna, kasneje pa tudi laneno blago iz Afrike (Wilson 1938, 66).

P 13, Velika Nedelja – P 19) vojakom tunika sega do kolen, enako kot pri vseh ostalih civilnih celopostavnih portretih.

Najzgodnejše tunike so bile ozke in s kratkimi „rokavi“. Konec republike in v prvih dveh stoletjih cesarstva pa so postale širše. „Rokavi“ so pokrivali roko do komolca ali do približno sredine podlahti (Wilson 1938, 56). V take tunike so oblečeni moški na edikuli iz Celja (C 5) ter na stelah iz Jakobskega Dola (P 3) in s Ptuja (P 8), pa tudi na pokrovu ptujske pepelnice (P 9) in na skrinji ptujskega sarkofaga (P 12).

V različnih letnih časih in klimatskih razmerah so bile v rabi tunike iz različnih materialov. Poznali pa so tudi tunike z dolgimi rokavi, t. i. *tunica manicata*. In prav te so na obravnavanih nagrobnih reliefih najpogostejše, saj so bile veliko bolj primerne za hladnejšo klimo Norika in Panonije kot tunike s kratkimi rokavi. Zato so jih moški nosili tudi že pred zgodnjim 3. stol.³, ko naj bi jih v času cesarja Karakale začela uporabljati vojska, kar je precej vplivalo tudi na modo civilnega prebivalstva (Pochmarski 1989, 164). Pri moških iz Sirije na dveh stelah iz Celja (C 12 in C 13), ki sem ju

Slika 6 Kroj moške tunike (Goldman 1994, Fig. 13.10).

³ Celje – C 8, Šempeter – C 6, Pernica – P 4, Zg. Ložnica – P 7.

datirala v drugo polovico 2. stol., pa bi lahko šlo za oblačila, ki so jih prinesli s seboj iz svoje domovine. Medtem, ko se je toga skozi čas manjšala in krajšala, se je tunika večala oz. daljšala. Vseeno pa večini moških na nagrobnih reliefih sega tunika do kolen ali malo pod njimi. Do sredine narti imajo tuniko samo moški na edikuli iz Celja (C 5) in sinova Fanija Florentina na skrinji pepelnice iz Velike Nedelje (P 19).

Ženska tunika

Tudi za ženske vseh starosti in družbenih razredov je bila tunika osnovno oblačilo. To se kaže tudi na nagrobnih reliefih z obravnavanega prostora. Ženska tunika je bila narejena na enak način kot moška, le da je bila daljša (segala je do tal) in širša. Ženska tunika se je vedno nosila s pasom pod prsmi ali v višini pasu, lahko pa je bila v višini bokov prepasana s še enim pasom. Skozi čas se njena oblika ni skoraj nič spremenila (Smith 1870, 1174; Wilson 1938, 152).

Tako kot moški so se tudi ženske v poznem 4. stol. začele oblačiti v dve tuniki: v spodnjo z dolgimi ozkimi rokavi do zapestij (*tunica manicata*), ki je segala do tal, in zgornjo s širšimi krajšimi rokavi, ki je bila lahko nekoliko krajša. Pod prsmi sta bili obe tuniki prepasani s pasom (Croom 2002, 85, 88).

Plašči

Vsi rimski državljani, razen revnih in majhnih otrok, so zunaj svojih domov vedno imeli čez tuniko oblečeno ali ogrnjeno še eno oblačilo. Le-ta lahko glede na njihovo obliko in način nošenja razdelim v tri skupine:

- ogrinjala so ovita okrog telesa,
- plašči so na ramenu speti s fibulo in
- zvončasti plašči imajo obliko ob straneh zašitega ponča z izrezano odprtino za glavo (Croom 2002, 49, 51).

Moški Plašči

Paenula (zvončast plašč)

Penulo so Rimljani prevzeli od Galcev. Do prehoda 2. v 3. stol. je bila del vojaške obleke (Pochmarski 1989, 101; isti 2004, 571). Antični avtorji omenjajo penule iz debelega in grobega volnenega blaga ali usnja, ki so jih Rimljani (moški in ženske iz vseh slojev, odrasli in otroci, vojaki in civilisti) nosili predvsem za zaščito pred slabim vremenom (Smith 1870, 848; Wilson 1938, 87–89; Wild 1968, 177–178; Goldman 1994, 229; Croom 2002, 54). Pokrivala je celotno telo do pod kolen. Oblačilo se jo je čez glavo, saj je bila spredaj, po celotni dolžini ali do približno polovice dolžine, zašita (sl. 7). Pod brado je bila lahko speta s sponko ali zavezana z vrvicami. Ob straneh se jo

Slika 7 *Silen v penuli, Italija* (Nengebauer 1921, 110, Tafelbild 62).

je lahko zvilo in položilo na ramena tako, da so bile roke proste. Tako so upodobljeni tudi štiri pokojniki na dveh stelah iz Celja (*C 12* in *C 13*). Oče in sin na steli iz Slovenskih Konjic (*C 11*) pa imata spodnji rob plašča potegnjen na pregib rok. Penula je imela značilno koničasto kapuco. Če je bil moški s ptujskega pokrova pepelnice (*P 26*) oblečen v penulo, je imel kapuco, ki mu je visela na hrbet.

V Noriku in Panoniji penula med lokalnim prebivalstvom očitno ni veljala za „boljše“ oblačilo, v kakršna so ponavadi oblečeni portretiranci, saj so njene upodobitve na nagrobnih reliefih redke. Naročnika dveh od treh stel iz Celeje in njenega agra, na katerih so moški v penulah, sta bila namreč tujca iz Sirije (Celje – *C 12* in *C 13*). Na petovionskem agru in v sami Petovioni moških v penuli ni. Izjema bi mogoče lahko bil pokrov pepelnice s Ptuja (*P 26*).

Lacerna (plašč spet s fibulo)

Lacerno so Rimljani začeli uporabljati konec republikanskega obdobja, v rabi pa je bila vse do 4. stol. Najprej je bila vojaški plašč, vendar so jo zaradi njene praktičnosti kmalu začeli uporabljati tudi civilisti, moški in ženske iz vseh družbenih slojev, da so se zavarovali pred mrazom ali dežjem. Cesar Mark Avrelij je v poznejših letih svojega vladanja *sagum* kot vojaški plašč opustil in ga nadomestil z lacerno. Marcial omenja lacerne različnih barv in iz različnih materialov. Oblekli so jo lahko tudi čez toga (Smith 1870, 665; Wilson 1938, 117–118, 120–121, 123–124; Goldman 1994, 229; Croom 2002, 52). Na desni rami je bila speta s fibulo. Ponavadi je bila brez kapuce (sl. 8).

V lacerno s kapuco je morda oblečen moški na pokrovu pepelnice s Ptuja (*P 26*).

Sagum (plašč, spet s fibulo)

Sagum Marcial omenja kot debel grob volnen plašč (Smith 1870, 1002). Na desni rami ga je spenjala fibula. Ponoči so ga verjetno uporabljali tudi kot odejo. Nekateri avtorji domnevajo, da je bil temnejše barve (siv ali rjav) in preproste pravokotne oblike. Zadaj je bil daljši kot spredaj in se ga je v primeru slabega vremena lahko potegnilo čez glavo (Wilson 1938, 107; Goldman 1994, 233). Na robovih je lahko imel resice

Slika 8 Konstantinov slavolok, Rim, trajansko obdobje (Kraus 1990, sl. 209). Moški v lacernah (razen Trajana - drugi z leve).

Slika 9 Trajanov steber, Rim, leto 113 (Settis et al. 1988, str. 352).

(sl. 9). Na nagrobnih reliefih v Noriku in Panoniji se le-te pojavljajo od antoninskega obdobja dalje⁴. Ker se zdi, da hočejo pokojniki, ki so doprsno upodobljeni in ogrinjani v *sagum* z resicami, s tem, da imajo spodnji rob plašča potegnjen na levo ramo (Celje – C 17 in C 21, Polzela – C 14, Slovenj Gradec – C 15, Završe – C 20, Črnci – P 21) in se celo držijo zanj (Polzela – C 14, Šmartno na Pohorju – P 17), resice še dodatno poudariti, so verjetno imele tudi še kak simbolni pomen in ne samo dekorativno funkcijo (Gregl, Migotti 1999–2000, 144). Samo v primeru ptujske stele (P 20) moški nima plašča potegnjene

na ramo, kljub temu, da so na robu vidne resice. Toda tudi skoraj polovica doprsij moških in dečkov v plaščih brez resic (deset od enaindvajsetih)⁵ ima spodnji rob potegnjen na ramo ali pa se zanj držijo in hkrati kažejo nanj. Prisotnost resic in položaj spodnjega roba plašča nista časovno pogojena, saj so na enem reliefu lahko hkrati prikazane različne kombinacije nošenja plašča z resicami ali brez. Pri celopostavnih upodobitvah pokonjnikov oblečenih v *sagum* (z resicami ali brez njih) rob slednjega nikoli ni potegnjen na ramo.

Izvor te vrste plašča je najverjetneje galski, z zahodnimi Kelti pa se je razširil po Evropi (Pochmarski 1991, 101). Od časa cesarja Karakale dalje je postal obvezen del vojaške uniforme za vse enote (Junkelmann 1986, 157; Pochmarski 1989, 164; isti 1991, 101; isti 1996, 129, 131; isti 2004, 571, 573). Zaradi njegove praktičnosti ga je množično začelo uporabljati tudi civilno prebivalstvo (Pochmarski 1991, 101; isti 2004, 573).

Ženski plašči

Pala (ogrinjalo)

Pala je bila preprosto žensko ogrinjalo pravokotne oblike, ki se skozi čas skoraj ni spreminjalo, zato je kot datacijski element neuporabna. Bila je različnih velikosti in barv ter, glede na klimatske razmere, iz različnih materialov. *Matrone* se brez nje (ponavadi potegnjene tudi prek glave) zunaj svojega doma niso smele pojavljati, saj je to veljalo za nespodobno. Okrog telesa je bila lahko ovita na različne načine.

Čprav so skoraj vse ženske na nagrobnih portretih z obravnavanega prostora ogrinjene v *pala*, je nima nobena potegnjene prek glave. Samo v tuniki je le ženska na steli iz Celja (C 7), vendar bi v tem primeru lahko šlo za drugačno kulturo oblačenja, saj je v nagrobnem napisu navedeno, da je prišla iz Efeza.

Konec 2. in v 4. stol. se je nekoliko spremenil način oblačenja oz. ovijanja *pale* okrog telesa. *Pala* ni imela

⁴ Norik, npr. medaljon iz Freisacha (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 832), stela iz Landsche (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 1223), Ebersdorfa (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 1415)...

Panonija – npr. stela iz Budimpešte (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 2877)...

⁵ Upoštevani so tisti primeri, kjer je vidna ali vsaj delno vidna leva rama moških.

več takega volumna in je bila ovita okrog telesa bolj tesno (*sl. 10*). Njen zgornji rob je bil večkrat prepognjen. Po tem zvitku je pala dobila ime kontabulata. Značilna je bila predvsem za območje latenskega zahoda s središčem v mestu Rim (Eingartner 1991, 8–9; Boppert 1997, 63).

Palo kontabulato so nekatere ženske nosile že od zgodnjega cesarskega obdobja. To so bile svečeni-ce boginje Izide, ki so bile oblečene enako kot sama boginja in so ponavadi upodobljene tudi z njenimi atributi (Eingartner 1991, 95).

Na prvi pogled se zdi, da je bil kult boginje Izide na obravnavanem prostoru precej razširjen. Vendar pa kot svečeni-ce lahko opredelim samo ženske na ptujski steli (*P 14*), na eni iz Celja (*C 22*)⁶ in Šempe-

Slika 10 Boginja Izida, Tralles, okrog leta 200 (Eingartner 1991, št. 88, taf. LV1).

6 Njen sin je upodobljen s Horusovim kodrom.

tra (*C 19*) ter na edikuli z Vranja (*C 16*). Pogojno bi lahko kot svečeni-co opredelila tudi Julijo Kupito (na podlagi frizure hčerke) s še ene ptujske stele (*P 20*) in žensko na pokrovu ptujske pepelnice (*P 15*), če je bila oblečena v palo kontabulato. Vsi ostali nagrobni reliefi so bili narejeni na koncu 3. stol., ko je bila pala kontabulata že splošno v rabi.

Ženska noriško-panonska noša⁷

Na nagrobnih reliefih se pojavlja od konca 1. pa do konca 3. stol. (Harl 1991, 25). Verjetno se je ohranila tako dolgo zato, ker je bila bolj primerna za hladnejše podnebje provinc Norik in Panonije, kot rimska oblačila, ki so bila prilagojena blagi sredozemski klimi (Lang 1919, 208, 216; Garbsch 1965, 3; Dautova Ruševljan 1983, 52). Vendar pa moramo upoštevati tudi možnost, da pokojnice teh oblačil za časa življenja niso nosile, temveč jih le-ta na nagrobnikih zgolj opredeljujejo kot domačinke, v nasprotju z rimskimi priseljenkami (in kasneje potomkami rimskih državljanov), ki so upodobljene v tuniki in pali.

Obleka

Ženska noriško-panonska noša je sestavljena iz več kosov oblačil (*sl. 11*). Spodnja obleka z okroglim vratnim izrezom je bila narejena iz tanjšega blaga in je segala do gležnjev oz. do tal. Imela je dolge ozke rokave. Obstaja pa tudi možnost, da je bila sestavljena iz srajce in krila (Lang 1919, 217; Jantsch 1934, 67). Nekoliko krajša zgornja obleka brez rokavov z okroglim ali kvadratnim vratnim izrezom⁸ je bila narejena iz dveh kosov težjega blaga, ki sta bila ob straneh sešita, na ramenih pa speta z dvema fibulama s krilci ali z dvema gumboma. Nekoliko drugačni fibuli s pre-

7 Z noriško-panonsko nošo so se podrobneje ukvarjali M. Lang (1919), F. Jantsch (1934) in J. Garbsch (1965 in 1985). Na njihovih ugotovitvah v glavnem temeljijo tudi spodnji opisi ženske noše. Moška noriško-panonska noša je bila v osnovi precej podobna obleki, ki so jo nosili Rimljani (Lang 1919, 209).

8 V primeru Zgornje Pohance (*C 23*) imata ženski na isti steli različna vratna izreza.

Slika 11 Stela, *Szentendre (Ulcisia Castra)*, antoninsko obdobje (130–160) (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 682).

cej dolgo peresovino imata ženski na steli iz Zgornje Pohance (C 23). Zanimiv je tudi portret ženske na steli iz Celja (C 2), ki ima dve diskasti fibuli na robu ogrinjala skoraj v višini prsi. Vse ostale ženske imajo zgornjo obleko speto s fibulama z dvema gumboma (Almgren 236/237).

Spodnja in zgornja obleka sta bili visoko pod prsmi prepasani z vrvičastim pasom brez pasne sponse (sl. 12). Ker pa ga ponavadi zakrivajo gube zgornje obleke, je na nagrobnih reliefih iz Celeje in Petovione ter s prostora njihovih agrov viden samo pri ženski na ptujskem pokrovu pepelnice (P 16).

Ženske v noriško-panonski noši so vedno ogrnjene tudi v ogrinjalo. Le-to je bilo narejeno iz pravokotnega kosa blaga ter je pokrivalo hrbet, obe rameni in roki vsaj do podlahti (Lang 1919, 210, 228; Jantsch 1934, 68; Garbsch 1965, 11–12; 1985, 558; Dautova Ruševljan 1983, 52). Tudi vse ženske z obravnavanega prostora, ki so oblečene v noriško-panonsko nošo, imajo ogrinjalo.

Slika 12 Edikula, *Flavia Solva*, 190–230 (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 1271).

Pokrivalo⁹

Ženske v noriško-panonskih oblačilih nikoli niso posnemale frizur rimskih cesaric. Dolžina njihovih las ni znana, ker so bili njihovi lasje vedno skriti pod pokrivali različnih oblik in iz različnih materialov.

Na obravnavanih nagrobnih reliefih se od sedmih Garbschevih tipov pokrival pojavlja samo noriška avba (*Norische Haube*). Se pa „noriška“ avba pojavlja tudi v provinci Panoniji. Izkazalo se je celo, da na noriško-panonski noši ni nobenega elementa, ki bi omogočal natančnejšo datacijo.¹⁰ Oblačila se namreč skozi čas ne spreminjajo.

9 J. Garbsch, ki se je podrobneje ukvarjal s pokrivali, jih je razdelil v sedem skupin (Garbsch 1965).

10 Fibule z dvema gumboma (Almgren 236/237) in fibule s krilci (Almgren 238) se med arheološkim materialom pojavljajo že pred pojavom upodobitev noriško-panonske noše na nagrobnih reliefih, pa tudi še kasneje, ko postanejo upodobitve redkejše oz. se ne pojavljajo več.

Noriška avba je bila narejena iz štirikotne rute, prepognjene po diagonali na pol. Daljša stranica trikotnika je bila nato zavita v svaljek, ki je bil ovit okrog glave. Glede na višino avbe in debelino svaljka jih je J. Garbsch razdelil v pet tipov (Garbsch 1965, 13–17):

H 1 Avbe s skoraj horizontalnim vrhom in zelo širokim svaljkom. Ta tip se pojavi na steli iz Celja (C 2) in morda iz Zgornje Pohance (C 23).

H 2 Svaljek je ožji, njegova konca sta pod njim zatačena že pri ušesih in ne šele na čelu. Ženske s tako avbo so upodobljene na pokrovih pepelnic iz Črešnjevca (P 18) in s Ptuja (P 16) ter na steli iz Pernice (P 24).

H 3 Nižje avbe, potegnjene globoko čez ušesa, da je viden precejšen del rute, ki pokriva glavo. Svaljek je srednje širok in se zmerno boči, njegova konca nista vidna. Avbe tega tipa so na obravnavanem prostoru najpogostejše (Radeče – C 3, Šempeter – C 6, Čče – C 21, Zgornja Ložnica – P 7, Črešnjevec – P 18, Ptuj – P 23). Avba na medaljonu iz Vurberga (P 22) bi bila mogoče lahko bila tudi tip H 4.

H 4 (sl. 12) Avbe z zelo ozkim in tesno okrog glave ovitim svaljkom segajo do ali čez ušesa. Edini primerek tega tipa bi lahko bil na medaljonu iz Vurberga (P 22).

H 5 Avbe so nekoliko nazaj potegnjene, prerez svaljka je okrogel. Tako avbo ima samo ženska na steli iz Jakobskega Dola (P 3).

V šestih primerih tipa avbe zaradi poškodovanosti portretov nisem mogla določiti (Slovenske Konjice – C 4 in C 11, Maribor – P 6, Ptuj – P 14 in Žetale – P 10).

Nakit

Za noriško-panonsko nošo je značilno tudi, včasih precej bogato, okrasje na prsih, ki ga sestavljajo ločne fibule različnih oblik in velikosti in/ali broške oz. diskaste fibule. Slednje so bile ponavadi med seboj

povezane z verižicami (sl. 12), z njih pa so lahko viseli različni obeski. Obstajajo tudi upodobitve žensk brez tega okrasja oz. samo z eno diskasto ali ločno fibulo na prsih.

Prsno okrasje je na obravnavanem materialu glede na število žensk v noriško-panonski noši redko. Najbolj bogato, iz treh diskastih fibul, verižic in obeskov, ima ženska na steli iz Celja (C 2). Tri diskaste fibule, ki so bile verjetno povezane z verižicami, ima tudi ženska na steli iz Jakobskega Dola (P 3). Po eno ločno fibulo imata na prsih ženski na edikuli iz Šempetra (C 6) in steli s Ptuja (P 23). Na tej isti ptujski steli je tudi ženska, ki ima na prsih broško oz. fibulo diskaste oblike.

Zapestnici na desnici imata samo dve ženski, in sicer ena na edikuli iz Šempetra (C 6) in ena na steli s Ptuja (P 23). Ogrlica se pojavi dvakrat, v kombinaciji z ovratnico, s katere visi polmesečast obesek, na že prej omenjeni edikuli iz Šempetra in na steli iz Slovenskih Konjic (C 4). Po eno ovratnico s polmesečastim obeskom imajo ženske na stelah iz Celja (C 2) in Zgornje Ložnice (P 7) ter na medaljonu iz Vurberga (P 22) in na pokrovu pepelnice s Ptuja (P 16). Ženski na ptujski steli (P 23) imata na ovratnici obroček. Ovratnico brez obeska ima pet žensk (Jakobski Dol – P 3, Zgornja Ložnica – P 7, Črešnjevec – P 18). Verjetno je tudi kaka zgoraj omenjena ženska z ovratnico brez obeska imela obesek, ki pa ni več viden.

Spoznanja

V rimskih provincah je lokalno prebivalstvo na nagrobnih spomenikih pogosto posnemalo samopredstavitev in reprezentacijo bogatih Rimljanov na visokih in vplivnih položajih ter njihov status, tudi če gre za lokalno hierarhijo. Provincialna umetnost se je zgledovala predvsem po predlogah iz Rima in Italije (Hudeczek 1989, 95). Na rimskih nagrobnih spomenikih se kaže socialni status pokojnikov, njihova religija in izobrazba. Vendar pa moramo biti pri „branju“ portretov pokojnikov previdni, saj portreti na njih izvirajo iz tega, kako so njihovi naročniki razumeli in doživljali same sebe. Upoštevati moramo,

Tudi na nagrobnih reliefih se te fibule pojavljajo dlje, kot misli J. Garbsch. Podobno je tudi z avbami (Pochmarski 1996, 132).

da gre za idealizirano podobo njihovega, socialnega, statusa (Freigang 1997, 107, 110; Jaeger 2003, 476). Slednji je viden predvsem prek oblačil, pa tudi gest in atributov v njihovih rokah.

Oblačila prebivalcev Petovione in Celeje ter njihovih agrov se na splošno ne razlikujejo od oblačil, v katerih so upodabljeni pokojniki v širšem noriškem prostoru, kljub temu, da je ager Petovione pripadal provinci Panoniji. Petoviona je bila preblizu meje z Norikom, da bi se v njeni nagrobni umetnosti ne videl njegov vpliv. Večina portretirancev na obravnavanem prostoru je sledila rimski modi.

Kljub veliki podobnosti v načinu oblačenja med celejskim in petovionskim agrom pa se kažejo tudi razlike. Čeprav sta bili Celeja in Petoviona pomembni in bogati mesti, se zdi, da je bila za priseljence iz vzhoda bolj zanimiva Celeja. Od tu namreč izvirajo kar tri stele z napisi, iz katerih je razvidno, da so naročniki prišli v dveh primerih iz Sirije (*C 12*, *C 13*) in v enem iz Efeza (*C 7*). Njihova drugačnost od večinskega prebivalstva se kaže tudi v njihovih oblačilih. Ženska iz Efeza ima npr. podobno frizuro kot cesarica Faustina I., vendar je oblečena samo v tuniko, kar bi bilo za Rimljanko nedopustno. Vsi štirje moški iz Sirije pa so oblečeni v penulo, v kateri se Rimljani na nagrobnih portretih ne pojavljajo. Izjema sta samo oče in sin na steli iz Slovenskih Konjic (*C 11*). Vendar pa je naročnik te stele očitno želel poudariti svoj staroselski izvor, saj je poleg njiju tudi ženska v noriško-panonski noši. Glede na splošno redko upodabljanje moških v penuli v Noriku in Panoniji sklepam, da je veljala za manj ugleden plašč, saj so pokojniki portretirani v svečanih, uradnih, oblačilih. Odsotnost moških v penuli je verjetno tudi posledica predlog, po katerih so kamnoseki izdelovali portrete. Le-te so prihajale iz Italije (Hudeczek 1989, 95), kjer je bila potreba po takih težkih in robustnih plaščih zaradi bolj blage klime verjetno manjša kot v Noriku in Panoniji. Priseljence z drugačno kulturo oblačenja bi lahko bil tudi moški na odlomku edikule iz Celja (*C 5*), ki je oblečen v ne- navadno dolgo tuniko, prek nje pa je ogrnjen v plašč, ki spominja na žensko palo.

Največ o spremembah v družbi na obravnavanem prostoru pove toga. Sploh v prvih dveh stoletjih je

toga predstavljala pomemben element pri opredelitvi portretiranca kot rimskega državljana. Ko je Celeja sredi 1. stol. dobila pravni status mesta, municipij, (Lazar 2001, 12), se je tu izoblikoval sloj rimskih državljanov, ki so bili zaposleni v administraciji in upravi mesta. Ta elita si je začela postavljati nagrobna obeležja, na katerih je bilo še posebej poudarjeno rimsko državljanstvo. To poudarjanje je bilo pomembno, ker so se sem priseljeni Rimljani tako razlikovali od staroselcev¹¹ in ker so romanizirani staroselci tako kazali svoj nov družbeni status.¹² Ker je Petoviona dobila pravni status mesta (kolonija) kasneje kot Celeja, šele na začetku 2. stol. (Šašel Kos, Scherrer 2003, 156), se to odraža tudi v njeni nagrobni umetnosti. Portreti pokojnikov se tu začnejo pojavljati šele od sredine 2. stol. dalje. Izjema je stela z moškim v togi (*P 1*) iz tretje četrtine 1. stol. Mogoče gre za pripadnika kakšne rimske družine trgovcev, ki je imela že pred ustanovitvijo kolonije tu svojo „poslovalnico“, katera je oskrbovala legije v vojaškem taboru. Vendar pa je sčasoma vse več ljudi dobivalo rimsko državljanstvo, zato poudarjanje ni bilo več potrebno, togo kot njegov simbol so na nagrobnih portretih začeli opuščati. Že v drugi polovici 2. stol. so na ozemlju Celeje in Petovione ter njihovih agrov moški v togah samo še na posameznih portretih.¹³ Toga je tedaj simbolizirala samo še visoko uradniško funkcijo in z njo povezan prestiž. Zato ni naključje, da so v vzhodnoalpskem prostoru vse moške statue v nagrobnih edikulah v togi, na cenejših stelah pa prevladuje plašč (Harl 1991, 35). Dober primer je Priscianova grobnica v Šempetru (*C 10*), kjer sta duovira upodobljena v togi. Manjše skupno število pokojnikov v togi v Petovioni in njenem agru (štiri) v primerjavi s številom v Celeji in njenem agru (devet) je predvsem posledica dejstva, da je Petoviona dobila status mesta šele v času, ko je veliko ljudi že imelo rimsko državljanstvo in je na nagrobnih portretih togo že začel izpodrivati plašč.

11 Tako obeležje bi lahko bila najzgodnejša stela z agra Celeje (*C 1*), na kateri je poleg moškega (verjetno) v togi upodobljena njegova žena z rimsko pričesko, kar pomeni, da je bila tudi oblečena v rimska oblačila.

12 Poleg teh moških v togi so vedno ženske v staroselski noriško-panonski noši.

13 Na dveh stelah (*C 9*, *P 6*) in eni edikuli (*C 10*).

Da se od 2. stol. vse pogosteje na nagrobnih konstrukcijah pojavlja plašč, ki ga na desnem ramenu spenja, v večini primerov, diskasta fibula, je verjetno tudi posledica militarizacije Norika, ki se je pričela s cesarjem Hadrijanom in je precej vplivala na obleko civilnega prebivalstva (Harl 2003, 347). Kljub temu pa so na obravnavanem prostoru moški z orožjem upodobljeni zelo redko, in sicer samo na dveh stelah (*C 17*, *C 18*) in na eni skrinji pepelnice (*P 19*). Kot vojaka lahko na podlagi oblačil in pasov, kljub temu da nimata orožja, opredelim tudi moška na skrinji pepelnice (*P 13*) in skrinji sarkofaga (*P 12*). Vsi kosi so bili izdelani v 3. stol., kar bi lahko bilo povezano s prisotnostjo oddelkov legij *XIII Gemine* in *V Macedonice* v Petovionii v sredini 3. stol. (Šašel Kos, Scherrer 2003, 157). „Pomanjkanje“ upodobitev vojakov bi bilo lahko torej posledica tega, da so bili vojaki (glavnina legij) nameščeni predvsem na severni meji imperija, v notranjosti provinc pa so bili samo redki manjši vojaški oddelki, in/ali, da na nagrobnih portretih ni orožja oz. ga je zelo malo, ker so kamnoseki uporabljali že vnaprej pripravljene šablone za civilne portrete in so orožje dodali samo na izrecno željo naročnika.

Moška staroselska oblačila se na obravnavanem prostoru ne pojavljajo. To je verjetno posledica dveh dejstev. Prvič, da je avtohtono prebivalstvo pred prihodom Rimljanov postavljalo drugačna nagrobna obeležja. Nagrobne konstrukcije rimskega tipa pa so si najprej lahko privoščili samo bogati staroselci, ki so bili že precej romanizirani. In drugič, ker je bila moška noriško-panonska noša v osnovi precej podobna rimskim oblačilom (Lang 1919, 209), obstaja možnost, da moških oblačil kot staroselskih ni mogoče prepoznati. Edini ostanek lokalne (noriške) moške noše bi lahko bila ovratnica, ki jo imata dva dečka in en moški (*P 11*, *P 21*).

V celoti gledano je večina žensk na portretih z obravnavanega prostora v rimskih oblačilih. Slednja se do poznega 3. stol., ko je v modo prišla pala kontabulata (Eingartner 1991, 77; Boppert 1997, 63), skoraj niso spreminjala. Izstopa pa pet žensk, ki so bile v palo kontabulato oblečene že pred poznim 3. stol. in so pripadale kultu orientalske boginje Izide. Najz-

godnejša je iz druge polovice 2. stol. in ni naključje, da je ravno iz agra Celeje (*C 16*), saj je bilo že zgoraj ugotovljeno, da so bili v Celej prisotni priseljenci iz vzhoda. S kultom Izide je z vzhoda prišel tudi kult njenega sina Hora (Gonzenbach 1957, 13–14), kateremu pripada deček na steli iz Celeje (*C 22*) in mogoče tudi deklica na steli iz Petovione (*P 20*).

Kljub temu, da so drage edikule, sarkofage, pepelnice itd. postavljali pripadniki višjih družbenih slojev (Graßl 1991, 7), imajo pokojnice zelo malo nakita. To je verjetno posledica kazanja preprostosti in skromnosti pokojnikov, ki sta bili vrlini, h katerima naj bi težil vsak rimski državljani (Stout 1994, 77–78). Vseeno pa to še ne pomeni, da v resničnem življenju nakita niso nosile oz. so ga nosile tako malo. Temu v prid kaže na primer portret Avrelije Valentine (*C 22*), ki je upodobljena z uhani, zapestnico in ogrlico. Tak portret si je lahko privoščila zato, ker je stela nastala šele na koncu 3. stol. in takrat stare, republikanske, vrednote niso bile več toliko poudarjane. Odsotnost nakita je verjetno delno tudi rezultat tega, da so bili nagrobni portreti pobarvani (Pflug 1989, 96) in so bili posamezni detajli samo narisani.

Večina žensk v noriško-panonski noši je iz Petovione ali njenega agra. Njihovi portreti so nastajali ves čas nastajanja rimskih nagrobnih konstrukcij (od sredine 2. do poznega 3. stol.), kar je posledica statusa Petovione. Le-ta je bila kolonija, v katero so se priseljevali predvsem veterani, ki so se poročali z domačinkami¹⁴. To pomeni, da je bila stopnja romanizacije teh žensk lahko precej nižja od stopnje romanizacije žensk, katerih možje so delali na primer v mestni upravi in so poudarjali svoj novi položaj (lokalna elita). V agru Celeje pa so ženske v lokalnih oblačilih samo na stelah in eni edikuli, ki so bile izdelane do malo pred sredino 2. stol. (moški zraven njih so v vseh primerih v togi) in na eni steli iz druge polovice 2. stol. (*C 11*)¹⁵. Ker so v noriško-panonski noši v

14 O tem govorijo tudi nagrobni napisii (Jantsch 1934, 66, 70).

15 Stela je iz Slovenskih Konjic, ki so že na mejnem območju med agrima Celeje in Petovione. Ker je to edina tako pozna upodobitev noriško-panonske noše v agru Celeje, sklepam, da gre za vpliv Petovione in njenega agra, saj

glavnem ženske, nekateri avtorji menijo, da so bile slednje bolj konservativne od moških (Jantsch 1934, 66). Vendar so svojo lokalno obleko tako dolgo zadržale verjetno tudi zato, ker so se v javnem življenju udeletovalce precej manj kot moški. Njihovo relativno majhno število pa je verjetno posledica tega, da so taka oblačila nosile predvsem ženske iz nižjih slojev, medtem ko so bile ženske iz bogatejših višjih slojev, ki so si drage nagrobne spomenike lahko privoščile, bolj podvržene vplivu tuje mode (Lang 1919, 208, 252). V noriško-panonski noši so predvsem starejše ženske, redko mlajše ženske, deklic v taki opravi ni. Gre torej za postopno romanizacijo. Ta prehod je viden na steli (*P 14*) in pokrovu pepelnice (*P 16*) iz Petovione, kjer so upodobljene tri generacije žensk, od katerih je samo najstarejša ženska (babica (?)) še v noriško-panonski noši, njeni hčerka (?) in vnukinja (?) pa sta že v rimskih oblačilih. Vendar je treba upoštevati tudi možnost, da je bil sam proces sprejemanja rimske mode precej hitrejši od procesa celostnega vključevanja lokalnega prebivalstva v rimsko družbo (Cambi 1989, 37).

se tam take upodobitve pojavljajo do poznega 3. stol.

V kolikšni meri so pokojniki dejansko nosili oblačila, v katerih so se dali portretirati? Oblačila so s svojo barvo, obliko in vrsto tkanine sporočala spol, socialni status, poklic, starost tistega, ki jih je nosil, skratka njegovo vlogo v družbi (Bonfante 1994, 3, 5), in tako so se hoteli pokazati tudi naročniki teh javnih portretov. Čeprav je toplejša noriško-panonska noša bolj prilagojena hladnejši klimi Norika in Panonije kot rimska oblačila iz tanjših in lažjih materialov, se je treba zavedati, da na nagrobnih konstrukcijah gledamo svečana, uradna, oblačila bogate manjšine¹⁶, ki si je te nagrobne spomenike lahko privoščila (Graßl 1991, 7). Ta oblačila so verjetno nosili samo ob posebnih priložnostih, zato je tudi prikazanih precej manj različnih oblačil, kot jih je bilo dejansko v rabi oz. jih je znanih iz antičnih tekstov in različnih upodobitev. Obstaja pa tudi možnost, da jih sploh nikoli niso nosili oz. so jih nosili njihovi predniki, oni pa ne več, pa so v njih vseeno upodobljeni.

16 Izjema so služabniki in služabnice, ki so upodobljeni na teh istih nagrobnih spomenikih, vendar pa v njihovih primerih ne gre za portrete.

Summary

The local population in the Roman provinces frequently copied the self-presentation and representation of wealthy Romans on the funerary monuments of high status and influential individuals, because this was the place where the social status of the deceased, their religion and education were displayed. The costume of the inhabitants of Poetovio and Celeia and their territories (*agri*) do not in general differ from the costumes, in which the deceased are depicted in the wider area of Noricum, in spite of the fact that the territory of Poetovio was part of the province of Pannonia. The majority of those depicted in the portraits followed the Roman fashion. The most important element in the first two centuries AD for the classification of the individual as a Roman citizen was the toga. Roman immigrants could thus be distinguished from natives, whilst Romanised natives could use it to indicate their new social status. The fact that Poetovio acquired the legal status of a town (*colonia*) later than Celeia, at the beginning of the 2nd century AD, was also evident in its local funerary art. Portraits of the deceased only began to appear here from the mid 2nd century AD onwards. The militarisation of Noricum that began with the reign of the Emperor Hadrian had considerable influence on the costume of the civilian population. From the 2nd century AD onwards this resulted in the ever increasing appearance of cloaks on funerary monuments. These were in most cases clasped on the right shoulder with a disc fibula. Male native costume does not appear in the study area. The majority of women in the portraits in the study area are also depicted in Roman costume. The latter remained virtually unchanged until the late 3rd century AD, when the *palla contabulata* came into fashion. Five women stand out in that they were dressed in the *palla contabulata* prior to the late 3rd century AD and were devotees of the oriental goddess Isis. The majority of women depicted in Norican-Pannonian costume are from Poetovio or its territory. Their portraits were created throughout the currency of Roman funerary art (from the mid 2nd century to the late 3rd century AD).

Literatura

- BIANCHI BANDINELLI, R. 1963, *Leptis Magna*. – Roma.
- BONFANTE, L. 1994, Introduction. – V: J. L. Sebesta in L. Bonfante (ur.), *The World of Roman Costume*, Wisconsin, 3–10.
- BOPPERT, W. 1997, Ein freistehendes Rundmedaillon aus Worms. – *Situla* 36, Ljubljana, 53–65.
- CAMBI, N. 1989, Suvremeno i zakašnjelo prihvaćenje stilskih, modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim stelama u Dalmaciji. – V: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. Zv. 28, Razdio povjesnih znanosti (15) 1988/1989, Zadar, 33–48.
- CROOM, A. T. 2002, *Roman Clothing and Fashion*. – Gloucestershire.
- DAUTOVA RUŠEVLJAN, V. 1983, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. – Dissertationes et monographiae 25, Novi Sad.
- EINGARTNER, J. 1991, *Isis und ihre Dienerinnen in der Kunst der römischen Kaiserzeit*. – Leiden.
- FREIGANG, Y. 1997, Die Bedeutung der Kleidung und der Attribute auf Grabmälern im nordöstlichen Teil der Provinz Gallia Belgica. – V: *Akti IV. Mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti*. Celje, 8.–12. 5. 1995, *Situla* 36, Ljubljana, 107–117.
- GARBSCH, J. 1965, *Die Norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*. – München.
- GARBSCH, J. 1985, Die norisch-pannonische Tracht. – V: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II* 12/3, Berlin – New York, 546–577.
- GOETTE, H. R. 1989, Studien zur Römischen Togadargestaltungen. – V: *Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur*, Band 10, Mainz am Rhein.
- GOLDMAN, N. 1994, Reconstructing Roman Clothing. – V: J. L. Sebesta in L. Bonfante (ur.), *The World of Roman Costume*, Wisconsin, 213–237.
- GONZENBACH, V. 1957, *Untersuchungen zu den Knabenweiben im Isiskult der römischen Kaiserzeit*. – Bonn.
- GRAßL, H. 1991, Die wirtschaftlichen Grundlagen für das Kunstschaffen in Noricum. – V: *Akten des 1. internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*. Graz, 27.–30. 4. 1989, Teil II, Wien, 3–13.
- GREGL, Z. in B. MIGOTTI 1999-2000, Nadgrobna stela iz Siska. – *Vjestnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. serija, Vol. XXXII–XXXIII, Zagreb, 119–164.
- HARL, O. 1991, Historische Selektion und Datierung. – V: *2. internationales Kolloquium über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*, Veszprém, 15–51.
- HARL, O. 2003, Die Donauarmee als Träger der norisch-pannonischen Kunst – der Fall Norikum. – V: *Romanisation und Resistenz*, Mainz am Rhein, 337–362.
- HUDEKZEK, E. 1989, Norische Grabsteine und ihre Vorbilder – am Beispiel der Stele von Bad Ischl. – V: *Akten des 3. österreichischen Archäologentages Innsbruck*, 3.–5. 4. 1987, Wien, 95–98.
- JAEGER, B. 2003, Zur Portraitrepräsentation auf norischen, pannonischen und gallischen Grabdenkmälern in der römischen Kaiserzeit. – V: *Romanisation und Resistenz*, Mainz am Rhein, 475–480.
- JANTSCH, F. 1934, Norische Trachtendarstellungen in Kärnten. – *Carinthia I*, Heft 2, Klagenfurt, 65–74.
- JUNKELMANN, M. 1986, *Die Legionen des Augustus*. – Mainz am Rhein.
- KAŠTELIĆ, J. 1998, *Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih (Šempeter v Savinjski dolini)*. – Ljubljana.
- KOLŠEK, V. 1986, Epigrafski in reliefni paberki na celjskem. – *Arheološki vestnik* 37, 371–384.
- KRAUS, T. 1990, Das römische Weltreich. – V: *Propyläen Kunst Geschichte*, Berlin.
- LANG, M. 1919, Die pannonische Frauentracht. – V: *Jahrbefte des Österreichischen archäologischen Instituts* 19–20, Wien, 207–260.
- LAZAR, I. 2001, *Celeia: arheološka podoba mesta*. – Celje.
- NEUGEBAUER, K. A. 1921, *Antike Bronzestatuetten*. – Berlin.
- PAHIČ, S. 1977, Seznam rimskih kamnov v Podravju in Pomurju. – *Arheološki vestnik* 28, 13–73.
- PETRU, P. in T. ULBERT 1975, *Vranje pri Sevnici (Starokrščanske cerkve na Ajdovskem Gradcu)*. – Katalogi in monografije 12, Ljubljana, 149–161.
- PFLUG, H. 1989, *Römische Porträtstelen in Oberitalien*. – Mainz am Rhein.
- POCHMARSKI, E. 1989, Römische Porträtkunst in Noricum: Probleme der Chronologie. – V: *Akten des 3. österreichischen Archäologentages*. Innsbruck, 3.–5. 4. 1987, Wien, 161–166.
- POCHMARSKI, E. 1991, Zur Datierung von Solvenser Porträts. – V: *Akten des 1. internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*. Graz, 27.–30. 4. 1989, Teil II, Wien, 99–109.
- POCHMARSKI, E. 1996, Severische Reliefs aus dem Stadteritorium von Virunum. – V: *Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*. Bonn, 21.–24. 4. 1993, Köln, 127–139.
- POCHMARSKI, E. 2004, Das sagum – urtrachtlicher keltischer Umhang und/oder römischer Uniformmantel. – V: *Ad Fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum 65. Geburtstag*, Wien, 571–578.
- SEBESTA, J. L. 1994, Symbolism in the Costume of the Roman Woman. – V: J. L. Sebesta in L. Bonfante (ur.), *The World of Roman Costume*, Wisconsin, 46–53.
- SETTIS, S. et al. 1988, *La Cilonna Traiana*. – Torino.
- SMITH, W. (ur.) 1870, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. – London.
- STONE, S. 1994, The Toga: From National to Ceremonial Costume. – V: J. L. Sebesta in L. Bonfante (ur.), *The World of Roman Costume*, Wisconsin, 13–45.

STOUT, A. M. 1994, Jewelry as a Symbol of Status in the Roman Empire. – V: J. L. Sebesta in L. Bonfante (ur.), *The World of Roman Costume*, Wisconsin, 77–100.

ŠAJN, M. 2007, *Rekonstrukcija oblačil pokojnikov na rimskih nagrobnikih iz agra Celeje in Poetovione od 1. do 4. stoletja*. – Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, diplomsko delo, Ljubljana.

ŠAŠEL KOS, M. in P. SCHERRER 2003, *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*. – Situla 41, Ljubljana.

WILD, J. P. 1968, Clothing in the North-West Provinces of the Roman Empire. – V: *Bonner Jahrbücher*, Band 168, Köln, 166–240.

WILSON, L. M. 1938, *The Clothing of the Ancient Romans*. – Baltimore.

Elektronski vir

<http://www.ubi-erat-lupa.org>

Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary translated by: Phil Mason

Metka Šajn

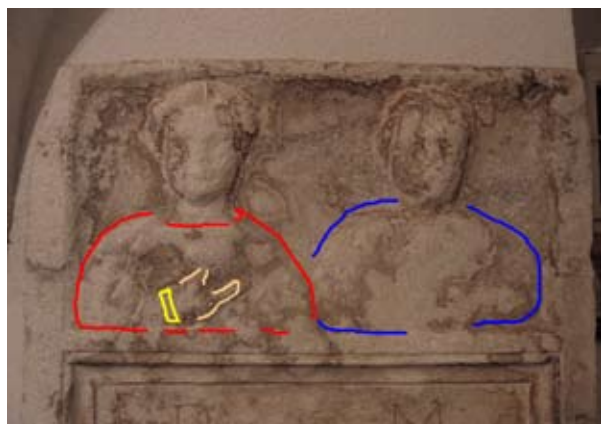
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije

Center za preventivno arheologijo

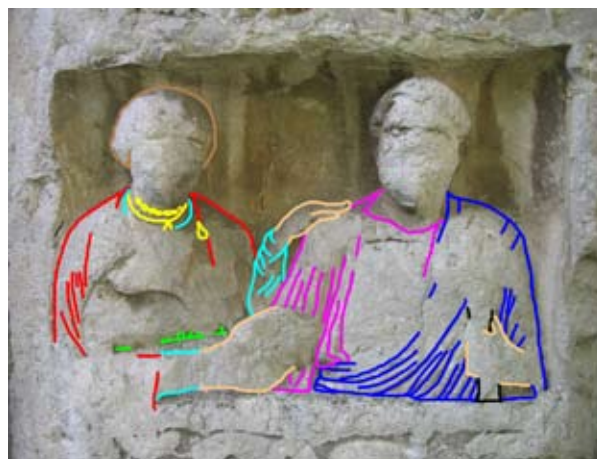
Poljanska 40

SI-1000 Ljubljana

metka.sajn@cpa-rs.si

C 1 Stela, Celje, sredina ali tretja četrtina 1. stol. (foto M. Šajn).

C 4 Stela, Slovenske Konjice, začetek 2. stol. (foto M. Šajn).

C 2 Stela, Celje, konec 1. oz. začetek 2. stol. (foto M. Šajn).

C 3 Stela, Radeče, začetek 2. stol. (Kolšek 1986, T. 3).

C 5 Edikula, Celje, obdobje vladanja cesarja Hadrijana (foto M. Šajn).

C 6 Edikula, Šempeter, malo pred sredino 2. stol. (foto M. Šajn).

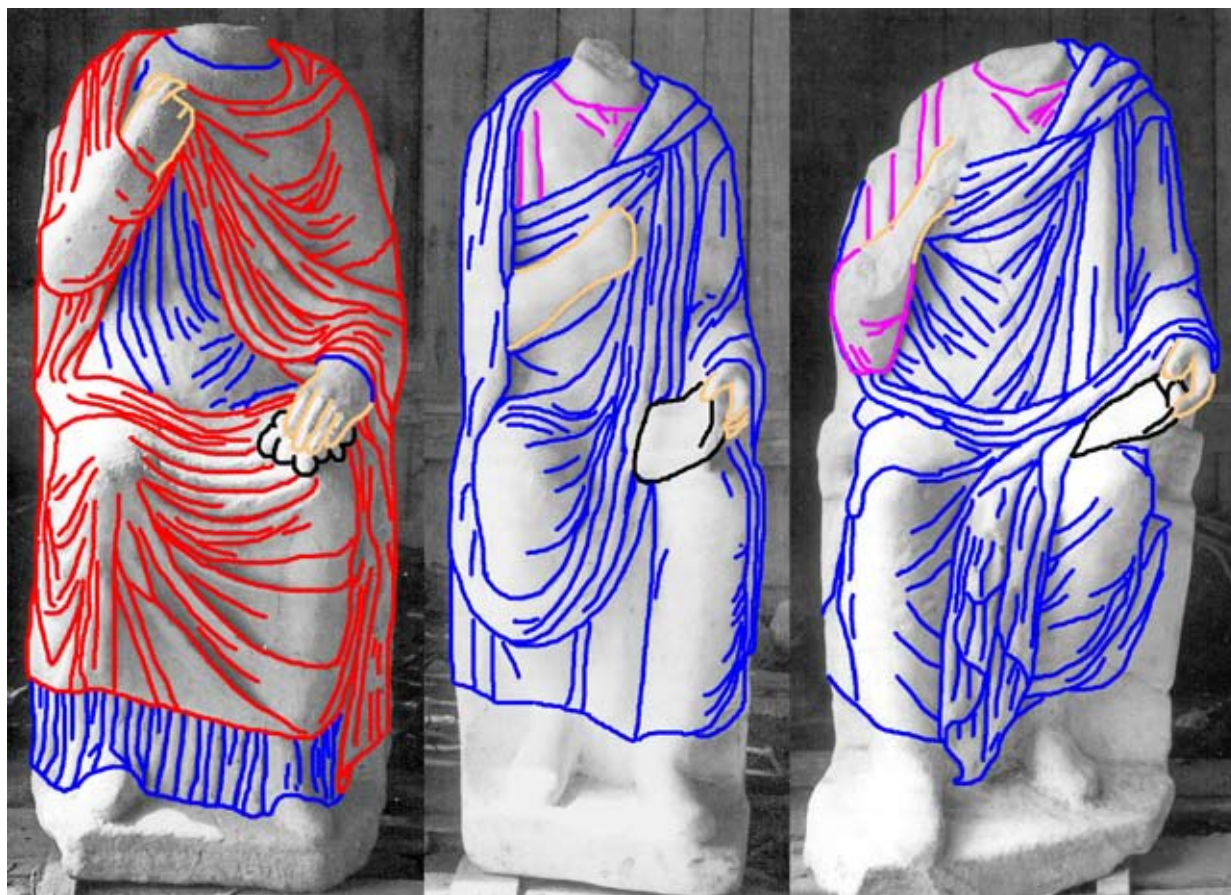
C 8 Edikula, Celje, okrog sredine 2. stol. (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 5314).

C 7 Stela, Celje, sredina 2. stol. (foto M. Šajn).

C 9 Stela, Celje, druga polovica 2. stol. (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 3611).

C 10 Edikula, Šempeter, antoninsko obdobje (Kastelic 1998, sl. 227–229).

C 11 Stela, Slovenske Konjice, antoninsko obdobje (foto M. Šajn).

C 12 Stela, Celje, druga polovica 2. stol. (foto M. Šajn).

C 13 Stela, Celje, druga polovica 2. stol. (foto M. Šajn).

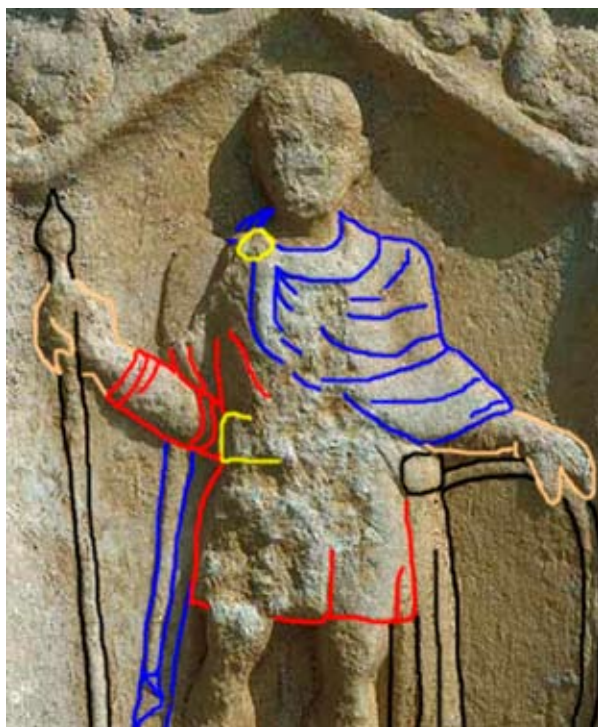
C 14 Stela, Polzela, druga polovica 2. stol. (foto M. Šajn).

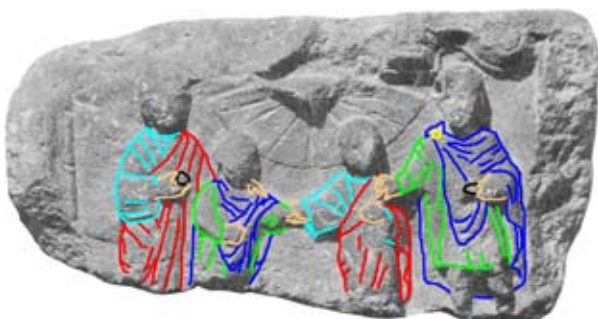
C 17 Stela, Celje, druga polovica 2. stol. (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 3594).

C 15 (?), Slovenj Gradec, druga polovica 2. stol. (foto M. Šajn).

C 18 Stela, Dobrna, 3. stol. (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 3598).

C 16 Edikula, Vranje, druga polovica 2. stol. (Petru, Ulbert 1975, T. 32: a).

C 19 Stela, Šempeter, druga tretjina 3. stol. (foto M. Šajn).

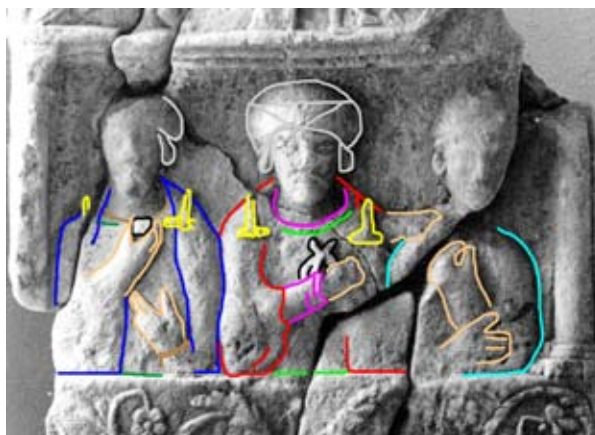
C 20 Stela, Završe, sredina 3. stol. ali malo po njej (foto M. Šajn).

C 21 Stela, Čeče, časovno neopredeljivo (foto M. Šajn).

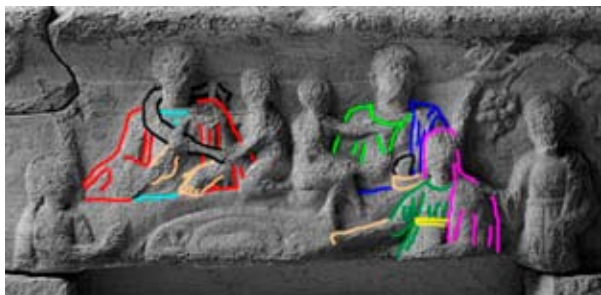
C 22 Stela, Celje, konec 3. stol. (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 3118).

C 23 Stela, Zgornja Pohanca, časovno neopredeljivo (arhiv Posavskega muzeja v Brežicah).

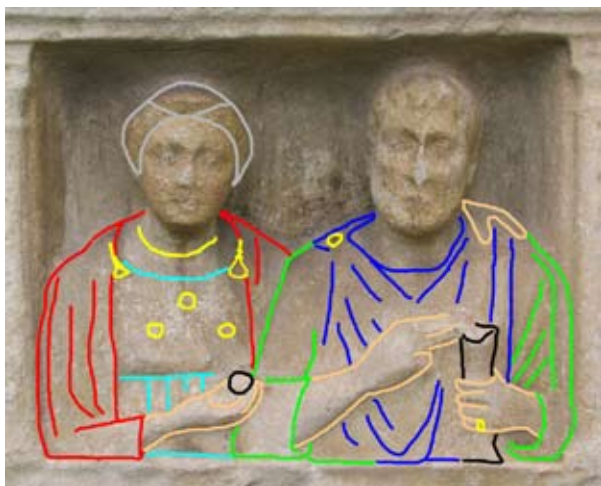
P 1 Stela, Ptuj, tretja četrtina 1. stol. (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 3778).

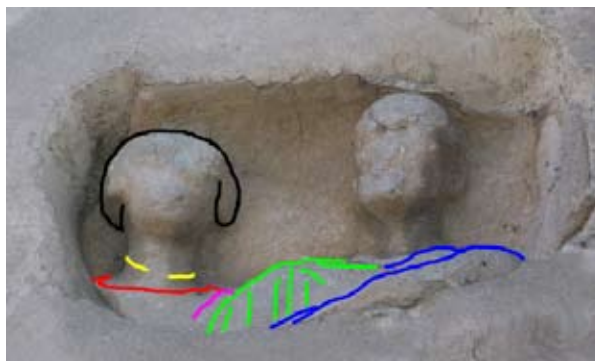
P 2 Sarkofag, Ptuj, sredina 2. stol. ali malo po njej (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 5295).

P 4 Pokrov pepelnice, Pernica, sredina ali druga polovica 2. stol. (foto M. Šajn).

P 3 Stela, Jakobski Dol, druga in tretja četrtina 2. stol. (foto K. Kaiser).

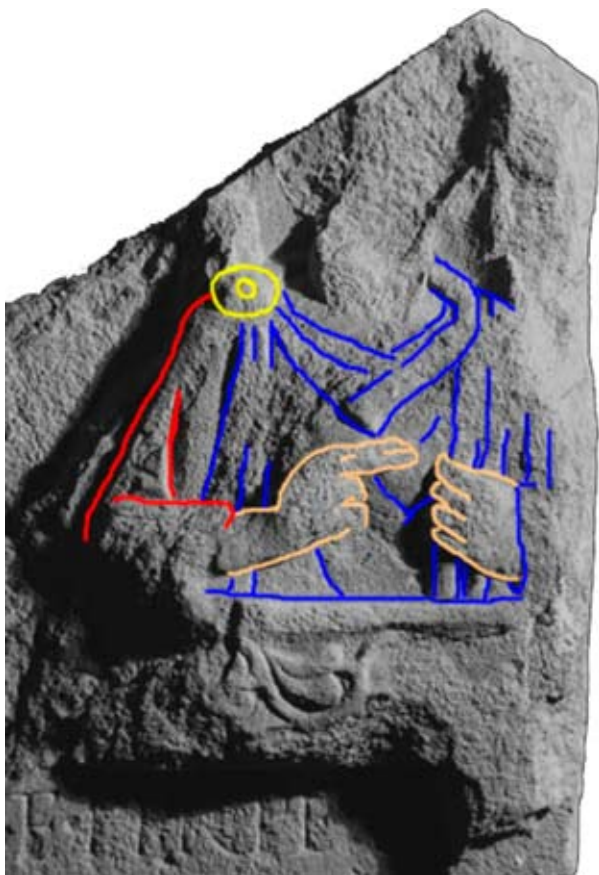
P 6 Stela (?), Maribor, druga polovica 2. stol. (foto K. Kaiser).

P 5 Stela, Ptuj, tretja četrtina 2. stol. (foto M. Šajn).

P 7 Stela, Zgornja Ložnica, druga polovica 2. stol. (foto K. Kaiser).

P 8 Stela, Ptuj, druga polovica 2. do konca 3. stol. (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 1690).

P 9 Pokrov pepelnice, Ptuj, druga polovica 2. do konca 3. stol. (foto M. Šajn).

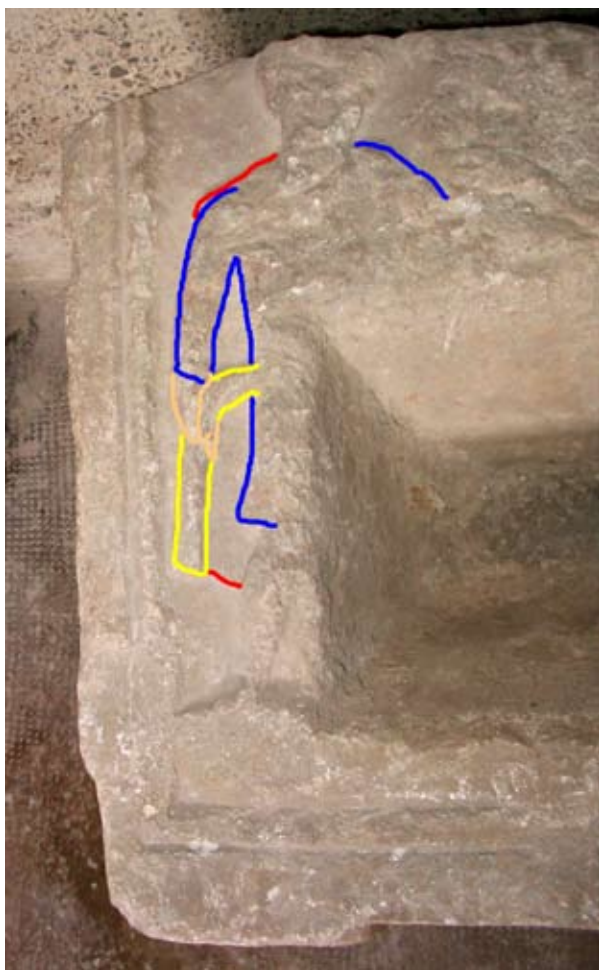
P 10 Pokrov pepelnice, Žetale, med drugo polovico 2. in koncem 3. stol. (foto J. Hrustel).

P 11 Stela, Ptuj, 3. stol. (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 4211).

P 12 Sarkofag, Ptuj, od obdobja cesarja Karakale do konca 3. stol. (foto M. Šajn).

P 13 Pepelnica, Ptuj, od drugega desetletja 3. do konca 3. stol. (foto M. Šajn).

P 15 Pokrov pepelnic, Ptuj, začetek 3. stol. (foto M. Šajn).

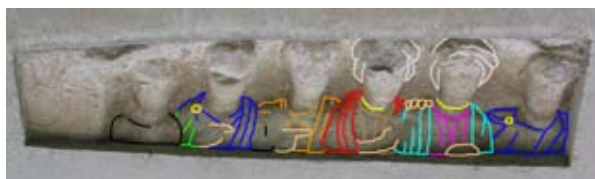
P 16 Pokrov pepelnice, Ptuj, okrog sredine 3. stol. ali malo po njej (foto M. Pajk).

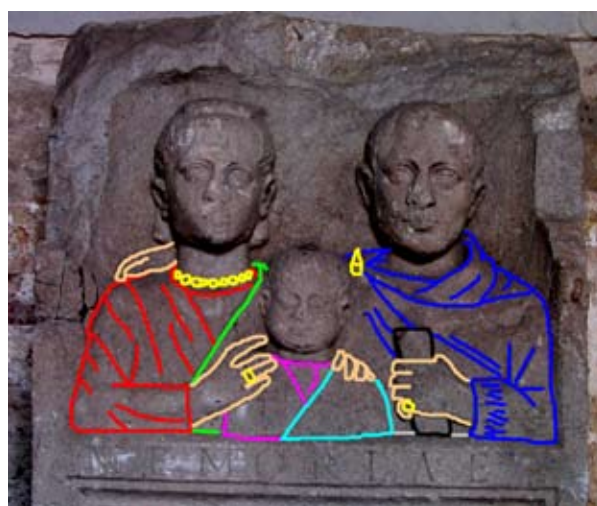
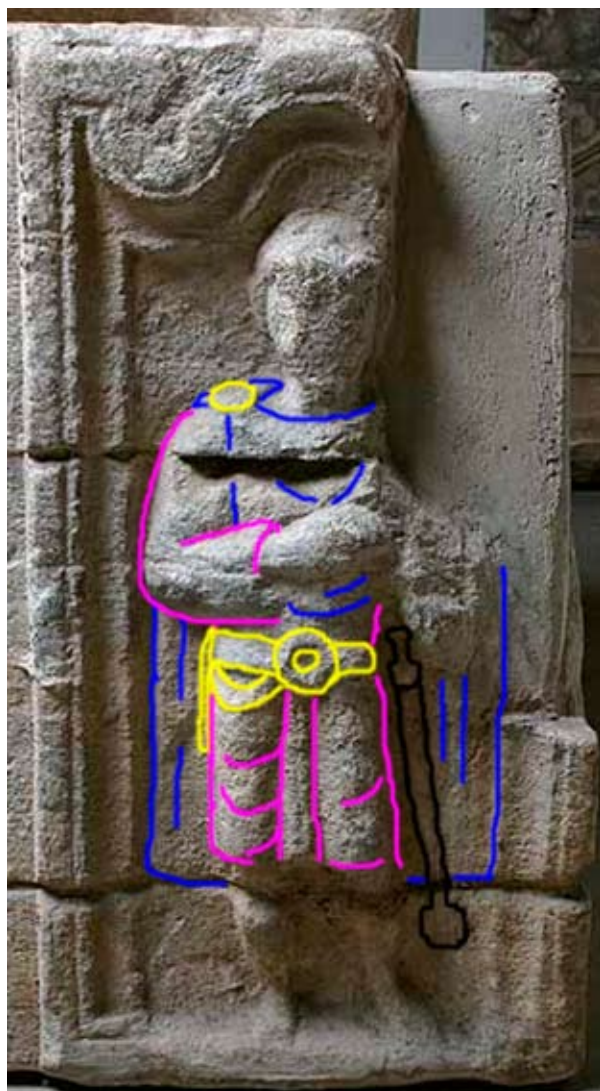
P 14 Stela, Ptuj, začetek 3. stol. (foto K. Kaiser).

P 17 Medaljon, Šmartno na Pohorju, druga polovica 3. stol. (foto K. Kaiser).

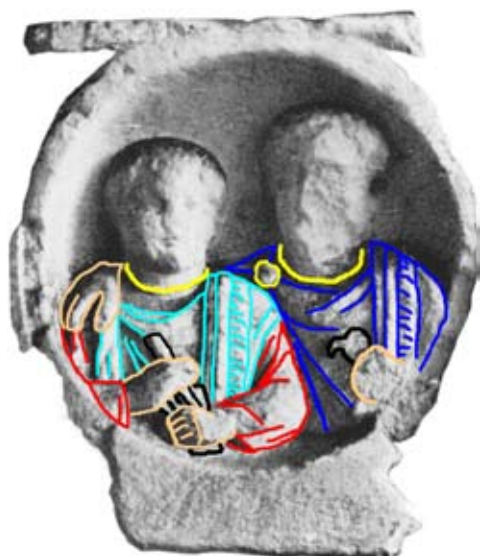

P 18 Pokrov pepelnice, Črešnjevec, druga polovica 3. stol. (foto M. Šajn).

P 19 Pepelnica, Velika Nedelja, druga polovica 3. ali konec 3. stol. (www.ubi-erat-lupa.org, ID št. 3781).

P 20 Stela, Ptuj, pozno 3. stol. (foto M. Šajn).

P 21 Medaljon, Črnci, konec 3. stol. (Pabič 1977, sl. 6).

P 24 Stela, Pernica, časovno neopredeljivo (foto M. Šajn).

P 22 Medaljon, Vurberg, časovno neopredeljivo (foto J. Hrustel).

P 25 Edikula (?), Zgornje Poljčane, časovno neopredeljivo (foto M. Šajn).

P 23 Stela, Ptuj, časovno neopredeljivo (foto M. Šajn).

P 26 Pokrov pepelnice, Ptuj, časovno neopredeljivo (foto M. Šajn).

Rimski nadgrobni reljef iz Križovljana u sjeverozapadnoj Hrvatskoj

The Roman funerary relief from Križovljan in North-western Croatia

Branka Migotti

Abstrakt: Raspravlja se o reljefu uzidanom u pročelje romaničko-gotičke crkve sv. Križa u Križovljanu kod Ludbrega, na kojemu je prikazano 7 ljudskih glava. Spomenik je dosad često spominjan u literaturi, najčešće kao ulomak rimske stele a rjeđe kao srednjovjekovni komad. Međutim, u jedinome radu posvećenome upravo tome spomeniku, autor ga je protumačio kao prikaz templarskih redovnika iz 12. ili 13. st. U ovome prilogu obrazlaže se mišljenje o navedenome spomeniku kao o rimskom nadgrobnome reljefu.

Ključne riječi: Križovljan, Panonija, rimski nadgrobni spomenik

Abstract: The paper discusses a stone relief featuring 7 human heads, built into the western façade of the Romanesque and Gothic church of the Holy Cross in the village of Križovljan near Ludbreg (NW Croatia, *Pannonia Superior*). The stone has been repeatedly mentioned in literature, most often as a fragment of a Roman funerary relief, but more rarely as a piece of medieval sculpture. Recently, the stone from Križovljan has been extensively and perceptively discussed in a separate paper, in which it is interpreted as an example of 12th or 13th century Romanesque sculpture, representing members of the Order of Knights Templar. It is argued in this paper that this is not the case and that the stone in question is a piece of a Roman funerary relief.

Key words: Križovljan, Pannonia, Roman funerary monument

Nalazište i prethodna tumačenja spomenika

Selo Križovljan smješteno je 6 km zapadno od Ludbrega, rimske Jovije (*Iovia*), uz cestu *Poetovio–Mursa* (*Pannonia Superior*) (Fulir 1969, 377–378, Karta 1; Vikić, Gorenc 1969, 5–16; Gorenc, Vikić, 1984, 60; Šimek 1990, 97; isti 1997a, 115). Osim ostataka ceste i kamenog reljefa, koji je tema ovoga priloga, podatci o drugim rimskim nalazima na području Križovljana nisu pouzdani.¹

Sjeverno od suvremene prometnice Varaždin–Koprivnica, na uzvisini srednjovjekovnog gradišta okruženoga oranicama, nalazi se romaničko-gotička crkva

sv. Križa. Do prve četvrtine 20. st. uz crkvu je bilo i ograđeno groblje, gdje su u zaštitnim istraživanjima prilikom građevinskih radova 2003. i 2004. nađeni srednjovjekovni grobovi (Bešvir 2005, 293). Pišući o križovljanskoj crkvi prije objave spomenutih istraživanja, Vladimir Peter Goss pretpostavio je da su pravilni klesanci na različitim mjestima vanjskog zida crkve rimske spolije (Goss 2005, 190–191). U istraživanjima 2004. pod temeljima crkve nađeni su raniji slojevi, od kojih je onaj prvi procijenjen kao rano-srednjovjekovna ili kasnoantička građevina. To je bila manja pravokutna zgrada zidana različitim tehnikama: grubim lomljencima, opekom i pravilnim klesancima, te jezgrom od lomljenaca, uz uporabu žbukâ različitog sastava. U prilog pretpostavci o mogućoj rimskodobnoj građevini govore i već spomenuti spoliji u zidu srednjovjekovne crkve, te ulomci rimske opeke i keramike nađeni u iskopu (Bešvir 2005, 296–298).

¹ U popisu arheoloških nalazišta sjeverozapadne Hrvatske (Šimek 1997a, 115) takvi se nalazi ne navode, ali Gorenc i Vikić (1984, 60) spominju grobove s priloženim nakitom iz Križovljana i nekolicine susjednih sela.

Otprilike po sredini zapadnog pročelja, visoko iznad ulaza i neposredno ispod okruglog prozora, uzidana je trapezoidna ploča od vapnenca s reljefnim prizorom sedam ljudskih glava (*sl. 1*). U polju omeđenom jednostavnim trakastim rubom, u naizmjeničnom rasporedu smještene su tri velike glave i četiri manje. Radi smještaja dviju rubnih manjih glava obje bočne strane polja proširene su u donjoj polovici, i to tako da je svaka strana po sredini obilježena malom unutrašnjom polukružnom istakom, koja proširenjima daje okruglast oblik. Spomenik je odavno objavljen i nakon toga više puta spominjan u arheološkoj i povijesno-umjetničkoj literaturi, češće kao provincijalno-rimska nadgrobna stela negoli kao srednjovjekovni reljef; ti su osvrći u pravilu bili kratki, usputni i u kontekstu drugih tema.² Međutim V. P. Goss, jedini autor koji je reljef iz Križovljana raspravio kao temu zasebnog rada, datirao ga je u 12. ili 13. st. i protumačio kao prikaz sedmorice pripadnika templarskog reda kojima je, prema njegovu mišljenju, pripadala i onodobna crkva. Svoju pretpostavku obrazložio je ikonografsko-ikonološkim i povijesnim razlozima (Goss 2005, 187–198; isti 2006, 51–65). Razliku u veličini glava vidio je kao odraz ikonografsko-semantičke perspektive u službi predočavanja redovničke hijerarhije (Goss 2005, 195). Međutim, smisao za pronicanje u prikrivene slojeve likovnog značenja i predosjećaj iskusnog istraživača potaknuli su ga na to da ostavi mjesta i za mogućnost drukčijeg tumačenja. Premda pritom nije posve odbacio pretpostavku o rimskome spomeniku, prema njoj je bio sumnjičav iz više razloga, ponajprije stoga što je svih sedam likova procijenio kao muškarce; takav prizor uistinu ne odgovara predodžbi rimske obitelji. Naposljetku je autor, pretežno pod dojmom osobitog prostornog smještaja likova, križovljanski reljef uvjetno pribrojio manjoj skupini srednjovjekovnih spomenika sa zajedničkim stilskim nazivnikom, dočaranim duhovito i s nešto pjesničke slobode otprilike kao rasipanje be-

Slika 1 Zidna reljefna niša iz Križovljana (foto T. Turković, N. Maraković).

stjelesnih glava u neodređenom, beskonačnom i „besprostornom“ prostoru. Potaknut upravo takvom prostornom semantikom, otvorio je mogućnost tumačenja kamena iz Križovljana u kontekstu keltskog kulturnog kruga na razmeđu dviju civilizacija, prapovijesne i rimske (Goss 2005, 196). U ovome radu nastojat ću međutim obrazložiti pretpostavku o antičkome podrijetlu spomenika, oslanjajući se između ostalog i na keltsko formalno-umjetničko nasljeđe u provincijalno-rimskoj umjetnosti Norika i Panonije, koje je Bojan Djurić uvjerljivo pokazao na primjeru stele iz Mrzloga Polja kod Ivančne Gorice (Djurić 2007, 895–902). Ovaj prilog zahvalno posvećujem slavljenu koji me zadužio otkrivanjem drukčijeg pristupa i smisla istraživanja kamenih spomenika.

Tumačenje reljefa iz Križovljana kao rimskog nadgrobnog spomenika

Prije svega treba napomenuti da nepristupačan položaj spomenika i činjenica da je uzidan uvelike otežava njegovo proučavanje. Usprkos tome nije teško ustvrditi da on kao cjelina nema bliskih usporednica ni u antičkoj ni u srednjovjekovnoj kamenoklesarskoj umjetnosti šireg prostora, barem prema mome uvidu. U dosadašnjoj literaturi taj je spomenik opisan kao rimska nadgrobna ploča: „Pokazuje obitelj od sedam članova, odnosno roditelja s petoro djece. Svi su likovi s frontalnim pogledom i izvedeni u plošnom reljefu. Kruškolike glave karakteristične su za provincijalni kamenorezački rad. Ova nadgrobna stela

² Pretpostavku o rimskom nadgrobnom spomeniku iznose: Fulir 1969, 412; Gorenc, Vikić 1984, 60; Stošić 1994, 123; Šimek 1997a, 115; Tomičić, Tusun 1997, 281. Prije Gossa (2005) jedino je Horvat (1979, 174) izrazila mišljenje, da je križovljanski reljef romanički spomenik s prikazom donatora onodobne crkve.

dokazuje da je u blizini postojalo naselje s pratećom nekropolom, a sami likovi imaju rustikalno obilježje kojem je teško precizno odrediti vrijeme“ (Gorenc, Vikić 1984, 60). Autori ovoga navoda nažalost nisu se potrudili obrazložiti svoju pretpostavku, odnosno, za njih nedvojbenu činjenicu.

Jedan od razloga radi kojih je Goss posumnjao u rimsko podrijetlo reljefa iz Križovljana jest njegov oblik, različit od klasične stele rimskog razdoblja. Kamen iz Križovljana izduženi je trapez sa središnjim ulegnućem obiju kraćih strana, uokviren jednostavnim trakastim rubom, veličine približno 100 × 40 cm; djeluje kao odrezan gornji odsječak stele s ravnim završetkom.³ Međutim, taj je kamen najsljedniji vrsti nadgrobnog spomenika u obliku vodoravno izduljene pravokutne ploče s reljefnim portretima pokojnika u niši, koja je najčešće uokvirena jednostavnim obrubom. U literaturi susreće se pod različitim nazivima (nagrobna niša (Djurić 1991, 50), *rilievo a cassetto* (Cavalieri Manasse 1997, 251), *Porträtplatte* (Ertel, Palágyi, Redő, 1999, 86), *Porträtinsche* (Eckhart 1976, 42 i.d.)⁴, *Grabrelief* odnosno *Reliefplatte*⁵, *Nischenporträt aus Grabbauten* odnosno *Grabrelief* (Piccottini 1972, 37), *built-in grave relief* odnosno *rectangular slab carved with portraits* (Toynbee 1996, 245–246), *funerary relief* (Kleiner 1992, 40–41, figs. 19 i 20, 78–81, figs. 58 i 60), ugradbeni nadgrobni reljef (Maršić 2009, 18–19), a bio je omiljen među oslobođenicima kasno-republičko-ranocarskoga razdoblja, osobito u Rimu i drugim gradovima južne i srednje Italije, dok je u sjevernoj razmjerno rijedak (Zanker 1975, 269–270; Kleiner 1992; Toynbee 1996; Cavalieri Manasse 1997, 251–254, fig. 7–10). U Italiji je trajao do antoninskog doba, a otprilike u to vrijeme pojavio se i u zapadnim

Slika 2 Ugradbeni nadgrobni reljef iz Pule (prema Maršić 2009).

provincijama Carstva, uključujući Dalmaciju, Norik i Panoniju (Zanker 1975, 269; Toynbee 1996, 246, fig. 76; Cambi 1987, 179–180, sl. 6; 2005, 102, sl. 148; Maršić 2008, 48–49). Grobna portretna niša bila je znatno rasprostranjenija u Noriku nego u Panoniji, a u obje se provincije datira u 2. i 3. st.⁶ Međutim, formalno-tipološki okvir našeg spomenika nije tako jednoznačan kako bi se moglo zaključiti iz prethodnog izlaganja. Naime, dok je reljef iz Križovljana trapezoidnog oblika, nabrojani spomenici pretežno su pravilni četverokuti, ali ima ih i u obliku pročelja grobnih edikula, odnosno niša s arhitektonskim elementima, ili pak školjki.⁷ Nisu mi poznati sigurni primjeri trapezoidnih grobnih niša.⁸ Ipak, bočne strane jednog ugradbenog reljefa iz Pule bile su zaobljene, dajući mu oblik sličan križovljanskom reljefu (sl. 2) (Maršić 2009, 21, br. 2.2.1, Tab. 1). I jedna norička stela iz

³ O stelama s ravnim završetkom usp. Piccottini 1972, Taf. 18/133 i.d.; Pflug 1989, Taf. 10/ Kat. 33 i.d.; Farkas, Gabler 1994, Taf. 15/5, Taf. 16/1; Faust 1996, Taf. 10/1, 3, 4; Djurić 2007, 896.

⁴ Sličnost između stele s pravokutnim završetkom i pravokutne portretne niše u navedenom se korpusu odrazila tako da se spomenici iz podnaslova Portretna niša pojedinačno nazivaju stelama.

⁵ Wagner *et al.* (aus dem Nachlass von Friedrich Wagner bearbeitet von Gustav Gamer und Alfred Rüsck mit einer Einführung von Günter Ulbert) 1973, 108, br. 471–472; Zanker 1975, 267–315.

⁶ Norik: Wagner *et al.* 1973, 108, Taf. 132/471 i 472; Eckhart 1976, 42–49, Taf. 13–16, Piccottini 1972, 12, 37–43, Taf. 27–38, osobito br. 150, 154, 161 i 162; Djurić 1991, 51–52; UEL (<http://www.ubi-erat-lupa.org/>) 1151, 1152, 1159, 1202, 1203, 1223, 1238, 1332, 1340, 1341, 1464, 1465, 1489, 4629. Eckhartovo datiranje portreta iz tzv. Radionice reljefa s tri figure (Werkstatt der Dreifuguren-reliefs) u 2. polovici 3. st. i na početak 4. E. Pochmarski s pravom je ispravio u 1. polovici 3. st. Usp. Eckhart 1976, 44–48; Pochmarski 1990, 525–538. Panonija: Ertel, Palágyi, Redő 1999, 86, Taf. 21/4, 5; UEL 7277, 9938, 10599.

⁷ Piccottini 1972, 37–42, Taf. 28/148 i 149 (školjke), Taf. 29/151–Taf. 37/159 (edikula); UEL 53, 879, 1223, 1238 (niše i edikule).

⁸ Takav izgled niša s područja Virunuma (Piccottini 1972, Taf. 30/153) i Hartberga (UEL 4600) možda je posljedica perspektive snimanja.

Passaua (Batava na granici s Raetijom) pokazuje izrazitu oblikovnu srodnost s reljefom iz Križovljana, jer joj je portretna niša oblikovana kao trapez zaobljenih strana (sl. 3) (Wagner *et al.* 1973, 112, Taf. 140/488). Prema tome, naslućuje se postojanje različitih inačica jednog određenog tipa nadgrobnog spomenika, u čiji se formalno-tipološki okvir najvjerojatnije može smjestiti i reljef iz Križovljana. Treba napomenuti da postoji mogućnost da je taj spomenik dio poklopca sanduka za pepeo (Aschenkiste), ali njegov ravni gornji rub ipak radije upućuje na grobnu nišu (sl. 4).

Podjednako je problematično i stavljanje razmatranog reljefa u kontekst rimskog grobnog portreta, i to iz dva razloga. Prvi od njih povezan je s „bezvremenošću“ jednog dijela provincijalne skulpture, koja izmiče jasnim i izravnim stilskim i formalnim odrednicama službene umjetnosti. Na noričko-panonskom prostoru to se prije svega odnosi na likovno nasljeđe keltskog kulturnog kruga (Shoppa 1958, 268–294; Djurić 1991). Druga ozbiljna poteškoća u razlaganju reljefa iz Križovljana proizlazi iz njegove velike oštećenosti utjecajima iz zraka. Premda je komad cjelovit, površina kamena rastočena je a prizor izobličen toliko da je nemoguće posve sigurno odrediti obrise i fizionomijske osobine likova, odnosno njihove frizure. Upravo stoga ovaj dio rasprave ne sadrži cjelovit pojedinačni opis likova, već se pojedini portretni detalji i s njima povezane dvojbe komentiraju kao dio izlaganja. Raspored likova razriješen je skladno i svrsishodno u okviru prilagođenom većem broju portreta i njihovu razmješaju, prema uobičajenom obrascu prikazivanja mnogobrojnih obitelji na rimskim grobnim spomenicima. Taj zadatak rimska umjetnost razrješava na dva načina. Na stelama s razmjerno uskim portretnim poljem likovi se prikazuju u prostornoj perspektivi, tako da jedni druge djelomice prekrivaju ili su pak neki od njih, u pravilu oni mlađi, smješteni sprijeda.⁹ Drugi način podrazumijeva umnožavanje portretnih polja u okomitom raspore-

Slika 3 Reljefna niša stele, Passau (prema Wagner *et al.* 1973).

du na izrazito visokim stelama.¹⁰ Nasuprot tome, zidni grobni reljefi prilagođeni su upravo prikazivanju većeg broja likova u jednome nizu i stoga su osobito prikladni kao obiteljski spomenici (Zanker 1975, 276; Djurić 2007, 897). Prema tome, u smislu oblika i rasporeda likova reljef iz Križovljana primjer je klasičnog rimskog načina prikazivanja obiteljskog grobnog portreta, a sadrži troje odraslih i četvero djece. Preostalim ikonografsko-stilskim osobinama on je mješavina rimskih i autohtono-provincijalnih elemenata, svojevrsna *interpretatio romana* predrimskog, prije svega keltskog umjetničkog nasljeđa, odnosno kombinacija dvaju različitih ikonografskih koncepcija. Među nerimske elemente pritom svakako spada prikazivanje samih glava nasuprot klasičnom portretnom predlošku s poprsjima (Djurić 2007). Glave međutim ne „lebde“ u prostornoj praznini prema obrascu keltske umjetnosti, već su čvrsto usidrene u zadani prostor zahvaljujući vratovima koji počivaju na donjem rubu portretna niše. Prikazivanje portreta kao samih glava (sa ili bez vratova) u Italiji i u sjevernim provincijama najčešće se pripisuje keltskom umjetničkom nasljeđu nastalom u krugu slabije školovanih i/ili manje spo-

⁹ Hoffiller, Saria 1938, br. 53, 57, 58, 228, 406, 422, 448, 579; Piccottini 1972, Taf. 1/106 id.; Eckhart 1976, Taf. 12/38 id.; Pflug 1989, Taf. 1/1 i d.; Ertel, Palágyi, Redő 1999, Taf. 13/4; Cambi 2000, 350, T. 120; Gregl, Migotti 1999–2000.

¹⁰ Schober 1923, 78–79, br. 170; Hoffiller, Saria 1938, 223–224, br. 490 i 492; Pflug 1989, Taf. 1/1 i d.; Šašel Kos 1997, 414, br. 149; Cambi 2005, 38, sl. 45, 52, sl. 68.

Slika 4 Reljefne niše prednje i bočne strane sanduka za pepeo iz Mondsee (prema UEL 5896).

sobnih klesara u vrijeme kasne Republike i ranoga Carstva.¹¹ Osim čvrstim smještajem u prostoru, križovljanske se glave od tipične keltske *tête-coupée* donekle razlikuju i oblikom. One naime ne pokazuju naglašenu izduljenost, a osnovna trokutasta shema preinačena je u izrazito kruškolik oblik postignut snažnim oblim jagodicama i četvrtastom bradom; volumen tu prevladava nad poslovičnom linearnošću keltske oblikovne tracije. Kruškolik oblik lica pojavljuje se u provincijalnoj varijanti noričko-panonske grobne portretistike severskog razdoblja, ali je poznat i u službenome portretu u 4. st.¹² Sâma ravno odsječena brada inače je formalna osobina neklasičnog, predrimskog portreta, upravo kao i nadočni lukovi spojeni s trokutastim, ravno završenim nosom (Djurić 2007, 900). Oblik očiju teže je procijeniti jer radi oštećenja na većini likova one izgledaju kao velike prazne duplje. Međutim, na glavi središnje odrasle osobe i na onoj dječjoj s njene lijeve strane (desno na slici) nazire se jedan od dvaju karakterističnih načina prikazivanja očiju na provincijalnim portretima predrimskog kulturnog kruga, ali ne samo na njima: očni kapci predočeni poput plastičnog obruba jednake debljine i bademastog oblika (Djurić 2007, 900; bilj. 49 i 50). Način prikazivanja usta isto tako nije posve raz-

vidan, ali se uočavaju dva različita oblika. U oba slučaja usnice su pune i čvrsto stisnute, ali su kod jednih likova usta ravna (lijeva odrasla osoba i drugo dijete zdesna), a kod drugih svinuta nadolje (srednja i desna odrasla osoba te krajnje desno dijete). I tu vjerojatno treba vidjeti osobit način združivanja provincijalno interpretiranih klasičnih portretnih obrazaca i onih protopovijesnih, s time da je teško odrediti jasnu granicu među njima. U odnosu na crtu kojom se u keltskoj umjetnosti prikazuju usta, dajući i inače pojednostavljenim portretima krajnje bezličan izgled, izraz križovljanskih likova donekle je bliži klasičnoj, individualiziranoj portretistici. S druge strane, taj osobit izraz, koji nije osamljen u provincijalnoj umjetnosti podunavskih provincijâ, hladan je, tvrd i ukotčen, a ostavlja dojam posvemašnje duhovne odsutnosti prikazanih pokojnika (usp. Gregl, Migotti 1999–2000, 135). Najuočljivija sličnost s križovljanskim portretima zamjećuje se na dvama reljefima s poklopaca kamenih urni iz Rothhafa u provinciji Rätiji (*sl.* 5) (Wagner *et al.* 1973, 108, Taf. 132/471 i 472). Na samim počecima istraživanja grobne portretistike podunavskih provincija izrečena je pretpostavka da su osnovne portretne osobine tog kulturnog kruga proizišle iz združivanja uvezenih obrazaca, stvarnog izgleda domaćih ljudi keltskoga podrijetla, te ukusa naručitelja i sposobnosti klesara (Ferri 1933, 123–125). Razdvojena od eventualnog ideološkog prizvuka, ta pretpostavka ima smisla, a poticajna je utoliko što keltsku komponentu ne vidi samo u oso-

11 Cunliff, Fulford 1982, 35–38, Pl. 33/130; Pflug 1989, Taf. 4/3 i 5, Taf. 7/1, Taf. 12/2, Taf. 17/4, Taf. 51/4; Farkas, Gabler 1994, Taf. 11/5; Mercado 1997, 408–411, fig. 7; Djurić 2007, 898.

12 Za severско razdoblje usp. Kastelic 1998, 160; za 4. st. usp. Migotti 2008, 53.

Slika 5 Reljefne niše kamenih urni, Rottbof (prema Wagner et al. 1973).

bitoj stilizaciji predrimskog umjetničkog nasljeđa već i u stvarnim fizionomijskim osobinama portretiranih ljudi. Na križovljanskim portretima uši su oblikovane polukružno i postavljene neprirodno, otprilike u visini očiju; pouzdano se razabiru samo na srednjoj i lijevoj odrasloj osobi, dok se na drugima tek naslućuju. Kod desne odrasle osobe uho na lijevoj strani lica nije prikazano, a na mjestu desnoga površina kamena oštećena je pa nije isključeno da je posrijedi prikaz frizure koja pokriva uši. Razabiru se dva oblika frizure, ali im je jedna osobina zajednička: polukružan luk kose na čelu, protegnut od uha do uha geometrijskom preciznošću. To je inače uobičajen način pojednostavljanja kod predočavanja frizure u provincijalno-rimskoj portretistici. Prema tome, nije pouzdano u svakom slučaju izvoditi ga iz sličnog stilskog načela keltske umjetnosti, osobito u primjerima poput ovdje razmatranog reljefa, na kojemu čeonu luk kose nije praćen odgovarajućim načinom prikazivanja njene unutrašnje strukture i rasporeda pramenova (usp. Djurić 2007, 898). Inače, lučno stilizirana muška frizura zapaža se na provincijalnim portretima od antoninskog razdoblja do 4. st.¹³ Jedan od dva različita oblika češljanja na križovljanskom reljefu uočava se kod lijeve odrasle osobe i sve četvoro djece, a predičen je niskim vijencem kose priljubljenim uz čelo u polukružnom luku, oblik kojega slijedi i tjeme. Pramenovi kose na čelu prikazani su poput velikih

ovalno-četvrtastih kovrči. Druga frizura, prikazana na desnom odraslom liku, načinjena je od dva lučno postavljena sloja kose između čela i tjemena. Gornji sloj dopire do ruba portretnog polja, a čini se da je gladak, za razliku od donjeg koji je razrađen u obliku širokih kovrči. S obzirom na to da je gornji sloj kraći od donjega, posrijedi bi mogao biti prikaz posuvračene pletenice (*Scheitelzopf*). Površina kamena ukolo gornjeg dijela glave srednje odrasle osobe (sl. 6) oštećena je, ali se i na njoj naslućuje frizura poput prethodne. Četvrtasta brada i naglašen razdjelni žlijeb između obraza i brade kod svih likova ostavlja dojam brkova i brade. Međutim, radi oštećenosti površine kamena upravo je tu fizionomijsku osobinu najteže pouzdano utvrditi. Brada se pouzdano razaznaje samo na srednjem liku, ali ne i brkovi, premda bi ih trebalo očekivati. Lučni obris početka brade vidljiv je ispod donje usne, a može se tek pretpostaviti da je ona sezala do granice s vratom. Na tome je mjestu naima površine kamena oštećena, upravo kao i na cijelome vratu koji je usto po čitavoj dužini obilježen sa

Slika 6 Središnji lik na reljefu sa zapadne fasade iz Križovljana (foto T. Turković, N. Maraković).

13 Shoppa 1958, 292–293, T. 58, Abb. 1 i 3; Hoffiller, Sarría 1938, 97, br. 214 i 215; Piccottini 1972, 12, Taf. 3/108 i d.; Wagner et al. 1973, 23, 54, Taf. 5/17, Taf. 51/168; Eckhart 1976, 48–49, Taf. 17/55; Ertel, Palágyi, Redő 1999, 43–44, Taf. 13/4; Cambi 2000, 349, T. 119/90; Djurić 2007, 901; Nagy 2007, 94–95, br. 100.

četiri okomito poredana lučna žlijeba. Motiv je neobičan a njegovo značenje (meni) nepoznato; približnu usporednicu ima u jednoj keltskoj glavi iz Britanije, uklesanoj na falusno oblikovanom kamenu (sl. 7).¹⁴

Na temelju predočenoga opisa nije nažalost moguće pouzdano utvrditi rod i spol prikazanih osoba, što nije rijedak slučaj u provincijalnoj portretistici autohtono-rimskoga kruga.¹⁵ Sudeći prema frizurama, može se tek pretpostaviti da je lijeva odrasla osoba muškarac a desna žena. Osobito je dvojbena srednji lik, jer brada upućuje na muškarca a dvoslojna frizura na ženu. Po sredini glave, neposredno iznad čela, nazire se uklesan istokračni križ zaobljenih krajeva. Ako nije tek optička varka prouzročena oštećenjem kamena, možda je posrijedi naknadni zahvat prilikom ugrađivanja kamena u pročelje romaničke crkve i njegove resemantizacije.¹⁶ U tom slučaju i frizura središnjeg lika mogla je pretrpjeti preoblikovanje koje ostavlja dojam da je kosa podijeljena ne na dva nego čak na tri vodoravna sloja. Kakogod bilo, središnji lik ostaje najveća nedoumica i najslabija karika tumačenja križovljanskoga reljefa u njegovu rimsko-provincijalnome kontekstu. Sudeći isto tako prema frizurama, dječji likovi mogli bi predočavati dječake, a nejednake veličine glava možda upućuju na njihov različit uzrast.

Odrediti uži vremenski okvir križovljanskoga reljefa još je teže negoli opisati njegov nejasan izvorni izgled. Oblik spomenika pritom nije od velike pomoći, jer se u susjednim provincijama on pojavljuje od 2. st. i traje otprilike do sredine 3. st.¹⁷ Prema tome, ostaje

14 Na suženome dijelu kamena ispod glave urezan je okomito protegnut preplet krugova; Cunliff, Fulford 1982, 35, Pl. 32/24.

15 I na noričkim reljefima koje sam navela kao usporednice onome križovljanskom, autori po svemu sudeći dvöje oko spola prikazanih osoba. Na primjerku br. 471 spol ni ne navode, a na onome br. 472 samo srednji lik opisuju kao ženski, dok se o bočnim likovima ne izjašnjavaju. Usp. Wagner *et al.* 1973, 108, Taf. 132/471 i 472.

16 Pridavanje novog sadržaja starijem reljefu prvi je pretpostavio Stošić (1994, 123), a dodatno ga je razradio Goss (2005, 195).

17 Zidni reljefi iz Norika i Panonije, navedeni u bilješci 22, pretežno su datirani u 2. ili 3. st. Međutim, skupina sličnih spomenika iz Laurijaka (*Lauriacum*) datirana je u 3. st. i početak 4. st. Usp. Eckhart (1976).

Slika 7 Keltska glava, Dorset (prema Cunliff, Fulford 1982).

osloniti se na ikonografske elemente rimske portretistike, dakle fizionomije i način češljanja prikazanih likova.¹⁸ Oblik lica pritom bi ipak trebalo vidjeti kao stilsku osobinu keltskog umjetničkog kruga radije negoli kao crtu carske portretistike 4. st. (usp. Kastic 1998; Migotti 2008). Isto to odnosi se i na oblik ušiju i nosova, te djelomice usta i očiju. Bademaste oči obrubljene vrpčastim rubom svojstvene su portretima tetrarhijskog razdoblja, i to ne samo na primitivnim reljefima već i na onima razmjerno visoke umjetničke vrijednosti (Cambi 1994, 59; isti 2005, 191). Ipak, time nisu pouzdano ustanovljeni ni kronološki okvir ni kulturološka pozadina. Obrubljene se oči naime sporadično pojavljuju i na ranijim portretima, koji usto nemaju obilježja provincijalnog stila predrimskog kulturnog kruga (Piccottini 1972, Taf. 7/118; Hudeczek 2008, Taf. 11/31). S druge strane, na provincijalnim portretima „keltskog stila“ obrubljivanje je procijenjeno kao jedan od dvaju ravnopravnih i vremenski neosjetljivih načina prikazivanja

18 Nažalost, autori nisu ni pokušali datirati portrete na dvama noričkim reljefima, sličnima onima iz Križovljana. Usp. Wagner *et al.* 1973, 108, Taf. 132/471 i 472.

očiju (Djurić 2007, 900). Datiranje na temelju frizurâ podjednako je dvojbeno. Ako je točna pretpostavka o krajnjoj desnoj odrasloj osobi kao ženi sa *Scheitelzopf* frizuram, pri čemu je pletenica niska i razvučena gotovo cijelom širinom tjemena, njeno šire vremensko određenje obuhvaća čitavo 3. st. i 1. polovicu 4. st. Frizura koja bi u provincijalnoj interpretaciji mogla ostaviti podjednak dojam prikazana je na portretu carice Plautile (*Plantilla*) iz 202. g. Ona poviše čeonog dijela kose ima još dva vodoravna sloja, koja međutim ne potječu od posuvraćene pletenice nego od slojevito isprepletene kose na tjemenu, a usto se vidi i manji dio pletenice s obje strane između ušiju i korijena vrata (Nodelman 1983, 106–109, figs. 1–9). Takve razlike inače nisu presudne u određivanju suvremenih modnih ženskih frizura u provincijama, jer one često manje ili više odudaraju od svojih carskih uzora (Pflug 1989, 72; Fejfer 1999, 146; Cambi 2000, 59). Razmjerno široka i niska posuvraćena pletenica spletena tako da vrat ostavlja posve slobodnim svojstvena je frizuri poslijegalijenskog razdoblja, a traje do početka 4. st. (Bergmann 1977, 95, 192, 198, Taf. 28/5, 6, Taf. 55/4, 5, Taf. 61/1,2). Ako je pravilno uočena, brada na srednjem odraslom liku razmjerno je kratka i ne osobito bujna, što znači da se vremenski može protegnuti od početka 3. st. (Caracalla) do tetrarhijskog razdoblja.¹⁹ Prema tome, i brada srednjeg lika i frizura desnoga okvirno su vremenski podudarne. S obzirom na sve iznesene razloge, predložila bih datiranje reljefa iz Križovljana u 3. st. Premda točan vremenski okvir pritom ostaje dvojben, u činjenicu da je posrijedi grobni spomenik rimskog a ne srednjovjekovnog razdoblja ne bi trebalo sumnjati.

Društveni kontekst spomenika

Rijetki primjeri konteksta zidnih reljefa sačuvani su jedino u Rimu i u nekim drugim gradovima srednje i južne Italije. Ondje gdje je sačuvan, kontekst redovito

svjedoči da su se takvi spomenici umetali u pročelja ili unutrašnje zidove obiteljskih grobnih zgrada. Rijetki od njih imali su natpise na donjem dijelu okvira, a većina na zasebno uzidanim pločama, najvjerojatnije neposredno ispod reljefa (Zanker 1975, 269, 273–274; Kleiner 1992; Toynbee 1996, 117–118, figs. 29 i 30; Djurić 1991, 51; Maršić 2008, 49). Nisu mi poznate slične sačuvane cjeline na provincijalnim nalazištima, a grobne niše ondje se pretpostavljeno rekonstruiraju kao dijelovi grobnih zgrada ili edikula (Piccottini 1972, 37–44). Prema tome, ako je pravilno protumačen, reljef iz Križovljana mogao je biti uzidan u grobnu građevinu ili pak u ogradu obiteljskog grobnog zemljišta, označavajući mjesto počivanja spaljenih ili ukopanih pokojnika. Takav grobni kontekst sâm po sebi podrazumijeva određenu imovinsku podlogu. Usporedbe s društvenim položajem pokojnika o kojima je nešto u tom smislu poznato previše su udaljene i vremenski i prostorno, a i u smislu društvenog okružja. One se pretežno odnose na oslobođenike i njihove potomke u razdoblju od kasne Republike do srednjeg Principata, dakle na pripadnike srednjeg građanskog sloja koji je imao važnu ulogu u privrednom i društvenom životu onodobnog Carstva (Zanker 1975, 281). Druge usporedbe, one iz Lauriacuma i Virunuma, bliže su prostorno i vremenski, ali križovljanski reljef ne pruža nikakvih uporišta za slično kontekstualiziranje. Na spomenutim reljefima odjeća pokojnika (sagum i vojnička obilježja, ili pak toga) otkriva njihov ugled i društvenu pripadnost vojničkom i činovničkom sloju u razdoblju od 2. st. do sredine 3. st. (usp. Piccottini 1972, 37–40, Taf. 27/146, Taf. 29/150, Taf. 31/154; Eckhart 1976, 17). O društvenom položaju pokojnika na križovljanskoj steli moguće je tek nagađati, ali se čini vjerojatnim da su to bili vlasnici imanja, vjerojatno rustične vile u ageru Jovije (Ludbreg). U prethodnim razmatranjima o nalazištu Sveti Križ u Križovljanu klesanci u vanjskome zidu romaničke crkve u pravilu su se povezivali s još neotkrivenim antičkim nalazištem u blizini (Goss 2005, 191). Nakon posljednjih zaštitnih arheoloških radova na toj crkvi postalo je vjerojatno da bi upravo njena okolica mogla biti pretpostavljeno nalazište. Međutim, nesigurno je nagađati o njegovoj

¹⁹ Kleiner 1992, 324, fig. 286 (Karakala), 401, figs. 363–365 (numizmatički portreti careva Dioklecijana, Maksimijana i Maksencija); Bergmann 1977, Taf. 3/1 (Karakala), Taf. 40/2, 5 i d. (privatni portret tetrarhijskog vremena).

naravi, jer se pravac rimske ceste na tom prostoru različito rekonstruirala. Prema jednoj pretpostavci cesta se protezala petstotinjak metara južno od sela i od suvremene prometnice (Fulir 1969). U tom slučaju posrijedi bi najvjerojatnije bilo prigradsko imanje s grobljem za ukop njegovih stanovnika, prije svega obitelji vlasnika. Prema drugom mišljenju dionica rimske ceste *Aqua Vina–Iovia* poklapa se s današnjom prometnicom.²⁰ To bi podrazumijevalo položaj naselja uz samu cestu, i to u blizini odvojka puta za Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*). U itinerarima međutim nema odgovarajućih podataka, ali se s druge strane

križovljanski nalaz dovodi u vezu sa sjevernim grobljem Jovije (Vikić, Gorenc 1969, 15). Kakogod bilo, vlasnici razmatranog spomenika, odnosno građevine u koju je bio uzidan, najvjerojatnije su bili stanovnici grada, o čemu svjedoči odabir načina pokapanja svojstvenog gradskim sredinama.

Zahvala: Prof. dr. Vladimiru Peteru Gossu dugujem srdačnu zahvalnost na poticajnim razgovorima o temi ovoga rada, a njemu i Uredništvu Priloga Instituta za arheologiju u Zagrebu na ustupljenim fotografijama reljefa iz Križovljana.

20 Vikić, Gorenc 1969, 15; Gorenc, Vikić 1984, 60; Šimek 1990, 100–101: 333 - Martijanec, 340 - Poljanec. Budući da se Križovljan nalazi između Martijanca i Poljanca, spomenuta rekonstrukcija podrazumijeva da i prvospomenuto naselje leži na antičkom pravcu. Izrečena je i pretpostavka (Šimek 1997b, 60) o dvjema usporednim rimskim cestama na području Križovljana.

Summary

A rectangular, slightly trapezoidal stone relief is built into the wall, directly beneath the oculus in the western façade of the Romanesque and Gothic church of the Holy Cross in the village of Križovljan near Ludbreg (NW Croatia, *Pannonia Superior*). It measures roughly 100 × 40 cm and features 7 human heads, 3 of them larger and 4 smaller, positioned alternately within a simple framing of the portrait niche. The stone has been repeatedly mentioned in literature, most often as a Roman funerary relief, but also more rarely as a piece of medieval sculpture. Reference was, however, always made as an aside within a wider context, with no solid argumentation for either of the two suggested attributions. Recently, the stone from Križovljan has been extensively and perceptively discussed by the art historian Vladimir P. Goss, who interpreted it as a work of Romanesque sculpture of the 12th or 13th century, representing members of a Templar „domus“ as shown in iconographic (semantic) perspective, that is, reflecting hierarchy within brethren.

It is argued in this paper that this is not the case and that the stone in question is a piece of Roman sculpture. If there are no additional parts hidden behind the masonry of the church wall, as seems likely, the stone can be identified as an example of a well-known category of Roman funerary monuments: a portrait niche to be immured in the walls of a grave building or aedicula. Such reliefs were particularly popular with freedmen of the late Republican and early Imperial period in Rome itself, as well as in southern and central regions of Italy, although it was rare in the north of Italy. It went out of fashion in Italy at about the time of the Antonine period, but became popular at this time in the western provinces, including Dalmatia, Noricum and Pannonia, where it remained in use until at least the mid-3rd century AD. There is a vast terminology in scholarly literature covering this kind of stone in various languages: nagrobna niša, rilievo a cassetto, Porträtplatte, Porträtinsche, Grabrelief, Reliefplatte, Nischenporträt aus Grabbauten, Grabrelief, built-in grave relief, rectangular slab carved with portraits, funerary relief. However, it is not possible to make a straightforward attribution of the Križovljan stone to this category. It is trapezoidal in shape, whilst funerary niches nearly always take the form of a regular rectangle. Thus, the slight possibility that it is part of the figured lid of a stone ash chest cannot be ruled out entirely. Whatever the case, both categories of funerary monuments are quite widespread in Noricum, and less so in Pannonia. On balance, the very shape of the Križovljan stone argues in favour of its Roman origin, as does the arrangement of the individuals, depicted frontally along a continuous horizontal line. This is, namely, a customary device for representing multi-member families in Roman funerary portraiture; here we have a family of three adults and four children. Due to both the rough execution and extreme wear of the relief, the gender determination of the depicted adults is highly tentative. Various elements of style and iconography reveal a blend of provincial Roman and autochthonous traits in the execution of the relief. The autochthonous in the present context refers primarily to the pre-Roman Celtic artistic heritage. Celtic artistic traits can be tentatively recognized here in various features: portraits represented by heads alone instead of busts or half-figures; arched forehead ridges connected to a triangular nose with straight horizontal line for nostrils; mouths shaped as a straight line or a line drooped at the corners. On the other hand, several other diagnostic features could be alternatively explained in terms of a Celtic attitude or a provincial interpretation of Roman models: the pear-like head shapes and rectangular chins; framed almond-shaped eyes; large protruding ears; the markedly concave line of the hair on the foreheads; harsh facial traits and the distant look on the faces. The portraits on the Križovljan relief are most accurately described as a mixture of all the traits described above and a blend of Roman and Celtic artistic attitudes. In terms of dating it is, however, only the elements of Roman portraiture that can be used as an orientation, and a very tentative one at that, due to extreme wear and inaccessibility of the stone. The adult male in the centre sports a short beard that roughly corresponds to fashions current throughout the 3rd century AD. The same is more or less true for the Scheitelzopf coiffure of the adult female on the right. On the basis of this, a date in the 3rd century AD can hypothetically be suggested for the Križovljan stone. While such a date remains insecure, a determination of the stone as a funerary monument should not be questioned.

If the stone under discussion was indeed a building funerary relief, its hypothetical context should be a family funerary building or the stone-built boundary of a grave-plot belonging to either the rural estate of a family from nearby Roman Iovia (Ludbreg), or to a similar familial construction situated within one of the cemeteries at Iovia.

Literatura

- BERGMANN, M. 1977, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.* – Bonn.
- BEŠVIR, D. 2005, Arheološka istraživanja crkve sv. Križa u Križovljani. – *Podravske zbornike* 31, 293–300.
- CAMBI, N. 1987, Zapažanja o skulpturi na otoku Rabu. – U: *Rapski zbornik*, Rab, Zagreb, 175–186.
- CAMBI, N. 1994, *Sarkofag Dobroga pastira iz Salone i njegova grupa / The Good Shepherd Sarcophagus and its Group.* – Split.
- CAMBI, N. 2000, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj.* – Split.
- CAMBI, N. 2005, *Kiparstvo rimske Dalmacije.* – Split.
- CAVALIERI MANASSE, G. 1997, Note sull'edilizia funeraria romana di Brescia e Verona. – U: M. Mirabella Roberti (ur.), *Monumenti sepolcrali romani in Aquileia e nella Cisalpina, Antichità Altoadriatiche* XLIII, 243–273.
- CUNLIFF, B. W. i M. G. FULFORD 1982, *CSIR Vol. I, Fasc. 2, Great Britain: Bath and the Rest of Wessex.* – Oxford.
- DJURIĆ, B. 1991, *Noriško-pannonska proizvodnja nagrobnih spomenikov in trgovina z marmornimi izdelki.* – Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana (neobjavljena disertacija).
- DJURIĆ, B. 2007, Predrimске forme na nagrobniku iz Mrzlega Polja pri Ivančnici Gorici. – U: M. Blečić et al. (ur.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Situla 44, 895–902.
- ECKHART, L. 1976, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Lauriacum.* – Österreich, Band III, Fasz. 2.
- ERTEL, Ch., S. PALÁGYI i F. REDŐ 1999, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Salla und Mogentiana sowie des Balaton-(Plattensee-)Oberlandes in den Komitaten Zala und Veszprém.* – CSIR, Ungarn, Band VIII.
- FARKAS, Z. i D. GABLER 1994, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke Ad Flexum-Arrabona.* – CSIR, Ungarn, Band II.
- FAUST, W. 1996, Eine Späte Grabstelengruppe aus dem Elsass. – U: G. Bauchhens (ur.), *Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Beihfte der Bonner Jahrbücher* 51, 27–32.
- FEJFER, J. 1999, What is a private Roman portrait?. – U: H. von Steuben (ur.), *Antike Porträts. Zum Gedächtnis von Helga von Heintze*, Möchensee, 137–149.
- FERRI, S. 1933, *Arte romana sul Danubio.* – Roma.
- FULIR, M. 1969, Topografska istraživanja rimskih cesta na varaždinskom i medjimurskom području (1960–1967). – *Razprave SAZU* VI, 377–378.
- GORENC, M. i B. VIKIĆ 1984, Antičko nasljeđe ludbregškog kraja. – U: V. Mađarić (ur.), *Ludbreg*, Ludbreg, 59–71.
- GOSS, V. P. 2005, "Kamen iz Križovljana,, nakon "Kame- na iz Belca,, - pitanje konteksta. – *Prilozi Instituta za arheolo- giju u Zagrebu* 22, 187–198.
- GOSS, V. P. 2006, Military Orders between Sava and Dra- va Rivers – Sculpture. – *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 30, 51–65.
- GREGI, Z. i B. MIGOTTI 1999–2000, Nadgrobna stela iz Siska. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, XXXII–XXXIII, 119–164.
- HOFFILLER, V. i B. SARIA 1938, *Antike Inschriften aus Jugoslavien 1. Noricum und Pannonia Superior.* – Zagreb.
- HORVAT, A. 1979, Über die Steinskulptur der Arpaden- zeit in kontinental Kroatien. – *Alba Regia* 17, 173–183.
- HUDECZEK, E. 2008, *Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Flavia Solva.* – CSIR, Österreich IV/1.
- KASTELIĆ, J. 1998, *Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih: Šempeter v Savinjski dolini.* – Ljubljana.
- KLEINER, D. D. 1992, *Roman Sculpture.* – New Haven, London.
- MARŠIĆ, D. 2008, Nadgrobni reljef iz Vranjica – primjer rimskog spomenika uklesana u živu stijenu. – *Tusculum* 1, Solin, 45–52.
- MARŠIĆ, D. 2009, *Ugradbeni i građevni nadgrobni reljefi u Histriji i Dalmaciji.* – Zadar.
- MERCANDO, L. 1997, Alcuni aspetti dei monumenti funerari in Piemonte. – *Antichità Altoadriatiche* XLIII, 401–416.
- MIGOTTI, B. 2008, *Lukovičaste fibule s portretima na području Rimskog carstva.* – Zagreb.
- NAGY, M. 2007, *Lapidarium, A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője: Római kőtár.* – Budapest.
- NODELMAN, S. 1983, A Portrait of the Empress Plautilla. – *Journal of J. Paul. Getty Museum Journal* 11, 105–120.
- PFLUG, H. 1989, *Römische Porträtstelen in Oberitalien.* – Mainz.
- PICCOTTINI, G. 1972, *Die Rundmedaillons und Nischen- porträts des Stadtgebietes von Virunum.* – CSIR, Österreich, Band II.
- POCHMARSKI, E. 1990, Römische Bildhauerkunst des 3. und 4. Jh. n. Chr. am norischen Limes. – U: H. Vetters, M. Kandler (ur.), *Akten des 14. Internationalen Limeskongres- ses in Carnuntum, Der römische Limes in Österreich* 36, Wien, 525–538.
- SCHÖBER, A. 1923, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien.* – Wien.
- SHOPPA, H. 1958, Keltische Einflüsse in der provinzial- römischen Plastik. – *Bonner Jahrbücher* 158, 268–294.
- STOŠIĆ, J. 1994, Srednjovjekovna umjetnička svjedočan- stva u Zagrebačkoj biskupiji. – U: *Sveti trag, Katalog izložbe Devetsto godina Zagrebačke nadbiskupije 1094–1994*, Zagreb, 101–130.
- ŠAŠEL KOS, M. 1997, *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia/Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije.* – Ljubljana.
- ŠIMEK, M. (ur.) 1990, *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske.* – Varaždin.
- ŠIMEK, M. (ur.) 1997a, *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske.* – Drugo dopunjeno izdanje, Bje- lovar.

ŠIMEK, M. 1997b, Trasom antičke ceste Petovio–Mursa kroz Županiju Varaždinsku. – U: *Spomenica Gradskog muzeja Varaždin, 1925–1995*, Varaždin, 56–65.

TOMIČIĆ, Ž. i M. TUSUN 1997, Križovljan. – U: K. Horvat-Levaj i I. Reberski (ur.), *Ludbreg – Ludbreška Podravina, Umjetnička topografija Hrvatske* 3, 281.

TOYNBEE, J. M. C. 1996, *Death and Burial in the Roman World*. – Baltimore, London.

VIKIĆ, B. i M. GORENC 1969, *Prilog istraživanju antičkih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. – Zagreb, 5–16.

WAGNER, F. *et al.* 1973, *Raetia – Noricum*. – CSIR, Deutschland, Band I, Fasz. 1.

ZANKER, P. 1975, Grabreliefs römischer Freigelassener. – *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts* 90, 267–315.

dr. Branka Migotti

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Ante Kovačića 5

10000 Zagreb

branka.migotti@zg.t-com.hr

Eastern Alpine marble and its use for the Roman capitals from Sirmium

Vzhodnoalpski marmor in njegova uporaba za rimske kapitule iz Sirmija

Andreja Maver

Abstract: The article presents an overview of the Roman capitals from Sirmium that were made of Eastern Alpine marbles. They take the form of Corinthian, more precisely Corinthian with plain leaves and Corinthianizing, as well as leaf capitals. The plain-leaved Corinthian, as well as leaf capitals, found at various sites of Sirmium, is tied to the Pannonian production. The Corinthianizing capitals, on the other hand, can probably all be attributed to the hippodrome. They are formally tied to the provinces to the east and south of Sirmium, though the specific rendering of leaves indicates a local or on-site production.

Key words: Sirmium, Roman period, Roman architecture, Corinthian capitals, Corinthianizing capitals, leaf capitals, Eastern Alpine marble, marble analyses

Izveček: Članek podaja pregled kapitelov iz Sirmija (danes Sremska Mitrovica, Srbija), narejenih iz vzhodnoalpskih marmorjev. Oblikovno so to korintski kapiteli, bolj natančno polnolistni korintski ter korintizirajoči kapiteli, najden pa je bil tudi listni kapitel. Polnolistni korintski ter listni kapitel izvirajo iz različnih lokalitet antičnega mesta in so vezani na panonsko proizvodnjo. Na drugi strani so bili korintizirajoči kapiteli najverjetneje vsi del hipodroma. Oblikovne paralele zanje je najti v provincah vzhodno in južno od Sirmija, vendar pa je oblikovanost listov specifična in nakazuje lokalno oziroma izdelavo na mestu uporabe.

Ključne besede: Sirmium, rimska doba, rimska arhitektura, korintski kapiteli, korintizirajoči kapiteli, vegetabilni kapiteli, vzhodnoalpski marmor, analize marmorja

Introduction

The Eastern Alpine marbles have been the subject of numerous archaeological and geological studies for quite a number of years now.¹ Among these are also numerous studies published by Bojan Djurić, scholar in honour of whose jubilee this paper is written. It is he who gave me the opportunity to study the Roman capitals from Sirmium, Pannonia, by including me into the interdisciplinary and international group of the project entitled *Stone Use in Roman Towns. Resources, Transport, Products and Clients. Case Study Sirmium*. The project provided a systematic survey of all the stone

materials kept at the Museum of Srem and elsewhere in Sremska Mitrovica. It also provided me with a rich and exciting topic, for which I am forever grateful.

Bojan Djurić recently published a presentation of the use of Eastern Alpine marbles at Sirmium.² In order to provide context for the capitals discussed below, I shall very briefly summarize his findings, on the one hand, and my findings on Sirmium capitals, on the other.

Eastern Alpine marbles, more precisely Pohorje and Gummern marbles,³ were used at Sirmium for various purposes. They can roughly be attributed to two

1 For example Djurić 1997; Müller, Schwaighofer 1999; Djurić 2001; *id.* 2005; Djurić, Hebert *et al.* 2005; Djurić, Müller 2009 and others.

2 Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006; *id.* 2007.

3 Marble analyses were performed by H. W. Müller from the Institute of Applied Geology, University of Natural Resources and Applied Life Sciences, Vienna.

broad categories: funerary monuments and architectural elements.

Funerary monuments include stelae, sarcophagi and funerary altars.⁴ This group is the most numerous, with monuments spanning the period from the 1st to the second half of the 4th century AD. Both Gummern and Pohorje marbles are represented. The products of these two marbles have a parallel appearance at Sirmium throughout the 2nd, 3rd and 4th centuries AD, while the products from the 1st century AD are made of Gummern marble alone. As for the workshops, the products found at Sremska Mitrovica show traits of particular workshops outside Sirmium or of their original workshops in Noricum and Poetovio. The products of these marbles came to Sirmium via a water route.

Architectural monuments or fragments thereof include capitals, shafts, bases, skirting-boards, an architrave and cornice fragments. The latter two, however, formed part of funerary monuments. This function of the architrave is revealed by the inscription, while for the cornice fragments the funerary character is supposed on the basis of their size. Two analysed fragments of skirting-boards, made of Gummern marble, confirm the results of analyses of such pieces from other sites, which show that they represent typical products of the Gummern quarry/workshop.⁵

This leaves the elements of the column, most prominently represented by the capitals. There were a number of bases analysed as made of Eastern Alpine marbles, both of Pohorje and of Gummern. It is very difficult to determine their chronological range, since very few come with a known find spot. However, the capitals themselves show a more definite picture.

The Roman capitals from Sirmium, including those made of Eastern Alpine white marbles, have attracted much attention on the part of the researchers of the Roman architecture of the city or of the form of capitals in this and neighbouring regions. This is with good reason, since the collection of capitals is notable, whereby its importance lies not only in the formal wealth and the diversity of material used

for their production, but also in the information it provides concerning the quarrying, trade routes and workshops of architectural elements in the broader region. Inevitably, this collection continues to grow with new excavations taking place in the city.

The capitals show great variety in both form and material.⁶ There are capitals of the Ionic, Corinthian and Composite orders, but also leaf capitals. The greatest variety is observed during the most prosperous period for the town at the end of the 3rd and first half of the 4th century AD. Prior to this, only Corinthian capitals were documented. As can be expected, these also constitute the most numerous group and feature in the architectural development of the town from the first half of the 2nd to at least the mid-4th century AD.

The earliest, normal Corinthian capitals were made of Neogene limestone. Since the town was devoid of either on-site or local sources of stones, the adjacent region to the south of it, in the province of Dalmatia, provided the material. This was, in fact, the earliest stone documented to have been used at Sirmium for architectural purposes and continued to be put to this use at least until the mid-4th century AD.⁷ In addition to the material connection with the province of Dalmatia, the closest parallels for these early capitals from the first half of the 2nd century AD can also be found in Dalmatia, with wider parallels further in the Adriatic region. At the end of the 2nd century AD the earliest Corinthian capital of the Asiatic type, with acanthus spinosus leaves, appears. This inaugurates the long line of Asiatic-type capitals from Sirmium. This form is first transplanted into local stone in the wider regional or provincial frame of Sirmium during the second half of the 3rd century AD.

The second half of the 3rd century AD also inaugurates a period of expansion for Sirmium with a more frequent presence of Roman emperors. The abundance of capitals from the late 3rd and the 4th

4 Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 113–117.

5 *Ibid.*, 117.

6 For a longer analysis see Maver, Müller, Rižnar 2009, 119–148.

7 For the range of products from various stones documented in Sirmium see Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006.

SRM	Provenance	¹⁸ O	¹³ C	Colour	Grain size
79	Pohorje	-14,37	0,94	white-light grey	medium
80	Pohorje	-11,54	1,16	white	medium-coarse
81	Pohorje	-8,66	0,96	white	fine-medium
82	Pohorje / Gummern	-6,55	0,71	white	medium-coarse
83+523	Pohorje	-8,76	1,12	white	medium-coarse
114	Pohorje / Gummern	-6,13	0,73	white	medium-coarse
243	Pohorje / Gummern	-6,06	0,55	light grey	medium
245	Pohorje	-9,82	0,85	white	medium-coarse
247	Pohorje / Gummern	-6,53	0,98	white-light grey	medium-coarse
350	Pohorje / Gummern	-7,12	0,79	white	medium-coarse
352	Pohorje	-8,44	0,68	white	medium-coarse
529+533	Pohorje / Gummern	-6,38	0,86	light grey	medium

Figure 1 Results of the isotopic analyses (analysed by H. W. Müller).

century AD mirrors the generally prosperous period of the town. It also reflects the intra and inter-provincial connections of Sirmium during this period. Exclusively Corinthian capitals are now joined by other orders. There is the group of plain-leaved Corinthian capitals, the group of Corinthianizing capitals and the Corinthian capitals of the Asiatic type and Mediterranean stone, which show by far the widest distribution and provide material evidence, on a state level, for the importance that Sirmium gained through the presence of Emperors and the status of one of the capitals of the Empire, since they point to a production that encompassed large parts of the Roman state. Sirmium witnessed a continual use of the Asiatic capital type of Mediterranean marble, which appears to have ceased somewhere in the middle of the 4th century AD. The capitals from Sites 47 and 1a, on the other hand, point to late building activity that turned to regional sources of stone.

Corinthianizing Asiatic Capitals

The Corinthianizing Asiatic capitals are by far the most numerous group of capitals from Sirmium, also the most frequently cited.⁸ They began to be

unearthed at the end of the 19th century and are mostly kept in Sremska Mitrovica. At present, seventeen capitals are kept in the Museum of Srem, one is kept in the Banca Intesa not far from the above-mentioned museum in Sremska Mitrovica and five in the Archaeological Museum in Zagreb, Croatia.⁹

The capitals were made of three different stones. Most were made of Neogene limestone (Lithotype I) from the Dardagani Quarry, near Zvornik, modern Bosnia and Herzegovina, brought to town along the Sapna, Drina and Sava Rivers. One capital was made of distant-source limestone (Lithotype II), possibly from „somewhere in Pannonia, whence it could have come to Sirmium via the same water routes used to transport Eastern Alpine marble“ (Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 105). At least three¹⁰ were made of white Eastern Alpine marble, whereby two of Pohorje and one of Gummern marble (Figs. 1, 2).¹¹

The capitals of all materials show the same form, I will therefore give a common to all regardless of ma-

8 Nikolajević-Stojković 1957, 62, Fig. 19; Nikolajević 1965, 658–659, Figs. 4, 5; Popović 1963, 64–65, T. XXVI-II, 5; Popović, Ochsenschlager 1975, 60–61, T. I. 2; Popović, Ochsenschlager 1976, 163, 170, Taf. 28, 2; Kiss 1987,

133; Jeremić 1995, 142, Figs. 4,5; Ertel 1997, 98; Ertel 2005, 314, Fig. 5; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107–109, Fig. 5; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2007, 83–100; Maver, Müller, Rižnar 2009, 119–148.

9 For those in Zagreb see Brunšmid 1911, 66–68, nos. 528–532.

10 One marble capital has not yet been analysed. Macroscopically, it also appears to be of Eastern Alpine origin.

11 Pohorje marble: SRM 350 and 352; Gummern marble: SRM 243+529+533. For a detailed description and analysis of each Corinthianizing capital see: Maver, Müller, Rižnar 2009, 119–148.

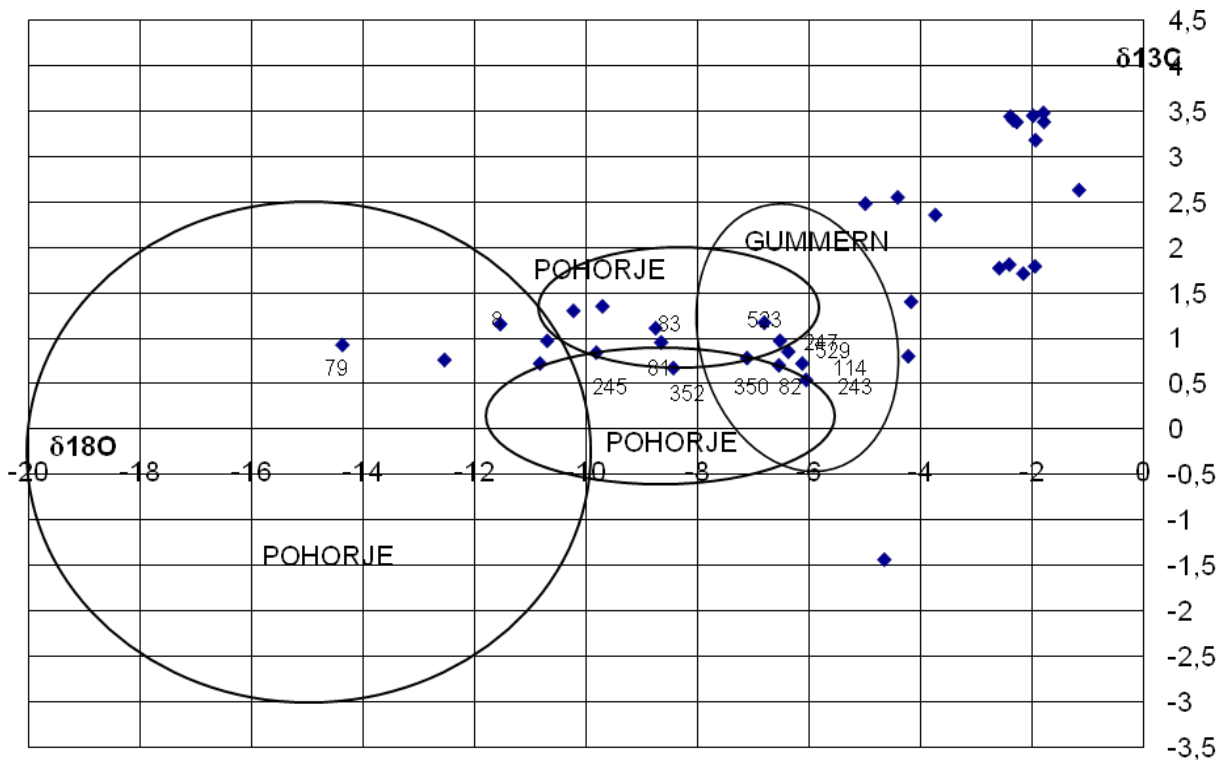

Figure 2 Isotopic fields of the marble quarries and samples (analysed by H. W. Müller).

terial. As the capitals show a reduced form of the Corinthian capital (Figs. 3–5). The kalathos bears four large acanthus leaves. These are contiguous on most capitals; there is a slight gap on one of the limestone capitals, while a similar gap can be observed on some of the capitals made of marble.¹² The leaves have a prominent midrib. They represent the leaf range. The corner volutes grow out of a lanceolate stem placed centrally between two leaves. They are quite broad and plain, with their eyes projecting slightly. Helices and calyces are absent. The abacus shows the same moulding on all capitals, while its central motif varies, even within the same capital, whereby two equal motifs often appear on two contiguous sides. Some flowers have a stem of the central motif running in a more or less straight line down the kalathos to the stem. This common form, however, shows differences in detail, particularly in the shape and rendering of the leaves. There are also slight differences in the shape of the corner volutes, some are more oblique and others more vertical. To return to the leaves, the main differences concern the edge of the leaves, individual folioles and the depth of the lines

between the folioles. Most capitals have three lobes (lower, medial and apex) with five folioles in the lower, four folioles in the medial lobe and seven in the apex. There is one exception to this form, made of marble, which shows four lobes, with five folioles in the lower two lobes and four in the third.¹³ Furthermore, the leaf edge is usually defined by the tips of the folioles, while some capitals have a defined edge of the leaf mass, within which the tips are carved (Fig. 4). These were all made of marble, but also include the capital of limestone Lithotype II b. The third point of difference is in the depth of the relief. The lines are carved most deeply in the capitals made of limestone Lithotypes I a and I c, while the foliole tips on these capitals are very poorly preserved. The lines are slightly less deep on the capitals made of limestone Lithotype I b, where the tips are mostly well preserved. This would indicate that the differences were caused by the characteristics of the material, an observation that is confirmed by the depth of carving on the capitals made of either limestone Lithotype II or of marble, where the relief is considerably lower. A feature common to all the capitals regard-

12 SRM 529+533 and SRM 601.

13 SRM 352.

Figure 3 A Corinthianizing Asiatic capital from the hippodrome (SRM 352) (photo S. Maksić).

less of the material is that one foliole in each lobe is carved very deeply and the other ones are practically flat. This is usually the third foliole of the lower lobe, the third of the medial lobe and the second of the apex. It is thus difficult to talk of acanthus spinosus proper. However, considering the parallels for the capitals and the fact that some folioles are sunken at midvein, the capitals are those defined as the Asiatic type.

The size of the capitals varies considerably, from around 30.5 to 50.5 cm in height, from 22 to 47 cm in abacus width and from 18 to 39 cm in lower diameter. This variation in size is observable also among the marble capitals.¹⁴ If we take capitals with comparable lower diameters as the basis, from 36 to 39 cm, the abacus width also shows comparable values (from 44 to 47 cm), but not the height, which still varies from 40.5 to 50.5 cm. This points to the use of these capitals in various positions or levels. The location of at least nine of these limestone capitals is known to be the hippodrome, where they were found among the ruins of a round corridor and originally belonged to a colonnade that supported the roof over the highest stand.¹⁵ Jeremić writes that the marble capital of SRM 352 was also found at the hippodrome, which opens up the possibility that all of the capitals of this form formed part of the hippodrome. The construction

14 SRM 243+529+533 (H. 30.5; W. abacus. 29; Diag. abacus. 45, lower Ø 18), SRM 350 (H. 29; W. abacus. 41.5; Diag. abacus. 65; lower Ø 30/34), SRM 352 (H. 34; W. abacus. 34–35; Diag. abacus. 61–64.5; lower Ø 24/28).

15 Popović, Ochsenschlager 1975, 170; Jeremić 1995, 142, Fig. 4, 5; Ertel 2005, 314–315, Abb. 5.

Figure 4 A Corinthianizing Asiatic capital (SRM 350) (photo S. Maksić).

of the hippodrome is dated most probably between AD 312 and AD 313 during the presence of Licinius or during the later visits of Constantine between AD 316 and AD 324, which gives the date into the first quarter of the 4th century AD for the capitals.¹⁶ Corinthianizing Asiatic capitals of the particular form seen on the capitals from Sirmium appear from the 3rd and into the 4th century AD.¹⁷ Apart from Sirmium, they were found, for example, at Konjuh (Dardania / Dacia Mediterranea),¹⁸ Stobi (Macedonia Secunda),¹⁹ Singidunum (Moesia Superior),²⁰ Gamzigrad / Romuliana (Moesia Superior),²¹ Sarmizegetusa (Dacia),²² Potișsa (Dacia),²³ as well as at Ostia.²⁴ Apart from the latter, the distribution in the period under consideration is concentrated across the Balkan Peninsula, as was already established by previous authors.²⁵ In spite of

16 Jeremić (1995, 142) dates these capitals to the very beginning of the 4th century AD. Ertel (2005, 314–315) also dates the capitals to the beginning of the 4th century AD.

17 See also, for instance, Milea, Bărbulescu 1972, 481; Pensabene 1973, 159–162, Tav. LXI–LXIII.

18 Lilčić 2002, 580–581, 1050.

19 Nikolajević-Stojković 1957, 11, Fig. 21; Lilčić 2002, 856.

20 Nikolajević-Stojković 1957, 63, Fig. 20.

21 Čanak-Medić 1978, 64, 183, cat. no. 13, sl. 45, 47 (found in the first gallery of the western gate of the later fort, dated to the 4th century AD).

22 Alicu, Pop 1979, 29–32, Pl. 435.

23 Milea, Bărbulescu 1972, 479–480, nos. 19, 22–24, Figs. 16, 19–21 (dated to the 3rd century AD).

24 Pensabene 1973, 159–162, 250–251, particularly the capital under no. 660.

25 Nikolajević-Stojković (1965, 659) writes that they seemed to be much in vogue in the region of the Danubian limes, while Kiss (1987, 133) states that they were

Figure 5 A Corinthianizing Asiatic capital (SRM 529+533) (photo S. Maksić).

the analogous structure, the rendering of the leaves on the paralleled capitals is different, since the leaves there are clearly those of *acanthus spinosus*, where every foliole is carved to be sunken at the midvein. The Sirmium capitals exhibit flat folioles. A strikingly similar rendering of leaves was observed on one capital from Site 1a (limestone, Lithotype III).²⁶ It can also be observed on a pilaster capital from Osijek (*Mursa*), though the capital structure there is more complete.²⁷

Plain-leaved Corinthian and leaf capitals

The Corinthian capitals with plain leaves all show a structure where the leaf range takes up a dominant part of or almost the entire kalathos. These capitals date from the second half of the 3rd to the mid-4th century AD and were found at various sites across the town. They were made of regional and distant-source limestone, but mostly of marble. Of the latter, most were identified as Eastern Alpine in origin (*Figs 1, 2*).

widely known across the Balkans and the Near East.

²⁶ SRM 583; Maver, Müller, Rižnar 2009.

²⁷ Pinterović 1978, T. XLVIII, 1.

Figure 6 A Corinthian capital with plain leaves from the villa suburbana (SRM 81) (photo S. Maksić).

The site that yielded the most Corinthian capitals with plain leaves made of Eastern Alpine marble, namely four,²⁸ is Site 4, where they formed part of the peristyle of a *villa suburbana*.²⁹ They do not show precisely the same form. In fact, of the four capitals only two share the same structure (SRM 80 and 81; *Fig. 6*). Their *kalathoi* are composed of two rings of contiguous plain leaves, whereby the first ring is considerably lower than the second one. Helices are absent, while the radically reduced corner volutes are flattened against and into the plain abacus. The third capital (SRM 79; *Fig. 7*) also shows two rings of plain leaves with cleft apices, but the second row is composed of only four leaves (the first ring has the standard eight). The corner volutes are carved in very low relief, while the semicircular feature between them might represent the caulicule. The kalathos and the abacus are not separated. The capitals show two size groups. The first group consists of three capitals,

²⁸ SRM 79 (Parović-Pešikan 1969; Jeremić 1995, 143, *Fig. 7*; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 114–115, 125); SRM 80 (Parović-Pešikan 1969; Jeremić 1995, 143; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 114–115, 125); SRM 81 (Parović-Pešikan 1969, 267, sl. 1g; Parović-Pešikan 1971, 42, sl. 47; Jeremić 1995, 143, *Fig. 6*; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 114–115, 125); SRM 82 (Parović-Pešikan 1969; Jeremić 1995, 143; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 114–115, 125).

²⁹ Parović-Pešikan (1971, 15–44), but also all other authors until very recently, writes of *villa urbana*. Recent publication (Jeremić 2006, 174), however, rectifies the location of the city walls, whereby the villa stands just outside them and is thus a *villa suburbana*.

Figure 7 A Corinthian capital with plain leaves from the *villa suburbana* (SRM 79) (photo S. Maksić).

which are relatively comparable in size,³⁰ whilst the fourth capital is considerably larger.³¹ As for the material, they are all made of Eastern Alpine marble.³² The *villa suburbana* with its peristyle is dated to the mid 4th century AD and with it the capitals.³³ The closest parallel to these capitals, particularly to the low first ring of the plain leaves, can be found in Pannonia, more precisely at Intercisa, also dated to the beginning or the first half of the 4th century,³⁴ which broadly matches the date provided by the architectural context at Sirmium.

The capital of SRM 83+523 was found either at the above-mentioned *villa suburbana* or at the Imperial Palace.³⁵ It shows a *kalathos* dominated by the leaf range in two rings.³⁶ The leaves of the first ring are contiguous, while the second-ring leaves continue one into the other without separation. The corner

30 SRM 79 (H. 31; W. abacus. 30–34; Diag. abacus. 54.5; lower Ø 27); SRM 80 (H. 18; W. abacus. 33; Diag. abacus. 58); SRM 81 (H. 35; W. abacus. 35; Diag. abacus. 61; lower Ø 26.5).

31 SRM 82 (H. 28; lower Ø 35).

32 SRM 79: Pohorje; SRM 80: Pohorje; SRM 81: Pohorje; SRM 82: Pohorje/Gummern.

33 Parović-Pešikan 1969, 267–268; Parović-Pešikan 1971, 42; Jeremić 1995, 143; Ertel 2005, 312–313.

34 Ertel 1991, 71, Taf. 45 (Intercisa 1) and 76–77, Taf. 46 (Intercisa 265).

35 *Villa suburbana*: Parović-Pešikan 1971, sl. 48; Ertel 2005, Abb. 3. Imperial Palace: Jeremić 1995, Fig. 8.

36 Parović-Pešikan, 1969; Parović-Pešikan, 1971, 42, sl. 48; Jeremić, 1995, 143, Fig. 8; Ertel 2005, 312, Abb. 3; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 114–115, 125. H. 32; W. abacus. 34; lower Ø 28 cm.

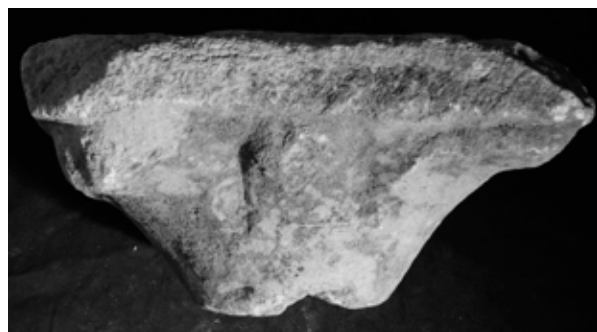

Figure 8 A Leaf capital with plain leaves (SRM 245) (photo S. Maksić).

volute and helices are radically reduced and flattened against and into the plain abacus. Its date is broadly the first half of the 4th century AD, while its material is Pohorje marble.

A completely preserved Corinthian capital with plain leaves was found at Site 85.³⁷ In its structure it is most similar to capitals of SRM 82 and 79, both from the *villa suburbana* (Site 4) dated to the mid-4th century AD. An interesting feature of this marble capital is a rosette that adorns one side between the leaves of the second ring and a stylized rosette or dot with a cross that adorns the side contiguous to it.

The Museum of Srem also keeps a Corinthianizing capital with plain leaves, found at the basilica of St. Sinerotes. It is a marble capital with four large independent leaves of the leaf range, between which corner volutes rise without indicated caulicules.³⁸ The *kalathos* and *abacus* are not separated. This capital shows a structure comparable to the Corinthianizing capitals from the hippodrome, but even more reduced. The capital is dated to the middle of the 4th century AD,³⁹ which is confirmed also by the date of an almost identical capital from a Roman villa at Magyarfalva.⁴⁰

A very similar structure can be found on the capital of SRM 247, made of Gummern marble.⁴¹ The difference is that the leaves on this capital have a carved

37 Jeremić 2009, 488, Fig. 18. The capital has not yet been sampled.

38 The capitals has not yet been sampled. H. 34 cm.

39 Jeremić 1995, 143, Fig. 9.

40 Kiss 1987, 18, Taf. 30.5. Further similar capitals were found at Villen (Ertel 1991, Abb. 9).

41 H. 18.5; lower Ø 14.

midvein. Further difference might also have been visible on the abacus, but that is not preserved. Nevertheless, the similarities between these two capitals, on the one hand, and the similar structure to the one shown by the Corinthianizing Asiatic capitals from the hippodrome, would lead me to date this capital roughly to the mid 4th century AD.

The Museum of Srem also keeps leaf capitals, which, as opposed to Corinthian capitals, are devoid of volutes. One is that of SRM 245 (Fig. 8).⁴² It shows a simple structure of eight plain leaves on the *kalathos*, topped by a plain square *abacus*. The closest parallels to this one are again to be found in Pannonia,⁴³ which date it roughly to the 4th century AD. It is made of Pohorje marble.

Conclusion

The Roman capitals made of Eastern Alpine marbles from Sirmium include Corinthian, more precisely Corinthianizing and Corinthian with plain leaves, and one example of a leaf capital. Judging from the data and parallels thus far gathered, their appearance in the town's architecture is limited to the first half of the 4th century AD.

The most numerous group of capitals at Sirmium is that of Corinthianizing Asiatic capitals. Probably all formed part of the hippodrome. Their general form is present across a broader area, in the wider lower Danubian region (provinces of *Moesia Superior*, *Macedonia Secunda*, *Dardania/Dacia Mediterranea*, *Dacia*). The rendering of the leaves, however, is particular even within this Danubian group. This particular rendering of the leaves brings up the question of workshop. It is easy to imagine that a workshop was set up to meet the demands of the construction of the hippodrome, and possibly also other buildings that were being put up at the end of the 3rd and the first half of the 4th centuries AD in Sirmium (the Imperial Palace, the so-called Licinius' Baths). An observation that strengthens the hypothesis of a Sirmium-based

workshop is the material used to make the capitals in question, which included regional limestone, distant-source limestone and distant-source marble. The diversity of the origin of stones and the specific rendering of the leaves, coupled with the fact that Pannonia, as the probable source of one of the limestones and the province of transit for the marble, has not revealed capitals of this form,⁴⁴ leads me to conclude that the specific form of leaves does, in fact, point to a workshop active in or around Sirmium at least during the first quarter of the 4th century AD. The capital from Site 1a suggests that its production was not limited to the hippodrome, whilst the pilaster capital from Mursa might even suggest export of its products or masters. There is another observation to be made concerning the masters of the Corinthianizing capitals of the Sirmium hippodrome, namely that certain formal features tie them to the masters working on the limestone capitals of Diocletian's Palace at Split. The most prominent of these features is certainly the lanceolate stem.⁴⁵ The existence of a workshop at Sirmium is corroborated by a semi-product of a capital now kept at the Museum of Srem. The „hippodrome“ workshop used various stones from regional or distant sources. In view of the fact that this particular type of Corinthianizing capital is not known in either Pannonia, other than at Sirmium, or in Noricum (the presumed sources of limestone Lithotype II and of the Pohorje and Gummern marbles, respectively) or in north-eastern Dalmatia (the source of limestone Lithotype I), I presume that all these materials came to Sirmium either as blocks or in a rough state of semi-finish and were worked to their final shape in the workshop at Sirmium. The three materials, however, illustrate well the trading routes for stone within which Sirmium was set. It also shows that the trading routes do not match the areas of formal parallels.

The plain-leaved capitals made of Eastern Alpine marbles were found at the Imperial Palace and *villa suburbana* (Site 4). Altogether seven⁴⁶ capitals were

42 H. 17; W. abacus. 35

43 Kiss 1987, 23, Taf. 40: 3; Ertel 1991, 86–87, Abb. 8.

44 Kiss 1987; Ertel 1991.

45 See Matetić-Poljak 2009, 202–210.

46 Six Corinthian with plain leaves and one leaf capital.

confirmed as such by marble analyses. These marbles were the earliest so far documented at Sirmium and were transported to Sirmium by way of the Danube. This route corresponds well to the formal analysis of the plain-leaved and leaf capitals, since the nearest and most suitable parallels for them can be found northwards in the province of Pannonia. The capitals of Sirmium go to confirm the observation made by Ertel on a specific Pannonian production in the 3rd and 4th centuries AD.⁴⁷ The production of the altars, stelae and sarcophagi of Eastern Alpine marbles is supposed to be near the quarries in western Pannonia Superior and southern Noricum.⁴⁸ As far as the location of production is concerned, the plain-leaved capitals do not show the same picture, since they point to a production somewhere in Pannonia. This is confirmed by two limestone plain-leaved capitals, both made of Lithotype II, the origin of which is also to be sought in Pannonia. The absence of Lithotypes I and III among these capitals is also telling in this respect and places the production in question completely outside Sirmium or its vicinity.

The most complete picture of the use of Eastern Alpine marbles is certainly provided by the *villa suburbana* or Constructional Phase III of Site 4. A reconstruction of its peristyle has been attempted, which included the plain-leaved capitals discussed above. It also included marble shafts and bases. A number of shafts and one base from Site 4 have been identified as made of Eastern Alpine marbles and correspond in size to the capitals of SRM 79–81. There is thus a great possibility that the capitals, shafts and bases all formed part of the peristyle and might have been part of the same order. I am not able to say whether

other elements (skirting-boards, for example) were ordered for the villa at the same time or was the order limited to the column.⁴⁹ The analysed elements of the column were made of both Pohorje and Gumnern marbles. There is the unfortunate obstacle of incomplete find data, but I shall nevertheless venture the supposition that the parallel use of both marbles indicates that the production of column parts must have been situated away from the quarries. If the data provided by the capitals are taken into consideration, this production should be located in northern Pannonia. The evidence from the peristyle of the *villa suburbana* also suggests that the order comprised all the parts of the column.

The Roman capitals from Sirmium that were made of Eastern Alpine marbles show a picture that is different from that shown by the funerary monuments in chronological terms, since the capitals are limited to the first half of the 4th century AD. As for the production, the picture differs as well, since a part of the capitals, used at the hippodrome, was carved at Sirmium, and the other part produced outside of Sirmium but also away from the quarry workshops.

Acknowledgements

I would first like to thank Bojan Djurić, who included me into the project and thus opened up the path that led to Sirmium's capitals. The paper and its results would not have been possible without the work of sampling and analysing done by H. W. Müller. Sincere thanks go also to Jasmina Davidović from the Museum of Srem, who tirelessly helped in gathering data on the capitals. Special thanks go also to Slobodan Maksić for his photographic contribution.

47 Ertel 1991, 107.

48 Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 115–117.

49 With the exception of the elements of the column, no other constructional element made of marble was found at the site.

Povzetek

Rimski kapiteli Sirmija (Sremska Mitrovica, Srbija) iz vzhodnoalpskih marmorjev so po obliki korintski, natančneje korintizirajoči in polnolistni kapiteli, dokumentiran pa je bil tudi en primer listnega kapitela. Njihovi najdiščni podatki ter analogije kažejo na uporabo v arhitekturi mesta omejeno na prvo polovico 4. stol. n. š.

Največja skupina sirmijskih kapitelov pripada korintizirajočim azijatskim kapitelom, pri čemer so verjetno vsi tvorili del hipodroma. Narejeni so bili iz dveh različnih apnencev ter iz vzhodnoalpskih marmorjev. Njihova splošna oblika kaže paralele okvirno v spodnjem Podonavju (*Moesia Superior, Macedonia Secunda, Dardania / Dacia Mediterranea, Dacia*), vendar pa imajo znotraj te skupine sirmijski kapiteli specifično oblikovane liste. Različen izvor materiala, specifično oblikovani listi ter dejstvo, da v Panoniji kot verjetnem viru apnencev ter provinci prehoda za vzhodnoalpske marmorje ni bilo odkritih primerljivih kapitelov, kaže na delavnico, ki je delovala v Sirmiju vsaj v prvi polovici 4. stol. n. š. Zaključek o sirmijski delavnici nakazuje tudi najdba polizdelka kapitela, ki ga hranijo v Muzeju Srema. Glede na paralele, ki jih je najti izven Panonije in tudi izven Norika kot izvora vzhodnoalpskih marmorjev, predvidevam, da je marmor prišel v Sirmij v obliki neobdelanih blokov ali pa zelo grobo izdelanih polproizvodov, ti pa so bili dokončani v mestu.

Polnolistni kapiteli iz vzhodnoalpskih marmorjev so bili najdeni v okviru izkopavanja cesarske palače in *ville suburbane*. Formalna analiza polnolistnih in tudi listnih kapitelov je pokazala, da je najbližje in najboljše analogije zanje najti v Panoniji, severno od Sirmija, in da tvorijo del panonske proizvodnje 3. in 4. stol. n. š. Poleg vzhodnoalpskih marmorjev so polnolistni kapiteli Sirmija narejeni tudi iz apnenca Litotipa II, izvor katerega je najverjetneje iskati v Panoniji, medtem ko regionalna Litotipa I in II nista zastopana. Slednje pa bi govorilo v prid predpostavki, da so bili polnolistni in listni kapiteli izdelani izven Sirmija in njegove okolice.

Rimski kapiteli Sirmija iz vzhodnoalpskih marmorjev kažejo sliko, ki se v kronološkem smislu razlikuje od tiste nagrobnih spomenikov, saj so kapiteli po dosedaj znanem omejeni na prvo polovico 4. stol. n. š. Prav tako se razlikuje v proizvodnem smislu, saj je bil del kapitelov, na primer za hipodrom, izdelan v mestu, drug del pa najverjetneje izven Sirmija, a tudi izven delavnic ob kamnolomih vzhodnoalpskih marmorjev.

Bibliography

ALICU, D., C. POP and V. WOLLMANN 1979, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, Sarmizegetusa Monograph 2. – BARIntSer 55.

BRUNŠMID, J. 1911, Kameni spomenici Hrvatskoga Narodnoga muzeja u Zagrebu. – *Vjes. HAD* XI, 63–153.

ЧАНАК-МЕДИЋ, М. 1978, *Гамзиград. Касноантичка палата (архитектура и просторни склоп)*. – Саопштења XI.

DJURIĆ, B. 1997, Eastern Alpine marble and Pannonian trade. – In: B. Djurić and I. Lazar (eds.), *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens = Akti IV. mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti, Celje 8.–12. maj 1995*, Situla 36, Ljubljana, 73–86.

DJURIĆ, B. 2001, The end of Roman quarrying on Pohorje. – In: M. Vomer-Gojković and N. Kolar (eds.), *Ptuj v rimskem cesarstvu, mitražem in njegova doba: mednarodno znanstveno srečanje: internationales Symposium: international scientific symposium, Ptuj, 11.–15. oktober 1999*. Archaeologia Poetovionensis 2, Ptuj: Pokrajinski muzej: Zgodovinsko društvo, 61–70.

DJURIĆ, B. 2005, Poetovio and the Danube marble trade. – In: M. Mirković (ed.), *Römische Städte und Festungen an der Donau: Akten der regionalen Konferenz, Beograd 16.–19. Oktober 2003*. Beograd: Filozofski fakultet, Belgrade, 75–82.

DJURIĆ, B., B. HEBERT, C. HINKER, E. HUDECZEK, S. KARL and H. W. MÜLLER 2005, Marmore römischer Brüche und Steindenkmäler in der Steiermark und in Štajerska. Ergebnisse eines Forschungsprojektes. – *FunBerÖ* 43, 2004, Wien, 365–431.

DJURIĆ, B. and H. W. MÜLLER 2009, White marbles in Noricum and Pannonia: an outline of the roman quarries and their products. – In: P. Jockey (ed.), *Leukos lithos: marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires, Actes du VIIIe Colloque International de l'Association for the study of marble and other stones used in antiquity (ASMOSIA), Aix-en-Provence, 12-18 juin 2006, Ancient marble and stones: interdisciplinary studies on Mediterranean: Proceedings of the VIIIth International Conference of the Association for the study of marble and other stones used in antiquity (ASMOSIA)*. Maisonneuve & Larose, Paris, 111–127.

DJURIĆ, B., J. DAVIDOVIĆ, A. MAVER and H. MÜLLER 2006, Stone Use in Roman Towns. Resources, Transport, Products and Clients. Case Study Sirmium. First Report. – *Starinar* 56, 103–138.

DJURIĆ, B., J. DAVIDOVIĆ, A. MAVER and H. MÜLLER 2007, Stone Use in Roman Towns. Resources, Transport, Products and Clients. Case Study Sirmium. Second Report. – *Starinar* 57, 83–100.

ERTEL, Ch. 1991, *Römische Architektur in Carnuntum*. – Der römische Limes in Österreich, Heft 38, Vienna.

- ERTEL, Ch. 1997, Datierungsprobleme provinziälromischer Architektur. – *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziälromischen Kunstschaffens = Akti IV. međunarodnegakolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti, Celje 8.–12. maj 1995*, Situla 36, 95–101.
- ERTEL, Ch. 2005, Machtsplitter – Architekturteile aus der Kaiserresidenz Sirmium (Sremska Mitrovica). – *Religija i mit kao poticaj rimske provincijalne plastike : Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva. Religion und Mythos als Anregung für die provinziälromische Plastik : Akten des VIII. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziälromischen Kunstschaffens*, Zagreb, 311–318.
- GINOUVÈS, R. 1992, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*. – Tome II: Eléments constructifs: Supports, couvertures, aménagements intérieurs, Athens-Rome.
- JEREMIĆ, M. 1993, *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*. – In: D. Srejić (Ed.), *Roman Imperial Towns and Palaces*, The Serbian Academy of Sciences and Arts, Beograd 1993, 196–203.
- JEREMIĆ, M. 1995, Architectural Stone Decoration of Sirmium in the first half of the 4th century. – *The Age of Tetrarchs. Scientific Meeting LXXV*, Beograd, 138–155.
- JEREMIĆ, M. 2002, Градитељство Сирмијума у V и VI веку (Architecture de Sirmium aux Ve et Vie siècles). – *Саопштења XXXIV*, 43–58.
- JEREMIĆ, M. 2006, Les temples païens de Sirmium. – *Starinar n.s. LVI*, 167–198.
- JEREMIĆ, M. 2009, The Sirmium Imperial Palace complex, in light of the recent archaeological investigations. – *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača. O 1700. obljetnici postojanja*, Zbornik Radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu, Split, 471–499.
- JEREMIĆ, M. and I. POPOVIĆ 2004, Arheološka istraživanja Sirmijuma u Sremskoj Mitrovici na lokalitetima 79 i 85 (u prirodu od 2000. do 2003. godine). – *Starinar LIII–LIV (2003–2004)*, 281–288.
- KISS, Á. 1987, *Pannonische Architekturelemente und Ornamente in Ungarn*. – Budapest.
- ЛИЛЧИЌ, В. 2002, Македонскиот камен за боговите, христијаните и за живот по животот, Античка камена архитектонска пластика во Република Македонија. – Том II, Скопје.
- MATETIĆ POLJAK, D. 2009, Les chapiteaux du Palais de Dioclétien. – *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača. O 1700. obljetnici postojanja*, Zbornik Radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu, Split, 197–234.
- MAVER, A., H. MÜLLER and I. RIŽNAR 2009, Roman capitals from Sirmium (Sremska Mitrovica, Serbia). – *Starinar* 59, 119–148.
- MILEA, Z. and M. BARBULESCU 1972, Capiteluri romane din Potaissa. – *ActaMusNapoca IX*, 477–495.
- MILOŠEVIĆ, P. 1994, *Topography of Sirmium*, Archaeological material of Serbia. – *Fontes archaeologiae Serbiae*, Series 1 – Prehistory vol. 3; Serbian Academy of Sciences and Arts, Branch in Novi Sad. Material for the archaeological map of Vojvodina, vol. 1. – Novi Sad.
- MÜLLER, H. W. and B. SCHWAIGHOFER 1999, Die römischen Marmorsteinbrüche in Kärnten. – *Carinthia II* 109, Klagenfurt, 549–572.
- НИКОЛАЈЕВИЋ-СТОЈКОВИЋ, И. 1957, *Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Посебна издаја Византолошког института. – Књига 5, Београд.
- NIKOLAJEVIC, I. 1969, Chapiteaux d'ordre corinthien de Sirmium. – *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Trier, 5.–11. September 1965*, 653–660.
- ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, М. 1969, Покушај реконструкције перистила касноримске виле у Сирмијуму. – *Старинар н.с. XX*, 265–276.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1971, Excavations of a Late Roman Villa at Sirmium. – *Sirmium II*, 15–44.
- PENSABENE, P. 1973, Scavi di Ostia, Volume VII. – *I Capitelli*, Rome.
- PINTEROVIĆ, D. 1978, *Mursa i njeno područje u antičko doba*. – Osijek.
- POPOVIĆ, V. 1963, Sirmium, Sremska Mitrovica – rimski grad. – *APregl.* 5, 63–72.
- ПОПОВИЋ, В. and E. L. OCHSENSCHLAGER 1975, Касноцарски хиподром у Сирмијуму. – *Старинар н.с. XXVI*, 57–70.
- POPOVIĆ, V. and E. L. OCHSENSCHLAGER 1976, Der spätkeiserzeitlichen Hippodrom in Sirmium. – *Germania* 54/2, 156–181.
- RIŽNAR, I. and D. JOVANOVIĆ 2006, Stone Material of Regional Provenance from Sirmium. – *Starinar* 56, 139–152.
- THÜR, H. 1986, Bemerkungen zur Datierung von Kapitellen des norisch-pannonischen Raumes. – *Carnuntum Jahrbuch* 1985, Vienna, 119–142.

Andreja Maver
Trg komandanta Staneta 6
SI-1000 Ljubljana
andreja_maver@yahoo.com

Die Werkstatt des Meisters von Celeia

Delavnica mojstra iz Celeje

Erwin Pochmarski

Abstract: The author presents six Roman stelae from the area of Celeia, which were probably derived from the so-called workshop of the Master from Celeia. The stelae are assigned to the same workshop on the basis of the stylistic similarities between the depictions of the portraits and the other decorative elements. The stelae presented in the article are broadly dated to the last quarter of the 3rd century AD. Four of them are definitely derived from the same workshop, whilst two of these four are probably the work of the same master. Despite their similarities the remaining two examples of the six stelae under discussion cannot be securely assigned to this workshop.

Key words: Roman period, Celeia, monumental masonry workshop, funerary stelae, the Master from Celeia

Izveček: Avtor v prispevku predstavlja šest rimskih stel, z območja Celeje, ki verjetno pripadajo tako imenovani delavnici mojstra iz Celeje. Stele so pripisane isti delavnici na osnovi stilskih podobnosti upodobitve portretov ter ostalih okrasnih elementov. Stele, predstavljene v prispevku, okvirno sodijo v zadnjo četrtino 3. stol. n. š. Štiri zagotovo pripadajo isti delavnici, dve izmed njih pa verjetno celo istemu mojstru. Preostalih dveh izmed predstavljenih stel pa kljub podobnostim ni mogoče zagotovo pripisati omenjeni delavnici.

Ključne besede: rimska doba, Celeja, kamnoseška delavnica, nagrobne stele, mojster iz Celeje

Auf der Grundlage der vorliegenden Materialsammlungen¹ wurde kürzlich vom Verf. versucht (Pochmarski 2006, 89–114), in eine Darstellung der Typologie und Chronologie der römischen Porträtstelen in Noricum auch die Exemplare aus dem *municipium* Celeia einzubeziehen. Das ist nun recht eigentlich das Arbeitsgebiet der slowenischen Archäologen und im Besonderen des Jubilars, dem die Ausführungen zu einer in Celeia tätigen Bildhauerwerkstatt gewidmet sein sollen.

Die 21 aus dem Territorium von Celeia stammenden Stelen (Pochmarski 2006, 92), die in dem genannten Aufsatz zusammengestellt worden sind, lassen sich gemäß den von A. Schober (1923, 19–130) und H. Pflug (1989, 34–49) erarbeiteten Kriterien, die vom Verf. weiterentwickelt worden sind (Pochmarski

2006, 95–96), ohne chronologische Konsequenzen ein und demselben Typus oder verschiedenen Typen zuordnen (Pochmarski 2006, 97–102). Damit hatte sich in diesem Beitrag gezeigt, dass die typologische Ordnung der Porträtstelen keinerlei chronologische Implikationen enthält, was schon H. Pflug für die römischen Porträtstelen in Oberitalien erkannt hatte (Pflug 1989, 9, 30–33).

Auch für Werkstattfragen gibt die Stelentypologie kaum brauchbare Anhaltspunkte. So lassen sich die in der Folge als Arbeiten der Werkstatt eines Meisters im engeren Sinn, der hier so genannten Werkstatt des Meisters von Celeia, zusammengestellten vier Stelen vier verschiedenen Stelentypen zuordnen. Es handelt sich dabei um folgende Stelen:

¹ Vor Erscheinen der entsprechenden Bände des CSIR für Celeia muss man sich derzeit noch auf die vorhandenen und teilweise schon älteren Materialsammlungen stützen: CIL; Schober 1923; Hoffiller, Saria 1938; A. Šašel, J. Šašel 1978; Illpron 1986–1987; Harl, Lupa.

1 Porträtstele des *Marcellinus* und seiner Frau *Aurelia Bassina* / Celje (Cilli), Glavni trg (Hauptplatz) 11²: Typus IIIa (Abb. 1)

Abbildung 1 Porträtstele des *Marcellinus* und seiner Frau *Aurelia Bassina* / Celje (Cilli), Glavni trg (Hauptplatz) 11 (Photo Verf.).

2 Porträtstele des *Cupitius Cupitianus* und seiner Frau *Bebia Maximina* / Celje (Cilli), cerkev Sv. Maksimiljana (Maximilianskirche)³: Typus IIIb (Abb. 2)

Abbildung 2 Porträtstele des *Cupitius Cupitianus* und seiner Frau *Bebia Maximina* / Celje (Cilli), Maximilianskirche (Photo Verf.).

2 CIL III 5256; Hoffiller, Saria 1938, 26–27, Nr. 53, Abb.; Illpron 1596; Pochmarski 2003, 127, Anm. 67; Harl, Lupa Nr. 3613; Pochmarski 2006, 92, Nr. 40; 100, Nr. IIIa, 8: Typus IIIa.

3 CIL III 5221; Schober 1923, 84–85, Nr. 184, Abb. 93; Hoffiller, Saria 1938, 24, Nr. 47, Abb.; Illpron 1583; Pochmarski 2003, 127, Anm. 65; Harl, Lupa Nr. 3119; Pochmarski 2006, 92, Nr. 41, Abb. 11; 100, Nr. IIIb, 2: Typus IIIb.

3 Porträtstele des *Aurelius Secundinus* und seiner Frau *Aurelia Valentina* / Celje (Cilli), Pokrajinski muzej (Regionalmuseum) Inv. 82 Nr. 89⁴: Typus IIIc (Abb. 3)

Abbildung 3 Porträtstele des *Aurelius Secundinus* und seiner Frau *Aurelia Valentina* / Celje (Cilli), Pokrajinski muzej (Regionalmuseum) Inv. 82 Nr. 89 (Photo Verf.).

4 Porträtstele des *Statutius Secundianus* und seiner Frau *Cerva* / Šempeter (St. Peter i.S.), Antikenpark⁵: Typus Ia (Abb. 4)

Abbildung 4 Porträtstele des *Statutius Secundianus* und seiner Frau *Cerva* / Šempeter (St. Peter i.S.), Antikenpark (Photo Verf.).

4 CIL III 5246; Schober 1923, 83, Nr. 182, Abb. 91; Ferri 1933, 123–126, Abb. 151, 152; Hoffiller, Saria 1938, 29, Nr. 58, Abb.; Kolšek 1967, 34, Nr. 89; Diez 1968–1971, 118–120, Abb. 3; Illpron 1702; Boppert 1997, 63–64, Taf. 5: 3; Glaser 1997, 128, Taf. 25: 1; Pochmarski 2003, 127 Abb. 3; Walde 2005, 38–39, Abb. 41; Harl, Lupa Nr. 3118; Pochmarski 2006, 92, Nr. 46; 100, Nr. IIIc, 4: Typus IIIc.

5 Klemenc 1961, 53, Abb.; Šašel, Šašel 1963, 128, Nr. 374; Garbsch 1965, 142, Nr. 65, 3; Klemenc, Kolšek, Petru 1972, 40, Nr. 238, Abb. S.55; Kolšek 1997, 78, Abb. 50; Illpron 1866; Harl, Lupa Nr. 4126; Pochmarski 2006, 92, Nr. 55; 97, Nr. Ia, 11: Typus Ia.

5 Stele des *Aurelius Saturninus* und seiner Frau *Aurelia Secundina* / Celje (Cilli), cerkev Sv. Maksimiljana (Maximilianskirche)⁶: Typus Ic (Abb. 5)

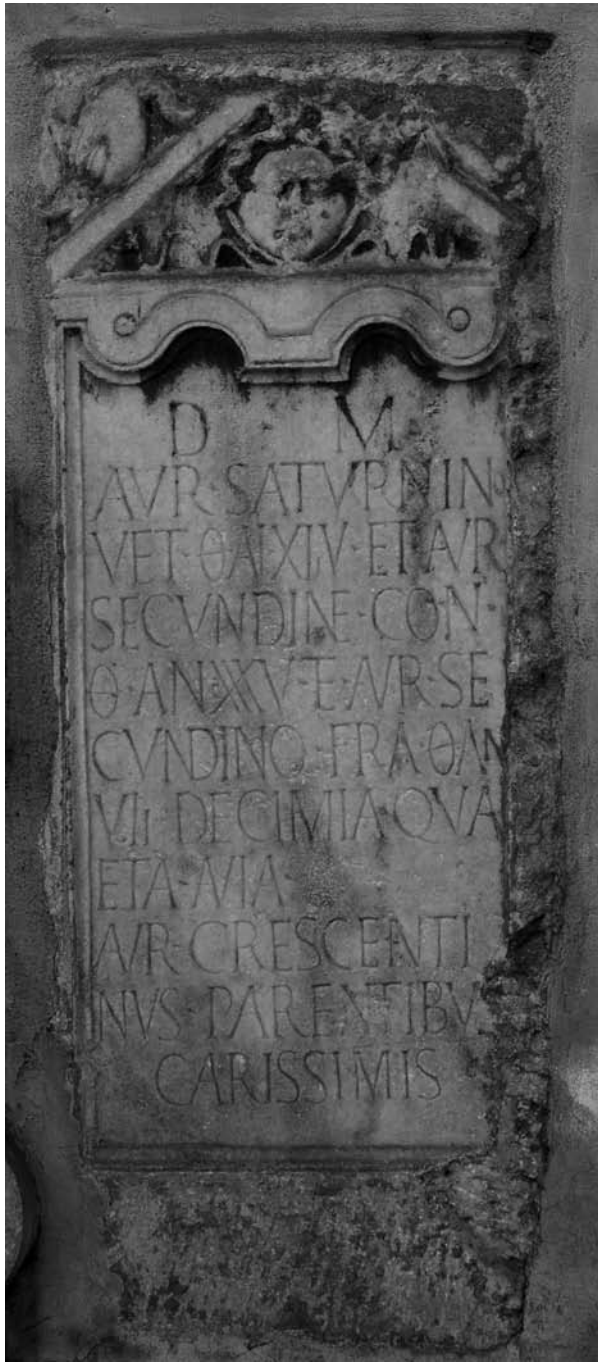

Abbildung 5 Stele des *Aurelius Saturninus* und seiner Frau *Aurelia Secundina* / Celje (Cilli), Maximilianskirche (Photo Verf.).

6 Porträtstele des *Matt(ius)? Adiectus* und seiner Frau *Antonia Quincta* / Celje (Cilli), Pokrajinski muzej (Regionalmuseum) Inv. 92 Nr. 88⁷: Typus Ia (Abb. 6)

Abbildung 6 Porträtstele des *Matt(ius)? Adiectus* und seiner Frau *Antonia Quincta* / Celje (Cilli), Pokrajinski muzej (Regionalmuseum) Inv. 92 Nr. 88 (Photo Verf.).

6 CIL III 5219; Schober 1923, 20–21, Nr. 15, Abb. 9; Hoffiller, Saria 1938, 23–24, Nr. 46, Abb.; Illpron 1680; Pochmarski 2003, 127; Harl, Lupa Nr. 3066.

7 CIL III 5234; Schober 1923, 98, Nr. 212, Abb. 110; Hoffiller, Saria 1938, 24–25, Nr. 49, Abb.; Kolšek 1967, 33, Nr. 88; Illpron 1594; Harl, Lupa Nr. 3610; Pochmarski 2006, 92, Nr. 50, Abb. 2; 97, Nr. Ia, 16: Typus Ia.

Dabei lässt sich feststellen, dass drei Vertreter der Werkstatt des Meisters von *Celeia* im engeren Sinn (Nr. 1–3, *Abb. 1–3*) verschiedenen Spielarten der Rechteckstele zuzuordnen sind – der ungegliederten Rechteckstele (IIIa), der Rechteck-Schaftstele (IIIb) und der profilgerahmten Rechteckstele (IIIc), während ein Exemplar (Nr. 4, *Abb. 4*) die ungegliederte Giebelstele (Ia) vertritt. Der Werkstatt stehen die Stelen Nr. 5 und 6 (*Abb. 5* und *6*) nahe, ohne ihr aber wahrscheinlich unmittelbar anzugehören. Hier wiederholt sich ein Typus (Typus Ia), der schon bei den eigentlichen Stelen aus der Werkstatt des Meisters von *Celeia* vorgekommen ist.

Bereits A. Schober hatte die Stelen Nr. 2 und 3 (*Abb. 2* und *3*) aus stilistischen Gründen wegen der „eigentümlich unplastischen Haarbehandlung, die den Eindruck kurzgeschnitten Haares durch kleine Striche in den sonst glatten Schädel zu verdeutlichen suche“ zusammengestellt und in die Zeit ab der Mitte des 3. Jhs. n. Chr. datiert (Schober 1923, 229–230). Tatsächlich kann man von einer ungegliederten, aber plastisch wiedergegebenen Haarkappe sprechen, die auch kaum durch kurze Spitzmeißelhiebe gegliedert ist, so dass die Charakterisierung von A. Schober eigentlich nicht ganz das Richtige trifft. In einem Beitrag zu einem frühetrarchischen Porträt aus Flavia Solva wurde vom Verf. der Versuch unternommen, die Werkstatt um zwei weitere Stelen (Nr. 1 und 5, *Abb. 1* und *5*) zu erweitern, von denen die eine (Nr. 1, *Abb. 1*) wegen der charakteristischen Efeuranke und wegen des Figurenstils mit den gemeinsamen Merkmalen am Kopf des Mannes derselben Werkstatt zugeordnet wurde, die andere (Nr. 5, *Abb. 5*) wegen der Stele Nr. 2 (*Abb. 2*) stilistisch entsprechenden norisch-pannonischen Volutenornaments (Pochmarski 2003, 127). Diese Zuordnung muss allerdings noch einmal hinterfragt werden. In letzter Zeit hat auch W. Wohlmayr Werkstattfragen der *municipia* Lauriacum und *Celeia* behandelt, sich zu dem Problem dieser Werkstatt allerdings nicht geäußert (Wohlmayr 2007, 367–375).

Die Frage der Werkstatt des Meisters von *Celeia* soll nun näher untersucht werden. Dabei geht es primär um stilistische Fragen, die bei der Frage nach der Zu-

sammengehörigkeit der fünf genannten Stelen diskutiert werden sollen; diese Untersuchungen sollen letzten Endes auch eine Antwort auf den zeitlichen Ansatz der Werkstatt geben. Von den vier Porträtstelen (Nr. 1–4, *Abb. 1–4*) haben alle einen dreifigurigen Aufbau, wobei es sich in drei Fällen (Nr. 1, 3 und 4, *Abb. 1, 3* und *4*) um eine Kinderfigur handelt, die deutlich kleiner als die seitlich dargestellten Erwachsenen in die Mitte des Bildfeldes vor die Eltern gestellt ist, einmal (Nr. 2, *Abb. 2*) um die erwachsene Tochter, die von den Eltern gerahmt wird. Gemeinsam ist drei von den dreifigurigen Stelen (Nr. 1–3, *Abb. 1–3*) die völlig frontale, betrachterbezogene Haltung der Halbfiguren, während bei einer Stele (Nr. 4, *Abb. 4*) sich die Köpfe der Eltern zur Mitte wenden und neigen. An allen vier Dreifigurenstelen (Nr. 1–4, *Abb. 1–4*) fallen die im Verhältnis zu den Körpern unverhältnismäßig großen Köpfe auf, wobei dieses Merkmal besonders bei den Stelen Nr. 2 und 3 (*Abb. 2* und *3*) hervortritt. Die Männer der Dreifigurenstelen (Nr. 1–4, *Abb. 1–4*) haben eine plastisch ausgebildete Haarkappe, die aber nicht durch Einkerbungen gegliedert ist, so dass wohl anzunehmen ist, dass die Haare bemalt waren; hingegen sind die Schnurrbärte der Männer durch Einkerbungen mit dem Meißel bearbeitet. Die Gesichter der Männer sind breit und rundlich. Die länglich geschnittenen Augen sind von deutlich angegebenen Ober- und Unterlidern eingefasst. Alle vier Männer tragen das auf der rechten Schulter mit einer Scheibenfibul zusammengehaltene *sagum*, das über einer langärmeligen Tunika (*tunica manicata*) getragen wird. Hinzu kommt, dass alle Männer in der vor den Körper gewinkelten Linken eine Schriftrolle (*volumen*) halten; in zwei Fällen (Nr. 2 und 3, *Abb. 2* und *3*) haben sie Zeige- und Mittelfinger der rechten Hand in einem völlig identischen Gestus auf die Schriftrolle gelegt, während der Ringfinger und der kleine Finger hinter der Rolle verschwinden. Stärker untereinander differenziert sind die vier Frauen der Porträtstelen. Drei von ihnen tragen eine Haube (Nr. 1, 2 und 4, *Abb. 1, 2* und *4*), die sich aber nicht in die Typologie von J. Garbsch (1965, 13–17; *id.* 1985, 559) bzw. B. Zakraysek (2005, 11–138) einordnen lassen. In einem Fall (Nr. 3, *Abb. 3*) trägt die

Frau offenes Haar, das über dem Stirnhaar zu einem schleierartigen Aufputz geflochten ist. Gemeinsam ist drei der vier Frauen (Nr. 1–3, *Abb. 1–3*), dass sie über der Ärmeltunika einen Mantel mit steifer, breiter Borte tragen, der wohl als eine Art contabulierte *palla* anzusprechen ist,⁸ in der F. Glaser das Omophorion erkennen wollte (Glaser 1997, 128–129). Dieses Kleidungsstück wird auf zwei Stelen (Nr. 1 und 2, *Abb. 1* und 2) nicht nur von den Frauen, sondern auch von den beiden Töchtern in der Mitte schräg vor der Brust getragen, während es bei einer Stele (Nr. 3, *Abb. 3*) der Frau einfach senkrecht von der linken Schulter herabfällt. Zweimal (Nr. 2 und 3, *Abb. 2* und 3) wird von den Frauen als Attribut eine große Blüte vor die Brust gehalten, einmal mit der linken Hand (Nr. 2), einmal mit der Rechten (Nr. 3)⁹; weiters wird von zwei Frauen (Nr. 2 und 4, *Abb. 2* und 4) ein Apfel in der rechten Hand gehalten; von den Mädchen in der Mitte hält das eine (Nr. 2, *Abb. 2*) in der rechten Hand jedenfalls einen Apfel, in der Linken ein Kästchen, das andere (Nr. 1, *Abb. 1*) in den Händen einen Vogel (Harl, Lupa Nr. 3613: Vogel) oder auch einen Apfel. Zwei von den Kindern zwischen den Eltern sind Knaben (Nr. 3 und 4, *Abb. 3* und 4); der eine (Nr. 3, *Abb. 3*) ist durch die Horuslocke als in den Isiskult Eingeweihter gekennzeichnet¹⁰, der andere hat langes Haar; beide tragen über der Ärmeltunika (*tunica manicata*) ein *sagum*, beide halten mit der rechten Hand einen Schreibgriffel (*stilus*), in der Linken ein Tetrptychon (Nr. 3) bzw. Diptychon (Nr. 4)¹¹. Gemeinsam sind auch die eigenwillige Haartracht und die Ohrgehänge der Frau auf der Stele Nr. 3 (*Abb. 3*) mit jenen des Mädchens auf der Stele Nr. 2 (*Abb. 2*). E. Diez wollte aus der kunstvoll aufgetürmten Frisur schließen, dass es sich auch bei der Frau von Stele Nr. 3 (*Abb. 3*) um eine Angehörige eines Kultvereins der Isis handle, weil es sich um eine „orientalisierende, spezifisch ägyptisierende Frisur“ handle (Diez 1968–71, 119). Damit stellt sich aller-

dings die Frage, ob auch das Mädchen auf der Stele Nr. 2 (*Abb. 2*) eine Adeptin des Isiskultes ist.

Die Schwierigkeit ist, ob die genannten Ähnlichkeiten ausreichen, die vier Dreifigurenstelen Nr. 1–4 (*Abb. 1–4*) als Angehörige einer Werkstatt zu bezeichnen bzw. welchen Stellenwert die fünfte Stele mit dominantem Inschriftfeld (Nr. 5, *Abb. 5*) und die sechste Stele mit der Wiedergabe von bloß zwei Halbfiguren (Nr. 6, *Abb. 6*) in diesem Zusammenhang haben. Die Ähnlichkeiten zwischen den beiden Stelen Nr. 2 und 3 (*Abb. 2* und 3) sind jedenfalls so frappant, dass man sie getrost als Erzeugnisse einer Werkstatt bezeichnen kann. Neben den bereits angeführten Parallelen – Aufbau, Frontalität, beherrschende große, runde Köpfe, gleicher Handgestus der beiden Männer – können nun zwei weitere Kriterien angeführt werden. Das ist erstens der obere Abschluss des Bildfeldes mit dem norisch-pannonischen Volutenornament und zweitens die beinahe identische Efeuranke in dem Zwischenstreifen unter dem Bildfeld¹². Zwar ist das Volutenornament an der Stele Nr. 2 (*Abb. 2*) nicht vollständig ausgeführt, es dürfte sich aber um dieselbe Form wie bei der Stele Nr. 3 (*Abb. 3*) handeln, nämlich um die Verdoppelung des profilierten Bogens, dessen beide Enden nach innen zu eingerollt sind (Vennemann 2002, 16–23 Taf.1.2.9: Formen 1a bzw. 4a). Bei der Efeuranke wachsen an der Stele Nr. 3 (*Abb. 3*) aus dem Efeustock beiderseits je drei Efeublätter, während an der Stele Nr. 2 (*Abb. 2*) das letzte Blatt außen jeweils weggelassen wurde, so dass der Platz leer geblieben ist.

Nun ist die Efeuranke auf der Stele Nr. 1 (*Abb. 1*) wieder etwas abweichend gestaltet: sie wächst aus einer fünfblättrigen Rosette und hat auf der linken Seite zwei Blätter, auf der rechten aber drei, wobei vier der Efeublätter mit ihrer Spitze nach rechts weisen, eines aber nach links. Angesichts dieser Unterschiede stellt sich die Frage, ob die Gemeinsamkeiten im Figurenstil für die Zuweisung an ein und dieselbe Werkstatt wie die Stelen Nr. 2 und 3 (*Abb. 2* und 3) ausreichen. Dabei muss auffallen, dass zwar der Aufbau der Stele, die Frontalität der Halbfiguren, die Form und Gestal-

8 Vgl. Diez 1968–71, 119.

9 Harl, Lupa Nr. 3118 spricht irrtümlich von der Linken.

10 Vgl. Boppert 1997, 64–65; Glaser 1997, 128.

11 Harl, Lupa Nr. 4126 spricht irrtümlich von einem Vogel.

12 Vgl. Pochmarski 2003, 127.

tung der Köpfe und Gesichter durchaus vergleichbar sind, dass aber die Stilisierung des Gewandes doch recht verschieden ist. So zeigt das *sagum* des Mannes zwischen den hohen Faltenrücken tief eingegrabene Faltentäler; auch die Tunika der Frau und der Tochter sind im Vergleich mit den Stelen Nr. 2 und 3 (Abb. 2 und 3) plastischer ausgeführt.

Ähnliche Probleme haben wir bei der Stele Nr. 4 (Abb. 4). Der Aufbau der Dreifigurenstele mit der Muschelnische, die auch an der Stele Nr. 1 (Abb. 1) – allerdings fast nicht mehr als solche erkennbar – auftritt, lässt sich gut vergleichen. Auch die runden Köpfe und Gesichter der drei Figuren sind ähnlich. Auffällig länglich wirken die Oberkörper der drei Personen, aber auch das findet sich in vergleichbarer Weise an den Stelen Nr. 2 und 3 (Abb. 2 und 3). Aber die Haltung der Köpfe weicht nun doch auffällig ab und der Gewandfaltenstil bereitet uns ähnliche Schwierigkeiten wie bei der Stele Nr. 1 (Abb. 1), da hier wieder in sehr schematischer Weise versucht wurde, die Gewandfalten tief einzuschneiden. Von den vier Dreifigurenstelen gehen also die Stelen Nr. 2 und 3 (Abb. 2 und 3) sehr eng zusammen, die beiden Stelen Nr. 1 und 4 (Abb. 1 und 4) weisen untereinander stärkere Parallelen auf als mit den Stelen Nr. 2 und 3.

Es bleibt die Frage zu klären, welche Position die Stele Nr. 5 (Abb. 5) im Verhältnis zu den vier Dreifigurenstelen Nr. 1–4 (Abb. 1–4) einnimmt. Der Vorschlag, die Stele derselben Werkstatt zuzuweisen, wurde seinerzeit vom Verf. wegen des norisch - pannonischen Volutenornaments gemacht (Pochmarski 2003, 127). Nun gehört das Volutenornament der Stele Nr. 5 (Abb. 5) einer anderen Form an als jenes der beiden Stelen Nr. 2 und 3. R. Vennemann spricht in diesem Zusammenhang von ihrer Form 3d (Vennemann 2002, 22–23 Taf. 8: Form 3d.); man wird sie aber vielleicht besser mit der Variante 9 des norisch - pannonischen Volutenornaments auf den Sarkophagen von Brigetio zusammenstellen können¹³, wo das mittlere Element in ähnlicher Weise ambossartig ausgebildet ist, von dem je ein Bogen nach beiden Seiten

ausgeht, der sich an seinem Ende nach innen zu einer Volute aufrollt. Tatsächlich ist es nicht die typologische Ähnlichkeit zwischen den an den Stelen Nr. 2 und 3 (Abb. 2 und 3) bzw. Nr. 5 (Abb. 5) auftretenden Formen des Volutenornaments, sondern die Art der Ausführung, die in ihrer ausgeprägten Linearität auf den Stelen Nr. 3 und 5 (Abb. 3 und 5) gut vergleichbar ist, aber wohl doch für die Zuweisung zu ein und derselben Werkstatt nicht ausreicht.

Ähnliches gilt für die Stele Nr. 6 (Abb. 6). Schon S. Ferri hat auf die Ähnlichkeit der Haartracht der Frau mit jener auf der Stele Nr. 3 (Abb. 3) aufmerksam gemacht (Ferri 1933, 125). Das Haar fällt jedenfalls hinter den Ohren in einer mit der Haartracht der Frau auf der Stele Nr. 3 (Abb. 3) bzw. dem Mädchen auf der Stele Nr. 2 (Abb. 2) vergleichbaren geschlossenen Masse herab. Die Frau trägt auch die gleiche Gewandtracht, nämlich eine langärmelige Tunika und darüber eine *palla* mit einer leicht schräg zur linken Schulter geführten versteiften Schärpe. In der rechten Hand hält sie einen Apfel, ihre Linke verschwindet hinter der rechten Schulter des Mannes. Dieser trägt über der *tunica manicata* das *sagum*, das an der rechten Schulter gefibelt ist, was sich wiederum mit der Gewandtracht der Männer auf den vier Porträtselen Nr. 1–4 (Abb. 1–4) gut vergleichen lässt. Auch er hält in der linken Hand eine Schriftrolle, auf die er Zeige- und Mittelfinger der rechten Hand gelegt hat. Das Haar des Mannes ist in der Mitte gescheitelt, bildet aber ansonsten wieder eine kaum gegliederte Haarkappe, während das Haar der Frau deutlich durch Kerben in Strähnen geschieden ist. Einen deutlichen Unterschied zu den Stelen Nr. 1–4 (Abb. 1–4) stellt die Kopfform des Mannes dar, der Kopf ist nun nicht rundlich, sondern langoval geformt, während der Kopf der Frau durchaus der Kopfform der Frauen der Stelen Nr. 1–4 (Abb. 1–4) entspricht. Vielleicht wird man die Stele Nr. 6 (Abb. 6) nur als der Werkstatt des Meisters von Celeia nahe verwandt einstufen dürfen.

Zur Datierung der von ihm zusammengestellten beiden Stelen Nr. 2 und 3 (Abb. 2 und 3) hatte A. Schober ausgeführt, dass in ihnen der Stilwandel zum Ausdruck komme, der um die Mitte des 3. Jhs.

13 Vgl. Pochmarski 2001, 204–205, 221, Abb. 9.

n. Chr. in der römischen Porträtkunst eintrete (Schober 1923, 229–230). Andererseits hat er die Stelen Nr. 2 und 3 (*Abb. 2* und *3*) sowie die von uns als der Werkstatt nahestehend angesehene Stele Nr. 5 (*Abb. 5*) in die Zeit um 200 n. Chr. bzw. an den Anfang des 3. Jhs. n. Chr. datiert, was seinem eigenen Ansatz widerspricht (Schober 1923, 20, Nr. 15, *Abb. 9* (= Nr. 5), 83, Nr. 182, *Abb. 91* (= Nr. 3), 84, Nr. 184, *Abb. 93* (= Nr. 2). E. Diez hatte bezüglich der Stele Nr. 3 (*Abb. 3*) gemeint, dass sie durch die Reliefbehandlung, stilistische wie antiquarische Kennzeichen, den Inschriftcharakter und den Gentilnamen Aurelius bzw. Aurelia in das 3. Jhs. n. Chr. datiert würde (Diez 1968–71, 120). In dem Beitrag zu einem früh-tetrarchischen Porträt aus Flavia Solva hatte der Verf. Schobers Ansatz in die 2. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. für zu früh gehalten, womit er das Ende des 3. Jhs. n. Chr. angesprochen hatte (Pochmarski 2003, 127).

Bei der Datierung der hier als Stelen der Werkstatt des Meisters von Celeia im engeren Sinn zusammengefassten vier Dreifigurenstelen Nr. 1–4 (*Abb. 1–4*) im Rahmen der Behandlung der Typologie und der Chronologie der römischen Porträtstelen in Noricum war der Verf. sehr vorsichtig vorgegangen und hatte die Stele Nr. 1 (*Abb. 1*) wegen der Männertracht – *sagum* und *tunica manicata* – frühestens in die 1. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. datieren wollen (Pochmarski 2006, 106 Nr. 8.), die Stele Nr. 2 (*Abb. 2*) wegen der von den Frauen getragenen contabulierten *palla* (Omophorion) an das Ende des 3. Jhs. n. Chr. (Pochmarski 2006, 106 Nr. 2 *Abb. 11*), die Stele Nr. 3 (*Abb. 3*) wegen der Form der *palla* der Frau in die 2. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. (Pochmarski 2006, 106–107 Nr. 4) und die Stele Nr. 4 (*Abb. 4*) wegen des *sagum* und der *tunica manicata* der Männertracht wieder in die 1. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. (Pochmarski 2006, 104 Nr. 11). Diese unterschiedlichen Ansetzungen sind bestenfalls im Lichte der jeweils nur als *termini post quem* zu verwendenden Trachtenmerkmale verständlich. Das von den Männern aller vier Dreifigurenstelen Nr. 1–4 (*Abb. 1–4*) getragenen *sagum* stellt ein wichtiges Datierungsindiz dar, da es seit Caracalla (211–217 n. Chr.) der einzige römische Militärmantel geworden ist (Ubl 1969, 554–570); von da und wohl

erst ab dann wurde das *sagum* auch in die Ziviltracht übernommen (Pochmarski 1991, 100–104; *id.* 1996, 131–135; *id.* 2004a, 571–576). Dazu passt auch ausgezeichnet die von den Männern getragene langärmelige Tunika (*tunica manicata*), die allgemein für das 3. Jh. n. Chr. charakteristisch ist (Bonfante Warren 1973, 614; Pausch 2003, 176–180), vor allem aber auch als Teil der Uniform der römischen Soldaten (Ubl 1969, 517–534; Haunold 1995, 119). Die Form der contabulierten *palla* (Omophorion) ist wohl trotz der von F. Glaser vorgebrachten Argumente (Glaser 1997, 128–130) als spätantike Gewandtracht aus dem späteren 3. Jh. n. Chr. anzusehen¹⁴.

Es stellt sich nun die Frage, ob sich allenfalls aus den Inschriften der fünf Stelen Datierungsindizien entnehmen lassen. Am ehesten scheint die Verwendung des Kaisergentilizes Aurelius auf den beiden Stelen Nr. 3 und 5 (*Abb. 3* und *5*) als Datierungshinweis geeignet zu sein. Bei den auch anderswo – wie in Brigetio (Pochmarski 2001, 201) oder in Aquincum (Pochmarski (im Druck) - häufigen Aurelii handelt es sich wohl um einen Hinweis auf die Verleihung des Bürgerrechtes unter Caracalla (211–217 n. Chr.), was allerdings nur einen *terminus post quem* für die Entstehung der beiden Stelen darstellt¹⁵. Mit einiger Vorsicht lässt sich hier auch die *Aurelia Bassina* der Stele Nr. 1 (*Abb. 1*) anschließen. B. Saria wollte die Stele Nr. 6 (*Abb. 6*) wegen des fehlenden *praenomen* ganz allgemein in das 3. Jh. n. Chr. datieren (Hoffiller, Saria 1938, 25, Nr. 49); diese Beobachtung gilt allerdings auch für die übrigen Stelen Nr. 1–5 (*Abb. 1–5*). Aus paläographischen Gründen gehen die Stelen Nr. 1–4 (*Abb. 1–4*) wohl enger zusammen als die Stelen Nr. 5 und 6 (*Abb. 5* und *6*); über die Datierung lässt sich nach dem Schriftduktus allerdings wohl nicht viel sagen.

Wie es meist der Fall ist, lassen sich aus den Inschriften keine genaueren Anhaltspunkte für eine Datierung gewinnen. Wir bleiben also auf eine stilistische Bewertung der sechs Stelen angewiesen, wobei die Porträtstelen Nr. 1–4 (*Abb. 1–4*) am ehesten einen Erfolg versprechen und tatsächlich ein und derselben

14 Vgl. Gabelmann 1977, 110, Anm. 49.

15 Vgl. Barkóczy 1964, 272, 294; Barkóczy 1965, 246.

Werkstatt, unserer Werkstatt des Meisters von Celeia, zugewiesen werden können, während die anderen beiden Stelen Nr. 5 und 6 (*Abb. 5* und *6*) dieser nur nahestehen dürften. In diesem Zusammenhang kann vielleicht ein Blick auf die Werkstätten von Porträtreliefs aus dem unmittelbaren Stadtgebiet von Flavia Solva weiterhelfen (Pochmarski 2007, 95–99). Dort konnten zwei Werkstätten mit jeweils vier Vertretern aus der Zeit der ersten Tetrarchie (284–305 n. Chr.) bzw. aus der frühkonstantinischen Zeit (306–320 n. Chr.) unterschieden werden. Für die Vertreter beider Werkstätten aus Flavia Solva gilt,¹⁶ dass keiner der männlichen Porträtköpfe jene Art der Haarstilisierung mit einer ungegliederten, aber plastisch wiedergegebenen Haarkappe aufweist wie alle männlichen Porträtköpfe der Werkstatt aus Celeia. Vielmehr sind die Haare im Falle der tetrarchischen Werkstatt nur leicht mit Spitzmeißelhieben gegliedert, so dass das Haar einen flockigen Eindruck erhält,¹⁷ im Fall der frühkonstantinischen Werkstatt ist das Haar der männlichen Porträtköpfe durch gleichmäßig mit dem Spitzmeißel durchgezogene Furchen gegliedert. In beiden Werkstätten haben auch die allein dargestellten männlichen Halbfiguren, die frontal ausgerichtet sind, in keinem Fall jenen betrachterbezogenen Ausdruck, der in dem fast glotzenden Blick der Augen

der Porträts der Werkstatt des Meisters von Celeia den besten Ausdruck findet. Es gibt also eigentlich keine Parallelen zu den späten Porträtwerkstätten aus dem benachbarten *municipium* Flavia Solva.

Man wird diese ausgeprägte Form der Frontalität dennoch nicht einfach der Provinzialität der Bildhauerwerkstatt zuschreiben dürfen. Am ehesten möchte man an einen zeitlichen Ansatz in die Zeit nach Gallien (260–268 n. Chr.) und vor Diocletian (284–305 n. Chr.), also etwa in das letzte Viertel des 3. Jhs. n. Chr. denken. Was die Zugehörigkeit der sechs Stelen Nr. 1–6 (*Abb. 1–6*) zu einer einzigen Werkstatt betrifft, so scheint gesichert, dass die beiden Stelen Nr. 2 und 3 (*Abb. 2* und *3*) aus einer Werkstatt stammen, wahrscheinlich sogar von ein und demselben Meister; die beiden Stelen Nr. 1 und 4 (*Abb. 1* und *4*) sind etwas von den beiden Stelen Nr. 2 und 3 entfernt, gehören aber jedenfalls derselben Werkstatt an, stammen aber vielleicht von einem anderen Meister; die Stelen Nr. 5 und 6 (*Abb. 5* und *6*) gehören wohl nur in die Nähe dieser Werkstatt.

16 Pochmarski 2007, 99–102: Werkstatt 1: Nr. 8 (Porträtische) bzw. Nr. 7, 8, 10 (Porträtmedaillons); Werkstatt 2: Nr. 6, 32a, b (Porträtischen) bzw. Nr. 6 (Porträtmedaillon) bzw. Nr. 3 (Porträtstele).

17 Ausgenommen ist das Porträtmedaillon Nr. 10, dessen Haar plastisch wiedergegeben und gegliedert ist, weshalb es vielleicht doch nicht zu dieser Werkstatt gehört.

Literatur

- BARKÓCZI, L. 1964, The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. – *ActaArchHung* 16, 257–356.
 BARKÓCZI, L. 1965, New data on the history of late Roman Brigetio. – *ActaAntHung* 13, 215–272.
 BONFANTE WARREN, L. 1973, Roman Costumes. – In: *ANRW I 4*, Berlin - New York, 584–614.
 BOPPERT, W. 1997, Ein freistehendes Rundmedaillon aus Worms. – In: *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums*

über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje 1995, Situla 36, Ljubljana, 53–65.

DIEZ, E. 1968–1971, Horusknaben in Noricum. – *ÖJb* 49, 114–120.

FERRI, S. 1933, *Arte romana sul Danubio*. – Milano.

GABELMANN, H. 1977, Römische Grabbauten in Italien und den Nordprovinzen. – In: *Festschrift für Frank Brommer*, Mainz, 101–117.

GARBSCH, J. 1965, Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. – *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 11, München.

- GRABSCH, J. 1985, Die norisch-pannonische Tracht. – In: *ANRW II* 12.3, Berlin - New York, 546–577.
- GLASER, F. 1997, Isisverehrerinnen in Noricum. – In: *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens, Celje 1995*, Situla 36, Ljubljana, 127–130.
- HAINZMANN, M. 1986–1987, *Inscriptionum lapidarium Latinarum provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices* (CIL: Auctarium), fasc. 1–3. – Berlin.
- HARL, O., F. HARL, J. BESZÉDES, K. SCHALLER und J. EGGER, Ubi erat lupa. Die Internet-Fährte der römischen Wölfin. – In: <http://www.ubi-erat-lupa.org>.
- HAUNOLD, M. 1995, *Die zivile Männertracht auf den Grabsteinen Binnenoricums*, ungedr. Diplomarbeit. – Wien.
- HOFFILLER, V. und B. SARIA 1938, *Antike Inschriften aus Jugoslawien I.* – Zagreb, ND Amsterdam 1970.
- KLEMENC, J. 1961, *Rimske izkopenine v Šempetru.* – Ljubljana.
- KLEMENC, J., V. KOLŠEK und P. PETRU 1972, *Antične grobnice v Šempetru (Antike Grabmonumente in Šempeter).* – Katalogi in monografije 9, Ljubljana.
- KOLŠEK, V. 1967, *Celeia – Steindenkmäler.* – Kultur- und Naturdenkmäler in Slovenien 7, Ljubljana.
- KOLŠEK, V. 1997, *Rimska nekropola v Šempetru. – Vodnik (Römische Nekropole in Šempeter. Führer).* – Celje.
- PAUSCH, M. 2003, *Die römische Tunika.* Ein Beitrag zur Peregrinisierung der antiken Kleidung. – Augsburg.
- PFLUG, H. 1989, *Römische Porträtstelen in Oberitalien.* – Mainz.
- POCHMARSKI, E. 1991, Zur Datierung von Solvenser Porträts. – In: *Akten des 1. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens, II, MAGStmk* 5, 99–109.
- POCHMARSKI, E. 1996, Severische Reliefs aus dem Stadtterritorium von Virunum. – In: G. Bauchhenß (Hrsg.), *Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens, Bonn 1993, Bjb Beih.* 51, Bonn, 127–139.
- POCHMARSKI, E. 2001, Zur Ikonographie und Chronologie der römischen Sarkophage aus Brigetio. – In: *Akten des 6. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens, Budapest, 11.–15. 5. 1999, BudReg* 34, 201–221.
- POCHMARSKI, E. 2003, Ein früh-tetrarchisches Porträt aus Flavia Solva. – In: E. Krenn – U. Schachinger (Hrsg.), *Neue Forschungen aus Flavia Solva, MAGStmk Beih.* 3, Graz, 115–137.
- POCHMARSKI, E. 2004, Das sagum – urtrachtlicher keltischer Umhang und / oder römischer Uniformmantel. – In: H. Heftner – K. Tomaschitz (Hrsg.), *Ad fontes! Festschrift für G. Dobesch*, Wien, 571–578.
- POCHMARSKI, E. 2006, Zu Fragen der Typologie und der Chronologie der römischen Porträtstelen in Noricum. – *RÖ* 29, 89–114.
- POCHMARSKI, E. 2007, Werkstätten von Porträtreliefs aus Flavia Solva. – *RÖ* 30, 91–105.
- POCHMARSKI, E., Die Sarkophagwerkstätten von Aquincum und Brigetio. – In: *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus, Marburg 3.–8. 7. 2006* (im Druck).
- SCHOBER, A. 1923, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien.* – SoSchr ÖAI X, Wien.
- ŠAŠEL, A. und J. ŠAŠEL 1963, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MXMLX repertae et editae sunt.* – Situla 5, Ljubljana.
- UBL, H. 1969, *Waffen und Uniform des römischen Heeres der Prinzipatsepoche nach den Grabreliefs Noricums und Pannoniens.* – Ungedr. Diss., 2 Bde, Wien.
- VENNEMANN, R. 2002, *Das norisch-pannonische Volutenornament. Der Versuch einer Typologie für den norischen Bereich des heutigen Österreich.* – Ungedr. Diplomarbeit, Graz.
- WALDE, E. 2005, *Im herrlichen Glanze Roms. Die Bildwelt der Römersteine in Österreich.* – Innsbruck.
- WOHLMAYR, W. 2007, Celje, Enns und Werkstättenfragen. – In: Die Selbstdarstellung der römischen Gesellschaft in den Provinzen im Spiegel der Steindenkmäler. *Akten des IX. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinziäl-römischen Kunstschaffens.* Ikarus 2, Innsbruck.
- ZAKRAYSEK, B. 2005, *Zur Typologie und Chronologie der „norischen Haube“.* – Ungedr. Diplomarbeit, Graz.

Prevod izvlečka / Abstract translated by: Phil Mason

dr. Erwin Pochmarski
 Institut für Archäologie
 Universität Graz
 Universitätsplatz 3
 A-8010 Graz
 erwin.pochmarski@uni-graz.at

Akroteriji sarkofaga Valerija Dinensa iz Salone

The Acroteria on the Sarcophagus of Valerius Dinens from Salona

Nenad Cambi

Abstrakt: Rad je posvećen tumačenju ikonografskog prikaza na akroterijima salonitanskog sarkofaga bračnog para Valerija Dinensa i Atije Valerije, koji im je priredila Atijina majka Oktavija Kvijeta. Primjerak, izrađen od prokoneškog mramora, pripada arhitektonskoj skupini lokalnih radionica. Na akroterijima su prikazani mitološki motivi. Lijevi je akroterij gotovo posve uništen, dok je na desnom ležeća figura koju autor pripisuje Endimionu, a njegov položaj tumači kao adaptaciju pružene helenističke figure zaspalog Satira (tzv. Barberinskog Fauna). Melonen tip frizure je ženski, ali je zabuna nastala zbog miješanja sa sličnom frizurom na Endimionovom sarkofagu iz Metropolitan Museuma (New York). Salonitanski sarkofag datira se u prva dva desetljeća 3. stol.

Ključne riječi: Salona, sarkofag, prokoneški mramor, Endimion

Abstract: The paper addresses the interpretation of the iconography of the acroterial reliefs on the Salonitan sarcophagus of Valerius Dinens and Attia Valeria, set up by the mother of Attia, Octavia Queta. The sarcophagus, made of Proconnesian marble, is of an architectonic type produced in a local workshop. The acroteria bear mythological motifs. Nearly all of the example on the left is missing, while one on the right bears a reclining figure of Endymion, whose pose is a variation of the reclining Hellenistic figure of the Satyr asleep (the so-called Barberini Faun). His hairstyle is of basically the female melon type, but the mistake arose from the confusion with a similar hairstyle on the Endymion sarcophagus from the Metropolitan Museum (New York). The Salonitan sarcophagus should be dated AD 200–AD 220.

Key words: Salona, sarcophagus, Proconnesian marble, Endymion

Sarkofag Valerija Dinensa i njegove žene Atije Valerije, izrađen od prokoneškog mramora, strukturalno i ikonografski veoma je zanimljiv i pruža znatne mogućnosti za istraživanje mnogih aspekata lokalnih (salonitanskih) sarkofaga. Zanimljiv je još i po tomu što je taj primjerak iskopan intaktan, kao jedan od rijetkih u tim spomenicima bogatoj baštini Dalmacije (Dyggve 1951, 83). Do naših je dana stigao neopljačkan, pa je u njemu preostao bogat nakit koji je, jer je ženski, očito pripadao Dinensovoj devetnaestgodišnjoj ženi. Sarkofag je nađen na dubini od oko 0,40 m, na Zapadnoj salonitanskoj nekropoli (pogrešno nazivanoj Hortus Metrodori).¹ Jedan od razloga što je sarkofag ostao intaktan leži po svojoj prilici u činjenici

što je bio skriven u prirodnom jarku u tupini, a prilaz mu je bio zapriječen kamenom pločom (Bulić 1891, 49, tab. I–II). Budući da je bogato ukrašen i da nosi natpis koji prenosi tužnu poruku, nedvojbeno je bio predviđen da bude vidljiv. Kako i zašto se našao pod zemljom, nije lako kazati, ali ipak najvjerojatnije je da je neki poremećaj u okolišu zaklonio oku sarkofag i njegovo mjesto pokopa još u antici,² a ne erozija koja je bila osobito snažna u poslijeantičkim vremenima kad je uništeno raslinje, jer bi inače bio pokraden i uništen. Ovako, ostao je nezamijećen i zaboravljen.³

¹ Hortus je zapravo termin za grobni areal. Prema tome, Hortus Metrodori samo je parcela nekog Metrodora. O tome Cambi (1987, 253–279); ortus je zapravo termin za HH.

² Bulić (1891, 49) vidio je i ostatke četverokutne prostorijske u kojoj je bio smješten sarkofag.

³ Sarkofazi su obično probijani ili je poklopac bio odvađen od sanduka. Ako je pak sarkofag bio pod zemljom ili ispod poda mauzoleja, odnosno bazilike, lokalno je stanovištvo pod prisilom odavalo položaje vrijednijih grobova. Usp. Dyggve 1951, 83, sl. IV, 7, gdje se vidi da je probijan pod svetišta da bi se moglo doći do sarkofaga.

Slika 1 Sarkofag Valerija Dinensa i Atije Valerije (prednja strana).

Šteta što Bulić nije mogao proširiti iskop oko sarkofaga, jer bi se tako moglo znatno više saznati o okruženju, okolnostima, pa i razlozima zatrpavanja.

O sarkofagu Valerija Dinensa tek usputno pisao sam u vezi sa znamenitim salonitanskim sarkofagom Dobrog pastira, smatrajući da pripada istoj skupini koju karakterizira arhitektonsko raščlanjenje prednje i bočnih strana (Cambi 1994, 76, 94, br. 1, tab. 29, 50–51). Ovaj primjerak, čini se, nema takvo raščlanjenje, ali se na krajevima prednje strane ipak pojavljuju plitki pilastri nalik dvjema trakama s uspravnom lisnatom stabljikom koja izlazi iz cvjetne čaške u sredini (sl. 1). Na bočnim stranama nema arhitektonskih elemenata, jer su posve glatke. Tektonika sarkofaga jednostavan je sanduk s pokrovom u obliku dvoslivnog krova, kakav je uobičajen na domaćim sarkofazima od vapnenca ili od prokoneškog mramora. Na zabatima bočnih strana nalaze se rozete (sl. 2 i 3). Kose strane pokrova pokrivena su ljuskama, a u trokutnim zabatima bočnih strana nalaze se rozete. Ostala dekoracija prilično je neuobičajena za domaće sarkofage. To se u prvom redu odnosi na nage erote koji s obje ruke drže osmerokutnu natpisnu tabulu.⁴ Ovakav oblik tabule nije se uobičajio u Saloni, pa mu je jedina paralela fragment prednje strane sarkofaga s

Slika 2 Lijeva bočna strana sarkofaga na sl. 1.

Slika 3 Desna bočna strana sarkofaga na sl. 1.

⁴ Natpis glasi: *D(is) M(anibus)/duobus/adolescensib(us)/Val(erio) Dinenti V(iro) E(gregio)/ann(orum) XXVII et/Attiae Valeriae/coniugi eius/ann(orum) XVIII/Octavia Quieta/genero et/filiae*. Dogodilo se, dakle, ono što nije prirodno, ali ne i nepoznato, da majka podiže spomenik zetu i kćerki.

Slika 4 Fragment sarkofaga iz Salone od prokoneškog mramora s osmerokutnom tabulom i okomitim rebrima.

okomitim strigilima; njegova tabula nije nosila natpis (sl. 4) (Cambi 2000a, 244, sl. 106 c).⁵ Oktogonalne tabule razmjerno su rijetke; pojavljuju se i u sjevernoj Italiji, ali ni ondje ne osobito često (Gabelmann 1973, 208, br. 20, tab. 12, 1; Belluno).

Dinensov sarkofag stoji na početku razvojne linije skupine arhitektonskih sarkofaga u Dalmaciji.⁶ Sarkofazi s pilastrima na kutovima te erotima s tabulom označili su početke arhitektonskih sarkofaga i u sjevernoj Italiji.⁷

U vezi sa sarkofagom Valerija Dinensa najmanje se pažnje poklanjalo dekoraciji akroterija. Vidjevši figuru koja leži, zaključio sam da bi posrijedi mogao biti Endimion, jer je riječ o muškarcu, a ne o ležećim ženskim figurama (Arijadna ili Rea Silvia). Međutim, to pitanje nisam nikada temeljitije ikonografski proučio (sl. 5).⁸ Nažalost, površina lijevog akroterija jako je oštećena. Ostao je neoštećen samo dio uz donji rub akroterija, na kojem se vidi površina krajolika i, čini se, jedna noga, po čemu bi se reklo da se tu nalazio veći broj čitavih figura (sl. 6). Površina desnog akroterija nešto je bolje sačuvana, ali je ipak njegov lijevi dio pretrpio dosta teško oštećenje. Srećom, sačuvao se najveći dio prikaza ležećeg nagog muškarca, vjerojatno mladića, sudeći prema gracilnim oblicima tijela. Njegov je položaj poluležeći, polusjedeći. Naime, gornji je dio tijela uspravljen, dok je donji pružen.

Slika 5 Desni akroterij s likom Endimiona.

Slika 6 Lijevi akroterij na kojemu je reljef uništen.

Noge su raširene, desna je lagano svijena u koljenu, ali je malo maknuta postrance i lagano povučena prema natrag, dok je lijeva posve pružena. Desna ruka podignuta je i nalazi se u položaju, kao da se na nju želi osloniti glavu (umjesto jastuka), dok je lijeva pružena naprijed i malo svinuta. Lik očito leži na hridini koja je malo podignuta prema gornjem dijelu tijela. Mladićeva je kosa bujna i počesljana na način dinje, što pokazuje njena plastičnost i jasna podjela na kriške. Ta je frizura u načelu predviđena za žene, ali je ovdje nedvojbeno riječ o muškarcu, jer se jasno vide penis i testisi. Srednji je dio tijela malo oštećen; čini se da je osim mladića na akroteriju mogla biti samo još jedna figura.

⁵ S obzirom na strigile, koji redovito pokrivaju čitavu stranu sarkofaga, nije očekivati erote kao nosače tabule.

⁶ Cambi, Dobar pastir, sl. 42 (tipologija).

⁷ Usp. Gabelmann 1973, 39 i. d. sl. između str. 40 i 41.

⁸ Cambi, Dobar pastir, 94, br. 1.

Koga prikazuje mladić? U sličnom položaju nalaze se neki mitološki junaci kao što je Endimion koji spava u pećini.⁹ Prikaz se nalazi u prirodnom pejzažu. Uspavanog ljubimca Seleni otkrivaju eroti da bi ga božica vidjela u svoj njegovoj ljepoti, pa čak i njegove stidne dijelove. U slučaju Endimionovih reljefa na sarkofazima iz Rima, protagonist priče nalazi se u identičnom položaju. Jedina je razlika što u prvom slučaju Endimion gotovo redovito ima plašt koji zakriva nago tijelo. Slično leži i Adonis, smrtno ranjen od vepra.¹⁰ Međutim, očito je da to nije Adonis jer je lik na desnom akroteriju opušten i usnuo, a ne leži ranjen, okružen svojom lovačkom družinom koja mu je priskočila u pomoć.

Može li još kakav lik doći u obzir? Izbor svakako nije velik. Veoma bliska paralela ležeći je Satir koji se kao skulpturalni motiv samostalno pojavio u srednjem helenizmu. Taj lik leži posve nag, osim što mu je preko lijevog ramena prebačen nebris s jasno naznačenim šapama. Životinjskom kožom nastojao je ublažiti neravnine škrape na koju je legao. Satir drži ruke i noge na jednak način kao i lik na akroteriju. Izvanredan primjer takve skulpture jest i znameniti kip Barberinski Faun, danas u Münchenskoj Gliptoteci, koji prikazuje usnulog Satira (Andreae 2001, 101 i. d., tab. 65, 67). Satirovo lice izražava težinu sna nakon orgije u noćnoj dionizijskoj svečanosti.

Posve različito od Barberinskog fauna, zaspali helenistički eroti također imaju ruku pod glavom, ali njihove zatvorene oči i opušteni udovi odaju blaženstvo sna i nevinost (Andreae 2001, 104 i. d., tab. 68, 69). Za razliku od približno istodobnog Hermafrodita koji, ležeći na prsima, skriva tajnu svoje dvospolnosti (Andreae 2001, 178 i. d., tab. 172, 173), Satir se razvalio i pokazao svu svoju muškost, koja se opustila nakon što je s nekom Menadom seksualno općio u sirovoj strasti dionizijske raskalašenosti. U položaju poput Satira prikazuje se i usnula Arijadna (Andreae

2001, 106 i. d., tab. 71, sl. 65; Zanker, Ewald 2004, 178, sl. 36) kao i Rea Silvia (Koch, Sichtermann 1982, 184 i. d., br. 43, sl. 152), ali ni jedna od njih ovdje ne dolazi u obzir jer su žene i jer su barem djelomično odjevene.

Kad saberemo sve što je poznato o ležećim figurama, poznatima odavno u grčkom kiparstvu a prošireni- ma u helenističkom razdoblju (Fuchs 1993, 305 i. d.), smijemo konstatirati da su preostale samo dvije mogućnosti: usnuli Endimion ili pak Satir. Već je navedeno da uvijek neka pojedinost nedostaje kad je riječ o jednom od ta dva lika. Kod Endimiona to je potpuna nagost, prirodni ali ne i pećinski pejzaž, te nedostatak erota ili božice, a kod Satira je to činjenica što se oni u ovakvom položaju ne pojavljuju na rimskodobnim dionizijskim sarkofazima, unatoč njihove brojnosti i ikonografskih varijanata. Što se pak Endimiona tiče, već je spomenuto u čemu se razlikuje salonitanski lik od standardnih prikaza na sarkofazima grada Rima.¹¹ Međutim, ima jedna pojedinost koja jasno upućuje na mogućnost da je riječ o Endimionu. U pitanju je, naime, frizura, koja je zaobljena i slijedi oblik lubanje s reznjevima poput kriškolike dinje. Nema nikakve dvojbe da to nije frizura satira. Barberinski Faun ima raskuštranu frizuru koja je kovrčava i gotovo podivljala. I drugim dionizijskim muškim likovima vlasi su oštre, tvrde, slične kozjoj dlaci, ponekad s kratkim i malo pri vrhu svinutim pramenovima. Naprotiv, frizura lika na akroteriju salonitanskog sarkofaga veoma je dotjerana i sofisticirana. Prema tomu, isključeno je da bi lik mogao prikazivati ikoga iz dionizijskog kruga.

Pogledajmo kako izgledaju likovi Endimiona. Endimionova kosa obično je duga i valovita, te doseže do ramena poput Heliosove ili nekih drugih likova,¹² a imitirao ju je čak i Aleksandar Veliki (Richter 1984,

⁹ Usp. sarkofage s motivom Endimiona: Sichtermann, Koch 1975, 27 i. d., tab. 35, 1; 36; 37; Koch, Sichtermann 1982, 144 i. d., sl. 155–161; Sichterman 1992, kat. br. 93, tab. 87 (Palazzo Doria) ili pak kat. br. 94, tab. 87, 2.

¹⁰ Usp. Sichtermann, Koch 1975, 19 i. d., tab. 10, 1; 11, 10, 2; 12–15; Koch, Sichtermann 1982, 131 i. d., sl. 141–42; Grassinger 1999, 70 i. d., tab. 38–63.

¹¹ Na atičkim i maloazijskim sarkofazima (tzv. glavna skupina radionica u Dokimeju), a i drugdje u antičkom svijetu, motiv Endimiona nije poznat, osim na jednom fragmentu lokalne produkcije (domaći vapnenac) iz Salone, na kojem se vidi Selena. Potonji fragment nedvojbeno je nastao pod utjecajem radionica iz Rima; Cambi 1998, 177, tab. 84, 6.

¹² Usp. Sichtermann, Koch 1975, hat. 16, ili 17, tab. 35, 36.

225, 186–191). Nisu rijetki slučajevi da se i sam pokojnik prikazuje kao Endimion. Zapravo mitološkom tijelu dodaje se portretna glava i na taj se način se zapravo događa identifikacija pokojnika i mitološkog junaka.¹³ Indikativno je ipak da se na jednom sarkofagu (Metropolitan Museum New York) pojavljuje kosa koja je kriškoliko zavijena, ali je duga i pada na ramena (Koch, Sichtermann 1982, sl. 159; Zanker, Ewald 2004, 322). Frizura njujorškog Endimiona na prvi pogled veoma je bliska onoj na našem akroteriju, ali na potonjemu kosa ipak ne pada do ramena nego je prikupljena iza ušiju na zatiljku. Tako oblikovana kosa podsjeća na frizuru Melonen tipa, koja se pojavljuje na mladim djevojkama već od davnine.¹⁴ Kako je došlo do toga da se ženska frizura pojavila na Endimionovoj glavi, teško je objašnjivo, ali možda bi se smjelo pretpostaviti da je klesar salonitanskog akroterija imao pred sobom nacrt varijante frizure sarkofaga iz Metropolitan Museuma i sličnih, ali ju je pobrkao sa ženskim načinom češljanja svoga doba. Naime, moguće je da je sarkofag iz početka 3. st., kad se s Plautillom Melonen tip frizure počinje upotrijebljivati ne samo na carskim¹⁵ nego također i na privatnim portretima.¹⁶ Ta frizura je stoga indicija da i sarkofag treba datirati u početak 3. st., na što osim stilskih razloga upozorava i nedostatak prenomena kod Valerija Dinensa, koji nestaje nekako upravo u to doba. Položaj tijela Endimiona na sarkofazima iz Rima po mome je mišljenju preuzet od Barberinskog Fauna, radije nego da je, kako neki pretpostavljaju, posuđenica sa sarkofaga na kojemu se pojavljuje na-smrt ranjeni Adonis.¹⁷

Na lijevom akroteriju, nažalost posve uništenom, pri samom se dnu (baza) može zapaziti neravan pejzaž i jedna mala noga obućena u sandalu. Imajući u vidu da priča redovno prelazi s lijevog na desni akroterij, vjerojatno je tu bio prikazan prethodni dio mita sa Selenom, koju karakterizira lunula na čelu, i njezinim pratiteljima, uključujući erota koji bakljom osvjetljava božici put do pećine neprobudivog, ali predivnog Endimiona. Erotska nota sadržana je u nagosti koju ne otkriva erot nego je ostavljen slobodnom pogledu. Božičina je ljubav duboka bez obzira na ljubavnikov neprobudivi san. Nažalost, točniji raspored likova nije moguće odrediti jer su oštećenja preteška. Ona su nastala još u antičko doba, što pokazuje patina, a i činjenica da je sarkofag bio dugo zasut zemljom. Pretpostaviti je da su akroteriji namjerno uništeni. Treba pritom zapaziti da je samo mitološki motiv bio cilj razaranja, dok je sve ostalo očuvano u odličnom stanju. Nisu smetali ni nagi eroti koji nose tabulu. Vandalski čin oštećivanja nadgrobnog spomenika dogodio se po svojoj prilici kad se pobjedničko kršćanstvo osvećivalo suparničkoj religiji.

Na kraju valja zaključiti da je na akroteriju bio prikazan Endimion u kojega se zbog njegove ljepote toliko duboko zaljubila Selena da je, prema Pauzaniji, s njim začela čak pedeset kćeri. Tu je vezu međutim spriječio Zeus, dopustivši Endimionu da izabere svoju daljnju sudbinu, a ovaj se odlučio za vječni san bez gubitka mladosti i ljepote.¹⁸ U ovome mitu zrcali se izraz težnje za mladošću i ljepotom bez obzira na smrt (san) te beskrajna ljubav što je rimskim bračnim parovima bila težnja za idealom i, kako kaže P. Zanker, za životom u mitu i s mitom (*mit Mythen leben*).

13 Usp. Koch, Sichtermann 1982, tab. 161 ili Zanker, Ewald 2004, sl. na str. 320. Na potonjem sarkofagu je i glava Selene bila predviđena da bude isklesana kao lik pokojnice, ali nije dovršena, kao ni glava Endimiona.

14 Richter 1984, 99, sl. 64 (Aspasia), 156, sl. 116 (Korinna), 232, sl. 204 (Berenike II), 237, sl. 218, 219 i 220 (Kleopatra VII).

15 O toj Plautilinoj frizuri usp. Wiggers, Wegner 1971, tab. 28 a, b; 127, tab. 29 a, b.

16 Usp. Cambi 2000b, 67, kat. br. 106, tab. 140 i 141 (tzv. Salonitanka koja je mogući portret Plautille).

17 O potonjem mišljenju usp. Zanker, Ewald 2004, 316 i. d.

18 Pauzanija 5, 1, 3–5; Apolodor, 1, 7, 5.

Summary

This paper addresses an interpretation of the iconography of the acroterial reliefs on the Salonitan sarcophagus of Valerius Dinens and Attia Valeria, set up by the mother of Attia, Octavia Queta. The sarcophagus, made of Proconnesian marble, is of an architectonic type with corner pilasters, typical of local workshops, such as the well-known sarcophagus of the Good Shepherd. On the front two naked erotes are depicted holding an octagonal tablet. The acroteria bear mythological motifs. Nearly all of the left one is missing, while the right one bears a reclining figure of Endymion, as found in the cave by the goddess Selene. His pose is quite common, featuring a variation of the reclining Hellenistic figure of the Satyr asleep (the so-called Barberini Faun) and not Adonis wounded by the boar, as usually presumed. His hairstyle is of basically the female melon type, but the mistake in identification arose from the confusion with a similar hairstyle on the Endymion sarcophagus from the Metropolitan Museum (New York). The Salonitan sarcophagus should be dated AD 200–AD 220.

Literatura

- ANDREAE, B. 2001, *Skulptur des Hellenismus*. – München.
- BULIĆ, F. 1891, *Il sarcofago marmoreo dei coniugi Valerius Dinens e Attia Valeria trovati a Salona*, Bd XIV. – Split.
- CAMBI, N. 1987, Salona und seine Nekropolen. – V: H. Hesberg i P. Zanker (ur.), *Römische Gräberstrassen, Selbstdarstellung – Status – Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985*, München, 251–279.
- CAMBI, N. 1994, *Sarkofag Dobrog pastira i njegova grupa*. – Split.
- CAMBI, N. 1998, Sarkophage aus salonitanischen Werkstätten. – *Akten des Symposiums „125 Jahre Sarkophag-Corpus“*, Marburg, 4.–7. Oktober 1995, Mainz.
- CAMBI, N. 2000a, Les sarcophages de Manastirine. Sarkophages décorés et typologie, Salona III. *Manastirine. Recherches archéologiques franco-croates*. – Rome-Split.
- CAMBI, N. 2000b, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*. – Split.
- DYGGVE, E. 1951, *History of Salonitan Christianity*. – Oslo.
- FUCHS, W. 1993, *Die Skulptur der Griechen*. – München.
- GABELMANN, H. 1973, *Die Werkstattgruppen der oberitalischen Sarkophage*. – Bonn.
- GRASSINGER, D. 1999, *Die mythologischen Sarkophage*. – Antiken Sarkophagreliefs (ASR) XII, 1, Achill bis Amazonen. – Berlin.
- KOCH, G. i H. SICHTERMANN 1982, *Römische Sarkophage*. – München.
- RICHTER, G. M. A. 1984, *The Portraits of the Greeks*. – Oxford.
- SICHTERMAN, H. 1992, *Die mythologischen Sarkophage. Apollon, Ares, Bellerophon, Daidalos, Endymion, Ganymed, Giganten, Grazien*. – Antiken Sarkophagreliefs (ASR), XII, 2, Berlin.
- SICHTERMANN, H. i G. KOCH 1975, *Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen*. – Tübingen.
- ZANKER, P. i B. CHR. EWALD 2004, *Mit Mythen leben. Die Bildwelt der römischen Sarkophage*. – München.
- WIGGERS, H. B. i M. WEGNER 1971, *Caracalla, Geta, Macrinus bis Balbinus*. – Berlin.

dr. Nenad Cambi
Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
Obala Kralja Petra Krešimira IV, 2
23000 Zadar
Hrvatska
nenad.cambi@unizd.hr

Ein ungewöhnlicher Sarkophag aus der Nähe von Dokimeion

Nenavaden sarkofag iz okolice Dokimejona

Guntram Koch

Abstract: The sarcophagus from Çakirköy in Afyon is a specific example in the production of sarcophagi in Asia Minor. It comes from the environs of Dokimeion and summarises the motifs that are characteristic for the so-called main group of sarcophagi in Asia Minor, but differs from this group in the large depictions of busts on the obverse, the quadruple depiction of the head of the Gorgon and the simple workmanship. It was produced in a workshop, which produced sarcophagi for local use in the third quarter of the 2nd century AD. The busts and the emphasized decoration on the longer sides can be seen on a number of locally produced sarcophagi, which are distributed throughout Asia Minor, with certain (perhaps coincidental) concentrations in Cilicia. The busts were transferred from the funerary reliefs to sarcophagi at the request of the customer.

Key words: Roman period, sarcophagi, workshops in Asia Minor, busts

Izveček: Sarkofag iz Çakirköya v Afyonu je prav poseben primer v proizvodnji maloazijskih sarkofagov. Izvira iz okolice Dokimejona in povzema motive značilne za t. i. glavno skupino maloazijskih sarkofagov, vendar se od te skupine razlikuje po velikih doprskih upodobitvah na sprednji stranici, štirikratni upodobitvi glave Gorgone in preprostejši izdelavi. Izdelan je bil torej v delavnici, ki je v tretjem četrtletju 2. stol. izdelovala sarkofage za lokalne potrebe. Doprsno upodobitev, kot poudarjen okras na daljših stranicah, je mogoče videti na nekaj sarkofagih lokalne produkcije, ki so razpršeni po vsej Mali Aziji, z nekaterimi (morda le naključnimi) koncentracijami v Kilikiji. Doprsne upodobitve so bile na zahtevo stranke prenesene iz nagrobnih reliefov na sarkofage.

Ključne besede: rimsko obdobje, sarkofagi, maloazijske delavnice, doprsne upodobitve

In dem kleinen Dorf Çakirköy, in der Nähe von Afyon, steht auf dem Dorfplatz unter einem neuzeitlichen Dach ein Sarkophag.¹ Er diente als Brunnen, wird „tarihli çeşme“ („geschichtliche Quelle“ – „alte Quelle“) genannt und wurde von der Bevölkerung viele Jahre (oder sogar Jahrzehnte oder – hunderte) lang in Ehren gehalten.² Er ist auf allen vier Seiten mit Reliefs geschmückt. Die Oberfläche ist vielfach bestoßen und gelblich bis bräunlich verfärbt; über die

Art des Marmors läßt sich deshalb nach dem Augenschein nichts aussagen. Auf den Nebenseiten sind oben Einlassungen für die Klammern, mit denen der Deckel befestigt war. Auf der Rückseite wurde für die neuzeitliche Verwendung eine Wasserleitung hineingeführt und auf der Vorderseite ein Ausfluß angebracht.

Oberer und unterer vorspringender Rand sind profiliert. An den Ecken stehen Niken; auf den Langseiten sind sie so ausgerichtet, daß bei der Nike links das linke und bei der Nike rechts das rechte Bein nackt heraustreten. Sie fassen mit beiden Händen in ihr Gewand. Auf der Vorderseite sind zwei Büsten abgebildet, die auf niedrigen Basen ruhen (*Abb. 1*).³ Zwischen und neben ihnen bleibt viel Hintergrund

1 Çakirköy (westlich von Afyon, südlich der Hauptstraße; dort früher als „Bizans Lahiti“ ausgemaltes): Donbaz (1995, 203) (Abb. oben); H 0,865, L 2,01 (oben), 2,015 (unten), T 0,93 (oben), 1,01 (unten) m.

2 Im Jahre 2006 hatte sich auch hier der Vandalismus ausgewirkt: Der Sarkophag dient nicht mehr als Brunnen, die Anlage wurde verwüstet, der Sarkophag beschmiert und die Gorgo auf der rechten Nebenseite mit einem scharfen Gegenstand weiter beschädigt.

3 Abb. 1–6: Photos Verf.

Abbildung 1 *Çakirköy (Nähe von Afyon): Sarkophag mit Büsten und Gorgoköpfen.*

frei. Links handelt es sich um einen Mann, der Untergewand und Mantel trägt (*Abb. 5 und 6*). Sein rechter Arm ist eingewinkelt, die rechte Hand kommt aus dem Bausch des Mantels heraus und liegt auf der Brust auf; von einem Attribut ist nichts zu erkennen. Den Kopf hat er leicht zu seiner Linken, also zu der Frau gewendet; er ist in Bosse belassen. Die Frau trägt ein Untergewand und hat darüber den Mantel so gelegt, daß er ungefähr rechteckig die Brust einrahmt (*Abb. 5 und 6*). Sie hat den Kopf leicht zu ihrer Rechten, also zum Mann gewendet. Er war nicht ausgearbeitet, sondern als Bosse stehengeblieben. Auf den Nebenseiten sind jeweils ein, auf der Rückseite

zwei große Gorgo-Köpfe auf Rundschilden wiedergegeben (*Abb. 2–4*).

Das Stück ist singulär unter allen Sarkophagen, muß also aufgrund eines besonderen Auftrages angefertigt worden sein; allerdings ist das nicht sehr gut gelungen. Die Büsten sind unterschiedlich groß und nicht gut verteilt; zwischen der Frau und der Nike rechts ist mehr Platz als zwischen dem Mann und der linken Nike, die Büsten sind also auf der Fläche etwas verschoben; außerdem sind sie weit auseinander gezogen. Die Basis der Büste der Frau sitzt etwas höher als die des Mannes. Die viermalige Wiederholung der Gorgo-Köpfe auf Rück- und Nebenseiten wirkt langweilig.

Abbildung 2 *Rückseite des Sarkophages Abb. 1.*

Abbildung 3 Linke Nebenseite des Sarkophages Abb. 1.

Die einzelnen Motive des Sarkophages haben auf anderen Beispielen in Kleinasien Parallelen, vor allem solchen der „Hauptgruppe“. Die Niken an den Ecken sind von Girlanden-Sarkophagen übernommen.⁴ Auch auf Fries-Sarkophagen rahmen sie die Darstellungen.⁵ Gorgo-Köpfe, auch solche auf Schilden, finden sich mehrfach in den Bögen von Girlanden;⁶ in einigen Fällen werden sie von fliegenden Eroten, in einer Ausnahme von stehenden Putten gehalten.⁷ Büsten sind vielfach in den Bögen von Girlanden-Sarkophagen und in einem Fall in einem Tondo abgebildet, nicht jedoch mit Basen.⁸

4 Vgl. z.B. İşik 1998, Taf. 111, 3. 5; 112. 113, 3–5; 115, 2; 116. 117, 5; 118, 1.3.4; 119, 1–2. 5.

5 z.B. Koch, Sichtermann 1982, Taf. 486; Koch 1993, 115 Abb. 65.

6 z.B. İşik 1998, Taf. 116, 2; 117, 5; İşik 1995, Taf. 99, 1. 2; 98, 1 (Vatikan; fraglich, ob zur Hauptgruppe gehörend); 100, 1 (lokale Kopie); Özgan 2003, 64–67 Kat. 24 Taf. 51.

7 Fliegende Eroten: Koch, Sichtermann 1982, 500 mit Anm. 35, Taf. 483 (Antalya, aus Perge; Beispiele in Istanbul und Izmir genannt; zu Izmir: Waelkens 1982, 57 Taf. 18, 1); İşik 1998, Taf. 118, 1. – Stehende Eroten: Koch 1993, 116 Abb. 66; Gercke, Zimmermann-Elseify 2007, 348–351, Nr. 115. – Vgl. auch Waelkens 1982, 58 Taf. 18, 3 (Gorgo auf Schild auf einer Ns.); Buckler, Calder 1939, 138 Nr. 403, Taf. 70; Ronchetta, Mighetto 2007, bes. 440 f. Abb. 8.

8 Koch, Sichtermann 1982, Taf. 527; İşik 1998, Taf. 112, 1; 113, 1; 115, 1. 2; 116, 1–2; 119, 2. 3; Özgan 2003 (s.o. Anm. 5), Taf. 45 f. 50; İşik 2007, 279–290 Taf. 91, 1 (Konya); 97, 1; 100, 1. 4 (Afyon); 99, 1 (Izmir); 99, 3 (Pamukkale).

Abbildung 4 Rechte Nebenseite des Sarkophages Abb. 1.

Der bossierte Zustand der Köpfe gibt nur wenige Anhaltspunkte für eine Datierung. Beim Mann scheint eine dicke Masse als Haare, aber nur ein kurzer, wenig aufliegender Bart vorgesehen gewesen zu sein (Abb. 5 und 6). Man könnte also an die Zeit des Antoninus Pius, das dritte Viertel des 2. Jhs., denken. Die Frisur der Frau sollte wohl so ausgeführt werden, wie sie Faustina d. Ält. getragen hat; aber auch diejenige der Faustina d. Jg. wäre möglich (Abb. 5 und 6). Form und Ausschnitt der Büsten geben keine genaueren Datierungshinweise.⁹

Ungewöhnlich ist, daß die Büsten auf Sockeln ruhen. Das vermittelt den Eindruck, daß marmorne Porträt-Büsten gemeint sind, wie sie tatsächlich, wenn auch sehr selten, in Gräbern gefunden worden sind.¹⁰ Die Köpfe der Auftraggeber sind nicht ausgearbeitet. Das könnte dafür sprechen, daß der Sarkophag zu Lebzeiten des Paares in einer Werkstatt bestellt und angefertigt worden ist. Denn es gibt Hinweise, daß man sich scheute, bereits zu Lebzeiten ein Porträt auf seinem Grabmonument ausführen zu lassen (Andreae 1984, 109–128; Fittschen 1984, 129–161; Huskinson 1998, 129–158). Bei der Hauptgruppe der Sarkophage in Kleinasien gibt es zwar keine Inschriften, die belegen, daß Sarkophage zu Lebzeiten

9 Vgl. z.B. Wegner 1939, Taf. 1–13 (Taf. 1 f. für den Ausschnitt der Büste).

10 z.B. F. Fremersdorf 1957; Deckers, Noelle 1980; Mocchegiani Carpano 1986, 150 f.; Mielsch, von Hesberg 1995, 184–199.

Abbildung 5 Büste des Mannes (links) und Büste der Frau (rechts) auf dem Sarkophag Abb. 1.

Abbildung 6 Büste des Mannes (links) und Büste der Frau (rechts) auf dem Sarkophag Abb. 1.

der Besteller in Auftrag gegeben worden sind; doch bei zahlreichen lokalen Exemplaren in Kleinasien, unter anderem in Anazarbos, Aphrodisias, Ephesos, Ikonion, Kalchedon, Kyzikos oder Sagalassos, und in anderen Gegenden, beispielsweise in Salona in Dalmatien, sind derartige Inschriften bekannt.¹¹

In Kleinasien sind überaus zahlreiche und vielfältige Sarkophage hergestellt worden. Dort lag eines der drei Zentren der Produktion im Römischen Reich, wahrscheinlich Dokimeion (möglicherweise mit Zweigwerkstätten) (Wiegartz 1965; Koch, Sichtermann 1982, 497–509, Taf. 480–493; Waelkens 1982; Koch 1993, 113–122, Abb. 64–69; Işık 1998; Işık, Lokalisierung a. O. (s.o. Anm. 8) 279–290; G. Koch). In vielen Regionen gab es lokale Stücke (Koch, Sichtermann 1982, 509–557; Koch 1993, 168–191; Koch, Sarcophagi a.O. (s.o. Anm. 13)). In einigen Steinbrüchen, vor allem auf Prokonnesos, wurden verschiedenartige Halbfabrikate angefertigt (Asgari 1977, 329–380; Koch, Sichtermann 1982, 484–497; Işık

1992, 121–145; Koch 1993, 162–168; Koch a.O. (s.o. Anm. 13)).

Der Kasten in Çakirköy ist ein Sonderfall: Einerseits liegt sein heutiger Aufstellungsort in der Nähe von Dokimeion, und die einzelnen Elemente sind bei der „Hauptgruppe“ belegt; es gibt bei ihr auch Beispiele, die keine aufwendigen Ornamentzonen haben.¹² Andererseits sind die Themen der Darstellung und die handwerkliche Ausführung so bescheiden, daß man das Stück nicht der „Hauptgruppe“ zuweisen möchte. Es hat also im Umkreis von Dokimeion Werkstätten gegeben, die handwerklich einfachere Sarkophage für den lokalen Gebrauch geschaffen haben. Die Bildhauer hatten offensichtlich wenig Erfahrung mit der Anfertigung von derartigen Stücken.¹³ Man darf vielleicht auch noch anführen, daß in einem anderen Teil derselben Provinz Phrygia, und zwar gar nicht so sehr weit von Dokimeion mit seiner exquisiten Produktion entfernt, in lokalen Werkstätten Grabreliefs, Weihreliefs und andere Skulpturen aus Marmor hergestellt wurden, die durch ihre extrem grobe und

11 z.B.: Egger 1926, 71 Nr. 49; 77 Nr. 88; 78 Nr. 92; Merkelbach 1980, 110 f. Nr. 2214; 1980, 58V62 Nr. 66–69; 71–72; Yaylali 1991, 209 mit Zeichnung 3; Malay 1999, 32 Nr. 15 Taf. 13, 16; Sayar 2000, 75–88 (zahlreiche Beispiele); Horsley, Mitchell 2000, 81 f. Nr. 55; 95 f. Nr. 84; 170–175 Nr. 168–172; Özgan a.O. (s.o. Anm. 5) 87–91 Nr. 1–4, 6–7 (E. Schwertheim); Köse 2005, 105 f.; Tuluk 2007, 309–316; Reynolds, Roueché 2007, 166–180 Nr. 118. 137. 178 (Auftraggeber ausdrücklich als Lebende bezeichnet; bei zahlreichen anderen Stücken ist das wahrscheinlich).

12 z.B. Koch, Sichtermann 1982, Taf. 483. 485. 527; Işık 1998, Taf. 114, 1; 118, 1. 3–4.

13 Im Museum in Afyon gibt es eine Reihe von Stücken, die ebenfalls nicht der „Hauptgruppe“ zuzurechnen sind, z.B.: Himmelmann 1970, 1, 24 f. Abb. 8 (rechts). 9 (links); Waelkens 1982, 37 f. Nr. 10. 13 (weitere sind unpubliziert). – Zu dieser Gruppe scheinen auch einige Klinen-Deckel zu gehören: Fant 1985, 655–662. – Vgl. auch: Wiegartz 1974, 380 f.

ungeschickte Arbeit auffallen (Koch 1991, 539–545; Drew 1999; Koch 2006, 175 (mit ausführlichen Angaben von Literatur in Anm. 8); Lochmann 2003). Die Darstellungen auf den Sarkophagen sind in Kleinasien sehr verschiedenartig. Bei der „Hauptgruppe“ sind die Kästen mit Girlanden, fliegenden Erosen, einem figürlichen Fries, auch mit Begrenzung durch seitliche Säulen oder Pilaster („Torre-Nova-Gruppe“), und dann vor allem mit einer Säulen-Architektur und dazu Figuren oder - Gruppen geschmückt.¹⁴ In lokalen Werkstätten gibt es einige weitere Möglichkeiten.¹⁵ Büsten sind bei einigen Girlanden-Sarkophagen der Hauptgruppe sowie mehreren Beispielen lokaler Gruppen in kleinem Format in die Bögen hineingesetzt.¹⁶ Als hervorgehobenes Motiv sind Büsten mehrere Male auf lokalen Sarkophagen in Kilikien verwendet (Koch 2008; *Abb. 7*);¹⁷ einige weitere Exemplare finden sich verstreut in Kleinasien, beispielsweise in Pamphylien, Pisidien und Aphrodisias.¹⁸ Vorbilder oder Parallelen gibt es weder in Rom noch in Athen, den anderen Zentren der Sarkophag-Produktion. Auf Sarkophagen aus Sirmium und Salona sind Büsten in Nischen neben einer Tabula abgebildet.¹⁹ Mehrere Büsten sind auf zwei lokalen Exemplaren in Thessaloniki und Beroia vorhanden (Koch, Sichtermann 1982, 347 f. 352 Taf. 374, 375). Mit den Sarkophagen in Kleinasien

Abbildung 7 *Meydan Kalesi (Kilikien): Sarkophag mit Büsten eines Paares.*

hängen alle diese Beispiele jedoch nicht zusammen; diejenigen in Thessaloniki und Beroia stehen in der einheimischen Tradition der makedonischen Grabaltäre (Adam-Belene 2002, 231–238 Nr. 298–313 Taf. 153–163; 244 f. Nr. 330 Taf. 176 f.).

In Kleinasien finden sich nun aber vielfach Grabreliefs, auf denen Büsten der Verstorbenen abgebildet sind, und zwar ganz besonders in Phrygien, der Landschaft, aus der der hier behandelte Sarkophag stammt.²⁰ Es wäre also möglich, daß die Auftraggeber, die sich in repräsentativer Weise, groß und deutlich sichtbar auf ihrem Sarkophag darstellen lassen wollten, den Bildhauern die Anweisung gegeben haben, die von den Grabreliefs bekannten Büsten auf Sarkophage zu übertragen.

Zusammenfassung

Der Sarkophag in Çakirköy bei Afyon ist ein Sonderfall unter der Produktion in Kleinasien. Er ist zwar im Umkreis von Dokimeion geschaffen und nimmt Motive auf, die bei der „Hauptgruppe“ der kleinasiatischen Sarkophage geläufig sind; doch setzt er sich durch die großen Büsten auf der Vorderseite, die vierfache Wiederholung der Gorgoköpfe und die handwerklich einfachere Ausführung von ihr ab. Er wird also in einer Werkstatt in der Nähe von Dokimeion hergestellt worden sein, die für den lokalen Bedarf gearbeitet hat und nicht zur „Hauptgruppe“ gehörte,

14 s.o. Anm. 13.

15 s.o. Anm. 13.

16 s.o. Anm. 8.

17 Inzwischen ist ein weiteres Stück bekannt gemacht: Kerem 2007, 219 (*Abb. 7* (vermittelt von A. Aydin); Meydan Kalesi; Maße sind nicht bekannt; leider ließ sich bisher nicht feststellen, ob das Stück noch existiert oder ob es auch dem in Kilikien besonders starken Vandalismus zum Opfer gefallen ist; die Photographie *Abb. 7*, ist schon vor einigen Jahren angefertigt worden).

18 Koch a.O. (s.o. Anm. 21) Anm. 39–45. – Aus dem Grenzgebiet zwischen Phrygien und Pisidien stammt ein Exemplar in Küçük Kabaca (Gebiet von Apollonia), das handwerklich noch viel einfacher ist als das Stück in Çakirköy: Pfuhl, Möbius 1979, 530 Nr. 2204 Taf. 314; Koch, Sichtermann 1982, 532 Anm. 14 (Büste im rechten Teil; nach der Größe und dem vorspringenden Sockel könnte die „Lange Platte mit unterem Profil“ die Vorderseite eines Sarkophages gewesen sein; es ließ sich bisher nicht klären, ob das Stück noch vorhanden ist).

19 Koch, Sichtermann 1982, 321 mit Anm. 10 (Salona); 331 Taf. 354 (Belgrad, aus Sirmium).

20 z.B. Pfuhl, Möbius a.O. (s.o. Anm. 22) Taf. 172 f. 304–312; Koch, Drei Grabreliefs a. O. (s.o. Anm. 17) 175.

und zwar im dritten Viertel des 2. Jhs. n. Chr. Büsten als hervorgehobener Schmuck von Langseiten finden sich auf einigen lokalen Sarkophagen, die in Kleinasien verstreut sind, mit einer gewissen – vielleicht aber

auch zufälligen – Häufung in Kilikien. Die Büsten sind auf Wunsch der Auftraggeber von den Grabreliefs auf die Sarkophage übernommen worden.

Povzetek

Sarkofag iz Çakirköya, ki je bil odkrit jugozahodno od Afyona (Frigija, Turčija), je poseben med mnogimi maloazijskimi sarkofagi iz rimskega časa. Na vogalih je okrašen z upodobitvami Nike, na stranskih in zadnji stranici z glavami Gorgone, nameščenimi na plošče, in na sprednji stranici z doprsnima upodobitvama moškega in ženske. Sarkofag se nahaja v bližini Dokimejona, ki je v 2. in 3. stol. n. š., poleg Rima in Aten, tretji največji proizvodni center sarkofagov. V Dokimejonu (in verjetno tudi v pomožnih delavnicah) so bili izdelani maloazijski sarkofagi tako imenovane „glavne skupine“, vendar pa sarkofag iz Çakirköya ne sodi v to skupino. Na sarkofagih „glavne skupine“ namreč doprsne upodobitve praviloma niso edini okras. Ravno tako pa sarkofag od sarkofagov glavne skupine loči enostavna izdelava. V okolici Dokimejona so delovale tudi delavnice, ki so izdelovale enostavnejše sarkofage za lokalne potrebe. Portreti na obravnavanem sarkofagu so grobo klesani. Sarkofag lahko tako le okvirno umestimo v tretje četrtletje 2. stol.

Naročilo za izdelavo je bilo verjetno oddano v času življenja upodobljenega para, doprsna portreta pa bi morala biti izdelana po njuni smrti. Sarkofagov z velikimi doprsnimi upodobitvami kot edinim okrasom daljše stranice, ni mogoče najti niti v Rimu niti v Atenah. Dva primera v Solunu in Beroiji temeljita na lokalni tradiciji makedonskih nagrobnih oltarjev. V Mali Aziji je nekaj primerov, ki pa so zelo razpršeni. Bolj pogosto pojavljanje te vrste sarkofagov je mogoče ugotoviti le v Kilikiji in Pisidiji, čeprav tudi tu sarkofagi niso številčni. Zdi se, da so ti sarkofagi unikati, izdelani po naročilu. Naročniki so se želeli predstaviti na svojih sarkofagih in ostati v spominu za prihodnje rodove, zato so hoteli, da se doprsne upodobitve, znane iz nagrobnih reliefov, prenesejo na daljšo stranico skrinje. Nenavadno je, da so doprsne upodobitve postavljene na podstavke, in tako dajejo vtis, kot da so na sarkofagu upodobljeni marmorni doprsni kipi, ki so bili odkriti v nekaterih grobovih.

Literatur

- ADAM-BELENE, P. 2002, *Makedonikoi Bomoí*. – Athen.
 ANDREAE, B. 1984, Bossierte Porträts auf römischen Sarkophagen – ein ungelöstes Problem. – *Marburger Winckelmann-Programm*.
 ASGARI, N. 1977, Die Halbfabrikate kleinasiatischer Girlandensarkophage und ihre Herkunft. – *Archäologischer Anzeiger* 92, 329–380.
 BUCKLER, W. H. und W. M. CALDER 1939, Monuments and Documents from Phrygia and Caria. – *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* VI, Manchester.
 DECKERS, J. und P. NOELKE 1980, *Die römische Grabkammer in Köln-Weiden*. – Köln.
 DONBAZ, V. 1995, *The Royal Roads of Anatolia*. – Istanbul.
 DREW-BEAR, T. 1999, *The Museum of Anatolian Civilisations. Phrygian Votive Steles*. – Ankara.
 EGGER, R. 1926, *Der altchristliche Friedhof von Manastirine, Forschungen in Salona* II. – Wien.
 FANT, J. C. 1985, Four unfinished Sarcophagus Lids at Docimium and the Roman Imperial Quarry System in Phrygia. – *American Journal of Archaeology* 89, 655–662.
 FITTSCHEN, K. 1984, Über Sarkophage mit Porträts verschiedener Personen. – *Marburger Winckelmann-Programm*, 129–163.

- FREMERSDORF, F. 1957, *Das Römergrab in Weiden bei Köln*. – Köln.
 GERCKE, P. und N. ZIMMERMANN-ELSEIFY 2007, *Antike Steinskulpturen und neuzeitliche Nachbildungen in Kassel*. Bestandskatalog. – Mainz.
 HIMMELMANN, N. 1970, Der Sarkophag aus Megiste. – *AbhMainz* 1, 18.
 HORSLEY, G. H. R. und S. MITCHELL 2000, *The Inscriptions of Central Pisidia*. – IK 57, Bonn.
 HUSKINSON, J. 1998, *Unfinished Portrait Heads on Later Roman Sarcophagi: Some New Perspectives*. – BSR 53.
 IŞIK, F. 1992, *Zum Produktionsbeginn von Halbfabrikaten kleinasiatischer Girlandensarkophage*. – *Archäologischer Anzeiger*, 121–145.
 IŞIK, F. 1995, *Ein Sarkophagfragment aus Tivoli und seine Lokalisierung in Tyros*. – *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts – Römische Abteilung* Band 102, 381–386.
 IŞIK, F. 1998, *Zu Produktionsbeginn und Ende der kleinasiatischen Girlandensarkophage der Hauptgruppe*. – In: G. Koch (Hrsg.), *Akten des Symposiums „125 Jahre Sarkophag-Corpus“*, Marburg, 4.–7. Oktober 1995, Sarkophag-Studien 1, Mainz, 278–294.
 IŞIK, F. 2007, *Lokalisierung der Werkstätten der Girlandensarkophage der kleinasiatischen Hauptgruppe*. – In:

- G. Koch (Hrsg.), *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus, Marburg, 2.–7. Juli 2001*, Sarkophag-Studien 3, Mainz, 279–290.
- KEREM, F. 2007, *Mersin. Ruins, Castles, Museums*. – Istanbul.
- KOCH, G. 1991, Einige Weihreliefs aus Phrygien. – In: N. Başgelen, M. Lugal (Hrsg.), *Festschrift für Jale Inan*, Istanbul.
- KOCH, G. 1993, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*. – Darmstadt.
- KOCH, G. 2006, Drei Grabreliefs in Hama. – In: T. Takaoglu (Hrsg.), *Anadolu Arkeolojisiine Katkilar*: 65. Yaşında Abdullah Yaylali'ya Sunulan Yazilar, Istanbul.
- KOCH, G. (Hrsg.) 2007, *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus, Marburg, 2.–7. Juli 2001*. – Sarkophag-Studien 3, Mainz.
- KOCH, G. 2009, Zu einigen kaiserzeitlichen Sarkophagen mit Porträts in Kleinasien. – *Adriatica Antica* 2, 2008.
- KOCH, G. 2011, Sarcofagi di età imperiale romana in Asia Minore: Una sintesi. – In: F. D'Andria, I. Romeo (Hrsg.), *Atti del Convegno Internazionale „Scultura Romana in Asia Minore“*, Lecce 23.–27. Juni 2007. – Portsmouth.
- KOCH, G. und H. SICTERMANN 1982, *Römische Sarkophage*. – Handbuch der Archäologie, München.
- KÖSE, V. 2005, Nekropolen und Grabdenkmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit. – *Studies in Eastern Mediterranean Archaeology* VII, Turnhout.
- LOCHMANN, T. 2003, *Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votivreliefs aus Phrygien*. – Basel.
- MALAY, H. 1999, Researches in Lydia, Mysia and Aiolis. – *DenkschrWien* 279, Wien, 119–122.
- MERKELBACH, R. 1980, *Die Inschriften von Ephesos VI*. – IK 16, Bonn.
- MERKELBACH, R. 1980, *Die Inschriften von Kalchedon*. – IK 20, Bonn.
- MIELSCH, H. und H. VON HESBERG 1995, Die heidnische Nekropole unter St. Peter in Rom. Die Mausoleen E–I und Z–PSA. – *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* III, Memorie XVI 2, Rom, 184–199.
- MOCCHEGIANI CARPANO, C. 1986, *Unter den Strassen von Rom*. – Freiburg.
- ÖZGAN, R. 2003, Die kaiserzeitlichen Sarkophage in Konya und Umgebung. – *Asia Minor Studien* 46, Bonn.
- PFUHL, E. und H. MÖBIUS 1979, *Die ostgriechischen Grabreliefs II*. – Mainz.
- REYNOLDS, J. M. und C. ROUECHÉ 2007, The inscriptions. – In: F. İşik, *Girlanden-Sarkophage aus Aphrodisias*, Sarkophag-Studien 5, Mainz.
- RONCHETTA, D. und P. MIGHETTO 2007, La Necropoli Nord. Verso il progetto di conoscenza: nuovi dati della campagna 2000–2003. – In: F. D'Andria, M. Piera Caggia (hrsg.), *Hierapolis di Frigia I. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000–2003*. – Istanbul, 433–445.
- SAYAR, M. H. 2000, *Die Inschriften von Anazarbos I*. – IK 56, Bonn.
- TULUK, B. 2007, Zwei Neufunde an Girlanden-Sarkophagen aus Ephesos. – In: G. Koch (Hrsg.) 2007, *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus, Marburg, 2.–7. Juli 2001*, Sarkophag-Studien 3, Mainz.
- WÄELKENS, M. 1982, Dokimeion. Die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage. – *Archäologische Forschungen* 11, Berlin.
- WEGNER, M. 1939, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*. – Berlin.
- WIEGARTZ, H. 1965, Kleinasiatische Säulensarkophage. – *IstForsch* 26, Berlin.
- WIEGARTZ, H. 1974, Marmorhandel, Sarkophagherstellung und die Lokalisierung der kleinasiatischen Säulensarkophage. – In: *Mansel'e Armağan – Mélanges Mansel*, Ankara.
- YAYLALI, A. 1991, *Kyzykos 1990 çalışmaları*, Kazi sonuçları toplantısı 13, 1. – 209 mit Zeichnung 3.

Prevod izvlečka / Abstract translated by: Phil Mason

prof. dr. dr. h.c. Guntram Koch
Christlich Archäologisches Seminar
Biegenstr. 11
35032 Marburg
Deutschland
kochg@staff.uni-marburg.de

Zur Darstellung der Hasen in Oberitalien und in den östlich angrenzenden Provinzen

Upodobitve zajca v zgornji Italiji in njenih vzhodnih mejnih provincah

Monika Verzár

Abstract: Depictions of the hare were very popular in Antiquity and were not confined to a specific type of monument, region or period. The popularity of the depiction of this animal is based on its symbolic value, which is primarily connected with its rapid reproductive capabilities; thus the hare represents luck, wealth and above all fertility. The depiction of the hare in a funerary context is supposedly connected with immortality. The hare is frequently depicted above all on smaller artefacts, such as lamps, pottery vessels and coins, whilst they usually appear on stelae in a funerary context.

Key words: depictions of the hare, Northern Italy, Noricum, Pannonia, funerary stelae, Roman period

Izvleček: Upodobitve zajca so bile v antiki zelo priljubljene in niso bile omejene zgolj na določene vrste spomenikov, nek določen prostor ali obdobje. Priljubljenost upodabljanja te živali temelji na njeni simbolični vrednosti, ki v prvi vrsti izvira iz njene zmožnosti hitrega razmnoževanja; zajec zato predstavlja srečo, bogastvo in predvsem plodnost. V nagrobnem kontekstu naj bi upodobitev zajca predstavljala nesmrtnost. Zajec je pogosto upodobljen predvsem na manjših predmetih, kot so oljenke, lončene posode, novci; med funerarnimi spomeniki pa je upodobljen predvsem na stelah.

Ključne besede: upodobitve zajca, zgornja Italija, Norik, Panonija, nagrobne stele, rimska doba

Darstellungen von Hasen sind in der Antike sehr beliebt und beschränken sich nicht auf bestimmte Denkmäler, Gegenden oder Epochen. Dennoch wurde diesem langlebigen Motiv nur selten ausführliche Beachtung geschenkt, meist wurde es in untergeordneter Stellung innerhalb grösserer Arbeiten behandelt¹.

Die Beliebtheit des als niedlich und friedlich beschriebenen Kleintiers liegt vor allem in seinem symbolischen Wert, der in erster Linie von seiner sagenhaft schnellen Vermehrung herrührt; der Hase ist daher Ausdruck des Glücks, des Reichtums und der Fruchtbarkeit (Bouvier 1997, 51 f.; *id.* 2000, 138; Bielefeld 1998, 7). Im sepulkralen Bereich soll die Darstellung des vorwiegend in der Nacht lebenden

Tiers nach der Meinung von M. Bouvier auch auf das ewige Leben hinweisen, doch äussert sich D. Bielefeld skeptisch zur Interpretation als Symbol für die Unsterblichkeit (Bouvier 1997, 51; Bielefeld 1998, 7). Der Hase ist aber auch eines der schnellsten Tiere und kommt daher in Jagdszenen vor, wo er weitgehend dazu diente, Jagdhunde zu „trainieren“. Diese Form von Jagd soll wegen der sprichwörtlichen Geschwindigkeit des Hasen, in der Grabkunst, auf den raschen Ablauf des Lebens verweisen (Bouvier 1997, 55; Bielefeld 1998, 7).

Häufig wird das Tier allein dargestellt, vor allem auf kleinen Gegenständen, Lampen, Keramik, Münzen, aber auch auf Grabmälern. In grösserem Zusammenhang kommt der Hase meist in Jagd- und Fangszenen vor, die, wie M. Bouvier bemerkt, generell zu den häufigsten Darstellungen überhaupt gehören (Bouvier 1997, 49; Bouvier 2000, 124 ff.). Dabei werden verschiedene Phasen der Jagd illustriert: die Verfolgung, der Fang selbst, die Rückkehr,

¹ Ausser einer ungedruckten Dissertation von J. Leichtfried, *Der Hase in der antiken Kunst*, der Universität Graz 1979 (ein Exemplar der MS befindet sich in der Deutschen Archäologischen Bibliothek in Rom), ist das umfangreichste Werk von dem französischen Spezialist für Weinkultur, Michel Bouvier, verfasst worden (Bouvier 2000).

oft mit allegorischer Anspielung an den Herbst oder Winter, Jagdopfer.² Am geläufigsten ist die typische Hundehetze, ein ideales Motiv für Tierfriese von den griechischen Vasen bis zu den römischen Grabmonumenten und zur gallischen *Terra Sigillata* (Bouvier 2000, 76 ff.).³ Jedoch sind auch Einzeldarstellungen des ruhigen Tieres nicht selten. Die Themen sind allerdings teils zeitlich, teils durch die Form der Denkmäler bestimmt, so ist etwa die Hundehetze für den Tierfries der frühen Keramik sowohl vom Inhalt, als auch von der Komposition her, geeignet.⁴ Auf der spätarchaischen und klassischen Keramik rückt dagegen der Wert des Liebesgeschenks in den Vordergrund, was unter anderem die Frage nach dem Unterschied zwischen dem wilden und dem gezähmten Tier aufwirft (Schnapp 1986 (*non vidit*)).

Die Hasenjagd, von der Tierhetze zu den verschiedenen Fangpraktiken bis zur Rückkehr, haben erneut eine zentrale Bedeutung in der römischen Kunst.⁵ Doch in mehreren Gegenden wird eine eher idyllische Szene, die das Kleintier ruhig und zurückgezogen darstellt, bevorzugt.⁶ Besonders beliebt war in römischer Zeit der kauende Hase, oft damit beschäftigt, an einer Traube zu naschen (Walde 1993–94, 381 ff.; Bielefeld 1998, 7 ff.). Die Tatsache, dass die Traube nicht zur üblichen Ernährung der Hasen passt, erstaunte die Spezialisten (Bielefeld 1998, 8), doch bestätigen auch antike Schriftquellen, dass eine

gewisse Beziehung zwischen Hase und Traube, oder besser gesagt zwischen Hase und Weinberg bestand.⁷ Zu den von D. Bielefeld erwähnten Mosaiken, wo der Hase im Weinberg abgebildet ist, lassen sich auch Beispiele gallischer *Terra Sigillata* mit demselben Motiv beifügen.⁸ Einige Szenen legen es nahe anzunehmen, dass das für seine Scheu bekannte Tier in der Natur auch nach Verstecken Ausschau hält, so erscheint es häufig, mit und ohne Traube, als isoliertes Element inmitten eines Getümmels oder zwischen den Blättern eines Rankenornamentes.⁹

Als Einzelmotiv ist der Hase auch auf anderen Grabmonumenten bezeugt, insbesondere im Giebfeld der Grabstelen.¹⁰

Bezüglich des ungestörten Traubennaschens inmitten einer bewegten Sarkophagszene meint D. Bielefeld, dass sich das Motiv doch üblicherweise auf Sarkophage eines gewissen Themenkreises beschränkt, vorwiegend auf Jahreszeiten- oder Jagdsarkophage.¹¹

2 Die Rückkehr von der Hasenjagd wird meist als Personifikation (Hora) der Jahreszeit des Herbstes angesehen, vgl. etwa Bielefeld 1998, 14; als Winters wird es auf einem Relief eines Grabbaus in Seggau von Hainzmann, Pochmarski 1994, 108, Kat. Nr. 37 interpretiert; siehe auch ein Relief in Aquileia: Santa Maria Scrinari 1972, 187 f., Kat. Nr. 579. Zur Rückkehr von der Jagd, vgl. ferner. Parlasca 1998, 129 ff.

3 Für die Verfolgungsszenen auf gallischer Keramik: Oswald 1964, pl. V, 1 und 11; VI, 8; XIX,2; XXXVI, 30–33; Mees 1995, 133, 150.

4 Vgl. z.B. Schnapp 1997, Nr. 76.

5 Netzfang z.B. auf einem Stelenfragment des C. Iulius C.f. in Ivrea: Mercado, Paci 1998, 223 f., Kat. Nr. 150. Zum Fang mit dem Tuch: Heger 1991, 26 ff.. Zur Rückkehr vgl. etwa Parlasca 1998, 129 ff.

6 Die Tatsache allein, dass das Häschen auf einem oscillum in Syrinxform dargestellt ist, verweist auf einen bukolischen Bereich, vgl. Bacchetta 2006, 590, Kat. Nr. 4 (aus Pompei).

7 Philostratos, Imag. 6 bezieht sich natürlich auf eine Darstellung und nicht auf die Wirklichkeit.

8 Oswald 1964, Pl. XIX, 5: es handelt sich um das eindeutigste Exemplar aus Rottweil mit Töpferstempel Biracil.

9 Im Getümmel vgl. z.B. ein Löwenjagdsarkophag in Wien: Walde 1993–94, Abb. 7; Bielefeld 1998, 9 und 12 ff. Vgl. den Fries von Vaison - la -Romaine, Janon 1986, oder eine Grabaedicula in Vojnik (Celje): Kremer 2001, I Kat. Nr. 43a, p. 108; ein dekoriertes Element mit Kantharos und Weinstock, in Hainzmann, Pochmarski 1994, 72, Kat. Nr. 24; Steinklauber 2005, 479 Abb. 3.

10 Allg. die von E. Walde abgebildeten Beispiele: Walde 1993–94, 381 ff.; S. Veit an der Glan, vgl. Piccottini 1984, 34, Kat. Nr. 329; Pochmarski-Nagele 1992, 72 f., Kat. Nr. 61, 62; Kremer 2001, Kat. II, Nr. 392, 274 f.; Walde 1993–94, 382, Abb. 3. In Oberitalien die Beispiele in Aquileia: Santa Maria Scrinari 1972, Kat. Nr. 339; Walde 1993–94, Abb. 8–10; Stele des Ti. Barbius Liberalis (IA 916), in Blason Scarel 1997, 476, Abb. 9; Stele des Festio in Ferrara: Mansuelli 1967, 129, Kat. Nr. 15; aus Bussolino (Piemont), in Mercado, Paci 1998, Kat. Nr. 158; auf einer Stele in der Sagra di S. Michele, Kat. Nr. 153 ist die Szene des Traubennaschens zweimal im Giebel abgebildet, in ähnlicher Stellung auf der Stele Kat. Nr. 99 mit Ganymed im Giebfeld, ferner auf der Sockelzone auf der Stele des L. Campius Mansuetus aus Asti, Kat. Nr. 126.

11 Bielefeld 1998, 9 f. „Das Motiv ist an kein übergeordnetes Thema gebunden, es ist jedoch in bestimmten Sarkophaggruppen gehäuft zu finden. Dabei handelt es sich im wesentlichen um drei Themenbereiche: die schon erwähnten Löwenjagdsarkophage, Jahreszeiten-Sarkophage und dekorative Sarkophage.“

Eine ähnliche Feststellung kann auch für andere Grabdenkmäler postuliert werden, so z.B. im Fall von mehreren piemontesischen Stelen, wo ein dionysischer Zusammenhang festgestellt werden kann.

Kaum beachtet wurden selbst von dem fleissigen Sammler Michel Bouvier die sehr häufigen Darstellungen des Hasen in Oberitalien und in den östlich angrenzenden Provinzen, dabei soll bemerkt werden, dass eine sehr grosse Vielfalt von Themen und Motiven besteht.

In Noricum und Pannonien ist die Hasenjagd ein sehr beliebtes Motiv. Vor allem ist es die Verfolgung des Hasen durch Windhunde, die auf Grabbauten und Stelen grosse Verbreitung findet, ein Thema, das meist auf schematische Art wiedergegeben wird, oft aber auch auf qualitativ hoch stehenden Denkmälern erstaunlich realistisch wirkt. Beispiele finden sich vor allem auf den Zwischenfriesen der Grabaedikulen, wie das Monument des Spectatius Priscianus in Šempeter (*Abb. 1*) zeigt (Kremer 2001, 35 ff.); von noch besserer Qualität ist ein Reliefblock im Joanneum in Graz aus Flavia Solva (*Abb. 2*, Modrijan, Weber 1964–65 (Sch.v.St. 12), 117 Nr. 238; Kremer 2001, Kat. II 251; Hudeczek 2004 Nr. 18.) und ein Friesstück aus Tiffen bei Feldkirchen (*Abb. 3*, Piccottini 1994, 78, Nr. 567; Kremer 2001, Kat. II Nr. 282, vom Epistyl).¹² Ein weiterer beachtlicher Fries, eng mit dem des Spectatiermonuments verwandt, ist bei Hartberg gefunden worden und gehört zur Serie des jagenden Hundes, der bereits sein aufbäumendes Opfer an der Fessel erfasst (*Abb. 4*).¹³ Ebenfalls von einem grösseren Grabbau ist das Stück aus Varaždinske Toplice¹⁴. Die Imitation dieser Frieze finden wir vornehmlich auf Stockwerkstelen im sel-

Abbildung 1 Zwischenfries des Priscaner Grabmals in Šempeter (Foto M. Veržar).

Abbildung 2 Friesblock aus Flavia Solva im Joanneum in Graz (Foto von www.ubi-erat-lupa.org, ID 1263-4).

Abbildung 3 Friesblock aus Tiffen bei Feldkirchen (Foto von www.ubi-erat-lupa.org, ID D1954_G1).

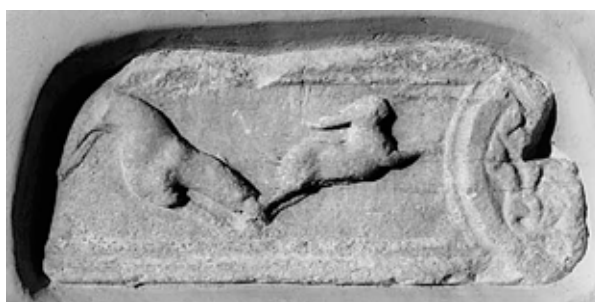

Abbildung 4 Friesfragment eines Grabbaus aus Hartberg (Foto von www.ubi-erat-lupa.org, ID F1488_G1).

¹² Das selbe Motiv der zwei Hunde, die sich an ihre Hasenbeute machen, findet sich auch auf der am Stephansplatz in Wien gefundenen Grabstele des P. Titius Finitus, siehe Anm. 15.; Grabstele des C. Ravius Restutus aus Ptuj (in Maribor), Djurić 2004, 190 f., hier ist die Hetze in einer ländlichen Umgebung, durch Bäume charakterisiert, dargestellt.

¹³ Fries mit Medaillon ähnlich wie Priscianergrab bei Šempeter von St. Johann bei Herberstein (bei Hartberg), vgl. Wagner 2001, 404 Abb. 67.

¹⁴ „Ubi erat lupa“ Varaždinske Toplice, Kroatien, Nr. ID5312.

ben norisch-pannonischen Raum (Abb. 5, 6)¹⁵ und vereinzelt im Piemont.¹⁶ Auch in diesem Bereich gibt es einige qualitativ besonders hochstehende Ausführungen wie z.B. auf der Stele des C. Sempronius Marcellinus aus Savaria (Abb. 5).¹⁷ In West-Pannonien und Südost-Noricum, wo das Motiv sehr beliebt ist, kommt es auch auf kleineren Stelen vor.¹⁸ Die starke Betonung der Hasenverfolgung, die in vielen Gegenden eine heute noch praktizierte Jagd, oder fast eher eine Sportart, ist, dürfte in jenem Gebiet besonders Anklang gefunden haben. Dabei soll nicht unerwähnt bleiben, dass das deutsche Wort für den Hasenhund (*levriero*) Windhund ist, was gemäss einer Volksetymologie mit dem Wind zusammen hängen soll, wahrscheinlicher ist jedoch die Herkunft von der windischen Mark, d.h. Slowenien.¹⁹ Es wäre somit eine in der Windischen Mark (zwischen Steiermark und Slowenien) beheimatete Hunderasse.

15 Cambi 2002, 153, Abb. 232, der auf der Stele dargestellte M. Herennius Valens stammt aus Cibalae in Westpannonien, vgl. Iskra-Janošić 2004, 172. Grabstele des M. Aurelius Romanus aus Savaria und des P. Titius Finitus aus Vindobona, vgl. Mosser 2005, 371 f. und. 378. Stele des Aelius Quartinus in Enns (Linz)-Lauriacum: Eckhart 1976, 39 f., Kat. Nr. 38; Stelen aus Aelium Cetium, vgl. Ubl 1979, 71 ff., Kat. Nr. 75 und 76; Stele des Marcus Attius C(...) und Stele des Calvisius beide aus der Umgebung von Hartberg (Savaria): Krüger 1974, 34 f., Kat. Nr. 5 und 6; Stele aus Pécs - Sopianae: Burger 1991, Kat. Nr. 27.

16 Mercado Paci 1998, vgl. die Stele des Q. Veiquasius Optatus, 107 f., Kat. Nr. 45 mit Hasen jagenden Eroten; ähnlich auch die Stele 223 f., Kat. Nr. 150 eines C. Iulius aus Ivrea (Eporedia), ebenfalls mit einer von Eroten geführten Hasenjagd; die Stele von Porta Palazzo in Turin Kat. Nr. 66; ferner Pflug 1989, 181 f., Kat. Nr. 63 in Torre degli Alberi bei Ruino (PV).

17 Zuletzt Fuchs 2005, 69 ff.; Wohlmayr 2008, 1161 ff. und vorhergehende Lit.

18 Z. B. die Stele des M. Aurelius Romanus aus Savaria, siehe Anm. 15. Ebenfalls aus Savaria die Stele des M. Attius, Krüger 1974, Savaria, 34 f., Kat. Nr. 5: Auf Stockwerkstelen, z.B. Aurelius Kalandinus in Maribor, Schober 1923, Nr. 142; Abramic 1925, 138 Abb. 98; Pahić 1977, 58 Abb. 24.

19 Zu den speziell für die Hasenjagd abgerichteten Hunderrassen, insbesondere der „vertragus“, vgl. Gross s.v. Vertragus, RE 2, 1662–68. Im Gebiet zwischen Südost-Noricum und West-Pannonien, ist es allerdings der Windhund, der mit der Hasenjagd in Verbindung gesetzt ist: zur Etymologie des Windhundes, Olschansky 2005, 164.

Abbildung 5 Stele des Aurelius Blandinus in Maribor (Foto von www.ubi-erat-lupa.org, ID D3107_G1).

Vielseitig ist das Panorama auch in Oberitalien, wo verschiedene Vorbilder von Hasenmotiven vorkommen. Die Jagd norisch-pannonischer Art ist, ausser im Piemont, kaum nachweisbar. Von gewissem Interesse sind jedoch zwei vor nicht allzu langer Zeit entdeckte Grabstelen aus Gambulaga bei Ferrara (Podelta), mit kleinen Verfolgungsszenen im Giebelfeld; sie gehören beide noch ins 2. Viertel des 1. Jahrhunderts n. Chr. (Abb. 7, 8; Berti 2006, 9 ff, Abb. 2 und 4). Die Hasenjagd schmückt die Giebel zweier Grabsteine auf denen der verfrühte Tod eines Sohnes beklagt wird (Camodeca 2006, 22 ff., Nr. 2 und 3), dabei darf vermutet werden, dass hier die Hasenjagd an das zu schnell verfllossene Leben der beiden Söhne anspielt. Die zwei Miniaturszene im Giebelfeld bestehen aus Platzgründen nur aus zwei Tieren,

Abbildung 6 *Sempronierstele aus Savaria (Foto von Wohlmayr 2008).*

einem jagenden Hund und dem davoneilenden Hasen; sie sind identisch, doch die eine bewegt sich von links nach rechts, die andere von rechts nach links, entweder ein Spiegelbild, oder, was mir einleuchtender scheint, zwei Sequenzen des selben Friesmodells, auf dem sowohl die konvergierende als auch die divergierende Dynamik dargestellt wird.²⁰

In Oberitalien tritt auch der gezähmte Hase als Haustier, wie wir ihn in der griechischen, vor allem attischen, Kunst antreffen, wieder auf (Abb. 9).²¹ Ein

²⁰ Vgl. für ein konvergierendes Bewegungsmotiv auf dem Fries in Graz, siehe oben Anm. 12; für ein divergierendes Motiv z.B. die Stele des M. Herennius Valens in Zagreb, Anm. 15.

²¹ Aus Monselice, vgl. Compostella 1996, 260, der Grabstein befindet sich im Kunsthistorischen Museum in Wien, Noll 1986, 62, Kat. Nr. 234; in Mantua: Compostella 1996,

Abbildung 7 *Stele der Fadiena Tertia in Gambulaga bei Ferrara (Foto aus Berti 2006).*

Beispiel ist auch aus Salona bekannt: es handelt sich um die Stele des T. Fuficius C.f., Veteran der XX Legion (Abb. 10). Da Fuficius noch vor 9 n. Chr. die Legion verließ, dürfte die Stele noch in die spät-augusteische Zeit datiert werden, also ein wichtiges Zeugnis für das frühe Auftreten dieses wohl gezähmten Kleintiers auf römischen Grabstelen.²² S. Rinaldi

288; in Dalmatien (Salona) auf dem Grabstein der Fuficii. Als Grabhüter können die beiden Hasen auf einer Stele in Padua, die in S. Pietro Viminario, zwischen Monselice und Vanzo gefunden wurde, angesehen werden: Ghedini 1980, 116 ff., Kat. Nr. 44. Vgl. auch das Grabmonument in Oderzo, Baggio 1976, 83 f.

²² Rinaldi Tufi 1971, 159. Vgl. auch Rosada 2002, 151 f. Ob der Freigelassene C. Fuficius, Octovir augustalis Firmi et Falerione, in dessen Stelengiebel sich ein oder vielleicht zwei friedliche Hasen befinden, mit der Familie des salonitanischen T. Fuficius zu tun hatte, kann wohl kaum beant-

Abbildung 8 Stele des Fadienus Vegetus in Gambulaga bei Ferrara (Foto aus Berti 2006).

Tufi bemerkt dazu, dass der Hase oft als erotisch-dionysisches Symbol interpretiert werden kann, sieht hier aber gewisse Schwierigkeiten, da das Tier auf dieser Stele mit einem Knaben assoziiert ist (Rinaldi Tufi 1971, 150). Es dürfte vermutlich eher eine Anspielung auf das verfrühte Ableben des Jungen sein. Vergleichbar ist eine Stele, die in der Nähe von Eisenstadt gefunden wurde, auf welcher der junge Sohn ein Häschen in den Händen hält.²³ Bekannt ist natürlich auch, wie schon E. Walde bemerkte, der traubennaschende Hase, der bereits in

wortet werden, siehe Diebner 2007, 132 ff.

²³ Krüger 1970, 47, Kat. Nr. 291 (in Eisenstadt); bessere Aufnahme in „Ubi erat lupa“, Österreich, D0053_G1.

Abbildung 9 Stele des T. Pomponenus Gratus aus Monselice (Foto von Compostella 1996).

den Musterbüchern, die von den Steinmetzen der Grabstelen des 1. Jahrhunderts verwendet wurden (Abb. 11), vorhanden war.²⁴ Obschon er eine Art Standartmotiv ist, gehört er in ein weit reichhaltigeres Repertoire, manchmal sind die Trauben in einem Korb, an das sich das Kleintier auf verschiedene Art heranmacht.²⁵ Mehrere Beispiele verweisen auf einen

²⁴ Walde 1993–94, 381 ff.; D. Bielefeld bemerkt, dass er auf Sarkophagen zum ersten Mal in hadrianischer Zeit auftritt, vgl. Bielefeld 1998, 9.

²⁵ Sinn 1987, auf Urnen im Vatikan, Kat. Nr. 85, 131

Abbildung 10 Stele des T. Fuficius aus Salona (Foto von Rinaldi Tufi 1971).

eindeutigen Zusammenhang mit der dionysischen Sphäre, so vor allem die Stelen im Piemont, wo das Motiv oft mit Erosen, einmal mit Ganymed, in Verbindung steht.²⁶ Diesen Bezug zeigt auch ein relativ spätes Relief aus Sarajevo, auf welchem, neben dem Trauben stehlenden Hasen, ein Erote dargestellt ist; der auf einen mit Trauben gefüllten Korb springende Hase wird von einem kleinen Eros zurückgehalten (Abb. 12).²⁷ Diese Verbindung besteht auch auf Sarkophagen (Wrede 1981, 118).

Beweis für eine eigentliche illustrierte Geschichte mit Trauben naschendem kauern dem Häschen sind die drei zusammengehörenden Stelen der Truttedii aus Campalano di Nogara, südlich von Verona und wenige km östlich von Mantua (Abb. 13; Pflug 1989, 256 f., Kat. Nr. 252). Stilistisch und nach der Büstenform können die drei Stelen in spät-iulisch-claudische Zeit datiert werden.²⁸ Alle drei Grabsteine wurden von Lucius Truttedius, Sohn des Publius, in Auftrag gegeben, der ausser seinem eigenen Monument, das auch

beide mit Trauben gefülltem Korb, Nr. 169 mit Hasenjagd, Nr. 688 unter der Kline. Walde 1993–1994, Abb. 5,6. Auf einen Korb herunter springend auf Rundurne in Fermo: Diebner 2007, 117. An Weinranken naschend in Acquincum: Nagy 2007, 107, Kat. Nr. 112.

²⁶ Mercado, Paci 1998, vgl. die oben Anm. 16 zitierten Beispiele; zur Stele mit dem Raub des Ganymed vgl. Kat. Nr. 99 aus Novara. Ortalli 2005, 261 behandelt das Motiv des Trauben naschenden Hasen im weiteren Bereich der dionysischen Symbole in der Grabkunst.

²⁷ Ferri 1933, 395 und Abb. 568 von Grabbau in Trbuce, südlich von Sarajevo.

²⁸ Zu den Porträts: Tamassia 1973, 269 ff.; zu den Inschriften: Brusin 1958, 42 f.

Abbildung 11 Stele des L. Campius Mansuetus aus Asti (Foto von Mercado, Paci 1998).

Abbildung 12 Relieffragment aus Sarajevo (Foto von Ferri 1933).

seiner Gattin Baebia Secunda gewidmet ist, dasjenige seiner Eltern, dem Freigelassenen Publius Trutteditus Philomusus und Magia Maxima und das seines Bruders Publius Trutteditus Tertius finanzierte. Alle drei

Stelen haben dieselbe Struktur: in der oberen Zone befindet sich unter dem einfachen mit einer Rosette geschmückten Giebel, eine abgerundete Nische, die die Porträtbüsten enthält, darunter die profilgerahmte Inschrifttafel und in der unteren Zone ein großes Gorgoneion über einer schweren Fruchtgirlande. Darunter drei verschiedene Hasenszenen. Ausser den Porträts, wechseln also nur die neben den Nischen stehenden Figuren und das Hasenmotiv. Seitlich der Nischen der Eltern befinden sich Attisfiguren, die Nische des Stifters Lucius und seiner Frau Baebia Secunda wird von Todesgenien bewacht, neben derjenigen des Bruders Tertius sind zwei tanzende Satyrn mit (Pedum) Hirtenstock und Traube²⁹. Verschieden sind auch die Hasenszenen auf den drei Stelen, die in einer Art logischer Sequenz dargestellt sind. Auf der Elternstele, mit etwas beschädigter Szene, dürfte ein

Abbildung 13 Stelen der Trutteditii in Campalano di Bogara (Foto von Pflug 1989).

²⁹ Zu dionysischen Szenen, insbesondere Satyrn neuentischen Stils im Bereich von Verona, vgl. Hagenweiler 2001, 75 ff. Zum Repertoire des dionysischen Themenkreises in der Grabkunst der Cisalpina, siehe auch Ortalli 2005, 260 ff.

Hund der einen Hasen erfasst hat, erkennbar sein, auf derjenigen des älteren Sohnes Lucius springt der Hase an die Girlande und entzupft ihr eine Traube, auf der dritten Stele, die allein dem Bruder Tertio, d.h. dem jüngeren Sohn des Freigelassenen gewidmet war, erscheint schliesslich das berühmte Motiv des kauernenden Trauben fressenden Hasen. Auf dieser Stele bildet der mit einer Traube tanzende Satyr eine Entsprechung zum Thema des Trauben naschenden Hasen, das also, wie auf einem anderen Grabmonu-

ment in Verona, direkt mit dem dionysischen Bereich in Verbindung gebracht werden kann (Hagenweiler 2001, 75 ff., insbesondere 77).

Die drei einheitlich gestalteten Stelen der Truttedii liefern m.E. den Beweis, dass das weit verbreitete Motiv des kauernenden, an der Traube naschenden Hasen aus einem grösseren Kontext stammt, der in der frühen Kaiserzeit noch bekannt war, später aber vielleicht nur als Einzelmotiv überliefert wurde.

Povzetek

Upodobitve zajca so bile v antiki zelo priljubljene. To je odraz razumevanja simbolike zajca, ki izvira predvsem iz njegove zmožnosti hitrega razmnoževanja. Zajec zato predstavlja srečo, bogastvo in predvsem plodnost, v nagrobnem kontekstu pa naj bi njegova upodobitev predstavljala nesmrtnost. Upodobitve zajca se pogosto pojavljajo predvsem na manjših predmetih, kot so oljenke, lončene posode, novci. Med nagrobnimi spomeniki so upodobitve zajca poznane predvsem na stelah. Zajec je lahko upodobljen sam, kot domača žival, ali pa v različnih lovskih prizorih: zasledovanje, ulov in vrnitev s plenom. Še posebej priljubljen je motiv čepečega zajca, ki se sladka z grozrdjem. Upodobitve zajca se po provincah razlikujejo. Za provinci Norik in Panonijo je najznačilnejša upodobitev lova na zajca. Tako je na nagrobni arhitekturi najpogosteje upodobljeno hrtovo zasledovanje zajca. V zgornji Italiji se motivi, značilni za Norik in Panonijo, skoraj ne pojavljajo. Tukaj se pogosteje pojavljajo upodobitve zajca kot domače živali ali čepečega zajca, ki se sladka z grozrdjem.

Bibliographie

ABRAMIĆ, M. 1925, *Poetovio. Poetovio, Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt*. – Wien.

AYMARD, J. 1951, *Essai sur les chasses romaines des origines à la fin du siècle des Antonins (Cyngetica)*. – BEFAR 171, Paris.

BACCHETTA, A. 2006, *Oscilla: rilievi sospesi di età romana*. – Milano.

BAGGIO, E. et al. 1976, *Sculture e mosaici romani del Museo civico di Oderzo*. – Roma.

BERTI, F. 2006, Le stele dei Fadieni, in *Mors inmatura. – I Fadieni e il loro sepolcro (Quad. di Archeologia dell'Emilia Romagna 16)*, a cura di F. Berti, Bologna, 9–19.

BIELEFELD, D. 1998, Ikonographie und Bedeutung des „Trauben naschenden Hasen“. – In: G. Koch (Hrsg.), *Akten des Symposiums „125 Jahre Sarkophag-Corpus“*, Marburg 1995, Mainz, 7–19.

BLASON SCAREL, S. 1997, Lo studio delle officine epigrafiche aquileiesi con particolare riguardo a quelle di soggetto sepolcrale. – In: *AAAd* 43, 461–486.

BOUVIER, M. 1997, Légendes et symboles du lièvre. – In: *Archéologia* 335, 49–55.

BOUVIER, M. 2000, *Le lièvre dans l'antiquité*. – Lyon.

BRUSIN, G. 1958, Di un tipo di stele sepolcrale caratteristico di Verona. – In: *Bjbb* 158, 36–44.

BURGER, A. Sz. 1991, *Die Skulpturen des Stadtgebiets von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium – Altinum*. – CSIR Ungarn VII, Sopianae, Budapest.

CAMBI, N. 2002, *Antika*. – Zagreb.

CAMODECA, G. 2006, Le iscrizioni funerarie dei Fadieni, in *Mors inmatura. – I Fadieni e il loro sepolcro (Quad. di Archeologia dell'Emilia Romagna 16)*, a cura di F. Berti, Bologna, 21–27.

COMPOSTELLA, C. 1996, *Ornata sepulcra. Le „borghesie“ municipali e la memoria di sé nell'arte funeraria del Veneto romano*. – Firenze.

DIEBNER, S. 2007, Landstädtliche Sepulkraldenkmäler aus Picenum. – In: *Röm. Mitt.* 113, 95–146.

DJURIĆ, B. 2004, V Saksanovem svetu. Rimsko pridobivanje belega marmorja s Pohorja. – In: *Rimljani. Steklo, Glina, Kamen*, Ptuj, Celje, Maribor, 149–203.

DWYER, E. J. 1974, *Pompeian Sculpture in its Domestic Context. A Study of Five Pompeian Houses and their Contents*. – New York.

ECKHART, L. 1976, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Lauriacum*. – CSIR Österreich III, 2, Wien.

FERRI, S. 1933, *Arte romana sul Danubio*. – Milano.

FUCHS, M. 2005, Der Grabstein der Sempronier in Savaria: Neues zu Reflexen klassischer Malerei in Noricum.

- In: *Vis imaginum: Festschrift für Elisabeth Walde zum 65. Geburtstag*, Innsbruck, 69–77.
- GHEDINI, F. 1980, *Sculture greche e romane del Museo Civico di Padova*. – *Collezioni dei Musei archeologici del Veneto*, Roma.
- HAGENWEILER, P. E. G. 2001, Drei Reliefplatten von einem römischen Grabmonument in Verona und dionysische Themen in der Grabkunst Oberitaliens. – In: *Rom und die Provinzen, Gedenkschrift für Hanns Gabelmann*, Mainz, 75–81.
- HAINZMANN, M. und E. POCHMARSKI 1994, Die Römerzeitlichen Inschriften und Reliefs von Schloss Seggau bei Leibnitz. – *Die römerzeitlichen Steindenkmäler der Steiermark*, I, Graz.
- HEGER, N. 1991, Bildelemente aus Gallien und Germanien in der römerzeitlichen Skulptur des nordwestlichen Noricum. – In: *Mitt. Arch. Gesellschaft Steiermark*, 5, 26–36.
- HUDECZEK, E. 2004, *Römersteinsammlung des Landesmuseums Joanneum*. – Graz.
- ISKRA-JANOŠIĆ, I. 2004, Colonia Aurelia Cibalae. Entwicklung der Stadt. – In: M. Šašel Kos, P. Scherrer (Hrsg.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia, Pannonia II*, Situla 42, 169–195.
- JANON, M. 1986, Le décor architectonique de Narbonne: les rinceaux. – *Revue archéologique de Narbonnaise, Supplément*, 13, Paris.
- KREMER, G. 2001, Antike Grabbauten in Noricum. Katalog und Auswertung von Werkstücken als Beitrag zur Rekonstruktion und Typologie. – *ÖAI Sonderschriften* 36, Wien.
- KRÜGER, M. L. 1970, Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. – *CSIR Österreich* I, 3. Die figürlichen Reliefs, 1, Wien.
- KRÜGER, M. L. 1974, Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria. – *CSIR Österreich* I, 5, Wien.
- MANSUELLI, G.A. 1967, *Le stele romane del territorio ravennate e del basso Po. Inquadramento storico e catalogo*. – Ravenna.
- MEES, A.W. 1995, Modellsignierte Dekorationen auf südgallischer Terra Sigillata. – *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, Stuttgart.
- MERCANDO, L. und G. PACI 1998, Stele romane in Piemonte. – *Monumenti Antichi, ser. Miscellanea*, Roma.
- MODRIJAN, W. und E. WEBER 1964/65, 1979/81, Die Römersteinsammlung im Eggenberger Schlosspark. – *Sonderdruck aus Schild von Steier* 12 und 14.
- MOSSER, M. 2005, Die Bevölkerung von Vindobona im Spiegel ihrer Denkmäler. – In: P. Noelke (Hrsg.), *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum*, VII Koll. Int. „Über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens“, Mainz, 363–383.
- NAGY, L. 2007, *Lapidarium von Aquincum*. – Budapest.
- NOLL, R. 1986, *Die griechischen und die lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung*. – Wien.
- ORTALLI, J. 2005, Simbolo e ornato nei monumenti sepolcrali romani: il caso aquileiese. – In: *AAAd* 61, 245–286.
- OLSCHANSKY, H. 2005, *Täuschende Wörter. Kleines Lexikon der Volksetymologie*, Reclam. – Stuttgart.
- OSWALD, F. 1936–37, *Index of Figure-Types on Terra Sigillata*. – Liverpool.
- PAHIĆ, S. 1977, Novi rimski napisi v Podravju. (Slowen.m.dtsch.Res.) Neue römische Inschriften im slowenischen Drauland. – *Arheološki vestnik* 28, 74–91.
- PARLASCA, K. 1998, Hasenjagd bei den Treverern und anderswo. – In: *TriererZ* 61, 129–136.
- PFLUG, H. 1989, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*. – Mainz.
- PICCOTTINI, G. 1984, Die Stele des Ti. Claudius Attucius aus St.Veit a.d.Glan, Kärnten, Pro arte antiqua. – *Festschrift für Hedwig Kenner*, 2, Wien, 280–284.
- PICCOTTINI, G. 1994, *Grabstelen, Reiter- und Soldatendarstellungen sowie dekorative Reliefs des Stadtgebietes von Virunum*. – CSIR Österreich II, Wien.
- POCHMARSKI-NAGELE, M. 1992, *Die Dionysischen Reliefs in Noricum und ihre Vorbilder*. – Dissertationen der Univ. Wien 228.
- RINALDI TUFU, S. 1971, Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale. – *Mem. Linc.* 368 (*Cl. Scienze morali stor., filol., ser.* VIII, 16), 6–166.
- ROSADA, G. 2002, Le stele funerarie a pseudoedicola (pseudoarchitettoniche) in area padano-adriatica. Ancora sul problema della trasmissione del tipo. – In: *HistAnt* 8, 347–358.
- SANTA MARIA SCRINARI, V. 1972, *Catalogo delle sculture romane*. – Museo Archeologico di Aquileia, Roma.
- SCHNAPP, A. 1986, Les jeux du lièvre et du lapin. – *Anthropozoologica* 5, 26.
- SCHNAPP, A. 1997, *Le chasseur et la cité: chasse et érotique en Grèce ancienne*. – Paris.
- SCHÖBER, A. 1923, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. – *Sonderschriften des ÖAI Band X*, Wien.
- SINN, F. 1987, *Stadtrömische Marmorurnen*. – Mainz.
- STEINKLAUBER, U. 2005, Krater und Weinstock, römerzeitliche Grabreliefs aus der Steiermark. – In: *Vis imaginum: Festschrift für Elisabeth Walde zum 65. Geburtstag*, Innsbruck, 477–495.
- TAMASSIA, A. M. 1973, I ritratti delle stele funerarie della „gens Truttedia“ a Campalano di Nogara. – In: *Il Territorio veronese in età romana, Atti del Convegno* (1971), Verona, 269–277.
- UBL, H. 1979, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Cesium*. – CSIR Österreich I, 6, Wien.
- WALDE, E. 1993/94, Das kauernde Häschen mit Traube auf den römischen Reliefs in Österreich. – *Mitt. Anthropol. Ges. Wien* 123–124, 381–390.

WAGNER, J. 2001, *Zur ostentativen Wiederverwendung römischer Spolien in mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Kirchenbauten der Steiermark*. – FÖ 40, 346–479.

WOHLMAYR, W. 2008, Zur sogenannten Sempronier-Stele im „Savaria-Múzeum“. – In: Ch, Franek e.a.a. (Hrsg.), *Thiasos. Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag*, Wien, 1161–1172.

WREDE, H. 1981, Klinenprobleme. – In: *ArchAnz*, 86–142.

Prevod izvlečka / Abstract translated by: Phil Mason

dr. Monika Verzár

Università di Trieste

Piazzale Europa 1

34127 Trieste

Italia

verzar@univ.trieste.it

Herkulovo svetišče v Celju: pregled raziskav in prezentacije

The Temple of Hercules in Celje: an overview of the excavations and presentation

Maja Jerala

Izvleček: Herkulovo svetišče na Miklavškem hribu predstavlja poseben tip arhitekture ohranjene *in situ*. Arhitektura je posebna zaradi konservacije in prezentacije, ki je potekala v 50. letih 20. stol. Omeniti je potrebno tudi, da zidovi svetišča mestoma mejijo na strmo pobočje in so zato vsakodnevno izpostavljeni uničenju in propadanju. Obravnavana lokacija je zanimiva z vidika zgodovine konservatorstva, predstavlja pa tudi posebnost v arhitekturnem smislu, saj gre za edino doslej odkrito prostilno svetišče s peristilnim dvoriščem na območju Slovenije.

Ključne besede: arhitektura, svetišče, Herkul, prostilno svetišče, portik, Celje, prezentacija, konservacija

Abstract: The so-called Herkulovo svetišče (Temple of Hercules) on the Miklavški hrib hill represents an example of a specific type of architecture, which is preserved *in situ*. It also represents a specific case, because it was conserved and presented in the 1950s. It should, however, be noted that in places the walls of the temple are located on a cliff edge and so are exposed to destruction and decay on a daily basis. The site under discussion is interesting from the viewpoint of the history of conservation, whilst also representing a special case in an architectural sense, as the only prostyle temple with a peristyle courtyard in the area of modern Slovenia.

Key words: architecture, temple Hercules, prostyle temple, portico, Celje, presentation, conservation

Uvod

Med leti 1947–1950 so se na Miklavškem hribu, na t. i. Sadnikovem vrtu vršila izkopavanja svetišča, ki ga izkopavalec opredeljuje kot Herkulovo svetišče. Za raziskave se je odločilo ravnateljstvo celjskega mestnega muzeja, ki je vodilo izkopavanja v letih 1947–1949, leta 1950 je pobudo prevzela Slovenska akademija znanosti in umetnosti (Klemenc 1961, 445)¹. Sadnikov vrt leži na terasi zahodno in južno

od t. i. Rimske ceste, proti zahodu pa ga omejuje precej globoka in ozka dolinica malega potočka² (Klemenc 1961, 445). Lazar (2001, 20) pravi, da je cesta morala prečkati reko preko mostu in nato nadaljevati pot tik ob vznožju Miklavškega hriba, s čimer naj bi bila vzpostavljena tudi povezava mesta s svetiščem. Na severni strani teren skoraj navpično pada proti Mestnemu parku ob Savinji. Posestvo meri približno 200 × 100 metrov in leži na nadmorski višini ca. 260 metrov (sl. 1, 2) (Klemenc 1961, 445).

T. i. Sadnikov vrt je bil na severni strani pred izkopavanji deloma obdan z navpičnim zidom, ki je bil obenem tudi podporni zid. Med njim in severnim

1 V arhivu PM Celje se nahaja kar nekaj fotografij z izkopavanj, ki pa niso bile objavljene. Na tem mestu bi se želela najlepše zahvaliti kustosu Juretu Krajšku iz Pokrajinskega muzeja Celje, ki mi je predal v uporabo fotografije z izkopavanj in terenske sezname najdb. Glede na to, da fotografije predstavljajo pomemben dokument za razumevanje situacije, v tem sestavku predstavljam nekaj, do sedaj še neobjavljenih fotografij, na katerih sem uspela določiti, kaj predstavljajo. Omenim naj tudi, da se v arhivu PM Celje nahajajo tudi risbe profilov in tloris z ostanki

pokončnih in ležečih brun. Tako profilov kot tlorisa nisem uspela natančneje locirati, saj ni informacije o tem, kdaj, kje in kdo naj bi jih naredil, predvideva se le, da pripadajo Herkulovemu svetišču, zato jih udi nisem vključila v ta prispevek.

2 Ime potoka ni navedeno na nobeni karti.

Slika 1 Lokacija Herkulovega svetišča na digitalnem ortofoto posnetku; M 1:20 000; lista G253961B, G254061B ©GURS.

pobočjem hriba je bila nasuta zemlja, s čimer je bila povečana površina. Na nekaterih delih je bil ta zid porušen in je razkrival material ter način gradnje, ki je nakazoval na rimsko zidavo. Da bi ugotovili, za kaj gre, so izkopal več sond in jarkov, ki so presekali staro zidovje, v globino pa so šli do nedotaknjenega zemeljskega sloja (Klemenc 1961, 445).

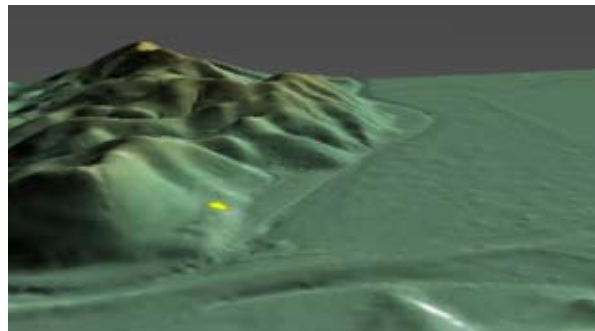
Leta 1947 so odkopali del zahodnega srednjega zidu³, leta 1948⁴ preostanek tega zidu, južni srednji zid, del hodnika med srednjim in zunanjim južnim zidom ter del južnega zunanjega zidu z zahodno polkrožno nišo⁵. Med izkopavanji leta 1949⁶ so raziskali celoten južni zunanji zid s četverokotno in vzhodno polkrožno nišo, ohranjen del zunanjega zahodnega zidu in severni srednji zid. V letu 1950 so izkopal več sond, med katerimi največja poteka preko severnega notranjega, južnega notranjega, južnega srednjega, južnega zunanjega zidu oziroma zidu četverokotne niše in dalje proti jugu v skupni dolžini 52 m. Sondirali so tudi vzhodno od zahodnega srednjega zidu, med se-

3 V objavah svetišča iz let 1957 in 1961 Klemenc uporablja različna poimenovanja izrazov, zato so izrazi poenoteni kot kaže *sl.* 4.

4 Leta 1947 in 1948 sta izkopavanje vodila Š. Mlakar in M. Perc.

5 J. Klemenc v svojem članku sicer uporablja izraz apside, vendar je bolj korekten izraz polkrožna niša.

6 Pod vodstvom tedanjega kustosa celjskega mestnega muzeja Rudolfa Brataniča.

Slika 2 Lokacija Herkulovega svetišča na DMR; ©Geodetski inštitut Slovenije.

vernim zunanjim in severnim srednjim zidom, med severnim srednjim in severnim notranjim zidom ter na področju manjšega zidca, ki je verjetno predstavljal obodni zid svetišča (*sl.* 3, 4).

Zunanji severni zid: z jarkom med severnim srednjim in severnim zunanjim zidom so naleteli na estrih (*sl.* 5)⁷.

Zunanji zahodni zid, ki vodi v dolžini 13 m proti severu, je zaradi strmega padca pobočja na tem delu podprt s kontraforji, od katerih so odkopali najjužnejšega (ostali kontraforji, ki naj bi tu stali po Klemenčevemu mnenju, so uničeni) (Klemenc 1957, 102, *sl.* 12; 1961, 451, *sl.* 7). Zaradi strmega pobočja je precejšen del zidu zdrknil v dolino in je najbolj poškodovan na vogalu, kjer se spaja s zunanjim severnim zidom. Predvidena celotna dolžina zidu tako znaša 26 m. Ohranjena površina zidu je bila pokrita z opeko, zid pa je sestavljen iz lomljencev in rečnih oblic. V zidu je bilo veliko opeke brez žigov. Veliko je bilo tudi zdrobljene malte in kosov ometa; opeka in kosi ometa so bili ožgani.

Istega ter naslednjega leta so odkopali ves zunanji južni zid v dolžini 31,5 m. Našli so zahodno polkrožno nišo, kjer so našli veliko odlomkov marmorja, ki kažejo sledove profilacije⁸. Zid je bil grajen iz opeke in lomljenca. V spodnjem delu je gledala opečna podloga 20 cm izpod zidu in tvorila opečno obrobo tlaka, ki se je nadaljevala v estrihu. Zidno kamenje te niše je bilo vezano z zemljo in opeko; na notranji

7 Kjer ni navedenega avtorja fotografije, gre za fotografije z izkopavanj, ki jih hranijo v PM Celje.

8 Kje se ti odlomki nahajajo, ni znano, je pa mogoče, da gre za odlomke spodnjega dela kompozitnega oltarja.

Slika 3 Etape izkopavanj in odkriti deli najdišča, M 1:500.

strani so bile ometane s finim belim ometom iz apna debeline 1 cm in v višini ohranjenega zidu (sl. 6). Ob zunanji steni so izkopali sondo (Klemenc 1957, 98, sl. 5), pri čemer so ugotovili, da je estrih položen 30 cm nad temeljem (sl. 7). Poleg zahodne polkrožne niše so odkrili tudi četerokotno nišo, katere tlak je pokrit z estrihom (sl. 8). Znotraj četerokotne apside so med izkopavanji odkrili del toskanskega kapitela (Klemenc 1957, 100, sl. 8) (sl. 8), ki se danes nahaja na vrtu sosednje hiše (sl. 9). K svetišču pa je verjetno spadal še en del stebra, ki se prav tako nahaja na omejenem vrtu (sl. 10). Zid četerokotne niše je zgrajen iz lomljenca, vendar je v določenih legah položenih več opek ena poleg druge. Vzhodno od tam pa so našli še vzhodno polkrožno nišo (Klemenc 1957, 100, sl. 8) (sl. 11).

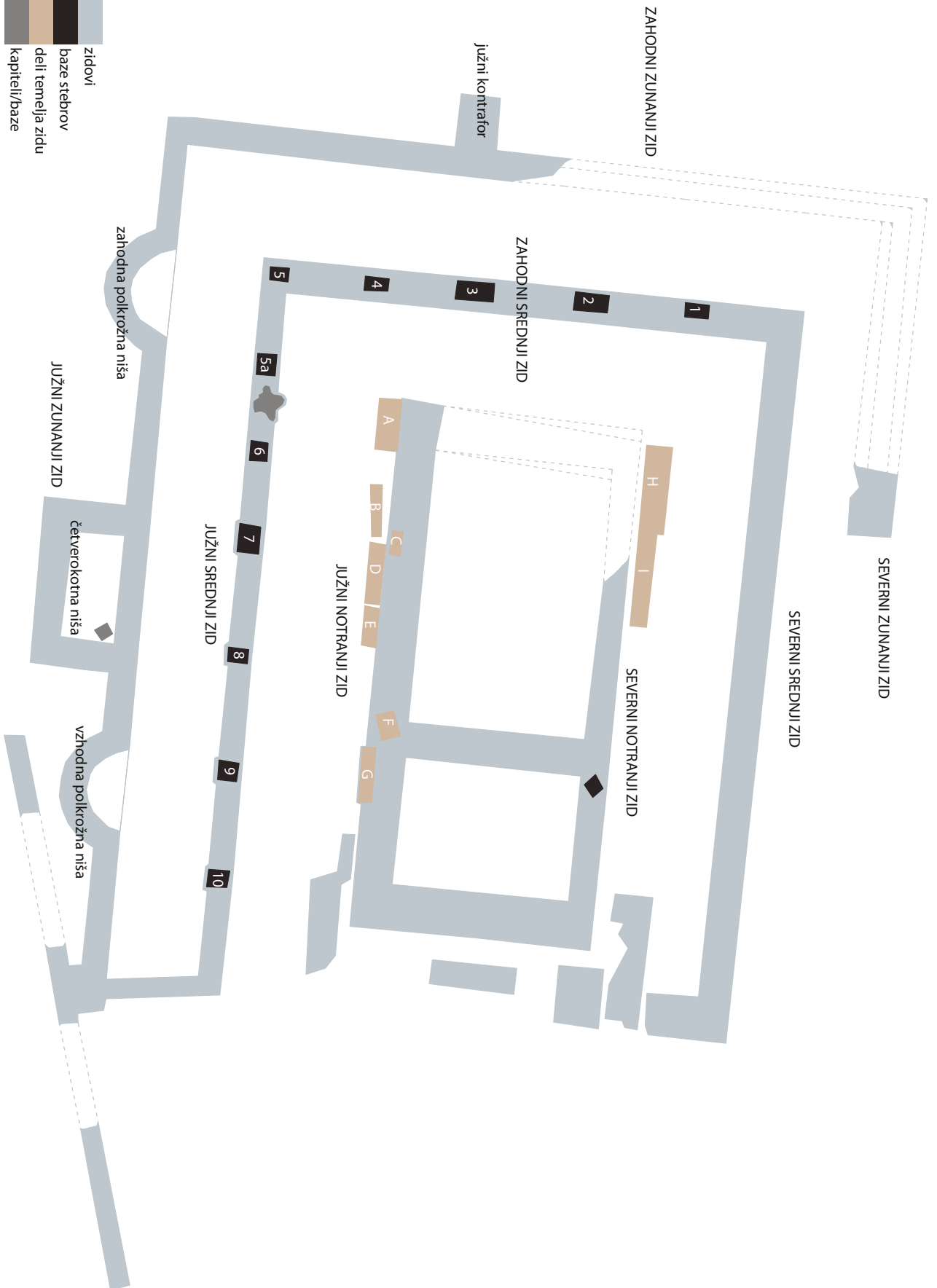
Srednji severni zid, ki je potekal v smeri vzhod–zahod in je bil na nekaterih delih viden na površini, je v dolžino meril predvidoma 26 m. Zid je grajen iz lomljen-

ca, vezanega z malto. Klemenc v zvezi s tem zidom omenja tudi nekakšno opečnato stopnico, vendar je na terenu težko razbrati, kaj je avtor s tem mislil. Na severozahodnem delu je ta zid spojen s srednjim zahodnim že odkritim temeljem, ki pa je precej poškodovan. Nad njim je bila namreč zgrajena baraka, ki je leta 1925 zdrknila proti mestnemu parku (Klemenc 1957, 94).

Srednji zahodni zid je bil zidan iz lomljenca, vezanega z malto iz živega apna z drobci opeke. V dolžino je meril⁹ 19 m, na njem je ležalo pet marmornih blokov¹⁰. Na notranji strani zidu so izkopali sondo (Klemenc, 1957, 98, sl. 6).

⁹ Vse mere se navezujejo na meritve, ki jih je opravil Klemenc in so približne. Ker pa se meritve pri njem, K. Udovč in P. Petruju razlikujejo, bi bilo meritve potrebno ponovno opraviti.

¹⁰ Klemenc uporablja termin plošča, vendar je jasno, da gre za zidec, ki je zaključen z bloki iz peščenjaka in marmorja, na marmornih blokih so stali stebri.

Slika 4 Poimenovanje zidov, marmornih blokov in delov temeljev zidov, M 1:200.

Slika 5 Sonda med severnim zunanjim in severnim srednjim zidom.

Slika 6 Zabodna polkrožna niša, pogled proti J.

Slika 7 Zid pod tlakom zabodne polkrožne niše.

Slika 8 Sonda 1, ki seka plasti znotraj četverokotne niše; pogled proti jugu.

Slika 9 Baza oziroma kapitel stebra, ki je enak tistemu, ki so ga našli v četverokotni niši med izkopavanji (foto M. Jerala).

Slika 10 Baza oziroma kapitel stebra, ki je verjetno prav tako pripadal svetišču, zdaj pa se nabaja na sosednjem vrtu (foto M. Jerala).

Klemenc omenja, da so se na zahodnem in južnem srednjem zidu nahajali t.i. peščenjakovi bloki, ki so bili na nekaterih mestih ožgani. Glede njihove lege Klemenc omenja, da ležijo na marmornih blokih, drugič pa jih postavlja ob bloke (Klemenc 1961, 445–449). Glede na fotografije izkopavanj (Klemenc 1961, 446, sl. 4 in 448, sl. 5) so se ti bloki nahajali izključno ob marmornih blokih in bi lahko predstavljali zgornji zaključek peristilnega zidca.

Slika 11 Sonda na zunanji strani vzhodne polkrožne niše.

Slika 12 Korintski kapitel na rekonstruiranem stebru (foto M. Jerala).

Na srednjem južnem zidu so našli 6 marmornih marmornih blokov in en kompozitni kapitel, ki je ležal narobe obrnjen na jugozahodnem vogalu srednjega južnega zid. Na dveh straneh je obdelan, na drugih dveh pa so ostanki žlebičastih vdolbin, kjer naj bi bile kovinske spojke. Premer kapitela znaša med 70 in 95 cm, višina 60 cm (sl. 12). Vzhodno od tretjega¹¹ marmornega bloka so na zidu močni sledovi požara, vzhodno od četrtega pa se v ruševini nahaja veliko ostankov ometa

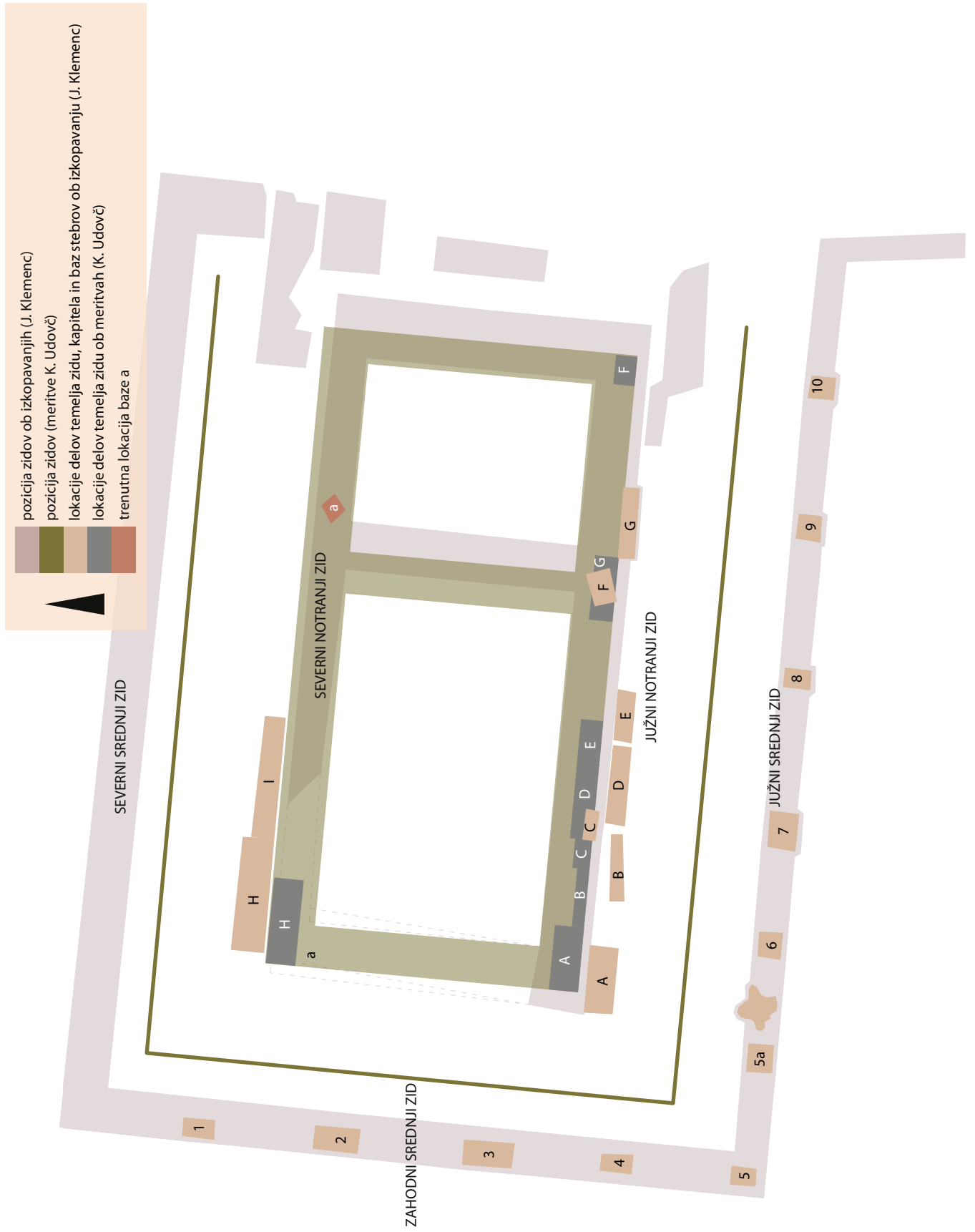
Slika 13 Pogled na izkopavanja 1950, pogled proti JV.

Slika 14 Deli temeljev zidov A, B, C, D in E ob južnem notranjem zidu.

Slika 15 Lokacije delov temelja za zidove, M 1:150. ▶

11 Oštevilčenje marmornih blokov glede na omembe pri Klemencu 1961.

Slika 16 Stika zunanjega južnega in razmejitvenega zidu ter pogled na prag oz. vhod, pogled proti JZ.

in delov arhitekturnih elementov iz štuka. Ves prostor od srednjega južnega do zunanjega južnega zidu je bil pokrit z estrihom¹², nad katerim so ležali ostanki žganine z ogljem, nad tem pa 30 cm debela plast razpadlega ometa, pomešanega z velikimi količinami rimske zidne in strešne opeke. V ruševini so našli veliko obdelanih marmornih rimskih odlomkov, ki pa jih ni mogoče interpretirati, saj jih Klemenc podrobneje ne opisuje. Vzhodno od marmornega bloka 7 se pričinja tlak, ki je sestavljen iz apna in rečnih kamenčkov, in leži nižje, kot je ohranjena površina zidu. Nad tlakom je ležala plast sipa s žganino in ogljem. Od marmornega bloka 8 proti vzhodu je v ruševinah veliko ometa in odlomek štukature z jajčastim ornamentom (Klemenc 1957, 102, sl. 11), kjer so bila rebra pobarvana rume-no. V ruševini so našli še več odlomkov štukatur¹³, odlomek z rozetnim ornamentom, odlomek rdeče pobarvane freske,¹⁴ ostanke neposlikanega ometa, veliko strešne opeke¹⁵ in marmorne odlomke z ornamentom akantovega listja. Od skulpturnih del so tukaj našli dve marmornati roki, ki pripadata dvema različnima kipo-ma (višina večjega odlomka 15 cm) in držita bat ter ogromen palec iz marmorja, ki pripada tretjemu kipu (Klemenc 1957, 101, sl. 9 in 10).

Severnega notranjega zidu Klemenc ne omenja.

Očistili so tudi ves prostor od južnega srednjega zidu proti severu do južnega notranjega zidu. Notranje in zunanje stene tega zidu so bile ometane, tako da je bila njihova površina gladka (sl. 13) (Klemenc 1957, 97, sl.

¹² Klemenc sicer omenja tlak iz rečnih oblic, vezanih z apnom, vendar gre za estrih s podlogo iz oblic in malte.

¹³ Glej terenske dnevnik, ki jih hrani PM Celje.

¹⁴ Glej terenske dnevnik, ki jih hrani PM Celje.

¹⁵ Klemenc omenja tudi keramiko, vendar se v tem sestavku posvečam le arhitektonskim elementom.

Slika 17 Ostanke lesenega korita.

4). Očistili so prostor severno od tega zidu in odkrili del temelja zidu templja (*toichobat*)¹⁶, ki je ležal na temeljnem zidu ali na južni oz. severni strani zidu (sl. 14) (Klemenc 1957, 100, sl. 7). Zelo veliko je bilo fragmentov strešne ter druge opeke, vendar brez žigov. Veliki gradbeni kosi predstavljajo predvsem dele temelja zidu. Za poimenovanje zgornjih delov temelja zidu templja in baz stebrov na podlagi Klemenčevih opisov (glej sl. 15). Na njihovi spodnji strani so ohranjene vdolbine za železne spojke, ki so jih zalili s svincem. Izkopavanja so nadaljevali v vzhodnem delu notranjega prostora, kjer so v debeli plasti ruševine odkrili veliko odlomkov strešne opeke, med njimi tudi glinasti okrasni strešnik (*antefiks*) v obliki človeške glave¹⁷ (Klemenc 1957, 95, sl. 2). Znotraj tega prostora so našli veliko žganine z novci. V članku iz leta 1961 Klemenc navaja 29 določljivih¹⁸ in 6 nedoločljivih, vendar ne opredeli njihove natančnejše lokacije, omeni le, da so bili najdeni v rimskem sipu nad tlakom med žganinsko plastjo. Glede

¹⁶ Klemenc v obeh člankih (1957 in 1961) te arhitektonske člene imenuje arhitravi, vendar gre za zgornje, že vidne dele temelja zidu templja (gr. *ὁ τοιχοβάτης*, iz gr. *ὁ τοίχος*, zid in *βαίω*, hoditi, korakati); primerjaj z Ginouves 1992, pl. 3, 3.

¹⁷ Klemenc meni, da je padel s strehe v kletne prostore, vendar je to težko verjetno.

¹⁸ Novci pripadajo cesarjem Avgustu (1), Tiberiju (1), Hadrijanu (2), Galijenu (2), Klavdiju II (1), Avrelijanu (2), Karinu (1), cesarjem dinastije Konstantina Velikega (16), Deciju (1), Valensu (1) in Valentinjanu (1) (Klemenc 1961, 456).

Slika 18 Del strešnega venca, po Klemencu opredeljenega kot „opaž“, ki je vžidan v Miklavško cerkev (foto M. Jerala).

na terenski seznam najdb¹⁹ so se novci nahajali večinoma med južnim zunanjim in južnim notranjim zidom ter v notranjosti svetišča v ruševinski plasti²⁰.

Med izkopavanjem so odkrili še zid s plitvimi temelji, ki se dotika jugovzhodnega vogala stavbe z nišami (sl. 16) (Klemenc 1957, 95–99).

Poleg teh zidov so na vzhodnem delu svetišča našli manjše zidce, katerih funkcije Klemenc ne opredeli natančneje. Tu se je nahajala ruševina, ki je podobna prejšnjim, le da je tukaj veliko grobega ometa in opeke – v eni je bil zabit kovan žebelj.

Sonde: 22 m od rimske ceste so odkrili vodnjak²¹, zaradi česar so izkopali še eno sondo²², s katero so želeli locirati rimski vodovod oz. vodnjak. V jarku 2²³, ki je torej potekal po območju med rimskimi zidovi in starim vodnjakom, so naleteli na leseno korito iz hrastovega in mehkejšega lesa ter ostanke vodovoda (sl. 17) (Klemenc 1957, 97, sl. 3).

O poselitvi Miklavškega hriba v rimski dobi so bili še pred izkopavanji na t.i. Sadnikovem vrtu in izkopavanji za Sindikalni dom²⁴ znani spomeniki, vžidani v zidovje Miklavževe cerkve, med katerimi se na zunanji strani nahajata tudi dve plošči, ki naj bi predstavljali opaž²⁵ nekega svetišča (sl. 18) (Klemenc 1961, 443).

19 Glej terenske dnevnike, ki jih hrani PM Celje.

20 Glej seznam novčnih najdb (*dodatek*), ki je bil narejen na podlagi terenskega seznama najdb iz leta 1950, ki ga hranijo v PM Celje. Tega leta je bilo namreč najdenih 18 novcev.

21 Verjetno gre za zajetje brezimnega potočka, to leži ca. 20 m južno od ceste.

22 Natančna lega je nedoločljiva in sicer se nahaja v radiju 45 m okrog zidov.

23 Jarek je potekal izven območja, ki ga Klemenc označi na skici, zato je tudi njegove natančne lege ni mogoče opredeliti.

24 Parcela 2002/1, stavba 2004, oboje k.o. Celje.

25 Gre za del strešnega venca z jajčnim nizom, zbor-

Med leti 1957 in 1961 je J. Klemenc v Celjskem zborniku objavil izsledke izkopavanj, v tem obdobju je P. Petru v okviru priprave konservatorskega načrta pripravil predlog in izris svetišča,²⁶ leta 1999 je K. Udovč izsledke povzela v seminarski nalogi (Udovč 1999). V letu 2010 sem prvotno prezentacijo svetišča obravnavala v okviru pripravniške naloge na Centru za preventivno arheologijo Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, v pripravi pa je tudi doktorska disertacija Herkulov tempelj in svetišče v Celju – peripterni in pseudoperipterni templji v Sloveniji.

Arhitektura

Arhitekturna oblika predstavlja tip prostilnega svetišča s peristilnim dvoriščem, ki je v literaturi dolgo veljala za izjemo arhitekturnega oblikovanja in ne za samostojno formo (Trunk 1991). Na območju rimskega imperija se začne pojavljati v času stikov s helenistično arhitekturo celinske Grčije in Male Azije, po avgustejskem obdobju pa se razširi po provincah, med njimi tudi v Norik in s tem v *municipium Claudia Celeia*.

Peripterni, pseudoperipterni in prostilni templji so sledili sredozemskim tradicijam svetišča na visokem podiju, do katerega se je dostopalo po stopnišču. Pogosto templje obdajajo tudi porticirana dvorišča, včasih pa je vzpostavljena celo vizualna os, ki je preko glavnega vhoda povezovala sprednjo stranico

ezom, astragalom, konzolami in kimationom.

26 Natančen datum Poročila o rekonstrukciji (INDOK C) ni znan, narejen je moral biti med leti 1957 (objavljen prvi članek v Celjskem zborniku) in 1961 (objavljen drugi članek v Celjskem zborniku, kjer se že pojavi fotografija prezentiranega svetišča).

svetišča z nasproti stoječim teatrom s *cavea*, ki je bila usmerjena h gledališču (Miks 2011). Arhitekturne osnove svetišča znotraj porticiranega dvorišča lahko iščemo v helenističnem svetu, kjer je Pergamon predstavljal pomembno urbanistično in arhitekturno vodilo poznohelenističnega sveta. Tu lahko iščemo predhodnika rimskim modelom v Ateninem svetiščnem kompleksu, ki je sestavljen iz propilej, *stoe*, ki obdajajo svetiščni trg in Atenin tempelj (George 2010). Po punskih vojnah v 2. stol. pr. n. š. italska arhitektura pride v stik s helenistično arhitekturo celinske Grčije in Male Azije. Osvojitve Grčije je Rimljanom omogočila dostop do pomembnih grških svetiščnih kompleksov, posledično so rimsko arhitekturo poznega 2. stol. pr. n. š. postopoma spreminjali helenistični modeli iz Grčije. Prehod na nov stil je v Rimu še posebej viden na svetiščnih strukturah na *Forum Romanum*, *Circus Flaminius*, *Forum Holitorium* in *Forum Boarium*. Teoretično in historično razpravo glede sprememb rimske arhitekture pod helenističnimi vplivi lahko najdemo pri Vitruviju, ki hkrati podaja povzetek asimilacijskega procesa. Pri njem je jasno razviden kritičen pristop do etruščansko-rimske in grško dorske tradicije, po drugi strani pa poudarja prednosti helenističnih modelov. Kot anomalijo kanoskemu redu vidi etruščanski in pseudoperipterni tip, templje, katerih pronaos ima ante in notranjo vrsto stebrov ter *peripteros sine postico*. Med drugim omenja kot edinstveno rimsko sintezo pseudoperipternega svetišča, kar lahko vidimo na primeru svetišča Portunusa. Omenja tudi dve svetišči (*Juno Regina* in *Jupiter Stator*, katerega hkrati omenja tudi kot prvo svetišče, zgrajeno iz marmorja) znotraj *Porticus Metelli*, velikega, skoraj kvadratnega ograjenega prostora z dvojnimi portikom na vseh štirih straneh. Kasneje Pompej zgradi svetišče *Venus Victrix* s pripadajočim teaterom in portikom, ki je obdajal velik pravokoten vrt. Ta ograjen prostor je močno vplival na kasnejše urbano oblikovanje. Funkcijo portika kot zatočišča za gledalce pred nenadnimi plohami in kot dodaten prostor za pripravo odrske opreme opisuje tudi Vitruvij. Pri njem najdemo opredelitve portikov kot kompozicije, izpeljane iz grške *stoa*, ki je kot stavbni tip znan že v poznem 7. stol. pr. n. š. (Stamper

2005). Portiki predstavljajo osupljiv element rimskega urbanega oblikovanja in jih lahko razvrstimo v sledeče razrede: izolirani portiki, ki so zasnovani kot samostojni del arhitekturne strukture; izolirani portiki, ki so oblikovali del arhitekturnega kompleksa ter portiki kot sestavni del drugih stavb (Marta 1985). V Avgustovem času je razvoj mesta Rim in svetišč dramatično napredoval, saj je bila v tem času obnovljena večina obstoječih civilnih in sakralnih stavb, poleg tega pa je bilo zgrajeno tudi veliko število novih. V tem času je Vitruvij Avgustu predstavil svoja dela, v katerih zagovarja oblikovanje javnih stavb v skladu s helenističnim vzhodom (Stamper 2005). V avgustejskem obdobju se tako uveljavijo novi, rimski arhitekturni modeli privatnih in javnih stavb (Stamper 2005). Tako v Rimu kot tudi v provincah najdemo kar nekaj primerov svetiščnih kompleksov s portikom, ki se kot arhitektonski motiv pojavlja v sakralni prostorski arhitekturi od flavijskega obdobja naprej; prototip te forme je viden pri Vespazijanovem *Templum Pacis* v Rimu iz leta 71 n. š. Vpliv na ta model lahko iščemo v helenističnih svetiščnih sistemih Zeusovega svetišča iz Dodone (200 pr. n. š.), svetišča Zeusa Soterja v Megalopolisu v Arkadiji (200 pr. n. št.) in severne tržnice v Miletu (3./2. stol. pr. n. š.). Raba teh sistemov se je razvila že v helenističnem času, iz nje pa se je kasneje razvila flavijska forma. Tempelj in hodniki, med seboj ločeni in samostojni celoti, nista samo vplivali druga na drugo kot optični korektor, ampak sta delovala kot celota. Ta arhitekturni tip je bil večinoma obravnavan le kot izjemen pojav v rimski svetiščni arhitekturi, vendar pri tem ne smemo zanemariti očitnega vpliva severne Afrike na razvoj tega tipa v poznem imperialnem obdobju (Trunk 1991). Severnoafriške province glede svetiščnih kompleksov s portiki prednjačijo zaradi njihove dobre ohranjenosti in pogostosti. Čeprav se je ta plan razvil v helenistični Italiji, lahko sorodne oblike najdemo tudi v drugih delih rimskega cesarstva, v severni Afriki pa dobijo popolnoma neodvisno vlogo. Pomembno dejstvo, ki ga lahko razberemo iz analize vloge severnoafriških svetiščnih kompleksov je, da so v njih častili tako državen kot municipalni kult ter tudi kult cesarja (Eingartner 2005).

Predstavitev prezentacije

P. Petru v konservatorškem načrtu²⁷ pravi, da naj bi bil ves plato, na katerem stoji Herkulovo svetišče, že v rimski dobi izravnani in utrjeni s kontraforji. Navaja, da so bile južno od naosa in pronaosa osrednje stavbe nekdanjega svetišča tri niše vgrajene neposredno v pobočje. Citira izkopavalca J. Klemenca, da naj bi spadale k samemu kompleksu svetišča. Glede na to, da stebri vmesne stene med naosom in nišami zaoztajajo po velikosti za stebrom z velikim kapitelom, predvideva, da ne spadajo k samemu svetišču, ampak naj bi bile povezane z nišami. Poleg glavnega templja²⁸ Petru omenja še stebrišča, ki se zaključujejo v nišah, katerih namen delno opredeli. Zahodna naj bi tako služila kot posvečen izvir, morda majhen Nimefej, srednja za stavbo Herkulove kapele, medtem ko funkcije vzhodne polkrožne niše ne opredeli (Petru, Arheološka dokumentacija, INDOK center).

V 60. letih je bila opravljena konservacija in rekonstrukcija svetišča *in situ*. Poročilo o predlogu in načrtu prezentacije je v sodelovanju z J. Klemencom, V. Kolšek in študentoma arhitekture S. Stegu in S. Peršin pripravil P. Petru. V tem poročilu Petru navaja, da gre za nenavaden tip svetišča, saj so tu poleg templja s portikom prisotne tudi dve polkrožni in ena četverkotna niša. Spričo tega in zaradi izredne lege se je ob izdelavi idealne rekonstrukcije za bodočo razstavo Narodnega muzeja pojavila ideja o delni rekonstrukciji tega objekta. Poleg dokumentarne rekonstrukcije tega svetišča poročilo vsebuje tudi urbanistični predlog preureditve okoliša in tehnično dokumentacijo s predračuni (Petru, Arheološka dokumentacija, INDOK C).

V tehničnem poročilu²⁹ avtorji navajajo, da so upoštevali dominanten položaj Herkulovega svetišča tudi pri ureditvi svetišča in bližnje okolice. Tako so

nameravali utrditi zahodni zunanji zid in ga povezati z dohodom preko stopnišča iz Mestnega parka. To zahodno pot so želeli nadaljevati po južnem hodniku mimo niš in jo na vzhodni strani povezati z vzhodno potjo, ki vodi preko Sadnikarjevega vrta do novega mostu preko Savinje (*sl. 19*).

Prostorski občutek nekdanjega svetišča naj bi dali obiskovalcu trije v kotu razporejeni stebri, ki so sestavljeni deloma iz ohranjenih elementov, deloma iz novih. Kasneje so se odločili le za postavitev dveh. V okviru teh stebrov so želeli utrditi še severni, zahodni in južni srednji zid. Višina severnega in južnega srednjega zidu naj bi bila taka, kot je bila ohranjena.

Poleg tega so želeli vključiti v prostor tudi večji stebel, ki naj bi predstavljal končno dominantno, zato naj bi ga postavili proti robu platoja (*sl. 19*).

Kapitelu so predvideli 52 cm visok spodnji del kapitela in celotno višino stebra 608,7 cm. Interkolumnij, višina stebrov in entaza so pri korintskem stebrenem redu enaki kot pri jonskem, kar pomeni, da interkolumnij (razdalja med osmi stebrov) znaša tri spodnje premere stebrov, višina stebrov od 8 do 9 spodnjih premerov in zožitev (*entasis*) znaša 1/5 do 1/7 spodnjega premera (Butina 2007, 10). Glede na mere kapitela (premer med 70 in 95 cm, višina 60 cm (Klemenc 1961, 449); spodnji premer kapitela naj bi bil v razmerju 1:1 glede na zgornjo širino stebra (Butina 2007, 29) in povprečno zožitev 1/6, znaša spodnji premer stebra 85–90 cm in višina 680–810 cm (= ca 22 *pes*). Višina celotnega kapitela bi morala biti v razmerju 1:1 glede na spodnji premer stebra (Butina 2007, 29), v našem primeru torej 85–90 cm, kar pomeni da sedanja prezentacija ni v skladu z realnim stanjem³⁰.

Pri ureditvi srednjega južnega in severnega zidu naj bi se držali ohranjene višine južnega srednjega zidu. Glede na ta zid naj bi odkrili plast zemlje ter notranje zidove nekoliko nadzidali. Plato med notranjima zidovoma naj bi bil za 30 cm višji od dohodne poti, kar naj bi popestrilo splošni izgled. Od zidov naosa in pronaosa naj bi utrdili jasno prepoznavne zidove, torej del severnega notranjega zidu, vzhodni notranji

27 Dostopno v knjižnici INDOK centra, INDOK C.

28 Petru navaja paralelo s Cezarjevim templjem na rimskem forumu, kar samo potrjuje konzervativno naravo tipologije tega templja, pri katerem samo okrasni elementi omogočajo natančnejšo kronološko opredelitev.

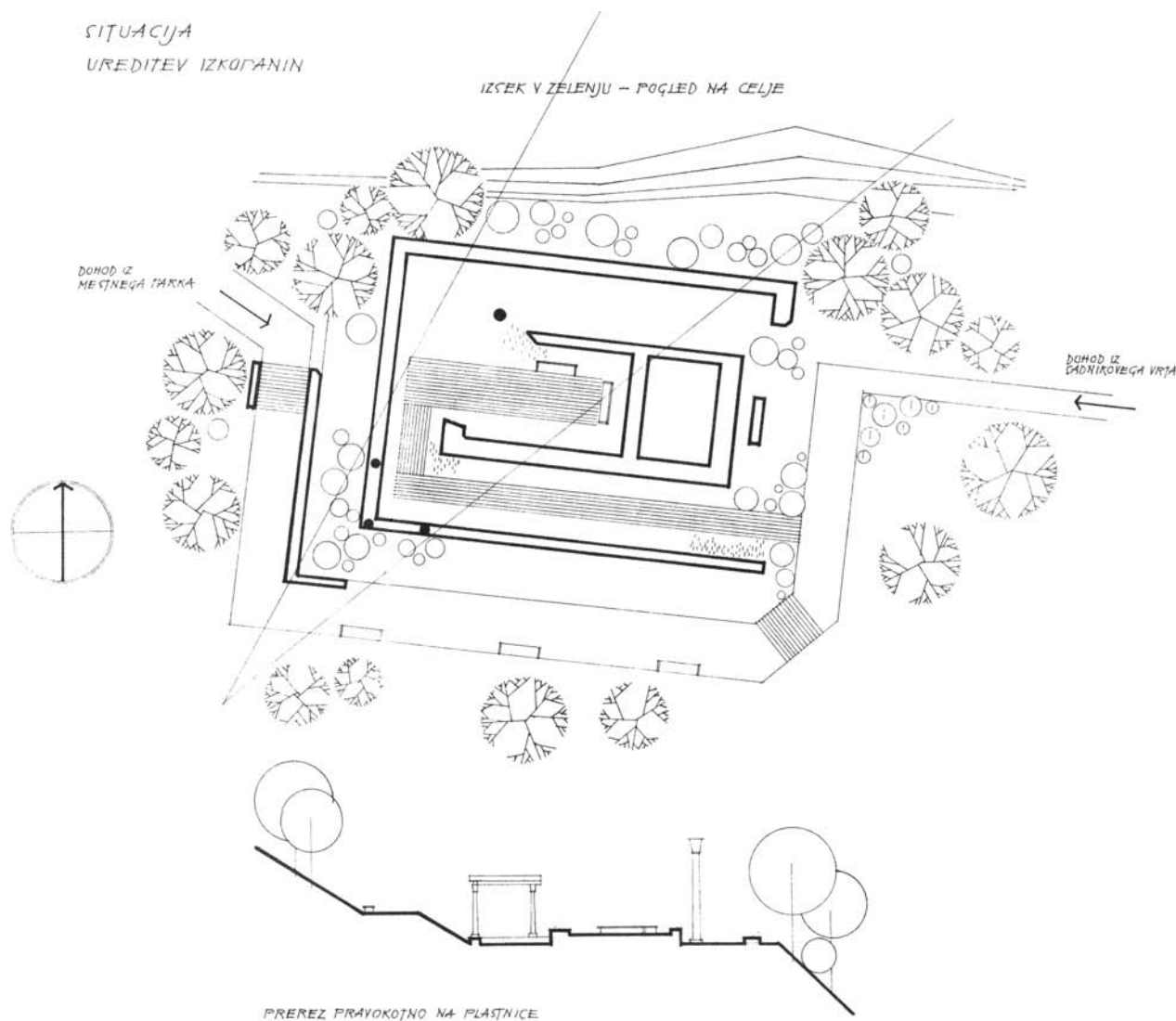
29 Gre bolj za predlogo, saj poročilo o dejansko opravljenem delu ne obstaja. Opis predloge temelji na tehničnem poročilu in prilogah (glej *sl. 19*).

30 Danes stoji kapitel na stebri, zato natančne izmere nisem opravila, primerjaj s *sl. 12*.

zid, južni notranji zid, del zahodnega notranjega zidu in predelni zid med naosom in pronaosom. Prostor med notranjim severnim in južnim zidom in med notranjima in srednjima zidovima naj bi bila utrjena z betonskimi ploščami. Pred vhodom v svetišče naj bi utrdili tudi t. i. oltar³¹. Kot nakazuje *sl. 19*, so želeli ponovno postaviti tudi t. i. arhitrave, za katere se je pokazalo, da v bistvu predstavljajo dele temelja zidov templja (*toichobat*) in bi bila zatorej njihova morebitna postavitev popolnoma napačna. Na srečo to ni bilo realizirano, saj so bile predvidene izravnave poškodovanih delov s fino cementno malto in dodajanje novih delov iz sivega pohorskega marmorja in vključitev železnih trnov in spojk za povezovanje delov temelja zidu in stebrov.

Načela prostorskega občutka nekdanjega svetišča naj bi se držali tudi pri ureditvi južne obhodne poti, ki naj bi bila dvignjena nad plato in s katere naj bi se med južnim srednjim in notranjim zidom odcepila sprehajalna pot proti zahodu, ki bi na zahodni strani naosa zavila v notranjost svetišča. Iz te poti naj bi imel obiskovalec edinstven pogled preko stebrov in skozi zelenje na mesto pod seboj (Petru, Tehnično poročilo, INDOK C).

Glede poročila o opravljenem delu Klemenc zaključile, da je „*temeljno zidovje zaščüteno. Marmorni kapitel je postavljen na vrh ustreznega stebra, tako da si vsak lahko predstavlja, kako visoko je bilo glavno svetišče, ki se je dvigalo nad ponosno Celeio*“ (Klemenc 1961, 455, sl. 32).

Slika 19 *Situacija ureditve izkopanin, M 1:400.*

31 Zelo verjetno gre za eno od stopnic.

Slika 20 Pogled na današnje stanje zaraščenosti pobočja, pogled proti S (foto M. Jerala).

Na tem mestu je potrebno omeniti tudi, da ni jasno, ali so utrjevali tudi južni zunanji zid z nišami, ki danes ni viden, saj je prekrit oziroma zasut.

Zaključek

Izgradnjo obravnavanega svetišča Klemenc sicer postavlja v čas Antonina Pija³², ko naj bi zgradili svetišče s portikom, manjšo stavbo z nišami pa naj bi prizidali kasneje, vendar ni mogoče reči, kdaj (Klemenc 1957, 102). Lazarjeva postavlja nastanek svetišča v drugo stol. n. š., novčne najdbe pa so datirane med vladno Hadrijana in Konstantinove dinastije (Lazar 2001, 32). Glede na arhitekturne paralele³³ bi lahko tipološko svetišče uvrstili že v avgustejski čas, za natančnejšo časovno opredelitev pa ni ustreznih materialnih ali stratigrafskih dokazov razen dela strešnega venca, vzdignanega v Miklavževo cerkev, ki pa je s tem sestav-

Slika 21 Svetišče po konservaciji (Klemenc 1961, 454, 10).

kom šele prvič dokumentiran in zahteva natančnejšo analizo. Ali je bil portik postavljen istočasno s svetiščem³⁴ ali s kasnejšo dozidavo niš, kot že omenjeno, je težko reči. Vsekakor niše sodijo v čas Hadrijana, kar potrjujejo tako novci kot tudi arhitektura³⁵. Komplex je bil verjetno požgan v nemirnih časih druge polovice 4. stol., saj je iz tega časa najdenih tudi največ novcev, med njimi za novec Konstantina II terenski dnevnik celo izrecno omenjajo, da je bil ožgan (*dodatek*). Na tem mestu je morebiti pomembno omeniti tudi to, da so izkopavanja potekala večinoma na prostoru portika in dvorišča okoli svetišča, medtem ko so območje naosa le očistili in preko njega izkopali jarek (*sl. 3*). Izkopavali so le plasti do zidov, medtem ko so do temeljev prišli le v redkih sondah, kar bi lahko pojasnilo razmerje med novci zgodnejšega in kasnejšega obdobja.

³² Vendar ni bilo najdenega niti enega novca iz tega časa.

³³ Primerjaj s templji na forumu v Emporiae (Mierse 1999, 215), svetiščem v četrti Sv. Teodora v Puli (Starac 2008, 125, sl. 2) in Avgustovim svetiščem v Puli (Matijašič, Pavan 2000).

³⁴ Primerjaj s svetiščem iz časa Avgusta na forumu v Susi (Petruzzi, Fallavollita 2009).

³⁵ Primerjaj s Hadrijanovo knjižnico v Atenah, Trajanovim templjem v Italici in *Augusta Baggienorum* v Liguriji (Gans 2003, abb. 4, 5 in 6).

Summary

The so-called Herkulovo svetišče (Temple of Hercules) on the hill of Miklavški hrib in Celje represents one of the few examples of an object of cultural heritage preserved and presented *in situ*. At the same time it is an exceptional architectural form, being a prostyle temple with a peristyle courtyard. It was excavated between 1947 and 1950, whilst the *in situ* conservation and reconstruction of the temple was undertaken in the 1960s. The walls of a cella and portico were excavated, whilst the surviving remains on the site include 8 sections of wall foundations (*toichobata*), 14 column bases, 3 fragments of capitals or lower sections of columns, an altar fragment, a marble partition fragment, several tufa partition fragments and 2 architrave fragments. The article presents an overview of the excavations and the presentation, in order to correctly understand the excavated remains in relation to the presented remains and to interpret the temple. Namely, there are no extant documents with regard to the execution of the presentation, only the proposal for the arrangement of the remains. It is apparent from the situation on the ground that only the walls of the cella were conserved, whilst two columns of the portico and one column of the cella with a capital were re-erected. In order to achieve the best possible reconstruction of the conditions during excavation, the largely unpublished photographic record from the excavations is presented together with a description of the excavation of the walls. In addition to this, a list of the coins also presented here, together with their approximate location on the site according to the field diary of the excavator, J. Klemenc. The so-called Temple of Hercules represents the only temple of its type found in Slovenia so far. It is a prostyle temple with a peristyle courtyard, which begins to appear in the Roman Empire during the period of contact with the Hellenistic architecture of mainland Greece and Asia Minor, appearing in the provinces after the Augustan period. The precursor of the Roman model should be sought in the Temple of Athena in Pergamon, which represented the urban and architectural rule for the late Hellenistic world. It may be concluded that the use of this architectural form had already developed in the Hellenistic period, but that the Flavian form of the temple developed from this. Analysis of the North African temples has shown that they were used in the worship of state and municipal cults, as well as that of the Emperor.

Literatura

BUTINA, E. 2007, *Arhitektonski člani v ptujskem lapidarju in mestu Ptuj*. – Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana.

EINGARTNER, J. 2005, *Templa cum porticibus*. – Internationale archaologie 92.

FALLAVOLLITA, F. 2009, *Valorizzazione dei resti dell'antico tempio romano di piazza Savoia a Torino*; dosegljivo na <http://europaconcorsi.com/projects/102273-Valorizzazione-dei-resti-dell-antico-tempio-romano-di-piazza-Savoia-a-Torino/images/1419986/slideshowb> (dostopno na svetovnem spletu 28. 11. 2011).

GANS U. W. 2003, Die sogenannte Nova Urbs von Italica – eine „griechisch-hellenistische“ Stadtanlage tief im Westen des römischen Reiches? – V: *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 6, Bochum, Marburg, 129–139.

Geodetski inštitut Slovenije, Geopedia.si; <http://www.geopedia.si> (dostopno na svetovnem spletu 28. 11. 2011).

GEORGE, R. 2010, *Pergamon Temple*; <http://www.goddess-athena.org/Museum/Temples/Pergamon.htm> (dostopno na svetovnem spletu 28. 11. 2011).

GINOUVÈS, R. 1985–1998, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. Tome III., Espaces architecturaux, bâtiments et ensembles*. – Roma.

KLEMENC, J. 1957, Izkopavanja na Sadnikovem vrtu v Celju. – *Celjski zbornik*, 92–102.

KLEMENC, J. 1961, Celeia v antiki. – *Celjski zbornik*, 427–456.

LAZAR, I. 2001, *Celeia: arheološka podoba mesta*. – Celje.

MARTA, R. 1985, *Architettura Romana*. – Roma.

MIERSE, W. E. 1999, *Temples and towns in Roman Iberia*. – Berkeley.

MIKS, C. 2011, *Kulttraditionen und Heiligtümer in der Provinz Germania superior*; <http://www.2.rgz.m.de/Transformation/Deutschland/Temples/HeiligtuemerObergermanien.htm> (dostopno na svetovnem spletu 28. 11. 2011).

PAVAN, G. in R. MATIJAŠIČ 2000, *Il tempio d'Augusto di Pola*; http://www.istitutogiuliano.it/pubblicazioni/Il_tempio_di_Augusto_di_Pola.htm (dostopno na svetovnem spletu 28. 11. 2011).

PETRU, P., *Indok C, Arheološko in tehnično poročilo*.

PETRUZZI, S. *Tempio Romano di Susa*; dosegljivo na http://www.provincia.torino.it/speciali/tempio_romano_susa/ (28. 11. 2011).

STAMPER, J. 2005, *The Architecture of Roman Temples (the Republic to the Middle Empire)*. – Cambridge.

STARAC, A. 2008, Nalaz rimskog svetišča u četvrti Sv. Teodora u Puli. – V: *Histria archaeologica* 38–39, 123–168.

Terenski dnevniki J. Klemenca (hrani PM Celje).

TRUNK, M. 1991, *Römische Tempel in den Rhein- und westlichen Donauprovinzen: ein Beitrag zur architekturgeschichtlichen Einordnung römischer Sakralbauten in Augst*. – Augst.

UDOVIČ, K. 1999, *Heraklejev tempelj, Sadnikov vrt, Celje*. – Seminarska naloga. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana.

Prevod izvlečka in povzetka / Abstract and summary
translated by: Phil Mason

Maja Jerala
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska 40
SI-1000 Ljubljana
maja.jerala@cpa-rs.si

Dodatek - seznam novcev*

Glede na terenski seznam najdb z izkopavanj leta 1950, ki ga hranijo v Pokrajinskem muzeju v Celju, je bilo tega leta najdenih 18 novcev, od katerih po eden pripada Hadrijanu, Valensu, Deciju, Aurelijanu ter 14 Konstantinovi dinastiji. Na žalost ni mogoče razbrati, kateri južni zid je mišljen, zato novcev tudi ni mogoče natančneje locirati.

- 1** (88) novce A. CONSTANTINUS N O B C
2 m severno od južnega zidu, v globini 0,95 m, 0,6 m od zahodnega roba jarka 1.
- 2** (235) novce A. CONSTANTINUS P. F. AVG.
V jarku 1, 9 m severno od južnega zidu, 1,4 m od vzhodnega roba, v globini 1 m.
- 3** (243) novce CONSTANCIUS
1,9 m od južnega zidu, v plasti rimske ruševine, 1,6 m zahodno od zahodnega dela jarka 1.
- 4** (266) novce A. D. N. CONSTANCIUS
Najden 70 cm pod površino, 2 m od južnega zidu, 2,7 m od zahodnega roba jarka 1 v rimskih ruševinah.
- 5** (267) novce A. HADRINANUS AVG. P. N. TR. P.
Najden od površine 1,1 m od južnega zidu od zahodnega roba jarka 1 2,66 m, v spodnjem delu rimske šute.
- 6** (268) novce A. D. N. VALENS P. F. AVG.
Najden 1,1 m pod površino, 0,7 m od južne stene, 2,5 m od zahodnega roba jarka 1 pod rimskim šutom.
- 7** (269) novce A. D. N. CONSTANTIIUS
Najdišče 1,05 m pod površino, 0,65 m od južnega zidu, 3,05 m od zahodnega roba jarka 1 v spodnjem delu rimskega šota.
- 8** (270) novce CONSTANTINUS GALLUS A. (con) STAN ---.
Najden 2 m severno od južnega zidu in 3,1 m od zahodne-

ga dela jarka 1 v rimskem šutu v plasti pod lomljencem in med plastjo opeke.

- 9** (272) novce A. CONSTANTIIUS P. F. AUG.
2,15 m severno od južnega zidu in 3,1 m od zahodnega jarka v spodnji plasti rimskega šota.
- 10** (288) novce DECENTIUS ?
0,35 m pod robom zahodnega zidu, 0,8 m severno od južnega zidu, 1,2 m vzhodno od zahodnega zidu.
- 11** (289) novce CONSTANTINUS II
0,35 m pod robom zahodnega zidu, 0,6 m severno od južnega zidu, 1,6 m vzhodno od zahodnega zidu --- ožgan.
- 12** (290) novce CONSTANTIIUS II
0,35 m pod robom zahodnega zidu, 1,3 m severno od južnega zidu, 2,5 m vzhodno od zahodnega zidu, v spodnji plasti z ruševinami.
- 13** (332) novce CONST. GALLUS ?
V spodnji plasti v ruševinah, 1,2 m pod površino, 1 m severno od ---.
- 14** (360) novce CONSTANTINUS II
0,75 m pod površino, 2,2 m vzhodno od zahodnega zidu, 2,5 m severno od južnega zidu, v žganinski plasti rimskih ruševin.
- 15** (361) novce A. CONSTANS P. F. AUG.
1,1 m globoko, 2,3 m vzhodno od zahodnega zidu, 1 m severno od južnega zidu.
- 16** (381) novce D. N. FL. CONSTANS AUG.
0,9 m pod površino, 1,35 m severno od južnega zidu, 4,1 m vzhodno od zahodnega zidu.
- 17** (391) novce IMP AURELIANUS AVG.
V ruševini južnega zidu, 2 m severno od južnega zidu, 4 m vzhodno od zahodnega zidu, pod ruševinsko plastjo.
- 18** (437) novce A. CONSTANS P. F. AUG.
V ruševinski plasti, 1,4 m vzhodno od zahodnega zidu, 6,1 m severno od južnega zidu.

* vir: Terenski dnevnik, arhiv Pokrajinskega muzeja Celje

